

a 20. század magyar építésze
1. kötet

1902–2002

vámossy ferenc

ÖRÖKSÉGÜNK ÉRTÉKEI

1902–1956 VÁLSÁGOS ÉVTIZEDEK

A MÉSZ tagjai 1902

Lechner Ödön
Kahn Gyula
Márkus Géza
id. Bobula János
Jakab Dezső
Spiegel Frigyes
Grünwald Mór
Komor Marcell
Bálint Zoltán
Quittner Zsigmond
Jámbor Lajos
Vágó László
Balogh Lóránt
ifj. Iovag Bobula János
Jónás Dávid
Sebestyén Arthur
Messinger Alajos
Leitersdorfer Béla
Mezey Sándor
Károlyi Lajos
Vidor Emil
Vágó József
Somló Emil
Steinhardt Antal

A MÉSZ tagjai 1938

Ágoston Emil
Álmási-Balogh Lóránt
Árkay Aladár
Bálint Zoltán
Barát Béla dr.
Baumhorn Lipót
Biehn József
Bobula János id.
Bobula János ifj.
Böhm Henrik
Deli Lajos
Erőss Sándor dr.
Fleischl Róbert
Forgács István
Földes Ede
Gaál Bertalan
Gerő Ödön
Gondos Imre
Gregersen Hugó
Grünwald Mór
Gyenes Lajos
Gyömrői Manó
Györgyi Géza
Háry Géza
Hauszmann Alajos
Hegedűs Ármin
Heidelberg Tivadar dr.
Hikisch Rezső
Hoepfner Guido
Horváth Antal
Hültl Dezső dr.
Jablonszky Ferenc
Jakab Dezső
Jámbor Lajos
Janáky István
Jánszky Béla
Jónás Dávid
Jónás Zsigmond
Jungfer Gyula
(Kosztolányi) Kann Gyula

Károly Lajos
Kertész K. Róbert
Kiss Géza
Komor Marcell
Korb Flóris
Kórody György
Kotsis Iván
Körmendy Nándor
Kőrösi Albert Kálmán
Králík László
Lázár Béla
Lechner Jenő
Lechner Ödön
Leitersdorfer (Lajta)
Béla
Ligeti Pál
Maróti (Rintel) Géza
Magyar Vilmos
Málnai Béla
Márkus Géza
Márton Ákos
Medgyes Lajos
Meinig Artúr
Meller Dezső
Messinger Alajos
Mészáros László
Mezey Sándor
Miskolczy László
Neuschloss Kornél dr.
Novák Ede
Orbán Jenő
Orth Ambrus
Pallós Arthúr
Palóczy Antal
Pecz Samu
Pogány Móric
Pollák Manó
Porgesz József
Pucher István
Quittner Zsigmond

Rainer Károly
Rauscher Alajos
Révész Samu
Rimanóczy Gyula
Román Miklós
Róth Miksa
Sárkány István
Scheiber Miklós
Schickedanz Albert
Schmahl Henrik
Schomann Antal
Schulek Frigyes
Sebestyén Arthur
Seidner miklós
Somló Emil
Sós Aladár
Spiegel Frigyes
Steiner Ármin
Steiner Ferenc
Steinhardt Antal
Sterk Izidor
Szabó Antal
Szabolcs Ferenc
Szivessy Tibor
Szivó Pál
Tálas Gyula
Thék Endre
Thomas Antal
T[oronyi] Fellner Sándor
Tóry Emil
Vágó József
Vágó László
Vidor Emil
Virágh Pál
Walla József
Wannenmacher Fábian
Wellisch Alfréd
Zala György
Zsigmond István
Zsolnay Miklós

A MÉSZ tagsága 1951.

Vezetőségi tagok

Bálint János
Benkhard Ágost
Benkő Péter
Gádoros Lajos
Dr. Gerő László
Hegedűs Béla
Janáky István
Juhász Jenő
Kaesz Gyula
Dr. Kardos György
Károlyi Antal
Kovács Zsuzsa
Körner József
Lévai Andor
Lux László
Major Máté
Malecz Erika
Miskolczi László
Nyíri István
Paulovits László
Perényi Imre
Pogány Frigyes
Preisich Gábor
Szelle Kálmán
Tabéry Iván
Weichinger Károly
Weiner Tibor

A MÉSZ tagsága

A MÉSZ alapító tagjai az 1973-as állapot szerint

Azbej Sándor	Hoch István	Dr. Reischl Antal
Bakos Béla	Horler Miklós	Reischl Péter
Dr. Bardon Alfréd	Horváth Alfréd	Schaeffer Ferenc
Bálint János	Jánossy György	Schmidl Ferenc
Bene László	Juhász Jenő	Schömer Ervin
Biczó Tamás	Cs. Juhász Sára	Scultéty János
Dr. Bonta János	Katona József	Sebők Imre
Borosnyay Pál	Kelemen László	Solta Ádám
Boross Zoltán	Kisléghi Nagy István	Sós Aladár
Borsos László	Kismarty Lechner Gyula	V. Spiró Éva
Dr. Böhönyey János	Kiss Dezső	Szabó Árpád
Bretz Gyula	Dr. Korompay György	Szabó István
Callmeyer Ferenc	Kósa Zoltán	Szabó Tibor
Csaba László	Kovács Zsuzsanna	Száva István
Cserba Dezső	Lux Kálmán	Szelle Kálmán
Csordás Tibor	Dr. Lux László	Szende László
Czigler Endre	Dr. Major Máté	Dr. Szendrői Jenő
Dávid János	Majsa László	Szimély Károly
Dávid Károly	Malecz Erika	Dr. Szőke Andor
Egressy Imre	Malomsoky József	Szőke Károly
Éhn József	Máté Pál	Szrogh György
Dr. Faragó Kálmán	Dr. Merényi Ferenc	Takács Miklós
Farkas Tibor	Mihálffy Lóránd	Tarján László
Farkasdy Zoltán (BME)	Mikolás Tibor	Tomory László
Fischer Tibor	Molnár Péter	Dr. Tóth János
Forgács Aladár	Dr. Mondok László	Dr. Tóth Kálmán
Forgács Ernő	Mühlbacher István	Valentiny Károly
Fröschl Károly	Nagy Béla Zoltán	Vass Antal
Dr. Gábor László	Németh István (KÖZTI)	Dr. Vass Dénes
Dr. Gádoros Lajos	Nyéki Endre	Vellay István
Gebhardt Béla	Pál Balázs	Vidos Zoltán
Dr. Gerendás István	Dr. Párkányi Mihály	Vincze Pál
Dr. Gerő László	Pázmándy István	Weichinger Károly
Gilyén József	Dr. Perényi Imre	Dr. Winkler Oszkár
Dr. Granasztói Pál	Dr. Pogány Frigyes	Wissolith János
Gregersen Hugó	Dr. Preisich Gábor	Zalaváry Lajos
Gyárfás Iván	Pretsich János	Zoltán László
Győr József	Puskás Károly	Zöldy Emil
Hegedűs Béla	Dr. Radnai Lóránd	Zrinszky József
Hegedűs Ernő	Dr. Rados Jenő	Zsitva Tibor
Heim Ernő	Dr. Rados Kornél	
Hermány Géza	Rácz György	

A további mintegy 120 időközben elhunyt alapító tag neve az 1973-as nyilván-
tartásból nem állapítható meg. A továbbiakat lásd a hátsó előzéken.

vámossy ferenc
a 20. század magyar építésze
1. kötet

a 20. század magyar építésze

1902–2002

ÖRÖKSÉGÜNK ÉRTÉKEI

Az MTA által támogatott kézikönyv

építészeti kultúránk és a modernizáció kísérletei

vámossy ferenc

VÁLSÁGOS ÉVTIZEDEK

1. kötet

TARSOLY 2016

1902–1956

A könyv a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült

SZERKESZTŐ
F. Vámosy Erzsébet
Tatai Mária

MUTATÓK
Kökény-Kovács Ildikó

ISBN 978 963 9570 77 1 Ö
ISBN 978 963 9570 78 8

Tarsoly Kiadó, 2016
Felelős kiadó: dr. Kollega Tarsoly István
Nyomdai előkészítés: Abiprint Kft.
Nyomtatás és kötés: Kódex Könyvgyártó Kft.
Felelős vezető: Marosi Attila

Ajánlás

*„A harcot, amelyet őseink vívtak,
békévé oldja az emlékezés
s rendezni végre közös dolgainkat,
ez a mi munkánk: és nem is kevés.”*

József Attila: *A Dunánál*. 1936

Azoknak szeretném átnyújtani és ajánlani munkámat, akik itt, Nyugat- és Kelet-Európa ezeréves kultúrájának találkozhelyén közös történetünk örökségét felvállalva az együttélés és megértés szellemében keressük a jövő útjait. Mindazoknak tehát, akik – régiesen szólva – szívükben még fiatalok tudtak maradni, nekik és unokáim nemzedékének, akik új kultúrájuk kiépítéséhez meg akarják ismerni a múlt értékeit és valós világát, hogy elkerülhessék saját koruk hibáit.

Mindenkinek tehát, akik elkötelezettségük szellemében kívánnak élni és működni, akik saját népünk és szomszédságunk érdekében az együttműködés új formáinak-útjainak megteremtéséért éreznek felelősséget.

Mindannyiunknak érzékelni kell, hogy saját nemzeti kultúránk, nyelvünk és életformánk megőrzése, fenntartása csak úgy lehetséges, ha szűkebb és tágabb környezetünkben a velünk együtt élő és közös jövőt építő népek kultúráját, nyelvét és életformáját megértjük, elfogadjuk és értékeljük. Ha tehát az együttműködés szándékával építjük újra e soknemzetiségű közép-európai világ páratlanul érdekes és nem csak saját magunk számára értékes új kultúráját, érleljük tovább regionális sajátosságait, az emberi szellem egyetemességének és kölcsönös tiszteletének tudatában.

A következő évtizedek előzőnél gazdagabb tartalmú, szebb és jobb életformáját nyújtó kultúrája, Közép-Kelet-Európa jövője csak az abban részvevő népek természetes harmóniájára építhető fel. Az 1956-ot követő négy évtized változásaiban már számos jel utalt arra, hogy népeinkben egymás jobb megértése alakulóban van. Száz évvel az első világháború után elérkezett annak az ideje, hogy mindannyian József Attila versének a szellemében éljünk és cselekedjünk.

2014. július 28-án, e sorsfordító napra emlékezve.

A szerző

Az 1. kötet tartalomjegyzéke

Ajánlás	5
Bevezető a kézikönyvhöz	9

ÉPÍTÉSZETI KULTÚRÁNK TÖRTÉNELMI ÖRÖKSÉGE ÉS ÉRTÉKEI

KULTÚRA ÉS MODERNIZÁCIÓ – A MODERNITÁS AZ EGYETEMESSÉ VÁLÁS ÚTJA	19
Kultúra és modernizáció – állandóság és megújulás	19
Egyetemesség és regionalitás – személyesség és önazonosság	23
A kultúra mint örökség. Fejlődés és átfogó szemlélet	25
Környezetkultúra és építészet korunk építő tevékenységében	29
A „rövid évszázad” hazai modernizációs kísérletei	32
ÉPÍTÉSZETI KULTÚRÁNK IDŐTLEN ÉS VÁLTOZÓ ÉRTÉKEI	35
Építészeti örökségünk, mint értékforrás	35
Időtlen hely és kortárs környezet	38
Élmény és mű – értéktudat és identitás az építészképzésben	40
Az értékelés problémái	44
Az építészeti értékek világa	46
Az örökség megőrzésének reménye – az elmúlt fél évszázad felismerései	50
Válogatott irodalom a bevezető részhez	53

I. RÉSZ

ÉPÍTÉSZET, KULTÚRA ÉS MODERNIZÁCIÓ TÖRTÉNELMÜNK TÜKRÉBEN

ÉPÍTÉSZETÜNK ÉVEZREDES ÖRÖKSÉGÉNEK HAGYOMÁNYAI ÉS ÉRTÉKEI	57
Válogatott irodalom a bevezetőhöz, I–XXV. rajz	64
1. ÉPÍTÉSZETI KULTÚRA ÉS MODERNIZÁCIÓ A TÖRTÉNELMI MAGYARORSZÁGON	65
MAGYAR KÖZÉPKOR	65
Az európai fejlődés útja és a Kárpát-medence építészeti öröksége	65
Az Árpád-kor építészeti kultúrája	67
Késő középkori építészeti kultúránk	70
A középkor építőtechnikája	1–26., XXVI–XXVII. rajz
1. táblasor, 1–8□, 1–34. kép	76

ÉPÍTÉSZETÜNK A TÖRÖK HÓDOLTSÁG ÉS A HABSBERG KIRÁLYSÁG IDEJÉN	77
A három részre szakadt ország építészete, 27–42. rajz	77
ÉPÍTÉSZETI KULTÚRÁNK A HABSBERG BIRODALOMBAN	83
A 18. század és a barokk kori újjáépülés	83
A képzés és a szakműveltség változásai	86
A későbarokk és hazai mesterei	89
A korai modernizáció időszaka	91
A modernizálódás folyamatai és a korszak építészei	95
Válogatott irodalom az 1. fejezethez	43–87., XXVII. rajz
<i>II. táblasor, 9–16□, 35–77. kép</i>	100
2. ÉPÍTÉSZET ÉS MODERNIZÁCIÓ AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIA IDEJÉN	101
Hetvenes–nyolcvanas évek – az alapítások kora	101
A századforduló építészeti hagyatéka	104
A SZÁZADFORDULÓ ÉPÍTÉSZEI ÉS ALKOTÓI TÖREKVÉSEI	106
A historizáló szemlélet változásai	107
Lechner és köre	111
Népi és nemzeti gyökerű megújulás	115
A TÁRSADALMI-TECHNIKAI MODERNIZÁCIÓ EREDMÉNYEI	119
<i>III. táblasor, 17–24□, 1–55. kép</i>	124
Válogatott irodalom a 2. fejezethez	1–70, XXVIII. rajz
125	
3. ÉPÍTÉSZET ÉS MODERNIZÁCIÓ A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT	127
A trianoni ország és a 20. század válságos évtizedei	127
KONSZOLIDÁCIÓ TRIANON UTÁN	131
A konszolidáció idejének építészei és műveik	134
A HUSZAS ÉVEK MÁSODIK FELE	136
A szegedi Dóm tér – két korszak határán	139
A HARMINCAS ÉS A KORAI NEGYVENES ÉVEK ÚTKERESÉSEI	142
A modern útkeresés változatai	142
A harmincas évek építészetének kibontakozása	145
<i>IV. táblasor, 25–32□, 1–53. kép</i>	148
A harmincas-negyvenes évek építészei és műveik	150
A MODERNIZÁCIÓ FOLYAMATAI A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT	154
Válogatott irodalom a 3. fejezethez	159
Megjegyzések az irodalomhoz	1–66. rajz
<i>V. táblasor, 33–40□, 54–113. kép</i>	160
AZ ÖRÖKSÉG SZEREPE KULTÚRÁNK MEGÚJULÁSÁBAN	163
József Attila: a Dunánál	172

ÉPÍTÉSZETÜNK A 20. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

MAGYAR ÉPÍTÉSZET 1945–2002	175
Az államszocializmus mint a társadalom átalakításának modernizációs modellje	176
Az életforma és az értékrendszer változásai	180
Az építészet korszakváltásai és fejlődési szakaszai	181
Válogatott irodalom a bevezető részhez XXIX–XXX. rajz	184

II. RÉSZ

A TÁRSADALMI ÁTALAKULÁS ÉVTIZEDE 1945–1956

4. ÉPÍTÉSZET A TÁRSADALMI RENDSZERVÁLTÁS IDEJÉN 1945–1949	187
AZ ÉPÍTÉSZEK HELYZETE A HÁBORÚ UTÁN	187
Az útkeresés igénye és lehetőségei	191
Küzdelem az intézményes hatalomért	192
Az Új Építészet Köre és a Deklaráció	195
AZ ÚJJÁÉPÍTÉS ÉS A HÁROMÉVES TERV. AZ ÁLLAMOSÍTÁS ÉS AZ ÚJ INTÉZMÉNY- RENDSZER	197
Az állami tervezés előzményei	199
A KÉSŐ NEGYVENES ÉVEK ÉPÜLETEI	202
A korszak nagy középületei	202
Az új szociális program épületei	203
Lakásépítés, tipizálás és szakmai élet a háború utáni években	205
<i>VI. táblasor, 41–48□, 1–50. kép</i>	208
Az új építészet periódusának építészeti	209
Válogatott irodalom a 4. fejezethez 1–9. rajz	215
5. ÉPÍTÉSZET A DOGMATIZMUS ÉVEIBEN. 1950–1956	219
Politikai nyomás az építészetben	219
A kulturális fordulat és a „nagy építészeti vita”	222
A „szocialista realizmus”, a dogmatizmus ideológiája – mint alkotói szemléletváltás	226
ÉPÜLETEK, MŰVEK A DOGMATIZMUS SZORÍTÁSÁBAN	230
Dunaujváros és a szocialista város eszménye	235
Az intézmények szerepe a szemlélet alakulásában	240
ALKOTÓK A DOGMATIZMUS IDEJÉN	244
<i>VII. táblasor, 49–56□, 1–54. kép</i>	244
Válogatott irodalom az 5. fejezethez 1–25. rajz	253
IRODALOMJEGYZÉK	255
NÉVMUTATÓ	262
HELY- ÉS TÁRGYMUTATÓ	269
KÉPEK FORRÁSA	275

Bevezető a kézikönyvhöz

Engedjék meg olvasóim, hogy – a rövidség kedvéért – a rendszerváltás negyedik évében, 1993. okt. 25-én kelt, az akkori kézirat elé szánt írással kezdjem szándékaim bemutatását, mivel azt ma sem lennék képes tömörebben és pontosabban megfogalmazni.

„Ez a kézirat – az elmúlt közel fél évszázad magyar építészetéről – nem napjainkban készült. Több mint tíz éves – 1978-tól induló – munka összefoglalóját tartja kezében az olvasó, amelynek minden leírt szava még az előző társadalmi rendszer idején, értékeinek és értékítéleteinek világában, azzal való időnkénti konszenzusban és még gyakoribb vitában született.

A legalapvetőbb kérdésekben foglal ma állást – joggal – ellentétesen társadalmunk. Sokszor azonban arra sem fordítunk kellő figyelmet közelmúltunk megítélésénél, hogy mi volt az, ami a kor egyetemes egészéből következik, s mi volt az, ami közép-kelet-európai helyzetünk, függőségünk, a társadalmi modernizáció voluntarisztikus szándékaiból és sok más, a rendszerváltás során természetszerűen másképp ítélnélhető tényezőből folyt. Elég talán, ha arra figyelmeztetünk: a tervezés amerikai nagyirodai szervezési rendszere is szovjet mintára és nyomásra valósult meg társadalmunkban, s ebből a kizárólagosság igénye volt az elsősorban, ami felesleges kényszernek, elhibázottnak bizonyult az ipari fejlődést világszerte nyomon követő munkamegosztásbeli differenciálódás folyamatában.

Abban a társadalmi küzdelemben, amely az építészet – s az építés – átalakításáért, kibontakozásáért folyt, éppúgy szükségszerűen volt jelen helyes döntés és hibás kritika, mint fordítva. Akik átértékelték építészetünk 1948–1989 közötti négy évtizedét, hol itt, hol ott hibáztunk vagy teremtettünk értéket, eredményeket. Ez az írás – mai látószögünkből – lehet, hogy sokak számára nem elég szigorú mérleggel mér, mások számára talán másképp elfogult. Messze vagyunk még a történeti távlattól, amikor a személyes vonások eltűnnek, a küzdelmek nyoma elenyészik és *sine ira et studio* történetírás születik a kor építészetéről.

Az elfogultságot ezért vállalnom kell; az elfogultság azonban számomra az építészet iránti elfogultságot, az építészeti értékek tiszteletét, az építészet s az építészek szeretetét jelenti; magam legalábbis így hiszem.

Kérem ezért az olvasót, tanúsítson türelmet, ha ellentétesen értékel műveket, alkotókat, vagy ha – ma már – élesebben, tisztábban látja a jelenségeket. Ezt az írást szeretném így megőrizni – az akkor született elfogultságaival, vitázó-kritikai hevületével s mindazoknak a becsülésével, akik e félszázadban az építészet ügyének alakításában – akár az egyik, akár a másik oldalon, de jó szándékkal – részt vettek. Az utókor ítélnélhet majd semleges, érzelemmentes módon – nekünk, akik végigéltük ezt a korszakot, küzdelmeink, munkánk korszakát, csak az értelem és jó szándék iránti érzékenység és tolerancia, a személyes »választás« és elkötelezettség bírálata nélküli értékelés lehet a roppant változások félszázadában értékelő szempont, elemző módszer, történeti kötelezettség.”

Az említett, gépirásban 360, nyomtatva mintegy száz oldalnyi, az 1945–1989 évek építészetét összefoglaló áttekintés tehát e könyv 4–8. történeti fejezetének jórészt azonos szövege, amely az Akadémiai Kiadó Művészettörténeti Kézikönyvének 8. kötetéhez készült, s jelen formájában többnyire csak kiegészítésekkel és a jegyzetekkel bővült.

A kéziratot 1990. jan. 10-én adtam át a kiadónak, amely azt 1990 első félévében lektoráltatta, a Művészettörténeti Szakbizottság megvitatta, majd a kiadó kifizette. A kötet kiadására azonban már nem került sor, a témakör egészéről hasonló átfogó kézikönyv pedig azóta sem készült.

Az elmúlt két évtizedben a korszak részkérdéseiről számos értékes kiadvány jelent meg, magam is különböző szempontokból könyvrészben, szakcikkekben, lexikonanyagban foglalkoztam a korszak alkotóival, műveikkel, a hazai és külföldi építészet áttekintésével vagy részkérdéseivel. Végül is e testes, kétkötetes szakkönyv négy évtized kutatómunkájának eredményét összegzi. A kézirat kiadásának célja, hogy az 1945 utáni hazai építészeti kultúránkról az eddig megjelent kiadványoknál részletesebb történeti összefoglaló, alkalmas kézikönyv álljon a tájékozódni kívánók rendelkezésére. Nyilvánvaló, hogy e sok vonásában ellentmondásos korban létrejött, közepes fejlettségi szintnek megfelelő épületvagyon többsége településhálózatunk meghatározó részévé vált. E teljesítmény korlátai ellenére a kor számos műve mégis jelentős értékkel, építészetünk egésze nemzetközi szintű eredményekkel és elismeréssel rendelkezik.

A megújult történelemszemlélet módszertanával és szempontsorával kívánom megközelíteni az elmúlt fél évszázad immár történelmivé vált időszakát. A hazai építészeti kultúra és modernizáció alakulásának-fejlődésének olyan – a társadalmi és technikai változásokat, modernizációs törekvéseket és ballépéseket egyaránt tükröző – korszaka e „rövid évszázad” második fele, amiért történelmi előzményeinek s különösen a századelő kiemelkedő teljesítményeinek alapos elemzése sem kerülhet meg. Értékeinek és ellentmondásainak konszenzust remélő-igénylő elemzésével múltunk problémáinak feltárása és bemutatása sokoldalú és különböző nézőpontokat érvényesítő vizsgálódást igényel, amiben a kortárs szemlélőnek, olvasónak, vitapartnernek is felelősségteljes szerepe és feladata van.

Korábbi nemzeti kulturális örökségünk fenntartandó részeként mutatom be és elemzem tehát az elmúlt fél évszázadbéli építészetünket, mint környezetkultúránk kellő figyelemmel javítható és más ágait is befolyásoló, az életforma modernizációját alapjaiban meghatározó területét. A kritikai szemlélet kialakítása és objektivitása érdekében a hazai építészeti kultúra és modernizáció történeti előzményeit, korábbi fejlődési periódusait és adottságait, illetve azok örökségének értékeit és eredményeit összegezve kell megközelítenünk az elmúlt fél évszázad erőltetett modernizációt célul tűző folyamatait is, jellemezve azokat a meghatározó adottságokat és összefüggéseket, értékeket és hibákat, amelyeknek a megértése nélkül a kijavítás, a továbblépés feladatait sem lehet átlátni és felmérni.

Remélem, hogy a megfontoltan értékelt, az elmúlt évszázad építészeti eredményeit és ellentmondásait, közelmúltunk sikereit és az elérhető szinttől történt lemaradást számbavevő munka nemcsak szakmánk, hanem a társterületek művelői számára is szemléleti látóköri fejlesztéséhez és a modernizáció új szintjének kialakításához elfogadható szempontokat, az építészet és társ-művészetei fiatal nemzedékének a közelmúlt megértéséhez, felismeréséhez, értékei becsléséhez és saját céljaik kialakításához segítséget nyújt.

A kézikönyv szakanyagának részben enciklopédikus, részben szaktörténeti jellege és a használati igény a tartalmi kifejtéssel szemben az eredeti célon túl is követelményeket támaszt a kötet felépítése, tagolása és tipográfiai eszközei vonatkozásában. A könyv témájának átfogó megközelítést igénylő volta két fő gondolatrészt határoz meg, tárgyalásmódjában is bizonyos eltérésekkel. A különbözős ellenére a történeti szempontsor azonossága lehetővé tette a részekre bontás és fejezetekre tagolás egységes elvek szerint történő végigvezetését, követve az enciklopédikus feldolgozásban az áttekinthetőség, a szaktörténeti bemutatásban a szöveges rész és az illusztrációk szakaszolásában az egymáshoz közel elhelyezés követelményét, s a kötet egészében „a tárgy könnyen megtalálható legyen” elv kötelezettségét. A könyv egészét így a két főrészt osztatás mellett egy fogalomtisztázó bevezető tanulmány után kilenc történeti fejezet (a történelmi korszakok szakaszolása szerint négy rész), egyes részeket elméleti szempontból kiegészítő önálló szövegrészek és a Mellékletek alkotják. A fejezeteken belül újrainduló jegyzet-, kép- vagy rajzszám és a

kapcsolódó szakirodalom jegyzéke áttekinthető tárgyalásszakaszokat eredményez, lehetővé teszi kézikönyvhöz illően a részek tetszőleges sorrendű tanulmányozását és a későbbiekben a számítógépes feldolgozást is.

Az itt következő bővebb tartalmi bemutatás e bevezető előző részében megfogalmazott célokat követi, arra is törekedve, lehetőleg ne vesszünk szem elől sem a kultúra- és a művészetek területén, sem az egész világon a 20. század utóbbi hat évtizedében bekövetkezett differenciálódás eredményeit, táguló látókörét, az építészeti kultúra egyetemes látásmódját, sem a fél évszázadon át folyamatosan változó, helyenként ellentéteibe váltó művészeti és építészeti szellemi áramlatok, törekvések világképet is újraformáló hatását, és letisztultnak ítélni eredményeit. A hazánkban bekövetkező diktatórikus társadalmi-, politikai- és szemléleti változások figyelemmel kísérése mellett építészeti örökségünk értékeinek felmérése, érték voltuk megélése és átélése is szükséges ahhoz, hogy kultúránk történelmi folytonosságát is felismerve, egyféle mértékrendet, szellemi követelményszintet, a művészet minőségi igényét támaszthassunk egyéb követelmények mellett a közelmúlt világának hazai építészeti teljesítményével szemben is.

Az építészeti kultúra múltjával és a korábbi modernizáció kérdéseivel illetve a történelmi örökség értékeivel foglalkozó fejezetek témáinak gondolkörünkbe való bevonását az indokolta, hogy kortárs környezetünk számottevő része ma is az 1945 előtti történelem sok évszázados hagyatéka: településhálózatunk zömét, meghatározó elemeit a korábban épített utak, utcák és terek, épületek és építmények alkotják. A kortárs környezet szerves részét jelenti ugyanis a múlt, az egy nemzedék életénél s különösen életszakaszainál jóval hosszabb idő óta fennálló és folyamatosan mégis változó-alakuló, de elődeink által épített környezet. A kortárs téri világban jelenlévő értékes régi épületeknek, történelmi elemeknek, nyomvonalaknak és kapcsolatoknak, pontos részleteknek, s így különösen műemlékeinknek nemzeti kultúránk fenntartásában és tudatos megóvásában nélkülözhetetlen szerepük van.

*

A történelmi szemléletű és tudatosan mértéket állító, értékelvű bemutatást szolgálja e kézikönyv 1. kötetének főrésze, közel kétharmada, amely *Építészeti kultúránk történelmi öröksége és értékei* címmel történelmi környezetünk legfontosabb értékeinek áttekintése. Bevezető tanulmánya fogalomrendszerünket és korproblémáinkat elemzi, három történelmi fejezete évezredes építészeti kultúránk fejlődési szakaszait és sajátosságait, újrakezdéseinek és modernizációs kísérleteinek tanulságait emeli ki. A tízezernyi műemlékből százas nagyságrendet kiragadva a rövid áttekintés szükségszerűen vállalja a szubjektív válogatás és a korszallem változásainak kockázatát is. Múltunk tanulságait, történelmi csapások utáni sikeres újrakezdéseinket, látogatható és megismerésre érdemes emlékeinket azért idézi fel, hogy élmények nyújtására képes értékeink személyes megismerésére, kulturális identitásunk újragondolására ösztönözzön. Építészettünk múltjának értése nélkül nem lehet az 1945-öt követő eredményeinket és tévedéseinket sem átlátni, s e nélkül nem lehetünk képesek környezetünkhöz illeszkedő új értékek teremtésére sem.

A kötet tanulmány jellegű bevezető része *Kultúra és modernizáció – a modernitás, mint az egyetemesség válás útja*, illetve *Építészeti kultúránk időtlen és változó értékei* címen foglalja össze azokat a fogalmakat s a hozzájuk kapcsolódó aktuális problémaköröket, amelyek napjainkban építészeti látókörünket és céljainkat meghatározzák, s amelyekben a véleményeltérések ellenére bizonyos szintű konszenzus kialakult. A monográfia fogalomrendszerét és értékelveit e bevezető értelmezi, nyitott szándékkal minden más megközelítésmód felé, amely a környezetkultúra terén humánus és fenntartható értékelveket vall.

Ez a bevezető rész, továbbá a történelmi tárgyalás I. része *Építészeti kultúra és modernizáció történelmünk tükrében* címen első és második fejezetében a történelmi Magyarországhoz, míg a harmadik fejezet a Trianon utáni korszakhoz kötődő építészeti kulturális örökség (egy-egy elemében

világörökség) értékeit, fontos emlékeit, az európai építészethez kapcsolódás felívelő folyamatait és visszaeséseit, kortárs építészeti kultúránk előtörténetének virágzó szakaszait és történelmi válságait illetve a modernizációs folyamatok előzményeit és kibontakozását kívánja vázlatosan – a szakirodalmi háttérről is tájékoztatást nyújtva – bemutatni.

Az *1. Építészeti kultúra és modernizáció a történelmi Magyarországon* és a *2. Építészet és modernizáció az Osztrák-Magyar Monarchia idején* című fejezetekben a középkori kőépítészetünk kezdeteitől a felvirágzásig, a három részre szakadt ország pusztulásától és lassú emelkedésétől a történelmi Magyarország modernizációjának nagy ívű felfutásáig, a Monarchia-korabeli fél évszázad fejlettségének elemzéséig terjed e történeti bevezetés. Ez azokra a (részben határainkon kívülre került) művekre épül, amelyek akkori építészeti kultúránk kimagasló értékei, s egyúttal kiragadott példaként is alkalmasak arra, hogy egy kor építészetének anyagi-technikai, életforma-beli és szemléleti sajátosságait tükrözve, a társadalmi kultúra teljességének fejlettségét–állapotát s azon belül építészeti gondolkodásmódját is érzékeltessék. Ezek az emlékek napjainkban már közös történelmünk emlékei, amelyek inkább összekötnek, mint elválasztanak egymástól, ha emberhez méltón gondolkodunk.

A még 18. századbeli, a Habsburg Birodalom keretei közötti újjáépülés és a korai modernizáció, a gazdasági-intézményrendszerbeli megerősödés, oktatási és egészségügyi fejlődés, az ipari forradalom és a polgárosodás kezdetei voltak a fellendülésnek. A reformkori megújulás és a 19. századi fellendülés után a kiegyezést követő gyors modernizáció és városiasodás, a kézműves-céhes világot leváltó technikai fejlődés, a kézműves mesterségek, iparművészeti ágak felvirágzása, az ipari oktatás–iparrajz iskolák megjelenése, a vasútépítést és vízszabályozást követő gazdasági fejlettség és a századforduló szociális értékek felé forduló szellemi világa jelenti a csúcst a fejlődésnek. Mindezt a világháború nem csak megszakítja, hanem az utolsó periódusában a modern világ részévé vált történelmi Magyarország létének is véget vet. Válságos évtizedeket él át a továbbiakban a megmaradó, harmadrészre csökkent ország.

A *3. Építészet és modernizáció a két világháború között* címen a két háború időszakának társadalmat megrendítő eseményeit, a háborús eseményeket követő történelmi súlyú visszaeséseket és a függetlenné vált, ám társadalmi-gazdasági állapotában tönkrement országban az újrakezdés-talpra állás társadalmi és építészeti folyamatait, a harmincas évek modernizációs törekvéseit és építészeti irányait elemzi. A harmincas években fellépő nagy építészgeneráció a tervezőirodák első mestereit adta, ezért e fejezet az előző szakaszoknál részletesebben tárgyalja munkáikat. Ez a korszak már a kortárs építészet közvetlen előzménye és a modernizációs átalakulásban is jelentős szakasz, az első világháborút követő mélyre zuhanásból a konszolidáción át a közepes fejlettség szintjére történő visszakapaszkodás. A negyvenes évek elejére az európai szint közelébe emelkedünk: a fővárosban mintegy ötszáz, jórészt aktív építés él, a modernizáció felgyorsul. A második világháború azonban a fővárosban súlyos károkat okoz, s a háború Kelet-Európával együtt e „kompországot” alacsonyabb fejlettségű zóna függőségébe sodorja, s véglegesen lezárja ezzel történelmi múltunkat. E fejezet után a történelmi örökség témakörét *Az örökség szerepe kultúránk megújulásában* című tanulmány foglalja össze.

A kézikönyv tartalmi szempontból másik főrésze, a két kötet terjedelmének mintegy kétharmada *Építészetünk a 20. század második felében* címmel a korszak 1945–2002 közötti építészetének és abban – mivel minden nemzedék kissé másképp él, gondolkodik és épít – saját kortárs világunk építészetének három történeti szakaszra osztott bemutatása. Ebben a történelmi felosztásban *II. rész, A társadalmi átalakulás évtizede 1945–1956* két fejezettel zárja le az első kötetet, a válságnak mondható évtizedeket.

A kézikönyv második kötetében a *III. rész, Az államszocializmus tervgazdálkodásának kényszerpályái 1957–1989* című három fejezetet, míg *IV. része, az Építészetünk a rendszerváltás után* címmel egyetlen nagyobb fejezetet jelent. A két kötet együtt három nemzedék sorsát és törté-

netét fogja egybe. Az első, jelen kötet ezért *Örökségünk értékei. Válságos évtizedek* címmel az 1902–1956 közötti hat évtizedet értékeli, míg a második kötet *Közelmúltunk és az ezredforduló* az 1957–2002 közötti időszak történetét foglalja össze.

A szakkönyv – rendeltetésének megfelelően – a terjedelme nagyobb részében a század második felének építészettörténeti összefoglalása. Az 1945-re kialakult helyzet felméréseivel indítja a közel hat évtized történetét, a feldolgozás során elemzi az építészeti kultúra helyzetét és alakulásának folyamatát, a modernizáció tényleges és voluntarista, erőszakos vonásait, a szakmai élet történéseit és belső világát. A kor átélt világát objektivitásra és hitelességre törekedve a tanútevő felelősségével tárgyalja. Áttekinti az egyes korszakok vagy szakaszok társadalmi-politikai-gazdasági útkereséseinek jellemző sajátosságait és folyamatait, elemzi az építészeti kultúra intézményeinek átalakulását, a tervezőirodák kibontakozását, a szemléleti átalakulás fordulóit, a szakmai közélet és a szakmagyakorlás állapotát, a szakmai érvényesülés változó lehetőségeit, az építészeti-tervezőtevékenység területeit. Ezzel párhuzamosan említi a kor jelentős műveit, együtteseit, a szakmai tevékenység felfutásait és visszaeséseit, eredményeit vagy válságjeleit. A fejezetek nagyobb részében a korabeli irányzatok, törekvések alkotóinak szándékait és fontosabb műveit mutatja be, végül a szakmai konszenzus által is kiemelkedő építésznek látott és már távlatban is annak tartható alkotóit, illetve kiteljesedésük idején életművüket elemzi.

Visszatérve a fejezetek bemutatására, a még az első kötethez csatolt 4. *Építészeti a társadalmi rendszerváltás idején 1945–1949* és az 5. *Építészeti a dogmatizmus éveiben 1950–1956* fejezet témaköre a társadalmi átalakulás két, ideológiájában ellentétes szakasza.

A 2. kötetet *A korszakváltás problémái. Tanulmányok az 1975 évi UIA kongresszus témájából* című, s ott szereplő korjellemző gondolatsor nyitja meg, a hatvanas-hetvenes évek gondolatvilágát megvilágítva. E kötetben a tervgazdaság kényszerpályáin tett utat a III. rész, a következő három fejezet tárgyalja, amelynek felívelő szakaszaiban bontakoztak ki a társadalmat a modernizáció irányába elmozdító, majd ismétlődő válságokkal is együtt járó folyamatok. Ebben a részben a 6. *A hatvanas évek építészete 1957–1967* a korszak megújulását, az építésiparosítás indokait és ellentmondásait, a tervezőirodák kibontakozását majd a gazdasági visszaesés jeleit tárgyalja, a 7. *Reformévek – a korszakváltás reményei 1968–1975* a reformévek enyhülő légkörét, az építészeti és a települési környezet megújításának modernizációs szándékait és eseményeit mutatja be. A 8. *Építészetiünk a hetvenes-nyolcvanas években 1975–1989* a reform elfojtásától a nyolcvanas évekbeli pangás éveiig (1979–1989) bekövetkező lemaradás állapotában az építészeti irányzatok kibontakozását, a posztmodern törekvések megjelenését és a tervezőirodák bomlásának megindulását elemzi. E másfél évtized tanulságait az *Építészeti és környezet a nyolcvanas években – a megújulás igénye* gondolatsora foglalja össze.

Az 1990 utáni évtizedet a 9. *A századvég évtizede* című zárófejezet foglalja össze. Egy lezárult ellentmondásos korszak után az ismételt újrakezds éveinek súlyos problémáit, a gazdasági leépülést, annak társadalmi-intézményi átszerveződést követelő változásait, az átalakult szakmagyakorlás másféle építészeti szándékait és egy újabb építésznemzedék alkotói korba érését mutatja be. Kiemeli az új tendenciákat, törekvéseket és eredményeket, a tégláépítészeti, illetve az organikus törekvések megerősödésétől a high-tech szemléletig, a modern újraértékelésétől a regionális karakter tudatos vállalásának kísérleteiig. Ezekben, az ellentmondásos piaci háttér ellenére, az egyoldalú üzletközpont és irodaház-építés mellett a templom, a lakás és a középület-építés is hangsúlyossá válik. Az 1975 után fellépő építészgeneráció kibontakozása is ezekben az években következik be. A 2001-ig terveként publikált sajátos értékű munkák már az ezredvég érzékelhetően felgazdagodó építészeti átalakulásának értékmegújító törekvéseit tükrözik. Ennek a témakörnek az elméleti összegzését egy 1996-os országgyűlési esemény előterjesztési anyaga jelenti, *Építészeti kultúra, társadalom és integráció az ezredfordulón* két írással, *Építésügy és társadalom, Levél az integrációról* címmel, érzékeltetve a társadalom átalakulásának már érzékelhető ellentmondásait is.

Napjainkban nem gyakori a hibák bevallása, mégis meg kell tennem ezt. Bár *Örökségünk értékei* című – talán túlzottan nagyigényű – összefoglalóm fontos követelményeknek kíván eleget tenni, általában mégis csak olyan környezetünkben jelenlévő műemlékeket említ meg, amellyel – több esetben naponta – találkoztam vagy munkám során foglalkoztam, mivel azok élő feladatot, funkciót többnyire most is betöltenek.

Történelmi vagy újabb településeinken ezek a múlt emlékét jelentő művek az épített környezet alapvető vonásait, jellegét, hangulatát meghatározó elemeit és értékeit jelentik, és jelenlétükkel számtalan helyen, mint a táj, város- vagy falukép az építészet, a lakható és fenntartható környezet állandóságát biztosítják, a mindennapi élet otthonosságát szolgálják.

A bevezetőben idézett szöveg dátuma, az 1945–1989-es időszak, vagy a második főrész főcíme, 1945–2002 arra az időváltásra is figyelmeztet, ami nem csak történelmi örökségünk, hanem a közelmúlt kortárs építészetének távolodó válságát is jelzi. A kézirat 1990-es részének, a 4–8. fejezetnek az átgondolása és kiegészítése után az ezredforduló világát a teljesség érdekében beépítettem, hiszen a művek és a korszak megközelítésében és értékelésében az azóta is eltelt évtized már az egész korszakkal szemben bizonyos történelmi távlatot is nyújt.

Nemcsak arra szeretnék ezzel utalni, hogy az 1945 előtti évezredes örökségre más szemmel tekintünk már – s itt nem csak a történelmi múlt alapvető ideológiai megközelítésének ellentéteire gondolok, vagy akár arra, hogy a két világháború közötti állapotok is immár közel évszázados történelmi távlatba kerültek –, hanem a technikai-társadalmi fejlődésnek arra a felgyorsulására, amiért kultúránk korábbi örökségét és abban műemléki értékeinket, európai múltunkat és adottságainkat, szomszédsági kapcsolatainkat, tájaink, településeink, építményeink, épített környezetünk, gazdasági viszonyaink egészét kell napjainkban más látókörbe helyezni. Maga a társadalmi hasznosulás igényének elmúlt évtizedekben folyamatos változása formálja át annak a tárgyi világnak az értékét, megítélését, ami környezetünk egészét alkotja.

Környezeti örökségünk értékelése korunkban folyamatosan változik, és nem csak állagának fizikai állapota, avulása miatt, sokkal inkább az alkalmasság, használhatóság vagy a kulturális értéként történő megbecsülés, megőrzés szempontjainak változása szerint. A fizikai és erkölcsi avulás megítélése fordult sok vonásában saját ellentétébe elmúlt fél évszázadunkban.

Csak a legfontosabb területeit említem ennek az értékátfordulásnak. A kastélyállomány pusztulása-pusztítása, majd újrafelhasználása, a városodás és városiasodás rendkívül intenzív folyamatával szemben a meglévő városi lakásállomány elhanyagolása, hol spontán, hol erőszakolt fejlesztése, felújításának megtorpanásai, lakóértékének ellentmondásos fenntartása, a közlekedési nyomvonalak-csomópontok bizonytalan ütemű átalakítása-fejlesztése mind olyan igény- és követelményrendszer-változás eredményei voltak, ami a gyakran ellentétes anyagi-gazdasági szempontok bizonytalanságait is tükrözi.

A társadalmi megítélés ellentmondásai 1945 után jól érzékelhetők voltak olyan környezetalakító folyamatokban, mint a hatvanas években a Balatonpart betonfallal történő körbeépítése, amit napjainkban több helyen a fővenyes part visszaállításának szándéka jellemez. Legjelentősebb műemlékeink közül erre példa a Budavári Palota újjáépítése, amely költséges volta, de felhasználási céljának többszörös megváltoztatása miatt is harminc évet vett igénybe. Bár a Vár 1987-től a Világörökség része, a hozzá tartozó Várbazár együttese csak 2014-ben vált romállapotából újra értéké. A szintén Világörökségként megbecsült Dunapart látképét meghatározó Vigadó a háború utáni hevenyészett felújítás után 1973-ra épült valójában újjá; koncertterme nagymértékben átépült az adott korszak modernizációs tervezői szemlélete szerint. 2014-ben belső terei ismét átépültek, nagytermét eredeti állapotára bontották vissza. Az Operaház száz éves évfordulója alkalmából nagy erőfeszítéssel újult fel, majd a 2010-es években megismételték belső tereinek és berendezésének korszerűsítését.

A fertői Esterházy-kastély helyreállítása érdekében 1957-től három időszakban tettek komolyabb előkészületeket, Világörökséggé nyilvánítása mégis hosszú évek óta húzódik, és csak néhány éve szerepel a támogatást adó programokban. Pannonhalmán a második világháború idején történő iskolabővítés után 1961–62-ben csak a kerengő helyreállítása valósult meg, majd az 1990-es években készültek fel a Világörökség cím befogadására és az apátság megalapításának 1000. évfordulójára. A kétezres években nyerte vissza kora középkori formáit a főhajó, s újult meg a látogatókat fogadó környezet is.

Az örökséggel kapcsolatos gondolkodásmódunk fordulatait vagy szélsőségeit a nagy műemlékállománynál is súlyosabb teherként jelzi fővárosi ipari területeink rozsdáövezetté nyilvánítása, elbontása, de kiterjed ez a leértékelődés ennek az időszaknak olyan középületeire is, mint a Vörösmarty téren a Haas-palota helyén a hatvanas években épült irodaház, vagy a Széchenyi téren a hetvenes években épült tervhivatali irodaház – amely már az építése idején is hét évet állt félig készen az akkori gazdasági válság mementójaként. Az 1975-ben épült miskolci Juno szálló vasbeton épületét is lebontották, és a salgótarjáni Karancs szálló, az 1960-as évek legérdekesebb hazai városközpontjának első s ezért legfontosabb épülete is veszélybe került az értékvesztés sajátos folyamataiban.

Klasszikus történeti értékeink nagy részének műemléki megújítása az elmúlt fél évszázadban újra és újra megtörtént, hiszen állományuk romlása a vallások háttérbe szorításának programja ellenére egyféle gondozást mégis megkövetelt.

Történelmi városaink értékeinek megőrzése már az ötvenes években éppúgy napirendre került, mint ahogyan 1964-ben a Velencei Karta európai gondolatvilágában a magyar műemlékvédelem is nemzetközi elismerésben részesült. Bár a voluntarista modernizáció városaink környezetét négy évtizeden át elhanyagolta, a városképek megújulása, a fővárosi Nagykörút és a sugárutak, vagy Kőszeg és Sopron felújítása a hidegháború enyhülése idején sajátos jelentőséget nyert. Ugyanígy szimbolikus jelentőségű volt a kelet-európai környezetben a regionális szemlélet megerősödése idején a régióközpontok: Győr, Pécs, Kecskemét, Pápa megújulása 1978 körül.

Amikor építészeti örökségünk összefoglaló értékelését e könyv számára egy évtizeddel ezelőtt befejeztem, nem gondoltam arra, hogy a történelmi távlat értékvalogatásainkat éppúgy megkérdőjelezheti, mint alátámaszthatja – hiszen a bennem kialakuló értékrend annak a hat évtizednek a tapasztalatait és értékfontosságát összegezte, amit kortárs világunk jól érzékelhetően nagyobb részt visszaigazolt. Természetes folyamat volt ezalatt az alkotók körében a generációváltás, két teljes emberöltő ízlésváltásainak kibontakozása és választása emlékképeink halmazából, és jó néhány mű esetében akár a bontás, az eltüntetés is.

A korszellem változásait, a választásban bekövetkező igény fordulatait nincs értelme hibáztatni, hiszen ez maga a történelem, sajátos belső folyamatok függvénye. Feladatunk nem lehet más, mint a megértő emlékezés és a korrekt felidézés, a Gadamer által kifejtett és az *Örökségünk szerepe kultúránk megújulásában* említett „tudás előtti tudás” elősegítése, a tapasztalatok átadásának a kötelessége. A korábbi állapotok megismertetése vagy a korban adott látvány felidézése, a mit, miért, hogyan kell megváltoztatni szándékához szükséges hiteles adalékok gyűjtése, bemutatása természetesen nagyobb feladat annál, mintsem hogy rövid, mondhatni futó benyomások nyújtásával ez valóban elősegíthető lenne.

A következőkben ezért kívánom az általam megismert adatokat, részleteket, ismereteket és benyomásokat lehetőleg a kor általam hitelesnek látott értékeléseiben és válogatott archív képi világán keresztül bemutatni. Ez a kötet, és természetesen ez a kézikönyv nem nyújthat többet, mint saját tapasztalataink összeállítását a személyes tájékozódáshoz egy mélyebb és alaposabb tudás érdekében, aminek a megszerzésére a digitális korszak adottságainál fogva a jelen nemzedékei számára minden korábbinál gazdagabb lehetősége van.

építészeti kultúránk
történelmi öröksége és értékei

KULTÚRA ÉS MODERNIZÁCIÓ

– A MODERNITÁS AZ EGYETEMESSÉ VÁLÁS ÚTJA

„Amíg kultúránkhoz hűek maradunk,
önmagunkhoz vagyunk hűek.”¹

Szerb Antal: *Magyar irodalomtörténet*
Lectori salutem, 1935.

1./ Szerb Antal: *Magyar irodalomtörténet*. Sőtér István előszavával, 5. kiad., Magvető, Bp., 1972, 27. „Lectori salutem”, vagyis üdvözölni, megszólítani kívánom én is olvasóimat. Nem hosszú fejtegetések követésére biztatom az esetleg egyetlen adatot kereső érdeklődőt, hanem csak arra kérem, ha e kézikönyv használatakor megállapításaimat nem látja értelmezhetőnek vagy elfogadhatónak, nézzen bele a vázlatos gondolatsorba, ahol a témakörökről az alcímek eligazítják. Amikor megítéli e fél évszázadról írottakat, gondoljon arra, vajon azonos értelmet, jelentést tulajdonítunk-e a használt szavaknak, fogalmaknak, már fénysebességgel terjedő, most épp „mémnek” nevezett fogalmi gyököknek, a kultúránkban jelenleg használt kommunikációs kódoknak, jeleknek. E bevezető gondolatsor kísérlet arra, hogy lehetővé tegye fontos részkérdésekben a fogalmi egyeztetést. A mottóként idézett szavakban sokunk számára ott van az európai kultúra másik ismert kulcsmondata is, az „ismerd meg önmagad”, ami az emberi világ bármely jelensége megértésének előfeltétele. E bevezető gondolatsor érzékeltetni és összeegyeztetni kívánja azt az építésziváratásunkhoz a közelmúltban még tartozó szellemi magatartást és megközelítésmódot, egyetemesnek vélt tájékozódáson alapuló szemléletet, ami a visszatekintő értékelés alapja lehet. Minden diktatórikus, ideológiai nyomás vagy világnézeti ellentét ellenére is a hivatásunkat művelők többségében széles körű szakmai konszenzus érlelte építészetiünkben ezt a gondolkodásmódot az elmúlt fél évszázadban is.

2./ A kultúra ebben a megközelítésben maga az emberi létforma, amely átfogja és áthatja az ember környezetét, az általa használt és alakított anyagi-tárgyi világot, illetve természetet, a társadalmi kapcsolat- és viszonyrendszerek bonyolult és sokrétű szö-

Kultúra és modernizáció – állandóság és megújulás

Ha az elmúlt fél évszázad hazai építészetiének történetét kívánjuk megérteni, úgy előbb építészeti kultúránk múltjának velünk élő örökségét, hol megkésett, hol felgyorsuló újkori történelmünk hagyatékát, értékeit és hiányosságait kell mérlegelnünk. Ebben is a több évszázada érlelődő modernizáció folyamatosságát, mibenlétét, 1914–1945 között a két világháború által is megzavart állapotát és a jelenünkben is folyó teljes megújulás, a globalizáció vagy a francia-európai gondolkodáskörben ennél talán mélyebb értelmezésmódot jelentő mondializálódás folyamatait, jelenségeit, bonyolult változásait kell mindenekelőtt számba vennünk. Az a személyes kultúra azonban, amellyel e számvetéshez készülünk, minden olvasó számára más, sajátosan egyéni, tartalmában és elemeiben, világszemléletében és az elmúlt időhöz kapcsolódó emlékeiben, szocializálódási folyamataiban alapjaiban különbözik. Normáink, értékeink eltérőek vagy akár ellentétesek, sokak előtt kétséges a bennünk élő kultúra emberi jellemzőinek egyetemes jellege is.

A környezet és ebben építészeti kultúránk értékvilága, illetve az életformaváltás-átalakulás egyes kérdéseiben azonban úgy hiszem, mindannyian képesek lehetünk konszenzusra. Személyes véleményünk számtalan eltérő vonása ellenére napjaink építészeti problémáit és időtálló értékeit legfontosabb vonásaiban hasonlóan láthatjuk. Megkísérlem ezért azoknak a későbbiekben használt fogalmaknak általam vallott értelmezését e bevezető gondolatsorban összegezni, amelyek kortárs problémáink együttlátásában és megértésében szerepet játszanak, annak reményében, hogy újragondolásuk, nélkülözhetetlen személyes kritikájuk vagy akár elutasításuk is hozzásegíthet az egymás megértését szolgáló vitához, a szükséges mértékű konszenzus kialakulásához.

Könyvemben a modernizáció lényegének és folyamatainak átlátására törekedve a kultúra fogalmát nem leszűkítettem, a szellemi szféra területeként, hanem az emberi társadalom életének teljességét átfogó jelentésében, mint az embert és életvilágát is alakító tényezők összességét használom. Azoknak az emberi állapotoknak, összetett és sokoldalú viszonyoknak és megnyilvánulásoknak összefoglaló megnevezéseként, amelyben a környezetként vagy eszközökként adott anyagi vagy tárgyi kultúra, a közösség életvitelében, ismeretvilágában és intézményeiben realizálódó társadalmi vagy szellemi kultúra és az ember személyes létezésének sajátos módja, saját mentális, érzelmi és magatartásbeli kultúrája az adott társadalom fejlettségének, hagyományainak és normarendszerének szintjén akár közvetlen formában, akár közvetett összefüggéseiben megnyilvánul.²

A civilizáció, a történettudomány e másik alapfogalma, úgy vélem, a mi szempontunkból csak egy részét ragadja meg e teljességnek, vagy a civilizáció fogalmát kell az emberi élet külső és belső viszonyainak és állapotának teljességére kiterjeszteni. A szélesen értelmezett kultúra fogalma inkább alkalmas arra, hogy magába foglalja az adott korban élő ember és környezete életkörülményeinek viszonyrendszerét, s abban a változások természetes részeként jelenjen meg a környezetkapcsolat, mint a mesterségbeli képzettség és sokoldalú társadalmi érzékenység eredménye, vagy-

is az építészeti kultúra, amit a kreativitás, a formateremtő készség és személyes szakműveltség, az építéstechnika-technológia és a vizuális formakultúra együttlátó szemlélete és tehetsége, illetve művelőinek szerepköre és működésük érvényesítési lehetősége együtt jelenthet. Mindaz tehát, aminek változásait az elmúlt fél évszázadban is nyomon kívánjuk követni.

Környezetünkben az építészeti múlt emlékei sem csupán tárgyak, művek, adatok, hanem az előző korok történelmének s akkori közösségi létének, cselekvéseinek, történéseinek és állapotának, a kor társadalmi-közösségi tudásszintjének, emlékezetének és képzelőerejének, továbbélő kulturális hagyományainak jellemző megnyilvánulásai. Számptalan egyedi műben, jelenségben van jelen a kitapintható teljesség, az adott kultúra összességével átítatott egyféle ‚részlét‘, amely egyúttal mégis e kultúra továbbélését és folytonosságát, belső hajtóerőinek, értékeinek időtállóvá, s így időtlenné válását, fennállásuk érvényességét fejezheti ki.

Akár regionális, nyelvi-etnikai, vallási, kulturális-nemzeti, államhatárok közötti-feletti vagy más partikuláris fogalmakkal határoljuk körül az adott kultúrát, az a közösség életének történetéhez tartozás mellett a hordozói életterét jelentő földrajzi helyhez és annak sajátosságaihoz is sokoldalúan kötődik. A számunkra különösen fontos helyhez, környezethez kapcsolódás egyúttal a közösségi és személyes azonosságtudat forrása, s az adott kultúrában történő nevelkedés, az abba történő beépülés, hasonulás – bonyolult és sokrétű nevelés, szocializáció – révén a közösségben egyedivé fejlődő személyesség meghatározó vonása.

A modernizáció nagyvárosi kultúráján belül szétváló rétegekultúrák – a magas- vagy elitkultúra háttérbe szoruló mintái, a tömegkultúra médiakliséi, illetve a különféle réteg-, csoport- vagy szubkultúrák – érvényesülése idején is érzékelhető egy-egy adott terület esetében az azonos kulturális térbe és történelmi időfolyamatba kapcsolódás, a jellegükből következő eltérések ellenére is létező egybetartozás, s így nélkülözhetetlen a folyamatos változások vizsgálatában is az együttlátás. A múlt és a jelen együttes elemzése segíthet csak abban, hogy a helyhez és néphez, nyelvhez tartozó vallási, ideológiai, nemzeti, regionális, illetve bármely más, átfogó vagy helyi, réteg-, csoportkultúra sajátos voltát, történelmi útjának időbeli folyamatait átlássuk, településeinkhez, s így az építészeti környezethez megújításuk során megértően és belátással közeledhessünk.

E helyhez és a benne élő közösséghez tartozó kultúra jellemzője a kommunikáció és viszonyrendszer sokféleségében is meglévő viszonylagos folytonosság, s ennek tükrözője a nyelv (a vizuális világban használt hasonlóan alakuló formanyelv is), illetve a közösségi és személyes én- és öntudat. Az adott kultúra az anyagi világ formáiban is kifejeződik: nemcsak épített környezetében, tárgyaiban, természeti kapcsolataiban, hanem abban a bonyolult viszonyrendszerben is jelen vannak közös vonásai, ahogyan beavatkozik a világba. A kultúra a mindennapi életre, „életvilágra” – a Habermas által körülírt fogalmat itt csak megközelítésként használom³ – épülő, az ember ember voltát meghatározó közösségi létezés. Ez a rendkívül sokrétű és kiterjedt, időben is változó, földrajzi helyként és szellemi értelemben egyaránt létező, több szinten az összetartozást sajátosan kifejező közösségi kulturális tér az, amely a hatásokat befogadja, feldolgozza, a maga részévé teszi, és úgy változik, hogy közben folytonossága alapvető vonásaiban többé-kevésbé fennmarad.

Az adott kultúra helyhez kötött volta, a közösséget a lakóhelyéhez kapcsoló kulturális, sok vonásában érzelmi kötődés – s nem csak a szakralitás esetében –, állandó sajátosságokkal is együtt jár, miközben az életvitelt követő változások során belső érési folyamatok mennek az örökölt kultúrában végbe, és az szinte életjeleket adva magáról, a külső, kisebb vagy hosszan tartó, történelemformáló hatásokra is reagál. Változásai ellenére hordozói nyelvében és életviszonyaiban, szokásrendszerében, magatartásában, számtalan más elemében sajátosságainak nagy részét is őrzi, fő vonásaiban saját útján halad, s mint az adott kor léte, állapota, kortárs nyomásként nemcsak az egyes személyekre hat, hanem a közösség történéseinek lassú áramában is megnyilvánul. A helynevek etimológiája, több évezredes állandósulása, más népek nyelvébe való beépülése is jelzi e viszonylagos állandóságot. A változás azonban az előző évezredekben,

vevényét, valamint a személyes emberi léte-zést, a benne élő szubjektum belső világát és egyediségét. Az anyagi kultúra a természetbe ágyazódó mesterséges, művi vagy épített környezet és a technikai és anyagi termékek, eszközök, megművelt területek összessége. A társadalmi kultúra az adott társadalom emlékezetében és intézményeiben, valamint a művekben és jelekben rögzített és objektiválódott sokféle viszonyrendszer és az a különféle anyagok hordozóiban is élő történeti tapasztalati tudásanyag és érzelmvilág, amit összességében szellemi kultúrának is nevezhetünk. Az adott kor és hely emberének személyisége és egyéni mivolta, tanultsága, kiműveltsége, magatartásmódja és szokásrendszere, érzelmi gazdagsága, fogékonysága, számtalan más meghatározó tényezővel együtt, vagyis minden hozzájárulás a kor közös tevékenységéhez is része e teljességnek. Mindezek együtt alkotják – történeti és helyi értelemben – az adott kultúra egyedi, saját világát, s ezen keresztül töltik be az egyetemes emberi kultúrában történelmi-társadalmi szerepüket.

3./ A kultúra ebben az értelemben a földrajzi adottságaival és klimatikus viszonyaival életet formáló hely lakóinak időben változó, folytonosságát mégis őrző, történeti közös vonásait és életvilágát is jelentő fizikai létformája. Másrészt mint kulturális tér, a társadalom egymást váltó nemzedékei egyre bővülő közös szellemi világát, ismereteit, emlékezetét és képzetét jelentő, mindezt közösségei adott tudatállapotában, történelmi folyamatosságában és személyes voltában egyszerre jelentő fogalom. Bár a kulturális hagyomány közvetítéséről szóló fejtegetések a gyűlöltre épített társadalomfilozófiákkal szembeni hosszas útkeresés idején jelentősek voltak számunkra, Habermas fogalomvilágának elemzése már a

múlthoz tartozik (lásd az irodalmat, Habermas 1985). Az itt említett problémakör egy részének kifejtését megkíséreltem Az építészeti kritika és értékelés elméleti problémái című kandidátusi értekezésemben 1983-ban, e könyv terjedelmű munka azonban kézirat maradt. Később egy nagyobb tanulmányt publikáltam, amely főként a háttéroidalom gondolatvilágával foglalkozik. Alkotás és műalkotás az épített környezet világában. Alkotáselméleti tézisek. Építés-Építészettudomány, XXVIII. 1999–2000/1–4., 101–171. E bevezető annak a szakmai gondolkodásmódnak a látókörét kísérli meg összegezni, amely egy bonyolult és ellentmondásos időszak korlátozásai ellenére az egyetemes fejlődés értékeire figyelőkben e fél évszázad roppant szemléletváltásainak eredményeképpen alakult ki. Ez az időszak nyitott, továbbalakítható szemléletmódjával az elektronikára épülő új kultúra építészetében is új szemléletmód kialakulásához segített, a megújuláshoz kritikára ösztönző kiindulópont volt.

4./ A modernizáció eredményei mellett a 20. század folyamán jelentkeztek az egyoldalúan értelmezett modernitás árnyoldalai, a kor kialakuló új ellentmondásai is, különösen az emberi átalakulás belső problémái, az értéktudat gyors változások szülte zavarai, a történelmi normák elvesztése s az újak kialakításának nehézségei, „a minden egész eltörött” életérzés, a személyiség döntéseinek egyedüli értéként kezelése, minden más elé helyezése, a mindentől füg-

s különösen az elmúlt évszázadokban felgyorsult, már az átmeneti állapot ideiglenességének érzése hatja át korunkat.

Az írott történelem évezredei során érlelődő technikai és életformabeli változások felgyorsulásának eredménye volt a természeti adottságokhoz kötődő hagyományos életmód és munkafolyamatok átalakulása. A 18. században kezdődő ipari forradalom a korábbiaknál is erősebben hatott a munkamegosztásra és a városiasodásra, aminek következménye az életminőség és egészségügy fejlődését követő népességnövekedés, majd a 20. századi népességrobbanás és az ebből eredő megállíthatatlan áramlás az új életet kínáló nagyvárosok felé.

Néhány nemzedék élete alatt átfogóbb átalakulás, s így terhesebb megújulás ment végbe az emberi kultúra és életforma világában, mint bármelyik előző történelmi időszak alatt. Eddig nem ismert, új minőségű, gyors és egyetemes hatású változások, a modernizáció új emberi lehetőségeket teremtő, de ugyanakkor belső átalakulást is követelő folyamatai formálják át rövid idő alatt a helyi és regionális kultúrák közösségeinek életvilágát, kommunikációs eszközeit és formáit.

E modernizáció folyamatai során a kézműves világ mintegy ötezer éve kiérett és több mint tízezer éves múltra épülő régiókat összefogó kultúrája szinte egyik napról a másikra – alig kétszázötven év alatt – sok ellentmondást keltve adta át helyét a modernitás másféle világának. E szűkebb értelemben vett modernizáció nemcsak új feltételeket teremtett a továbbélés számára, a helyi életmódot és hagyományokat háttérbe szorító és egyre jobban átható modernitás teljességgel átformálja az életfolyamatokat, s ezen keresztül a személyes viselkedést és életvitelt is.

A modernizáció korábbi szakaszai, a 18. és 19. század főként európai változásai már új társadalmi folyamatokat gerjesztettek. Az ipari forradalmat és kapitalizálódást követő radikális technikai-gazdasági-társadalmi változások – a modernitás sajátos második szintjeként a 20. század háborús válságai után, részben azok következményeként – rohamos gyorsasággal terjedtek át a világ más, korábban gyarmatoknak tekintett, majd fejlődőnek, ma feltörekvőnek nevezett régióira. A könyvnyomtatás és az iskolázottság terjedése kezdettől fogva jelentősen fejlesztették a közműveltséget, elősegítve a személyiség fejlődését, az emberi kibontakozás és emancipáció lehetőségét. E korai folyamatok teremtették meg az emberi értékek és jogok modern fogalmát, kifejezve mindazt, amit a modernitás akkor mint a modernizációban kialakuló egyetemes életeszemély e vonatkozásban jelentett.

A modernitás jellemző vonása – ez talán terjedése dinamikájának titka – az újdonság, újszerűség vonzereje is, s ezzel együtt a meglévő kultúra, az adott emberi életvilág érvényességének kétségbevonása. Ezt már Goethe felismerte, s Fülep Lajos a 20. század első évtizedében a művészet, technika és más területek egyetemes jellemzőjének tartotta. A gyorsan változó új tömegkultúra vonzása mint hajtóerő valóban az európai vagy euroatlanti modernizáció jellegzetessége. Tény azonban az is, hogy a hagyományos értékek érvényvesztése is bekövetkezett. Az egyenlőség jogelvein és a robbanásszerű technológiai átalakuláson alapuló modern társadalmi berendezkedést, amely elvileg egyenlő esélyeket biztosít a társadalom minden tagja számára, napjainkban a termelési hierarchiában betöltött kényszerű szerep nagymértékben korlátozza, és megjelentek az átalakulás más árnyoldalai is. A társadalmi szolidaritás hiánya, a fejlődés fenntartható módjának bizonytalanná válása is kérdésessé teszi az egyetemesnek gondolt elvek megvalósítható voltát.⁴

A globalizáció, a modernizáció jelenlegi világgazdasági piacokat bővítő folyamata, miközben igen különböző színvonalon ugyan, de azonos életmodellt és életvitelt s a hozzátartozó viselkedés- és gondolkodásmódot, illetve szakmai és általános ismeretvilágot kínál a világ minden társadalmának, nemcsak a korábbi életvitelt követők szokás- és normavilágára van lazító, bomlasztó hatással, hanem – megszabva az új nemzedékek vágyait, életútját és céljait – feszültséget kelt az ott élő közösségekben is. E rendkívül jelentős világfolyamat természetszerűen a korábbiaknál is nagyobb vonzerőt gyakorol a jobb életre vágyó, lélekszámukban gyorsan emelkedő, feltörekvő világrégiókban élő néptömegekre.

Veszély rejlik abban, hogy az átalakuló világ – jelenlegi bizonytalan állapotában és válságaiban a pozitív irányú változások ellenére is – a fejletté és egyetemessé válás, a korszerűsítés és technikai haladás reményében és hitében egyelőre csak egyszerűsíti és egysíkúvá redukálja a fogyasztási igényeiben alacsony szinten kiszolgált, többnyire csupán fogyasztói tömeggé váló közösségeket. A remélt és vágyott személyes élet helyett a tetszőlegesen választható kulturális modell ígéretével a tömegkultúra közhelyeinek szintje váltja fel a helyi kultúrák korábbi sokszínűségét.

A világkultúrák közötti alapvető különbözőség és a mindenáron piacot kereső terjeszkedés ajánlott kulturális mintáinak egyneműsítő volta, a tömegessé váló migráció, a ki-, el- és bevándorlás kultúraváltásra ösztönző hatása a század utolsó évtizedeiben felhívta a figyelmet nemcsak a fejlődés és fejlettség egyenlőtlenségeire és ellentmondásaira, hanem a régiók és a kulturális hagyományok különbözőségének jelentőségére, sajátosságaik figyelembevételének szükségességére is.

A modernitás egyetemessége mellett a regionalitás vagy még szűkebben a lokalitás, az adott helyhez és annak adottságaihoz, a történelmi kultúrához és környezetehz tartozás jelentőségének és értékeinek megértése és együttes kezelése a modernizáció újraértelmezett feladata. Néhány rövid évtized alatt kellene a lélekszámában sokszorosára növekedett és már életfolyamataiban is megtorpant emberiség számára konszenzuson alapuló társadalmi-politikai döntésekkel a teljes – sok vonatkozásában azonban távolról sem érett, sem kiegyensúlyozottan élhető – életvilágra kiterjedő egyetemes érvényű, új alapú kultúra választható emberképét és remélhető életmódját érvényes és eligazító jövőképpé formálni.

Mindannyiunk számára nyilvánvaló: csak egyetemes konszenzusra épülhet olyan norma- és szabályrendszer, amely a modernizáció által lehetővé tett életformához szükséges, az egyén és közössége számára egyaránt követhető, értékeinek érvényessége belátáson alapul, s így az értelmes személyes élethez és együttéléshez mindenki számára szolidaritást és esélyegyenlőséget biztosít: megfogalmazza az életvitelhez és annak új magatartásszintjéhez tartozó moralitás igény- és követelményrendszerét, megteremtve az önkéntes együttműködés lehetőségeit, célját, remélhető és nélkülözhetetlen harmóniájának feltételeit. Ilyen jövőkép – amely egyúttal a konszenzus forrása lehet – egyelőre még csíráiban is alig formálódik.

Az érzékelhető veszélyek, árnyoldalak megértése segítheti az egyetemesség és regionalitás, egyféle lokalitás szintézisét kifejező értelmezésmód letisztulását. A modernitás e napjainkra kialakult tágabb értelmezésében a megújuló, sokszínű, fő vonásaiban mégis egyetemessé váló emberi kultúra lehetőségeinek átfogó rendező elve, amely az életformát az adott régió világában átalakító folyamatok során az emberi személyiség kibontakozásának lehetőségét és feltételeit fejezi ki, és mint program, a kialakuló kultúra együttélést szabályozó szerepének feltételeit, követelményeit és motivációs rendszerét korszellem voltában, mai fogalmaink szerint egy remélt, sokoldalú, viták fölé emelkedő konszenzus eredményeként összegezi.

Jóval többet jelenthet tehát az adott hely számára, mint külön-külön egyes tényezői, a technikai fejlettség, piacgazdaság, demokratikus berendezkedés, világkereskedelem és globalizáció vagy emberi jogok, egyenlő esélyek és egyetemesség.

getlen, „kötetlen és tetszőleges” életforma iránt keltett vágy teljesülésének nagy tömegek számára elérhetetlen volta. A modernizációs javak birtoklási vágya, a kényszerű vándorlás bizonytalansága korlátozza az állandó emberi kapcsolatokat, és akadályozza a gyermekvállalást. Emiatt is gyakori a passzív befogadói magatartás, a döntések lehetősége nélküli, kényszerűen végzett munka mellett a sugalmazott fogyasztói kultúra uniformizáló hatásai, megjelent a késő modern korszak egydimenziós embertípusa. A nyolcvanas évek válságot elemző irodalmából példaként Almási Miklós, *A modernizáció árnyoldalai*, Világosság 1986/12. tanulmányát említem, amely a fejlett világ szellemi elitjének kritikáit összegezve fejtegette ki a posztindusztriális kor modernizációjának ellentmondásait. *Korunk építészete* c. könyvem (1973) korai állapotukban érzékeltette e problémákat, amelyeknek a kibontakozását a bővített új kiadás, *A Modern Mozgalom és a későmodern* 2002, kísérelte meg bemutatni.

Egyetemesség és regionalitás – személyesség és önazonosság

„Nem lehet szabad az ember a többiek rovására.”

Albert Camus: *Caligula*, 1944.

5./ A Római Klub tudós csoportját 1968-ban Aurelio Peccei hívta meg globális problémák vizsgálatára. A klub korszakváltást jelentő első összegzését 1972-ben *The Limits to Growth* címmel adta ki. A társadalom- és kultúratudományok szemléletváltása, a rendszerelmélet, futurológia, településszociológia, társadalomlélektan, humánökológia, urbanisztika, gazdaságföldrajz, demográfia és statisztika megújult módszertanával végzett kutatások szélesedő sora foglalkozik a társadalmi-gazdasági modernizáció, a népességrobbanás, urbanizáció és életformaváltás problémakörével. Az UIA – az 1948-ban alapított Nemzetközi Építész Szövetség – több kongresszusa is e világproblémák építészeti következményeivel foglalkozik. A *Communications du XII. Congrès Mondial de l'Union Internationale des Architectes, Madrid, 1975*, az *Architecture and National Development XIII. World Congress Basic Documents UIA, Mexico, 1978* kiadványokban több hazai tanulmány is megjelent. Lásd a Válogatott irodalom, illetve a 7. fejezet irodalmi összeállítását is.

6./ 1989 után a voluntarista modernizáció államszervezeteinek bukása a globalizáció folyamataiban a tömegkultúra még egységesnek látszó fejlődési modelljét hozta előtérbe, amely a fejlett világ saját piaci szemléletét és az általános jellegű technikai kultúra (vagy civilizáció) eszközfejlődését követi. Napjainkban a könyvkultúrát háttérbe szorító „new media” formálja át sajátos információs forradalomként a sematikus fogyasztói életmódot és szokásokat propagálva a társadalmi képzelet kulturális tereit és hierarchiáját. Ebben a főként a gazdasági expanzió követelménye által vezényelt világfolyamatban valóságos veszélynek látszik a múlt elvesztése – vagy inkább szándékos kioltása –, s helyette a gazdasági érdekek és fogyasztói viszonyok csak pillanatnyi, rövid horizontú mérlegelése egy hosszabb távú jövőkép kialakítása helyett.

Az 1968-at követő roppant változások gyorsították fel és terjesztették ki az egész világra azt az egyneműsítő, mondializáló modernizációt, amit a második világháború indított el, s ami 1989 után a gazdasági globalizáció színterévé tette a technikai szintváltás és demográfiai robbanás miatt is besűrűsödött teljes lakott világot. A változások hozták felszínre a már 1968 körül érzékelt ellentmondásokat (a Római Klub jelentése), a környezeti problémákat, az Észak-Dél ellentétet, az egyes területeken felerősödő fundamentalizmust és a társadalmi-technológiai ellentmondásoknak azt a sorát, amely végül kialakította a fejlettség eszmeikörében a fenntartható fejlődés gondolatkörét, az ökológiai szemléletet és mindazokat a társadalmi-gazdasági, urbanizációs, környezetvédelmi, illetve további problémaköröket, amelyek az évezred utolsó évtizedeit jellemzik. 1968 után a fejlődés útjai és lehetőségei (sőt a Római Klub elemzéseiben a zéró növekedés gondolata) kerültek előtérbe. Sokoldalú vizsgálódás során alapos kritikai szellemű elemzések születtek, amelyek új összefüggéseknek, többek között a „modernitás ingájának” felismerését tették lehetővé. Ez az időszak a társadalmi változások folyamataiban a rendszerszemlélet megjelenésének, a centrum-periféria viszony, a fejlettségi tengelyek és a fejlődési modellek elégtelen volta felismerésének, majd – a globalizáció gyors kibontakozását és a válságjeleket érzékelve – egy átfogó planetáris szemlélet iránti igény megfogalmazódásának a kora.⁵

A közös hagyományok és a különböző mértékben eltérő, igen változatos éghajlati és más természeti adottságok alapján született, sokszínű és megosztottan birtokolt, mégis közös emberi kultúra értékei teremthetik meg annak a nélkülözhetetlen együttműködésnek az alapjait, amelyben nemcsak nyelvi kultúránk és etnikai-kulturális létünk, saját történelmi és új értékeinket is megtartó voltunk, hanem ezen belül saját sokféleségünk, régióink kultúrájának kibontakozó személyes sokszínűsége is megőrizhető. A világkultúrák és az egyes nemzeti kultúrák értékeinek elismerhetőségét, a modernizáció különböző útjainak felismerését, az eltérés és különbözőség természetes voltának elfogadását a sokféleséget tisztelő toleráns magatartás is megköveteli. A személyes kulturális identitás iránti igény, a közös kultúra átéléséből fakadó egyéni felelősségtudat és a közösség jövője iránti természetes figyelem, a szocializálódás folyamatában átadott, a közvetlen környezethez való kötődés és tágabb közösség iránti elkötelezettség a regionális világkultúrák többségének több ezer éve formálódó olyan erkölcsi hagyománya, amely nem veszítette érvényét a modernitás korában sem, hiszen ez az emberi egyetemességtudat szellemi alapja.⁶

A posztindusztriális társadalomból az információs társadalom korába, a technológiaiban is megújult, tudás alapú társadalomba való átmenet idején azonban nagyobb figyelmet és sokkal több anyagi forrást kell fordítani a képzésre és a nevelésre. Ennek csak egyik feltétele a tudomány és a kutatás eredményeinek elsajátításához szükséges különböző képességek feltárása és kifejlesztése. Egy másik fontos feltétel személyes embervoltunk, az érzelmi, művészi magatartásbeli értékek befogadására való készségek, az erre való alkalmasság kiérlelése, megteremtése. A saját nyelvközösségi kultúrában gyökerező elmélyült alpműveltség az érvényesség belátásának feltétele, enélkül az egyetemes értékek felismerése és megbecsülése sem biztosítható.

A tudás társadalmának jellemzője az önálló emberi személyiség; feltétele a kiművelt belső világ és a személyiséget támogató, hasonló szintű közösségi háttér, a kiépült civil társadalom, vagyis a magas kultúra tényleges kibontakozása, a 21. században már a beérett felnőtt korig képzett és a közösség részére élhető életet biztosító moralitás feltételeire nevelt, felelős döntésekre képes „kiművelt emberfők sokasága”. Arra a valóságos értékű tudásra van szükség, amely mély és egyetemesség tárgult saját kultúrán alapul, és hozzásegít a teljes élet során a változások követéséhez, amely tehát a

személyiség közösséget szolgáló alapja lehet. A modernizáció új szintje – sokan már a második modernitás korát említik – hozhatja meg a művelődés terén kinek-kinek saját képességei szintjén a széles körű szakmai műveltség, alapos iskolázottság korát, és ezzel a munkamegosztásban az önálló, kreatív s az erkölcsi felelősséget is tudatosan vállaló döntések lehetőségét a nagy többség számára.

A személyes kultúra kibontakozása nem más, mint a saját feladat, a rá szabott szerep megtalálása a kultúrának abban az új eszközökkel rendelkező és sokoldalúan személyessé váló világában, ahol mindenki értelmes életet élhet, s ahol, Camus szavaival, a szabadság „a legértékesebb közjó”. Nem véletlenül idézem Camus-t 1944-ből, amikor az emberi jövő alapproblémái, épp a végső veszélyeztetettség érzés miatt minden más kornál élesebben megvilágosodtak.⁷ Nélkülözhetetlen a vállalt önfegyelem, értelmes önszabályozás, a közjó fogalmát ismerő és értő magatartásmód, a kultúra szabályozó szerepének megértése és kibontakozása. Az eltérő szabályokra épülő, s a közösségek életét sokféle módon szabályozó életérzés, a másféle kultúrák elfogadása, megbecsülése lehet csak követhető út az élhető jövő megteremtése érdekében.

Az általunk befogadott és átélt személyes kultúra az élet vállalásához szükséges belső támasz, én- és öntudatot alakító, magatartásunkat ösztönző és motiváló szellemi-értemi tényező, amire igen különböző vonásokkal ugyan, de személyes érzelmi világ épül. A kiegyensúlyozott személyiség jellemzője a személyes környezet iránt megformálódó igény, egy adott helyhez és közösségéhez tartozás vágya, egyfajta azonosságtudat és személyessé váló értéktudat, az értékek – e válságokban eligazító válaszok – érvényes voltának felismerése és az örökölt és átélt kultúra ebből származó fenntartó ereje. Mindaz tehát, amit lokalitásnak, saját környezetnek, kötődésnek, az egyre kiterjedtebb és összetettebb kulturális térben saját térnek – szülőföldnek, otthonosságnak, nemzeti vagy a hazai tájhoz, társadalomhoz tartozó kulturális örökségnek, vagy épp ettől eltérően, érdekesnek vélt, másféle kultúrákhoz kapcsolódó, tudatosan választott értékrendhez tartozó környezetnek, vágyaink világának –, vagyis személyesnek, a magunk érzelmekkel is átszőtt ügyének tekintünk.

A történelmi korok peregrinációi, a mesterségtanulás céhes időszakának vándorlásai, a 17–18. század német és holland egyetemekre járó erdélyi diákjai vagy 1956 után a szétszóródott és vissza nem térő menekültek sajátos belső átalakulása, különösen a magasabb szintű szakmai műveltséget új környezetükben szerzett fiatalok esetében volt jellemző e részleges kultúraváltási folyamat. Az 1948–89 közötti négy évtizedben a rendszerelvű nevelés-szocializálódás, egyféle ideológiai lojalitás érdekében külföldre küldött ösztöndíjasok is az eredeti identitásviszonyaik változásait érzékelhették, látóköriük tágulását, átforgatódását vagy beszűkülését, torzulását és sajátos kettős, esetleg tágasabb, többes identitás kialakulásának vagy választásának lehetőségét. Ez utóbbi természetes jelenség más nyelvű államnemzetek területén élő, saját kultúrával rendelkező kisebbségek esetében is, ahol azonban sok más ható tényező, a létbiztonság és elfogadottság vágya mellett az iskolaválasztás, más személyes szándékok meghatározhatják, vagy épp más kényszerek meg is akadályozzák a saját, örökölt kultúrában történő szocializáció folyamatait.

Az etnikai-nyelvi többségen alapuló nemzetállamokban élő nemzetiségek, más anyanyelvű kisebbségek életvilágának sérülésektől történő megóvása a modernizáció egyetemes eszményeiből származó követelményeket jelent, feladatokat jelöl ki minden társadalom többsége számára az emberi egyenlőség és esélyegyenlőség biztosítása terén is. Míg az egyre magasabb műveltség iránti igény és a természetes érvényesülési vágy felgyorsítja az életformabeli és egyúttal nyelvi asszimiláció folyamatait, a saját nyelvi kultúra és a kettős identitásvállalás elvesztésének veszélye feszültséget és szorongást kelt a csökkenő lélekszámú, többnyire előregedéssel is fenyegetett nemzetiségek még közösségeket alkotó életvilágában. A befogadó nemzetállamok részéről csak a teljes értékű, többségi elfogadó magatartás, a megértő emlékezés „oldhatja békévé” a történelmi katalizmák kényszereiből született nemzeti kisebbségeik kettős kultúrájú állampolgárainak érzésvilágbeli feszültségeit, s a helyzetükből fakadó kirekesztettségérzést, segítheti őket saját kul-

7./ Albert Camus 1942-ben harminc évesen Oránból tért vissza Franciaországba, részt vállalt az ellenállásban, 1944–47 között a *Combat* főszerkesztője. Írásaiban ekkor a cselekvés értelme és a szabadság problémája állandó téma: *Sziszüphosz mítosza* (1942), *A közöny* (1942), *Caligula* (1944), *A pestis* (1947). In: *Az egzisztencializmus*, szerk. Kőpeczi Béla. Gondolat, Bp., 1965.

túrájuk megőrzéséhez, s azon keresztül az együtt gondolkodás és fejlődés megéléséhez, az élhető élet kibontakozásához.

A kulturális identitás, a saját kultúrával rendelkezés tudata azonban nem kikényszeríthető állapot vagy általunk tetszőlegesen változtatható, érdekszerűen alakítható konstrukció, még negatív értelemben, deviáns magatartás esetében is legfeljebb részben az, hiszen a társadalmi környezet sok tekintetben felelős az úttévesztésért is. A közvetlen környezet, család, csoport vagy kisközösség, amelyben élünk és nevelkedünk, sajátos viszonyaival szinte észrevehetetlen csoportnyomást gyakorolva sok vonatkozásban alakítja és meghatározza életmódunkat, szokásainkat és életvitelünket, erkölcsi felfogásunkat és világszemléletünket, hovatartozásunk tudatosságát.

Még szakmai érdeklődésünk területén sem vagyunk képesek minden vonatkozásban saját elképzelésünk szerint, szabadon alakítani saját személyes világot, hiszen számtalan külső hatás, adottság, kapcsolat, kötöttség vagy véletlenszerű, esetleges elem is formálja azt, sokszor szándékaink, képességünk és erőfeszítéseink ellenére. Mégis természetes törekvésünk – és terhes feladatunk –, hogy saját reményeink és felelősségünk szerint alakítsuk meggyőződésünkön alapuló belső világot és személyiségünket. A nevelési folyamatokban és a társadalmi környezetben létrejövő, korai etnikai-nyelvi kultúra, vagyis az anyanyelv jegyeivel is áthatott kezdeti szocializáció a személyiségben érzelmi vonatkozásaiban általában életünk végéig jelen van. A személyes vélemény azonban sokféle okból változhat, örökölt látóköre pedig a kettős identitás vállalásával is tovább mélyülhet, szellemi állásfoglalássá, személyiségünk érzelmi világának és értéktudatának meghatározó jegyév, az önálló alkotói döntések alapját képező személyes éntudattá érhet. Szerb Antal figyelmeztető szavai azonban időtlen érvényűek. S ha saját kultúránkban kívánunk élni, az életvilágunkat befogadó, számunkra idegen kultúrákat is megismernünk és értékelnünk kell.

A kultúra mint örökség. Fejlődés és átfogó szemlélet

A kézműves múlt hosszú évezredekben a kultúra állapotát – a benne élő népek és nemzedékek állandó küzdelme ellenére – jóformán mozdulatlanul látjuk. Visszatekintve, különösen a modernizáció felgyorsult technikai és kommunikációs forradalmi idején már a korábbi évszázad változása is eszmevilága is értelmezhetetlennek és elavultnak, a múlt kötöttségeibe zárkózónak tűnik. Az információcsere fejlődésével egyre rövidebb a szellemi divatok, trendek érvénye, és a gyors változás szükségességét kényszeríti ki a kortárs fogyasztói mentalitás manipulatív nyomása is. Ez az 1968-at követő nemzedékváltásokon belül is érzékelhető, a gyorsuló átalakulás sem indokolja azonban, hogy kultúránk és építészetiünk nehezen feltárható és értelmezhető folyamatait – a felgyorsult világ új értékrendjét is elfogadva – ne a történelmi szemlélet tágabb nézőpontjából elemezzük, új értékeinket a történelmi életformából kinövő értékekkel is szembesítve azok értelmét és a megújítás, a modernizáció sokféle lehetőségét, indokoltságát ne vizsgáljuk.

A modernizáció folyamatai során kiművelt kortárs alkotói szemlélet számtalan vonásában benne él a múlt; sokan a művészet éltető forrásának is az emlékezést tekintik. Szellemi kultúránk, mentális létünk – a mai kognitív tudomány és kísérletező művészet – a közösség emlékezetében őrzött sok ezer éves tapasztalatból és hagyományanyagból, az emlékezetből is táplálkozik. A téri formák képi nyelve, térszemléletünk Thomas Mann közismert szóképe szerint⁸ „a múlt mélyeséges mély kútjában” kialakult elemek világából, a meglévő természeti-organikus vagy elvont-geometrikus környezet motívumaiból, alakjegyeiből és tapasztalataiból is építkeznek, jelen van az építészeti és művészetek gyökereiben is megújuló téri világában. Bennünk, személyes kultúránkban alakul azonban tovább a külső alakvilág saját nyelvév, hogy az örökölt elemekből „itt és most”, az elektronikus kommunikáció, a népszerűségi harc és a mindent átformáló globalizálódás (az egye-

8./ Thomas Mann a *József és testvérei* tetralógiájának bevezető fejezetét kezdi e mára közhellyé vált, de többnyire felületesen értelmezett hasonlattal, amelyben egyiptológiai, régészeti és vallástörténeti szakkönyvek mintegy féléves feldolgozása nyomán szakírói gondossággal összegezi az ókori tudományos világképet 1933-ban.

temes érvényűvé váló modernizáció), az átfogó szemléletet igénylő megújulás idején is érvényes formanyelv, új anyagok és szerkezetek kifejező világa szülessen.

Az örökség értékeinek megértése és a megújítás szükségességének átlátása, s így a maga teljességében az építészeti kultúra is a társadalmi jelenségek és történelmi kultúránk elmélyült újraértelmezését igényli. A 19. század túlzott hagyománytisztelete és a 20. század múltat mereven elutasító törekvései – a korai modernizáció puritán, egyszerűsítő egyoldalúsága, majd a minden korábbi ideavilág értékét tagadó posztmodern századvégi hullámai – okozta súlyos válságok láttán érett meg az idő a számvetésre és újragondolásra, amelyet az egyre inkább általánossá, ugyanakkor remélhetően személyessé, fő vonásaiban mégis elmélyültté és egyetemessé váló új kultúra, technika és életforma elterjedése is megkövetel. A közelmúltban előbb fontossá vált az axiskorként emlegetett, két és félezer évre visszanyúló kezdet időszaka, s ebben az európai klasszikus kultúrák és más nagy kultúrák kiművelt gondolatrendszereinek megértése, hagyományaik értékeinek átlátása és újraértékelése. Még a kilencvenes évek dekonstruktivizmusa is megértésre, értő választásra és újraértelmezésre törekedett. Az új évezred számítógépes kultúráján felnövő nemzedék azonban mintha elfordulna az „avítt” gondolatvilágtól, sokak számára korlátozóknak és követhetetlennek tűnik az előző két évezred emberi kultúrája. A modernitás kibontakozása a mondializálódás során, a globalizáció folyamataiban, a modernizáció új korszakának idején megkerülhetetlen a regionális világkultúrák értékeinek figyelembe vétele. Az eddigieknél jóval mélyebben lehet és kell megismerni a múltjukkal együtt a miénktől eltérő magaskultúrákat is. Megértésük kulcsát jelenti saját kultúránk ezer éves múltja és közelmúltja is.

A hazai modernizáció folyamatainak átlátásához és megértéséhez hasonló módon figyelmes elemzés és összetett eszközrendszer szükséges. A történelmi múltból és adottságokból leszűrhető tanulságok megértése nélkülözhetetlen településeink építészeti környezete fejlesztéséhez, és a kortárs építészeti gondolkodásmód szempontjainak kialakítása során is. Saját építészeti kultúránk múltbeli értékeinek, építészeti örökségünk adottságainak, jelentőségének felidézése a szellemi folytonosság megerősítésének is feltétele.

Mivel munkám elsősorban a 20. század második felében végbement építészeti-környezeti modernizáció tényeinek és folyamatainak, illetve építészeti kultúránk alakulásának bemutatását szolgálja – és ezeken keresztül az építészképzést –, a 20. század felé haladva egyre részletesebb utalásokra kell vállalkoznom, hogy jellemezsem azt a közvetlen örökséget, amit hazánkban az előző generációk egymástól hagyományként átvettek, és jól-rosszul, de megőriztek és továbbadtak. Ez segíthet abban is, hogy a történelmi változásokat s a velük való vívódást az egyetemes modernizáció folyamataként értelmezzük,⁹ hiszen valójában sajátos modernizáció mindaz, ami átalakulás, megújulás, korszerűsödés a felfutás, virágzás felé vezető korszakokban, s kevésbé jellemző ez a visszahullás, pangás, leépülés, a társadalmi dekadencia, a hanyatló szakaszok idején.

Az előzőekben, ki nem mondva ugyan, a fejlődés fogalmát használtam annak ellenére, hogy a 20. század történelmi tévútjai, a fejlődés vagy még inkább a társadalmi haladás nevében elkövetett szörnyűségei kétséssé tették e fogalom értelmezhetőségét és használatának jogosságát. Jacques Derrida, a posztmodern, majd a dekonstruktivista ideológia (végül is ezek a gondolatrendszerek sem bizonyultak másnak, mint narratívának) fő képviselője fogalmazta meg ezt egyértelműen egy Nagy Pálnak adott nyilatkozatában. A múlt század kilencvenes éveiben a 20. század ideológiai tévútjai miatt a „metafizikus rendszerek”, a „nagy narratívák” és a modernitás korai tévútjai ellen erős ellenérzés alakult ki, s a szellemi közéletet „az ideológiák kora lejárt”, „a paradigmaváltás részesei vagyunk” egyébként sok szempontból jogos, mindent tagadásával azonban egyoldalúnak, relativistának bizonyult tantételek jellemezték. Így összegezte a fejlődésfogalmat elutasító véleményét: csak „átalakulás, mutáció, elmozdulás” létezik, még ha szerinte „nehezen kezelhető fogalom” is az egy irányba haladó változássor. (Nagy Pál, 1993, *Interjú Jacques Derridával*, 1992. október 24., 151–157.)

9./ E tágabb értelemben a modernizáció előjele – egyféle állapota – már megjelenik a folyamati kultúrák vízszabályozó-öntöző gazdaságában, több mint négyezer éve a „városforradalom” idején Mezopotámiában, vagy az indiai Mohendzso Daro vízvezeték- és csatornarendszere esetében, megteremtve a városi civilizáció feltételeit és korai kultúráját. De a hazai középkorban is végbemegy egyféle modernizáció a mezőgazdaságban és a települések világában. Amikor viszont a modernizáció koráról beszélünk, az európai, illetve világtörténelem elmúlt kétszázötven évének történéseit értjük ez alatt: azt az előzőekben jellemzett roppant mértékű és felgyorsuló történelmi váltást tehát, a kézműves kultúráknak a modernizáció korába történő átmenetét, amely elsősorban a Mediterráneum északi környezetébe tartozó, sokféle nép sajátosan egybefonódó és váltásokra hajlamos kultúrájában alakult ki, és az említett időszakban Európa, majd a világ életforma-, illetve kultúráváltásához vezetett.

Az átalakulás, változás, elmozdulás fogalmakkal azonban nem lehet a fejlődés fogalmát helyettesíteni. Az egyetemes emberi vonások felismerése ugyanis sajátos elkötelezettséget ró az együttélőkre: az elemi belátás alapján az emberi közösségekben kialakult, a közös életet biztosító, társadalmi szintű normák, magatartási szabályok, az egymás és a közösség iránti szolidaritás és egyféle megértő tolerancia a fejlődés fogalmának elfogadását és a szerves fejlődés természetes következményeinek vállalását követeli meg. Amikor a következőkben a fejlődés fogalmát használjuk, arra utalunk, ami az emberi világ múltjában, a formálódó emberi történelemben mint a kultúrák belső alakulásában, változásaiban különbözőségük ellenére is kirajzolódó sajátos mélyarculat végül is egyértelműen érzékelhető, s amiért embervoltunk egységét az egymástól sok vonásban eltérő megnyilvánulásokban is felismerhetjük. Az egyszerű eszközhasználattól a mai életformáig vezető változássor vagy a találmányokban jól mérhető technikai haladás, a megismerésen, mesterségekben és tudományokban lemérhető gondolkodásbeli differenciálódás, a modernitás átfogó szemlélete és a történelmi folyamatok életformát és életvilágot alakító, életértékeket teremtő „egy irányba haladó változássora” nehezen jellemezhető másképp, mint fejlődésként.

E fogalomhoz azonban hozzátartozik nemcsak az előrehaladás, emelkedés, differenciálódás, az összetettebbé, bonyolultabbá, sokrétűbbé válás, hanem az ellenirányba történő változás, a hanyatlás, visszaesés, a széthullás és elpusztulás, a katasztrófa lehetősége is. Ez nem jelent mást, mint hogy egy folyamat visszafordíthatatlanul játszódik le, s eközben története, sorsa, számos esetleges vonása, eseménye van. Nem egyszerű természeti folyamat, nem csupán az életet fenntartó metabolikus anyagcsere, hanem olyan változások sora, amely emberi történelemmé válik. A modernizáció ebből a szempontból a történelmi változások minőségbeli következménye: az új részelemek, kapcsolatok, formálódó viszonyok, intézmények és módszerek, a meglévőt átalakító, továbbmozdító áramlatok a történelem korszakaiban valamiféle állapotváltozásra, az emberi szükségletek bővülésére irányuló vágyat, megújulási hajlamot tükröznek, s ez az, amit – ez esetben tágabb értelemben – a történelmi átalakulás során a változtatás szándékait, eszközeit és eredményeit is már magába foglaló modernizációnak nevezünk.

Az „egy irányba haladó változássor” nézőpontjából ezért a fejlettség kategóriája más oldalairól is megközelíthető. A fejlettség értelmezéséhez hozzátartozik ugyanis a történelmi örökség ismerete és tudatosítása, az egyes korok által létrehozott értékek megértése, a cselekvések, szokások, attitűdök – a korszellem, életérzés, magatartás és érzelmi világ, stílus és ízlés – adott korban létező, utólag mégis nehezen körülírható, alig megközelíthető, belső emberi egységének átlátása, amely sok más tényezővel együtt a mindennapi élet állapotát s a változás mozzanatait összességében jellemzi.

Egy adott hely építészeti kultúrájának állapotát, jellemzőit, változásait, fejlettségét vizsgálva, vagy amikor a helyi, feltörekvő társadalmak fejlettségét hasonlítjuk egymáshoz, megszokott egyszerűsítő eljárás, hogy a gazdasági-technikai fejlettség alapján – amit napjainkban a mögötte álló anyagi élet javainak termelése és bővülése, az egy főre eső nemzeti jövedelem, illetve össztermék számsora jelez – soroljuk e helyi kultúrákat a fejlett, közepesen fejlett vagy feltörekvő területek és gazdaságok kategóriáiba. Ma már tudjuk, nem minden életérték áll egyenes arányban az egy főre eső nemzeti jövedelemmel és ennek növekedésével.

A megismerni kívánt társadalomban a népesség demográfiai alakulása, a közműveltség foka vagy életminősége, az élet formájával való elégedettség és létbiztonság nemcsak egészségügyi és háborús viszonyok vagy a fejlettség függvénye, hanem világszemléleti, erkölcsi és szokásrendszeri állapotok és szabályok is befolyásolják azt. Már a globalizáció korában is megjelenő kisebb és nagyobb krízisek, helyi, illetve világhatalmi válságok, vagy a 21. század elején a pénzügynek induló világválság is bizonyították, hogy a fejlettség már jóval több résztényezőknél: az adott kor közösségi létének egyféle előrehaladott állapota, minőségének szintje, lépcsőfoka, s egyúttal olyan kialakult és élhető belső emberi életvilág, amely magába foglalja az életforma és életérzés minősé-

gét, az életmódbeli értékeket, a közösség és személyesség szellemi szférájának emberi viszonyait, alkotóképességét vagy válságai esetén mindezek romlását. Olyan attitűdök jelennek s erősödhetnek vagy gyengülhetnek meg, mint a kiérett személyiség, a személyes magatartás és viselkedés értékei iránti igény, az erkölcsi, politikai és gazdasági értékek, a munkakultúra javuló jellemzői vagy olyan motivációs források, mozgató tényezők, mint az egyéni és közösségi élet számára egyaránt meghatározó erővel ható érzelmi szabadság, vagy félelem szülte kényszerézés, amivel együtt változhat az emocionális, világnézeti, művészeti-esztétikai szféra vagy a társadalmi együttélés más sajátosságainak értéksora.¹⁰

Napjainkra a fejlettség fogalmát újragondolva előtérbe került a sokoldalú belső és külső virtuális kapcsolatrendszerek, gyorsan fejlődő hálózatok elemzésének jelentősége, több figyelmet fordítanak a függőség és az egyenlőtlen fejlődés kérdéseire, egyes viszonyrendszerekre és az egyre szélesedő intézményhálózatok mellett sok más, az életminőséggel összefüggő tényezőre. Nem egyedüli elemzési szempont a centrum, félperiféria, periféria s ezek alapján a marginalizálódás, lemaradás vagy a globális függőség és a szerkezeti egyenlőtlenségek vizsgálata. A felismerhető tendenciák sokszor fontosabbak akkor is, ha nem is egyenes vonalúak, hanem visszaesésekkel, hullámvonallal ábrázolhatók, mint egyes évek száraz adatsora vagy egyetlen tényező alapján történő elemzés.

A 20. század második felében végbemenő, felgyorsult modernizáció és népességrobbanás során – a mindenhatónak vélt technikai eszközök, eljárások vagy kemizálás elterjedésének hatására a modernizálódott életforma spontán terjedése, feltételeinek gyors, de külterjes technizálódása következtében – az élő környezetben történő emberi beavatkozások átalakító és romboló következményei 1968 körül megkésve ugyan, de felkeltették a figyelmet a természeti környezetben bekövetkezett pusztulásra is. Az új gondolkodásmód hívei szembe kívántak nézni a környezetrombolás, a meg nem újítható erőforrások kimerülése és az édesvíz-elszennyeződés problémáival, a túlzott vegyszerezés vagy a légkörszennyezés által kiváltott klímaváltozás káros következményeivel, a környezeti világgal fenyegető jelenségekkel, amelyek a fejlett országokban is súlyos kihívást jelentenek. A világkonferenciák sürgetése ellenére is késik azonban a káros folyamatokat szabályozó cselekvés.

Tudománnyá érett mégis a természeti környezet fenntartásának és védelmének problémaköre, és egyértelmű annak a felismerése is, hogy csak egyetemes és előrelátóan szervezett cselekvésrendszer teremthetné meg a jobb életet szolgáló és fenntartható fejlődés biztosítékait az egyre növekvő életerhet igénylő és modern életformát követelő emberiség számára. A környezet-gazdaságtantól a földtudományokig, az energetikától a környezetpszichológiáig vagy az alkalmas és létrehozásuk és működésük idején is energiaigényességükben gazdaságos épületszerkezetekig terjed a környezettudatos gondolkodásmód, az eddigieknél nagyobb rálátást nyújtó tudományos világkép, amely az urbanizálódott technikai életforma ökológiai problémáira és a környezetalakítás átfogó kérdéseire irányította a kutatók figyelmét, megújítva az elavult technológiai eljárásokat és a természeti környezettel való együttélés kérdéseiben gyakran még napjainkban is érdektelennek mutakozó helyi és nemzetközi közgondolkodást és politikát.

Ez a kiszélesedő figyelem s az ezen alapuló átfogó szemlélet, a modernizáció új látásmódja is hozzájárult ahhoz, hogy kiérlelődjön legalább elméleti tudományterületként az épített környezet egészére kiterjedő, a környezetalakítás feladatait egységben látó, ökológiai szemlélettel áthatott környezetalakítói látókör, kitágítva a városépítészet, urbanisztika, építészet és az ipari terméktervezés (dizájn) gondolkodásmódjának látószögét a természeti környezetet érintő mesterséges beavatkozások teljességére. Területi tervezés, településtervezés-urbanisztika, városépítészet, építészet, kert- és tájtervezés, ipari formatervezés vagy más környezeti, tárgytervezői feladatok mellett egyes mérnöki területek (közlekedéstervezés, vízgazdálkodás, táji léptékű mérnöki alkotások) is részesei napjainkban ennek az új látókört, képzést és szakmai tevékenységet igénylő s a fejlettség új szintjét tükröző, egyleg csíráiban létező területnek, amelynek kibontakozása és érvényesítése korunkban megvalósításra váró társadalompolitikai feladat.

10./ Az elmúlt két évszázadban épp a fejlettség vonatkozásában kerültek az érdeklődés körébe olyan egyetemes vonások, amelyek a modernizáció jelentős értékei. Mégis csak részlegesen, egyes vonásaikban vannak jelen és fogalmazódtak meg az emberi viszonyok és életértékek terén olyan jogok és kötelességek, mint az esélyegyenlőség és a személyesség sokoldalú kibontakozása, a tudástársadalom megvalósulásának lehetőségei vagy a közösség viszonyaiért viselt felelősség, a hivatásbeli elkötelezettség és döntési felelősség vagy a szubszidiaritás, vagyis a legszélesebben értelmezett helyi illetékeség elvének érvényesülése. Alig érvényesül a szolidaritás kötelezettsége, s a gazdasági-termelési folyamatokban és a fogyasztói viszonyokban mindaz, ami az egyetemessé válás igényeihez a globalizációs folyamatok megújuló szintjén nemzetközi összhangot teremtve hozzátartozna. A feltörekvő regionális kultúrák fejlődése és az egyetemessé válás folyamatai napjainkban jórészt összehangolatlan törekvések.

Környezetkultúra és építészet korunk építő tevékenységében

*„Mindennemű tett közül pedig a legtökéletesebb az építés.
A mű szeretetet kíván, elmélyedést, azt, hogy legszebb
gondolatodnak engedelmessédj, törvények teremtését
lelkedben, s megannyi mást, amit csodálatosképpen kihoz
belőled, holott nem is sejtetted, hogy benned lakoznak. Ez a mű
életed legmélyéről fakad, s mégsem téveszthető össze veled.”
Paul Valéry: Két párbeszéd, 1973.*

Azok az anyagi és szellemi folyamatok, amelyek a társadalom kultúrájához tartoznak, eleve magukban hordják sokrétegű voltuk és ellenérdekek révén az egyenlőtlen fejlődés lehetőségét és elmentmondásait is. Társadalomtörténeti elemzések tanulsága: az épített környezet jellegére-rendjére irányuló tudatos figyelem jellemezheti a legegyszerűbb közösséget is, míg rosszul működő vagy hiányzó intézményrendszer esetén viszonylag magas szinten fejlett társadalmi környezetben is visszaeshet a szellemi kultúra, hanyatlak az alkotókedv, eldurvulhat a használat, veszendőbe megy vagy legalábbis értékében, állagában romolhat a települési környezet értéke, veszélybe kerülhet az építészeti örökség. A társadalmi kultúra szellemi-politikai szférájának hatáskörébe tartozik az intézményi, szervezeti működés fejlettsége, s ennek függvénye a környezetkultúra feltételrendszerének kiépítése, s a másik oldalon a civil társadalom kiépülése, a személyes műveltség és a kultúra egészének az előzőekben értelmezett szabályozó, vagyis fejlesztő-formáló szerepének e téren történő érvényesülése.

Intézményes feltételek megfelelően kiérett szervezeti rendszere nélkül aligha beszélhetünk környezetkultúráról, s az építészeti kultúra ebben való szerepéről és felelősségéről, hiszen azt a maga teljességében a társadalmi viszonyok és állapotok együttes szövevényének, intézményrendszerének és jogrendjének, illetve szokásainak, magatartásának fejlettsége jellemzi. Érvényesülhetett azonban már korábbi társadalmi formációkban is a közjő az egyetértésen alapuló, időnként változó szokásokban, előírásokban is, hiszen a környezet alakítása minden korban változó módon és mértékben ugyan, de közös célokon és érdekeken, tapasztalatokon, döntéseken és szervezésen alapuló, s a közösség nagy részének munkáját igénylő alkotó, közös tevékenység.

Jelentős tényező volt ebben mindig az egyes ember környezetalakító magatartása és képessége (vagy épp ennek hiánya) is, amely nyilvánvalóan a társadalmi kultúra adott állapota és a tárgyi környezet által is meghatározott. Benne rejlik egy kiemelkedően jelentős tényező: a személy sajátos képessége és vonásai, a neveltetéstől, körülményeitől, fantáziájától és személyiségétől függő nyitottság és alkalmasság; veszélyt jelenthet ugyanakkor mindennek az ellentéte, a képességek és tájékozottság nélküli erőszakos hatalomgyakorlás. Mindaz tehát, amivel a tehetséges és munkaképes, jól képzett személy hozzájárulhat a társadalom kultúrájához (vagy épp értetlenül visszahúzza, rombolhatja azt), amivel az egyén akár mint építető, megbízó, akár mint alkotó építész jót és novumot teremtve előrehozhat, realizálhat egy még jövőbeli, reménybeli állapotot is a társadalom adott lehetőségeinek a kihasználásával. A téri fantázia, a teremtett világ korához illő, képi jellegű környezetképzete az, amely egyéni képességek nélkül egyáltalán nem fejlődhet, s ami legsajátosabban az épített, vagyis mesterséges környezetben érvényesül.

A téri tervezésben, a tárgyak és a környezet alakításában jut tárgyiasult formában kifejezésre legszembetűnőbben embervoltunk. Évezredek óta itt bontakozik ki talán a legnagyobb erővel az emberi munka környezetre való hatása sajátosságainak nagyon is megfelelő módon. A munkát végző egyén vagy csoport felkészültségében és képességeiben rejlik valójában a lehetőség: abban,

ahogyan műveivel, építészetével, városépítészetével, kertkultúrájával vagy már a repülés eszközeinek megformálásával is a környezeti elemek közvetlen megteremtésével képes egy saját fejlődéséhez tartozó eredményt közössége kultúrájának tükrévé, egyfajta jelrendszerre, alkotássá, a műalkotás szintjére emelni.¹¹

Az épített környezet ezért az emberi kultúráról áruklódó épített téri jelrendszer a föld felszínén. Olyan természetes helyhez kapcsolódó, közvetlen környezetet is átformáló mesterséges viszonyrendszer, szellemi-rationális eredetű képződmény, amely a matematikai létezőmódhoz hasonlóan saját törvényszerűségeit – a téri formarendszert, hálózati és részformáiban is rendszerettségét, architektonikus harmóniát, esztétikai formálást, szépséget is kifejező – „geometriai” jelrendszerével, formaarculatával is tükrözi, s ezzel a természet kozmikus rendjétől eltérő jellegével hírt ad az őt létrehozó értelem létezéséről. Azonban nem csak e saját törvényekkel rendelkező formarend jel volta lényeges a földi élet környezetében. E jelek a zenéhez és a szellemi képzeletvilág más területeihez hasonlóan saját minőségük szintjéről, az értelem képződményeinek sajátos belső rétegeiről is képet adnak.

A környezetben végzett emberi munka sokszintű és változatos: nemcsak ismétlő, reprodukzív jellegű, hanem, különböző mértékben ugyan, művészeti értelemben is lehet értékteremtő, különböző szinten formateremtő. „A műalkotás munka, mesterségbeli tudás eredménye, célja a látszat-keltés...”¹², és minden mesterséges tárgyban-műben forma születik, benne van a mű lehetősége művészeti értelemben is. A mesterség szóban önmagában tükröződik a tudás, a begyakorlottság, tapasztalat és hozzáértés mint az emberi öntudat egyik forrása. Saját magát bünteti, saját lehetőségeit rontja, korlátozza minden működő közösség, amelyik e mesterségbeli tudás, kialakult munkakultúra jelentőségét nem becsüli teljes értékében. Annak ellenére sem, hogy tudjuk: az építészeti mesterség, művészet és tudomány összetett világa.

Az építészet vagy építőművészet – számunkra mindkettő egy és ugyanaz, s a görög-latin architektúra fogalmában is együtt van jelen – ebben az értelemben a maga korát tükröző művészet, amelynek tárgya, terméke, műve az építés által létrehozott s közvetlenül az embert szolgáló, reális, térbeli formaösszefüggések anyagi viszonyrendszere. Olyan sajátos felépítettségű, összetartozást sugárzó hierarchikus rend tehát, amelynek mint alkotásnak az esetlegessége vagy szabálytalansága ellenére is sajátosan meghatározott jellege, az összetartozást sugárzó karaktere, belső rendje, eredetisége, részeinek pedig összeillő, összetartozó volta és műalkotáshoz illő kifejezőereje van.

Az építésről Paul Valéry idézett sorai írják le, miként bontakozik ki bennünk az alkotófolyamat mint élmény, és mint fakad belőlünk az értékeket hordozó mű. A környezetalakításnak ez a megfogalmazása napjainkban is megfelel a teremtő emberi kibontakozás – amely ezúttal egyféle önmegvalósító folyamatot is jelent – igényének is. Az egyéni formakultúra (amit megszerzett képességként visszavetítethetnénk az erudíció, a kiműveltség fogalmába is) mindaz a képesség, ismeret, jártasság, amely a koncepció többrétegű voltától a legfinomabb részletmegoldásokig az épített környezetre és annak létrehozási folyamataira vonatkozik. Ez többé-kevésbé összefügg a szubjektum személyiségstruktúrájával, és azzal is, hogy az egyén e téren a társadalmi tevékenység milyen szféráit és mennyire képes elsajátítani, illetve gyakorolni: mihez van tehetsége és kellően kiművelt alkotóképessége, önismerete és kellő ereje a belső fegyelemre, önkorlátozásra is.

Nyilvánvaló az is, hogy az emberi környezet, településeink és építményeink ismétlődő, az adott kor és hely lehetőségeit kifejező, a szükségletek kielégítésének lehetőségéből következő és azt tükröző, lakhelyet nyújtó térbeli formavilága csak ritkán, egyes esetekben érik a szokásostól eltérővé, új felismerések birtokában az átlagból kiemelkedővé, a továbblépés forrásává. A múlt azonban azt bizonyítja, hogy maga az „átlagos mű” is képes lehet az adott kultúra sajátosságainak és értékeinek kifejezésére. Már a mesterségek megjelenése is szintváltást jelent a történelem kezdetein. A városiasodás, később az egyre fejlődő életformát kifejező céhes világ, majd a polgári lakáskultúra

11./ Athén Parthenonját Periklész fénykorában Iktinosz, az építész vezetésével Kallikratész építész és Pheidiasz, a szobrász együttműködésével és a filozófus Anaxagorász optikai és más tanácsaival (ma környezetpszichológusnak neveznénk) penteliconi márványból a bányában faragott kövekből kőfaragók, ácsok, szobrászok munkájával építették, i. e. 447-től 438-ig. Szentkirályi 1983. I. 168–170.

Minden helyét és korát tükröző céltudatos munka tárgya, s eredménye a maga kulturális közegében (vagy időtlen fennállásában is) alkotássá, művé válhat, ha tereinek és formáinak felépítettsége, rendje, vagyis architektúrája sajátos összetartozást, kölcsönös egymáshoz illést fejez ki, s ha minősége, építőinek belső harmóniáját sugárzó formavilága értékekkel telítetté érik. Sokszor csak kulturált tervről, jó épületről beszélünk, csak különös esetekben élhetünk át az építészetben katarzist. Otthonos, bensőséges lakás és alkalmas, barátságos munkahelyi környezet azonban a reprodukció szintjén is minden ember számára a modernizáció vívmánya lehet.

12./ Thomas Mann: *Doktor Faustus*. Európa, Bp., 1977, 219–220. Mann e szavakkal kezdett, a műalkotás lényegét, értelmét jellemző fejtegetése nemcsak a kézműves mesterségek korára, hanem a modernizáció korára, a művészetek mai műalkotási folyamataira vagy a múltbeli váltó modern technikai tudásra, így a dizájnról is érvényes. A „tekhné” a görög szemléletben a tárgyat alkotó művészetet és mesterséget jelenti, míg a „muziké” a műzsa művészet, a költészet, a zene és tánc. Ma a technika, művészet és tudomány összetett világa a dizájn területe, s ennek öspéldája az építészet. E probléma részletes elemzését megkíséreltem a 3. jegyzetben említett tanulmányban.

hozza magával a belső térnek a modernizációs kor elején megjelenő magasabb szintű technikai kényelmet jelentő állapotát. Az építészet egészére kiterjedő további változások is következnek ebből, amelyben a kortárs világ rendkívül sokrétű s összetett szakmai tudása, kényelmi kultúrája, a történelmi remekművek értékeivel összehasonlítható alkotói készség és formai rendszer, az építészeti kultúra a kortárs világ színvonalán van jelen művelőiben a fejlett világban vagy épp kisebb, kultúrájukban gazdagabb, de szegényebb régiókban is, ott, ahol az építészeti kultúra megértése, követelményeinek átlátása az építésben döntést hozók személyiségében is teret nyer. A kézműves kultúrák évezredeiben a homo faber-szerep, a művel, a tárggyal való személyes, közvetlen kapcsolat adta a kiérlelttség, a művesség értékszintje tartós megjelenésének lehetőségét a legegyszerűbb tárgyak megmunkálásában is. A gyártmányok esetében viszont a gyártó cég tervezője és terjesztője, s ezzel a fogyasztó, a vásárló személy a szereplői a közízlés, divat, korszellem által is befolyásolt döntéseknek.

Az épített környezet benne élő emberre való visszahatása – a nyolcvanas években a „környezet pedagógizációjaként” fogalommá vált, embert alakító-fejlesztő szerep újragondolása és folyamatos betöltése – ma is aktuális feladat társadalmunkban. Éppúgy érvényes ez világörökséget is jelentő fővárosi értékeink megőrzésében, fenntartásában mint falvaink gondozott otthonná emelésében. Candide szavaival „kertünket kell megművelni”, önmagunkat is művelve e munkával.

Az építészet a tágan értelmezett, a természeti adottságokat sokféle módon átalakító (elég a fűtés, légkondicionálás technikai átalakulását említeni) más viszonyrendszereket is átfogó környezetkultúra része, helyenként azonban egyiket a másik szinonimájaként is használjuk, és mindkettő hasonló emberi képességek kibontását jelenti. Bárhogy definiáljuk az építészetet, a mesterséges környezet, a humanizált tárgyi-természeti környezet legfontosabb része minden korban az építészet volt. Az épített világon belül új és új munkaterületek jelennek meg a műszaki-technológiai fejlődés során, és ennek megfelelően az építészet egyre inkább csak egyik területévé válik annak a magas szintű felkészültséget kívánó tervezőtevékenységnek, amit ma építészeti-technikai kultúrának nevezhetnénk. Az építőtechnika önmagában is a hosszú idő óta saját törvényei szerint fejlődő technikai világ egyik legfontosabb ágává vált területe. Olyan meghatározó eljárás- és eszközrendszert jelent, amely a természetbe frott emberi jelek formavilágát, írásmódját és jeltartományát saját jellege és adottságai szerint alakítja, míg a tartalmi jelentés, a téri világ funkcionálása és kifejezésrendszere sokrétű meghatározottsága mellett is lényegében a terveket alkotók műve marad.

E sajátos technikai kultúra – napjaink kultúráján belül az építészet – ma is olyan szemléleti egységben látást követel meg művelőitől, amely sok szempontból, így művészeti sajátosságai révén is képes egységbe fogni az egyre szélesebb körben kibontakozó technikai környezet egészét. Alkalmas arra, hogy műveivel a környezet egészére emberi-társadalmi jegyeket, vonásokat vetítsen ki, ezek révén a környezet és az építészeti örökség emberi jellegét és értékét megőrizzük, hangsúlyozzuk, a környezetformálás során a természetátalakításhoz – a csupán tudományos vagy racionális ismeretekeken túl – formai vonatkozásban is mélyebb átlátást, a műszaki-anyagi bázis adottságait felmérő, s azt mindig a humanizáció eszközének tekintő szemléletet képviseljünk. Az egyik terület ma is az építészet, ahol a technikai világ valamilyen formában összegeződik. Ebben nyilvánul meg az építészeti kultúra szempontjainak jelentősége – vagy szélesebb értelmezésben a dizájn, az átfogó formatervezői gondolkodásmód – a környezetalakítás folyamataiban: vagyis, hogy széteső elemek kaotikus vagy éppen mechanikusan túlracionalizált halmozódása helyett működőképes, saját kulturális helyet képező, humanizált környezet megvalósulásához vezessen mai széleskörű és a természetet nagymértékben átalakító, környezetépítő és sokrétű eszközkészítő tevékenységünk. Ebből következik az építészeti kultúra többek között társadalmi-politikai érvényesítésének, el-

mélyítésének s egyszersmind fejlesztésének alapvető feladata s egyúttal a kibontakoztatás sokféle nehézsége és akadálya is.

Korunkban megérett a már említett felismerés: a 20. század második felétől a modernizáció új szakaszaként megjelenő globalizáció (ellentmondásai miatt is) az eddigieknél átfogóbb, az egész környezetet élettérként kezelő, a lakott világra kiterjedő ökológiai gondolkodásmód kialakulását követeli meg. Nélkülözhetetlenek olyan egyetemes érdekeket szolgáló és a nemzetközi együttműködést elősegítő új elvek és politikai szempontok, amelyek az alkotott világ egészére figyelő szemléletre épülnek, mint például a jövő érdekeinek végiggondolása, a feltörekvő régiók felzárkózásának elősegítése a technikai és életformabeli fejlődés terén és a fenntartható fejlődés eszméje. Körükbe tartozik a környezetkultúra és az építészet szerepének értékelése is.

Azzal kezdjük e gondolatsort: a környezet életminőséget befolyásoló minősége, vagyis alkalmassága, rugalmas alakíthatósága és fejlesztése, végső soron otthonossága, vonzereje szerény anyagi adottságok és fejletlen technikai körülmények ellenére is magas szintű lehet az arra figyelmet fordító, szellemi értelemben érett kultúrákban épp a gondos és ötletgazdag tervezés eredményeként. Az anyagi környezet minőségét ugyanis alapvetően a tervezés és megvalósítás körülményei – a döntésben résztvevő alkotók személyisége, az elképzelés kialakítójának tehetsége és a művet megvalósító közösségnek az emberi jegyeket hordozó legkisebb részlet megvalósítására is kiterjedő figyelme, munkakultúrája, építő tevékenysége – vagyis az abban tükröződő építészeti kultúra szintje határozza meg. Ezért válik korunk rendkívül összetett építőtevékenységében a létrehozó társadalom szellemi és politikai kultúrája, műveltsége, e kultúra és szakműveltség összehangoló-rendező, környezetet formáló-alakító szerepének érvényesítése és fejlettsége, s ezen belül az építészet és az építő közösség szakmai kultúrája és felelősségtudata különösen jelentősé. Sokoldalúan fejlett területek esetenként kétes értékű építészeti újdonságai, vagy épp szerényebb adottságú országok remekművei jelentik napjainkban ennek az életminőséget is meghatározó összefüggésnek a valóságtartalmát, és nyújtanak e téren reményt.

A „rövid évszázad” hazai modernizációs kísérletei

A modernizáció társadalmi-gazdasági folyamata az anyagi világ változásain túl bizonyos értelemben szintváltás az emberi élet minőségében is: a nagy többség életkörülményeinek, életformájának és műveltségének, s az ezekre épülő munkakultúrájának és emberi magatartásának átalakulása. Egyaránt része e kulturális folyamatnak a közoktatás és nevelés mellett a környezetkultúra minden területe, az építészeti kultúra, az építés- és művészképzés vagy az iparművészet és dizájn tárgykultúrát teremtő tevékenysége, amelyek mind az alkotóerőt megsokszorozó társadalmi lehetőségek kifejlesztését és hasznosítását szolgálják. Ellentmondásos történelmi utunk természetes következménye, hogy e modernizációs minőségváltásra irányuló törekvések különböző okokból az egész „rövid évszázad” alatt csak lassú és vontatott, sok szenvedéssel együttjáró, gyakran ellentétes irányban indított és egészében végig nem vitt folyamatok csak kevés eredményt hozhattak. A Trianont követő béke alig két évtizede alatt a fejlettségben történt visszaesés miatt néhány évig mindent visszafogó akadályt jelentett. Nálunk elmaradt vagy csak részlegesen érett tovább az a széleskörű környezetformáló folyamat, ami például az északi országokban a svéd, dán, finn vagy holland sok évszázados és többé-kevésbé zavartalan polgári fejlődés folyamán végbement. A szociális és egyéni anyagi biztonság megrendült, a környezet iránt az igény szint az elszegényedés és egymást követő válságok miatt az 1914 előtti hazai állapotokhoz viszonyítva a két világháború között mélyen visszaesett. 1945 után az agrárviszonyokból kiragadott népességnek az ipari társadalom nyers világába történő gyors terelése sem

volt alkalmas arra, hogy az említettekhez hasonló fejlődési folyamatok szerint alakuljon tovább környezetkultúránk.

A 20. század második felében az erőszakolt és felgyorsított folyamatokat irányító államszocialista társadalmi berendezkedés csak részleges eredményeket hozó és gyorsan avuló technokrata modernizációt valósított meg. A modernizációs fejlesztés során az eszközrendszer koncentrációja ellenére sem tudta társadalmunk részben hibás célrendszere, korlátozó, illetve túlszabályozó intézményrendszere, másrészt a modernizáció egyes, másutt már csődöt mondott külterjes és idejétmúlt eszközeinek erőltetése miatt kellően felhasználni az építészeti kultúra értékteremtő szerepének lehetőségeit. A hamis ideológiai elveket szolgáló hatalmi apparátus az épített környezet alakításában egyoldalúan – egyes feladatok teljesítése érdekében másokat, így a meglévő épületvagyon fenntartását és felújítását teljesen elhanyagolva – irányította a centralizált építőipar tevékenységét, gyenge hatásfokkal érvényesítette egymást követő építészgenerációk erőfeszítéseit és tehetségét.

A fél évszázad társadalmi állapotát és annak lemaradásait determináló voluntarista modernizáció bünei, sőt hibái, az ezt követő visszaesései miatt is zavaros évtized átépülésben elkövetett mulasztásai révén néhány, reményt keltő rövid időszak ellenére igen súlyos terhet jelentő örökséget hagyott utókorára. Nem véletlen, hogy a 20. századot az ezredforduló utáni jellemzéseiben nemcsak véres háborúi, gyűlöletáramlatai és terroreszközei miatt már „szörnyű évszázadként” emlegeti. E korszak joggal elutasított szakmai modernizációs szándékainak néhány olyan rész kérdését mégis különös gonddal kell elemeznünk, amelyekben a modernizáció átfogó és általános törekvései jelentek meg, s nem maga a felismerésből fakadó szándék volt a hibás, hanem a megvalósulás egyoldalú volta, e tendenciák tényleges megértésének hiányosságai mutatkoztak meg.

Az 1945 utáni tervezési intézményátalakulás, a nemzetközi versenyképességet célul tűző nagyobb cégek széles profilú vállalkozói szerepvállalása vagy a nemzedékek és szakterületek együttes tevékenységéből adódó szakmai látókör fejlődése ugyanis olyan, a 20. század ipari-technológiai változásai következtében szükségessé váló szervezeti átalakulást is tükröz, amely a nagyobb építészeti feladatok részére természetes keretet jelentett. A szakosított műtermi rendszer, széleskörű szakági együttműködés, segédüzemi kiszolgálás a fejlett világban is a szakmagyakorlás jellemző keretei, amelyet az államszocializmus átvett és kizárólagossá tett az építészeti szakmagyakorlásban, megszüntetve azonban a megbízás elnyerésére kiírt tervpályázati versenyt és az önálló tevékenység lehetőségét. A feladatokra történő szakosodás előnyei és hátrányai – hiszen a nagyüzemivé fejlesztett tervezői együttműködésben az alkotói lehetőségek korlátai is kódolt formában eleve jelen vannak – szükségszerűen megjelennek azokban a közel fél évszázados, a szakmai kultúra színvonalát befolyásoló akkor felismert intézmény-, illetve szervezetszociológiának nevezett jelenségekben, amelyekkel majd foglalkoznunk kell.

A specializálódás, illetve szakosodás – a nagyirodák szakmai jellegének kialakulása – azok belső szellemi-szemléleti világát is nagymértékben formálta, s így egyeseket szakterületükön nemzetközi szinten is elfogadott intézménnyé emelt. A kialakuló műemléki tevékenység, az építéstudományi kutatások szervezett formája és hatékony támogatása, az építésminőség ellenőrzésére létrehozott intézmények vagy a kapcsolódó várostervezési és fejlesztési, illetve építés-gazdasági tudományos és kutatószervezetek, a tervezésfejlesztésre és szerkezettipizálásra vonatkozó (bár egyoldalúan túlzásba vitt) tevékenység s az intézményrendszereknek a nemzetközi kapcsolatrendszerbe történő – előbb ideológiailag gátolt, majd mégis kialakuló – beilleszkedése a szakma belső fejlődését sok szempontból a modernizáció változásainak megfelelő átalakulásává formálhatta volna. Nem ezek a folyamatok önmagukban, hanem elsősorban a pártállami irányítás torz szempontrendszere és a szervezett nagyüzemi működés más lehetőséget kizáró volta, az egyoldalúan technokrata gondolkodásmód kialakulása, sajátos elburokratizálódás ala-

kította ki azokat az ellentmondásokat, amelyek 1989 után a szociális piacgazdaság emlegetése ellenére szükségszerűen az alkalmatlan intézményrendszer gyors és teljes körű felbomlását eredményezték.

Az építőipar részbeni nagyipari átszervezése és szakosítása megfelelő feltételek között a modernizációt erősítő folyamat is lehetett volna. A bérezés ellentmondásai miatt kialakuló építési kapacitáshiány azonban állandó válságforrásként fogta vissza a tervgazdaság fejlesztési elképzeléseit. Ez vezetett a túlzott arányú építésiparosításhoz, a túlzottan magas költségigényű házgyári paneles lakásépítéshez, amely ugyanakkor – funkcionális és területi korlátozásai miatt is – a családi fogyasztás egyidejű visszafogásával a gyermekvállalásra és a jövőt szolgáló otthonteremtésre is károsan hatott. A pozitív és negatív hatással járó modernizációs folyamatok technokrata szellemű, átgondolatlan bevezetése vagy felgyorsítása, az előrelátás hiánya és a változások hatásának egyoldalú mérlegelése önmagában is indokolja az elmúlt félszázad kedvezőtlen értékelését, ha építészeti kultúránk állapotát és értékrendjét vizsgáljuk az államszocializmus tervgazdaságának ellentmondásos évtizedei során.

ÉPÍTÉSZETI KULTÚRÁNK IDŐTLEN ÉS VÁLTOZÓ ÉRTÉKEI

„Minden művészet: világmodell.
Az 'egészről' készült híradás.”
Pilinszky János: *Egy lírikus naplójából.*
Új Ember, 1971. július 11.

13./ Pilinszky János: *Szög és olaj.* Vigilia, 1982. 279–280. Talán nem túlzás, ha egyet-értünk azzal, amit Zádor Anna (1904–1995), a hazai művészettörténet kiemelkedő alakja az Egyesült Államokban is megjelent építészettörténeti összefoglaló előszavában a magyar művészet vonatkozásában az építészet iránti őszinte elfogultsággal mond ki: „A magyar művészeti ágak közül kétségtelesen az építészet a legfontosabb”. *Magyarország építészetének története*, szerk. Sisa József–Dora Wiebenson. Vince Kiadó, Bp., 1998, 11. Lásd a következőkben a történeti fejezetek bevezetőjének mottóját, illetve a 3. jegyzetben említett saját tanulmányt is.

Építészeti örökségünk, mint értékforrás

Így folytatja tovább gondolatait a művészetről Pilinszky: „Szemben a tudományok bizonyított részizagságaival a művészet a bizonyíthatatlan egész kifejezése. De attól, hogy bizonyíthatatlan, nem kevésbé reális. Míg a tudományos igazságot pillanatról pillanatra, lépésről lépésre a logika szabja meg, a művészet mondatról mondatra, ecsetvonásról ecsetvonásra, vésőüetésről vésőüetésre választás gyümölcse. Csodája mégis az, hogy nagy és érvényes alkotásaiban mégse hat önkényesen, hanem olyan egyetemes igazságot közvetít, mely attól, hogy bizonyíthatatlan, semmivel sem kevésbé reális. Ellenkezőleg. Meggyőzőbb minden bizonyított realitásnál: a teljesség lélegzetvétele.”¹³

Hazai építészeti kultúránk kortárs időszakának összefüggéseit keresve a kultúra és modernizáció néhány alapkérdését követtük végig. Ebből következik kiindulópontunk: az építészet az adott kulturális tér sajátos képződménye, az emberi élet számára létrehozott és viszonylagos állandóságot is biztosító, a természetit kiegészítő és átalakító környezet, olyan összetett alkotó tevékenység eredménye, amely közvetlenül, tárgyi formában, lenyomatként őrzi és tükrözi e közösség életviszonyainak – az életformát befogadó edényrendszer, tárgyi kereteinek és térformáinak – fejlettségi szintjét, közvetett módon sok más mellett pedig az adott társadalom munkakultúrájának ebben megmutatózó szellemi állapotát, a műveket létrehozók képességeit és építő-konstruáló tehetségét. A megvalósult anyagi környezetnek éppúgy jellemző része, mint a társadalom életviszonyainak és szellemi kultúrájának, építői, alkotói személyes képességeinek és formáló készségének-tehetségének, s ez utóbbiak miatt tartozik a művészetek világához is.

Pilinszky idézett sorainak bevezetője szerint „A művészet sose 'egyenes közlés', mint egy matematikai tétel, egy filozófiai igazság, egy konkrét tett, vagy egy üzleti levél. [...] A művészet: séta. Az alkotó művész [...] a magányos sétálóhoz hasonló, kinek nincs ugyan semmi konkrét földadata, de épp ezért 'minden eszébe juthat', gondolatait szabadon rendelkezésre bocsáthatja a mindenségnek. A művészet ily módon a mindenség híradása...” Vagyis a világot tükröző részlet, amely Hétrakleitosz a világ egészét, a kozmoszt jellemző szavai szerint hasonló módon „fellobban mértékre” (Simon szerk. 1960) és „kialszik mértékre”, s a művészet erejével a fellobbanó éles fény megvilágít számunkra valamit. A homéroszi himnuszok Hermész dalában – Apolló kérdő szavaiban – a szavak egyértelmű volta mellett is megcsillan ez a mindenség:

„Mily művészet, mily dal ez, orvossága a szörnyű
gondnak, mily játék? Három van benne valóban
választásra: derű, szerelem meg a jóízű álom.”

(ford. Devecseri Gábor, 1960)

Az alkotás, az új teremtése nem isteni szikra – csak a kozmosz egy-egy kisebb fellángolása. De legalább ezt, ennyit ne tagadjunk el tőle az emberi alkotás lehetőségével együtt tagadva a kozmosz, a világ kimeríthetlenségét.¹⁴ A művészet kifejező szándékával megvalósult mű érzékeinkre támaszkodó, mindig változó és megújuló, közvetítő eszközei révén többnyire tárgyiasult, rögzített „világ”. Bonyolult, a korszellemet kifejező, a lét több síkját is összekötő, önmagában is összetett, különös képződmény. A cselekvés és a tett egyik formája, létezési módja. Eredményeiben is mélyen emberi, nélkülözhetetlen mozzanata a szellemi világnak, kultúránknak, alkotója és minden értő befogadója számára öröm forrása. Az önkifejeződés (kifejezés és önmegvalósítás) sajátos formája és megnyilvánulása, amely utat jelent a teljesebb emberhez. Ebben az értelemben is egyensúlyt teremtő érték, alkotói örömet és befogadói élményt jelentő út, vagyis „séta”. Egyszerre valóságos és képzeletbeli realitás, az érzékelhető mögött álló virtualitás, vagyis valamiben valamilyen lappangó, benne rejlt „erő, képesség, lehetőség”, „a megközelíthetetlen felidézése”, s ugyanakkor egyféle lényegét tökröző látszat is, amely hatásában egyenértékű lehet a valósággal. Vagy akár kiragadottságában több is annál, ha Lukács Pilinszky idézett tételével összecsengő „intenzív totalitás” gondolatmenetét, az építészet is félreértő tévedéseit elutasítva e téren hasonló tartalmú felismerésnek, a tükrözéselméletől a „válaszoló lény” felé, a valóban alkotóképes ember elismeréséhez vezető út állomásának látjuk. (Lukács 1965, uő 1976)

Ha a következőkben értékeket teremtő művészetként kívánjuk tehát megközelíteni az építészet alkotófolyamatait, a szakterület tudományos vagy mesterségbeli, technológiai ismeretanyagán és összefüggésein, illetve az eredmény tárgyi valóság voltán túl át kell látnunk e sajátos tevékenység belső világának több más tevékenységnél összetettebb voltát. Ezen keresztül jobban megérthetjük emberformáló és kifejező jellegét, a közösség szellemi életében betöltött feladatkörét és felelősségét, sajátosságainak mibenlétét és jelentőségét, működési területének szintjeit és korlátait, valamint e művészeti ág vagy terület műveléséhez, gyakorlásához szükséges adottságok és képességek képzésének, fejlesztésének lehetőségeit. Azokat a közösségi és személyes jellemzőket tehát, amelyek változásaiban szerepet játszhatnak.

A művészetek világában az említett virtualitás gyakran többszörösen áttételes voltában mindig is létezett a téma megformálása révén. Mimetikus vagy más módon – szövegben, képen, hangban, mozdulatban vagy élettelen térben, tárgyban, építményben, a reális világban s újabban a csak kommunikált konceptusban vagy a metakommunikáció eszközeivel – a forma ereje révén válik megközelíthetővé a mű tartalma, a művészi közlés üzenete, a közlés során bontakozik ki a mű üzenetének sajátos virtualitással rendelkező többretegű jelentése. Az idő és a gravitáció gátjait képzeletben eddig is túlléphette, hiszen a művészet tárgya maga is képzeletbeli világ volt, de belső összefüggéseiben reális világkép hatott. A modern mozgalom avantgárdja, például a szürrealizmus, majd a transzavantgárd bomló világképe, a posztmodern és dekonstruktivista hullámok után azonban az elektronikus információközvetítés eszközeinek a lehetősége révén a művészet az előzőeknél gyökeresebb változás lehetőségéig jutott.

A számítógépek képernyőjén a képzeletbeli – a látványgrafika által alkotott – virtuális tér, vagyis egy atektonikus kép a valós tér látványának tűnik, bár az idő és a gravitáció dimenzióinak hiánya miatt a fizikai determináció legfontosabb összetevői hiányoznak. Miközben a távközlés új eszközeivel létrehozott pilótafülke szimulációs tere nélkülözhetetlen a kiképzésben, elektronikus fogásokkal minden bemutatható (és a látvány hitelesnek látszik), az élő és tárgyi világ valósága és annak virtuális utánzata nem különböztethető meg. A formáiban adott, reális anyagi valóság és a funkcionálisan létező virtuális, lényegében spirituális világ, a lét két különböző síkja összemosódik. Nyilvánvaló tehát, hogy a jövőben nemcsak az emberi életvilág, hanem annak a különböző művészeti területekhez és ágakhoz tartozó képe is sok vonásában változni fog.

Az eddigi változásokból is lemérhető azonban, hogy a feladatokra és mesterségekre vonatkozó olyan meghatározó tényezők, mint a tartalmi és formai alakítás műfaji jellemzői, szabályai,

14./ A művészet fogalma kapcsán már említett Hérakleitosz-szöveg, a 30. töredék pontosan így szól: „Ezt a Kozmoszt itt, amely ugyanaz mindenkinek, sem isten, sem ember, nem alkotta senki, hanem volt mindig, és lész örökké égő tűz, amely fellobban mértékre, és kialszik mértékre.” *Filozófiai szöveggyűjtemény*, szerk. Simon Endre. 1960. 24. Simon jegyzetben hozzát teszi: A Kozmosz: „a világ”, a világrend, rend, szerkezet. A művészetben azonban ezt a kozmoszt itt, amely mindenkinek más, alkotta valaki, akit ösztönöz és felnevel a műhely lángja, légköre.

Pilinszky szövegét 2000-ben ismertem meg, a Hermész-dalhoz tett megjegyzésem a tükrözéselmélettel folyó vitában még 1965-ben írtam le kozmológiai érvelésként, s ezt idéztem egyetemi félveim megnyitására is, Fülep Lajos és Zádor Anna szellemét őrizve.

törvényei és eljárási szokásai, az anyag, a szerkezet és technológia vagy a szellemi-használati rendeltetés és funkció kiterjedt és tanítható ismeretanyaga továbbra is képzés során, csak elmélyült mérlegelésre szoktató, problémaérzékeny alkotómunka révén, a mester-tanítvány viszony keretei között adható át a következő nemzedéknek. A közössé vált képzeletvilág és tapasztalat az érintett érzékszervek tapasztalatait őrző emlékekből, ismeretekből az adott területen tevékeny tehetségek személyes képzeletének eredményeként szövődik egybe, és az egyes műfajok aktív részeseinek közös szellemiségeként e műfaji közegben, alkotóik és befogadóik virtuális közösségében él tovább, marad fenn. E tudásanyag jórésze mint hagyomány öröklődik, és sajátosan önálló élete van, tágul-bővül, szűkül vagy elhalványul, és miközben személyek, csoportok munkájában éled újjá, azokkal együtt folyamatosan alakul, változik. Az eszközökben történő változások is természet-szerűleg különböznek az alkotók és befogadók, műértők vagy használók köreiben.

A különböző közegekben lejátszódó folyamatoknak és mozzanatoknak a műfajhoz kapcsolódó közös jellemző vonásai, okai, céljai és irányai vannak. Az értelmi műveletek, a gondolkodás reprodukív és alkotó folyamatai mellett a személyiségre jellemző érzelmi gazdagság, érzékenység, látásmód is jelen van az alkotói eredményekben. A művész igényeiben, vágyaiban a kor meghatározó létállapotaiból fakadó, a közösségre jellemző általános életérzés éppúgy megjelenik, mint ahogyan egyféle közérthetőség is jellemzi az adott korban a művet. A korra jellemző sajátosságok sora az életérzéssel együtt formálja azt a korszellemet, ami az alkotók által létrehozott művekben tükröződik, mint ahogyan a későbbi befogadói közösséget is befolyásolhatja saját korának másféle életérzése a mű által keltett élmény értő recepciója vagy elutasítása terén. E minden korban létező empátia vagy ellenérzés, az ösztönös vagy kritikai megítélés a modernizáció bonyolult kommunikációs és médiaviszonyai között felerősödve kortárs nyomásként hat, s a közvéleményt nagy mértékben befolyásolja. A közös eszközhasználat folyamataiban az alkotók és befogadók közötti viszony az adott korra jellemzővé válhat.

A modernizáció korábbi vívmánya, hogy a régebbi korok virtuális szellemi közösségei korszellemet kifejező műveinek jelentős része, maga a műtárgy, amely annak idején csak „itt és most” – szinte csupán ideiglenes – léttel rendelkezett, korunkban tömeges méretben jól megismerhetően legalább látványként bárhol reprodukálható. Egyúttal folyamatosan új szempontok születnek, régiek újulnak meg vagy bővülnek egy adott időben és helyen megvalósult mű emlékképeinek rögzítésével és terjesztésével. A reprodukció és annak újabb közlési formái rendkívüli mértékben bővítik minden műfajban a sikert arató művek és alkotók hatását, szélesítik, megsokszorozhatják a befogadók számát, kiterjesztik a közművelés-művelődés lehetőségeit, emelve minőségének szintjét.

Korunkban a tömegkultúrára épülő médiabirodalom a korábbinál szélesebb körben közvetít-heti és hatékonyabban adhatja tovább a művek értékvilágát, vagy sugározhatja annak ürességét, sivárságát. A művekben rejlő belső érték hatásképes lehetőségként mint megfajtott jelrendszer – Heidegger fogalomrendszerében, mint „el-nem-rejtettség” – van jelen a létrehozott mű kifejezési formáiban, formarendjének jellegében és összefüggéseiben, hatásrendszerének értékeiben (Heidegger 1988). A személy vagy alkotócsoporthoz kötött művészeti kultúrája a maga korhoz kötött voltában nyilvánul meg a művekben. Az idő tükrében, a korszak változásával a művek értékelése és megértése, értelmezése is változik, a mű fel- vagy leértékelődhet, s így ellenérzelmeket keltővé, elutasítóvá válva akár értékválsághoz vezethet.

A jelentős művek kifejezőeszközeiknek és műfajuknak megfelelő kimeríthetetlen gazdagságában a mesterségbeli tudás és személyes tehetség jegyei mellett további egyedi és közösségi jegyeket és motivációkat, számtalan tudati és érzelmi mozzanatot, vonást, kötődést fejezhetnek ki, s a munkaeszközök fejlettségétől az adott közösség kulturális fejlettségének sokszínű voltaig, a társadalmi jellemzők sorolhatatlanul gazdag, minden helyi és történeti vonásában többretegű, összetett, saját világot hordoznak magukban. A kommunikáció eszközeinek változása, így a kézzel írás, másolás, a nyomtatás változásai, fejlődése után, az elektronikus eszközök megjelenése idején az újra-

értékelés is természetszerű, más művek jelentősége kerülhet előtérbe. Az építészet azonban nem marad csak kommunikáció, jel vagy kép, bár az is: használati tárgyként továbbra is ugyanaz, s míg társadalmi értékelésében emelkedhet vagy visszahullhat, anyagi valóságában korrodál, vagy éppen helyreállítják, a tér-idő és gravitáció valóságából, anyagból épített folyamatosan létező, többnyire változatlan emberi környezet, a kozmoszban „megjelölt hely” marad.

Időtlen hely és kortárs környezet

Az építészet téri világot alkotó műveinek kifejezőkészsége viszonylag korlátozott, de a környezet állandó részét alkotják, ha használatra alkalmasak, legfeljebb az avulás vagy rombolás változtat rajtuk: időtlenségük ezért természetesebb, mint több más művészeti ágé. Tárgyi mivoltukban értékeik viszonylag állandóak, de funkcióváltás, helyreállítás is biztosíthatja a társadalom változásai során tovább élő értékelésüket. Időtlen értékmozzanatok mellett értékelésükben, értékviszonyaik fel- és megismerésében, mérlegelésében mégis jelentős szerepe van a befogadó kor értéktudatát alakító, gyakran épp a változást sürgető szellemi tényezőknek. Érdemes felidézni ezért egy neves kortárs, a 2000-ben elhunyt katalán építész, Enric Miralles, a skót parlament pályázatnyertes alkotójának idevágó véleményét: „Az első tévedés az, hogy beszélhetünk újról és régiről. Az épített forma bonyolult kapcsolatban áll az idővel. Ami mára megszületett, az aktuális, hasznos és kortárs. Emellett segít visszatérni a múlthoz, hogy haladhassunk előre.”¹⁵

Miralles gondolata arra figyelmeztet, hogy az épített környezet téri formavilága, időbeli volta miatt bár régi és új elemekből áll, mint hely az adott életvilág jelen eseményeinek mozdulatlan színhelye, ezért mindenképpen kortárs környezetet jelent. Állandósulva, térré merevedve, bár bizonyos értelemben kívül áll az időn, építőinek múltját, történetét mégis rendkívül gazdagon dokumentálja. A hely maga a történelmi idő rögzülése, ha egymással ellentétes események vagy történelmi folyamatok zajlottak le és tükröződnek is benne. Az adott hely mint építészeti környezet a benne élők számára a mindennapi jelen, atmoszferikus – évszaki, napszaki, fény-árnyék, forró vagy csapadékos – állapotában, s az ott tartózkodó vagy áthaladó érzékelő és befogadó személy számára pszichológiai hatásaiban többnyire semleges, mert megszokott: az ott szerzett új benyomások csak a rövid idejű emlékezetben való megtartást igénylik. A meglévő környezet minden eleme kortárs világgként jelenik meg a személy vagy adott közösség, a benne élők számára, függetlenül attól, hogy műemlékeivel történelmi hely, új vagy megkezdett építmények, régi házsorok, több száz éves városi liget vagy vízpart alkotják térfalait, vagy hogy az már részleteiben, növényzetében és burkolataiban, térvilágításában, sokféle elemében és változó használatában számtalanszor átalakult.

E kortárs környezet sajátos jellemzője tehát viszonylagos időtlensége, állandósága mellett időbelisége és történeti volta, részleteinek eltérő építési kora, rendeltetése, időszakai megújulásai, kisebb és nagyobb változásai, háborús pusztulása vagy nagyvonalú újjáépülése. A benne élő számára adott állapotában mégis a mindig megújuló pillanat életkeretét jelenti. A személyes emlékezet számára ez a vele élő környezet maga, amely befejezettnek tűnő állapotában vagy épp változásai idején veszi körül, életéhez tartozik, és azt szolgálja. Különböző emlékképeinkben színeiben válik memóriarendszerünk rögzített tárgyává, emlékként később hivatlanul is megjelenik letűnt idők megidézésének vágyát keltve.

Az építészeti környezet egyrészt saját korára jellemző személyes és közösségi készségeket, képességeket és érzékenységet magában rejtő-őrző jelenség, másrészt az emberélet minőségét művészi eszközökkel kifejező formai részletek, emberi mozzanatok egymásra hatása, együttélése is, különböző jellegű és szintű, feleleveníthető értékretegek hordozója. A közös alkotói tapasztalatokra épülő közösség kapcsolatrendszerének és képzeletvilágának minőségét, adott állapotát tükrözi,

15./ *A Santa Caterina piac alkotóinak építészeti elmélete*, ford. Szemlér Vera. Octogon, 2005/5., 39. A „genius loci” épületekben, részletekben vagy akár csak vetületi konfigurációkban létező jelenléte, az építészeti hely szellemének tisztelete régi házak, műemlékek esetében a műemléki értékek – történeti érték, eredetiség, hitelesség – mérlegelése mellett az adottságok elemzését, a karaktert adó elemek és vonások felismerését, illetve valamilyen formában az illeszkedés megteremtését követelik meg az újraformálásban, kiegészítésben vagy a fenntartás, felújítás esetében is az új elemek magas művészi értéke, minősége mellett. A használati értéktől olyan szellemi tartományokig terjedhet a figyelem, mint a kultusz- vagy emlékhely jelleg, a ritkaság érték, a tájképi szerep, városképi jelleg és sok más szempont egy adott hely védelme vagy továbbművelése során.

s a műfaji jelleg által meghatározott sajátos tényezők mellett gyakran szavakkal alig kifejezhető módon a személyiség és a történelmi kor életérzéseit vagy más emberi vonatkozásait, emlékeit villantja fel.

A történelmi időkben visszatekintő beszéd tárgya volt a közösség számára a hozzátartozó történet, amely később himnuszokká és eposzokká érlelődik, majd történeti ismeretként adják tovább írásban, képen publikálva. Később kutatás, feltárás, tudományos elemzések tárgyává válhat, míg muzeális értéké nemesedik, végül a művészettudományok esztétikai és formaelemző megközelítésében és kifejező eszközeivel a „haladás útjához” való illeszkedést, vagy épp az értékváltás szükségességét, indokoltságát lehet történetével felmutatni. Az új és régi, visszatérés vagy előrelépés szimbólumként tehát mint a kulturális tér konkrét helye jelenhet meg az idővel való sajátos kapcsolatában. Hol és mikor emelkedik kvalitásaival, művészi kifejezőerejével az épített mű egy kor művészetének vagy történeti eseményeinek jelkép szintű megtestesülésévé, a művészi értelemben vett mű szintjére, azt nem az alkotói szándék és nem is a véletlen, hanem a műben rejlő értéket befogadó, műveltségében is változó közeg érzékenysége, a kor és az utóélet néha ellentétes, néha összhangba kerülő megítélése dönti el.

Szerves fejlődés esetén az egymást követő nemzedékek történeti hagyományaikból, a történeti örökség sokrétű, különféle értékeiből és a változásra irányuló vágyak és szándékok emberi és technikai vonatkozásaiból, egyes új lehetőségek kísérleteiből merítik tudásukat. Külső hatások, mások tapasztalatainak átvétele módosíthatja és alakíthatja e sok tényező által determinált változások megítélését, amelyben az állandóság mellett mindig volt, napjainkban pedig egyre gyakoribban és szándékolatlan jelenik meg új elem vagy mozzanat. A modernitás egyik jellemzője a szabadságfok növekedése, miközben erősödik, szinte állandósul az alkotókra nehezedő különböző érdekcsoportok nyomása, és új, nem mindig kedvező szinthez érkezett az alkotói individualitás lehetősége is.

Saját történelmünkben a követő jellegű társadalmi fejlődés folyamataiban az új gyakorlat átvétele, színvonalas művelése nem jelenti azt, hogy egy-egy – európai szinten csak követő szerepű – nemzedék nem hozhatott létre kiemelkedő eredményeket. Középkori királyi vagy egyházi kőfaragó műhelyeink, a főleg német betelepülők által hozott céhes ipar fejlődése és településeink városiasodása így teremtett a középkorban több vonatkozásban is figyelemre méltó értékeket. Az európai, fejlett területek vívmányainak átvétele, terjedése, sajátá érlelődése, a magas kultúra és népi kultúra nálunk is végbement szétválása és helyenként kibontakozó felfutása (az európai kultúra folyamatainak követése, majd a török hódoltság korának másfél évszázada után a 18. században itt dolgozó külföldi nagy mesterek terveinek jó színvonalú megvalósítása, a 18–19. század kis mestereinek tevékenysége, majd a 19–20. századi rohamos, már modernizációs jellegű fejlődés ismét kiemelkedő eredményei) olyan, lényegében európai karakterű építészeti hoztak létre, amelyben a visszaesések történelmi kiszolgáltatottságunk következményei. A Kárpát-medencében rombolóbbak voltak a pusztító folyamatok, az újraéledés a betelepítettek érdeme is, és többnyire kérészerű a virágzás.

Építészeti kultúránk elmúlt évezredében mégis voltak fontos időszakok, születtek igazi művek, városok, környezeti értékek. Olyan sajátos értékeink maradtak fenn – például kis román kori templomaink –, amelyeket máshol kiszorított a folyamatos fejlődés. A hol folyamatos, hol megszakított fejlődés ellenére egyértelműen kirajzolódik előttünk egy belső folytonosság. A történelmi katasztrófáinkat követő visszaesések ellenére is volt saját mondanivalónk és célrendszerünk, amely sok tényező által meghatározott sajátos karakterrel rendelkezik. Bár a történelmi út egyenetlen, változásai mégis tanulságokkal szolgálnak.

A változások e sokrétűsége figyelmeztet: saját múltunkban is kifogyhatatlanul sok tényező, hatóerő és adottság alakította építészeti kultúránkat s annak változó szokás- és értékrendjét. Történelmünk során jobb helyzetből félig vagy teljesen Európa peremére szorított voltunk nem minden vonásában döntötte el építészeti kultúránk sorsát. Azt kell ezért számba vennünk, mit tudunk a

kedvezőtlen körülmények vagy a bekövetkezett külső függőség ellenére az előző időszakok jobb körülményei között született életformabeli, modernizációs vagy esztétikai-szellemi értékeiből megőrizni, felhasználni, megmenteni. Képesek voltunk-e súlyos történelmi helyzetekben a művelődés forrásainak átváltásával, javításával, az adottságok jobb felhasználásával értő módon valamit előbbre vinni, a korlátok ellenére szellemiekben is gazdagítani? Értékelésünk realitásérzéke kell hogy érvényesüljön abban, ahogyan saját kultúránk múltját feldolgozzuk, az örökölt hagyatékban válogatunk, értékeit kiválasztjuk és megújítjuk, fenntartjuk. Értékek születhettek akkor is, amikor a fejlődésben egyébként sok vonatkozásban megtorpantunk.

Történelmünk során a társadalmi fejlődésben bekövetkező megszakadások, visszaesések, rövid ideig felerősödő fejlődési szakaszok következtében építészeti kultúránk értékteremtő folyamatait a többször megisméltódó értékpusztulás, a környezeti értékekkel alig törődő korszakok, történelmünk számtalan fordulata bénította vagy fogta vissza. A történelmi ország örökölt építészeti-környezeti értékeit és a 20. század zavaros történelmi viszonyok között létrejött településvilágát, építészeti környezetét ezért elfogulatlan szemlélettel, értékeit és hiányosságait elemezve, történelmi folyamataink iránti értő figyelemmel kell számba vennünk annak érdekében, hogy annak tanulságait az építészképzés számára is levonhassuk, s az értékek átadásának műhelyproblémáiról is szót ejthessünk.

Élmény és mű – értéktudat és identitás az építészképzésben

Az értékek felismerésének és elismerésének, a történelem tisztánlátásának korunkban számos nehézsége és akadálya van. A hazai kultúra összetett viszonyrendszerén belül Trianon óta, s különösen az elmúlt fél évszázadban rendkívül súlyos és bonyolult társadalmi-intézményi folyamatok és jelenségek, változó hatalmi viszonyok és más strukturális összefüggések, különböző, sőt ellentétes világnézeti-ideológiai irányultságú áramlatok és törekvések, szellemi és anyagi érdekviszonyok ütközése és átváltása ment végbe. Ennek eredményeként tragikus események, tilalmak és elfogultságok, súlyos traumák átélése során történt meg az ellentétes művészeti és életértékek, az alapvető emberi normák elviselhetetlen ütköztetése, kényszerekkel történő átfordítása. Azok időtlen vagy egy életen át való érvényessége helyett épp az állandó változás lett a mindennapok része. Az ideiglenesség és elzártság nyomasztó állapota, a bezártságérzés és a visszatérés lehetetlensége állandó megfélemlítettséghez vezetett, átélhetővé vált „a létbe való kidobottság” egzisztenciális életérzése. Ezek és más feszültségforrások, tisztázatlan kapcsolatok és titkos intézkedések sora teszik nehezen áttekinthetővé az építészeti kultúra belső összefüggéseit is és az azok mögött álló, azokat alakító erőket, a váltakozó egyoldalúság máig ható következményeit.

Hivatásunk megértéséhez mégis meg kell kísérelni megvilágítani az elmúlt fél évszázad építészeti kultúráját befolyásoló állapotokat, a társadalom-átalakító szándékú tervek és a ténylegesen végbement spontán folyamatok közötti ellentmondásokat, hogy jobban átláthassuk így létrejött szakmai világunkat. A tolerancia és reális képalkotás jegyében kell összegeznünk az elmúlt fél évszázadban kialakult helyzetünket és ebből következő hivatásbeli feladatainkat.

Tudjuk természetesen azt is – a másféle értelmezés jogosultságának elismerése sem mentesít ettől –, hogy minden értékkel és értékeléssel kapcsolatos elemzés, állásfoglalás szükségszerűen tükröz személyes jelleget, szubjektivitást, amit vállalunk kell értékekkel kapcsolódó megállapításainkban. A mű és a benne rejlő, feltárulkozó értékek hatása és a befogadás élménye, a befogadó érzékenysége, kiművelt értéktudata egyaránt szubjektivitást hordozó tényező minden művészetben, hiszen a művészet iránti fogékonyság is egyik legfontosabb személyes tulajdonságunk. A reális világkép nézőpontjával elemzett, örökségként vállalt vagy a közelmúltban kialakult építészeti kultúra megismerése ezért éppúgy alkalmas lehet az építészet alkotói vonásainak és sajátos-

ságainak a megismerésére és elemzésére, mint más európai vagy távol-keleti kultúrák kétségkívül sokkal gazdagabb élményvilágot nyújtó, de hasonló egyetemes összefüggések között modernizálódó építészeti környezete.

Az értékek elsajátításához, a mű befogadása során az elmélyedéshez vezető út vagy az értéktudat kialakulása nem a szocializáció más vonatkozásaitól független vagy csupán a benyomások mennyiségétől, az élményt nyújtó együttesek számától-méretétől függő folyamat. A befogadás tárgyhöz való viszony, az élmény és mű érzelmi és értelmező kapcsolata ez, amelyre a megérezés, az átlátás, az elemzés és e viszony elmélyítésére való szándék, a művel való találkozás ismételésének igénye is jellemző. Ez az élményszerző, a műértést elősegítő és értelmező szándék már a képzés kezdetén minden művészet elsajátításában, s így az építészsképzésben is nélkülözhetetlen, s nem a művek számához, gazdag voltához, hanem szakági jellegük kimunkált voltához és művészi értékéhez kötődik. Az alkotói érték és felkészültség viszont kevés lehet a nagy feladatokban, és átütő lehet a kis művekben is.

Az élmény maga azonban az öskultúrák vagy a népi kultúrák tárgyi világának, az emberi alkotói érzék archetipikus elemeinek és értékeinek elsajátítása során épp olyan beható és alakító erejű, legmélyebb hatásában katarzist, megtisztulást vagy megrázó érzést keltő, megdöbbenést előidéző lehet, mint a magas kultúrák különösen kiemelkedő műveinek befogadása esetén, hiszen az értékek közötti különbség felismerését jól segíti s egyben a hatást is kompenzálja a művészettörténeti ismeretek mellett néhány igazán nagy műnek a megtapasztalása, megértése, művészi öröme és emléke. Életünk folyamán, remélhetően kellő időben, a már megnyílt lehetőségek birtokában valamennyien találkozhatunk számos jelentős művel, amely az érzékeny befogadói alkatú személyt valamilyen formában megérintheti, megrendülést vagy sajátos belső megtisztulást, felemelkedettséget érez. Ritka a valóban megrázó élmény, de soha nem érti meg a művészetek világát az, akinek nem jelent élményt az értékekkel rendelkező művel való találkozás.

Ebben a kötetben ezért kiindulásként a távolabbi múltból kultúránk néhány általam fontosnak tartott határainkon túli műemlékét, majd nagyobb számban közvetlen történelmi örökségünk több olyan velünk élő elemét válogattam össze példaként, amit közös szakmai szemléletünk napjainkban is figyelemmel kísér, aktuális és mérvadó értéknek tart. Amelyek megértése és emlékeztünkbe épülése nélkül téri képzeletünknek nincs saját téri-építészeti nyelve, érzékvilága. A saját környezeti világunkhoz tartozó közös és személyessé vált építészeti kultúránk, a közvetlenül megtapasztalható téri környezet értérendje ad alapot és lehetőséget a szélesebb világ befogadására, megértésére. Ez a sajátosan térbeli, realitáshoz és érzékeléshez kötött műfaji „anyanyelv”, az első átélt tapasztalatok élményvilága ad kulcsot az építészet sokrétű, távoli és kevésbé gyakran látott értékeinek felismerésének, megértéséhez, elemzéséhez és átlátásához, vagyis elmélyült tanulmányozásához és a belső összeméréshez, értékeléshez. Az első kérdés, amit feltehetünk: mikor éreztünk egy addig nem ismert téri világot érzékelve sajátos meglepetést vagy megdöbbenést, mi volt az első építészeti élményünk, mi váltotta ki bennünk a rácsodálkozást? Ezzel ismét a kulturális identitás kialakulásának már említett problémáihoz érkeztünk.

Az építészettel kapcsolódó képzeletünk, képzeletvilágunk, gondolkodásunk ugyanolyan személyes tapasztalatokból alakul ki, és válik bennünk a térlátás és térképzés kiérett képességévé, mint ami nyelvi kultúránk vonatkozásában is életünk folyamán annak részeként épül ki bennünk. Ez a környezeti benyomásokból, tapasztalatokból, neveltetésből következő, sajátos belső növekedés, kognitív folyamat – pszichológiai értelemben tanulás, szakmai fogalmi világunkban, hivatásunkban való elmélyedés – az, ami alkotótevékenységünk alapjává válhat. Az alkotó személyiség fejlődése és kiérése során alakul ki bennünk a téri nyelv alapján az a szakmai ismeretvilág, amely téri-vizuális gondolkodásunk alapja s a bennünk élő összegezésre képes alkotóerő eszköztárát, a sokoldalú rajztudás, geometriai és aránybéli ismeretek, a szakmai ábrázolásokra vonatkozó színes, fény-árnyékban gazdag téri képzelet és tapasztalat saját világát képezi. Az adott kor építészeti kul-

túrája ezt az együtt élő közösség szakmai egyedeiben élő ismeretvilágot és a virtuális alkotóerőt mint együttes képességet jelenti. Értelmi és érzelmi tényezők, cselekvést irányító akarat, belső megújulási készség, egyféle invenció és a környezeti értékekhez és műemlékekhez fűződő mentális és érzelmi viszony mint egyféle tradíció, értékvallaló hagyomány hasonlóan részei e kultúrának, amely együttvéve több, mint egyes alkotók személyes identitása: az adott kultúrkörben ez maga az alkotói szellemi világ kulturális tere, összefüggéseinek teljessége.

A művészi alkotóképesség autonómiája sem csupán a személy képességeinek, tehetségének, erőfeszítéseinek és szorgalmának eredménye, amelyet önmagunk tetszés szerint könnyedén formálhatunk, alakíthatunk, bár mindezek eleve kibontakozásának alapfeltételei; hanem összetett hatások, sokrétű forrásból merített, személyessé érelt élmények, érzelmi és tudati, sőt részben tudatalattivá süllyedt vonások és tényezők belsővé vált képződménye. A személyiség fontos kérdésekben dönt és választ, képzeletvilágunkat – különösen alkotói önazonosságunk világát – azonban számtalan összetevő és motiváció, külső és belső hatások sora, döntéseinken kívül álló mozzanat és a neveltetés során történt szocializálódás is alakítja. Nem mi „konstruálunk” érdekeink szerint, vagy épp „tetszőlegesen és kötetlenül” a posztmodern szemlélet relativista hite szerint, amikor a tervezőasztalon összeállítjuk értelmüket átlátva a szerkezeteket; maga e belső meggyőződés is a bennünket éltető és szolgáló kultúra hatásaiból és befogadói érzékenységünkől együtt fakad.

A művészképzés helye az autentikus műhely, amelyben a tehetséges fiatal készségei és személyisége alkotói szintre fejlődhet. A művészeti ág művelőinek körébe és a kultúrájába való bevezetés helye ez, amelyben a megértés, értelmezés, alkalmazás hermeneutikai folyamatai nyomán közös alkotómunka révén a tanítvány személyes képességeinek kibontakozása, beérése megtörténik. A képzés műhelyeiben a mester és tanítvány viszonyban folyó munka révén a személyes alkotómunkájukkal is példát adó és készségeinket kritikájukkal fejlesztő mestereink és számos más környezeti-közösségi hatás alakítja készségeinket, tudásunkat, alkotói vonásainkat, fejleszti érzékenységiünket, formalitásunkat, vagy akár segít legyőzni ösztönösnek tűnő, cselekvésünket befolyásoló elfojtásainkat.

A művészképzés nélkülözhetetlen feltétele olyan alkotóműhelyek létezése, ahol az adott szellemi környezet közösséggé, a hely a csapatmunka otthonává, alkotóhellyé érhet. Alkotóműhely az a stúdió, műterem vagy próbaterem, egy mester körüli hely, amelyben az egymásra ható kapcsolatokról, mester-tanítvány viszonyból, közös munkából és egymás közötti versengésből alakul ki az a bizonyos, beavatásként ható atmoszféra, „alkotói légkör”, amelyben Wright szavaival „növekedni lehet”. Ez a hely az, ahol időről időre „fellobban mértékre – kialszik mértékre” a héraikleitoszi tűz, az alkotói vágyak, elvárások által keltett feszültség, amikor a formálódó feladatokban, munkában feltűnő ötletek, személyes jegyek, „kis szárnyrebbenések” az alkotói próbálkozásban megjelenő művészi erőt, tehetséget jelzik, amiket ösztönözni, támogatni, s helyenként nyesegetni kell és lehet.

Bár mesterkurzusok majdnem minden művészeti területen, ágban szervezhetők, valójában kiszámíthatatlan, s előre nem látható, hol és mikor jelenik meg, érik ki a művészképzés intézményeiben e magas színvonalú képzésre alkalmas, a tüzet parázsból lángra lobbantó és jó ideig ápoló alkotói műhely serkentő légköre. Tehetség, értelem, alkotókészség, fejlesztőkészség együtthatása, ütközése kell egy adott pillanatban vagy hosszabb időben: mesterek-tanítványok mondhatnánk virtuális közösséggé váló együttele a forrása annak a különös hatásnak, amely motiváló erőként hat a műhely fiatal alkotószemélyiségeinek önfejlődésére. Hasonló szerepe van természetesen e téren a tudományterületeken az iskolateremtő műhelyként említett közös gondolkodásmódnak is.

E közösségi hatás segíti azt az utat, amelynek során a tehetséges fiatal ösztönös sejtése vagy bontakozó képességei olyan típusú alkotói-előadói-mesterségbeli habitussá fejlődnek, amelyben az alkotás hosszú lappangás-érlelődés után a felismerés heurisztikus pillanatában belső képként, a képzelet világában már egyféle teljességgént születik meg. A mű feldolgozása során e belső el-

ményből a látvány képpé, formává, téri struktúrává, a hang zenévé, a mozgás ritmussá, tánccá, a belső érzelem és gondolat írássá, verssé, drámává, összefüggő gondolatok sorává, műfaji formáká-tételekké formálódik. Az alkotóban megjelenő ötlet, kép kidolgozott művé érlelődik.

A műhely azonban sokféle lehet. A személyes mű szerzője bárhol meglelheti az elmélyedéshez szükséges alkotói magányt. Másféle műhelyt jelent a szerzőtársak ötletcseréje, és más műhelyformát és környezetet követel a nagylétszámú szimfonikus zenekar, mint a szoboröntőműhely, vagy építészeti feladatok feldolgozásában résztvevő társtervezők együttműködése. Az alkotói légkör iránti igény és a tehetség, a műteremtés, a művé formálás iránti vágy azonban mindenhol nélkülözhetetlen. Így válhat ezért alkotóműhellyé egy közös munkát végző építési hely is.

Hasonló belső folyamatokat, a műfaj megértésére irányuló alapképzés-nevelés révén egyféle kialakuló beleérzést, elmélyedést-megértést igényel természetesen, ha sokkal szerényebb szinten is, a művek befogadása, személyes élményként történő megértése és a műben való elmélyedés is. Mű és élmény bensőséges összekapcsolódása a befogadói kultúra kialakulásának, a személyes műértésnek is a legfontosabb forrása. Belső számvetések és külső kényszerek is alakítják azonban személyes kultúránkat, valamint ennek belső öntudatát, rejtését vagy megvallását, közéleti küzdelmek és erőfeszítések által is formált alkotói identitásunkat.

Más szakmai kultúrákat megismerve mélyebben látjuk át az emberi világ sokszínű voltát, lehetőségeit, és ez idegen tájak, kultúrák építészeti értékeire is vonatkozik. Az, amit a korábbiakban identitásnak vagy akár kettős vagy többes identitásnak nevezünk, akkor jelent valójában érett szakmai önismeretet és önazonosság-tudatot, ami tájékozódásunkat és kapcsolatainkat segíti, alkotói motivációkon alapuló élethez és alkotó tevékenységhez vezet, ha a belső saját kultúra és az új életkörüzetet jelentő másik vagy szélesebb körű kultúra értékeire egyaránt épül, mindkettő esetében azok értékeire támaszkodik.

„A művészetek között az építészet törvényszerű rendjét, kötött formáit és vonalait tudja legnehezebben a maga egyénisége kifejezéseként megzendíteni az alkotó.”

Fülep Lajos: *Magyar építészet, Nyugat, 1918. április 16.*

Ha eltekintünk attól a problémától, amelyet Fülep Lajos a *Magyar építészet* első mondataiban megfogalmaz – attól ugyanis, hogy az építészet az emberi képességek összességét próbára tevő, és csak sajátos erőfeszítéssel létrehívható művészet, hiszen „az egyénin innen és túl a nemzetek legelvonatottabb szellemi diszpozíciója szólal meg benne egyfelől, másfelől sokkal inkább függ általános jellegű anyagi föltételek és gyakorlati célok kielégítésétől, mint a többi művészet”¹⁷ –, ha tehát e nehézségek ellenére is építészetünket, elmúlt négy évtizedünk magyar építészetét mint művészeti eredményt vizsgáljuk azzal a meggyőződéssel, hogy nemcsak lehetséges ilyen vizsgálat, hanem kötelességünk is egy ilyen szempontú számbavétel, úgy a kellő történelmi távlat hiányában fel kell ismernünk, hogy egy ilyen irányú elemzés első és legfontosabb feladata, kiindulópontja az értékfogalmak tisztázása, az értékelés problémáinak felmérése.

A művészettörténeti kézikönyv nyolcadik kötetének előkészítése idején, a magyar művészet 1945–1985 közötti szakaszának elemzésével foglalkozó összefoglaló mű építészeti fejezetének írása során magam is különös erővel ütköztem e problémába. A kötet szerkesztői és szerzőgárdája számára nyilvánvaló követelmény, hogy a feldolgozás, rendezés és kiválasztás csak értékalapú lehet: csak hátrahagyott értékszemlélet és igényesség alapján lehet a közelmúlt tényeit és eredményeit úgy rendezni és elemezni, hogy az ellentmondások lehántásával a valóban hosszabb idejű érvényességgel rendelkező művek kerüljenek előtérbe. Azok tehát, amelyek nemcsak jellemzőek, hanem társadalmunk, alkotó személyiségeink, egész kultúránk vonásainak hű tükrözői, értékeinek tényleges hordozói.

Megtévesztően könnyű e követelményt megfogalmazni, annál nehezebb azonban rövid távlatból az értékálló művek kiválasztása, s az erre alkalmas értékszemlélet sorba vétele, megfogalmazása. Mégis vonzó feladat a közelmúltbeli értékteremtő folyamatokat, értékforrásokat és értéktípusokat elemezni, az értékek anyagi-gazdasági, termelési-technikai, használati-szociális (életforma-életminőségbeli vagy társadalmi-történeti, hagyományokat vagy szakítást kifejező, identitástudatot formáló, személyiségbeli és egyéb) jegeit, kategóriáit megkülönböztetve építészetünket mint művészeti-szellemi jelenséget közelíteni. Itt és most csak az alapkérdést tehetem fel: lehet-e napjainkban e mély szellemi válság és ütköző értékek egyidejű létezése idején valamilyen alapon még értékelni? Hiszen korunk – ma már egyre mélyebben, egyre élesebben átlátjuk ezt – nemcsak a gyors előrehaladás, a dinamikus erejű változások kora (ki tagadhatná e társadalmi-anyagi-technikai és emberi, szinte mindenre kiterjedő változások létét, értékét, jelentőségét), de egyúttal épp e változások miatt is az értékek válságának, a múlt értékei szörnyűséges-gyönyörű eróziójának-pusztulásának, s egy még bizonytalan, kavargó halmazállapotú jövő kezdeti formálódásának, tévutak esetén sokszor deformálódásának korszaka is.¹⁸

A társadalmi modernizáció egész folyamata – új kutatások világították meg a közelmúltban e modernizáció problémáit a magyar társadalomfejlődésben – rombolja az előző értékrendeket és értékeket, hogy már a folyamat logikus betetőzéseként e modernizáció önmaga is válságba kerüljön. Gondoljunk csak az építészet számára oly jelentős anyagi-termelési folyamatok, a közepes gazdasági fejlettség ma egész gazdaságunkat átható ellentmondásaira, az életforma, az életmód válságára, amely számos társadalmi jelenségünkben eredményeink mellett mint negatívum is jelentkezik.

Építészetünk egészében – építészetsszemléletünkben is – lemérhető e válság és elbizonytalanosítás, a régebbi értékek eróziója, az új értékek és értékrend megfogalmazásának bizonytalanságai,

16./ Az értékekről, az értékelésről és az értékek változásáról egy évtizedekkel ezelőtt írott tanulmány gondolataira hivatkozom, amit a 16. és 23. jegyzetjel közé változtatlan formában iktatok a kéziratba. Az *értékelés problémái* című írás a nyolcvanas évek elején készült, amikor e könyv egyik korábbi előzményének – a művészettörténeti kézikönyv tervezett nyolcadik kötetére, az 1945–1985 közötti építészetünket bemutató, az elhibázott modernizáció korával foglalkozó összefoglalónak – a megírásával foglalkoztam. Előbb szűk körű tudományos ülés témájaként fogalmaztam meg problémáimat, majd 1985 tavaszán Sárospatakon, ahol négyszáz építész volt együtt az építészeti kultúrával foglalkozó konferencián. A szöveg a korra és szellemi kényszerpályáira egyaránt jellemző, mondanivalóját a kor hivatalosai döbbenet hallgatással fogadták – 1985 nyarán Moszkvában MÉSZ-referátumként konferencián oroszul is elhangzott –, s ez már ott is a glasznoszt, az átláthatóság és az inercia, a tehetetlenség emlegetésének a kora volt.

17./ Fülep 1971.

18./ Ez az 1985-ös előadás szöveg arra figyelmeztetett, hogy a 20. század folyamán hazai építészetünkben is alapvetően változtak az értékrendek. Előbb gyors egymásutánban váltották egymást izmusok és értékperiódusok (késő historizmus, art nouveau és secesszió, majd a korai modern puritanizmus), hogy később az egymás mellett élő ellentétes világszemléletek talaján szélsőségesen ütközzenek különféle értékrendek s értékelemek. A 20. század utolsó harmadában a tömegkultúra közvéleménye az új médiavilág egyetemesítő globalizációs hatása alatt természetes módon már utat nyit minden lehetséges különbözőzésnek, egymással ellentétes, esetleg csak eltérő, rövid vagy hosszabb életű személyes útkeresésnek, s az érdekesnek látszó deviáns életformáknak is.

19./ Fülep 1974, I. 275.

20./ József Attila: *Elégia, Medvetánc*, 1934.

21./ Antonio Gramsci: *Szocializmus és kultúra*. 1921, Kossuth, Bp., 1965, 189.

sőt elmaradása. Mintha a technikában sem hinnénk, és különösen nem hisznek fiataljaink azzal a világmegváltó hittel, amely korunkat oly hosszú ideig meghatározta. Fülep Lajos még 1917 decemberében írta le: „a technikai vívmányok azok az ismertető jelek, amelyek ennek a kornak a jellegét világosan és élesen meghatározzák” (*Az élet értékei*).¹⁹ E korszakot „akár tetőpont, akár átmenet vagy előkészítés, így is, úgy is a technikai jelző illeti meg” – mondja, és még azon is elgondolkodik, mi történik akkor, ha „az utánunk következő korszakban, a technika elveszítené azt az első helyet az értékek skáláján, amelyet ma elfoglal”, abban a korban, amely Fülep szerint „a pusztá létet tartja legfőbb értéknek”.

Az értékek, az értékrend változására hadd idézzem József Attila a kültelki gyár sivár látványán merengő látnoki sorait:

„Az egész emberi
világ itt készül. Itt minden csupa rom.
Magadra ismersz? Itt a lelkek
egy megszerkesztett szép szilárd jövőt
oly üresen várnak, mint ahogy a telkek
körös-körül mélán és komorlón
álmodoznak gyors zsbongást szövő
magas házokról.”²⁰

A magasházak itt vannak körülöttünk, megvalósultak, és mi már más értékeket keresünk, követünk, csalódva a közvetlen megéltben, remélve egy újabb lehetőségeit.

Lehet-e tehát az értékek e megújuló válságában, egy minden eddiginél mélyebb – vagy csak az eddigiekhez hasonló – értékváltás és változás idején történelmet írni, reális értékítéletet alkotni a közelmúltról? Lehet-e, és kell-e „sine ira et studio” (harag és elfogultság nélkül) közeledni közelmúltunkhoz, ifjúságunkhoz, ifjú korunk értékeihez, hajdani önmagunkhoz? Hiszen amit az elmúlt négy évtizedben építettünk, testünk köveiből építettük: része az valamennyiünk életének, céljainknak, mindennapjainknak.

Meggyőződéssel vallom, hogy végül is lehet: hogy az önmagában oly ellentmondásos, kontinuitást és diszkontinuitást hordozó kor belülről szemlélve ugyan nyitott, mégis felmutatja tendenciáit, lényegét, ellentmondásait és értékeit. Az értékek felismeréséhez azonban bennünk is sajátos nyitottság és belső tolerancia kell. Önmagunk előítéleteit kell legyőznünk, belső világunk összhangját megteremtve saját énünket is tisztáznunk kell.

Úgy kell közelednünk építészettünk világához is, mint az egyetemes kultúrához. Ez a kultúra, Gramsci szerint „saját belső énnünk megszervezése és fegyelme, saját személyiségünk birtokbavétele, olyan magasabb fokú öntudat megszerzése, amelynek révén képessé válunk történelmi jelentőségünk, az életben betöltött funkcióink, jogaink és kötelességeink megértésére”.²¹ Ez azonban nem csak az egyes egyénre vonatkoztatva igaz: ugyanígy kell közelednünk építészettünk egésze felé is, tudva és látva az ellentéteket, a szélső pólusok értékeit és szerepét belső fejlődésünkben.

Az „új építészett” háború utáni években született értékeit épp olyan figyelemmel kell tehát közelítenünk, mint a szocreál legjobb műveit. A hatvanas évek kis remekműveit ugyanolyan gondnal kell elemeznünk, mint a technikai átalakulás eredményeit ipari építészettünkben, sőt lakásépítészettünkben is. Egy technicista korszak végén a gyártásban-szerelésben, tömeges építésben értékké érett műveket épp úgy sorba kell szednünk, mint a hagyomány értékrendjét újraélők-vallók sajátosan hazai gyökerű, különös értékű építészettét. Vagyis mindazt, amit értéknek – olykor egymással ütköző ellentétes értéknek – vallhatunk.

Hiszen az értékek ütközhetnek is. Talán ez adja épp a társadalmi hajtóerőt a történelmi haladáshoz, amely végső soron minden érték belső mértéke, lényege. Ez a – Lukács szóhasználatával

–„válaszoló lény”²² voltunkból következő haladás, amelyről e válságban sem mondhatunk mást, mint amit Sartre szellemi végrendeletében kimond: „hinni kell a haladásban”²³, nos e történelmi haladás elmúlt negyven évünknek, s benne küzdelmes, mégis értékeket felmutató építészetiünknek tagadhatatlan vonása, jellemzője, a vizsgálódás során megvilágosuló belső értelme. Csak így, ebből a nézőpontból tárulkoznak fel a szellemi jelenségek szintjén is e történelmi korszak sajátos kifejező vonásai, mint gyakran ellentétes mozgások vetületei. Tények, művek, eredmények, értékek, amelyekre oda kell figyelni, s amelyeket a maguk ellentmondásaiban, sokszínűségükkel együtt kell megérteni, elfogadni és vállalni.

Az építészeti értékek világa

Az építészet jellegének és értékeinek a különbözősége, sokoldalú determináltsága – helyhez és adott kultúrához, klímához, építőanyagokhoz és technológiákhoz, életmódhoz, szokásokhoz való szoros kapcsolódása miatt – számunkra is eleve természetes, mint ahogyan az is, amit Fülep Lajos emelt ki hangsúlyosan írói és oktatói munkásságában (Fülep 1971), hogy a művészet tartalma, lényege a „forma”; a forma kifejező erejében nyilatkozik meg a művészet, a mű minősége, művészi mivolta.²⁴ Nicolai Hartmann azt hangsúlyozza: „Egy gyakorlati építészeti feladat minden megoldási módjának saját elve van. S mindegyik elv előnyben részesíti a feladat valamely meghatározott oldalát a többivel szemben. Hogy melyik oldal részesül előnyben, az a mindenkor uralkodó életforma vagy ízlés kérdése. S itt – már az építmény első belső rétegében – a legszorosabban összefügg az életstílus az építészeti stílussal”. Az építészeti mű konkrét egyedi vonásaiban, formáinak jellegzetességeiben rejlik ezért tárgyi-objektív és szellemi-szakmai értéke, környezeti és saját, a befogadóban kibontakozó s így annak személyiségétől is részben függő esztétikai hatásrendszere, illetve formai törvényszerűségeinek értéke²⁵ akkor is, ha nemcsak ezek az esztétikai értékek jellemzik a művet, hanem számtalan más vonatkozásban beszélhetünk ezen kívül is értékességéről vagy az adott kultúrában betöltött szerepéről, jelentőségéről. Hartmann 1945 nyarán írt munkájában – Thomas Mann *Doktor Faustus*ával közel egyidőben – a művész jövőnek szóló alkotómunkája kapcsán a mimetikus tükrözés elméleteivel szemben az alkotói kreativitás lényegét, az ember teremtő képességét is megfogalmazza.

Az építészeti érték és az ebből folyó, az adott korban feltételezhető érvényesség – hiszen ez az értékek létezésének módja, a társadalom vagy közösség számára fennálló elfogadott voltak – az a szellemi tényező, amely az anyagi hasznosság, a csupán gazdasági érték, a gazdasági-termelési ráfordítás szférájából az épített környezetet a kultúra egyik, az emberi élet minőségét és szellemi állapotát meghatározó részévé emeli. Ezek az értékek a történelem során az építészeti adott korban jellemző meghatározó összefüggései szerint is csoportosíthatók, de többnyire nem egyetlen determinánshoz kapcsolódnak, és nagyobb részük eleve az építészeti mű teljességét jellemzi. Együtt a „mit” és „hogyan” építészeti kérdéseire adnak választ az adott kor kultúrájának megfelelő módon. A funkcionális alkalmasság és az ebből eredő formai jelleg az elemi céloknak való megfeleléstől a mű helyi karakteréig, a táji-társadalmi környezetbe illeszkedés szellemi jellemzőiig, a harmóniától a kontrasztáltságig terjed éppúgy, mint ezen belül a formatisztaság és belső ökonómia, vagy a rendeltetésnek megfelelő megformálás számtalan más jellemzőjének olyan szellemi jegyei, mint az otthonosság, bensőségesség vagy a térbeli természetű funkcionális rendezettség összhangja, a rendeltetés kifejezése.

A funkcionális, szerkezeti vagy anyaghasználatbeli szempontokat, gazdasági elemzéseket – az elrendezésmódra vagy a divatjellegű megjelenítésre vonatkozó, szakmai körökben szokásos kritikai eszközöket – meghaladó esztétikai értékelés sokféleségére szeretnék csak néhány példát említeni. Értékfeltáró lehet minden építészeti formaösszefüggés, formálásbeli sajátosság vagy

22./ Lukács 1976, III. 359. et al.

23./ Jean Paul Sartre: *Existencializmus*. Mátrai László tanulmányával. 2. kiad., Hátágú Síp Alapítvány, Bp., 1991.

24./ Fülep Lajos: *Magyar művészet. Művészet és világnézet*. Corvina, Bp., 1971, 261., 265.

Itt mondja ki: a forma, a „hogyan” nemcsak mélyen emberi-társadalmi, a művészet lényege éppen e „forma”; nemcsak a fogalmak, a dolgok változnak a rendszerek és összefüggések szerint, hanem „maguk az összefüggések is változnak. [...] Minden összefüggés, minden rendszer pedig valamilyen módja annak, ahogy a világot, életet, természetet fölfogom, szóval: világnézet”. Csak alkotói erőfeszítések árán lehet a társadalmi képzet adott korban jellemző igényességéhez az új és eredeti formálásmód eszközeit megtalálni és működtetni az építészeti kultúra korszerű teljesítményeit normának tekintve. A művészi forma az új alkotói lehetőségek átélte megvalósítását jelenti, az erre irányuló vágy belülről fakadó, természetes mozgatóerő.

25./ Nicolai Hartmann: *Esztétika*. Magyar Helikon, Bp., 1977, 333–348.

A tervezőművészetek a közvetlen dologi lét átforgatásában találják meg hatókörüket. „Valóban szerves és belülről konstruált csak egyetlen megoldás lehet: az, amelyik teljesen a gyakorlati oldalból indul ki, s csak aztán választja ki esztétikai formaszempontok szerint azokat a lehetőségeket, amelyeket a gyakorlati oldal megenged”, s amelyek egyúttal vissza is hatnak. Uo. 335. Hartmann, Fülep és Lukács, illetve Eco és mások építészeti-esthetikai gondolatvilágával foglalkozott a nyolcvanas évek elején a 3. jegyzetben említett értékelméleti értekezésem. Ismerteti *Az építészeti kritika és értékelés elméleti problémái c. kandidátusi értekezés vitája*. ÉÉT, 1985/3–4., 453–466.

viszonyrendszer elemzése, amelyben a reprodukáló képességen túl ezt meghaladó minőség, alkotásbeli jegy és jelleg, valamiféle kvalitás ismerhető fel. Amiben tehát egyféle jól érzékelhető szakmai-művészeti kulturáltság mellett eredetiség, találmányosság és a megközelítés, eszközkezelésének könnyed és rugalmas volta, valamint kiérlelt ízlés, harmóniát sugárzó formahierarchia, az alkotóképesség átlagon felüli szintje jelenik meg. A forma és rendeltetés téri világán belül minden vonás a legegyszerűbb kötött formától a „legelvonatabb szellemi diszpozícióig” figyelemre méltó lehet.

Értékforrás az anyagszerűség kibontásának számtalan formája és lehetősége, illetve a szerkezeti adottságok és technológiai jelleg összhangja, értelmi kifejeződése, az anyag és szerkezet sajátosságának, tektonikájának, erőjátékának „természetes”, vagyis jól megértett volta vagy érdekessége; a strukturális elemek összefüggésrendje, a „szellemi építkezés” szerkezetben és tömegképzésben is jelentkező intellektuális jegyei, egyféle intellektuális szépség, illetve mai nagyszerkezeteink formai jellegének maradéktalan kifejezése, a boronaház egyszerű erőjátékától a héjszerkezetek és más térszervezetek formai gazdagságának strukturális kibontásáig vagy jelképpé szublimálásáig. Mindebben ott a számtalan lehetőség a könnyedségtől a monumentalitásig, a fel-felé törekvésben a gravitációs erők leküzdésének sajátos kifejezéséig.

A finom részletezettség vagy a fő formák nagyvonalúsága a formaképzés rendkívül gazdag lehetőségeinek érték kategóriáihoz vezet, olyanokhoz, mint a funkcionális formálás során létrehívott térrendszerek, a téri világ különféle jellemző szellemi kategóriái s az ezekben felmutatott történelmi vagy egyes kultúrákhoz kapcsolódó térrendszerek típusai és formai kategóriái, megvalósulási jellege, karakterjegyei. A tértípusokon belül a szakrális jelleg érzékeltetését vagy épp más funkcióknak megfelelő téralkatokat, ezekben a téri összefüggéseket, lineáris sorolást vagy centrális jelleget, a szervességre törő szabad összefüggéseket, a téri szabadság kibontakozásának korlátlan lehetőségeit a flexibilis térformákig – a természetes és mesterséges fényt és a fények, színek és az alak játékait is ideértve, a transzparencia és mesterséges fényfüggönyök kiapadhatatlan lehetőségeiig – egyaránt esztétikai értékforrásnak, a formákban rejlő lehetőségek kibontakozásának tekinthetjük.

A téralak, térképzés, a plasztikai formálás már a formaképzés egészének kategóriáihoz vezet, amelyben a rendezés és térszervezés, az építészeti szervezőképesség és formaképző tehetség a történelem során eddig is számtalan formában megnyilatkozott, míg napjainkban a technológiai és gazdasági lehetőségek kimeríthetetlenül gazdag tárházat nyújtanak a jelen rendeltetésbeli, funkcionális, strukturális vagy épp biomorf formákat, gépszerűséget vagy légius könnyedséget, rendezetlen halmozat jelleget célként megvalósító építészete számára. A formai lehetőségeknek ezen a szintjén jelenik meg az esztétikai karakter számtalan értékjegye (vagy ezek hiánya, illetve szándékos visszafogottsága, redukált jelenléte az alkotói szemlélet sokféle útkeresésének lehetőségeként), amelyeknek a sora az arányosság elemi összefüggéseitől és történelmi kultúrákon pallérozott követelményeitől az intellektuális formaszépség koronként más követelményeket tükröző sajátos megnyilvánulási jegyeiig terjed.

Az utóbbi esztétikai jegyek azonban nem az előbbi elemektől függetlenek, hanem azokból és azokon keresztül állnak össze sajátos belső egység tükröződéseként magában a műben, amelyben együtt él a „zárt műalkotás” számtalan eleme, mégis „nyitott műként” várjuk el, hogy megjelenjen korunkban a műformálás szabadságának, természetes nyitottságának szimbólumaként. A mű saját értékei egyedi sorát hordozza, s esetleg új értékeket is teremt, hiszen a mögötte álló hajtóerő a közösség önkifejezési vágyának, s a személyes alkotói vonások együttes kifejeződésének igénye, amely önmagunk egyre mélyebb megismeréséhez, új összefüggések átlátásához és új értékek megteremtéséhez vezethet az építészetben is.

Végül is: nem a skémákban, az azonosságban, hanem épp a részletekben kibontakozó egyedi formarend (célrendszer, térrendszer, arányrendszer, személyes formajegyek, a rendeltetés kulturális típusjegyei és számtalan más vonás) megoldásaiban, finomságaiban, a személyes leleményben,

az épített műben megjelenő, illetve az alkotó által felmutatott építészeti kultúra minőségében, a mű által képviselt építészeti törekvés kifejező erejében és készségében, a leolvasható, megérthető építészeti jegyekben nyilvánul meg az a sajátos vonás, jelleg, formakarakter, egyféle milyenség, a dologi megvalósulásban jelenlévő és megítélhető minőség, amit építészeti értéknek tekintünk.

Az anyagi és szellemi életben, a technológiában és a műszaki világ más területein a történeti korokhoz viszonyítva egyre gyorsabban lezajló változások – együtt a demográfiai, szociális-gazdasági és más folyamatok eddig nem tapasztalt dinamikájával – szükségszerűen hozzák magukkal az értékek átalakulási folyamatait. Az európai gondolkodás mintegy kétezeröttszáz éves történelmében is megjelentek a fogalmi kategóriák csúszásának vagy átalakulásának jellemző változásai, például az arisztotelészi zárt műformával, illetve annak kétezer éves továbbalakulásával szemben a „nyitott mű” mai elvárásának, vagy a szövegek különböző olvasataira alapozott értelmezési vagy interpretálási tartományainak olvasói, befogadói szempontokból megközelíthető különös sokszínűsége, többretegű volta, s ennek áttetszősége, vagy épp mindezek újraértékelése, elutasítása.²⁶

A világszemlélet lehetséges személyességéből következően az irodalom, a képzőművészet vagy a filozófiai szemléletű esztétika kérdésfeltevései gyakran a személyes egyedi értékrend megvalósításának lehetőségéig is eljuthatnak. A szellemi megközelítés személyessége az építészetben is lehetséges, még akkor is, ha a tárgyi világ adottságai – a gravitációs erők, a térméretek és a téralkat, az anyagi jelleg vagy a természetes fény adottságai és különösen a technológiai rendszerek formálhatósága – az építészetben szükségszerűen kötöttek, s így teljesen másféle értékvilágot teremtenek, mint a verbális világ említett területei vagy a képzőművészetek nyitottabb lehetőségei. A személyesség sajátos jelentőségét jelzi az Umberto Eco-féle poétika az építészetre is értelmezhető fogalma *A nyitott mű* előszavában: „Mi a klasszikus jelentéshez közelebb álló értelemben használjuk a poeticát; nem mint kényszerítő szabályok rendszerét (abszolút normának tekintett ars poeticát), hanem mint cselekvési programot, amelyet a művész esetről esetre célul tűz ki maga elé, amint az kimondva vagy kimondatlanul él a művész szándékaiban”.

A mi területünk jóval korlátozottabb, mint az említetteké, valójában mégis igen sokféle gyökérből fakadnak lehetőségei. Szinte kimeríthetetlen a művekben rejlő formai vonások építészeti értéktartománya, s így azok elemezhetősége. Az építészeti értékfeltárásban, műelemzésben, kritikában fontos helye van a kultúra-, s azon belül művészettudományok kibontakozásának és szemléletváltásának, a látókör tágulásának, s a szaktudományok folyamatos gazdagodásával a szakmatovábbadás feladatainak.

Új módszertana született az esztétikai-művészetelméleti vizsgálódásoknak, többek között az elmélyült jellegfeltárásnak (erre korai előkép *Az örök oszlop* kiemelkedő elemzése, Eco 1976).²⁷ A hermeneutikai, posztstrukturalista vagy épp minimalista megközelítésnek, a művészetpszichológia alkotáselméleti vagy a recepcióesztétikába tartozó eszköztárával való elemzéseknek és más újabb megközelítéseknek.²⁸

Abban a tárgyi környezetben, amit az építészet jelent, sokoldalú értékvilág jelenik meg, hiszen a használati-funkcionális értékek mellett a vizuális művészetek hatásrendszere vagy bizonyos korlátokkal a szellemi verbális világ – az irodalomelmélet által felmutatott – értékcsoportjai is jelen lehetnek. Csak ez utóbbit említve az általunk vizsgált időszakban is valamilyen mértékben felmutathatók az építészetben a korábban a Hankiss Elemér által az irodalomra vonatkoztatott értékcsoportok (Hankiss 1977). Ezek például: a vitális értékek, személyiségértékek (alkotói és befogadói értelemben is), emocionális értékek, viselkedésértékek (például illeszkedés és elegancia), erkölcsi értékek (a Ruskin vagy Gropius által megkívánt őszinteség) vagy világnézeti, politikai és gazdasági értékek, (amelyek minden korban másféleképpen érvényesülnek), életmódbeli értékek vagy a Hankiss által említett ismereteszétikai értékek helyett a szakmai értékeknek az a széles sora, amely épp az irodalomtól vagy tágabban a kommunikáció formáitól való különbözőséből következik.

26./ Jauss 1997, e kötet Jauss recepcióesztétikai írásai mellett Paul de Man tanulmányát is közli Jausssról. Ez az írás és Kulcsár-Szabó Zoltán záró tanulmánya átfogó képet ad az irányzat gyökereiről, a poétika és hermeneutika Arisztotelésztől és a bibliamagyarázatok kezdeteitől induló problémavilágának 20. századvégi értelmezéséről, az olvasatok körül kialakuló szellemi küzdelmekről, amelyekben alapfogalomná vált a többször használt papirusz, a „palimpszeszt” kidörzsölt rétegeinek és egymásra rakódott szövegolvasatának különössége, az áttetszés többértelműsége is.

27./ Umberto Eco: *A nyitott mű* című tanulmánykötete és *A rózsza neve* című regénye (1980, magyarul 1988) utószavában (az utóbbi már a posztmodern esztétikai elvek elemzése) a szemiotikai gondolkodásmód összegezésén túl a klasszikus, zárt műalkotás fogalmának feloldásával azt a műszemléletet fejezi ki, amely nemcsak a századvégi művészeti világot, hanem a posztmodern kor és a késő modern világszemléletének jóformán egészét jellemezte.

28./ A 20. század végi művészettudományi eredmények továbbképzésbe történő bevonásához szükséges együttműködés egyféle példájaként az Építész mérnöki Kar Építész mérnöki Doktori Iskolájának, a DLA képzésnek hat ciklust átélő Alkotáselmélet című témakörét említem. E tárgy több tudományterületet megvilágító előadásaival, irodalomanyagával és a doktoranduszoktól kért, önmegfigyelést segítő munkanapló segítségével kísérlet volt arra, hogy a kreatíváselmélet és a művészetléktan legfontosabb kérdéseinek megismertetésével doktoranduszaink saját alkotói tudatosságához, személyiségük fejlesztéséhez érdemi támaszt kapjanak. Az első három ciklusban Farkas András művészetpszichológus, 2004-től Pléh Csaba akadémikus professzortársak vállalkoztak a szakproblémák megvilágítására, míg a szakmai, alkotói, és elméleti konzultációk során Kerényi Józseffel, a Doktori Iskola vezetőjével működünk együtt. Az adott évben folyó tervpályázat volt az alkotói munkafolyamatra és a szakirodalomra támaszkodó önvizsgálat alapja, amelyről minden résztvevő kötetlen, élményszerű tanulmányban vagy előadásban számolt be a közös értékelés idején.

A vitális értékek, életmódbeli értékek nemcsak a szolgálatban-használatban, a funkcionális megfelelésben, hanem az építésre irányuló tevékenység természetes belső ökonómiájában is szerepet játszanak. A politikai, világnézeti értékek egymásból következtetése és szerepe egész 20. századi történetünkben olyan jelentős és ellentétes szerepet játszott, amit elemzéseinkben mint befolyásoló értékszempontsört eleve fel kell majd mutatnunk ahhoz, hogy a más vonatkozásban érthetetlen döntések és társadalmi cselekvések következményei a visszatekintésben érthetők legyenek. Az egyre súlyosabb környezeti válság idején azonban aligha lehet a gazdasági és materiális értékek világát abszolutizálva megfedkezni a személyiség vagy az emocionális és erkölcsi szféra világának értékeiről, illetve szemet hunyni az ezeken a területeken megmutatkozó társadalmi ellentmondások, emberi hiányosságok továbbra is jelentkező különféle ártalmait felett, amelyek hatásaikkal bénítják a kultúra közös életet alakító-befolyásoló szerepét.

Az avatott kezekből kikerülő művekben sem mindig azonos szintű a funkcionális, technikai vagy gazdasági értékek megjelenése, ritka a tökéletes összhang. Egyes korszakok műveinek összehasonlításánál a mű értékét azon a területen kell majd elemeznünk, ahol a közismert szakmai felfogást, illetve megoldást e példák jelentősen meghaladják. Azt a változást, szemlélettágulást, a modernizáció előrehaladására jellemző értékválasztást kell e téren bemutatni, amely egyrészt a személyiségértékek, emocionális és viselkedési értékek, másrészt a vitális és életmódbeli, hagyománybeli-történeti értékek szerepében és újraértékeléseiben, illetve társadalmi értelmezésükben 20. századi történetünk fordulataiban az ezredforduló előtt több ízben végbement.

Az értékrendek ezredforduló körüli válsága azonban mélyebb gyökerű, mint több régebbi, stílusváltozás jellegű értékváltás, bár már ezekben is a modernizáció belső folyamatainak és korszakváltásainak a feszültségei, szembevető válsága tükröződik. Azt kell látnunk: a technika nem cél, hanem eszköz, s így nem is a legfőbb érték (erre utalt 1917-ben már Fülep Lajos is), hanem csak az életforma-változás fontos eszköze. Az életformaváltás igénye – s egyúttal elkerülhetetlen volta – napjainkban az egész lakott világ problémája, s ugyanakkor minden változás hajtóereje, amiből az értékhierarchiák végtelen ellentmondássora következik. Nem véletlen, hogy az utóbbi évtizedekben szinte mindenki máshol keresi a belső válságból kivezető utat, másoktól eltérően fogalmazza meg remélhetően felelősséget is vállalva a maga által vallott értékeket.

Az utolsó évszázad másfél évtizedében, míg egyrészt kibontakozott a nyolcvanas években már sikeres középgeneráció tevékenysége, a kilencvenes években megjelent az előző nemzedéknél nagyobb számban a tervezői gyakorlatot már nagyirodai tapasztalat nélkül, de a megújult viszonyokhoz nagyobb alkalmazkodóképességgel közelítő fiatal és új értékszempontot valló generáció. A gyorsan változó trendek mellett így sokféle értékrend és alkotói magatartásmód bontakozik ki, ami az ezredforduló után már egy mély gazdasági válsággal is együttjárva jól érzékelhető.²⁹ Az építész személyes kultúrája és tehetsége alakítja ki ugyan továbbra is meghatározó módon a mű térszerkezetét és formai jellegét, szellemi döntései teremtik meg a művekben megvalósuló értékeket. A környezet azonban nemcsak az építőközösség kultúráját és képességeit, vagy az építész személyes téralkotó tehetségét, gondolatait, téri képzeletének jegyeit és lehetséges értékeit tükrözi. Lenyomatként nemcsak egy korszak gazdasági állapotát, fellendülését és visszaeséseit, hanem emberi vonásainak színvonalát, a résztvevők és építők kezenyomának és mentalitásának értékeit vagy hiányosságait, kisszerűségét is hosszú időre rögzíti.

Az új szakmai kultúrának és a létrehozott értékek kritikájának, minősítésének ma sincs jobb értékmérő fóruma, mint a szakma képzett és a szakmagyakorlás során elfogadott, műveivel is elismert, sokféle nézetet valló alkotói alig körülhatárolható, mégis létező virtuális közösségének egyféle egyetértése, konszenzusa. Ez azonban nem azt jelenti, hogy a szakmai érték csupán személyes megítélés, vagyis ízlés dolga, hanem azt, hogy az adott területen felelősséget érző és elismert minőséget nyújtó alkotók tevékenysége és sokszínűsége ellenére bizonyos kérdésekben összhangot mutató véleménye lehet csak helyi vagy egyetemes szintű összehasonlítás alapja. A műfaj műve-

29./ Kultúránk folyton változó világában időtlen és egyetemes értékek mindig jelen voltak. Mondhatnánk ezeket másként, korokat átívelő vagy korok feletti értékeknek, a műfaj alapértékeinek vagy viszonylag állandó értékeinek, vagy a régebbi filozófiák kifejezésével az abszolút értékek körébe tartozónak, örökkévalónak is. Az időtlenesség fogalma mégis közelebb áll a modernizáció átalakulásait elfogadó és az egyetemes emberi értékeket, illetve ezek változását is magáénak valló gondolkodásmódhoz. A fogalom pár másik oldalán – inkább az időtlen értékekkel együtt, mint velük szemben – jelen vannak a helyi és egyéni, partikuláris és egyedi, eseti, lokális és egyben egyetemes vonásokat hordozó művek saját értékei, a viszonylagosság és változás jegyeit hordozó különös értékvilág szinte határtalan gazdagságú értéktartománya.

lőinek konszenzusig érett minősítő véleményét indokolt megfontolandó értékmérőnek tekinteni. Nincs okunk feltételezni, hogy a jövő leértékelné, megtagadná az értékek felismerésében, érvényességük elfogadásában, kialakításában, a szakmai kultúrák továbbfejlesztésének kérdéseiben, a műfajt művelők vitáiban kielélt szakmai konszenzus – e legsajátosabb szellemi értékteremtő megnyilvánulás – szükségességét és jelentőségét.

A kultúra – a sokszínű, regionális és mégis épp ezen keresztül tudatosan egyetemes emberivé emelkedő, modernitásában kiérett kultúra – mint az értékorientált emberi cselekvés forrása, a sokoldalúan kiművelt és az élhető élethez esélyt nyújtó kultúra mint a személyiség és a mögötte álló közösség önmegvalósulását szolgáló tényleges lehetőség: ez az a központi értékforrás, amely a gazdasági-termelési, szervezési-intézményi és társadalmi-politikai célok és értékek belső összhangját és a továbbfejlődés alapját biztosíthatja. Olyan közös értékekét – ilyen a helyi, saját és egyben egyetemes emberi kultúra és a személyes és közösségi alkotás mint önmegvalósítás értékvilága –, amelyekre végtelenül gazdag, mindenki számára hajtóerőt jelentő, személyes értékek hierarchiája építhető. Viszonylag állandó, időtlen s így közös értékek mellett különböző változó és egyedi, mulandó és mégis eredeti, előmozdításra, továbblépésre, továbbérésre ösztönző, megújulásra, változtatásra, tetre és alkotó életre motiváló értékek mindig is voltak, még nehéz időkben is létrejönnek és érvényessé válnak egyre újabbak a jövőben is. Az elmúlók helyébe hasonló és folyton megújuló értékeket kell teremtenünk a továbbiakban is, ha felelősséget érzünk építészeti kultúránk alakulásáért, közös környezetünk minőségéért, s ezzel az emberhez méltó környezetért.

Az örökség megőrzésének reménye – az elmúlt fél évszázad felismerései

Örökségünk megőrzése, védelme alig másfélszáz éve kapott rendszeres, intézményes szervezeti formát, s ebben ellentmondásai ellenére különösen jelentős volt a közelmúlt fél évszázada. A visszatekintés során jól érzékelhető a megtett út, és időszakos visszaesései ellenére is egyféle reményt keltett a kibontakozó folyamatosság.

A 18–19. század folyamán hajtóerőként mutató modernizáció részét és feltételét jelentő tudományos-technikai forradalom hatása az intézményesülésre a 19. század végére egyetemi és múzeumi eszköztárat teremtett meg a fejlődéshez. A 20. század nagy ipari forradalmainak és társadalmi átalakulásainak kibontakozásaként már a munkafolyamatok megosztásában, kifinomodásában és a közösségi együttműködésben mindazokat a működési formákat, szervezeteket, kutatási és alkotói területeket hozta létre, amelyek számot vetve a múlt hagyományként átvett örökségével, a technikai fejlődés rendkívül gyors változásával lépést tartva az urbanizálódás új életformájának is megteremtette a kereteit. A hagyományozott értékek jórészét, köztük a világvallások és a hatalom szervezeteinek építészeti értékeit az új településformák szerves részévé tették, felismerve e történelmi értékek jelentőségét.

A 20. század hazánkat sem kímélő szörnyűségei, különösen Európában és a Távols-Keleten vívott két világháború azonban rendkívül súlyos pusztulást okozott épp ezeknek a területeknek a többnyire közösségi javakként fennmaradó vagy a lakáskultúra legjelentősebb, történelmi múltú állományát képező építészeti környezetében.

A történelmi építészeti örökség jórészének megsemmisülésével járt az 1914–1945 közötti három nyugtalan, jórészt háborús évtized. Európa nemcsak átjárhatalanná vált, hanem ezt követően ketté is szakadt, s a szovjet modellt követő keleti világrész államai – köztük hazánk is – utópisztikus modernizációs álmokat követve nemcsak pusztulni hagyták történelmi örökségük nagy részét, hanem tudományos-technikai forradalmuk ellentmondásai következtében saját irányítási hibáiba maga a diktatórikus államrendszer is belebukott. Európa súlyos veszteségei ellenére a lényegesen jobb helyzetből induló nyugati része is csak a hetvenes évekre érkezett el ahhoz, hogy megmaradt

építészeti örökségének restaurálásával, épületállománya rehabilitálásával, rekonstrukciójával a régi értékekre is épülő egyensúlyt teremtve települései örökségét újra felélessze és ismét felhasználja.

Az ENSZ megalapítása után közel három évtizednek kellett eltelnie, hogy a két világrész között folyó hidegháborúban 1972–79 között bekövetkezett „enyhülés” légköre eredményeként az ilyen jellegű együttműködés lehetőségei egyáltalán megjelenjenek és kiszélesedjenek.

A szándékok kiszélesedését már jelezte Alvar Aalto lassan felépülő Finlandia palotája (1967–1975) Helsinkiben, amelynek 1750 főt befogadó nagyterme erre a célra készült, végül valóban az Európa országainak együttműködéséhez utat kereső 1975-ös konferencia helyszínévé vált (Vámosy 2002). Ezen az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezleten hazánk is részt vett.

Ebben a helyzetben az ENSZ keretében működő UNESCO (Egyesült Nemzetek Nevelésügyi, Tudományos és Kulturális Szervezete) által 1965-ben létrehozott ICOMOS (Műemlékek és Történelmi Együttesek Nemzetközi Tanácsa) 1975-re meghirdette az Európai Építészeti Örökség Évének célkitűzéseit. Ekkor már megtörtént a kecskeméti városközpont megújítása, jelezve, hogy a hetvenes évek közepén hazai építészetünk is jól érzékelte a nemzetközi irányváltásokat, trendeket.

Még jelentősebb volt az ICOMOS 1972-es konferenciájának határozata. A párizsi egyezmény szerint a résztvevő országok kötelezettséget vállalnak a saját területükön lévő és az emberiség egyetemes kultúrkincsét jelentő kiemelkedő értékű kulturális és természeti örökségét alkotó természeti és épített értékek megőrzésére.

Nyilvánvalóan szerepet játszott ebben az ötvenes évek visszaeséseit, rombolásait lezáró, 1956 után bekövetkező rejtett társadalmi alkun alapuló konszolidáció, amely a szakterületek és a kultúra egésze számára is az előző évtized repressziójával szemben enyhébbnek mutatózó kényszerek alkalmazását ígérte. A Magyar Tudományos Akadémia bizottságainak működésében, a tervező intézmények belső viszonyaiban, a szakmai egyesületek, szervezetek tevékenységében, s ezzel a műemlékügy egészének jobb önszerveződésében egyaránt megnyilvánult a felengedettebb légkör. Sikeres volt a magyar műemlékvédelem képviselőinek szereplése a Velencei charta 1964-es – a két világháború között Möller Istvánék által kialakított –, szigorú helyreállítást képviselő szemléletének megfogalmazásában is.

Megélnkült a szakirodalmi tevékenység, kutatásban, könyvekben és szakfolyóiratokban figyelmet kapott a helyreállító tevékenység, igényessé vált a munkák előkészítése, szervezése és ellenőrzése is. A hatvanas években megjelent a kötődés gondolata, a helyi értékek védelme, s az ezzel kapcsolatos médiatevékenység, a városvédők céljainak és a szakmai alkotótevékenység értékeinek a közéletben és közmédiában történő bemutatása, aktívvá vált a kisebb megyei tervező-vállalatok műhelyeinek a hely értékeire figyelő szellemi tevékenysége is.

1968–75 között a gazdasági reform a szellemi élet kereteit is tágította. A hetvenes évek második felében megjelent és hamar természetessé vált a már négy évtized óta kimaradt épület- és környezet-felújítás miatt lepusztult, tönkrement, elhanyagolt állapotok ellen tenni akaró tevékeny magatartás.

E folyamatoknál is jelentősebb a világ kulturális és természeti örökségének megővését célzó egyezmény, hiszen nem egy világrészt vagy országot érint, hanem minden résztvevő országra kiterjed az ICOMOS 1972-es konferenciájának határozata. A résztvevő államok önként vállalják, hogy az emberiség kiemelkedő értékű kulturális és természeti örökségét, a területükön lévő természeti és épített értékeket megóvják és megőrzik, megismerhetőségét is biztosítják.

A Világörökség része cím megpályázása és elnyerése kötelezi tehát a betérjesztő államot, hogy kormányzati és helyi szinten garanciát vállaljon annak a helyszínnek a védelmére, fejlesztésére és a megismerés lehetőségére, amihez a Világörökségi Alap támogatást nyújt. Magyarország 1985-ben csatlakozott az egyezményhez, amelynek 2006-ban már 182 ország volt a tagja.

Az UNESCO Világörökség Bizottsága évenként dönt abban, melyek azok a kinyilvánított, kiemelkedő egyetemes értékeket képviselő kulturális és természeti helyszínek, amelyeknek a védelme államközi együttműködést igényel. 2006-ban 137 ország 812 helyszíne szerepelt e listán, 628 kulturális, 160 természeti, 24 ezekkel külön nem értelmezhető kategóriában.³⁰

30./ Az UNESCO Világörökségi Bizottságában a magyar küldött is részt vesz bizottsági és vezetőségi tagként, egyes években elnökként; mint ahogyan az ICOMOS-ban is folyamatos a részvételünk, és hasonló módon mutatunk fel műemlék-helyreállítás, értékvédelem területén is eredményeket, nemzetközi szinten megbecsült értékeket. Az ICOMOS esetében a bizottság a helyszínre is ellátogat, míg a Világörökség részeként nyilvántartott mű vagy táj, természeti látvány, érzéki benyomás látogatói megítélésben nyerheti el sajátos rangjának megerősítését.

A Világörökség egyetemes értékeket képviselő magyar helyszíneivé váltak a következők:

- A Duna-part fővárosi látképe és a Budai Várnegyed (1987), amit kiegészít a budapesti Andrássy út történelmi környezetével (2002).
- Hollókő, hagyományörző palóc falu (1987).
- Az Aggteleki-karszt és a Szlovák-karszt barlangjai (Szlovákiával közösen, 1995).
- A Pannonhalmi Bencés Főapátság (1996).
- A Hortobágyi Nemzeti Park – a Puszták kultúrtáj (1999).
- Pécs (a római kori Sopianae) ókeresztény síremlékei (2000).
- A Fertő-tó / Neusiedlersee (kultúrtáj, Ausztriával közösen, 2001).
- A tokaji történelmi borvidék (kultúrtáj, 2002).

A Világörökség Magyar Nemzeti Bizottsága várományosi listáján szereplő helyszínek voltak (s egyelőre azok is maradtak) a következők:

Az ipolytarnóci őselőhely, a komáromi erődrendszer, a Dunakanyar kultúrtáj, Lechner Ödön és kortársai, a magyar szecesszió, a rózsadombi termálkarszt területe, a Tihanyi-félsziget, a tapolcai medence tanúhegyei és a Hévízi-tó, a Mezőhegyesi Állami Ménesbirtok, a római limes magyarországi szakasza, a magyarországi tájházhálózat, Északkelet-Magyarország fatemplomai. Fertőd (Eszterháza) évek óta szerepel az Európai Unió támogatását váró programokban.

Szellemi értékeinkről, illetve az értéket sugárzó művekről, nemzeti kultúránk múltjának értékeiről magunk sem külső tényezők – bármily magas a nemzetközi politikai vagy társadalmi fórumok futó megítélése vagy látogatóinak érdeklődése – alapján kívánunk véleményt alkotni vagy dönteni. Előterjesztőként alapos megismerés, elemzés, értelmező átgondolás és önmagunk iránt is felelősséget viselő megfontolás alapján kell és lehet értékítéleteket megfogalmazni, ugyanígy kell a pályázat tárgyát, helyszínét bemutatni, mellette állást foglalni vagy a nem megfelelőt elutasítani.

Az elismerésben részesült vagy kiemelt – esetleg épp leértékelt – művek vagy a természeti környezet látványai és jelenségei, sajátosságai többségükben összehasonlíthatók, érdekességük mibenléte, különös mivoltuk sajátossága elemezhető és hatásuk, ha nem is összemérhető, de valamilyen értéket bizonyít, s ezek megvitatása, alapos elemzése gyakran konszenzushoz vezet. Értékeik feltárása, felmutatása és mérlegelése, a sajátosságok elmélyült feltárása minden értékelő számára belső, lelkiismereti kötelezettség, s ebben külső szakmai fórumok értékelése, különösen több oldalról jött értékelések egybeesése fontos megerősítő szerepet nyerhet.

Az építészeti értékek felmérése, a kritikai megközelítés nélkülözhetetlen eleme az értékörzésnek, s a hagyományok értékelésének az elmúlt évszázad a kiforgatott változatát is felmutatta. Saját tevékenységünk kritikai megközelítése, válságos korunk, sőt immár évszázadunk számtalan tanulsága arra figyelmeztet, hogy az elmúlt időszak sorozatos értékvesztése, az előző korok felhalmozásainak elértéktelenedése és vagyonszűréshez vezető felszámolása, az évszázadokon áthúzódó, békében és háborúban fordulatokat és pusztulást-rombolást hozó társadalmi-gazdasági válságsorozat után az örökség megőrzésének és értékei újragondolásának feladatait el kell végezni. Az intézményes rendszereknek egy ilyen irányú megszerveződése, kiépítése és működtetése az emberi létünk értékeinek folytonosságát is megőrző modernizáció megvalósulásának, egy új és élhető értéktudatra épülő emberi életformának a kibontakoztatása elkerülhetetlen és egyre sürgetőbb feladat.

Azok a tanulságok, amelyek még az előző fél évszázadban is a történelmi örökség értékeinek, intézményei megőrzésének feladatokat és módszereket adtak, új eszmerendezéssel és tudásanyaggal szolgáltak. Ezek egyúttal reményt támasztottak arra, hogy örökségünk számtalan formában segítse és szolgálja azt az emberi életformát, ami valóban élhető életet s ahhoz segítő életmódot, egyúttal az emberiség múltját is magában foglaló kultúrát jelent mindenki számára.

Válogatott irodalom a bevezető részhez

MŰVÉSZETELMÉLET, ESZTÉTIKA, MŰVÉSZETLÉLEKTAN

- Arisztotelész: *Poétika*. Ford. Sarkady János. Magyar Helikon, Bp., 1963.
- Eco, Umberto: *A nyitott mű. Válogatott tanulmányok*. Gondolat, Bp., 1976.
- Filozófiai szöveggyűjtemény*. Szerk. Simon Endre. Tankönyvkiadó, Bp., 1960.
- Fülep Lajos: *Magyar művészet. Művészet és világnézet*. Corvina, Bp., 1971.
- Fülep Lajos: *A művészet forradalmától a nagy forradalomig I–II*. Szerk. Tímár Árpád. Magvető, Bp., 1974.
- Gadamer, Hans Georg: *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlata*. Gondolat, Bp., 1984.
- Gombrich, Ernst Hans: *Művészet és fejlődés*. Corvina, Bp., 1987.
- Habermas, Jürgen: *A kommunikatív cselekvés elmélete I–II*. ELTE, Bp., 1985.
- Homérosz: *Iliász, Odüsszeia, homéroszi költemények*. Ford. Devecseri Gábor. Európa, Bp., 1960.
- Művészetpszichológia*. Szerk. Halász László. Gondolat, Bp., 1973, 2. átdolg. bőv. kiad. Bp., 1983.
- Hajnóczi Gyula: *Vallum und Intervallum*. Akadémiai, Bp., 1986.
- Hankiss Elemér: *Érték és társadalom. Tanulmányok az értékszociológia köréből*. Magvető, Bp., 1977.
- Strukturalizmus I–II*. Szerk. Hankiss Elemér. Helikon, Bp., 1971.
- Hartmann, Nicolai: *Esz­tétika*. Ford. Bonyhai Gábor. Magyar Helikon, Bp., 1977.
- Heidegger, Martin: *A műalkotás eredete*. Európa, Bp., 1988.
- Huizinga, Johan: *Homo ludens*. Bp., é.n. (1942 körül), Universum, Szeged, 1990.
- Jauss, Hans Robert: *Recepcióelmélet, esztétikai tapasztalat, irodalom, hermeneutika*. Osiris, Bp., 1997.
- Jencks, Charles: *Die Sprache der postmodernen Architektur*. Stuttgart, 1978.
- Kelemen János: *Olasz hermeneutika Crocétól Ecoig*. Kávé Kiadó, Bp., 1998.
- Kerényi Károly: *Hermész, a lélekvezető*. Európa, Bp., 1984.
- Lukács György: *Az esztétikum sajátossága I–II*. Akadémiai, Bp., 1965.
- Lukács György: *A társadalmi lét ontológiájáról I–III*. Magvető, Bp., 1976.
- Mann, Thomas: *Doktor Faustus*. Ford. Szöllösy Klára. Európa, Bp., 1977.
- Miklós Pál: *Vizuális kultúra. Elméleti és kritikai tanulmányok a képzőművészet köréből*. Magvető, Bp., 1976.
- A vizuális kultúráról*. Szerk. S. Nagy Katalin. Kossuth, Bp., 1982.
- Nagy Pál: *„Posztmodern” háromszögletű pontok. Lyotard–Habermas–Derrida*. Magyar Műhely, Párizs, Bécs, Budapest, 1993.
- Németh Lajos: *Törvény és kétely. A művészet­történet tudomány önvizsgálata*. Gondolat, Bp., 1991.
- Ortega y Gasset, José: *A tömegek lázadása*. Egyetemi Nyomda, Bp., 1938.
- Pethő Bertalan: *A posztmodern. Szemelvénygyűjtemény*. Gondolat, Bp., 1992.
- Valéry, Paul: *Eupalinosz vagy az építész*. In: *Két párbeszéd*. Ford. Somlyó György. Gondolat, Bp., 1973.

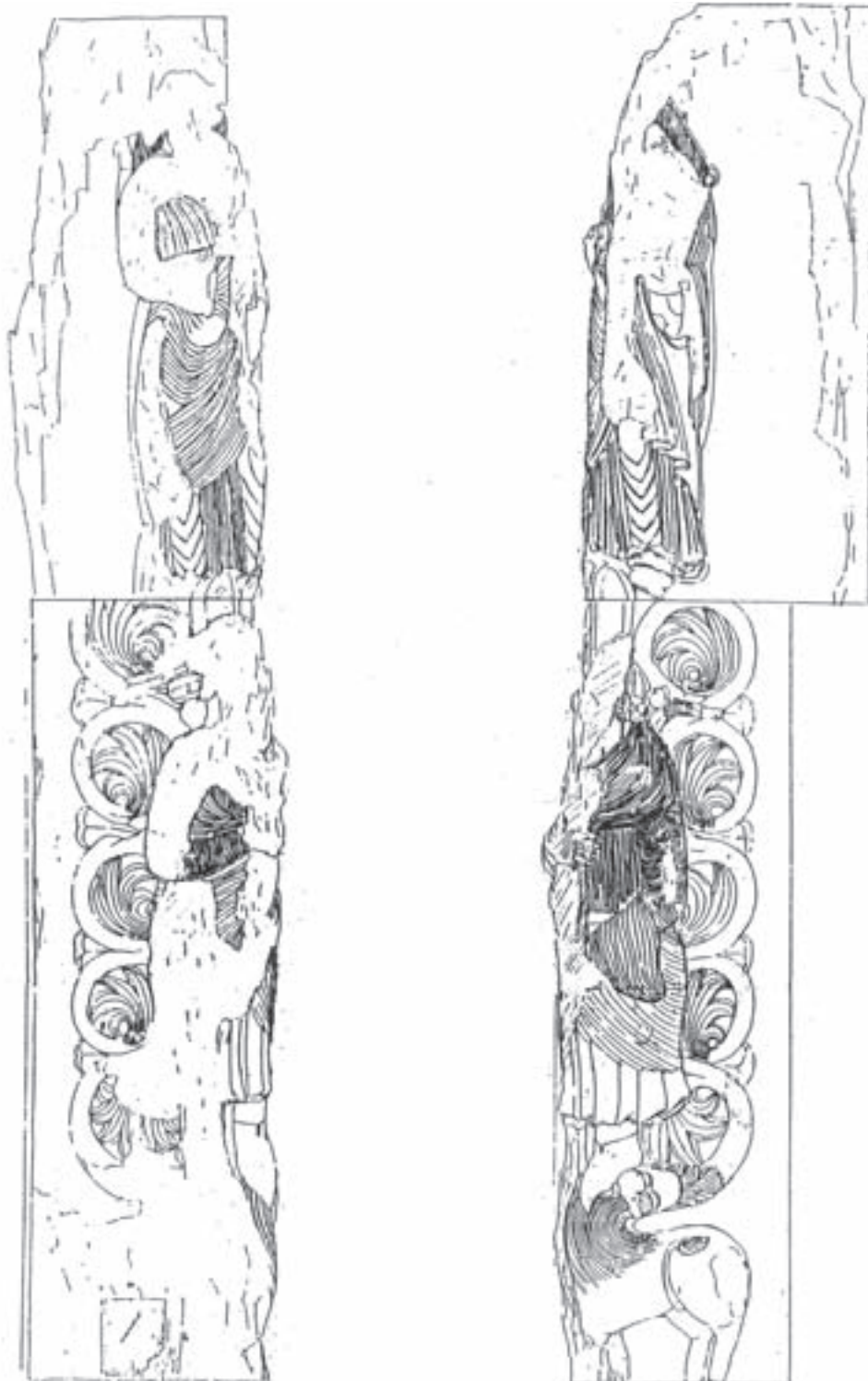
KULTÚRA, MODERNIZÁCIÓ, ÉPÍTÉSZELET, URBANISZTIKA

- Balla Antal: *A legújabb kor gazdaságtörténete*. Egyetemi Nyomda, Bp., 1935.
- Diederiks, Herman A.: *Nyugat-európai gazdaság- és társadalomtörténet*. Osiris, Bp., 1995.
- Ernyey Gyula: *Design*. Dialóg–Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2000.
- Kollár Lajos – Vámosy Ferenc: *Mérnöki alkotások esztétikája*. Akadémiai, Bp., 1996.

- Kunszt György: *Értékválság az építészetben és a modern szakralitás*. Terc, Bp., 2003.
- Lukovich Tamás: *A posztmodern kor városépítészetének kihívásai*. Szószabó Stúdió, Bp., 1997.
- Meggyesi Tamás: *A 20. század urbanisztikájának útvesztői*. Terc, Bp., 2005.
- Samuelson, Paul A.: *Economics*. New York, 1973; *Közgazdaságtan*, W.D. Nordhaus-szal, Bp., 1984.
- Samuelson, Paul A. – Nordhaus, William D.: *Közgazdaságtan*. Akadémiai, Bp., 2005.
- Szelényi Iván – Konrád György: *Az új lakótelepek szociológiai problémái*. Akadémiai, Bp., 1969.
- Szentkirályi Zoltán: *Az építészet világtörténete I–II*. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Bp., 1983.
- Tóth Zoltán: *Építészet-városépítészet. Hagyományok és modernizáció*. Ponte Press, Pécs, 2002.
- Venturi, Robert: *Összetettség és ellentmondás az építészetben*. Corvina, Bp., 1980.
- Vámosy Ferenc: *Korunk építésze*. Gondolat, Bp., 1974.
- Vámosy Ferenc: *Az építészeti kritika és értékelés elméleti problémái*. MTA, Bp., 1983, kandidátusi értekezés.
- Vámosy Ferenc: *Az építészet története. A Modern Mozgalom és a későmodern*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 2002.
- Vámosy Ferenc: *Architecture and Modernisation during the Past Century and a Half*, in: *Hungarian Arts and Sciences 1848–2000*. Ed. Somlyódy László and Nóra. Social Science Monographs, Boulder, Colorado, Atlantic Research and Publications. Columbia University Press, New York, 2003, 138–203.

I. rész

ÉPÍTÉSZET, KULTÚRA ÉS MODERNIZÁCIÓ
TÖRTÉNELMÜNK TÜKRÉBEN

I. A vértesszentkeresztí középkori rom kapujának szarkővei. Sedlmayr János felmérési rajza, 1967.

II. Vértesszentkereszt, románkori kőtemplom, épült 1140 körül, kapuszárkövet díszítő lábazati oroszlán szemből, Sedlmayr János, 1967.

1./ *Huizinga, a rejtőzködő.* Gera Judit bevezetésével, Balassi, Bp., 1999, 34.

2./ A magyar építészettörténet-írásban az átfogó látásmód a harmincas években, a szellemtörténet és pozitívizmus korszakában, az európai tájékozottsággal rendelkezők szemléletében érvényesült. Hekler Antal és Gerevich Tibor szellemében felnőtt művészettörténész nemzedék a vizsgálódás és az elmélyült elemzés figyelmét is megtanulta és a harmincas években megkezdtek a műemléki értékek újraértelmezését. Kampis Antal említette, hogy ő, Genthon István és Dercsényi Dezső Kardos Györggyel – Kardos akkor Wälder adjunktusa és magánirodájának műteremvezetője volt – négyesben járták végig vasárnapi vasúti kirándulásaik alkalmával műemlékeink hosszú sorát, s a helyszíni szemlélődés tanulságait alaposan megvitattva tették mérlegre addigi ismereteiket és a műtörténeti hagyományt, jutottak a korszellemet is alakító közös szakmai álláspontra. Érdemes idézni Genthon István (1903–1969) előszavát az igazi tudományos teljesítményeket alkotók szerénységére példaként (*Magyarország műemlékei.* Összeáll. G. I., Akadémiai, Bp., 1951): „Alulírott, 1934–1940 közt a Műemlékek Országos Bizottságának előadója, hivatalba lépése kezdetétől hozzáfogott e mindinkább érezhető hiány megszüntetéséhez, iparkodott kimerítően feldolgozni az emlékek hatalmas irodalmát, így eddig 5500 könyv és folyóirat-kötet adatait szedte egybe, s több mint ezer közlésben végzett helyszíni tanulmányokat. Hálás szívvel nyugtázza, hogy százával kapta s feldolgozhatta a kortársak helyszíni megfigyeléseit vagy irodalmi utalásait.”

ÉPÍTÉSZEZETÜNK ÉVEZREDES ÖRÖKSÉGÉNEK HAGYOMÁNYAI ÉS ÉRTÉKEI

„az építészetnek, – bármennyire is művészet, –
legmélyebb gyökerei az élet valós szükségleteiből fakadnak.”
Borbíró Virgil: *A magyar építészet története.*

„A magyar művészeti ágak közül
kétségtelenül az építészet a legfontosabb.”
Zádor Anna, in: *Magyarország építészetének története.*

Építészeti örökségünk megőrzésre érdemes történeti értékeinek problémáit, mint a kortárs környezet kiemelkedően értékes részét és a bennük rejlő múlt minden nemzedék számára megértésre váró szellemi hagyatékát szeretném kiindulásként az olvasó figyelmébe ajánlani. A történelmi értékek iránt nyitott szemlélet kialakulása nemcsak a szakma művelőiben, az építészek érzékeny részében, a műemlékvédelem törekvéseiben vagy az építészképzés résztvevőiben, hanem az építettök, felhasználók és befogadók széles körében is az átlátás és megértés nélkülözhetetlen feltétele, s a múlt értékeinek megismerése, a közvetlen élményszerzés motivációként minden korban az építészé válás folyamatait szolgálta.

A különböző értékeket hordozó fennmaradt művek sajátosságain keresztül lehet a legjobban érzékeltetni történelmünknek azt a többször megtört fejlődésfolyamatát, amely részben társadalmunk változásainak – felfutásainak és visszahullásainak, életértékei átalakulásának és emelkedéseinek – hű tükrözője, másrészt a társadalmi modernizáció folyamatait is érzékelhetővé teszi, hiszen e műemlékek többsége az elmúlt fél évszázadban felújított állapotában mai környezetünknek is szerves része. Az újragondolás ad módot arra, hogy a modernizáció jelenségeit a maguk szerepkörében értékelhessük, s annak tanulságait levonhassuk. A történelmi örökséget jelentő építészeti értékek alapos, személyes élményt jelentő megismerése a szakműveltségre vágyó fiataloktól sok időt és energiát, figyelmet és erőfeszítést kíván, és ráadásul nem szűkíthető csak hazai értékeinkre. De saját kultúránk és környezetünk bensőséges megismerése nélkül – a szakmai kultúra saját világának teljes és elmélyült befogadása nélkül – felszínesebb lehet csak a más kultúrákban történő tájékozódás is.

Az elmúlt évezred értékeire szűkített visszatekintés során a holland Johan Huizinga (1872–1945), a 20. századi történetírás kiemelkedő alakja figyelmeztetésére érdemes hallgatnunk. Amikor a 17. századi holland kultúrával kezdett foglalkozni, eszmélt rá maga is: „mindenekelőtt és még mind a mai napig leginkább a régi házak beszélnek”.¹ E „régik házak” megszólaltatása azonban összetett eszközöket és elemzéseket kíván az építészet- és művészettörténeti szakirodalom teljességre törő kifejtései során.² Ebben a rövid összefoglalóban csak néhány olyan nézőpont kiemelésére törekedhettem, ami jelenkori építészeti kultúránk történelmének anyagi és szemléletbeli változásait és fejlődését – művelődéstörténeti, illetve anyagi, építő- és technikatörténeti, szerkezeti és tipológiai, térszemléleti alakulását – világítja meg, utalva ezeknek a modernizációs folyamatokkal, az anyagi és technikai fejlettség mellett az életforma funkcionális változásaival való összefüggéseire. A figyelmet a korszellem és korizlés változásait meghatározó mozzanatokra, különösen a szellemi jelenségeknek és értékeknek arra az összetett alkotói és befogadói világára szeretném felhívni, amelynek mai és közelmúltbeli szellemtörténeti vagy nyelvfilozófiai-hermeneutikai elemzése az építészetet és a várost mint környezetet a történelmi korok alko-

tásaként képesek a Huizinga-féle felvetés szellemében „megszólaltatni”, építészeti örökségünk jegyeit és jelentéseit a kultúra állapotának sajátos tükrözőjeként megvilágítani. Ennek fontos feltevése az elmúlt évszázad nehéz évtizedei során sokféle okból elhanyagolt állapotú környezetünk gondos megújítása és értékeinek fenntartása, megőrzése, ami életvilágunk fejlődésével remélhetőleg együtt jár.

Az itt következő történelmi összegezés célja tehát nem az adott kultúra történelmi időszakának sokrétű és összetett bemutatása, hanem örökségünk jelentőségére, az értékörzés nélkülözhetetlen voltára irányuló figyelemkeltés. Azokra a hol pozitív, hol negatív előjelű hatásokra kíván emlékeztetni, amelyek hazánkban építészeti kultúránk helyzete és alakulása mellett a modernizáció társadalmi változásainak előtörténetét is meghatározták. A kulturális örökségnek az a természetes hatása, ami úgy Itáliában, mint a spanyol, francia vagy német történelmi környezetben annak ártékelődési folyamatai ellenére a folytonosságtudat háttereként jelen van, központi figyelemmel őrzött történelmi városaink kivételével itthon már csak egyes helyeken érzékelhető. Hazánk mai területének jó részén a városiasodás a 19. század folyamán következett be, ezért középkori értékeink viszonylag kisszámúak. Ugyanakkor városaink életében e területek nemcsak érintettek, hanem jelentős szerepet is játszanak.

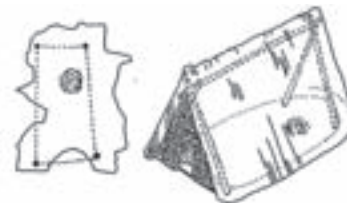
E könyv első három fejezete – történelmi vázlat a nyelvünkhöz, kultúránkhöz, történelmünkhöz kötődő építészeti kultúráról – egyúttal rövid áttekintés annak érdekében, hogy a továbbiakban településhálózati és építészeti állapotainkat történelmi múltunk hagyományaként és olyan történelmi adottságként mérlegeljük, amelynek fejlődéséből jelentős szakaszok jóformán eltűntek (elég talán váraink 1703 utáni lerombolását említeni), vagy eleve hiányoztak, míg mások a gyors modernizáció különleges lehetőségeként jöhettek létre, történelmünk felívelő vagy lemaradó szakaszainak egyenetlen folyamataiban. Értékeinket egyetlen korszakban sem becsülhetjük túl, egyúttal azonban tudatában kell hogy legyünk annak a tényleges értékszintnek, amit európai értékek befogadóiként és hordozóiként elértünk és felmutattunk. Ez az értékszint, bár kivételes időpontokban utal az európai építészet – vagy tágabban, a világörökség kulturális építészeti hagyományainak – élvonalára, vagy legalábbis rokon azzal, a fejlett világrégiókhoz mérten kétségkívül jóval szerényebb és szegényebb. De így is az európai kulturális örökség jegyeit viseli, szellemi hagyatékként megőrzésre méltó.³ Épp ezért, mivel többségében települési és építészeti értékeket is mutat, az előtérrelt lehetőségeket, fenntartható és értékes épített környezetet jelent. A mai országtérület fejlettségbeli eltérései a jelen modernizációs folyamatai során kötelességünk kiegyenlíteni, az elmaradott régiók, térségek környezetét élhetővé tenni.

Az első félezer év történelmünket meghatározó eseményeit – mint a letelepedés folyamatait, az életforma- és vallásváltás, a hatalmi-politikai intézményrendszer, a társadalomszerkezet és a művelődési viszonyok-folyamatok gyökeres átalakulása – e bevezetőben alig említhetjük, és a kortárs építészet vonatkozásaiban is csak áttekinthetően érinthetjük azokat a társadalmi összefüggéseket, amelyek építészeti kultúránk és épített környezetünk korai alakulása és máig ható utóélete, vagyis műemlékeink múltja és jelene szempontjából nem kerülhetők meg.⁴ A társadalmi lét alapvető eseményeit s ennek legfontosabb eredményeit jól ismerjük: nomád nép telepedett le egy sok ezer éve lakott és egyes részein rövid ideig római provinciaként az ókori magaskultúra periferiájához is tartozó területen. A kereszténység és a nyugat-európai hűbéres berendezkedés szokás- és intézményrendszerének átvétele, a félvezetredes fejlődés folyamatai, a földműves és kézműves, iparos-kereskedő munkaszervezetek és életmód kialakulása és az életformának megfelelő településrendszer, illetve a városfejlődés korai tendenciái, a kialakult érzelmi és ízlésvilág, illetve a művelődés rovásírástól a Corvinákig tartó felívelése tették lehetővé számára az európai típusú építési kultúra kibontakozását.

Marosi Ernő a középkori építészetre vonatkozóan a művészettörténeti kutatás oldaláról közelítve három témakörre választja külön a kutatás és elemzés témaköreit:

3./ Nikolaus Pevsner 1943-ban született köteve a kultúra összefüggéseibe ágyazottan, művelődéstörténeti megközelítésben elsőként mutatta be az európai építészet történetét a hazai szemléletben is ható iskolateremtő művet teremtve. (Pevsner 1972)

4./ Az európai kultúrához való viszony újragondolását szolgálta az a Glatz Ferenc és társai, Engel Pál, Szakály Ferenc, Kosáry Domokos által kiadott új összefoglaló sorozat, amelyben a művelődéstörténeti látásmód érvényesült. (Engel 2003)

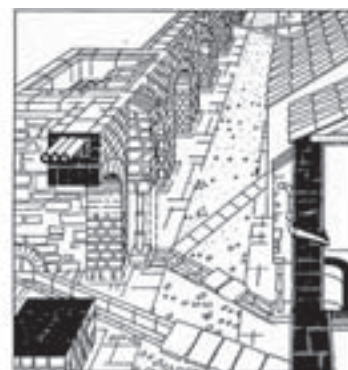

III. A Körös-művelődés ollóágas-szelemen szerkezetű lakóháza, i. e. 5. évezred. A 10–11. sz.-ban nád- vagy paticsfalú, nyeregvetős, tűzhelyes parasztházzá fejlődik. (Istvánfi 1997)

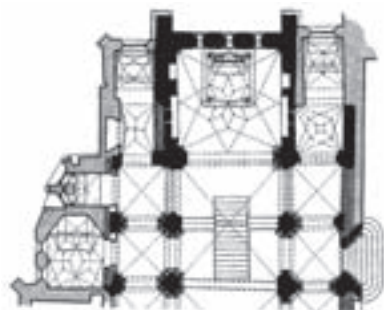
IV. Aquincum, Óbuda, 2. sz. közepe, katonavárosi amfiteátrum, Gerő László helyreállítása, 1942.

V. Római kori vízellátás, csatornázás, járda. Hajnóczi–Mezős, Itinerarium, 1995.

5./ Marosi Ernő: *Építési korszakok – építészettörténeti szakaszok a magyarországi gótikában*. ÉÉT, 1979/2., 23–24. *Megjegyzések a 13. századi magyarországi építészeti kronológiájához*, ÉÉT, 1980/1–4, 299–324.

6./ Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Gyorsuló Idő, Bp., 1983. Szűcs Jenő–Hanák Péter: *Európa régiói a történelemben. Előadások a Történettudományi Intézetben* (Szűcs Jenő: *Magyarország regionális helye Európában. A középkor*). Bp., 1986.

VI. Pannonhalma, a volt bencés főapátság románkori templomának szentély része, altemplommal. Millenniumát 1996-ban ünnepelték. Az altemplom és a Porta Speciosa 1224 előtt, a Szent Benedek-kápolna csillagboltozata 1486 körül épült. Mons Sacer, 1996. Világörökség.

VII. Székesfehérvár, 11. sz. első fele, a Basilika kapurekonstrukciója, Tóth Sándor, 2000.

VIII. Esztergom. A Szent Adalbert-székesegyház tornyai és a lovagterem a Mátyás-korban. Horváth István–Vukov Konstantin rekonstrukciója, 1990.

- az építéstörténet aspektusa a keletkezést vizsgálja (kik, mikor, mit építettek),
- az építéstechnika (a hogyan) a munkafolyamatokkal és az anyaggal, szerkezettel és szerkesztésmódokkal foglalkozik,
- míg az építészeti elemzés feladata a koncepció, térrendszer, esztétikai formarend, formai hierarchia, vagyis a művészeti-esztétikai szint értéktényezőinek vizsgálata.⁵

Szűcs Jenő történeti régióink vizsgálata során viszont a társadalom strukturális változásait, gazdasági- és településviszonyait és a kulturális szférát vizsgálva a munkaszervezetek és életformaváltás elemzése révén közelítette meg a feudalizmus nyugati formáiban meggyökerezett, egyben mégis peremhelyzetben kialakult magyar középkor kultúráját s annak részeként az építészet munkakultúráját.⁶ E két szempontrendszer összevetése azt is érzékelteti, hogy a középkor magyar építésze a korszak anyagi és szellemi kultúrájának nemcsak minden vonatkozásban hű tükre, hanem épp a fejlődés során megtett út következtében az adott fejlettség szintjének megfelelő, jelentős értékű művek alkotója is.

A nomád bőrkádtól a hálós boltozatokkal épülő későgótikus szerzetesrendi és főúri templomokig, a nemezsátortól, a nádhoz, bőrhöz, fához értéstől a szász városok lakóházainak kőszervezeteiig és városi tereiig, a földváraktól Zsigmond és Mátyás budai építkezéseig, a szerzetesi és királyi építőműhelyektől a mezővárosok megszaporodásáig a középkor építészeti és települési kultúrája önmagában is olyan átalakulást tükrözött, ami az európai népek szintjére emelte a Kárpát-medencében néhány évszázad alatt többségbe került magyarságot. A 15. századra kibontakoznak és virágoznak a kézműves mesterségek, művészi szinten áll a kőszobrászat, a templombelső festése, a faragott stallum és a szárnyasoltár vagy az ötvösség, megjelenik az építésben a kőfaragó, kőműves és ács szakmák mellett a tudás magasabb szintjét képviselő építőmesterei irányítás, miközben fával, vályoggal épít továbbra is a falusi-mezővárosi népesség. Hübéri-földesúri intézményrendszerével, szerzetesi világával és erősödő városi céhes polgárságával számtalan értéket hoz létre – az Árpád-kori kis román templomoktól a későgótika és a korai reneszánsz remekműveiig – a hazai középkor építészeti kultúrája. Boltozatszerkezetek kőfaragó rajzaiban, szerzetesműhelyek modelljeiben rögzülnek a gondolatok, tapasztalati szabályok szigorú kánonja köti a képzeletet, míg az építőszervezetekben a szellemi előkészítés és az építés szervezőmunkájának fejlődése, szerkesztőrajzok megjelenése is jelzi ekkori építészetünk Európa fejlett területeit követő színvonalát.

A középkor utáni két évszázados visszaesés következtében – a hódoltság idején három részre szakadt országban – sem az anyagi-gazdasági helyzet, sem a társadalmi biztonság nem tette lehetővé a továbblépést, még egyes értékek-eredmények megőrzésére is alig nyílt lehetőség. A királyi területen a főúri és egyházi építkezésekben osztrák, olasz és német hatás volt jelen Sárospataktól Nagyszombatig. Ugyanakkor Kőszegtől a felvidéki magyar és szász városokig a polgárság lassú fejlődése, míg északkeleten egyes főúri építkezések, például Sárospatak, vagy a köznemesség udvarházai és falusi lakóházai a jellemző értékek. A török uralom alatti területen a tanyavilág pusztulásával és a mezővárosok növekedésével a kétféle adózás terhének ellensúlyozására korai önkormányzati demokratizmus jött létre. A különváló Erdélyben konzerválódik a középkori magyar és szász hagyományok hatása, amit viszont részben megújít a reformáció idején természetessé vált sajátos európai kitekintést nyújtó német és holland kulturális kapcsolatrendszer.

A középkor és a reneszánsz hosszan élő kapcsolata, egyféle megőrzést jelentő folyamat teremt sajátos értékeket Kalotaszeg festett fatáblás mennyezetű falusi templomaiban vagy a Kükküllő-völgy többnyire védelmet is szolgáló kastélyaiban. Bethlen Miklós maga tervezi építészeti szinten kastélyát, ezzel szemben a mesterségek a nép szintjén élnek tovább. Az erdélyi fatáblás mennyezeteket festő szász asztaloscsaládok, vagy a Felvidékre is vándorló különböző szakmájú kézművesek munkája, Északkelet-Magyarországon a lengyel építészeti kapcsolatok és a felvidéki pártázatos reneszánsz gazdagítja az építészetet, míg a népi építészetbe a faragómolnárok visznek

sajátos színt. Erdélyben kialakulóban van a fát, követ és vályogot egyaránt használó vidéki kismemesi magyar, székely, szász, majd a 18. században egy román lakóház típus is, amelyben a táj éghajlati és természeti adottságai, az életforma hasonlósága és a gazdálkodás jellege megteremti azt a regionális karaktert, amely a 17. század eleji vallásbékével együtt a transzilvanizmus gyökerévé válhat.

A 17. század végétől a reformkorig, illetve a korai modernizáció idejéig terjedő időszakban a Habsburg Birodalomba vont ország csak Mária Terézia hosszú uralkodása idején talál új életre a kihalt Alföld betelepítésével és más területek átalakulójával, idegen ajkú lakosságával, amelyben a Balkán felől menekülők hozzák a maguk kultúráját és vallását, míg az ország nagyobb részén új földesúri réteg és több helyről származó iparos-kereskedő polgárság alakítja tovább építési hagyományait. A főúri és egyházi építetők jórészt külföldi építészekkel tervezetik a hazai barokk Európa színvonalához igazodó műveit. A kastélyok esetében a kertépítészet magas színvonalú környezetet teremt, a tömegtagolás gazdagodik és az alaprajzszervezés gyakran többtraktusos, funkcionálisan fejlett szemléletet tükröz; magas színvonalú a belső terek kialakítása, igényesebbek a szerkezetek is, csúcshintyre emelkedik a barokk boltozatépítés a nagyobb templomok vagy a Mária Terézia-kor új középületei, iskolaépítései esetében. A késő középkor szerkezeteit, zárt homlokzatait, rideg, rosszul fűtött helyiségeit ebben az időszakban már viszonylagos kényelem, tágasabb, világosabb terek váltják fel.

A 18–19. század folyamán a főnemesség és köznemesség vagyoni viszonyainak megerősödése, illetve az egyházi és világi közintézmények gyors újraéledése ismét magas szintre emeli a hazai építészeti kultúrát, amit a 19. század első felében már a városi polgárság kismesterek által épített lakókörnyezetének változása, a kényelmi szint és a lakóérték növekedése is tükröz. Az ország nagy részén a 18. század végétől jól érzékelhető az életforma hasonulásának, az életszínvonal fejlődésének, illetve a kultúrjavak alászállásának folyamata. A templomi berendezések tárgyi világa, a kastélyok és városi lakóhelyiségek belső kialakítása, a nemesi bútorkultúra és a népi lakókörnyezet, a paraszti bútor egyaránt fejlődik. A falusi építkezés szabályozottá válik, a településhálózatban kedvező helyzetű városokban kialakul a polgári lakás sajátos jellege, a 19. században a biedermeier világa is. A települések városodási és városiasodási folyamataiban jelentős korszak az a több mint száz év, amely a 18. század közepétől a Monarchia korabeli gyors kibontakozást és fejlődést megelőzi és jórészt előkészíti.

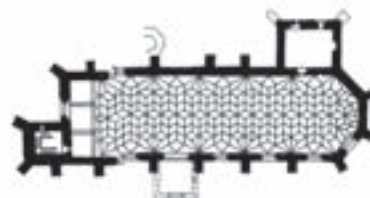
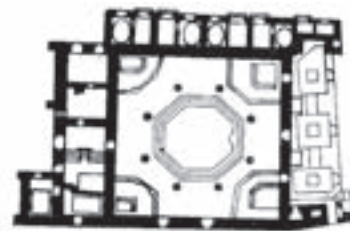
Az alkotók vonatkozásában a 18. századi egyházi, főúri vagy polgári építészetében az osztrák Mayerhoffer András, a prágai német Martin Wittwert, a szintén osztrák Melchior Hefelét jóformán magyar mesternek tekinti a szakmai hagyomány, mivel életművük a hazai építészeti szolgáltató. Magyar keresztnevekkel említjük a budai sváb Nöpauer Mátét, vagy az Esterházyak építészét, Fellner Jakabot is, míg sok kitűnő osztrák, olasz, francia, német mesternek, akik a Habsburg Birodalmon belül pályájuk egy szakaszán működtek itt, vagy esetleg csak egyetlen tervükkel szerepelnek a hazai építészeti történetében, idegen nevét használjuk. Az utóbbi, többnyire már akadémiákon tanult nagymesterek – többek között Johann Lucas von Hildebrandt (ráckevei Savoyai-kastély), Anton Erhard Martinelli (Pest, Invalidus-palota – ma Városháza), Giovanni Battista Carlone (edelényi L'Huillier-kastély), Joseph Ignaz Gerl (egri Líceum) – műveikkel újra európai színvonalú példákat adtak hazai építetők és építők (építőmesterek, illetve inkább még céhes kőműves mesterek) számára, amit követni és utánozni lehetett. Egyes egyházi iskolákban – jezsuita és piarista gimnáziumokban – meginduló építészeti oktatás elsősorban az egyházi hivatali viselő, illetve iskolázott réteg számára alakítja ki azt a szakmai alpműveltséget, amelyet a 19. század elején már az utazási lehetőségek is kedvező irányban befolyásolnak.

A 18–19. századforduló társadalmi változásai, a modernizáció korai jelei, a folyamatos városfejlődés és polgárosodás – a stílusbeli egyszerűsödés mellett az anyagiakban való gazdagodás – nemcsak a városi építkezésekben, hanem a reformkor klasszicizmusa idején az ország külön-

IX. Sárospatak, Vörös-torony, 1534–37. Vázlat König Frigyes gyűjteményéből. 2001.

X. Törökfürdő a 16. sz.-ban, előcsarnok, előtér, kupolás fürdőtér medencével. Rados 1975.

XI. Nyírbátor, a református templom hálóboltozattal fedett, hatalmas mérműves ablakokkal megvilágított tere, 1484–1511. Rados 1975.

XII. Nagyszében, középkori házak a barokk kupolás városorronnyal, Kós Károly linómetszete, Kós, Erdély, 1988.

XIII. Bethlenszentmiklós, kastély, 1668–73. Kerti loggia's homlokzat, Bethlen Miklós terve. Rabb Péter rajza, 1996.

XIV. Tornácós ház a régi Kalotaszegen. Kós Károly, Atila Királyról Ének, 1909, linómetset, 1923. Nagy Elemér 1995.

XV. Kőszeg, a Jurisics tér műemlékei, a Tábornok-ház, a polgármesteri hivatal 16–18. századi háza a barokk Mária-oszloppal és az 1932-ben a régi kaputorony helyén a Hősök kapujával. Szerző rajza, 2002.

XVI. Esztergom, a székesegyház és a rekonstruált lovagterem a Duna felől, 2000. A Kühnel Pál és Packh János által 1827-ben kezdett székesegyházat Hild József 1839–1856 között építi meg. Rabb Péter rajza, 1992.

böző vidékein is jól érzékelhető. A középületek és lakóépületek vagy a vidéki kastélyok visszafogott, ugyanakkor számban gyorsan növekvő építkezései, nagy egyházi, közigazgatási és oktatási együttesei, egyes vidéki tájközpontok városiasodása jelzi a társadalmi, funkcionális, szerkezeti és technológiai változásokat. A 19. század első felében a céhes munkaszervezet ekkor már ellentmondásos volta a kapitalizmus új munkaszervezetei irányába történő átalakulási folyamatokat sürgeti. A gyorsuló ipari-kereskedelmi változások a 18. század végén már kiterjesztett és megújított közoktatásban épp úgy újabb reformokat kívánnak, mint az építőtevékenységben.

Kétségtelen, hogy a társadalmi fejlődés és a 18. század végével meginduló korai modernizációs folyamat a Habsburg Birodalom egységes, Közép-Európa jórészt összefogó kiegyenlítő szerepének következménye. Bár az európai fejlődésben a birodalom lemaradóban van, egységesítő hatása nagy területre terjed ki. A fejlődést a hazai reformkor, a függetlenségi vágy is serkenti, amit Pesten a Szépítő Bizottság működése, az építésszabályozás új formája is kifejez. A kézműves mesterségek által igényelt rajzoktatás fejlődése, ami a mesterképzés részévé válik, illetve a közművelődés általános fejlődése, intézményeinek kialakulása, a fejlettebb országokat követő – az ausztriai művészeti akadémiái és politechnikai képzés mintájára kialakuló – új szakképzési formák, mint a Mintrarajziskola vagy a Geometrico-Hydrotechnicum, az építészetre készülő fiatalok ausztriai vagy németországi tanulmányai a 19. század elejére túlhaladottá teszik a hazai céhes mesterségátadás kereteit, amely a 18. század végén – ahogyan ezt például a Nagytétényi Kastélymúzeumban őrzött brassói asztaloscéh mestermunkáinak rajzai bizonyítják, a francia forradalom céhrendszer romboló hatása ellenére a birodalomban még magas színvonalú volt. Hamarosan különvlik azonban a céhes képzés és a tényleges építészszerep által megkövetelt magasabb szintű szakműveltség megszerzése. Pollack Mihály még a céhes tanulmányokba tartozó külföldi és hazai gyakorlata alapján kezdi meg pályáját, míg Ybl Miklós akadémiai indítás után szerez céhes gyakorlatot. A kiegyezés körüli években már a magas szintű intézményes szakképzés megjelenése mellett a romantika stílusváltása és az építészek különválása is jelzi a hagyományos céhvilág túlhaladott voltát.

1867 után felerősödnek a modernizáció folyamatai, az Osztrák–Magyar Monarchia fél évszázada rohamos változásokat hoz. Mivel a változás jó ideje érik, rendkívül gyorsan, mintegy két évtized alatt bekövetkezik a kapitalizmus viszonyainak megfelelő intézményesedés, átalakulás és bővülés. Széleskörű új, fejlett intézményrendszer alakul ki. A bankrendszer csak egyik tényezője a fejlődésnek, amelyet többek között a különféle vasúti, postai, vízügyi, államépítészeti intézmények mellett a köz- és szakoktatás, az egészségügy fejlesztése és a mindennapi élet, a modernizálódó életforma által megkövetelt számtalan új intézmény, az építészeti kultúra területén a Magyar Mérnök és Építész Egylettől a szaklapokig terjedő sajátosan új szakmai környezet alapoz meg. Megszűnik a céhrendszer, miközben Buda, Óbuda és Pest 1873-ban egyesül. Még 1870-ben létrejön a várostervezésben új korszakot jelentő Fővárosi Közmunkák Tanácsa, a céhek megszűnésével tíz év alatt kialakul az ipariskolai oktatás, a nyolcvanas évektől a Felső-építőipariskola képzi az építőket, 1871-től a korábbi József Politechnikum József Műegyetem néven az építészeket és a mérnöki munkaterületek művelőit. A század végére a technikai fejlődés megköveteli a szakági tervezés kialakulását, az új szerkezetípusok és anyagok elterjedése megkívánja a szerkezetek méretezését, a gépészeti fejlődés a gépészmérnök közreműködését, az elektromos hálózat és a felvonó tervezését, a technikai fejlődésnek megfelelő szakosodást és a tervípusok gyarapodását.

A 19. század végén a Sugár úti lakóépületek historizáló építészeti architektúráját még „egy a százhoz” léptékű tervek alapján a téglá, kő és asztalos szerkezetekben járatos kivitelezők munkájával, ipariskolákon tanult szakiparosokkal és díszítőszobrász, díszítőfestő iparművészekkel meg lehetett építeni; az acél- és üvegszerkezetek terjedésével, a vasbeton megjelenésével és a magas igényű gépészeti felszereltséggel azonban egyre több részletterv szükséges. Lechner épületeinek kerámia és kovácsoltvas elemei, összetett formavilágú nyílászáró szerkezetei, burkolatai is egyre igényesebb szakipari tudást követeltek.

A 19–20. század fordulóján az építészet az anyagi-technikai kultúra vonatkozásában, építőipari minőségben csúcson áll, a jó minőségű szerkezeti anyagokon túl az acél-üveg, a Róth Miksa nevével jellemezhető színes üveg, a Zsolnay-kerámia a jellemző. A hagyományos szakmunkáknál, például az Operaház fedélszékének elkészítésénél Gregersen ácsmester norvég hajóácsai végeznek tökéletes munkát. A 19. század stílusvilága a klasszicizmus egyenes vonalaitól, vakolatból húzott párkányaitól, ablakkereteitől vagy öntött ón korinthoszi oszlopfejtől és timpanonromzat szobrászatától a későhistorizmus és a szecesszió gazdag és formaigényes díszítő világáig gazdagodott, egyre jobban kiteljesítve a hagyományos és új épülettípusokat és a reprezentatív, megjelenésükben kiérett térformákat. A kézműves kultúra késői nagy felvirágzásának együttműködésében kiemelt teret kap a belsőtér-alakítás jó néhány munkaterülete. Megjelenik az akadémiai képzettségű műépítész, s vele együtt az alkotótárs képző-, és iparművész, a díszítőszobrász vagy a szakipari mesterek sora, előgyártott gipszstukkó készítő, ötvös és üvegművész, a műköves és burkoló, kárpitos, tapétázó, díszítőfestő. A késői historizáló építészet azt a formai gazdagságot kívánta visszaállítani, amit másfél-kétszáz évvel azelőtt a főúri építészet mutatott fel, de olcsóbb anyagokkal, és szellemi értelemben is gyakran csak utánzatként.

A századforduló idejére az átalakulóban lévő historizáló formavilág a még kézművességre támaszkodó, de az új anyagok-szerkezetek megjelenésével gyorsan változó mesterségre helyezi a hangsúlyt, a szellemi oldal érdeklődése viszont a formaképzés stílustörténeti és térproblémái helyett az Arts and Crafts Mozgalom nyomán az art nouveau és a szecesszió újító kísérletei során a nemzeti gondolat, a művészeti teljesség vagy a népművészet kutatás problémái felé fordul. A 19. század folyamán nálunk is az érdeklődés körébe kerül az építészeti kultúra múltja és a világepítészet hagyományainak különbözősége, a hazai műemlékek számbavételének, megértésének és megbecsülésének feladat- és problémavilága, a szegedi árvíz utáni újjáépítés és a főváros rendkívül gyors fejlődése következményeként a városépítészet problémaköre, a kilencvenes években a Millennium fejlesztési és kiállítási feladatai, majd a világkiállításokon való részvétel, illetve a 20. századelőn az új szerkezeti anyagok (így a vasbeton) vagy a népművészet értékeinek felismeréséből tájékozódó megújulás lehetősége (a zenében és az építészetben is). Még képletesen, a címeiben is a „Nyugat” felé fordulás, illetve a szociális feszültségek és azt alakító új szociális eszmekörök, a modernizáció új jelenségei iránti érdeklődés jellemzi a századelőnek azt a hallatlanul gazdag, egyetemes szellemi világát, amely a történelmi szemléletváltás idején – még az első világháborút megelőzően – az alapvető társadalmi-emberi problémák felé fordult. Itthon is alakulóban van a modern mozgalom, és építészaink új generációjának többsége valamilyen formában híve a teljes megújulásnak. Ebből érdekes és összetett, több irányba forduló szellemi élet alakul ki különböző irányzatok és törekvések háttéréként.

A hazai felső szintű építészképzés közel másfélszáz éves fejlődése – a Műegyetem, az Iparművészeti Iskola majd Főiskola vagy a Felsőépítő Ipariskola és az építőmesteri, illetve mesterségbeli képzés – ennek az új szellemi kultúrának éppúgy része volt, mint a céhkorszak utáni intézményfejlődés, az építésügyi hatósági intézmények kialakulása vagy ezek és a városépítészet 19. század óta fejlődő szabályozási előírásai, illetve a folyamatosan fejlődő vonatkozó törvényi szabályozás. A tervezői tevékenység gyors fejlődése és differenciálódása, majd a szakági tervezés két háború között kialakult rendszere, illetve az olyan intézmények, mint a Fővárosi Közmunkatanács működése, a tervezői jogosultságot szabályozó, 1923 és 1945 között működő fővárosi Építész Kamara, az építőipari munkák közületi építkezésekre vonatkozó szabályozása, jó néhány átfogó szakkönyv megjelentetése, az építés- és építészettudományok kiépülése a Trianont követő súlyos visszaesés ellenére is fontos részeredményei az 1867–1945 közötti időszaknak.

Trianon után azonban megtorpan a korábban felívelőnek remélt modernizációs megújulás, a folyamatok újraindulása is sokkal szerényebb mértékű, és – a hirtelen elszegényedést, mély társadalmi és szellemi válságot hozó, világháborút követő időszakban – csak jóformán másfél évtizedes

XVII. Sándor-palota a budai Várban, 1806. Tervezője tisztázatlan. Johann Rauschmann metszetének részlete, 1809-ből.

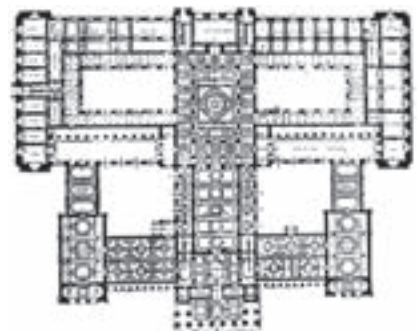

XVIII. Pest, Vigadó, a romantika főműve. Feszli Frigyes, 1859–64. Gerő 1957.

XIX. Budapest, Ybl Miklós, Operaház, Balogh István akvarellje. Világörökség, 2002.

XX. Budapest, Hősök tere, Szépművészeti Múzeum, alaprajz, 1900–1906. Schickedanz Albert–Herzog Fülöp. Világörökség, 2002.

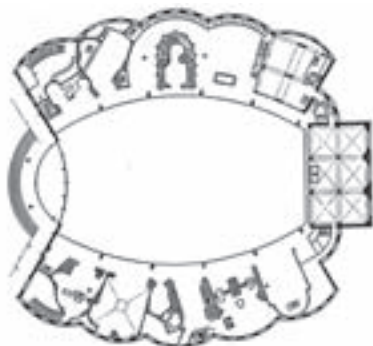

7./ Bierbauer – később Borbíró – Virgil 1937-ben megjelent magyar építészettörténetének módszertanában nemcsak a társadalom- és gazdaságtörténeti megközelítést, hanem a művelődéstörténeti és szociológiai szempontokat is magas szinten alkalmazta úgy a kutatásban, mint műve megírása során.

XXI. Veszprém, Petöfi Színház, Európa első jelentős vasbeton középülete, 1907–08, Medgyaszay István.

XXII. Budapest, a vasbeton Szentföld-templom, Molnár Farkas. 1942-től épül, Menyhárd István elliptikus kupolája már nem valósul meg. Haviár 1966.

XXIII. Wekerle-telep, főtér terve. Helyszínrajz Déli házcsoport, Kós Károly, 1912–13.

szakmai pangás után, többirányú próbálkozás eredményeként következik be. A kataklizma után egy évtizeddel, 1928-ban még Bartók is a Lechner Ödön Társaság tagjává válik, 1933 körül azonban már a modern mozgalom elvei érvényesülnek.⁷ A gyökeres megújulás vágya sajátos redukcióhoz vezetett az anyagi és szellemi, szakmai kultúra területén; a modern puritanizmus európai úttörőinek hatása alatt újította meg a válságból kivezető utat a hivatalossal ellentétes szociális kiindulópont alapján utat kereső fiatal nemzedék szakmaszemlélete. A korai európai modern mozgalom, mondhatnánk akár, Modern Mozgalom – a szociális kérdések különböző megfogalmazásain túl a személyiség önmegvalósításának naiv hitében – a tervezést egyedi, az adottságokból elemzésekkel megragadható és kifejehető folyamatnak, végső soron személyes döntések eredményének tekintette, s így módszereként egyedül saját funkcionális, szerkezeti és formálásbeli elveit tartotta meghatározó követelménynek. Az eszköztár eltérő voltát és a társadalmi célokban való különbözősége hangsúlyozó műveik nemcsak a konzervatív szakmai csoportok szembenállását váltották ki, hanem az egyes törekvések között is állandó feszültséget eredményeztek. A többé-kevésbé minden eszközt meghatározó, gyors ipari fejlődés veszélye, a technikai uniformizálódás és az individuális alkotás ellentmondása mindaddig nem is merült fel, amíg a korai modern jól alakítható hagyományos eszköztárát – falazott és vasbeton szerkezetek, vakolt homlokzatok, a szerkezetgyártás egyes területekre redukált volta – az ötvenes évek végétől fel nem váltotta a mindenképp előtérbe nyomuló építésiparosítás és elemgyártás.

Az az ezer esztendő, amióta a magyar társadalom az európai kultúra hordozója, történelmi lépésekben nem hosszú idő. Csonka Pál (1896–1987), a műegyetemi építészképzés feledhetetlen professzora hozzánk, tanítványaihoz írott levelében hosszú élete jelentőségét fogalmazta így: „Kilenc hosszú évtized alatt a magyar történelem közel egytizedét éltem végig.” Az emléket megörökítő folyóiratban arcképe alatt a félreállításakor kimondott gondolata áll: „... mások használjanak, építsenek tovább, és amit nincs erőm magamnak elvégezni, teljesítsék tanítványaim”. (Építés – Építészettudomány, 1989/1–2. 3.) Ezt a látásmódot képviselték műveikben Fülep Lajos vagy Zádor Anna is, a hazai művészet és építészettörténet kiemelkedő képviselői, még az ideológiai dogmatizmus évtizedeiben is (lásd a kiemelt összefoglaló műveket).

Ez a megvilágítás közelebb hozza és személyessé avatja számunkra a múltat, nyitottá tesz a hagyomány iránt, segít az újat és változott felismerni, megtanít az eltérőt és egyetemeset együtt látni. A közvetlen múlt, az íratlan családi emlékezés öt-hat nemzedéket, százötven-kétszáz évet ölel át, de még tovább kell a történehez visszanyúlnunk, ha a jelent akarjuk megérteni. Még családi emlékeinkben is velünk él a múlt, műveltségünkben – környezetünk különböző korokból származó épületeiben, a kultúra változásait tükröző jelentésrétegeiben – igen összetett módon, számtalan elemével munkál bennünk a történelem öröksége. Őseink életútja döntéseivel és változásaival, bár csak pillanatot jelent a történetünkben, sok vonatkozásban meghatározza a jelen életvilág adottságait és környezetét. Értékeivel együtt súlyos terheket is hagyott ránk az itt leélt évezred. Hazánk nyugati és keleti régióinak fejlettségbeli, illetve modernizációs szintjében is mérhető például az az életminőséget meghatározó eltérés, amelynek oka részben még Pannónia és a Barbaricum korából származó hagyaték. Ezer év távolából is velünk és bennünk él, bonyolult hatásával identitásunkat és önértékelésünket alakítja e történelmi örökség, amelyből saját szemléletünket alakítjuk.

E történelmi bevezető részben csak olyan műveket említek, amelyeket személyes feladatok során ismertem meg. 22 évig vezettem az Iparművészeti Főiskola három-négy napos tanulmányi kirándulásait vagy szerveztem 1971–1974-ben a Mesteriskola Kárpát-medencei tanulmányútjait, vidéki konferenciáit. Utazásaim alkalmával magammal hordtam Genthon István Magyarország műemlékei című kis kötetét. Kutató és tervező munkámban számos művel foglalkoztam, sok írást lektoráltam, szerkesztettem. 1958-tól gondozom az Építés-Építészettudomány MTA-lap évfolyamait. Jó emlékként őrzöm a tanulmányutak rajzversenyeinek, fotópályázatainak hangulatát, fiatal építésszek és iparművészek gyelmes szemlélődésének benyomásait.

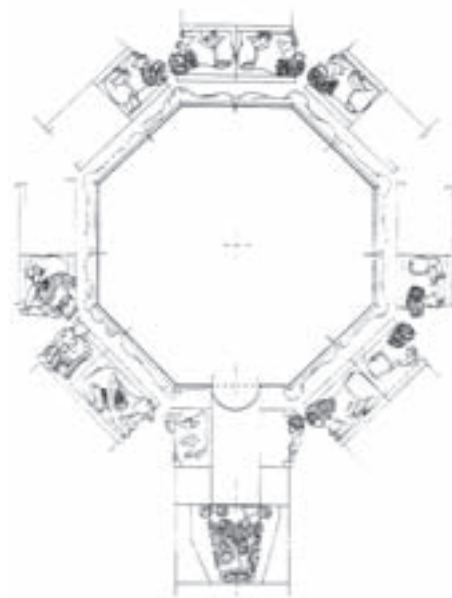
Válogatott irodalom a bevezetőhöz

EGYETEMES MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS HAZAI TÖRTÉNETI ÖSSZEFOGLALÓ MŰVEK

- Építészeti szakszótár.* Szerk. Zádor Anna. Corvina, Bp., 1984.
Építészettörténeti és építészetelméleti értelmező szótár. Szerk. Major Máté. Akadémiai, Bp., 1983.
Pevsner, Nikolaus: *Az európai építészet története.* Corvina, Bp., 1972.
Szentkirályi Zoltán: *Az építészet világtörténete I–II.* Képzőművészeti, Bp., 1980.
Engel Pál: *Beilleszkedés Európába a kezdetektől 1440-ig.* História, Bp., 1990; Holnap, Bp., 2003.
Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században.* Osiris, Bp., 1999, 2000/ 3. jav. és bőv. 2004.
Szentkirályi Zoltán–Détshy Mihály: *Az építészet rövid története 1–2.* Műszaki, Bp., 1986.
Zádor Anna–Genthon István: *Művészeti Lexikon 1–4.* Akadémiai, 1965; 1968; 1981.

MAGYAR MŰVÉSZETI, ÉPÍTÉSZETTÖRTÉNETI, ÉS TECHNIKAI ÖSSZEFOGLALÓ MŰVEK

- A magyarországi művészet története I–II.* Szerk. Fülep Lajos. 5. kiad. Bp., 1973.
A magyarországi művészet története I–II. Szerk. Zádor Anna, Dercsényi Dezső. Corvina, Bp., 1970; 1973.
A magyarországi művészet története 2. Magyarországi művészet 1300–1470 körül 1–2. Szerk. Marosi Ernő, a szerk. munkatársa Beke László. Akadémiai, Bp., 1987.
A magyarországi művészet története 6. Magyar Művészet 1890–1919 1–2. Szerk. Németh Lajos, a szerk. munkatársa Bernáth Mária. Akadémiai, Bp., 1981.
A magyarországi művészet története 7. Magyar Művészet 1919–1945 1–2. Szerk. Kontha Sándor, a szerk. munkatársa Tímár Árpád. Akadémiai, Bp., 1985.
A művészet története Magyarországon. A honfoglalástól napjainkig. Szerk. Aradi Nóra, Feuerné Tóth Rózsa, Galavics Géza, Marosi Ernő, Németh Lajos. Gondolat, Bp., 1987.
A historizmus művészete Magyarországon. Szerk. Zádor Anna. MTA, Bp., 1993.
A magyar építészet története, in: *Pannon Enciklopédia.* Szerk. Deák Zoltán. Urbis Könyvkiadó, Bp., 2009.
Bierbauer (Borbíró) Virgil: *A magyar építészet története.* Magyar Szemle, Bp., 1937.
Genthon István: *Magyarország művészeti emlékei I–II.* Képzőművészeti Alap, Budapest, 1959–1961; 1980.
Rados Jenő: *Magyar építészettörténet.* Műszaki, Bp., 1961; 2. bőv. kiad. 1971; 3. kiad. 1975.
Magyarország építészetének története. Szerk. Sisa József–Dora Wiebenson, szerzői: Farbaky Péter, Ferkai András, Gerle János, Kelényi György, Lóvei Pál, Sabján Tibor, Sisa József. Vince Kiadó, Bp., 1998.
Magyarországi reneszánsz és barokk. Szerk. Galavics Géza. Akadémiai, Bp., 1975.
Művészet és felvilágosodás. Szerk. Zádor Anna–Szabolcsi Hedvig. MTA, Bp., 1978.
Császár László–Sedlmayr János: *A magyar építőmesterség történetének kisenciklopédiája.* ÉTK, Bp., 1992.
Biczó Tamás: *Budapest. Egykor és ma.* Biczó Tamás rajzaival. Panoráma, Bp., 1979.
König Frigyes: *Várak és erődítmények a Kárpát-medencében. Rajzgyűjtemény, album, függelék.* Helikon, Bp., 2001.
Nagy Elemér: *Az építő Kós Károly.* Balassi Kiadó–Kós Károly Alapítvány–Polis Kiadó, Bp.–Kolozsvár, 1995.
Vámosy Ferenc–F. Vámosy Erzsébet: *Az építészeti kultúra Magyarországon. Magyar Technikatörténeti Kalauz.* METESZ. <http://www.scitech.mtesz.hu/07vamosy>.

XXIV. Vértesszentkereszt, román kori kőtemplom, a szentély előtti nyolcszögű oszlopfő oroszlános díszítése, Sedlmayr János, 1967.

XXV. Vértesszentkereszt, román kori kőtemplom, a kapu szarkövének oroszlános díszítése, Sedlmayr János, 1967.

1. ÉPÍTÉSZETI KULTÚRA ÉS MODERNIZÁCIÓ A TÖRTÉNELMI MAGYARORSZÁGON

1. Vértesszentkereszt, bencés apátsági templom. Kőépítészetünk korai emléke. Egyhajós 1140 körül, háromhajóssá bővült a 13. században, nyugati záró fala és keleti szentélyrésze áll. Rekonstrukció.

2. Alsó kapuszárkó faragása. Sedlmayr János rajzai, 1967.

MAGYAR KÖZÉPKOR

AZ EURÓPAI FEJLŐDÉS ÚTJA ÉS A KÁRPÁT-MEDENCE ÉPÍTÉSZETI ÖRÖKSÉGE

Európa közepén, a Kárpát-medence sík vidékére és folyóvölgyeibe települt, kultúrájában még nomád népünk a tizedik század végén mély válságfolyamatot átélve vette fel a kereszténységet. A korabeli európai értelemben államalkotóvá vált magyarság így lép be a feudalizmus hűbéri-vallási egyetemességével, kőépítéssel és városépítő lendülettel, írásos történelemmel és kolostori kultúrával rendelkező, a kézműves világot felvirágoztató európai népek sorába, vállalva a kultúraváltás több évszázadig tartó küzdelmeit.

Az a sajátos egyetemesség, amelynek vonzása Közép-Európa fiatal népeire hatott, a társadalomszerkezet és gazdaság vonásában, a politikai struktúrában és a vallási és kulturális szféra területein egyaránt megnyilatkozott, ezért válhatott átvehető mintává. Természetes az is, hogy bizonyos különbözőség Európa eltérő adottságú, soknyelvű kultúrái révén mégis változatos régiókban emellett is fennmaradt. A keleti, bizánci ortodoxiával szemben külön utat választó, felgyorsuló és dinamikusuló nyugat-európai fejlődés egyetemes jegye volt a társadalmi berendezkedés intézményrendszere, a vallás és a hozzá tartozó latin nyelvű kultúra egysége, a kézműves kultúra munkaszervezése és fejlettsége, illetve az ezen alapuló városi lét szabadságjogaiban is egyre gyarapodó szokásvilága. Mindezek olyan együtttható tényezők, amelyek a középkor munkaszervezeteit, a városiasodás folyamatait, a hazai fejlődést új szemlélettel közelítő történész, Szűcs Jenő szavaival (Szűcs 1986) a „mintakövetést”, s ezzel a „felülről szervezett” politikai és egyházi-kulturális, illetve munkaszervezeti intézményrendszer együttes átvételét lehetővé teszik.

Az antik-germán (barbár) szimbiózisból nőtt ki ez a nyugat-európai fejlődési folyamat, amelynek felgyülemelő változásai többször is struktúraváltást eredményeztek. A kezdet, a 6–9. század a Karoling Birodalom felbomlásával zárul, a 10–12. század a második korszak, a 13–15. század a harmadik periódus. A második 1050 után vált át a hazai folyamatokat is érintő, Szűcs által expresszívnek nevezett időszakba, majd a 13. század közepétől az ország a nyugati gazdasági világ szerves részévé válik. A kilencedik, a tizenkettedik és a tizenötödik század nyugat-európai építészetében jól érzékelhetők a korszakváltás egyetemes jelei, amelyek késéssel ugyan, de hamarosan érvényesülnek építészetünkben is. Bár fejlődésünk peremhelyzete – a centrumtól való perifériális elmaradás – folyamatosan fennmarad, a 13. század derekán történt roppant erejű pusztulás után a második korszakban megvalósulnak a társadalomszerveződés nyugati modelljének eredményei. E reformokat Szűcs Jenő „mondhatni a középkori értelemben vett modernizáció” kikényszerítőjének nevezi. A modernizáció ebben a fogalomhasználatban természetesen nem a gépkorszak megjelenését, csak a feudalizmus korszerűsítését jelenti, mégis figyelemreméltó utalás ez a változásokra.

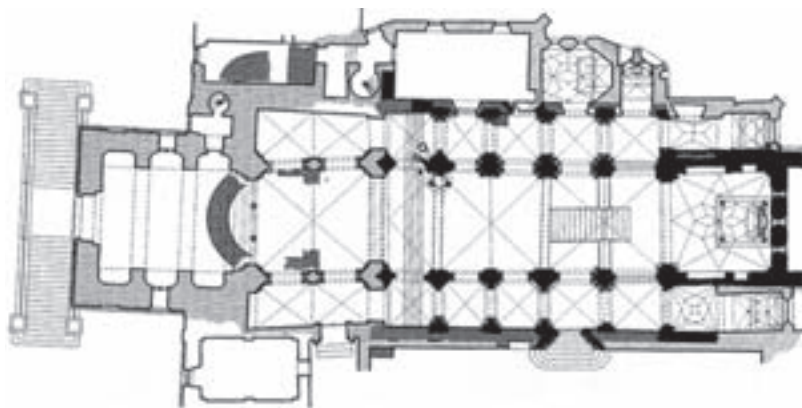
A nyugat-európai első agrárforradalom és az 1298-ban létrejövő paraszti mobilitás, az 1280–1350 között zajló „viháros urbanizáció”, a kelet felé áramló telepések és mindennek hazai következményei jelentik az Árpád-korban kibontakozó építészetünk „mintakövetésének” egyetemes értékű eredményeit.

Az egyetemességet azonban túlhangsúlyozni sem lehet. A középkor említett holland kutatója, Huizinga ennek ellentétét is megfogalmazza: „Nem beszélhetünk egységes középkori-nyugati vagy latin-keresztény kultúráról, mert ez minden egyes országban más és más jellegű volt. Két tényező találkozik és keresztezi egymást csodálatos módon: a benne részvevő európai népek különleges, sajátosan egyedi mivolta, és az egyházi élet mindent átfogó általánosan egyesítő tényezője. E felvirágzó kultúra szépsége és ereje a nemzeti kötöttség és a nemzetközi szellemiség kölcsönhatásából fakad.”¹ Középkori építészetünk megkésve jelentkező, de sajátunkká váló értékeire is áll ez a tétel.

Az az építészet, amely a 11–12. században kialakult, és a tatárjárás előtti időszakban jelentős előrehaladásról tanúskodik, legalább három építési tapasztalatból, forrásból keletkezik.

Amit a törzsek a Kárpát-medencében találtak, önmagában is többrétű, ezernyi különböző települést magába foglaló technikai kultúra. A már a rómaiak idején is itt élő őslakosok és bevándorlók keveredéséből álló szláv és egyéb népesség falvainak földműves hagyománya a birodalom limesein belül elrómaiósodott, máshol azonban következetesen őrizte letisztult vagy a népvándorlás által felkavart kőkori-bronzkori jellegét. A római városok, erődök és utak azonban – pusztulásuk során kőbányává válva – egy magas technikai szintű egyetemes európai kő-, fa- és téglaeépítési kultúra emlékét őrizték akkor is, ha a hozzátartozó életforma, életmód, szakmunka, ipar és kereskedelem eltűnt. A tetőcserép, a vízvezetékek és fürdők hosszú időre megszűntek. Ehhez a fejlettséghez képest igen kevés az ősmagyarok magukkal hordozott bőrkádja, mint ahogyan Aquincum különálló, a budai forrásokból vizet nyerő ivóvízvezetékéhez viszonyítva a tiszta vizű folyók és patakok is csak az állattartó nomád életforma alapfeltételét jelentik. Nem véletlen azonban, hogy a középkori városiasodás első nyomait többnyire e pannóniai római kori települések mutatják.² Ilyen például Sopron vagy Győr, vagy a contraaquincumi erőd területén Pest is, amelynek Nagyboldogasszony-templomában (ez akkor a Belvárosi templom kora gótikus része alatt a 12. században az erőd köveiből épített román kori bazilika volt, amelyet 1243-ra a tatárok leromboltak) tartották 1211-ben a gyermeklány Árpádházi Szent Erzsébet eljegyzését a türingiai örgróffal.

A magukkal hozott nomád lovas kultúrán kívül őriztek azonban keleti forrásokból származó magas színvonalú hagyományokat is, amit például az ötvösművesség emlékei, a fegyverek vagy lószerszámok, az öltözékek fémrészei és díszítményei bizonyítanak. De a fával kapcsolatos mesterségeknek is birtokában voltak. Az építés alapfogalmait kifejező szavaink ugor eredetűek, még

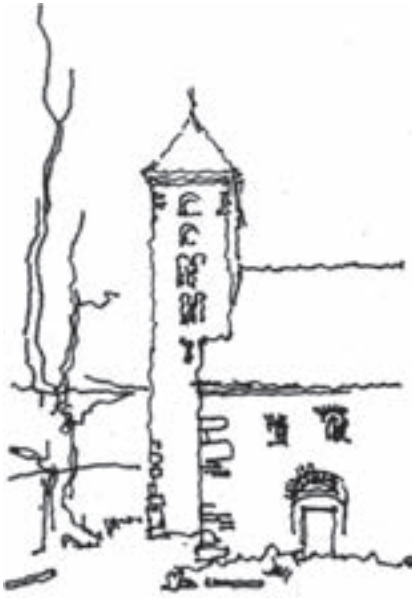

1./ A kultúra és szellemtörténet kimagasló alakja Johan Huizinga (1872–1945), főműve *A középkor alkonya*, 1919, magyarul Szerb Antal ford., 1938, 2. kiad. 1976, az idézet forrása *Huizinga, a rejtőzködő*, Gera Judit bev. Balassi, Bp., 1999, 40–41. A történeti Magyarország építészeti értékeit s ezeken keresztül technikai, illetve építészeti kultúráját s ebben a modernizálódás érzékelhető tényeit megvilágítani kívánó összefoglaló fejezetben építészetünk Huizinga által említett „sajátosan egyedi mivoltának” gyökeireit, jellegét, különös ízeit és sajátosságait, a kötöttségek és a nemzetközi szellemiség kölcsönhatásainak jelentőségét, különböző tényezők találkozásának vagy ütközésének következményeit szeretném éles fénybe állítani. Azt a bennem összegeződött értéksort s a művek ismeretén keresztül kialakult belső képet szeretném továbbadni, amelynek hitelt hivatásunk közös tisztelete adhat. A szakirodalomban felsorolt művek s jó néhány további gondolatör is ismerete mindenképpen építőkövei ennek az összeállításnak, melynek remélem, vannak mások számára is érvényes szempontjai, amelyek segítik az olvasó együttműködését. A hazai építészeti és művészettörténeti kutatás kiemelkedő képviselőiről lásd az I. bevezető 2., illetve e fejezet 4. és 6. jegyzetét, továbbá e fejezet Válogatott irodalom jegyzékét s az ahhoz fűzött Megjegyzéseket is. Az említett művekről lásd még a 3. jegyzetet is.

2./ Csak a magyar történelmi emlékekre utalok, a tájékozódás lehetősége érdekében azonban a római kortól ad címeket az Irodalom, illetve nyújt adatokat a világhálón publikált, már említett technikatörténeti munkánk is. További jegyzeteket csak a szakirodalom fejlődéséhez fűzök, illetve néhány, a szűkebb környezetemben dolgozó kutató által a közelmúltban elért kutatási eredményt említek. A középkori városiasodással kapcsolatban ilyen Rabb Péter: *Városi védművek a középkori Magyarországon*, PhD-értekezés, kézirat, BME, 2006, vagy Halmos Balázs a gyulafehérvári Lázói kápolna újabb vizsgálatával foglalkozó, szintén 2006-ban elfogadott értekezése.

3. Pannonhalma, a bencés főapátság három hajós temploma, szentélyrészén altplommal. 1003-tól többször átépült a 13. 15. és 16. században.

A kerengőre nyíló Porta Speciosa 1224 előtti, a Szent Benedek-kápolna csillagboltozata 1486 körüli. A torony és bejárati lépcső klasszicista. Képes Kalauz, 1996.

4. Mánfa, kis román kori kőtemplom, 13. század. Szerző úti rajza, 1974.

5. Pannonhalma, a történelmi együttes helyszínrajza. 10–16. századi a középkori monostor temploma és kerengője, 18. sz. a barokk kolostor és a rendi iskolaszárnyak, 19. sz. a klasszicista toronyrész és könyvtár, 20. sz. a modern gimnázium és kollégium déli tömbje két udvar körül. Képes Kalauz, 1996.

Levédia előttről, olyanok mint: ház, lak, hajlék, fél (ajtófél), küszöb, fal, fedél, héj – tulajdonképp egy egész ház vagy faház fogalomrendszere. A homlok, gerinc, szemöldök, üstök, konty, lábázat, oszlopfő és más szavaink pedig később arról is tanúskodnak, amire korunkban a magyar organikus építészet művelői figyeltek fel, hogy e házfogalomhoz antropomorf analógiák kapcsolódnak. Anonymus *Krónikája* említi, hogy Árpád és főemberei Szerencs tájékán tábort ütöttek, kunyhókat építve nyugovóra tértek, majd az Eger vizénél a vezér számára ágasfákra borított lombos ágakkal leveles színt vertek, míg később, Csepel szigeténél Árpád vezér már „mesterembereket fogadott, és velük pompás vezéri házakat építtetett” (Bierbauer, 1937). A mesteremberek avarok vagy szlávok lehetnek, s az építmények valószínűleg faházak voltak. A 11. századi monostoralapítások idején az alapító okiratokban a kolostorhoz adott szolganépek munkamegosztásának felsorolásában vincel- és méhész, sütő és szakács, fazekas és kerékgyártó, kovács, kádár, csizmadia és takács vagy egy esetben zsindeyhordó is szerepel, a tihanyi apátság alapítólevelében ács és faragómolnár is (ez utóbbi hosszú évszázadokon át fontos építőfoglalkozás), de kőműves és kőfaragó nem található. Ez utóbbi munkákat előbb maguk a németföldről, egyes esetekben Itáliából jött, majd francia területekről érkező szerzetesek, később mesteremberek végezték.

A harmadik tapasztalati gyökér az, amit a magyarok a kalandozások idején vagy később, a regensburgi, passauai, velencei vagy akár kijevei szövetségek révén a kiépülő egyházi és állami kapcsolatok rendszerében leltek. A megsarcolt európai városok és gazdag kolostorok látványa hasonló hatást gyakorolt, még ha Európa nyugatibb területein is sok helyen fatemplomok, a városokban fa- és vályogházak épültek. A 13. században fénykorát élő, római táborra épült Köln hatezer háza közül is csak tízről jegyezték fel, hogy kőből épült. A 927–935 között épülő szászországi, Rajna-menti vagy Itáliában a Pó partján lévő 10. század közepi kővárak is épp az említett magyar támadások miatt épültek, egyúttal meggyorsítva az új hűbéri társadalom szerveződését.

Az Árpád-kor építészeti kultúrája

A honfoglalás után száz évvel, 996-ban elsőként alapítják meg a pannonhalmi apátságot, 1000-tól a keresztény királyság, egyház- és államszervezet is kialakul, s a 11–12. században sorra épülnek nemes vonalú kis román kori templomaink, az apátsági és püspöki székesegyházak, királyi bazilikák, megkezdődik korai városaink kiépülése, amelyekben a Dunántúl, vagyis Pannónia területén az antik kultúra jelentős maradványai is fennmaradnak. A bizánci és a nyugati kereszténységből a római választó magyarság a Szent Istváni intelmekhez híven megbékélt az itt talált és jórészt már keresztény lakossággal, majd történelme során is befogadóként viselkedett az ide menekülő vagy az ipar és kereskedelem fejlesztésére behívott idegen ajkú népcsoportokkal.

Az államszervezet és az ispáni-megyei rendszer kialakulása, a nemzeti szervezeti feudális átalakulása, az egyházi intézményrendszer megszervezése idejének eredményei közismertek. A tíz püspökség és a szerzetesrendek kolostori hálózatának első építkezései, a „tíz falu–egy templom” félezernyi fa- és agyag-, csak kis részében tégl-, illetve kőépítmény megvalósulása, és az első királyi kőépületek, a székesfehérvári bazilika vagy a még római alapokra épült korai lakótorony falainak felhasználásával épült királyi palota Esztergomban. Mellettük Esztergom, Kalocsa, Nagyvárad, Pécs továbbépülő székesegyházai, Pécsvárad (1015) és Zalavár bencés apátságai (1019), az említett pannonhalmi (996) és a tihanyi apátság (1063) alapítása és első építményei – az utóbbi I. Endre korát tükröző altemplomával –, vagy e kor egyik legkülönösebb tanúja, a Kelet és Nyugat kulturális küzdelmét érzékeltető 11. századi feldebrői altemplom származik az országépítés első időszakából.

A 11. században nagy számban megépített fatemplomok elpusztultak, helyükbe később egyszerű tégl- vagy kőtemplom épül, négyszögletű hajó félkörös vagy szögletes szentélyrészsel, illetve

ritkábban egyterű kerek templom. 11–12. századi volt bizonyosan a veszprémi Szent György-kápolna első körépitménye. E korai templomok jóformán csak későbbi románkori, illetve gótikus templomba beépítve maradtak fenn. A 12–13. századi Árpád-kori templomaink jó része szinte szimbólumként őrzi ezt az előképet. Megragadó élményt kelt a 13. századi Mánfa vagy később Egregy, Csemeszkopács gyönyörű románkori kő-, illetve téglapülete. Utólagosan egy nagyobb építménybe foglalt körtemplom a hidegségi és kiszombori templom, illetve az előbbi Sedlmayr János által korunkbeli restaurálás során újra külön térré szétválasztott szentélye.

Falusi kistemplomaink egy része a tatárjárás előtt, többsége a 13. század második felében épül. A keletre tájolt félkörös szentélyhez általában famennyezettel fedett hajó csatlakozik, melynek végében később karzat és majdnem minden esetben délre is nyíló kapu található. A hajó ablakai is déliek, így a még kisméretű nyílások az északi falat világítják meg, ahol gyakran freskó kap helyet. A kis nyílás néhol kőgolyóval zárható, mint a 13. századi második veszprémi Szent György-kápolnában. A veleméri kis román templom festett belső falai Szent László legendáját mondják el, míg puritán külső kőfalai az építéstechnológiáról árulkodnak, hiszen a kőfalhoz szükséges nehéz állványzat bekötőgerendáinak fészkei ma is láthatók. A késő román, illetve már gótizáló korból valóra az jellemző, hogy a déli ablaknyílások jóval nagyobbak, szerkezetük fa- vagy kőrács, a templomhajó átboltozott, a déli kapu megszűnik, a kapu a torony alá kerül. Közülük a vizsolyi (itt nyomták az első magyar nyelvű, Károli Gáspár-féle Bibliát), a szalonai és a csarodai templom belső falfestése talán a legértékesebb. Ezzel szemben a kallódsi és pápóci félkörös fülkékkel bővített románkori körtemplomok egy bővített térrendszer formáit őrzik.

Románkori vagy a korai gótika nyomait viselő kistemplomaink, például Nógrádsáp, különös figyelemmel kiválasztott helyük, tájba helyezésük révén is hazai tájaink páratlan értékű emlékei. A helykiválasztás gondos volta, a típus ellenére is esetleges vonások, naiv eltérések, az ősi-archetipikus és emberi-falusias lépték, az anyagkezelés elemi, küzdelmes jellege, a fa, kő és vakolt felületek, festett falképek összeillő és érzékeny világa egyúttal szépségük forrása. Ezekben a kis templomokon egy-egy finom részlet, például a szentély külső íves párkánydíszítménye, a déli bejárat faragott volta, illetve a szentély boltozása jelzi a kor stílusvilágához való tartozást. Maga a tiszta és egyszerű alapforma pedig azt a korabeli magyar társadalmat tükrözi, amelynek papjai és falusi parasztjai a nomád társadalmat túlhaladó építési kultúra mellett már egy új, egyszerű, de belső tartással is rendelkező népi kultúra hordozói. A kistemplomok a kultúra széles és mély átalakulásáról tanúskodnak.

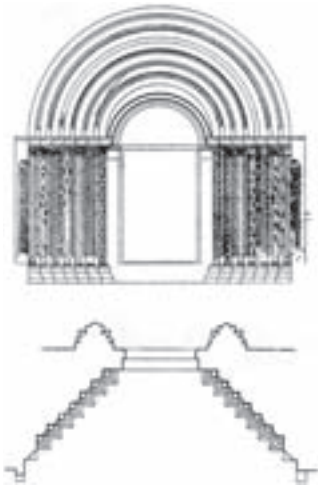
Egyes kutatók az ismertnél jóval többnek a létét tételezik fel a Kárpát-medencében.³ A 13. század első és második felének építésze és az ezt követő időszak, a romanika nagy európai színvonalú műveinek megjelenése, majd a gótika és késő gótikus kor remekművei már annak a magas kultúrának a megnyilvánulásai, amelynek német, itáliai vagy franciaországi kibontakozása (hazánkban többé-kevésbé ez az átvett hatások időrendje is) nemcsak a kolostori kultúrának, hanem az új városi kultúra fejlődésének, a céhes polgárság munkájának vagy a fejlődésének csúcspontjára jutott szerzetesrendi építészetnek az együttes eredménye. Az esztergomi királyi műhely III. Béla idején építi újjá 1190-ben történt leégése után a Szent Adalbert-templomot. A Szép templomnak nevezett székesegyház a 19. század elejéig állt fenn (többször átépítve), míg átadta helyét a 19. század közepén épült klasszicizáló székesegyháznak. Gazdag főkapujának, a Porta Speciosának a formavilágát egy 18. századi festmény őrzi.

A 12. század végén épül az esztergomi királyi várpalota is, majd a 13. század elején ennek már gótikus jellegű bordázattal fedett kápolnája, e kor egyik legszebb belső tere, amely a még alig fűtött – ülőfülkés ablakkal, selyemborítású vagy zsiradékkal áttetszővé tett pergamennel takart nyílásokkal világított – vastag kőfalú palota termeihez csatlakozik. Harminc évvel ezelőtti helyreállítása Möller István akkor új szellemű törekvéseit tükrözi, míg a Vármúzeum új épülete a közelmúlté. Az építő kőfaragók, a finom részletek alkotói még külföldi szerzetesek vagy általuk

3./ Olyan összefüggésekben, mint a Gevers-Molnár Vera *A középkori Magyarország rotundái* (Művészettörténeti Füzetek, Akadémiai Kiadó, Bp., 1972.), még nyolcvannál kevesebb szerepel. Ezek nagyobb része sem köegyház, hanem fonott-tapasztott faluépítmény. Lásd az 1. jegyzetet is. Ludwig Emil hetvenes évek végi kutatásai alapján mintegy háromszáz körtemplom feltételezett helyét jelölte meg az Árpád-kori Magyarországon a MÉSZ Elméleti és Történeti Tanulmány pályázatán 1979-ben díjazott tanulmányában. Későbbi munkásságában is számos falusi templomunkkal foglalkozott, több száz középkori templomot tanulmányozott s mutatott be a Magyar Nemzet napilap 2000-es évekbeli heti mellékletében is.

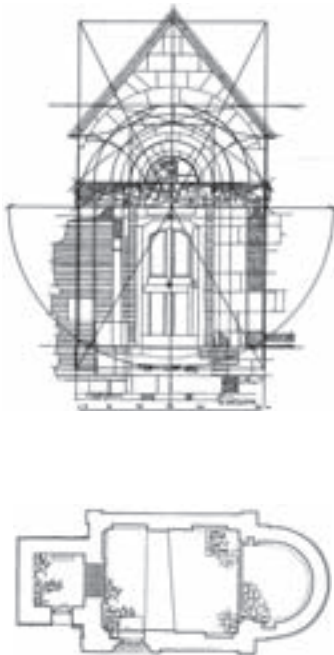
Az e fejezetben említett művek nagy részének értékeiről művészettörténeti- és műemléki leírást és forrást ad a szakirodalom mellett az előző jegyzetben is említett világhálón található munkánk is, *Az építészeti kultúra Magyarországon*, a műveket technikatörténeti szempontból is ismertető összefoglaló. A középkor és a hódoltság idejéből ebben szerepel Feldebrő, Mánfa, Csemeszkopács, Hidegség, Velemér, Szalonna temploma, Esztergom főszékesegyháza, Vértes-szentkereszt, Ják, Pannonhalma, Bélapátfalva, Zsámbék, Túrje említett műemlékei, a budai királyi vár, Sopron, káptalanterem, Szeged, alsóvárosi templom, Nyírbátor, református templom, Füzér, várrom, illetve Egervár, kastély, Sárospatak, vár, Bethlenszentmiklós, kastély.

A Habsburg Birodalom korából szereplő művek: a budai királyi vár barokk kiépítése, a ráckevei Savoyai-kastély, a fertői Esterházy-kastély, a gödöllői Grassalkovich-kastély, a pesti Invalidus-palota, a budai Szent Anna-templom, az egri Líceum, a pannoni halmi könyvtár, a pesti Nemzeti Múzeum, az esztergomi főszékesegyház. A bő forrásanyag és a kétezredik év körüli friss kutatási eredményekből merítő írás nem indokolja ezért e vázlatban az ismételt bemutatást. Jegyzetbeli utalást ezért a következőkben csak a modernizáció kora kezdeteitől adok.

6. Sopronhorpács, késő román egyhajós templom hatalmas béleletes főkapuja, a 13. sz. harmadik évtizedében épült. Csatkai 1956.

7. Felsőörs, egykori prépostsági templom, 13. század közepe. A lombard hatást tükröző kapupéitmény szerkesztésmódja Tóth Sándor vázlata szerint. Műemlék helyreállító Erdei Ferenc. Műemlékvédelmi Szemle 2000/1–2.

8. Csemeszkopács, 13. századi románkori téglatemplom alaprajza. Mendele Ferenc helyreállítása, 1968–69.

tanított magyar mesterek. Az esztergomi palotakápolnában két oszlopfő feltételezések szerint a mestereket örökíti meg. Az egyik fej francia alkotóra, kézre és vonásokra vall. A másik kezdetle-geőbb, nyersebb kivitelű, mokány, bajuszos arc. E kor tehát már képessé vált arra, hogy a nyugati kultúra építészeti-technikai eredményeit a maga módján – talán kevésbé éretten ugyan, de – át-vegve, magáénak vallja.

A francia hatásokat tükröző bencés apátsági templomokból Vértesszentkereszt különös szépsé-
gű szentélye ma már csak romként magasodik a tájban. Ják kibontakozott teljességében, kapuzatá-
val, szobrászi világával e korszak egyik legjelentősebb emléke. A környezetéből kiemelkedő, szép
fekvésű dombra települt Pannonhalma ez időből fennmaradt főapátsági temploma, Belsőapátfalva
szigorúan puritán, torony nélküli oromzattal zárt temploma, amely a ciszterci építkezés egyetlen
hazai, románkori példája, vagy a ciszter alapítású, a premontrei rend által 1258 előtt épített, rom-
jaiban is monumentális, Möller István által a harmincas években, majd a fennmaradás érdekében a
nyolcvanas évek végén Sedlmayr János által ismét restaurált zsámbéki templom, az ócsai jelenlegi
református, régen szintén premontrei templom a szerzetesrendi építészet legszebb példái.

Kiemelkedő értékeket azonban félbemaradt művekben is találunk. Sopronhorpácson szintén
premontreiek kezdtek építkezni 1240 körül, s csak a kapuzat maradt az utókorra, amely Csatkai
Dezso összegzése szerint „a magyar későromán kapuzatok Esztergomtól Gyulafehérváron át Jákig
terjedő sorába illeszkedik.” Ezek jellemzője az oszlopos-pilléres béleletes, befelé mélyülő meg-
oldás, a csavart oszlop s az indadíszes fonadék. Az „oszlopok díszítése, kívülről befelé: 1. csavart
oszlop, kiemelkedő kötélszerű dísszel, 2. [...] vajútos, felületében elszórt levéldísz, 3. [...] kiemel-
kedő kötélszerű díszítéssel, amely az oszlop felső harmadában ék alakba megy át, 4. [...] az oszlop
vájatainak közepén akantuszlevelek, 5. [...] kiemelkedő kötélszerű dísszel, 6. mint a 3. oszlop.
A hetedik oszlopot teljesen elborítja az akantuszlevéldísz.” (Csatkai 1958, 589–594.) Alsó-Ausztri-
ától Gyulafehérvárig kapcsolódnak-vándorolnak ezek s a hasonló motívumok.

A kegyúri vagy egyházi vezetők átlagosnál igényesebb templomaira jellemző Felsőörs 12. szá-
zad végén épített, lombard hatást mutató, zömök tornyú, egyhajós, majd még a román korban
háromhajóssá bővített prépostsági temploma. Ezt a barokk korban átépítették, oldakarzatokkal
látták el, és tornyát nyolcszögűen magasítva barokk sisakkal zárták. 1963–65-ben a vörös román-
kori köréskéket és a vakolt fehér barokk térrészeket a felújítás során érdekes hatást keltve hangolták
egybe.

E hazai románkori építészet néhány olyan érdekes megoldású példát is rejt, mint a türjei nem-
zetségi, kegyúri építettésű és a premontrei szerzetesrend által épített 13. századi árpási kéttornyos
templomok. A háromhajós lébényi apátsági templommal térszervezésében rokonságot mutató tür-
jei prépostsági templom arányaiban eleve feszültséget keltő homlokzatán kívül egy érdekes mű-
szaki megoldás, a téglafalban belül létrehozott áthidalás miatt is érdekes. A téglasorok alatt olyan
fagerenda van beépítve, amely önmagában nem bírná el a terhelést. Mivel azonban a felette lévő
téglafallal együtt dolgozik, a fában főleg húzás, a téglafalban nyomás lép fel, a szerkezet a vasbeton
elvének előképévé válik. Már a rómaiak is beépítettek fagerendákat összekötésnek olyan helyekre,
ahol a beton megrepedésétől féltek. A középkori téglaegetés azonban nem érte el a római színvona-
lat. A földbeásott füstcsatorna fölé körbe tapasztott „boglyában” történő égetés során alul túlégték
a téglák, távolabb inkább csak füstössé váltak, nem égtek ki eléggé.

Késő középkori építészeti kultúránk

A 14. századtól kezdve sokszínűen gazdaggá válik építészetünk. Rohamosan fejlődik az építőtechnika, az építőszerkezetek, eszközök és munkaműveletek összefüggő rendszere, a mesterségek és a művészetek teljessége, és különös értékű művek sora jön létre. Egyúttal már a differenciálódás jelei is mutatkoznak. A városfejlődéssel és a városiasodással a városi és a falusi kultúra, a népi és a magas kultúra fokozatosan szétválik, s ez a differenciálódás az életvilág, életmód és munkaszervezet minden vonatkozására kihat. A városi céhekbe szerveződő, magas színvonalú kézműves kultúra és a földművelő paraszti munka elkülönül. Az utóbbi évszázadok alatt válik sajátos népművészetté a falusi háztípus kiérésével.

A fejlődést jelzi, hogy a 14. század végén alig negyedszáz a városrangú települések száma, Nagy Lajos idejében az országban 5648 községet számoltak össze, II. Ulászló alatt a füstadót már háromszázezer ház után rótták le. A még szinte bronzkori maradványokat is őrző lakóház fejlődése az egyterű háztól a többterű házig vezet, de a népi építészetben természetesen sokkal lassabb a változás, mint az egyházi és főúri építmények vagy a városi kézműves és kereskedő polgárság építészetének technikai fejlődésében, melyben megjelennek a fűthető szobák vagy a fejlettebb nyílászáró szerkezetek is.

A városiasodás eredményei a tatárjárás utáni mintegy háromszáz éves fejlődés során bontakoznak ki. Az említett nagyobb egyházi és királyi korai központok mellett az Európából betelepülő és már az érett középkor szaktudásával érkező jórészt német hospesek városépítő tevékenysége jelentős. Ezek segítik a tatárjárás előtti, még halmozott jellegű falusias településeket várossá érlelni. Megindul Pest, Győr, Sopron, Vác majd Óbuda fejlődése és a budai Várhegy beépítése. Számos falu várossá fejlődése mellett ekkor bontakozik ki a 12. század közepétől az Erdélybe és a Felvidékre, az iparban-kereskedelemben ellátatlan akkori peremvidékekre települő szászok hosszú

9. Lőcse, a Szent Jakab-templom főoltára. Imádkozó pásztor. Lőcsei Pál, 1508–1517. Szerző úti vázlata.

11. Segesvár, Óratorony és szász polgárházak, 16. század.
 12. Házszor, 17. század. Kós Károly linómetszetei, Kós, Erdély, 1988.
 10. Szemben: Középkori metszet a budai Várról, Schedel Világkrónika, 1493. Rados 1975.
 13. Sopron. A városfallal védett középkori belváros 1450 körül. Sedlmayr János rajza, 1988.

évszázadokon át meghatározó városépítészete. Erdélyben a Királyföld és a Barcaság települései, a szászok „székeinek” egyes központjai, köztük Szeben, Szászsebes, Segesvár, Meggyes, Szászrégen vagy Brassó városképének jellege már a középkorban kialakul. Ezt a városias jelleget képviselik a középkor végén épített, a szász települések védőívét alkotó szász erődtemplomok, közöttük Berethalom késő gótikus püspöki temploma. A Szepesség cipszereinek városai, köztük Lőcse, Szepesváralja, Késmárk, illetve Bártfa hasonlóan értékes városépítészeti örökséget képeztek a középkori Magyarországon.

A 14. században Magyarország a kelet-európai gótikus művészet egyik központjává fejlődik, igaz, nem a francia katedrális gótika nagy templomaihoz hasonló alkotások révén, hanem inkább várak, paloták, kastélyok és néhány kisebb méretű, remekművű gótikus tér sajátos értéke révén. E késő középkori – a franciához képest ugyan megkésített – gótikus kultúra egész Kárpát-medencét átható jellegét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a Magyarországon kiértett építőtechnika ekkori alkotásainak többsége az ország mai területén kívül esik. A gyulafehérvári és a kassai székesegyház, a lőcsei Szent Jakab-plébániatemplom (utóbbi különösen nagyszerű szárnyasoltárai révén ismert), a garamszentbenedeki bencés apátsági templom, a kolozsvári Szent Mihály-templom, a szász építővilágot reprezentáló szászsebesi plébániatemplom, a brassói Fekete-templom (amely a gótika legkeletibb kiterjedése) vagy a csütörtökhelyi Zápolya-kápolna kisméretű téri remekműve a késő gótikának abban a közép-európai vonulatában foglalnak helyet, ahol a kialakult funkciók, az ebből kiértett szerkezet- és tértípusok az eléggé jól érzékelhető intencionalitást, s ezzel szándékaikban, irányultságukban a mintához hasonló szintre érett országok közel azonos szintű fejlettségét bizonyítják. A budai középkori királyi vár, a diósgyőri vár mellett Zólyom vára, a visegrádi királyi palota, melynek kútháza gótikus művészetünk egyik szép emléke, a siklói vár várkapornája e gótika és késő gótika jelentős művei.

De a „nagygotika” remekművei, egyetemes értékei közé tartozik két hazai templomunk, illetve az egyik kolostor terme is. A soproni volt bencés, majd ferences templom (Kecsketemplom) szentélye melletti káptalanterem 14. századi érdekes és nagyvonalú belső tere, melynek boltozatrendszerre két középső tagozott felületű oszlopra támaszkodik, máshol Európában is figyelmet érdemelne. A szegedi alsóvárosi ferences templom (1494–1503) és a nyírbátori Báthori István vajda, később lengyel király által alapított Szent György-, majd református templom belső tere e korszak értékes és fontos gótikus hálóboltozattal fedett emlékei. Az utóbbiból a Nemzeti Múzeumba került az 1511-ben készült stallum, ez a már reneszánsz jellegű építészeti építményként kialakított, háttámlás, felül árkádíves konzolsorra helyezett főpárkánnyal záródó ülőfülkesor. Ennek faragott díszítményrendszere a feltehetően firenzei-urbinoi műveltségű F. Marone mester műve. A nagyvonalúan tiszta belső tér finomívvű, kései de visszafogott vonalvezetésű hálóboltozata a kolozsvári Farkas utcai temploméval is rokon szellemű, míg a szegedivel azonos hálórendszerű. A külső formáiban rendkívül egyszerű nyírbátori templom és a 16. században mellé épített fa harangtorony együttese különös kontrasztot alkotó, izgalmas, szinte modern látványt nyújtanak.

E végletegig fejlesztett boltozatháló egyik érdekes példája Pannonhalmán a bencés apátsági templom Szent Benedek-oldalkápolnájának az 1480-as években készült, középen szabadon futó lengőbordás, csak a zárókövekbe rejtett vassal felfüggesztett bordázatú térlefedése. A csak alulról látható bordák profiljai felfelé ugyanúgy kidolgozottak, mint a látható térirányokban. Egy egyetemes szerkesztőrendszer, átfogó koncepció része itt minden, mely éppúgy érvényre jut a budavári polgárházak hasonló korú gótikus ülőfülkéiben, mint bármely gótikus térképzésben, ahol a szerkesztőmódszer egészében áthatja a teret.

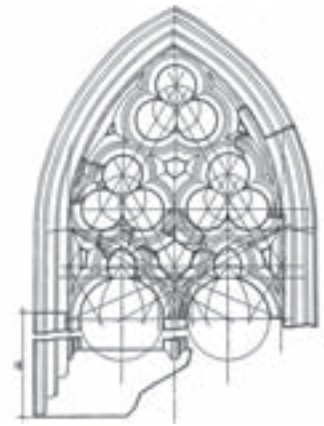
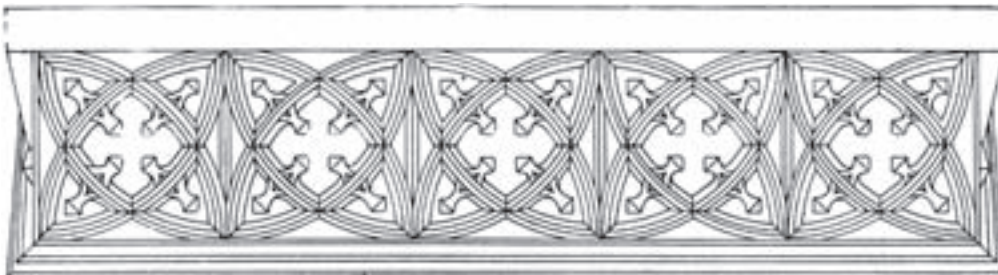
A városias fejlődésnek ebben az időszakában egyemeletes házaival már kiépült a Várhegyi polgári lakónegyede is a kor európai színvonalának megfelelő elrendezéssel, kocsibehajtásra szolgáló kapualjakkal, az utca felé boltokkal. A tabáni szőlőtermelés, valamint a céhes ipar és kereskedelem fejlődésének eredményeként e kapualjakban ülőfülkék találhatók – hasonlóan, mint Sopron-

ban – a vendégek számára. A lakóházak funkcionális rendjében már egy iparral-kereskedelemmel foglalkozó polgárság fejlett termelő tevékenysége és életmódja jelenik meg, mely a szakmánkénti céhes szervezettség alapján a városi térszerkezetben, a terek rendjében és gyakran elnevezésében is érvényesül.

A székesegyházak, plébániák a települések növekedésével együtt változnak, az erősítések, várak, lakótornyok kiépítése pedig a társadalmi változásokat, a hatalmi helyzet és a haditechnika változásait követi. A budai vár Anjou uralkodók, majd Mátyás alatti (már reneszánsz) kiépülése több évszázad, különösen a 14–15. század társadalmi fejlődésének, az építés, céhes építőipar és építőtechnika kiértelt voltának eredménye. E fejlődés folyamán szétválik a kőfaragó és a kőműves mesterség, a falazás és az egyszerű, például a lakóházakban szokásos boltozások feladata. A 14–15. század folyamán a templomok és egyéb nagyobb terek fagerendás fedését kiszorítják az igényesebb, magas technikai tudásszintet képviselő, kőfaragók által készített, az akkori technika csúcsát jelentő bordás boltozatok. Ezek, akár az említett pannonhalmi kisméretű Szent Benedek-kápolna lefedése is már a tervezés rajzi módszereiben jártas, a teherhordó szerkezetek megoldásában esztétikai érdekességet és újdonságot kereső kőfaragómesterre vallanak. A német és prágai kőfaragó páholyokban – Peter Parler (1330–1399) a családjából a legnevesebb prágai mester – érik ki a legmagasabb színvonalra ez az új, már tervezőinek nevezhető szemlélet, amelynek szerényebb példái nálunk az említett nyírbátori és szegedi hálós boltozatok. Közülük került ki a bécsi gyakorlatot szerzett Kassai István, városi építőmester, aki a 15. században működött. A városi építkezések ellenőrzése vagy részben irányítása Amszterdamban már a 14. század elején a városi építőmester feladata volt. Neki kellett ellenőriznie, hogy a lakóház boltozatrendszere nem ad-e át oldalnyomást a szomszédos épületre, így egy ház bontása esetén nem történik-e a szomszédoknál katasztrófa. A kőfaragómesterek szerkesztőtudományával már a statikai ismeretek tapasztalati szintje is megjelenik.

Amikor a középkori építészet következetes rendjében valami különösét, eltérőt tapasztalunk, érdemes annak okát keresni. Jeles középkorkutatónk, Guzsik Tamás a tájolási rendellenességekkel foglalkozva (a keresztény középkori templom mindig pontosan keletelt) geodéziai műszerekkel ellenőrizte jóformán valamennyi jelentősebb emlékünket: a rendellenesség rendnek bizonyult, a névadó szent ünnepének napján kellett a hossz tengelyben végigsűtnie a reggeli napfénynek.

XXVI. Budavári ablakkeret szemöldökíve a kolozsvári ferences klostrom motívumával, 15. század vége. Horler Ferenc felmérése. Budapest Régiségei, 1958.

14. Sopron. Bencés káptalanterem, a 14. századi csücsíves mérműves ablakok kórács szerkesztése töredékekből. Czagány István, ÉÉT 1985/3–4.

15. Kassa. Szent Erzsébet-templom. Fénytengegyek játéka a térben. Szerző úti vázlata, 1974.
16. A Szent Erzsébet-templom alaprajza. 14–15. századi szerkezetét Steindl Imre 1878–96-ban átépíti a tér karakterét megőrizve. Aradi 1983.

I. 1–8. tábla, 1–34. kép. 1. Pannonhalma, Bencés Főapátság. Harmadik templom, főhajó, szentély és főoltár, 13–15. század, Storno Ferenc 19. századi szöszékével. 2010-es állapot. Dobos Lajos fotója. 2. Altemplom, 1224 előtt. 3. Porta Speciosa, a Kerengőben, 1224 előtt. 4. A Szent Benedek kápolna csillagboltozata, 1486 körül. Világörökség, 1996.

4 | 2
2 | 3

1.

5 | 6 5. Sopronhorpács, egyhajós templom bélletes
7 | 7 késő román főkapuja. 6., 7., 9. Csemeszkopács,
9 | 8 román kori egyhajós téglakistemplom, Lelkes
2. | 8 László diaképei. 8. A templom déli kapuja. Közép-
kori templomaink, 1991. Dobos Lajos diaképei.

10., 11. Ócsa, bazilika, déli bejárat és belső téri részlet, 13. sz. első harmadából. 12. A templom kockafejezetű, növénydíszes oszlopai. 13., 14. A hatvanas-hetvenes évek Rubik-kockához vezető kísérletei. Z. Gács György üveg- és Lugossy Mária műanyag kockái. Lelkes László diái.

13 | 12
14
11 | 10

3.

15., 16. Visegrád, Salamon-torony, 13. század. Az elpusztult kőboltozatok formavilágát fémhálók idézik fel. Sedlmayr János 1962–66. Alsó szint: Anjou-kút, a kőmaradvány eredeti helyén történő bemutatása, az anastylozis példája. Szakál Ernő szobrász, 1974. MTI fotók. 17., 18. Nyírbátor, református templom. A Báthory által épített teremtemplom és harangtorony. Gótikus hálóboltozat egyik oldalán megvilágított belső tér, 1484–1511. Hapák József fotói.

15 |
16 | 17 18

5.

21 | 22 24
23 25
19 | 20

19. Sáropatak, Vöröstorony, megújult 1530 körül, vár és várkastély, Lorántffy-loggia. Perényi-szárny, déli Lorántffy-szárny, 1550 körül, 1617–1618-ban bővül. A Vöröstorony közelmúltbeli helyreállítása, légifotó, Citrohan. Örökség, 2006. márc. 20., 21. A Lórántffy-loggia, 1646–47, Perényi-szárny, hármaskád részlete. Feuerné 1971. Kónya Kálmán fotói. 22., 23., 24., 25. Aranyosmeggyes, a négytorony Lónyai-kastély, 1615–1630. 1942–1943-ban felújították, részformái 1974-re lepusztultak. A szerző felvételei.

6.

26. Sárospatak, a Vöröstoronyban helyreállított reneszánsz konyha. Örökség, 2008. Várnai László fotója.
27., 28. Bethlenszentmiklós, Bethlen-kastély, 1668–1673, Bethlen Miklós műve, 1684. A Fő utca északi és a Kükküllőre nyíló homlokzatok. 29., 30., 31. 1764-ben barokkosan átépített oszlopos loggia részletei. A szerző felvételei.

26 | 29
30 | 31
27 | 28

7.

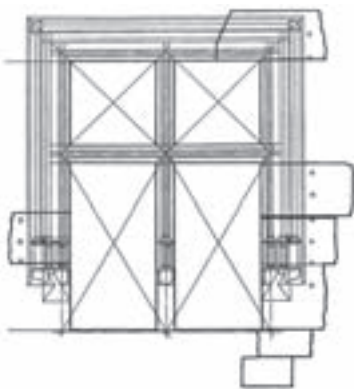

34 | 32
33

8.

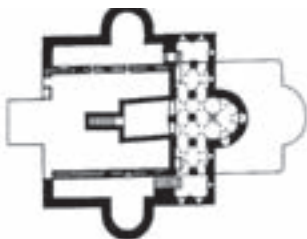
32., 33. Bánffyhunyad, erőtemplom késő gótikus szentélyel, 1483., 16–18. századi kalotaszegi festett kazettás famennyezet 1705-ből. A szerző felvételei.

34. Zsurk, 1795-ben téglából újraépített református templom, előtte a 16. század elején épített négy fiatornyos, sisakkal zárt, zsindellyel fedett harangtorony. Hapák József.

17. A budavári palota Zsigmond-kori, déli nagyterme kőkeretes ablakainak aránszerkesztése töredékekből. Czagány István rajza, ÉÉT 1985/3–4.

18. Feldebrő. Korai bizáncias román altemplom, a 11. sz. harmadik negyedéből, centrális, a 15. században hosszahajós, majd barokk felépítménnyel. Erdei Ferenc helyreállítása, 1970-es évek. Rados 1975.

19. Visegrád, Salamon-torony és alsóvár, 13. század. Alaprajz és távlati kép, a Schulek Frigyes-féle magas tetős változat. Sedlmayr János rajza, 1961.

A középkor építőtechnikája

A kőépítés általánossá válását a kőbányák és a szállítás fejlődése tette lehetővé. Hazai építőköveink többnyire jól faragható mészkövek. A szállítás elsősorban vízi úton történt, a fertőrákosi kőanyag is vízi úton érkezett Lébénybe, Győrbe. A vízi rakodóig görgőpályákon tették meg a kövek az utat. A tengelyen való szállítás bonyolult volt az utak állapota miatt. Egy-egy nagyobb egyedi darabot ácsok követtek dúccanyaggal a hidak, átereszek megerősítéséhez. A legkényesebb művelet a nagyobb faragott kövek beemelése volt. Ácsolt faszervezetek, csigasorok, taposókerek segítették már a rómaiak idején is a kövek mozgását. A középkor céhes építőkorszaka, a városiasodás és katedrálisépítés idején a jobb famegmunkálás miatt (vízi erővel hajtott gatterekkel a 14. század elejétől már deszkává lehetett a rönköt fűrészelni) nemcsak az asztalos szerkezetek, hanem az ősi hagyományú ácsszerkezetek is tovább fejlődtek. Taposókerekes, mozgatható karú emelőszervezetek és nehéz állványok segítségével jutottak fel a falazó tömbkövek, oszlop- vagy támpillérelemek, faragott bordák, boltsüvegek kő- vagy téglafalazatának elemei és zárókövek néha negyven méter magasságba, templomtornyoknál, lakótornyoknál ennél magasabba.

A nagyobb bányákban, a kőfejtők- és hasítók mellett több száz kőfaragó is dolgozott, néhány község egész lakossága erre települt. Egy-egy nagyobb előgyártott kőszervezetet, boltozatbordát, kapuzatot, oszloprendet, nyíláskeretet egy az egyben, a fugákat is bejelölve meg kellett szerkeszteni. A kőfaragó szerszámok, a csúcsos és lapos végű kővágó kalapács, fogas élű kalapács, vésők, kőfűrész, kő esztergaállvány mellett a szerkesztéshez fémvonalzót, derékszöveget és körzöt használtak. A lébényi, a késő romanika jegyeit, a 13. század eleji bencés típust képviselő nagy nemzetségi monostortemplomot a helyszínen közel száz ember faragta. Többségük jeltelen kőfaragó, valamint elhelyező kőműves, akik a falat rakják és ácsok, akik a nehézállványt, zsaluzatot építik. A kváderköveket vagy a hossz méretben mérhető párkányokat többnyire a bányában faragják sablon vagy adott sormagasság után. A faragási technika a díszítményeknél és egyes részleteknél, például a jáki apátsági templom kapuzatánál (1220–30 között) a kőszobrászi szintig emelkedhet. Ez igen alapos tanultságot és sokféle, jó minőségű szerszámot igényel.

A feldebrői altemplom még a 11. század harmadik negyedében épült. Környékbeli vulkáni tüfából faragott, lefelé szélesedő oszlopkötegei gyakorlatlan kőfaragókra és kezdetleges szerszámokra vallanak, a minőség a bányában foglalkoztatott nagylók színvonalának felel meg, nincs nyoma szerkesztett előregyártásnak. Feltételezhető viszont, hogy e felületek vakoltak és festettek voltak. A finomabban faragott egyetlen középoszlop anyaga forrásvízi mészkő, melyet odaszállítottak. A vértesszentkereszti templom kemény mészkő anyagait máshol nem találták meg, faragásai azonban magas szintű tudásról, többféle szerszám használatáról tanúskodnak. A szekszárdi 11. századi indás pillérfejezet, melynek palmettás motívuma a pilisszentkereszti kőfaragásokon is megjelenik, itáliai tanultságú kőfaragókra vall, a velencei San Marco 11. századi részeinek formai megoldásait követi. A vállkő hosszabb és rövidebb oldala sem azonos színvonalú, lehet, hogy az egyiket az idegen mester, a többi hazai tanítványa faragta. Az áttört faragványokra kőfűrőket és finom, e célra készített vésőket használtak. Ez a levantei technika az iszlám világ kőrácsaival és a kopt művészettel is rokonságot mutat, a kor egyetemes kőfaragó művészetét idézi. A faragványok minősége természetesen a kőanyagtól is függ. A puha és idővel letompuló élű sósokúti durva mészkőtől vagy a Buda környéki márgától a budakalászi forrásvízi mészkőn át a piszkei vörös tömött mészkőig és a siklósi „márványig” terjedt a hazai skála.

A kőfaragó-technika művészeti minősége az emberábrázolás terén mutatkozik meg a legjellegzetesebben. A vértesszentkereszti férfifejek a bátortalan, szerény tudásszint mellett magabiztos szobrászi erő is megjelenik. Máshol arra találunk példát, hogy fában jól faragó ember ismerkedik a kőfaragás nehézségeivel. A honfoglaláskori, csak a fához és fémhez értő magyarság talán a Zsigmond-kori, a budai Várban a hetvenes években feltárt szobrászati lelet minőségében, illetve

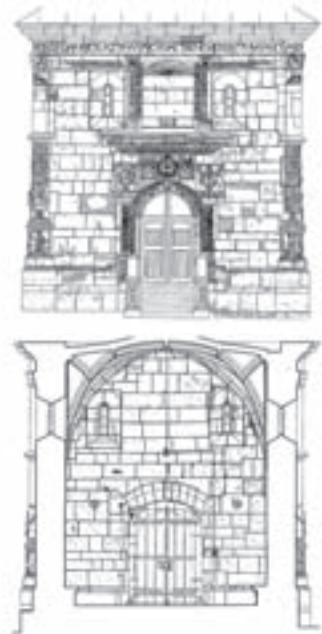
bizonyosabban a 15. század végére, Mátyás udvari reneszánszában jut el a kőfaragás szobrászi tökélyére; a technikai elemekben, a boltozatok kőszerkezeteiben azonban már a 14. és 15. századi gótika magas szintre jutott.

A helyi mesterek a többi európai gótikus kőfaragókhoz viszonyítva már aránylag korán, az 1490-es évektől kezdve alkalmazzák a reneszánsz tagolású nyíláskereteket (kőszegi vár ablakai, 1460 k.), de gyakran gótikus szellemű módosítások is tapasztalhatók, amikor a reneszánsz kőkeresztes ablakokat háromosztásúra alakítják. A gyulafehérvári Lázói-kápolna (1512) és a bártfai városháza (1505–1509) a helyi reneszánsz legszebb emlékei. Egy műemlék kövei nem feltétlenül egy bányából származnak. Az esztergomi építkezéseknél a dunakanyari andezittufa és az Esztergom–Óbuda közötti forrásvízi mészkövek mellett a siklósi kemény mészkő már a 12. században előfordul, de ebből épül 1506–1507-ben a 19. századi bazilikába átmentett siklósi vörösmárvány anyagú Bakócz-kápolna is, míg forrásvízi mészkő Vitéz János néhány évvel korábbi studiója.

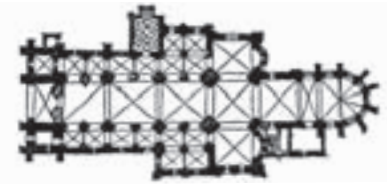
A saját korukban roppant emberi erőfeszítéssel épített, jelentős munkaerőt, kőfejtő és szállítómunkát igénylő középkori várak és várkastélyok jó része a 18. század elején már megsemmisült a még lipóti időből származó 1702-es rendelet végrehajtása, a várrombolás során. A kőanyag szállításánál egyes esetekben különleges nehézségekkel kellett megküzdeni. A gyönyörű fekvésű, de igen nehezen megközelíthető, meredek hegy tetején épített füzéri várrom kápolnatornyával az egyik legszebb látványt nyújtja hazánkban. A 13. században már meglévő vár későbbi kváderekből falazott bástyatornyában csillagboltozat fedte a kápolnát, amit a sarkokban baldachinos falpillérek tagoltak. Ablakai alatt pálcaműves ülőfülkék finom faragása figyelmeztet a romok eredeti szépségére. Látványként hasonló szépségű a Bakony közepén a cseszneki várrom. Itt hegyek karéjában, egy festői völgy mélyén emelkedő dombon épült a 14. század elején a még a tűzfegyverek előtti vártípusnak megfelelő alsó és felsőudvaros, két hatalmas toronnyal védett, öt helyiségből álló vár. Földszintje dongaboltozatos, emelete csúcsíves boltozatú, a második emelet famennyezetes volt. Lent is áll egy torony, mely a felvonóhídhöz tartozott. A völgybe érkezve váratlanul tűnik szembe a várrom, amit a környező hegyek oldalán jár körbe az út páratlan élményt nyújtva. Alsó várként épült lakótorony az 1243–59 között a visegrádi Salamon-torony is.

E középkori váraknak, így Füzérnek is, csak egyes részei készültek kőfaragó munkával. A kőművesek által készített nagy tömegű, csak idomított kővekből épített falakban igen gyakran a falban oltott égetett meszet használnak. Az égetett mész vízzel egyesülve hőfejlesztés közben oltott mésszé, mész-hidroxiddá alakul, kitölti a hézagokat, majd a levegőből szén-dioxidot felvéve újra mészkővé válik, konglomerátumként köti össze a kőveket. A sárospataki vár hatalmas Vörös-tornya, ez az eredetében még 13. századig visszanyúló lakótorony feltehetően így épült. A Vörös-torony leomlott részének monumentális látványa különösségével hosszú ideig megrendítő élményt jelentett. Csak a fertőrákosi kőbánya emberfeletti léptékű tereihez hasonlítható ez a hatás, amit a közelmúltban történt helyreállítás a kőfalazat méretei miatt így is megőrzött. Az ép és teljes mű látványa arányaival, méreteivel, nyers anyagszerűségével ma is kitörölhetetlen emléket hagy bennünk. Belső tereiben képet nyerhetünk a középkori lakótornyok roppant méreteiről, de a későbbi reneszánsz kőfaragómunka szépségeiről is.

A szerkesztőmódszerek sajátosságaiból, eltéréseiből, a formarend és a díszítőelemek jellegéből, sokszor a munka minőségéből lehet az alkotókra és képzettségükre, tanultságuk és kultúrájuk helyi jellegére, a kapcsolatok és hatások összefüggéseire, az építési időre az írott adatoknál, okleveleknél, említéseknél néha pontosabb eredménnyel következtetni. Ilyen következtetések vezetnek például a már említett szerzőt, Guzsik Tamást, amikor az egyetlen magyar eredetű szerzetesrend, a pálos rend immár teljesen hazai gyökerű késő gótikus műhelyeinek 15. századi tevékenységét elemzi, mint a Mátyás-kor fejlett építőtechnikájának jelentős képviselőit (Guzsik 2003). Érdekes

20–21. Gyulafehérvár. A második, 13. századi székesegyház északi oldalán reneszánsz homlokzattal épített Lázói-kápolna, északi homlokzat és metszet. Halmos Balázs, Bauforschung módszerű köfelmérés, 2004.

22. Kós Károly alaprajzi vázlat, 1930. Kós, Erdély, 1988.

23. Bejárati homlokzat és a kapu párkány részlete, a szerző úti vázlat, 1973.

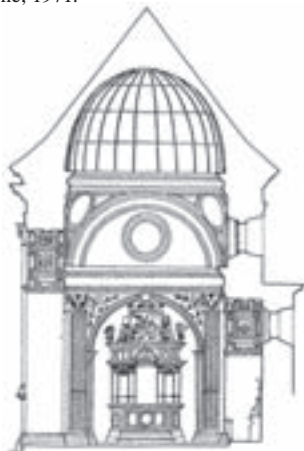

24. Esztergom, vár. Vitéz János-Studiolo az 1460-as évekből. 17. sz-i állapot, a korábbi boltozattal. Elméleti rekonstrukció, Vukov Konstantin, 1995. Műemlékvédelmi Szemle, 2001.

25. Kolozsvár, Mátyás király szülőháza, 15. század. Kós Károly linómetszete. Kós, Erdély, 1988.

26. Esztergom, az első székesegyház mellé épített Bakócz-kápolna metszete, 1506–07. 1823-ban belső térként épül az újba. Páckh János vázlatja, Horler Miklós rekonstrukciója, Feuerné, 1971.

műhelykapcsolatokat tár fel Feuerné Tóth Rózsa is, amikor – Entz Géza nyomán – az ajtó- és ablakszerkezetek pálcatagozatos faragása, illetve vakmérnöves köelemek köríves szerkesztésű három- és négylevelű díszítése alapján mutatja ki a kőfaragó ferences mester szerepét a budavári műhely műve, a pesti belvárosi templom 1480 körüli részletei és a kolozsvári Farkas utcai templom és ferences kolostor egyes kövei esetében a formakincs elemzése révén (Budapest Régiségei 1958).

Az építés ekkor – a faépítmények kivételével – hosszadalmas. A kőanyag kitermelése, szállítása, a kő kőműves jellegű idomítása vagy kőfaragó szintű alakítása, a díszítmények finom kimunkálása munkaigényes, költséges folyamat. A magaskultúrát képviselő művek, az egyházi, királyi, főúri építkezések vagy a polgári közösség létesítményei (e korból származnak az első, formai értékekben jelentős városházák Bártfán, Lőcsén, Brassóban) ezért egy vagy több évtizedes, sokszor több generáció által szervezett tevékenységet igényelnek.

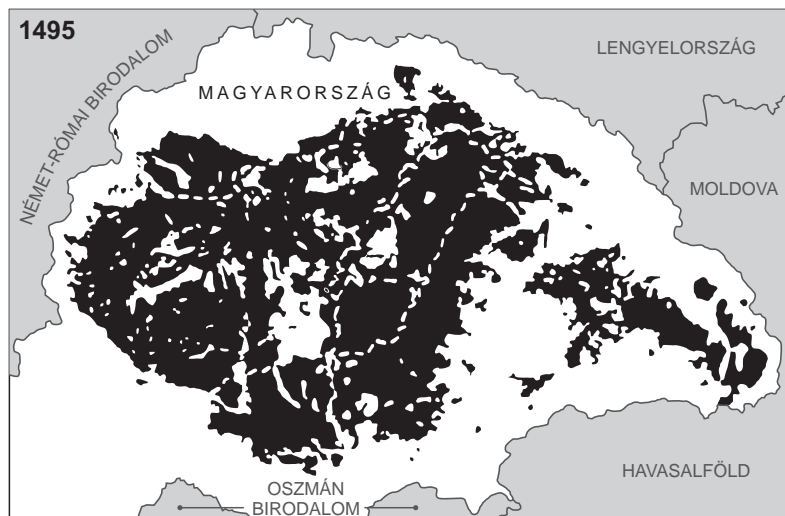
A városi polgári lakóházak építése is gyakran követi a család és a szakma változásait. A funkcionális változások mellett épp az építés időigényessége miatt gyakoriak az építetők döntéseinek változásai is. Gyakran már e korban is eleve lebecsülik az előző kor építkezéseit. Természetes a változtatás igénye új műhelyek megjelenése idején is, a 15. század végére a történelmi Magyarország területén már számos építő vagy kőfaragó műhely működött.

Korai építészetünk a középkor végén eljutott a korabeli Európa technikai megoldásaiig, s e művekben megcsillan az a későbbi fejlettség is, amit modernizációnak nevezünk. Érthető, ha sokan nem a mechanizáció, a gépkorszak kezdetétől számítják a modernizáció korának kezdetét, hanem Kolumbusz hajóinak az újkort jelző indulásától. Az ilyen karakterű modernizációnak Ludwig Mies van der Rohe, maga is már a gépkorszak gyors fejlődésének képviselője, annak a fontos gondolatnak a megfogalmazója, miszerint „a forma nem munkánk célja, hanem eredménye” foglalta össze a legvilágosabban a jellegét és a lehetőségeit. Bár már egyik könyvemben összegeztem ezt a gondolatsort, mégis úgy érzem, nem önmagamot ismétlem, hanem a modernizáció egyik legjelentősebb képviselőjének a kultúra és technika, technológia és építészet, az adott kor fejlődési lehetőségeit összegező gondolatsorát idézem a modernizáció folyamatainak jobb megértés érdekében.

Mies korán felismeri, hogy „az új problémák természetének lényegéből kellene kialakítanunk a sajátosan új formáinkat” (1922). „Az építészet – mondja – nem más, mint egy korszak akaratainak a térbe való átültetése, amely él, változik és mindig új” (1923). „Jelenleg átmeneti korszakban vagyunk, olyan átmenetben, amely meg fogja változtatni az egész világot” (1928). A technikában, a technológia változásában látja a változás mozdulatját. „A technológia sokkal több, mint módszer, önmagában egy egész világ. ...Vajon meddig tart a technológia birodalma, és hol kezdődik az építészet? ... Egyesek meggyőződése szerint az építészet rövidesen divatjamúlttá válik, és teljesen átadja helyét a technológiának. Ennek azonban épp az ellenkezője történik. A tökéletessé teljesedő technológia felemelkedik és beleolvad az építészetbe. ...Az építészet saját korától függ: nem egyéb, mint kora belső szerkezetének kikristályosodása, formáinak lassú kibontakozása. Ez az oka annak, hogy a technika és az építészet egészen közeli rokonok. Abban reménykedünk, hogy növekedésükben eggyé válnak, és elkövetkezik az az idő, amikor az egyik a másik kifejezőjévé válik. Ekkor lesz csak építészetünk méltó a nevére, s válik olyan építészetté, amely valóban korunk szimbóluma” (1950).

Az első öt évszázad az egyetemes európai kultúra természetes részévé formálta az országot, magas színvonalú szerzetesrendi és királyi kőfaragó műhelyekkel, várakkal, várkastélyokkal, céhes városi és a falvakra jellemző népi építészzel, amely gyorsan magába ötvözte a késő románkori, gótikus vagy kora reneszánsz hatásokat. Olasz, majd dél-német, osztrák vagy cseh közvetítéssel terjednek el a gótika internacionális vívmányai. E nyugat-európai kultúrkör legtávolabbi délkeleti pontja volt az erdélyi Gyulafehérvár vagy Brassó.

Eddig hatott tehát a késő gótika 16. század elejére kiérett építési kultúrája. A gótika választott szerkesztőmódja, egyféle szabály- és szokásrendszere, kánonja az építmény minden részletén uralkodik. Ez az elvrendszer eljutott fejlődése csúcspontjára. A középkor nagy és kiérett építéstechnikáját, amely a kőépítészetet a nyomások irányát követve egyféle tökélyre fejlesztette, a reneszánsz ellentmondásos, a görög-római oszlopperendás szerkesztésmódot kultiváló divatja szorítja ki egy gyors és bonyolult életmód és ízlésváltozás folyamatában, amelyben azonban az építéstechnika is átalakul. Mátyás idején (1458–1490) a korabeli magyar kultúra még az elsők között fogadta be a humanizmus és a reneszánsz szellemét. Az ezt követő hanyatlás azonban megállíthatatlannak bizonyult, s építészeti fejlődését évszázadokra visszavetette.

XXVII. Magyar népesség a Kárpát-medencében 1495 körül. MTA Földrajzkutató Intézet. Népszabadság grafika, 2013. február 13.

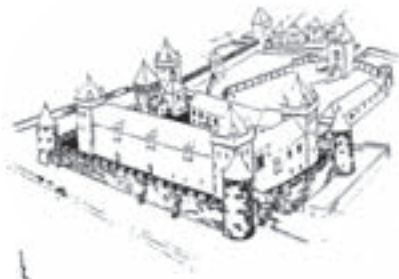
ÉPÍTÉSZETÜNK A TÖRÖK HÓDOLTSÁG ÉS A HABSBERG KIRÁLYSÁG IDEJÉN

27. Kőszeg, a középkori belváros 1838-as kataszteri térképe az 1532-es ostrom idejére kiépült védművekkel. Vár, Öregbástya, a Szent Imre- és Szent Jakab-templom és a Jurisics tér polgárházai. Tájak, korok, múzeumok. 209.

28. A Kőszegi vár és az elővár, 1263–1605 közötti erősítésekkel. Sedlmayr János, 1963.

29. A Jurisics tér nyugati oldala, a Tábornok-ház, a városháza és a plébánia. Az Alsótorony-kapu helyén a historizáló-romantikus Hősök kapuja, Opaterny Flóris építómester, 1932. Szerző útívázlata, 2004.

A három részre szakadt ország építésze

A 16. és 17. században az Oszmán Birodalom nyomása megroppantotta az európai kultúra ütköző zónájának szerepét betöltő magyarság erejét. Az ország három részre szakadt, a történelmi Magyarország mintegy harmadát másfél évszázadig a török, az északnyugati területet és a Felvidéket a Habsburg királyság birtokolta. A keleti Erdélyi Fejedelemség évszázadokra Európa és a Török Birodalom közötti ütköző területté vált, sajátos formában megtartva a korábbi magyar kultúrát, miközben újabb nyugat-európai hatásokat is befogadott (ezek nyomán 1568-ban Erdélyben született az egyik első vallási türelmi rendelet). A Habsburg királyi területeken a társadalom és az építészet csak lelassulva fejlődhetett, míg a fejlődésében megkésett Erdély templomaiban, kastélyaiban és városi házaiban sajátos egységben őrizte a 18. századig a késő gótikus és reneszánsz hagyományokat.

A magyar társadalom fejlődésében a 15–18. század között bekövetkezett visszaesést a Kárpát-medence lakosságának számbeli változásai is érzékeltetik. A 15. század elején, a Zsigmond-kori gazdasági fellendülés idején a városiasodás folyamán számos város és több száz bekerítetlen és lényegében falusias mezőváros emelkedett ki a halmazjellegű kis települések sorából. Felerősödött Erdélyben a román, a török által alig érintett Felvidéken növekedett a szlovák lakosság. A Mátyás-kori népesség számát egyes számítások négy-öt millió körülre becsülik. Ekkor az 571 városi rangon tartott településből csak mintegy két tucat az iparos-kereskedő jellegű város, a nagy többség lazán települt falusias mezőváros legfeljebb néhány templommal vagy kőházzal. A Jagellók korának fél évszázados hanyatlása, illetve Mohács után 3,3 millió lakost tételeznek fel történezeink a még csak kis mértékben megszállt ország területén. A hódoltság idején a települések százai-ezrei pusztultak el, az Alföld elnéptelenedett, maradék lakossága nagyobb falvakba tömörült, a megmaradt városok lakossága egy-két kivétellel kétezer–ötezer fő körüli.

Kivételes helyzetben volt Kőszeg, amely 1490–1648 között Ausztriához tartozott, s építési szokásai is azt követték. Az 1532-es ostrom után középkori jellegű belvárosa reneszánsz, majd barokk formában épült újjá. A középkori települést már városfal és tizenöt–húsz méter széles, mély vízcsatornák öleli körül. 1263-ban a Németújvári család épít e terület mintegy hatodán várat, a Garaiak zártudvaros kétszintes vára a 15. században épül egyszintes elővárral. A várat és a városfalat 1336–1605 között sokszor javítják, bővítik. Az erősített város korai bejárata a nyugati oldal déli sarkán épült kilencoldalú Öregbástya melletti, kettős falú Zwingeren át nyílt, később több kisebb bástya és észak-ausztriai kaputorony épült, míg a déli, vaskos Alsó Kaputorony már a kialakult főterre nyílik. Utóbbit 1880-ban lebontják, 1932-ben ennek helyére kerül a kor romantikus felfogásában a Hősök kapuja, ami zeneerkélyével a régi városi zenészek játszóhelyére is utal. A 16–17. században épül a Fő téren a gótikus Szent Imre- és a barokk Szent Jakab-templom, majd a középkori házak helyére itt és kis mellékkutcákban mintegy félszáz polgárház. Az 1977-es tűzvész után a vár külsejét átalakítják. A várkastélyt 1958–63 között Sedlmayr János újítja meg. Ő a Városháza műemlékei

helyreállítója is, míg a Jurisics tér többi házának 1961–1977 között Sándyné Wolf Katalin és Ágostházi László volt a helyreállítója.

A több mint két évszázadnyi visszaesés és pusztulás, majd a Rákóczi-szabadságharc után az egész ország területére kiterjedő 18. századi Habsburg-uralom hozott viszonylagos fellendülést és újjáépülést. Eközben a néptelenné vált Alföld egyes részeire idegen ajkú lakosság települt. Az 1740-et követő Mária Terézia-kor (1741–80) teremtette meg a külterjes, szinte gyarmati jellegű függőség ellenére a magyarországi barokk virágkorát.

E késő feudális fellendülés során a kultúra fejlődésével, például a népművelésben az iskolaügy átszervezésével, a közoktatás szintjeinek kiépítésével és a hatosztályos népiskola elvégzésének megkövetelésével (*Ratio Educationis*, 1777), az ipar és kereskedelem fejlődésével az addig már a Habsburg Birodalom más területein megtörtént polgárosodás és a modernizáció korai folyamatai is megindultak.

A Mohácsot követő pusztulás az 1541-től három részre szakadt országban épp hazánk mai területén volt a legsúlyosabb. A százötven éves megszállás alatt a török által meghódított területeken a Mátyás-kori budai vár és más értékeink mellett a nemzeti közösségből eredő halmazjellegű, kertes települési formát őrző aprófalvak jó része is elpusztult (csak a mohácsi csatamező területén hét középkori falu állt). Kialakultak a török adózási kötelezettséget elfogadó, a kisebb rabló-csoportok ellen védekezni tudó alföldi falvak – olyan sajátos, demokratikus folyamatokban ekkor mezővárosokká fejlődő települések, mint Debrecen vagy Kecskemét –, s egyúttal megerősödött a nyári, második szállást jelentő alföldi, valószínűleg már a török kor előtt is létezett tanyarendszer. Néhány érdekes iszlám emléken kívül – mint a budai Rudas és Királyfürdő, a leginkább városjellegű Pécs főterén álló Gházi Kászim-dzsámi vagy az egeri minaret – alig maradt más a hódítás után, mint a feleslegessé váló végvárak és a visszafoglalt Buda romhalmaza.

Folyamatos, bár lelassult és periferikusá váló fejlődés csak a töröktől többé-kevésbé viszonylag érintetlen Felvidéken, a szepességi, sárosi és bányavidéki városok területén, a török megszállta területhez közelebb fekvő, szerkezetükben többnyire két utca közé zárt központú magyar városokban, a keleti országrészben, hol a Habsburg-házzal, hol a törökkel örökös harcban, bonyolult függőségben lévő, de mégis különálló Erdélyben és a három terület határai között fekvő tiszántúli vármegyékben álló Partiumban alakult ki.

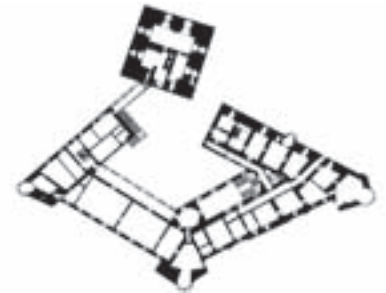
A Dunántúli északnyugati szögletében a bécsi udvar többnyire olasz eredetű mesterei, várépítő hadmérnökei, például Pietro Ferrabosco dolgoztak, a tűzfegyverek új követelményei szerinti kerek ágyúbástyákkal, kiugratott éles szögű olaszbástyákkal, kazamatákkal erősítve meg Pozsony, Győr, Komárom, Eger várfalait. Reneszánsz elemekkel gazdagítva építették át a király, a főurak vagy városok középkori várait, várkastélyait, Sárvárt, Várpalotát vagy a török által is megostromolt középkori eredetű kőszegi várat.

Jellegzetes, négy saroktornyos, de védelemre nem alkalmas kastély jellegű reneszánsz vár épül Egerváron, a Kis-Balaton mellett 1569-ben. Egerváron a háromszintes udvari árkád, vagy a későbbi sárvári Nádasdy-kastély udvara és bejárata érzékelteti e munkák megőrzött színvonalát. Nádasdy Tamás, a nádor Palladióval is kapcsolatban állt, amit egy 1560-ban kelt velencei keltezésű Palladio-levél bizonyít. Főuraink olaszos kultúráját tanúsítja még több hasonló épület mellett a sopronkeresztúri Nádasdy-várkastély is, amelynek árkádos udvara (1625) dunántúli hagyományá válik a lakóházakban is (példa rá több soproni lakóház mellett a győri „Magyar ispita” a 17. századból). A négytornyú reneszánsz kastélyok legszebb példája a keleti országrészben az észak-erdélyi Aranyosmeggyesen 1615–1630 között épült – sajnos az elmúlt fél évszázadban rommá vált – Lónyay-várkastély volt.

A Perényiek még a török megszállás előtt, 1515–19 között építették ki a firenzei reneszánsz szellemében a siklósi vár déli szárnyát, majd az 1530-as években Sárospatakon újították meg a középkori lakótornyot. 1541-re a lombard építőmester, Alessandro Vedani irányításával építették

30. Sárospatak, vár és várkastély. Vöröstorony, 1534–37, metszete 1650 körül. Harmadik kettős szint kincstár, levéltár és kápolna, fél szintje védőfolyosó, negyedik szint I. Rákóczi Ferenc fogadóterme.

31. A trapéz alakú reneszánsz várkastély Perényi-szárnya és a déli Lorántffy-szárny 1550 körül. Bővítik 1617–18-ban, a Lorántffy-loggia 1646–47-ben valósul meg. Feuerné 1971.

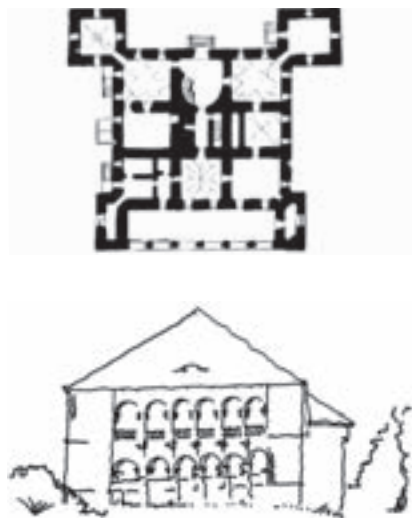
32. Lőcse, Thurzó-ház, 17. század, észak magyarországi pártázat. Gerő, 1957. Szerző úti vázlata, 1974.

33. Mihálka, Máramaros, Huszt környékén mintává vált görög katolikus fatemplom, 1668. Hajó és a szentély fa dongaboltozata, tölgyfa zsindefedés, körösfői csúcsos torony. Deschmann 1990.

34. Bethlenszentmiklós, Bethlen-kastély, alaprajz és loggiás homlokzat a Küküllő felől. 1668–73. Szerző úti vázlata, 1973.

meg a reneszánsz szellemű Perényi-szárnyat, amelynek kialakításában a Bécsben és Prágában is dolgozó Bonifaz Wohlmut is részt vett. A palotaszárny hármaskörű arkádja a lengyelországi baranowi kastély udvarával is formai rokonságot tart, ezt Laurentius krakkói kőművesmester kezdte építeni. A Vöröstorony és a Perényi-szárny között később épült lépcsős feljáró és folyosó, a Lorántffy-loggia építéstörténeti kutatása a közelmúltban az erdélyi magyar fundáló mesterek tevékenységének felismeréséhez vezetett. A lengyel–magyar építészet között nem itt volt egyedül formai hasonlóság: a szepességi, löcsei, eperjesi és késmárki polgárházak és harangtorony, illetve a fricsi kastély építészetében a 17. század elején megjelenő pártázatos homlokzatzárás, a kislejtésű tetőt eltakaró, s így lapostetős hatást keltő pártázatos attika a lengyel reneszánsz sajátos eleme volt. A pártázatos reneszánsz megjelenése azt is érzékelteti, hogy amíg a Mátyás- és Jagelló-korban az olasz reneszánsz Magyarországon keresztül hat a környező országokra, a török kor lelassult időszakában ez a hatásfolyamat megfordult, a cseh és lengyel fejlődés volt a folyamatosabb.

Természetes a hasonlóság a lengyel vagy a cseh építészettel a lassan modernizálódni kezdő építéstechnika részleteiben is. A krakkói Wawel udvarának 16. századi újjáépítése során alkalmazott, ólomra rakott, áttetsző üvegorongokat ugyanolyan üvegsűrőkben, esetleg ugyanazokban a földesúri kúriákban állítják elő, mint a 16–17. századi várak és várkastélyok, módosabb polgárházak üveglablakainak kerek vagy hatszögletű tányérkarikáit, illetve üvegtányérjait. Az összeillesztés fa, ón vagy ólom megoldása is azonos. Gyakoribb a kovácsoltvas felhasználása, és fejlődik a fűtéstechnika is. A 14. századtól terjedő és egyre gyakoribb cserépkályhafűtés – mely a német területekről a Dunán érkezett le más olyan értékekkel együtt, mint például a dél-német reneszánsz karosszék – hatékonyabb, mint az egyes várainkban, például Simontornyan olasz mintára megjelenő kandalló. Együtt fejlődnek ezzel az ablakszerkezetek, bár az egyrétegű táblát még kőkeretben építik. A modernizáció előjele, hogy 1630-tól már nagyobb mennyiségben állítanak elő a magyar üvegsűrők ablaktáblaüveget is. Ebben az időszakban azonban nemcsak a kastélyudvari ívsorok hasonlóak a két ország területén, hanem a fa haranglábak is.

Lorántffy Zsuzsanna levelei bizonyítják, hogy Sárospatakon az ő utasítására 1646–47-ben épült a loggia és a lépcső. Egy bécsi német, majd erdélyi mester „fundálásában”, tervezésében készült a viszonylag bonyolult építményrész, amit már nem lehetett csupán helyszíni utasítások alapján megépíteni. Az ismeretlen nevű német mester tervét Fundáló Imre deák, azaz Sárdi Imre alakította tovább, az oszlopokat azonban még a német mester faragatta. A kőművesek erdélyi városokból, Segesvárról, Brassóból valók voltak, s a kőfaragók is erdélyiek, akiknek lassú munkájára panaszokodik az építetető jószágkormányzó, Debreczeni Tamás. A lépcsőmegoldás a keresdi Bethlen-várkastély szintén 17. század közepi külső lépcsőjével, oszlopai a bethlenszentmiklói kastély oszloprészleteivel rokon szelleműek. Amikor közel másfélszáz évvel később a loggia leég, 1783-ban Oratschek András sátoraljaúj helyi kőművesmester már a barokk kor szokásai szerint kiértelt tervet, költségvetést és méretkimutatást készít: ekkorra a középkori szokásrendszert teljesen kiszorította a német tájékozódáson és szokásokon, ábrakönyveken és tervezési módszereken alapuló, a késői céhes korra jellemző fejlett építéstechnika.

A 17. századi erdélyi építési kultúra jellemző és érdekes példája a későbbi erdélyi kancellár, Bethlen Miklós (1642–1716) fiatalkori építkezése, a bethlenszentmiklói kastély. Bethlen francia és itáliai benyomásain alapul az épület nagyvonalú kialakítása. Az erdélyi késő reneszánsz és a Küküllő-völgyi kastélyok (a reneszánsz várak, kastélyok „magyar Loire-völgye”) legszebb példája ez az 1668–73 között épített, majd második emeletével 1684-re befejezett, a várszerű zártságból már kilépő, a Küküllőre kétszintes arkádsorral megnyíló kastély. A modernizáció alakuló szelleme gyökereire utal Bethlen börtönvei alatt született és irodalmi képességeit bizonyító önéletírása (1708–10). A szerző műveltsége már valóban az újkor szemléletének megfelelő egyetemes kultúrára épült. Tanulmányait 1659-ben Kolozsvárott, Apáczai Csere János szellemének vonzásában kezdte, majd heidelbergi, utrecht és leideni egyetemi éveiben filozófiai, teológiai, ókori történelem

és irodalmi-filológiai tanulmányai mellett (1661–64) a katonai építészetéről is előadásokat hallgat, amit utazásainak tanulságai – hisz még Angliába is eljut – érlelnek hozzáértéssé. Amíg azonban a kedvezőbb történelmet élő skandináv városokban ebből az időből már az építési engedélyek iktatókönyve is fennmarad, nálunk még alig vált külön az építőmesterségtől a tervezés. A tájékozott és igényes építetőnek magának kell adott esetben vállalnia azt.

Bár Erdély építészetében a kor társadalmi viszonyai konzerváló erőt jelentettek, a protestantizmus átvétele nyitottá tette a tájékozódást Észak-Európa, Németország és Hollandia kultúrája iránt. A magyar művelődéstörténet kimagasló alakja ekkor Apáczai Csere János (1625–1659). Az ő iskolamesteri működése, *Magyar Encyclopaediája* (1653), a könyvnyomtatás korabeli fejlődése vagy a még korábbi, már említett Európa egyik első, de csak húsz év múlva érvénybe lépett, 1568-ban meghirdetett vallási türelmi rendelete annak a szellemi kultúrának a jegyei, amelyben a késő gótikus kőépítészet és az itt hosszan elhúzódó reneszánsz stílusvilág az ács- és asztalosmesterség fejlettségével magas művészeti szinten kapcsolódik.

A falusi templomokban megjelenő 17. századi, megkésített „erdélyi virágos reneszánsz” – a fa álmennyezetrel fedett egyszerű tömegű és terű kőtemplomok festett fatáblái, az Umling és más asztalos családok remekművei – a középkor céhes mesterségének késői hazai felvirágzását jelenti, amelynek hatása a protestantizmus prédikátorai révén a Dráva-vidékig, Dél-Baranya templomaiig vagy a Tiszahátig, például a tákosi kistemplom vert falú, alacsony terű pompás famennyezetéig, Nyírbátor, Zsurk, illetve Kárpátalja harangtornyaiig terjed. Kalotaszeg vidékének templomai, Bánffyhunad, Magyarvalkó, Magyargyerőmonostor falusi vagy nem ritkán magányos kő és fa lakóházai, a fafaragások, varrottasok és más népművészeti nemesedő elemek hagyományvilága jelenti azt a különös értékű örökséget, amely Erdély sajátos szimbólumaként a 19–20. századforduló idején a nép művészetének múltjából meríteni és továbblépni kívánó törekvések számára különösen fontosá válik.

Az örökség közvetítői közül kiemelkedik Kós Károly. 1907-es ösztöndíja során Erdély építészetéről készített tanulmányának Kalotaszeget is bemutató, *A Ház* című, négy évfolyamot élt építészeti folyóiratban 1909-ben megjelent finom rajzai, vagy a kéziratos *Régi Kalotaszeg* (1910–11), amit a Magyar Iparművészet közölt facsimile formában, a huszadik század elején elemi erővel hatnak. Lyka Károly akkori reagálása a Művészetben, vagy a saját otthonát is felépítő finn festő, a *Kalevala* illusztrációiról is ismert Akseli Gallén-Kallela 1907-es és 1908-as kalotaszegi látogatásának közismertté vált benyomásai jelzik azt a széleskörű visszhangot, amelyet Kalotaszeg és Erdély értékei, illetve Kós ezeket feltáró grafikai művei és írásai keltenek.

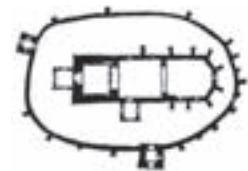
Kós Károly 1930-ban az Erdélyi Szépművészeti Céh tízéves évfordulójára díszkiadásban kiadott *Erdély* című kötetének hatvan linóleummetszetű tábláján ismétlődött meg már egészen más történelmi helyzetben az erdélyi építészet jellegének ez az önmagában is sajátos értékű és látásmódú összegezése, amelynek racionális gyökereit és művészeti realitását Kós korai művei, különösen az Állatkert épületei és tervei bizonyítják. Sokan pejoratív hangsúllyal a nemzeti romantikára való hajlam megnyilvánulásának ítélik az értékek felidézésének akkori módját, míg mások az elmúlt évszázad utolsó harmadában a művészetben archetípusokhoz forduló új útkezdetként emlegetik. Az *Erdély* kötetben az építészeti múlt alakulásáról viszonylag kevés szó esik, ez a képmellékletek feladata marad. Kós 1930-ban az erdélyi kultúra kiépülését és összetett egységét olyan európai, széles látó, egyetemes szemlélettel fogalmazza meg az együtt élő népek történetének és egymásra hatásának eredményeként létrejött kultúrát elemezve, amely több mint hetven év távolából is minden vonásában a ma is korszerű szemléletet, látásmódot sugározza. Ezért válhatott Kós Károly Trianon után az erdélyi magyar, s az egyetemes európai szellemiség kiemelkedő képviselőjévé.

Az erdélyi vagy az északkelet-magyarországi tornyok faépítészetének nem csak kalotaszegi vagy székely gyökerei vannak. Az erdélyi népi lakóház többségében eleve faépítészet, mint

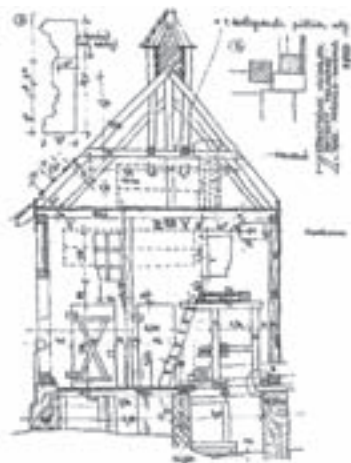
35. Türe, Kolozs vármegye. Erdélyi román tölgyfa templom, 16. század vége, bizánci és gótikus jegyek egyesítésével. Kós Károly 1911-es tollrajza, a Régi Kalotaszegből.

36. Magyarvalkó, kalotaszegi református templom és cínterem. A 15. század végi templom tornya, kő kerítése és védőtornyos bejárata 17. századi. Kós Károly linómetszete és tollrajza, 1929. Kós, Erdély, 1988.

37. Mezőcsávás, Mezőség. Harangláb és cinterem bejárat, 18. század. Kós Károly linómetsete, Kós, Erdély, 1988.

38. Túristvándi, vízimalom, 18. sz. Mendele Ferenc helyreállítása, felmérési rajz, manuálé. Műemlékvédelmi Szemle, 1996/1.
39. Torockó, Rimetea, unitárius templombelső, szószeékkel, 1796–1802. Szerző úti vázlata.

ahogyan a festett famennyezetű, négy saroktornyocskával gazdagított, Körösfő-környéki falusi templomok torony-tetőszerkezetei is azok. Kós Károly leírása szerint akár négy csűr is elférne Magyarvalkó (1722) vagy Gerőmonostor tornyának hatalmas tetőterében, miközben a gyönyörű toronysisak szinte ráborul mindkettőnél a toronytetre. Ha van is német-szász közvetítésű eredete e toronytípusnak, arányaival-jellegével sajátosan e kultúrához tartozó elemmé válik: szerkesztés-módjában, festett virágos díszítéseiben a magas kultúra és a népművészet sajátosan egybeforr.

A faépítészet felfutásának másik Erdélyen kívüli forrása a 16–17. századi végváraknál folyó hadi építkezés volt. A külföldi várépítő mérnökök által „magyar várnak” nevezett rendszerben három védőövezet volt. A legkülső latorkert kerítése csak egymás mellé állított karókból állt. Ezt követte a palánkfal külső-belső oszlopsorral, melyek között megfont rözse volt agyaggal kitöltve. A falat megtapasztották, és felül zsindellyel fedték le. Ez a fal a lövésektől csak felporzott, könnyen helyre lehetett állítani. Gyakran viszont hatalmas tölgyszárakból rótták össze a palánkot, melyek mögött a gabona- és liszthombárok voltak. A vár maga köépület volt. A szász erőd, Prázsmár esetében a kívül kőfalú, belül a hombárok faépítményével körülkerített szűk udvargyűrűben áll a bemenedülőkhöz hajlékot nyújtó gótikus templom, amelyen mind a négy irányban kijárat nyílik, ki-be járhatóvá téve a menedéket.

A kő gyakran a középkori templomokból származott, így Eger váránál a 15. századi hatalmas székesegyház falait használták fel erősítésül. E várakat magyar várbírók tervezték, akiket már fundáló mestereknek hívtak. Szigetvár, Szeged, Kanizsa 16. századi várai, Érsekújvár 1614-beli átépítése (mestere Kohári Péter) sok más mellett magyar várépítőmesterek művei. E várakat a királyi területeken a környékbeli várjobbágyok építették fel. Minden „füsttől” – vagyis füstadót fizető jobbágyháztól – tizenkét mívest, tizenkét öl hosszú palánkfát és négy-négy szekér vessző szállítást követeltek meg. Egy-egy vár építéséhez föld- és mészfordó teknőkből több ezer kellett. Az egyik vidék árokásókat, vesszőfonókat, a másik sártapasztókat adott: vagyis a késő bronzkori földvárak építéstechnikája is tovább élt.

Fafaragókra is szükség volt, ezt a mesterséget a 16–18. században a malmokat építő molnárok gyakorolták. A malom faberendezései és mozgó szerkezetű részei különleges tudást igényeltek, a faragómolnárok a legjobb ácsok voltak. Ezek emlékét őrzi a Tisza-kanyar feletti Tarpán egy szárazmalom, amelyben vak ló járt körbe. Hasonló elvű a pápai 18. századi kékfestőműhely hatalmas mángorló alkotmánya, amelynél farekeszben vagy hat köbméter követ, tíz tonnát mozgattak leterhelésként hasonló módon. Faragómolnárok alkotása a túristvándi vízimalom is. Faragómolnárok végezték a gátkötő, bárdos és faragó munkákat, karbantartották a várak famunkáit, hidalásait és szerkesztették az ágyútalpakat is. 1568-ban a töröknek Esztergomból Párkányra hajóhidat készítettek. Találékonyságukkal, különleges fakötéseikkel lehetővé tették, hogy az adott, szegényes anyagokkal vas nélkül is építeni lehessen. E faépítészet és a várépítés tanulságai összegeződtek a 17–18. század népi építészetében.

A kor építési kultúrájának változását jellemzi, hogy a várépítők közül került ki Faustus Verantius (1551–1617) veszprémi várkapitány, később csanádi püspök, aki 1616-ban, Velencében latin nyelven adta ki a technikai szerkezeteket bemutató, metszetekkel illusztrált művét *Machinae Novae* címmel. Többek között érdekes és újszerű fa hídszerkezeteket mutatott be hadmérnöki gyakorlatából. A 16. század második felében a császári építési felügyelők, a Bauamt, az udvari Hadi Tanács által irányított építési iroda hadmérnökei már a fejlettebb területeken elterjedt téglá- és kőerődítmény rendszert építik. Az érsekújvári várat eredetileg ilyen mintára még Ottavio Baldigara tervei szerint emelték 1577–88 között.

A 16–17. századi Magyarországon sok vonatkozásban hasonlóan építkeztek tehát, mint a késői középkorban. Ha a fennmaradt építészeti emlékek azonos korizléstől tanúskodnak, ez inkább az építető réteg azonos műveltségének eredménye, az erdélyi falusi templomok esetében éppúgy, mint a főúri kastélyoknál. Érdemes összevetni az 1600-as évek végén Bethlen későreneszánsz

kastélyát, amit 1684-re fejeznek be és az Esterházy Pál építtette gótikus kőszegi templom barokk szentélyét 1693-ból. A késői reneszánsz és korai barokk gyakorlata a művelt építetők és a koruk szintjén álló építők erőfeszítései ellenére is szükségszerűen elmaradt Európától.

Az építetőknek kellett tervezői, „fundálói” működésüként szerveznie az egész építkezést, amíg nem alakultak ki a minden munkanemet végző műhelyek. Bethlen Miklós évekig várt a boltozatosra jó stukatúrát (gipszdíszítést) felrakó kőművesegédre. Esterházy Miklós nádor, a család első jelentős építetője és művészpártolója így ír 1634-ben Fraknóból, miután elsimította a tisztartója és a várát építők közötti ellentéteket: „Ma azért – úgy hiszem – itt köll maradnom, mivel valami faragott követ is várok Bécsből, kit meg köll látnom mint csináltak, és mint tegyék a kőfalba is be, meg köll azt is mutatnom.” Esterházyt Koppány Tibor idézi, aki a fenti összefoglalással zárja 17. századi építéstechnika történeti kutatómunkájának beszámolóját. Hozzáteszi Voit Pál megállapítását is: „a műhelygyakorlatnak a középkorban kialakult kánonjai a fejlődés, különösen a technikai fejlődés során gazdagodtak és differenciálódtak ugyan, de lényegében a XIX. század közepéig változatlanok maradtak”.

40. Gelence, Háromszék. 15. századi görög katolikus székely templom, a 18. sz.-ban átépül rokokó motívumokkal. Kós Károly linómet-szete, Kós, Erdély, 1988.

41. Kőszeg, a Szent Jakab-templom szentélye. A gótikus csarnoktemplomba Esterházy Pál 1693-ban építtetett középkori Madonna-szobor köré barokk főoltárt és szószéket. A szerző rajza, 2004.

42. Nagyszében, főtéri házak. Európa kulturális fővárosa 2007, helyreállító Guttmann Szabolcs. Szerző úti rajza, 1973.

ÉPÍTÉSZETI KULTÚRÁNK A HABSBERG BIRODALOMBAN

43. Hajdúböszörmény térképe, 1782. Árpád-kori kertes településtípushoz hasonló kétbeltelkes hajdúváros belső magját palánk és árok köríti. Alapítja Báthori Gábor, 1609, Hajdú kerület központja 1699–1876. Máté Zsolt gyűjtése, Örökség 2008/7–8.

44–45. Kispalád, Szabolcs-Szatmár, favázás, zsüpfedésű paraszt csűr, 18. század. Kondorfa, Vas megye, téglakéményes falusi parasztház. Vákár Tibor rajzai, 1960-as évek.

46. Érmindszent, Szilágy megye, Ady Endre szülőháza, 18. századi kismemesi porta szobája, Kós Károly linómetszete, Kós, Erdély, 1988.

A 17. század végétől a 19. század elejéig eltelt egészében másfél évszázad a modernizáció kezdeti szempontjából a technikai átalakulásban igen jelentős időszak akkor is, ha látszólag kevés az építés technikai folyamataiban a változás. Buda visszafoglalásától 1867-ig, a kiegyezésig Magyarország a Habsburg Birodalom keretei között él, eleinte mint elpusztult, legnagyobb részén újratelepítendő tartomány, később a Mária Terézia-korban a Habsburg-házzal és a helyzettel történt megbékélés idején már a birodalom más részeihez felfejlődő terület. A 19. századi reformkor, az 1848–49-es szabadságharc majd az 1867-es kiegyezés eredményeként az ország az Osztrák–Magyar Monarchia keretében lényegi függetlenségét visszakapva a polgárosodás és modernizáció felgyorsuló gazdasági-társadalmi folyamatai révén a 19–20. század fordulójára, pontosabban 1910 körülre a Monarchia területeinek nagyobb részével együtt újra az európai, illetve a világegyetem – az Egyesült Államok, Anglia, Németország, Franciaország a négy rivális partner – élvonalához csatlakozik.

Ebben a gyors újrafelfutásban nem lehet tagadni a Habsburg Birodalom egységesítő, nivelláló folyamatainak szerepét, Ausztria hatalomgyakorló elnyomóként – és mint a birodalom más részei esetében is – hazánk szomszédjaként kifejtett hatását, fejlett európai kultúrát közvetítő szerepét. A 18. században még rendkívül nyers hatalmi eszközökkel történik mindez. Az idegen nemzetiségűekkel történő betelepítések, az uralkodó rétegre és a köznépre gyakorolt nyomás, kezdetben a kuruc–labanc kettősség feszültsége, az ez által kettéosztott ország, majd az arisztokrácia és polgárság elnémetesítésére való törekvés, a fejlesztés Buda és Pest helyreállítására való szűkítése, az alföldi városok, például Debrecen elmaradott állapotának fenntartása vagy további elhanyagolása, a már előbb megkezdett, de az 1702. február 7-i kamarai rendelettel kényszerrel tett utasítás a funkciójukat veszített várak, erődítmények lerombolására, felrobbantására s az így okozott pusztítás, a német nyelvű közigazgatás idegensége nemcsak a Rákóczi-szabadságharcot és a szatmári békét követő néhány évtizedre jellemző. A Mária Terézia-korszak alatt, az 1740–80-as években bontakozik ki végül is jelentős fellendülés.

A 18. század és a barokk kori újjáépülés

Az 1712–15. évi országgyűlés által elrendelt népszámlálás idején a királyi területen 1 770 000 lakost, az 1692-től a Habsburg Birodalomhoz csatolt erdélyi Gubernium területén (Partiummal együtt) hárommillió lakost írtak össze. Az országban összesen 47 városnak nevezett – város rangú – település maradt. A lakosság lélekszáma a 18. század végére, II. József idején, 1785-ben nyolcmillió volt. Az északi és nyugati területek népsűrűsége még ekkor is nagyobb, mint a volt hódoltságé. Hét évtized alatt nagy számú betelepülő – egyrészt a sűrűn lakott peremvidékek jobb életet kereső jobbágyai, másrészt többségükben német parasztok, illetve szlovák, szerb jobb életet kereső áttelepülő – foglalta el a Dél-Alföld, a Temesköz és a Szerémség jóformán kiürült területeit.

A lélekszámban is megnövekedett mezővárosok és az új telepítésű, Mária Terézia korabeli falvak beépítése már nem a halmaztelepülések középkori szokásrendjét, hanem a Habsburg Biro-

dalom települési szabályait követte. A községszerkezet vagy a telekméretek, a ház és a kút helye, az előkert, oldalkert szabályok alapján részben mérnöki munka segítségével formálódtak a falusi településeken is. A 17. században telepített hajdúvárosok viszont még saját példái az ősi magyar csűrös-beltelkes települési formának. A kerített város egy hatalmas határterület magja, belső lakóterülete alig két kilométer átmérőjű, ezt vették körül a szérűskertek öt-tízszer nagyobb területtel, kettős – belső és külső – összetartozó telekrendszerrel.

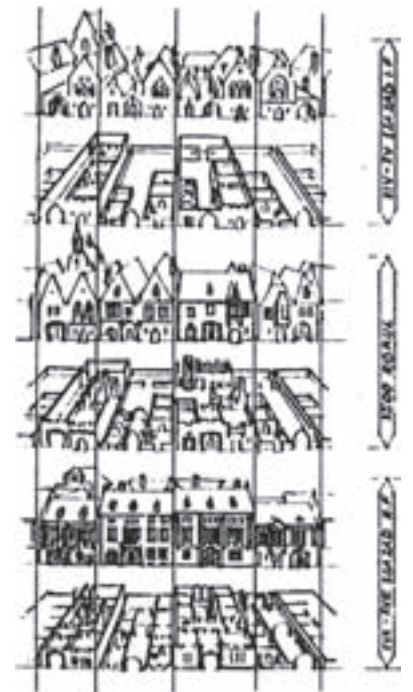
Miközben a telepített községek a Mária Terézia-kor birodalmi építési és egészségügyi előírásai szerint rendezett falvakként épültek, bekövetkezett az állandó lakók által benépesített tanyavilág kiépülése a kémények és kemencék bontásával fenyegető tilalmak ellenére. A falusi lakóházak évszázadról évszázadra fejlődnek, a középkori kis fatáblával zárt nyílások üvegezett ablakká növekednek. Lassan a füstöskonyha is háttérbe szorul, az erdélyi fekvő kemencének a tetején vagy a kemencepadkán már állandó meleg van. A helyiségek szalma aljzata, amit az 1600-as évek salétrombányává érleltek, most döngölt agyaggá válik.

A 19. század elején már elkülönül a gyarapodást reprezentáló, és ezért többnyire érintetlen, lakatlan tisztaszoba. A lakosság 74 százaléka még a 19. század vége felé is földműves, falu- vagy tanyalakó. Ez a későbbi falu azonban már többségében náddal fedett, kéményes, fehérre meszelt, ablakkal ellátott, tornácos ház. A környezeti viszonyok azonban lassan változnak, a Szamosháton még 1970 körül is volt zsúppal fedett, fakéményes, téglaboltozattal épített füstöskonyhájú lakóház. A Bakony vidékén és a Balaton-felvidéken a 18. században már a kastélyokról lemásolt formák is megjelennek, hiszen egyes gazdagabb vidékeken, például a Káli-medencében a falusi házakat is kőművesek építik. A 18–19. századi hazai falukép érdekes példája a szinte érintetlenül megőrzött Hollókő, amelyet hazánkban az elsők között az építészeti világörökség részévé nyilvánítottak.

A Habsburg Birodalomba való maradéktalan betagozódás után természetszerű a dunántúli városok folyamatos fejlődése. Sopron, az 1676-ban szinte teljesen leégett város viszonylag gyorsan újjáépül egységes barokk arculattal, íves utcákkal, a Tűztoronnyal, szép belső udvarokkal. Az ostrom után hasonlóan gyorsan újjáépülő budai polgárváros, Győr mai belvárosa, a kiemelt szerepet kapó Pozsony, a 18. század végén egyházi építkezéseivel együtt kiépülő Szombathely, Veszprém és Vác, Esztergom a jellegzetes barokk városházával, Eger és Kassa, valamint vidéki bányavárosaink vagy a törököt feltartó Kőszeg barokk városképe már a polgárosodás folyamatait mutatják, közülük majd a 19. század elején Pest veszi át az igazgatásban a vezető szerepet.

A 18. század végén egy angol útleírás szerint Debrecen még „a legnagyobb falu Európában”. Bár már a század elején mintegy tízezer lakosa van, házai földszintesek, náddal fedettek, vályogfalúak, utcái kövezetlenek, s az ivóvízért negyedmérföldnyire kell mennie lakosainak. A következő század elejére a „cívisváros” is átépül, a harmincezer mezővárosban, melyben a kollégium és a Nagytemplom már a klasszicizmus korai és jelentős méretű épületei, a reformkor idején folytatódik az átalakulás.

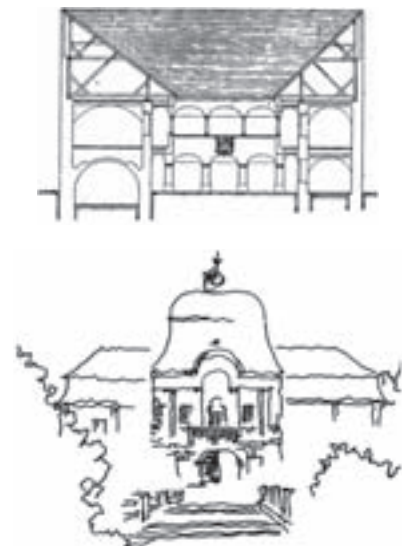
Az a korai barokk, ami az ellenreformáció idején a királyi Magyarország területén Nagyszombaton egyetem alapításával (1635) és az egyetemhez tartozó templommal (1629–37), Győrben és Kassán (1671–81) további jezsuita templomokkal, kolostorokkal, illetve egyes főurak, így az Esterházyak nagyszabású kismartoni kastélyépítésével (1663–72) már a 17. században kibontakozott, a 18. század folyamán a főúri és egyházi építkezések terén és a városiasodás technikai jellegében is a fejlett barokk szintjére érik. A társadalmi-politikai függésre persze az is jellemző, hogy a legjelentősebb korai mű épp Savoyai Jenő, a Budavárat visszafoglaló győztes hadvezér építészeti értelemben pompás ráckevei kastélya, amely az osztrák építész, Johann Lucas von Hildebrandt műve (1702). Manzardkupolás középrészre inkább francia, mint olasz, és itt ekkor még mindenképpen idegen. Nem védekezésre szolgáló várkastélynak, hanem főúri élet környezetének készült, de hosszú időre terményraktárként használják, érzékelte, hogy még nem a „nagy élet” színtere a félgyaratmi sorban élő ország.

47. Sopron, a beépítési mód változása, 14–15. század, 1500 körül, 17–18. század. Sedlmayr János rajza.

48. Szent György u. 12., Eggenberg-ház, árka-dos udvar, szászék evangélikus istentisztelet-hez. 17. század. Csatkai 1956.

49. Gernyeszeg, Gornesti, Teleki-kastély, 1772–78. Mayerhoffer János. Szerző úti váz-lata, 1974.

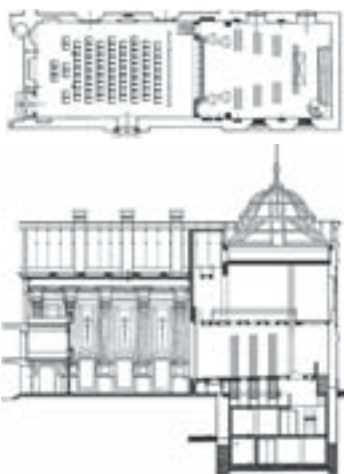

50. Ráckeve, Savoyai-kastély, Johann Lucas von Hildebrandt, 1702–10. Rados Jenő metszetrajza a kupolatról. 51. Alaprajzi vázlat. Rados 1975.

52. Gödöllő, Grassalkovich-kastély, 1741–64, Mayerhoffer András. Homlokzat, Gerő 1957.
53. A barokk színház helyreállítási terve, nézőtér és színpad, alaprajz, metszet. Máté Zsolt 2006.

A 18. század nagyobb számú és jelentősebb barokk kastélya, a főúri építkezések azonban már új szellemben, más felfogásban és építési folyamatban születnek. A nagy földbirtokok urai Bécsben is építenek palotát. A második félszázadban épített hazai kastélyaikat is bécsi, többnyire német, olasz vagy francia, már akadémiákon képzett építészek tervezik. Egy-egy uradalmi építési hivatal – ilyen például a Batthyányak által 1730-ban alapított Bauamt – építésze évenként végigjárja a birtokokat, két évvel előbb kijelöli a faanyagként szolgáló kivágandó erdőrészt, utasítást ad a tégláégetésre a következő évi majorsági építkezésekhez, amelyekhez Bécsből küld tervet, és beosztottjai ellenőrzik az építkezéseket. Kő helyett a tégláépítés válik általánossá vakolt homlokzatban kő nyílászkeretekkel, fő- és osztopárkányokkal, a kapuzat körül díszesen faragott mészkö elemekkel. A Mária Terézia-kor jellegzetes barokksárga templomai és középületei vagy a polgári lakóházak is a korábbinál igényesebb, de tömeges építésre alkalmas építéstechnikával készülnek.

A barokk felvirágzása idején épül a korunknak is feladatokat adó fertői Esterházy-kastély (1762-től), e „magyar Verságliá”, és alakul ki hazai jelleget öltve a Grassalkovich-típusú barokk kastély. Ennek a legjellemzőbb példái a Mayerhoffer András építette és feltehetően tervezte kispéceli Ráday-kastély (1756–78), a gödöllői volt Grassalkovich- (majd királyi) kastély 1741–64 között épített és később többször átépített hatalmas együttese – terveit feltehetően a budai és a pozsonyi vár építésén dolgozó Jean-Nicolas Jadot császári főépítész, majd 1753 után Nicolaus Paccassi udvari építész készíthette –, illetve a szintén Mayerhoffer műnek tekinthető geryeszegi volt Teleky-kastély (1772–82). A fertői kastély tervezésében maga a nádor, Esterházy Fényes Miklós is részt vett, az építetőnek azonban általában már nincs olyan közvetlen lebonyolító szerepe, mint korábban.

Hatalmas kastélyok mellett a nagyszabású egyházi épületek – a Franz Anton Pilgram tervezte jászói premontrei (1745–65) és szentgotthárdi cisztercita templom és rendház (1748–49) –, nagy állami építkezések, mint Anton Erhard Martinelli műve, a pesti volt Invalidus-palota (1716–41), ma városháza, érdekes ovális kupolájú templomok, mint Győrben a karmelita (Witwer Márton, 1721–23) és a budai Szent Anna-templom (Hamon Kristóf és Nöpauer Máté, 1740–62), vagy a régebben Gerl Mátyásnak, újabb kutatások alapján Kilian Ignaz Dientzenhofernek tulajdonított egri minorita templom (1757–73) és számos polgári épület jelzik azt a folyamatot, amit e virágzó barokk a késő középkori városok megújulásában jelent.

A kastélyok alaprajzi elrendezése többnyire U alakú hátra nyíló oldalszárnyakkal. Egyemeletes tömegüket közép- és két oldalirálit tagolja, a dísztermet rejtő középrizalit felett manzardtetőben kupola magasodik. A kastélyok szerkezete a templomokénál egyszerűbb. A földszint általában boltozott, az egyszerű boltozatszerkesztés érdekében az épületszárnyakat, traktusokat szerkezeti falakkal tagolják. A manzardtető és a középrizalit tetőkupolája nagyvonalú ácsmunkára, a fedélszék gazdag formálásra ad lehetőséget. A barokk kori ácsmunka fejlettségét a nagy uradalmi malmok, például Fellner Jakab tatai Czifra-malmának két szinten torokgerendával és ollós kapcsolatokkal megfogott, három szintre tagolt, hatalmas fedélszéke vagy a templomtornyok császárfával épített fedélszék-szerkezetei érzékeltetik.

A második félszázadra a hazai építőmesterség és ezzel együtt a téglagyártás is fellendül. A céhek hazai kialakulásának, megerősödésének, virágzásának a korszaka ez. A céhlegénynek három évig külföldön kell vándorolnia. Míg eddig osztrák, német, olasz területről érkeztek szakképzett mesterek, most már egyre gyakrabban a mesterséget tanuló hazai iparosok mennek külföldre, hogy nemzetközi tapasztalatok birtokában végezzék munkáikat. A tapasztalatszerzést és szakmai fejlődést a 18. század végétől már az építési tevékenységet tárgyaló kiadványok, a Királyi Kamara által készített mintatervek, mintarajzok is segítik.

A különbözőség azért már a 18. század végén sem azt jelentette, hogy azonos jegyek ne hassanak át egymástól messze eső műveket. A budai oldalon a Batthyány téri Fehér Kereszt Szálló rokokó épülete (1755–60) eredetileg más formajegyeket hordoz, mint az illyefalvi székely erődtemplom.

De az utóbbi két-három évtizeddel később épített bejárati része, a körülötte álló rokokó formavilágú néhány lakóház és az erődtemplom új része úgy kapcsolódnak egymáshoz, hogy a belsőépítészetben jellemző rokokó formajegyek e távoli műveknél hasonló módon hatják át a homlokzatokat, s így ritka példaként e formakultúra külső jegyekben is megjelenő egységére utalnak.

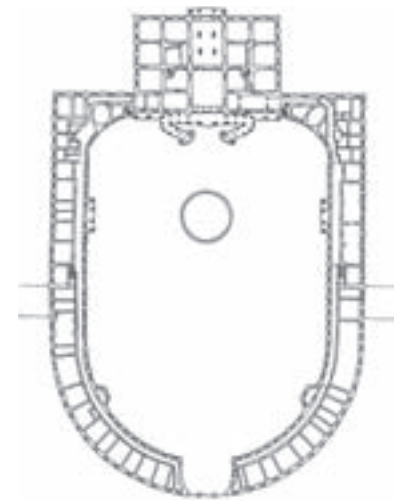
A 18. század végére, a 19. század elejére a példaadó európai kézműves építő kultúra minden vonatkozásban – szervezettségben, munkamegosztásban, szakműveltségben, anyagbázisban, szállítási és egyéb eszközökben és szerszámokban is – magas szinten kiért. A nyugat-európai bútorművesség és asztalosmesterség területén az egzóták, a különleges minőségű, gyarmatokról származó fák, intarziaanyagok, lakkok, bronzveretek és öntvények felhasználásában, valamint a csonttal, teknőpáncéllal, féldrágakövekkel, ónnal, ezüsttel gazdagító Boulle-technikában nyilvánult meg e sajátos formakultúrák, különösen az angol, holland vagy francia bútorkészítés fejlettsége. Ekkor már a hazai főúri és egyházi palota- és kastélyépítészetünkben is a kőtől, fától, mésztől és gipsztől a téglán, kerámián és porcelánon át (a rokokó idején gyönyörű, nagyobb elemekből álló porcelán kályhák is készültek) a velencei, muranói üveg minden fajtájáig, a kovácsoltvastól, sárga- és vörösréz vagy bronzelemektől az aranyfüst lemezig terjedt az anyagfelhasználás skálája.

A 18. század hazai értékteremtő képessége – az építőtechnikától a funkcionális rendeltetés fejlettségéig, a kényelem és sokoldalú alkalmasság kultúrájától az illuzionisztikus ábrázolás, egyféle szellemi átlényegülés állapotáig – egyetlen művön is felmutatható. Az egri Líceum akkor Közép-Európa valamint a Habsburg Birodalom egyik legnagyobb középülete, a barokk kori műveltség, a *Ratio Educationis* születőben lévő szellemének realizálójá. Esterházy Károly püspök 1762-ben Joseph Ignac Gerl bécsi építésszel még egyetemnek tervezte az épületet, 1764-től Fellner Jakabbal építették fel, és tanító intézetté szervezték át. A hazai klasszicizáló késő barokk, illetve a Gerl-féle rokokó formák helyett Fellner által leegyszerűsített formarenddel valósult meg a főiskola (1764–85). A kis kiülésű vakolt síkokkal és füzérekkel díszített copf építészet a klasszicizmus felé történő átmenet. E legjelentősebb polgári épület kitűnő alaprajzi rendszerével, nagyvonalú térképzésével, lépcső- és közlekedő tereivel, a kor tudományát szolgáló csillagdatornyával, a könyvtár kupolafreskóival a fejlettségében újra európaivá érett Magyarországot, annak építéstechnikáját, szellemi és tudományos életét reprezentálja. Fellner más művei is, így a pápai és tatai templom, szerkezeti megoldásaikban és térméretükben, térhatásukban az osztrák vagy német barokk építészethez kapcsolódnak, még ha egyszerűbbek, provinciálisabbak is. A Líceum azonban, ha nem is csak Fellnert dicséri, érett és tökéletes, az építéstechnika és szokások magas szintjén kifinomult alkotás.

A képzés és a szakműveltség változásai

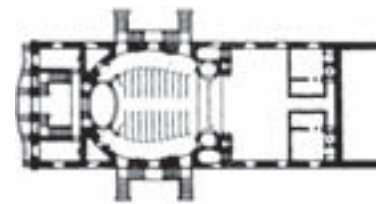
A 18. század úgy a hazai, mint az európai építészet szakmai-szellemi és technikai fejlődésében, illetve a szakképzés terén is jelentős időszak: az érintett szakmák és az építőanyag-bázis fejlődésétől a statikai megfontolások első lépéseiig terjednek azok a területek, amelyekben a modernizáció előjelei is megjelennek. Ilyenek a francia művészeti (1648), majd építészeti (1671) akadémiák és mérnöki (1675-től) iskolák (nálunk a középkori bányavárosban, Selmecbányán 1735-ben nyílt bányatisztképző iskola, amely 1763-ban főiskola, 1770-ben pedig akadémia lett), majd mintegy száz évvel később a céhrendszerből kiszakadó szakmai képzés, amelynek hatására Európa fejlett területein elindul az átalakulás.

A pesti egyetem keretében 1782-ben alapítják meg Budán az Institutum Geometrico-Hydro-technicumot, a Műegyetem elődjét, amely a 18. század végéig nyolcvannégy mérnököt nevelt, építészeti munkásságot azonban csak egy folytatott. Az intézmény előbb latin nyelvű Mérnöki Intézeté

54. Fertőd, Eszterháza, Eszterházy-kastély alaprajzi vázlat, Winkler 2005.

55. Főhomlokzat részlete, Eszterházy Miklós építkezései, 1762–1790, Gerő 1957.

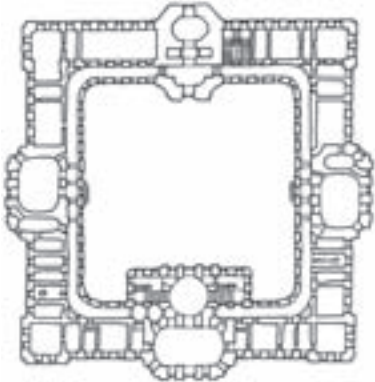
56. Az 1779-ben leégett Operaház alaprajza, Rados 1975.

57. Esztergom, Messena-ház, Bottyán János u. 5, barokk homlokzat, 1755 körül.

58. Selmecbánya barokk tornyai a völgyben. Szerző úti vázlata, 1974.

59. Eger, Líceum, Joseph Ignaz Gerl, építője Fellner Jakab, 1763–85. Szentkirályi–Détshy, 1986.

61. Illusztrációk a Theresianum jezsuita tanára, Christian Rieger: *Universiae architecturae civilis elementa* c. latin nyelvű könyvéből, Bécs, 1756. Zádor, Szabolcsi 1978, Bibó, 71. 60. Pápa, Korvin utca, a plébániatemplommal, Fellner Jakab, 1774–86. Winkler Gábor, Pápai éveim, 2007.

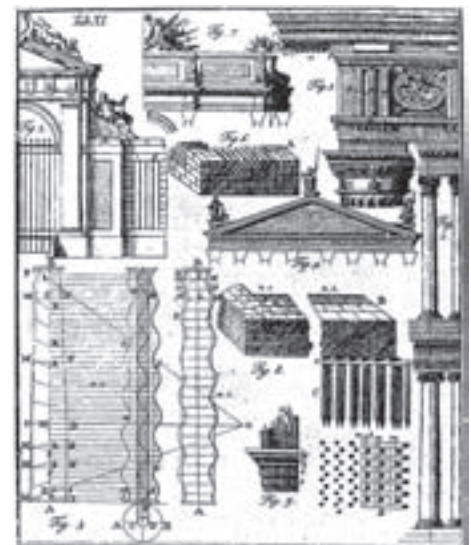
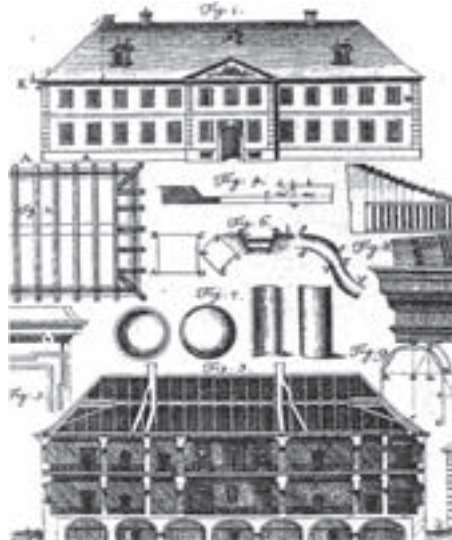

alakul, majd mellette 1846-ban működni kezd a József Ipartanoda. 1856-ban a kettőt egyesítve létrejött az 1860-ig német nyelven oktató Joseph Polytechnicum. 1871-ben ez válik József Műegyetemmé hároméves képzésű építész szakosztállyal. Korábban már a jezsuiták, majd a piaristák gimnáziumaikban építészetet is tanítottak, a piarista tanár, Spindelhuber Ede 1846-ban *Polgári építész* címen már magyar nyelvű könyvet is kiadott. Építészeti oktatás folyt a mezőgazdasági akadémiákon is.

Európában Vitruvius könyvének első, 1486-os római kiadása vagy Palladio könyvének 1570-es megjelenése óta francia, német, holland és olasz, majd angol nyelven egymást követték az építészeti kiadványok. Az építészeti kultúra nyomtatott rajzokon alapuló terjesztése a 18. századtól nálunk is segíti a céhes képzést abban, hogy a céhsegédek rajzolni is megtanuljanak. A 18. század végi brassói asztalos céhhez beadott bútorrecek, szekrények művészi kivitelű műszaki rajzait a nagytétényi kastélymúzeum őrzi. Ebben az időben már a kőműves és ács céhmesterek közül többen is gondos, jó tervet készítettek, amiben már egyes mesterek tervezői alkalmassága is megmutatkozott.

Mária Terézia 1777-ben kiadott rendelete, az érett barokk világában a felvilágosodás hatását tükröző *Ratio Educationis*, amely a magyarországi oktatási rendszert akkor a kor követelményeinek megfelelően szabályozta, kötelezte a városokat, hogy ott, ahol nagyobb számú kézműiparos dolgozik, a mesterségeket tanuló fiatalok számára az úgynevezett nemzeti iskolák mellett rajztanfolyamokat, rajziskolákat szervezzenek. Ami a középkorban, a kódexmásolás idején természetes volt, például Sárospatakon a kolostori iskolában, hogy a tanult növényeket lerajzolják – az 1514-ből fennmaradt *Szalkai-kódex*, a mohácsi csatában elesett érsek fiatalkori vázlatfüzete tanúsítja ezt finom rajzainak máig ható érvényével –, azt a könyvnyomtatás korában, a modernizáció folyamatainak felgyorsulása, a kézműves mesterségek ekkori felfutása és meginduló átalakulása idején már a rajzoktatás megszervezésével kellett újra a szakműveltség részévé tenni.

Az itáliai és francia művészeti akadémiák nyomán kialakuló újkori művelődés sorra hozta létre Európában a hasonló intézményeket, amelyek a rajz tanításán keresztül kívánják a szakmai műveltséget mélyebben megalapozni, és könnyítik meg a tájékozódást, amelyet már a rajzokkal illusztrált könyvek is szolgálnak. Elég a nagy angol bútorszárad kiemelkedő mestereinek vázlatkönyveire, az említett, egyre gazdagabban illusztrált, különböző nyelvű Vitruvius-kiadásokra, Palladio műveire vagy a Királyi Kamara által ekkoriban kiadott falusi barokk templomok típusterveire utalni.

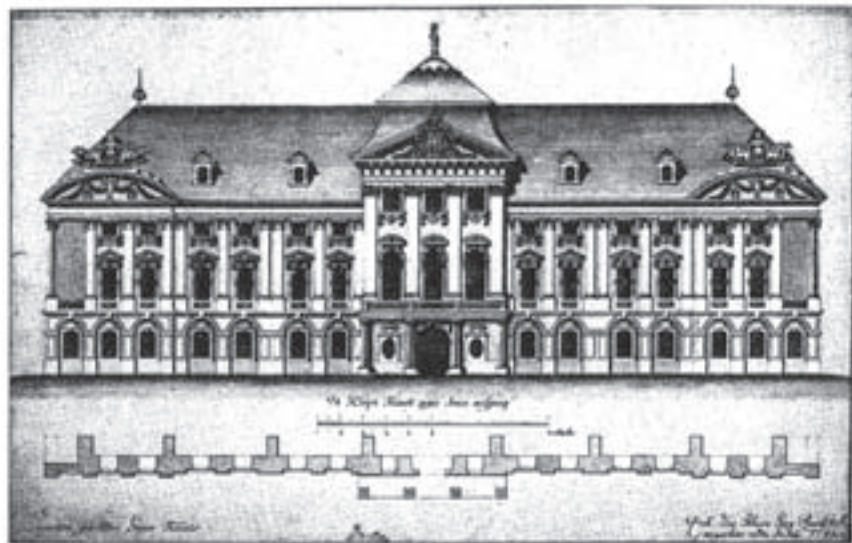

A közvetlen kapcsolaton alapuló továbbadás épp a könyvkultúrával válhat közvetetté, s egyúttal növekedhet hatásköre abban a világban, amikor a kor fejlődésével együtt a demográfiai folyamatok felgyorsulásának első időszaka s ezzel az általános és szakműveltség széleskörű kiterjesztésének igénye és lehetősége bekövetkezik.⁴

Az 1777. évi rendelet szerinti rajzoktatás a mesterségekre való képzést és a tanítóképzést egy-szerre kívánta szolgálni. A rendelet készítői a közoktatásban is előírták egy lakóház felmérését és ábrázolását. Bár ez az igény ekkor még túlzottan bizonyult, és 1806-ban a követelményeket a reáliák terén a közoktatásban csökkenteni kellett, a kézműipari műveltség és a formálódó ipari forradalom előrehaladása az e tevékenységek műveléséhez szükséges ábrázolási és megértési készséget egyre inkább megköveteli, s egyúttal a városi kultúrában a rajz és mintázás, a vizuális látásmód és formagyakorlat, a művészet elemeinek megértése a hagyományos népművészeti tevékenységekhez hasonló szerepűvé válik.

Kevés olyan intézmény létezik napjainkban, amely jobban tükrözné a hazai modernizáció történetét és változásait, mint az egyik legrégebben alapított iskolánk, az 1778-ban Budán létrehívott elődintézmény, a Schola Graphidis Budensis óta különböző neven folyamatosan működő Képző- és Iparművészeti Szakközépiskola, a Magyar Képzőművészeti Egyetem gyakorló iskolája.⁵ A kézműveltség és a művészet iránti érzékenységet kiművelő képzési tevékenység kibontakozását világította meg az iskola 175 éves fennállása alkalmából kiadott *Jubiláris évkönyv* tanulmányanyaga, illetve a kétszázadik évforduló kiadványa. E két írás arra is rámutatott, milyen nehézségekkel kellett megküzdeni városainknak az iskola létrehozásával és elhelyezésével kapcsolatban. Pesten tíz évet késnek, Pozsonyban viszont két évvel korábban már működik a kötelezően megalapítandó intézmény. Egerben vagy Győrben a rendelet szerint alakul meg az iskola, ami e városok fejlettségét is tükrözi. A hetvenes évek tényleges szakmai-technikai fejlődését jól jellemzik a változások. 1771-től a Kamarai Építészeti Hivatal három említett títusterve teremtett példát a plébániatemplomok építéséhez.⁶ Fejlődött az intézményrendszer, 1778-ban megalakult az Országos Építészeti Igazgatóság.

Az építés gyakorlatában a barokk templomtér szerkesztés fontos újítása volt a boltozatrendszer és a tetőkialakítás szerkezeti működésének összefogása. A féltéglá vastag sűvegboltozato-kat tartó boltövek alatti pilléreket így a homlokzatsík mögé lehetett visszahúzni. A külső támpillér helyett az oldalfalakat a boltozatsűveg záró szintjéig felmagasították, a terheket a fedélszék alá

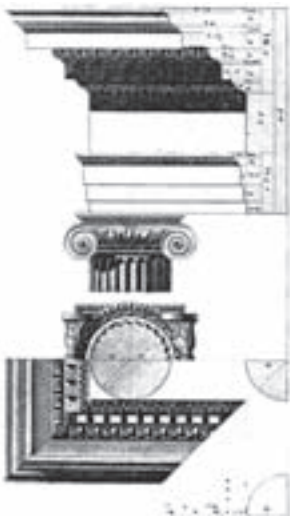
4./ A 18. századi céhes és iskolai szakképzés és a kezdeti szakirodalom kutatásának fontossága már Zádor Anna és Rados Jenő, illetve Genthon István korábbi munkásságában felmerült. Mojzer Miklós 1957-beli kezdeményező tanulmánya (*Architectura civilis*. Művészettörténeti Értesítő, 1957, 103–118.) után Szabolcsi Hedvig végezte el a 18. századi rajzoktatás feldolgozását a hazai bútorművészet bemutatásához (Szabolcsi 1972). A Művészettörténeti Dokumentációs Központ fontos kezdeményezése volt az 1962 októberében rendezett kétnapos I. módszertani konferencia a művészettörténet aktuális kérdéseiről. A Dávid Katalin által szervezett rendezvény célja az 1956 utáni konszolidáció idején a művészettörténet-tudomány megtisztítása a dogmatizmus egyoldalúságaitól. Ezt előzte meg két Mérnöktovábbképző Intézeti, modern művészettel foglalkozó előadásorozat 1961-ben és 1962-ben. A konferencián a stílus kérdéseit Klaniczay Tibor exponálta, felkért hozzászóló Zádor Anna, illetve Genthon István volt, aki váratlanul a magyar művészettörténet 1846 előtti „őstörténetéről” kezdett beszélni, megelégedve a bevezető előadás még kissé óvatos, osztálybázissal kapcsolatos fejtegetéseit. Kampis Antal és Németh Lajos előadásukban a művészettörténet középkor fogalmával, illetve a modern művészeti kutatás néhány problémájával foglalkoztak. Kampis előadásához Székely György, Dávid Katalin és Entz Géza, Németh Lajoshoz Major Máté, Szabolcsi Miklós és Szigeti József szólalt hozzá. Az utolsó témakörben az új művészet hívei és a dogmatikus elhárítólódás közötti feloldhatatlan ellentét – a későbbi támogatás, türelem, tiltás elvrendszer áthághatatlan volta – vált nyilvánvalóvá. *A művészettörténet tudomány módszertani kérdései*, szerk. Kampis Antal. MűDoK Közleményei II., Bp., 1963.

A szakirodalmi kezdetek fontos témáját tizenöt évvel később Bibó István publikálta alapvető jelentőségű tanulmányában: *A magyar építészeti szakirodalom kezdetei. Építészeti szakkönyvek Magyarországon a XVIII. században*. In: Zádor Anna, Szabolcsi Hedvig: *Művészet és felvilágosodás*. Művtört. Kut. Int., Bp., 1978, 27–122.

5./ Az első dokumentum A 175 éves Képző- és Iparművészeti Gimnázium Jubiláris Évkönyve. Közzéteszi Nolipa István igazgató. Művelt Nép, Bp., 1955; a másik A Képző és Iparművészeti Szakközépiskola 1778–1978,

írta és szerk. M. Kiss Pál, Lyka Károly le-
velével, kiadta Zala Tibor igazgató. Az első
szerzői M. Kiss Pál, Maksay László és
Mark István. Erre vonatkozóan v.ö. Szabol-
csi Hedvig: *Még egyszer Révai Miklós és a
győri rajziskola kérdéséhez.* *Ars Hungarica*
1976/2., 207–226.

6./ Erre vonatkozóan lásd Kelényi György
szintén fontos tisztázó kutatását: *Az Építé-
szeti Igazgatóság és a „hivatalos” építészet
Magyarországon a XVIII. század végén,*
uo. Zádor, Szabolcsi 1978, 123–159. Kelé-
nyi kutatásaihoz csatlakozott Cs. Dobrovics
Dorottya: *Építkezés a 18. századi Magyar-
országon.* Művészettörténeti Füzetek 15.,
1983. Újabb az Építészettörténeti és Mű-
emléki Tanszéken Vukoszávyev Zorán 18.
századi szerb ortodox templomainkkal fog-
lalkozó kutatásai során hét templom felmé-
résével és feldolgozásával, kiállításokkal és
értekezéssel fejezte be munkáját 2003-ban.
Hasonlóan PhD-értékezéssel zárta a budai
kőműves és kőfaragó céh történetére és Nö-
pauer Máté barokk templomaira vonatkozó
kutatásait Gy. Balogh Ágnes (2005).

62. Oszloprend, egy mintarajz részlete a Győri
Rajziskola feladataiból, a 18. század végén. Zá-
dor, Szabolcsi 1978. Bibó, 51. o.

63. Festetics György gróf és Georg Rantz épít-
őmester terve a keszthelyi kastélyhoz, 1799.
Bibó, 102. o.

64. Festetics László gróf terve a keszthelyi kas-
télyhoz, 1811. Bibó, 4. o.

behelyezett vonógerendákra ferde vonóvasakkal húzták vissza, így az eredő erő dőféspontjának a helye a faltestbe került. A tatai plébániatemplomot 1751-ben Franz Anton Pilgram már ilyen falrendszerrel tervezte meg, és vonógerendás, ferde vonóvasas felkötésű fedélszékkel, csehsüveg boltozatokkal fedte Fellner utóda, Grossmann József 1784-ben.

A boltozatok és a falazás minősége a szerkezetek kényes vagy nem kényes voltától is függött. A mészhabarcs alacsony szilárdságú, így a minőséget csak gondos falazással, a megismert szabályok betartásával lehetett javítani. A tapasztalat alapján kialakult szerkezeti hagyományok forma-
képző ereje érvényesült a 18–19. században például abban, ahogyan egy főúri kastélynál kialakult árkádsor boltozástechnikája – a sopronkeresztúri íves árkádsort már említettük – másfél-két év-
századra meghatározta az adott környék boltozástechnikáját, s ezzel lakóházainak formarendjét.

A 18. század végére ez a tapasztalaton alapuló fejlődés a szabályok kiadványokban, mintakönyvekben való terjesztése révén már jóval merészebb, a szerkezeti fejlődés jól felismerhetővé válik. A pápai vagy tatai templomoknál a fél téglá vastag héjboltozat (héjszerkezet ez akkor is, ha téglafalazattal készült, és még nem tudták számítani) tizenhat méter falközt fed át. A boltozathoz e célra gyártott téglát használtak a hat-hét hüvelyk, mintegy tizenhét-húsz centiméter boltvastagság érdekében, és átlós merevítő hevederívek falazásával erősítették a héjat. A boltozatot általában a falakra többletteherként ható fedélszék és héjazat elkészítése után építették meg, így nem kellett ideiglenes kitámasztó rendszert alkalmazni.

A későbarokk és hazai mesterei

A 18. század második felében a tatai és pápai (1774–86) templomot építő, nikolsburgi születésű Fellner Jakab (1722–1780) még céhes műveltségével emelkedett a legjelentősebb mesterek közé. A boltozatépítéshez való hozzáértését említettük, nem véletlen tehát, hogy számos jelentős műben vett részt. Ő tervezte a veszprémi püspöki palotát (1765–76) és a tatai Esterházy-kastélyt is (1764–69). A 18. század első felében az eredetileg Salzburghban született, és közel harminc éves korában hazánkba vándorolt Mayerhoffer András (1690–1771) kell kiemelniünk a boltozatokat értően kezelő mesterek köréből. Valószínű, hogy amikor a ráckevei kastély építésén dolgozott, 1724-től a pesti céh tagjaként működött. Feltehetően ő tervezte a pesti Egyetemi (volt pálos) templom (1725–42) gyönyörű, lendületes téri világát, ami sok vonásában rokon a kalocsai székesegyház (1728–54) térrendszerével. Neve a gödöllői kastély lépcsőházának átépítésénél, Pécelen és a gácsai kastélynál is felmerül, így a pesti epreskert, motívumaiban az ismert műveivel rokon kis kálvária is az ő művének tulajdonítható. A 18. századi boltozattechnika kiemelkedő szerzetesrendi mes-
tere volt a nálunk csak késői életszakaszát töltő, mégis jelentős nyomot hagyó karmelita Martin Wittwer (1667–1732), a győri karmelita templom (1721–28) típust teremtő, ellipszis alaprajzú ku-

polás terének alkotója. Ennek terve még 1714-ben készült. Más dunántúli művek mellett Győrben a Magyar Iskota épületét és a Kálvária-kápolnát is ő építette. Rajtuk kívül a 18. század megújuló építészetében az európai értékrendben is kiemelkedő osztrák és német udvari építészek mellett az egyházi és világi építészetben is jelen vannak olyan jelentős tehetségű építőmesterek, mint Melchior Hefele (1716–1794), a klasszicizáló későbarokkban a szombathelyi püspöki palota (1778–83) és a székesegyház (1791–1814) építője. Ők a hazai építési kultúra művelőiként szintén értékes örökséget hagytak ránk.

A késő barokk kultúrában – ha a perifériákra jellemző közvetett formában is – itthon is számos területen érzékelhető a korabeli Európa szellemi világa. Ennek hatásaként különböző elemekből olyan többretegű kultúra jön létre, melynek épp e sokféleségben van sajátos jelentősége. Egyszerre hat és erősödik fel, válik szélesebb körben elterjedtté az európai magas kultúra, és többféleségében érik ki, regionális jellegében kezd magasabb szintre emelkedni a vallási hitében megosztott, s így változataiban is különböző, de egyúttal immár iskolázottá váló tömegekben ható népi kultúra is.

Építészetünkben is e sokféle hatás érvényesül. A kísérletező itáliai barokk új térszemlélete és a klasszicizáló francia szellem építészeti nagyvonalúsága, a térrendszer összetettségének és illuzionisztikus továbbépítésének a művészete néhány más mű mellett a jezsuiták templomaiban, az egri Líceum könyvtárának összetett szellemi világában a tudomány és művészet összhangjának kifejezésekként vagy épp Franz Anton Maulbertsch világi szellemű freskóinak (1757–58) helyenként már a posztmodernig mutató finom iróniájában vannak jelen. Még közvetlenebb hatóerővel érvényesül a német és osztrák nagy barokk pompás műveinek – ha átvett, másodlagos formavilágként is – szerkesztésbeli érettsége, ami így a német, osztrák, francia tervek szellemén keresztül a legjobb kismesterek műveinek is jellemzőjévé válik.

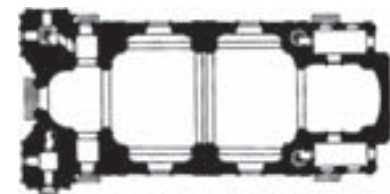
A 18. századi Habsburg-uralom időszakára jellemző közép-európai főúri arisztokratikus réteg életvitelének és kultúrájának ugyanígy kifejezésre jut az Esterházyak fertődi kastélyának kiépítésében, mint mecénási szerepvállalásukban, Haydn meghívásában vagy az operakultúra kiművelésében. A katolikus egyház ellenreformáció idején újjászületett szellemiségére, Pázmány beszédeinek szellemi erejére támaszkodott a többségében német ajkú nyugati polgárság is vagy az aulikus nemesség és birtokainak parasztsága, a *cuius regio, eius religio* elvén alapuló nagybirtokokon élő lakosság. A kisbirtokos nemesség egy része is a déli, katolikus Európa felé hajló kultúra híve és éltezője.

Vele szemben a Tiszántúlon, északkeleten, Erdély területén és foltokban máshol is virágozik a kálvini, a Dunántúl egy részén vagy a Felvidéken az eredeti lutheri reformáció, a nép nyelvén beszélő, s inkább a protestáns Észak-Európa szellemiségére támaszkodó világlátás. Függetlenségi vágyában önállóságra hajlamosabb a keleti országrész saját kultúrája, az előző kétszáz év hagyományai jobban kötik, gazdasági fejlettségében azonban jóval szerényebb. Itt épp úgy hat – talán valamivel erősebb is – az iskolázottságra törekvés szándéka, amit éltet Patak, Debrecen, Nagyenyed vagy Pápa kollégiumainak a jellemző nemzeti jegyeket megtartó és kibontó szellemisége. A Habsburg Birodalomhoz csatolt keleti, tiszántúli és erdélyi részekben jól érzékelhető a hagyományos közösségi erőket és tendenciákat fogva tartó erő, egyféle pozitív értéket jelentő saját út, a hagyománytisztelő folytonosságának hatása. Ezt a viszonylagos késleltetettséget a 19. és 20. század változásai során különösen Erdély – szellemének sajátos, eredeti jellemzői révén – őrzi meg.

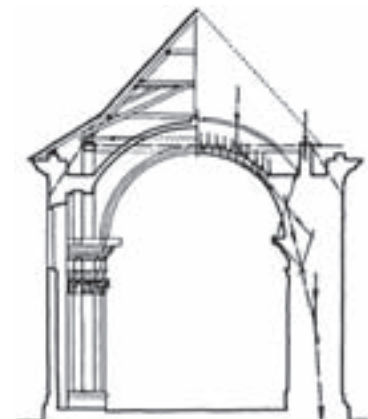
A Mária Terézia-korban az újra nyugati irányból terjedő anyagi-gazdasági és szellemi hatás, a fejlettség sajátos vonzása a városi polgári, iparos-kereskedői és falusi, mezőgazdasági-paraszti rétegek életében az elhivatott tanítók és népművelők révén az ország mindkét részén kibontakozik. A mezővárosi-falusi kultúrában karakteres regionális jegyeket nyer a népművészet, egyre jellegzetesebbé válik például a sárközi vagy a Káli-medence népművészetének táji-helyi meghatározottsága. A magas kultúra aulikus vagy liberális jellege, illetve a pápista és kálomista népi kultúra kettőssége a későbbiekben is egyedi szintet ad a magyarság kultúrájának.

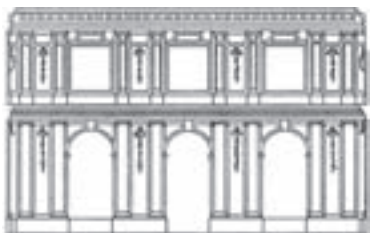

65–66. Tata, plébániatemplom, homlokzata és alaprajza, Franz Anton Pilgram, Fellner János, Grossmann József, 1751–84. Szentkirályi 1986.

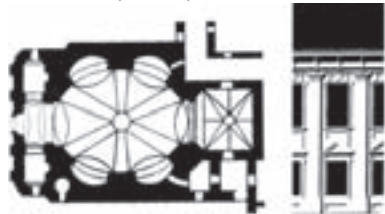
67. Csehboltozat erőjátékának elemzése a tatabányai szerkezet példáján. Andorné Tobiás Judit, ÉTK VI./3–4. 1974. A belső teret tagoló erőteljes pillérre terhelik vonóvassal a tetőszerkezetet és a főpárkányt, illetve a boltozat önsúlyát, a külső tömeg síkfelület marad, a szerkezeti rend vázas jelleghez közelít.

68. Szombathely, püspöki palota, klasszicizáló késő barokk. Melchior Hefe, 1778–83, díszterem belső.

69. homlokzat, részlet, Kardos 1953.

70. Győr, karmelita templom alaprajza, Martin Wittwer, 1721–28. Terv 1714. Tobiás 1974.

71–72. Debrecen, református kollégium, a főhomlokzat oldalrizalitja és középrésze, Kardos fényárnyék elemzésével, Péchy Mihály, 1817–1825, Kardos 1953.

A Habsburg Birodalom németesítő, ugyanakkor a nemzetiségek fejlődésére is támaszkodó, sajátosan multikulturális, s egyúttal az európai kultúra egyetemes vonásait is terjesztő hatalmi törekvései olyan folyamatokat erősítettek fel, amelyek az iskolázottság, a gazdasági fejlődés révén – a nyomasztó függőség ellenhatásaként is – kultúránk átalakulását és korszerűsödését segítették. Művelődésünk és nyelvi kultúránk jelentős erőfeszítésekre kényszerül az aulikus, katolikus országrészben vagy magán a hiten belül épp úgy, mint a protestáns, a függetlenség hagyományát jobban őrző országrészben, amely az irodalom, a közoktatás szellemi előrelépésén túl az építészeti kultúra fellendülésén és a környezet rendezetté, újkori jellegében korszerűvé válásában is megmutatkozik. A Mária Terézia-kor kulturális öröksége szándékai ellenére is emelkedő szintű nemzeti kultúrát, az európai újrakezdéshez és továbblépéshez, a modernizációs fejlődéshez sajátos lehetőséget teremt.

A korai modernizáció időszaka

A hazai felvilágosodás (1780–1820) megteremti az építészetben is a klasszicizáló modernizálódás igényét és új útjait, s a kastélyok vidékies világa mellett a városok átalakulásával felgyorsul a városiasodás. Az ezt követő, 1848–49-ig tartó három évtized, a reformkor, a feudális rendi társadalom újrafarmálását, a magyar nyelv és a nemzeti kultúra ápolását és megújítását, az ipar, kereskedelem és közlekedés fejlesztésének Széchenyi István által megfogalmazott céljait tűzte maga elé, folyamatai végül is az 1848–49-es forradalom és szabadságharc függetlenségi törekvéseiben, a történelmi Magyarország szuverenitása és egysége helyreállításának igényében összegeződtek.

Az 1820-as évek és 1867 között olyan alapvető változás ment végbe a társadalom állapotában, amely a szabadságharcot követő közel két évtizedes elnyomás ellenére felkészítette azt a modernizálódás folytatására. Előzményeivel együtt a következő alig két emberéletnyi idő elég volt ahhoz, hogy a történelmi Magyarország sokszínű társadalmi életvilága teljes megújítását, az életforma, társadalom és gazdaság modernizációját a kor lehetőségei szerint jóformán maradéktalanul végrehajtsa. Az ekkor elért sikerek ezért már a formálódó új, az előző koroknál műveltebb és gazdagabb, fejlettebb életformát jelentő polgári társadalom építőkövei és állomásai.

A 19. század első kétharmadában a kultúra egészének változáisaival együtt az átalakulás úgy az építésben, mint annak szabályozásában is megjelenik. A 19. század elején meginduló kapitalizálódás miatt változik a céhes szokásrend. 1813-ban szigorodik a céhszabályzat, a külföldi vándoréveiket letöltő kőművesmesterek mellett megjelennek bécsi és más külföldi akadémiákon végzett építésszek és építőmesterek, a céhes mestereknek pedig már a Helytartó Tanács előtt is elméleti vizsgát kell tenniük. Ekkor, a 19. század első felében különül el a kőművesmester, építőmester és az építés szerepköre, illetve fogalma. 1872-ben szűnik meg végleg a céhkorszak, és alakul át a képesítési rend, majd jönnek létre az ipartestületek.

Pest városában (Habsburg) József (1776–1847), a császár öccse és helytartója, 1796-tól az ország nádora 1808-ban hozta létre a fél évszázadig működő, őt is túlélő Pestvárosi Szépészeti Bizottságot, hogy a Pest továbbépítésére vonatkozó, az osztrák származású Hild János (1766–1811) által 1805-ben készített, első, átfogó városépítészeti elképzelés az engedélyezési eljárások során végrehajtható legyen. A bizottság csak később, 1839-ben dolgozza ki az első építési szabályzatot, amely a házak magasságát, a párkányvonalak betartását, az ablaktengelyek távolságát Haussman Párizst rendező terve előtt másfél évtizeddel előírja. Ez a szabálysor biztosított városképi egységet az ekkor kiépülő klasszicista Pestnek, amelyről József nádor egyik jelentésében azt írja: „Pest az osztrák birodalom legszebb városa lesz.”

Az ekkori városépítők közül a legkiemelkedőbb Pollack Mihály (1773–1855), a Nemzeti Múzeum (1837–44) tervezője és Hild József (1789–1867), aki számos középület mellett közel ezer lakóházat tervezett. E már egyre inkább fővárosi szerepet betöltő klasszicista Pest egyik legje-

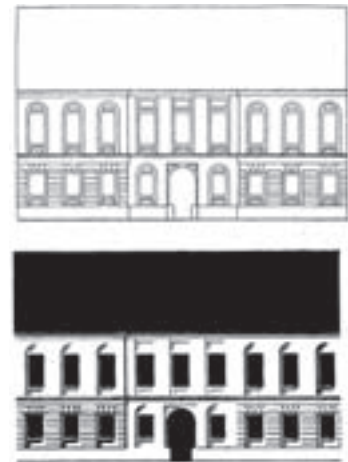
lentősebb értéke a Múzeum mellett a Duna-part Hild-féle egységes beépítése, amely a Lánchíddal (1838–49) együtt – tervezője a Széchenyi István által kiválasztott angol mérnök, William Thierney Clark (1783–1852) – a 19. század első felének kiemelkedő teljesítménye.

Az urbanizálódás országsherte jellemző, a visszafogott és vakolt, tiszta formákkal alakító magyar klasszicizmus korszaka megyeházak, kastélyok, többszintes városi lakóházak és néhány városképet, sőt tájat alakító nagy egyházi együttes sorát hozta létre. Jórészt Hild József alkotása az esztergomi (1822–1856) és egészében az egri (1830–37-ben épült) székesegyház, míg a debreceni Nagytemplom (1805–21) Péchy Mihály hadmérnök építésze (1755–1819). Mindkét egyházi együttes terve azonban számos változtatáson át alakul ki, több építész vesz részt a tervezésben és építésben. A nagyvonalú egyházi művészetben az esztergomi székesegyház még Kühnel Pál és Packh János által kezdett, 1839-től Hild által folytatott újjáépítése, az egri Líceummal szemben fekvő, Hild József által tervezett és épített, belső városképet a Líceummal együtt meghatározó székesegyház, a Császár fürdő gyógyudvara, illetve Pannonhalma klasszicizmus idején történő továbbépítése e kor további, jellemző alkotásai. A bencés monostor boltozattal fedett nagy könyvtártermét Engel Ferenc tervezte. 1824-ben kezdték el építeni, majd 1826-ban, Engel halála után Packh Antal bővítette s ő építette meg a templom magas tornyát is (1828–32), a zárt hasáb tömbje fölé ültetett Tempio motívummal a nyugati homlokzatnak egységes klasszicizáló arculatot teremtve.

A korban ott vannak még a francia klasszicizáló építészeti kultúra olyan hatását őrző művek is, mint az Isidore Canevale-féle korai klasszicista váci székesegyház (1767–77), illetve a szintén még 18. századi, Mária Terézia tiszteletére épített diadalív (1764). A sajátos helyi íz, a *couleur locale* a városainkban jelentős későbarokk építészeti leheggadása révén jön létre. A reformkor tiszta, újító szemlélete, a nyugat-európainál szűkösebb anyagi lehetőségek, illetve építőanyag forrásaink (hiszen téglapépítés ez, vakolva, kevés faragott kő használatával) a formavilágban is mértéktartást eredményeznek. Inkább derűs és harmonikus, mint hidegen ünnepélyes az egyházi, a polgári és népi építészetben egyaránt elterjedt visszafogott későbarokk, majd az átmeneti, copfnak nevezett klasszicizáló formálási mód.

Ugyanilyen fontos azonban az építés kis feladatokban kibontakozó klasszicizáló egyszerűsége. A dabasi kúriák meghitt világa, puritánságukban is néhány elemmel, oszloppal, „kódissállással” gazdagított, kontyolt magas tetővel alakított formái, a köralaprajzú templomok, mint a szilvásvárad református templom higgadt szépségű tömege és belső tere vagy a váli Ürményi-mauzóleum karcsú hengerteste, az esztergomi Szent Anna templom tiszta fogalmazásmódja egyes dél-alföldi parasztházak mellett e polgári-népi klasszicizmus megnyerő értékei.

A barokk kastélytípus a klasszicizmus tömeges kastélyépítése idején tovább egyszerűsödik. Többnyire egytraktusos és oldalfolyosós oldalszárnyakat építenek, a szobáknál hat méter körüli

73. Klasszicista homlokzatképzés, Pest, városi lakóház Kardos-féle elemzése.

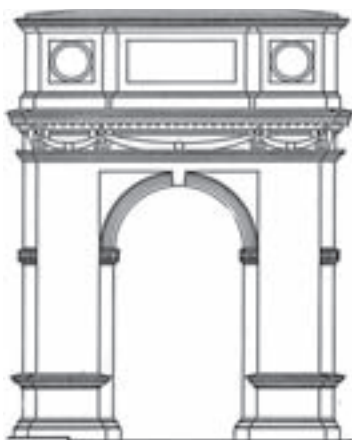

74. Kolozsvár, háromszintes kollégium épület függőleges tagolással, Kardos 1953.

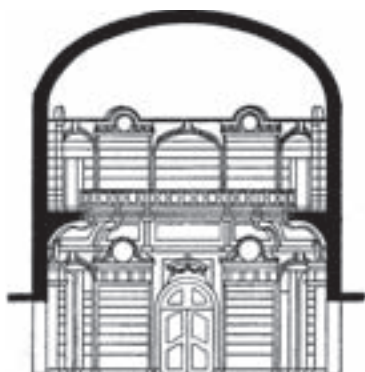
76. Alföldi falvak népi építészete, 19. század. Dél-alföldi klasszicizáló parasztház homlokzatok, Monor, falazott, Tiszaderzs, fatornácos, Tápiószűz, oromzat. Balázs Mihály 54 rajzból álló gyűjteményéből, 1983.

75. Budapest, Nemzeti Múzeum II. emelet kupolateré, metszet. A klasszicista térképzés érett példája. Pollack Mihály, 1835–49. Kardos, 1953.

77. Vác, Diadalív, korai francia klasszicizálás, Isidore Canevale, 1764. Kollár–Vámosy 1996.

78. Eger, Líceum, a könyvtár metszete, Fellner Jakab, 1780 körül. Kardos 1953

79. Pannonhalma, Apátsági Könyvtárterem metszete, Engel József és Packh János, 1824–1832. Kardos 1953.

80. Esztergom, a Székesegyház a Duna felől, Rabb Péter rajza, ÉÉT 2004/1–2.

falközéssel, míg a középrészt a portikuszos főhomlokzat mögött két vagy három traktussal szerkesztik a harántfutó dísztermet közrefogva. Így gerendasoros fafedéssel és téglafalakkal minden megoldható, csak a díszteremnél szükséges nyolc-kilencméteres gerendahossz. Az egyszerűbb tetősíkokkal a fedélszék is leegyszerűsödik. A nádazott, vakolt fafödém és a falak festhetők, a gipsz-elemek eltűnnek, vagy egyenes vonalúvá válnak.

A stílusváltások jellemző művei közé sorolható egy sajátos együttes, a francia hatást sugárzó művek közül Charles Moreau (1758–1848) nagyannai, a kripta felett kupolás belső terű, előépítményes plébániatemploma, az Esterházy család bakonyi erdőbe rejtekező mauzóleuma is (1808, 1813–18). Moreau „szigorú, kissé a directoire felé hajló művészetének dokumentumát” (Rados 1975, 254.) nemcsak azért érdemes említeni, mert Hild József is dolgozott az irodájában, s így Hilden keresztül is hatott klasszicizmusunk zárt jellegű formálásmódjára, hanem azért is, mert ez a különös hagyományelem Makovecz Imre piliscsabai együttesének inspirálójaként kortárs építészettünkben ma is tovább él. Az olyan meghatározó város- és faluképek, mint Veszprémben a Várhegyen a későbarokkban 1765-től kiépült egyházi együttes (püspöki palota, rendházak, templomok, szemináriumok, iskolák) és polgárházak, vagy a Dél-Dunántúl, Dél-Alföld 18–19. századi falusi építkezései is jól tükrözik az átmenetet.

Az új korstílus, a klasszicizmus évtizedei a késői barokkhoz képest további egyszerűsödést, lehiggadást és egyféle polgárisodást jeleznek. A reformkori földbirtokos nemesség vidéki kastélyai és hagyományait is még őrző klasszicista megyeházai, a városi polgárság két-háromemeletes, többalakos pesti lakóházai – köztük Pollack Mihály vagy Hild József művei – egy gyakorlatias, tisztán formáló, ugyanakkor technikailag egyes részletekben fejlettebb – például kétrétegű ablakszerkezeteket, fejlett kályhafűtést alkalmazó – korszak alkotásai. A céhek késői korszaka ez, amelyben az építőmesterek vállalkozóvá válva nemcsak saját munkanemeiket látják el, hanem az egész építést szervezik. (KOMÁRIK 1971) A céhrendszer átalakulóban van, korlátait az új jelenségek feszegetik, hiszen Franciaországban a forradalom már el is törölte ezeket. A színvonal megőrzése, fejlesztése felett az említett Szépitő Bizottság és József nádor örökdi. Az ő alcúti kastélya (1819–27), a Magyar Nemzeti Múzeum épülete, a Szép utca 6. számú lakóház (Almásy-palota, 1817) – melyek Pollack Mihály művei – lehetnek azok a példák, amelyek e kor építéstechnikai színvonalát jól reprezentálják.

Az ötvenes-hatvanas évek romantikus építészete hasonló szerkezeti vonásokat mutat, mint az előző évtizedek klasszicizmusa, többnyire csak a nyílások íves formáiban követi a középkort, szakít a klasszicizmussal. Ez a szakítás távolról sem olyan gyökeres, mint Angliában a középkorhoz fordulás, inkább csak rövid stílusváltás. Buda ekkor lendül ismét fel, jó néhány romantikus temp-

lom, lakóház és iskola épül a félköríves romantika (ez inkább a német Rundbogen-Styl utánzása, kevésbé a ruszini ihletésű formavilág) vagy a neogót stílusjegyek formarendjében.⁷

E rövid életű hazai romantika legjellemzőbb műve a Feszly Frigyes (1821–1884) által tervezett Duna-parti Pesti Vigadó. Az épület ott álló elődjét, a Pollack Mihály által tervezett Redout-t 1849-ben Budavár ostromakor a várbeli osztrák tüzérség szétlőtte, így tíz évvel később nemzeti üggyé vált az újjáépítés. A régi romjait 1860-ban lebontották, 1865-re készült el a magyar nemzeti építőstílus megteremtésének vágyából született épület.

A nemzeti jelleg kifejezési eszközeinek keresése a 18. századból eredő törekvés, amelyet Kelet-Európa és hazánk elkésve követ, s ami majd a századfordulón, az 1896-os millennium ezredévi ünneplése idején vált át feszültséget kiváltó nemzeti lobogásba, a nemzeti érzés egyféle túlhajtásába. Johann Schauff (1757–1827) cseh származású pozsonyi rajztanár volt az első, aki 1790-ben kiadott könyvében már kísérletet tett magyar nemzeti jellegű oszlopfők kialakítására.⁸ A naivnak ítélt elképzelés visszhang nélkül maradt.

A szabadságharc elbukása után már érthetőbb ez az érzelmi alapokra épülő formatörekvés. 1840-től (a húszas évek hazai romantikus költészete jelenthette ehhez az előzményt) divattá vált Pesten a gótizáló házakon magyar vitézeket ábrázolni: talán innen ered a Vigadó főhomlokzatának árkádpilléreire megjelenő, táncoló parasztokat idéző népies figurális díszítés. Ez a nagyvonalú homlokzattal, árkádsorral és finom felépítményekkel, jó arányú tagolással, keleties jelleggel és díszítésekkel fogalmazott épület a hazai romantikus építészet legjelentősebb alkotása. A keleties vonások a következő időszakban a magyarországi zsinagógák motívumvilágát jellemzik, a népi formakincsre építő, nemzeti építészet megteremtésére irányuló stílustörekvések pedig több mint fél évszázadon át programot jelentenek, és az 1920-as évek végéig jelen vannak a hazai építészetben. Feszly, a német anyanyelvű pesti patrícius családból származó, a klasszicizmussal, majd a historizálással is szembeforduló, termékeny építész a magyar kultúrához való tartozását, az ezért érzett felelősségét akarta eredetiséget sem nélkülöző művészetében a szellemi élet területén nyilvánítani.

A szerényebb, polgári környezetben, a biedermeier, a nyárspolgárság építészetében és lakberendezésében és a gyorsan fejlődő város három-négyszintes lakóházainak építése során kiérik a korai modernizáció építési kultúrája, a reprezentáció helyett a kényelmet és a gyakorlatias funkcionális igényeket szolgáló formaalakítás fejtett, sokrétű építészeti és tárgyi világa. A 19. század közepén a Hofman-féle körkermencével nagyiparivá válik a téglagyártás (1858-tól), a nagyüzemi jellegű 19. századi üveghutákkal felfejlődik az üvegyártás, és megjelenik az iparosodást jelző öntöttvas felhasználása is. A makói volt megyeháza klasszicista épületének földszintjén öntöttvas oszlopok tartják az étterem megnövelése érdekében az emeleti középső főfalat hordó kiváltógerenda terheit (1838), majd Hild vasszerkezettel építi meg az esztergomi kupolát is.

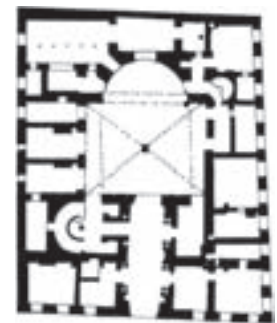
A technikai fejlődést reprezentálja a Pestet és Budát összekötő Lánchíd és a Várhegyet átfúró alagút is. A Lánchíd építését a Széchenyi István által alapított hídegylet 1833-ban javasolta az Országgyűlésnek. Széchenyi az angliai marlow-i lánchíd építőjét, W. T. Clarkot kérte fel a terv készítésére, 1842-ben kezdtek a hídpillérek alapozásához Adam Clark irányításával. 1848. július 18-án az egyik láncszem beemelésekor elszakadt, az állványzat egy része is a Dunába zuhant, Széchenyi maga is a vízbe esett. A hidat végül 1849. november 20-án adták át a forgalomnak. A középső nyílás 202,62 méter, a pillérek magassága 48 méter a vízszint felett. A vasszerkezetet 1913–17 között átépítették, előtte még 1907-ben átvezették a villamospályát. 1945. január 18-án a pesti oldalon felrobbantották a híd lánckamráját, a híd a Dunába szakadt. A hidat kisebb átalakításokkal – a vámházakat lebontva, a pillérkapukat 6,45 méterre kiszélesítve – 1949. november 20-án adták át a forgalomnak – írja Gáll Imre hídtörténész A budapesti Duna-hidak című munkájában, 1984-ben. William Thierney Clark, a Lánchíd tervezője, építésének irányítója 1839-ben a pillérek alapbetonjának készítéséhez a beocsini kolostor bányájának mészmárgájából égetett és öröltet úgynevezett román cementet. Harminc év múlva, 1869–70-ben itt indul meg a rendszeres cementgyártás. A híd 1839-től 1849-ig épült, helyszíni

7./ Komárik Dénes: *A gótizáló romantika építészete Magyarországon*. ÉÉT, 1982/3–4., 275–319. A „félköríves” romantika építészete Magyarországon, ÉÉT, 1984/1–2., 139–193.

8./ Schauff oszloptervét Bibó egyik cikke ismerteti, míg a 4. jegyzetben említett tanulmány a könyvet korábbra datálva részletesen elemzi, Bibó I.: *Európai hatások és helyi fejlődés az 1800 körüli magyar építészetben*. ÉÉT, 1972/1–2., 125–163.

81. Budapest, Sándor-palota a budai Várban, 1806. tervezője tisztázatlan. Kardos 1953.

82. Budapest, Szép utca, Almásy-palota, földszinti alaprajz az udvart bővítő félkörös konchával. Pollack Mihály, 1817.

83. Esztergom, Szent Anna templom, metszet. Packh János, 1828. Kardos 1953.

84. Feszli Frigyes Vigadó, a romantika főműve, Finta József vázlata. Építőkockák, 1970.

85. Budapest, Vigadó alaprajz, Feszli Frigyes, 1859–64. Rados 1975.

86. Veszprém, a Várhegy építményei. Jánossy György rajza 1965-ben.

munkáit Adam Clark vezette, a tervező évente néhány hétre jött csak „Pesthre”. A hídfő és a pillérek felmenő falai cementhabarcsba rakott kőfalazattal, a külső részek faragott kőburkolattal készültek.

Számos jó kezű mester dolgozott Pesten, ahol 1803-ban 2904, 1820-ban már 3859 ház állott; bár jórészüket ismerjük, de még a Sándor-palota, e korai fontos mű tervezőjét sem tudjuk ma már azonosítani. Kétségkívül Pollack Mihály volt közöttük a legkiválóbb, aki több száz lakóházat és kastélyt is tervezett. Ő újíttotta meg 1804–25-ben az 1757-ben földrengés által megrongált pécsi székesegyházat, Árpád-kori templom maradványai fölé tervezte a szekszárdi Vármegyeházát, amit 1828–33-ban épített meg Stan Jónás helyi építőmester. A 19. század szokásrendszere érvényesül a klasszicista kastélyok-megyeházák funkcionális elvei szerint alakított, két udvart körbefogó hatalmas épület, a Nemzeti Múzeum térszervezésében is. Az alagsora a barokkban kiérlelt lapos boltozatokkal fedett, földszintjén és emeletén fafödém készült, az előcsarnok és a felső körtér téglakupolás. Vasat még csak falkötő vasként alkalmazták; Ganz Ábrahám első vasöntödéje is csak 1845-ben kezd működni.

Az épület nagyobb mérete a munkaszervezésben is valami mást jelent, mint ahogyan a céhek egymást ismerő mesterei vagy segédei dolgoztak. A nagy létszámú, többnyelvű munkássereg a 19. század második felében továbbalakuló építőipari munkásság előhírnöke. A változást tükrözi az is, hogy a korinthuszi oszlopfejeket inkább önből öntötték, minthogy kőfaragómunkával készítették. Újabb, termelékenyebb eljárások jelentek meg, a modernizáció tendenciái a gépkorszak előtti anyagokat és munkamódszereket, a kézműves munka világát vagy átalakítják, vagy kiszorítják. Érdekes példa e folyamatra a Pollack által tervezett sárospataki nagy kollégium emeleti könyvtárterme is (1820–34 között), ahol a galéria alatt sorakozó, a körülfogott tér sarkainál íves gerenda alá épített dór oszlopok is fából készültek, kulisszaként veszik körbe a szép arányú könyvtártermet.

A modernizálódás folyamatai és a korszak építészei

A 18–19. század e sokrétű modernizációs változásai természetes módon tükröződnek a felső rétegek életformájának alakulásában is. Az 1720–1920 közötti két évszázad kastélyai és városi palotái térrendszerének funkcionális és szerkezeti, technikai-kényelmi és formai-stílusbeli megújulásában önmagában is lemérhető az a kibontakozó modernizálódási folyamat, amely e társadalmi téren még alapvető szerepet játszó főúri, majd egyre inkább nagypolgári arisztokráciává váló építettoi réteg reprezentatív magánépítészetét ezen keresztül életvilágát alakítja.

Kastélyépítészetünk történeti kutatása Rados Jenő 1931-es összefoglaló kötetét követően 1945 után felesleges, legfeljebb túrt témává vált. A kastélyállomány fenntartásának elmaradása vagy hosszú évekig elhanyagolása, gyakran pusztítása súlyos kárt okozott a műemlékeinkben. A műemlékvédelem jelentőségének erősödésével néhány várkastély, vár helyreállításával (Siklós, Diósgyőr, Kőszeg, a budai Vár és Várpalota, 1989 után Gödöllő) kapott némi figyelmet e feladat. Több jelentős részkutatás mellett – mint Gerevich László, Gerő László, Komárik Dénes, Merényi Ferenc, Voit Pál, Dávid Ferenc majd Bugár-Mészáros Károly munkái – különösen Sisa József több évtizedes kutatómunkájával történt meg az 1840–1914 közötti historizáló emléanyag összefoglaló feldolgozása is.

Az említett modernizációs szempontsorról folytatott vizsgálódás az Építészettörténeti és Műemléki Tanszéken a kastélyprogram kapcsán Istvánfi Gyula kutatásaival, az általa irányított hallgatói felmérések és hasznosítási tervek készítése során indult meg. Fekete J. Csaba a PhD képzésben Istvánfi témavezetésével folytatott – a számítógépes feldolgozással a térfejlődést szemléletesen feltáró és bemutató – kutatómunkát, amit Funkciószervezés és téralakítás a főúri reprezentatív magánépítészetben az 1720 és 1920 közötti Magyarországon című 2007-es értekezése foglalt össze.

A 19. század első kétharmadában, a klasszicizmus és a romantika idején bekövetkezett a céhes világ bomlása. Felgyorsult a kapitalizálódás és polgárosodás, de a generációkon át helyüket öröklő céhes mesterek még fenntarhatták a zárt kereteket és korlátozó szerepüket. A kivitelezésre jogosult céhparosok, építőmesterek jómódú vállalkozókká válhattak, míg az említett, általában külföldön tanult, mestervizgát nem – vagy csak későn – tett, valamint a céhből kirekesztett, már tervezéssel foglalkozó néhány építész nem gazdagodott meg, szerepüket és jelentős megbízásaikat is csak szembeűnő értékű tevékenységüknek, a művelt, aulikus szellemet képviselő nádornak vagy egyes főpapok által történt kiválasztásuknak köszönhették.⁹

Pollack szakmai tudása és tisztessége, szerény és áldozatvállaló közéleti szerepe, sok évtizedes eredményes együttműködése a náddal a Szépészeti Bizottságban, Hild már gyakorlatiasabb és mozgékonyabb, anyagi érvényesülésre is törekvő, s a negyvenes években már újságcikkben is propagált tevékenysége vagy Feszl a kivitelezéstől és adminisztrációtól idegenkedő, jellegzetesen romantikus művészemléksége (egy ideig társakkal közös irodában végezte a rajzaszathoz kötött tervezői feladatokat, később irodát sem tartott fenn, egyedül dolgozott) nem aratott a mai értelemben vett közönségsikert, többnyire anyagilag is csőd közeli helyzettel járt (Feszl tíz évig csődben is volt, ez akadályozta tervezői és közéleti érvényesülését).

A kapitalizálódásnak ezen a szintjén még nincs jelentős szerepe sem a sajtónak, sem a kritikának, az építészeti eredmények összegezése is jóval később történik meg. A korabeli magyar kultúra progressziójára mégis jellemző, hogy e német anyanyelvű családokból származó építészek vállalják e hazai környezetet és kultúrát, s úgy építik műveiket, hogy az a felívelőben lévő sajátos – egyszerre nemzeti és polgári – öntudatosodást szolgálja. A polgárság nyelve Pesten vagy Óbudán és a városok egy részében többnyire még német, de már megújult a magyar nyelv. Ez és a befogadó jellegű kultúra váltja ki az azonosulást, illetve kultúraválasztást, a magyar kultúra vállalásával egyféle asszimilációt, amely majd a következő időszakban érinti a zsidó polgárság döntő többségét is.

9./ A magyar klasszicizmus és romantika mesterei által teremtett értékek számbavételére és értékelésére az előző, 11. jegyzetben említetteknel már jóval korábban Lyka Károly és Hekler Antal munkáit követően a trianoni béke után, a két világháború közötti visszazuhanást követő emelkedés idején, a 20. század harmincas-negyvenes éveiben történt meg. Zádor Anna művészettörténész, Rados Jenő építészettörténész tanár vagy Borbíró (Bierbauer) Virgil, a CIAM elveit képviselő szerkesztő és kritikus, illetve a Feszl, Lechner és Lajta életművét kutató Hekler-tanítvány, Vámos Ferenc összegezték a kor eredményeit írásaikban. A kismesterek vonatkozásában fontosak a hallgatói felmérések is.

Az Építészettörténeti Tanszék által irányított felmérések gyakorlatok folyamán az 1956 utáni négy évtizedben huszonkét város műemlékkel rendelkező központjának értékelését és több száz kastélyállapot felmérését végezték el, anyaguk az OMF Tervtárába került. Hasonló felméréseket az Ybl Miklós Főiskola és az Iparművészeti Főiskola hallgatói is végezték. Istvánfi Gyula több évtizedes oktató-kutató tevékenysége, illetve 1990 után az ő és Veöreös András hallgatói munkával végzett erdélyi templomfelmérései és könyv formában történő publikálásuk Medgyaszay István, Sváb Gyula, Kós Károly vagy Rados Jenő, Kardos György, Hajnóczy Gyula műemléki és népi építészetrel foglalkozó gyűjtéseit folytatta, s az építésztképzésben betöltött szerepét elevenítette fel.

87. Villány környéki pincék, falukép, 19. század első fele. Tanulmányi kirándulás rajzversenye, Újvári Jenő üvegtervező művész, 1974.

35 | 36 **II. 9–16. tábla. 35–77. kép.** 35. Kőszeg, a Jurisich tér 16–18. századi polgárházai és az Alsó Kaputorony helyén 1932-ben épült Hősök kapuja, a tér közepén az 1739-ben állított
 37 | 38 Mária oszloppal, s a nyitott árkaádsoros Pákh-házak. 36., 37., 38. A festett homlokzatú 3. sz Lauringer-ház, az 5. sz Sgrafittos-ház, középen üzetettel. A 11. sz a Patika múzeum, ezek
 39 | 40 helyreállítója Sándyné Wolf Katalin, 1969–1988. 39., 40. Megörzött részletek, Kegykép a falon és egy 19. századi kapu motívumai. Lelkes László diaképei.

9.

41 42
43

41. Tihany, apátsági templom, 1719–37, 11. századi altemplomában I. András sírköve. A Balaton látképébe tartozó jellegzetes barokk templom díszkivilágításban. Ágostházy László helyreállítása után, 1965. Járay Rudolf felvétele. 42. Győr, a Magyar ispita udvara, épült 1666 előtt, Borsos Miklós szobrával. 43. Pápa, a történeti város megújítása, főépítész Winkler Gábor. A barokk belváros északkeleti része, római katolikus plébániatemplom, építette Esterházy Károly. Fellner Jakab műve, 1774–86, felette az egyes részeiben gótikus várat is magába foglaló Esterházy-palota, építője Grossmann József, 1783–84.

10.

11.

44 46
45 47
49 48
50 51 52 53

44–45. Fertőd, Eszterháza, az Esterházy-kastély 1762–67, Főbejárat. 46–49. Főépület, puttók a vízmedencében, kerti homlokzat, kerti kijárat. 50–53. Fogadóépület és gazdasági központ, Enfilade a terem sorban, díszterem sarok, barokk tükkörkeret. 44. Légifotó, Citrohan. 45–53. A szerző felvételei. Helyreállítás. Rados Jenő és Varga István vezetésével 1957–75.

12.

58
56 55
54

13.

57 60
61
59

A Világörökség egyetemes értékei. 54. Pannonhalma, a bencés Főapátság együttese, előtérben a könyvtár és a templom tornya, 1824–32, Engel Ferenc, Pakh Antal. Légi fotó, Képes Kalauz, 1996. 55. Légi fotó, Citrohan, Örökség, 2005. 56. A könyvtár nagyterme, 1826–35. Képes Kalauz, 1996. 57. Hollókő, hagyományörző palóc falu. Világörökség 1987. Miniszterelnöki Titkárság Kiadványa, 1996. 58. Pécs, a történelmi belváros, székesegyház, Püspökvár, Dóm-múzeum, Barbákán kert, Szent István tér, a II–IV. századi római temető helye. Román kori székesegyház, 1882–89 között Friedrich Schmidt gyökeresen átépítette. I. és II. számú sírkamra, a Cella trichoria és a Cella septichora, az ókeresztény mauzóleum. A mauzóleum rekonstrukcióját szakértői csoport végezte, 1974–88 között, Bachman Zoltán vezetésével. Világörökség 2000. 59. A Dóm tér és a mauzóleum építés közben. 60. A mauzóleum belső tere. 61. A II. számú sírkamra északi fala. Bachman Zoltán, Fülep Ferenc, Pintér Attila: Sophiane-Pécs építészeti értékei, Képzőművészeti Kiadó, Budapest, 1988.

62 | 66
63
64 | 65

14.

62. Budai Várnegyed, középkori polgári lakóházai, Úri utca 47., gótikus földszinti homlokzattal, A 45. sz 4+2 ablakos, a 2 ablakos rész előre ugrik, a ház belseje középkori. A 43. sz átalakított. 63. Sopron, Eggenberg-ház, kőszószékkel 1674–76. Sopron, 1995. 64. Batthyány tér, volt Fehér Kereszt Szálló, 1755–60. Budapest, 1997. 65. Fertőrákos, római és 16–18. századi kőfejtő.

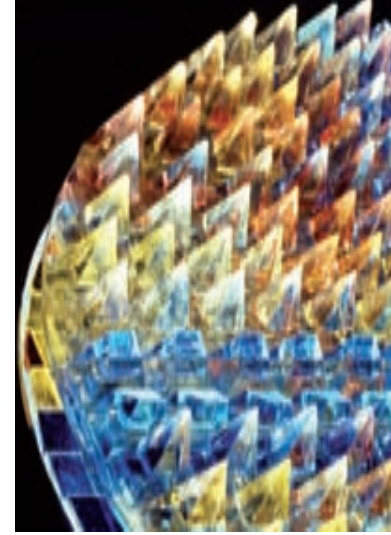
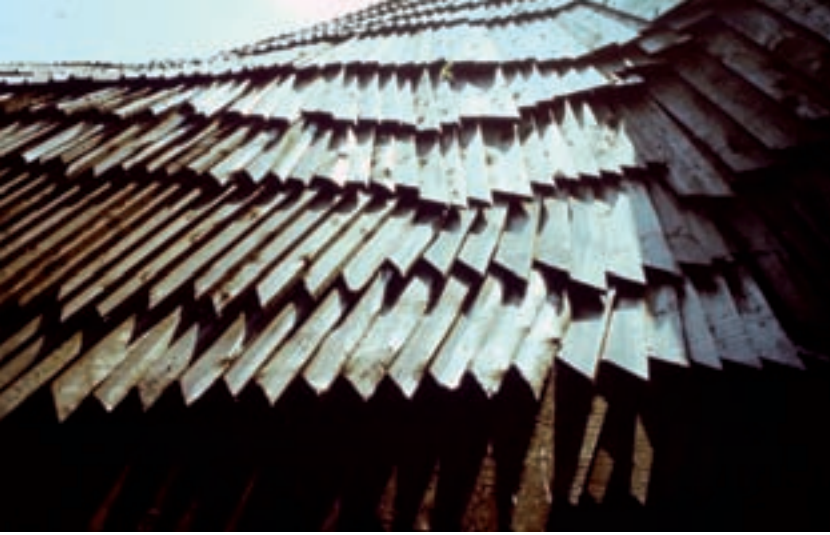
Czeizing Lajos fotója. 66. Sárospatak, a református Nagykollégium könyvtárterme. Pollack Mihály, 1834. Hapák József fotója. 67. Debrecen, Református Kollégium, Péchy Mihály, 1817–25. 68. A református Nagytemplom, Péchy Mihály, 1805–19. Hapák József fotói. 69. Hortobágy, Kilenclyükü híd és a Pusztasátság, 1780. Restaurálva 1960. Világörökség, 1999. 70. Hegyhátszentpéter, tájház, restaurálva 1967, Cseh István. Monumenti d' Ungheria, OMF, 1983.

15.

67 | 70
69 |
68 |

71 | 72 73 Kézműves múltunk mindennapjai. 71. Dobogókő, Síkunyó. Makovecz Imre, 1980. Lelkes László fotója. 72. Útszéli Krisztusfej, Olasz Ferenc fotója. 76 | 77 73. Üvegprizmák. Z. Gács György, hatvanas évek. 74. Villánykövesd, pincesor.

75. Szentendrei Duna-part. 76. Pécs, középkori kőtoronyok derengő tájban. Lelkes László dia-képei. 77. A Modernizáció hajnala. A Lánchíd a Dunán, vasszerkezete és kőpillérei T. W. Clark, 1839–49. A kőoroszlán Marschalkó János műve, Czeizing Lajos fotója.

Válogatott irodalom az 1. fejezethez

TÖRTÉNETI ELŐZMÉNYEK, NÉPI ÉPÍTÉSZEK

- Hajnóczy Gyula: *Az építészet története. Ókor I–II. Klasszikus kultúrák*. Tankönyvkiadó, Bp., 1991.
Hajnóczy Gyula: *Pannónia római romjai*. Műszaki, Bp., 1987.
Pannonia Hungarica Antiqua. Szerk. Hajnóczy Gyula, Mezős Tamás. Itinerarium Hungaricum, Bp., 1995.
Póczy Klára: *Közművek a római kori Magyarországon*. Műszaki, Bp., 1980.
Istvánfi Gyula: *Az építészet története. Őskor és népi építészet*. Tankönyvkiadó, Bp., 1997.
László Gyula: *A honfoglaló magyar nép élete*. Magyar Élet, Bp., 1944.
Györfly István: *Magyar falu, magyar ház*. Turul, Bp., 1943; Akadémiai, Bp., 1987 (reprint kiadás).
Fél Edit–Hofer Tamás: *Magyar népművészet*. Corvina, Bp., 1975.
Barabás Jenő–Gilyén Nándor: *Magyar népi építészet*. Műszaki, Bp., 1987.

MAGYAR KÖZÉPKOR

- Csatkai Endre–Dercsényi Dezső: *Sopron és környéke műemlékei*. Magyarország műemléki topográfiaja, II. köt., 2. kiad., Akadémiai, Bp., 1956.
Dobos Lajos–Kriszt György: *Középkori templomaink*. 2. kiad. MTI, Bp., 1991.
Emlékek az Ápád-korból. Szerk. Szabó Ágota. TMA, Bp., 1996.
Entz Géza: *A Mátyás templom és a Halászbástya*. Képzőművészeti Kiadó, Bp., 1985.
Entz Géza: *Gótikus építészet Magyarországon*. Magyar Helikon, Corvina, Bp., 1974.
Gáll Ernő: *A budapesti Duna-hidak*. Budapest, 1984.
Gerő László: *Magyarországi várépítészet*. Művelt Nép, Bp., 1955.
Gerő László: *Az építészeti stílusok*. Gondolat, Bp., 1957. Sedlmayr János, Beck Zsuzsa, Lombár Pál, Gerő Balázs rajzaival.
Várépítészetünk. Szerk. Gerő László. Műszaki, Bp., 1987.
Guzsik Tamás: *A pálos rend építésze a középkori Magyarországon*. Mikes, Bp., 2003.
Hapák József fotói. Református templomok a Felső-Tisza-vidéken. Gáborjáni Szabó Botond Táj és lélek és Rácz Zoltán *Anyag és szellem* című tanulmányával. Alföldi Nyomda, Debrecen, 1999.
Marosi Ernő: *Magyar falusi templomok*. 2. kiad. Corvina, Bp., 1979.
Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve I–III. Szerk. Takács Imre, Pannonhalma, 1996.
Képes Kalauz, összefoglaló melléklettel uo.
Szücs Jenő: *A középkori építészet munkaszervezetének kérdéséhez*. In: *Budapest régiségei. A Budapesti Történeti Múzeum évkönyve*. XVIII. Szerk. Gerevich László. Akadémiai, Bp., 1958. 313–364.
Feuerné Tóth Rózsa: *Gótikus kőfaragó műhely Mátyás korában*. Uo. 365–382.
Valter Ilona: *Bélapátfalva. Apátsági templom*. Tájak, Korok, Múzeumok. Bp., 1994.
Vámosy Ferenc–F. Vámosy Erzsébet: *Az építészeti kultúra Magyarországon*. Magyar Technikatörténeti Kalauz. METESZ. <http://www.scitech.mtesz.hu/07vamosy>

ÚJKOR, MŰEMLÉKVÉDELEM

- A műemlékvédelem Magyarországon*. Szerk. Császár László. Képzőművészeti, Bp., 1983.
A Sándor-palota, főszerk. Sinkó Katalin. Akadémiai Kiadó, Bp., 2003.
Deschmann Alajos: *Kárpátalja műemlékei*. Tájak, Korok, Múzeumok, Bp., 1990.

- Gerő László: *Magyar műemléki ABC*. Műszaki, Bp., 1984.
- B. Nagy Margit: *Reneszánsz és barokk Erdélyben. Művészettörténeti tanulmányok*. Kriterion, Bukarest, 1970.
- Barokk tervek és vázlatok 1650–1760. Baroque Designs and sketches 1650–1760*. Bp., 1980, (kiállítás katalógus).
- Bethlen Miklós: *Élete leírása magától*. In: *Kemény János és Bethlen Miklós művei*. Szépirodalmi, Bp., 1980, 399–982.
- Császár László: *Építőmesterség a magyar múltban*. ÉTK, Bp., 1986.
- Détshy Mihály: *Sárospatak*. 3. kiad. Corvina, Bp., 1979.
- Détshy Mihály: *Sárospatak, Rákóczi vár*. Tájak, Korok, Múzeumok, Bp., 1990.
- Feuerné Tóth Rózsa: *Reneszánsz építészet Magyarországon*. Corvina, Bp., 1971.
- Kismarty-Lechner Jenő: *Tanulmányok a lengyelországi és felső-magyarországi renaissance építésről*. Bp., 1913.
- Komárik Dénes: *Építészképzés és mesterfelvétel a XIX. században. Pesti mesterek és mesterjelöltek*. ÉÉT, 1971/3–4., 379–418.
- Komárik Dénes: *Fesztl Frigyes 1821–1884*. BTM, Bp., 1993.
- Művészet és felvilágosodás*. Szerk. Zádor Anna, Szabolcsi Hedvig. MTA, Bp., 1978.
- Rados Jenő: *Hild József, Pest nagy építőjének életműve*. Akadémiai, Bp., 1958.
- Rados Jenő: *Magyar kastélyok*. A Műemlékek Országos Bizottsága és a Könyvbarátok Szövetsége, Bp., 1931.
- Sallay Mariann–Bak Jolán: *Fertőd, Esterházy kastély*. MTA, Bp., 1979.
- Szabolcsi Hedvig: *Magyar bútorművészet a 18–19. század fordulóján*. Akadémiai, Bp., 1972.
- Varga Vera: *Régi magyar üveg*. Képzőművészeti, Bp., 1989.
- Vukov Konstantin: *Ablakok*. Szerk. Lőrinczi Zsuzsa. 6 Bt, Bp., 2005.
- Zádor Anna: *Pollack Mihály 1773–1855*. Akadémiai, Bp., 1960.
- Zádor Anna–Rados Jenő: *A klasszicizmus építésze Magyarországon*. MTA, Bp., 1945.

A Tájak, Korok, Múzeumok nagyszámú sorozatából csak néhányat említek, műemlékeink nagy részéről készült ismertetés.

SZAKCIKKEK AZ ÉPÍTÉS-ÉPÍTÉSZETTUDOMÁNY SZÁMAIBÓL:

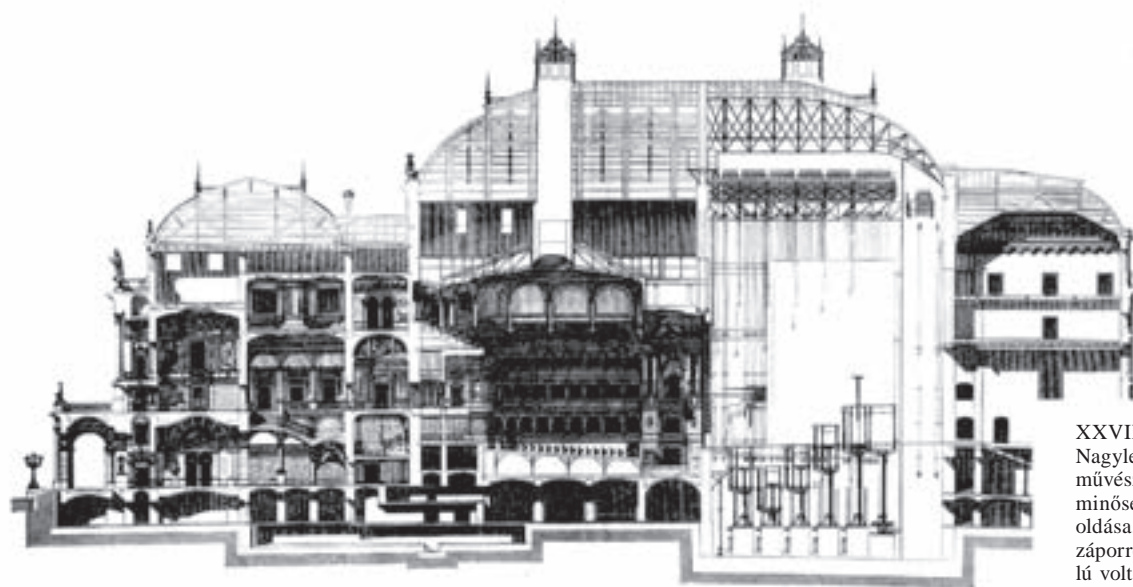
- Andorné Tobiás Judit: *A XVII–XVIII. századi Magyarország barokk templomépítészetének szerkezeti kialakulása és fejlődése*. 1974/3–4., 341–386.
- Balogh István: *Adatok az alföldi faépítkezés történetéhez*. 1980/1–4., 87–114.
- Császár László: *Későgótikus boltozattípusok Közép-Európában*. 1–2. 1987–88/1–2., 93–168. és 3–4. 407–447.
- Czagány István: *A budavári gótika tervezéstechnikai módszerei és összefüggései*. 1985/3–4., 397–452.
- Détshy Mihály: „Perényi-loggia” vagy „Lorántffy-loggia?”, *A sárospataki várkastély loggiájának építéstörténete*. 1972/1–2., 51–54.
- Détshy Mihály: *I. Rákóczi György fundálói*. 1972/3–4., 347–378.
- Entz Géza: *Gótikus építészeink településalakító szerepe*. 1979/1–2., 17–24.
- Horler Miklós: *Módszertani adalékok a magyar későközépkori építészet kutatásához*. 1979/1–2., 35–84.
- Kertész Pál: *A műemléki kőanyagok bányahelyeinek kutatása*. 1982/1–2., 193–228.
- Koppány Tibor: *Építési gyakorlat a 17. századi Magyarországon a tervezéstől a megvalósulásig*. 1987–88/3–4., 449–488.

Kőfalvi Imre: *Kőfaragókról és kőbányákról*. 1980/1–4., 241–282.
Nováki Gyula: *A magyarországi földvárak az őskortól a középkorig*. 1975/3–4., 323–340.
Sági Károly–Bakay Kornél: *A népvándorláskor építészete Magyarországon*. 1970/3–4., 401–444.
Somogyi Sándor: *Magyarország természeti viszonyainak változásai a honfoglalás koráig*. 1970/3–4., 306–326.
Tóth Melinda: *Szekszárdi fejezetek*. 1980/1–4., 425–438.

SZAKCIKKEK MÁS FOLYÓIRATOKBÓL:

Mendele Ferenc: *A túristvándi vízimalom*. Műemlékvédelmi Szemle, 1996/1.
Zádor Anna: *Palladio és a magyarországi renaissance néhány kérdése*. Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények, 1967/2., 213–217.

Az *Építés–Építészettudomány*, illetve elődje, az *Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények*, ÉKTK valamennyi szakcikkéről összefoglalást ad az *ÉÉT* 35. kötet Repertórium száma (1957–2007).

XXVIII. és 2. 4. Az Operaház metszete, Pallas Nagylexikon, 1893. Az Operaház épületének művészeti értékei mellett műszaki-szerkezeti minősége, épületgépészeti és tűzvédelmi megoldása, a gőzfűtés, szellőztetés, gázvilágítás, záporrendszer, vasfüggöny is magas színvonalú volt. Színpadtechnikai rendszere, a hidraulikus üzemű különböző süllyesztő-mozgató és hangtechnikai berendezések sora, amelyeket a Ring Theater leégése (1881. dec. 8.) után alakult, majd gyorsan világhírűvé vált Asphaleia színházépítő cég elsőként itt épített meg, zajtalanul és üzemzavarok nélkül működött egy teljes évszázadon keresztül. Az Operaház, 1987.

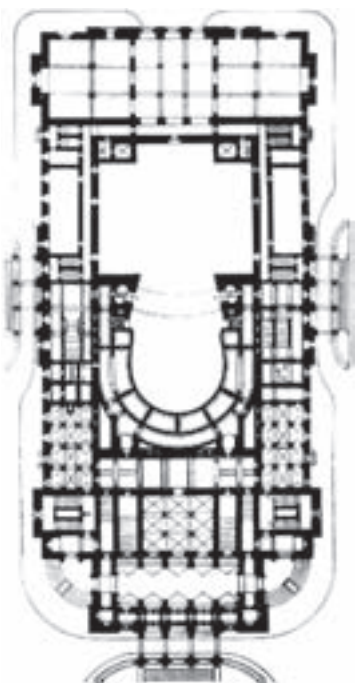

2. ÉPÍTÉSZET ÉS MODERNIZÁCIÓ AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIA IDEJÉN

2. 1–3. Budapest, Andrásy út, Operaház, korabeli grafika, homlokzatterv, bejárati szint alaprajza. Ybl Miklós, 1875–84. BTM, Rados 1975.

Szemben: 4.(XXVIII.) Az Operaház közönségtereit és a színpadtechnikát bemutató metszete. Az 1893-as állapot. Pallas Nagy Lexikon, 15. kötet, 717–719. Az Operaház 1987.

Hetvenes–nyolcvanas évek – az alapítások kora

A reformkort és az 1848–49-es szabadságharcot követő, 1867 után felgyorsuló és közel fél évszázadig tartó békés fejlődés a 20. század első évtizedének végére az Ausztriával kiegyező történelmi, a Magyar Királysághoz tartozó és a Kárpát-medencét betöltő soknemzetiségű országot – mint az Osztrák–Magyar Monarchia legdinamikusabb és sok szempontból központi helyzetűvé váló területét – kultúrájában is a világfejltség magaslataiba emelte.

E fél évszázad építésze – eleinte követő jelleggel ugyan, majd egyre inkább hasonulva – szinte minden vonatkozásban itthon is tükrözi a gyorsan változó társadalmi, gazdasági és kulturális viszonyok átalakulását, a mindennapi élet változó tendenciáit, célkitűzéseit és lehetőségeit. Az építészet minden területe és összetevője – a településfejlődés és a településhálózat alakulása, a városodás és a várossá válás folyamatai, a városi építészet kifejlődése és városiasodása, a gazdasági-társadalmi élettér városi jellege, szerveződése, térszervezeti és funkcionális rendszereinek gazdagodása, az épületek szerkezeti fejlődése és technikai felszereltsége, megjelenése, a minőség számtalan jellemző vonása – erről tanúskodik. A korszak építészetének egésze a modernizációs fejlődés jóformán töretlen és rohamosan gyorsuló voltát tanúsítja e páratlanul mozgalmas időszakban.

A 19. század második felében mennek végbe Nyugat-Európában is azok a döntő változások, amelyek a már magas szinten kibontakozó modernizáció jelenségei. Az épületfajták (épület-típusok) száma ugrásszerűen megnő, az építőipar teljesítménye és termelékenysége a céhrendszer felbomlását követően megsokszorozódik, s a nagyipar kibontakozásával párhuzamosan az urbanizációs folyamat is felgyorsul, miközben áruvá válik az építészeti produktum, megjelenik (a telekspekulációval együtt) a bérház, megváltozik, piaci jellegűvé válik az építető, tervező és kivitelező kapcsolata, kiérik és átalakul az építési, városépítő folyamatok társadalmi szabályozása is. Új anyagok, szerkezetek, gépi technológiák, kényelmi-egészségügyi eszközök és berendezések jelennek meg, terjednek el. A korszak vívmányai az új energifajták, a gőz, a gáz és a villanyáram, a gőzvontatású és villamos vasút, a gáz-, később villanyvilágítás, a távíró és távbeszélő, a központi fűtés, a felvonó, a közműrendszerek kiépülése, a földalatti vasút, a 20. század elejétől az automobil, a repülőgép.

Az ipari forradalom újabb lendülete által kiváltott technikai változások – az írógéptől és mozgóképtől a két világháború fegyverrendszereiig vagy a telekommunikációs eszközök forradalmáig – évtizedről évtizedre átfogóbban, s egyre nagyobb mértékben alakítják tovább az életformát, modernizálják a személyes és közösségi élet, a munka és művelődés, pihenés és szórakozás formáit és térbeli kereteit. A sorsdöntő változások jórészt már a 19. század folyamán és a századfordulón megtörténnek. E folyamat során a tervezés egyre bonyolultabbá, összetettebbé válik: a századfordulón elkülönül az építészeti és szerkezettervezés, önálló feladat már a technikai berendezések tervezése és a műszaki szervező tevékenység.

A változóban lévő, rohamosan modernizálódó mindennapi élet, a technikai, gazdasági és intézményi fejlődés az ipar, kereskedelem és közlekedés kibontakozását, közintézmények, kulturális épületek, áruházak, irodaházak – többek között a megjelenő magasházak –, vásárcsarnokok, pályaudvarok, hidak, ipari és raktárépületek hatalmas tömegét igényli. Olyan új városszerkezetek jönnek létre Párizs, Berlin, Bécs vagy Chicago esetében, amelyek modellé válhatnak az eddig ismeretlen méretű metropoliszok kiépülése során. Ezekkel együtt jár a szakmai közélet, a szakajtó és az építészképzés fejlődése, illetve a szakmagyakorlás, az eszközrendszer, az ismeretanyag és az alkotói szemlélet teljes megújulása. A 19. század első felében Nyugat-Európában, majd Amerikában megjelenő historizmus korai áramlatait, a klasszicizáló-antikizáló és romantikus-neogótikus attitűdöket s ezek egymásra ható változatait a század közepén a szigorú historizmus mintegy két évtizedének akadémikus szemlélete követi, majd 1890 körül a késő historizmus negyedik százada után – bár az akadémizmus is még jó ideig tovább él – a századforduló különböző törekvésekben kibontakozó modernizációs folyamatai váltják fel.¹

E fejlődés hazai lendületét és lehetőségeit az új metropolisz, Budapest születése önmagában is jellemzi. A hetvenes-nyolcvanas évek alapítási láza, az ipar-, kereskedelem- és közlekedésfejlesztés, az ezeken alapuló urbanizálódás teremti meg Budapest Chicagóval versenyző tempójú fejlődésének alapjait, az amerikai modernizációs sikertörténet európai változatát. A „Gründerzeit” diktálta változássor kezdetét már jelezte Pest, Buda és Óbuda fővárossá egyesítése (ezt az 1872. évi XXXVI. tc. mondta ki, végrehajtása 1873-ban történt meg), amelyet a nyolcvanas évek általános konjunktúrája – sok más mellett a vasút és a pályaudvarok kiépítése – követett.

A kellő előrelátással 1870-ben létrehívott Fővárosi Közmunkák Tanácsa (amely 1948-ig állt fenn) már 1871-ben nemzetközi tervpályázatot hirdetett, annak nyomán indult meg az a nagyszabású városrendezés, a párizsi mintát követő sugaras-gyűrűs rendszer kiépítése, amely Budapest fejlődését alapvetően meghatározta, s amely elősegítette, hogy három kisváros ötven év alatt világvárossá érjen. Az 1871-ben kezdett soknevű Sugárút (ma újra Andrassy út) 1885-re – a „Sugárúti Palota”, az Állami Operaház (1875–84) befejezésének idejére – lényegében kiépült, míg az 1876-ban kezdett, valójában 1884-től megvalósuló Nagykörúton még a kilencvenes években is folytak az építkezések (Siklóssy 1930, 2006).

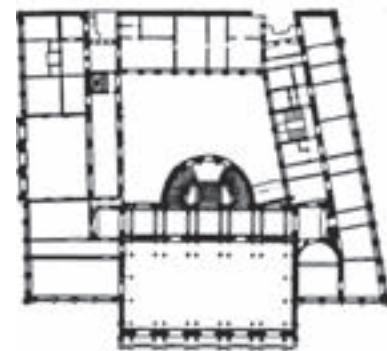
Az építészetben a romantikából a szigorú historizmusba való fejlődés időszaka ez, amelynek legkiemelkedőbb mestere Ybl Miklós (1814–1891), hosszan épülő Operaháza pedig a hazai szigorú historizmus legszebb példája. Ybl alkotásaival jelképesen is lezárult az a kor, amelynek alkotói világát még a 19. század elején született, a céhek világához kötődő, a történeti hagyományokat és életvitelt mélyen tisztelő mesterek határozták meg.

A Magyar Tudományos Akadémia Lánchíd mellett építendő épületére kiírt pályázaton (1861) már nem voltak sikeresek a romantikus tervek, így Feszl terve sem kapott kellő figyelmet.² A berlini Friedrich Stüler (1800–65) nyerte a pályázatot, és építhette meg neoreneszánsz stílusban a korszakot indító épületet (1862–65) a Vigadó még romantikus világával jóformán egy időben. Ez a pályázat már újságcikkek témája, széles polémia alakul ki a stíluskérdésekről. Mivel Stüler már nem vállalta a helyszíni művezetést, az Építő Bizottság az építés vezetését Ybl Miklósról és a fiatal Szkalnitzky Antalra (1836–1876) bízta. Ybl ekkor már érett építész, művek sorával a háta mögött. Fiatalon a bécsi Műegyetemen tanul, majd négy évig Pollack Mihálynál dolgozik, aki nagy hatással van további életére. Első kiemelkedő értékű munkája, a Károlyi család főtáplója (1845–51) romantikus mű, mint a pesti Múzeum körúton épített korábbi Unger-ház is. Az Akadémia épületének részlettervei segítik egyéni stílusának átalakulását. Későbbi első főművén, a Duna-parti Fővámház (1870–77) tömbjén még felismerhető az Akadémia épületével való rokonság. Talán ez az, amit Nikolaus Pevsner 1960-as évekbeli budapesti látogatása idején provinciálisnak ítél. Az 1875–78 között a budai Várhegy lábánál épített festőien mozgalmas Várkert-bazár, e szobrászműhelyek sorába foglalt lépcsőépítmény viszont már az itáliai reneszánsz színes majolikavilágát idézi.

1./ Az egyetemes modernizáció második szakaszának – az 1848–1918 közötti hét évtizednek – rendkívül sokoldalú hazai fejlődési folyamatait a hatvanas évek közepétől fellendülő kutatás eredményeképpen gazdag szakirodalom tárgyalja. Az előzőekben jórészt már említett, e korszakkal is foglalkozó régebbi és újabb művek mellett a válogatott irodalom jegyzéke nyújt részletes tájékozódásra lehetőséget. Mivel ez az időszak – jelentősége ellenére – könyvben előzmény s e fejezet csak áttekintés, nem a téma részletes tárgyalása és elemzése, a következőkben írásművekre csak akkor hivatkozom, ha azt az idézés jellege vagy más ok indokoltta teszi.

2./ Hajnóczy Gábor: *Nemzeti építészetünk stíluskérdései az Akadémia Székházára kiírt pályázat körüli vitában*, ÉÉT, 1985/1–2., 81–90.

3./ Ybl Ervin (1956) a 199. oldalon jelzi, hogy Tolnay Lajos tartotta a gyászbeszédet. A szöveget Fábíán (1936) idézi.

7–8. Budapest, Széchenyi tér. Magyar Tudományos Akadémia emeleti alaprajz, vázlat, 1904. Friedrich Stüler, 1862–65. Huszadik Század.

5. Ybl akvarell vázlata a belső terek alakításához. BTM.

6. Operaház, akvarell vázlat. Oktatói minta intuitív térábrázoláshoz, Balog István. Dobó 1999.

Az Operaház pályázatát az Akadémiaéhoz hasonlóan élénk sajtóvita kíséri. Az épület nyugodt, összefogott tömege, neoreneszánsz formái, belső tereinek térszervezete és formai szépsége, lépcsőházának, nézőterének és emeleti dohányzó terének nagyvonalú formakezelése a hatvanas években járó mester érett művészetét jelentik. 1883-ban még tervet készít a királyi vár újjáalakítására, a palotarendszer nyugati, Buda felé néző szárnyának és nagy udvarának kialakítására (Ybl 1886). Az Ybl által megfogalmazott koncepció alapján 1891 és 1898 között már Hauszmann Alajos fejezi be – különösen a kupola kialakításában már érzékelhetően változó szemlélettel – a Várhegy képét átformáló nagyszabású állami építkezést. Ybl temetésén a Magyar Mérnök és Építész Egylet elnöke részéről elhangzott búcsúztató mondat, ha napjainkban patetikusan hangzik is, összefoglalja életművét és a korszak jelentőségét, amelyben főművei megépültek: „Te voltál az, aki e hazában az építést művészetté emeltet.”³

Húsz évvel korábban, 1871-ben zárult le az az időszak, amelyben az építési szaktudást és műveltséget külföldön kellett megszerezni. Ybl halála idején (1891. jan. 22.) már magas színvonalon működött a nádorról elnevezett József Műegyetemen az építészképzés, amelynek legjelentősebb vezető alakja a századforduló hazai képzését a müncheni és zürichi műegyetem szintjére emelő Hauszmann Alajos volt.

Szinte jelképszerű példa a 19. század említett időszakának változásaira a pesti Szent István-bazilika hosszan elnyúló építkezése. 1842-ben, még a klasszicizmus idején Hild József nyerte el a megbízást, de csak 1851-ben kezdte meg az építkezést. 1854-re álltak a falak és a kupolapillérek, megkezdték az 53 méterre felnyúló kupola építését. 1867-ben Hild meghalt, a munka folytatását Ybl Miklósrá bízta, aki aggodalommal fogott munkához, de hamar ráírta kézjegyét a formavi-

lágira. A Hild tervei szerint továbbépülő kupola – a pillérekhez csatlakozó falrészek túlzottan áttört volta miatt – 1868 januárjában beomlott. Ybl 1875–84 között az Operával volt elfoglalva, s annak befejezésekor már hetvenéves. A templomot végül 1891–1905 között Kausser József fejezte be. Ekkorra alakultak ki mintegy kétszáz éves folyamatban a statikai tudomány számítási és szerkesztési eljárásai, azok a 20. századi, egyetemen tanítható ellenőrző és méretező módszerek, amelyekkel az ilyen hibák általában elkerülhetők. A Műegyetem a századfordulóra több karon oktató jelentős intézménnyé vált, ahol a 20. század első éveiben már nemcsak a téglá és acél, hanem a vasbeton szerkezetek méretezését is tanították.⁴

A századforduló építészeti hagyatéka

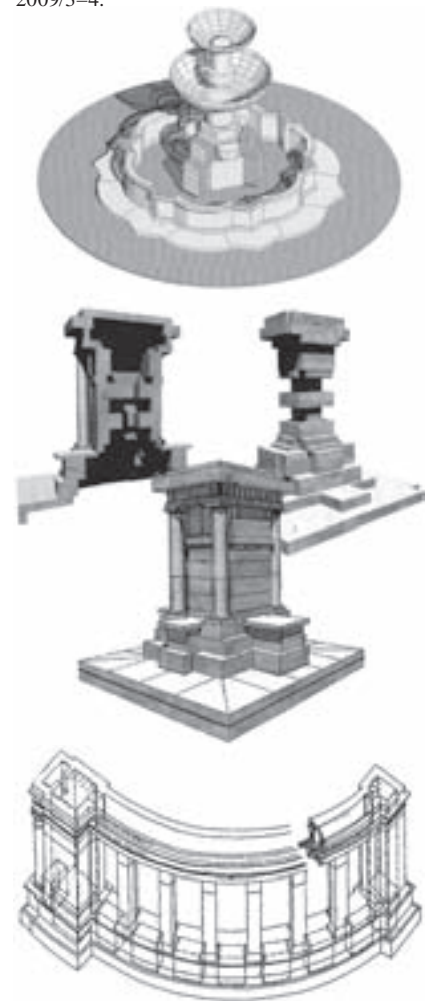
A nyolcvanas évek végén, a kilencvenes évek elején kezdődik az a történelmi jelentőségű, az első világháborúig tartó, közel három évtizednyi, századfordulónak nevezett időszak, amelynek meghatározó vonásai a következő évszázadra is hatnak, s az elmúlt kétszáz év legjelentősebb hazai alkotói periódusát jelentik. Ez a hazai modernizáció kibontakozásának nagy korszaka, amely már minőségében más, mint az alapozás kora: felívelő fejlődés a négy évszázados hanyatlás, történelmi hányattatás után.

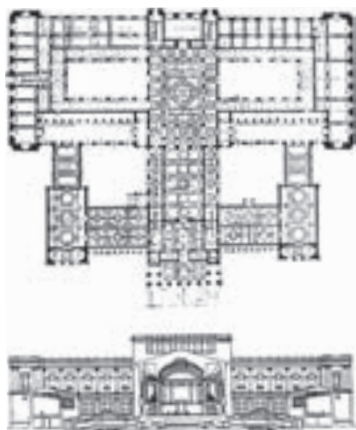
A társadalom átalakulását jelzi, hogy a mezőgazdasági lakosság aránya a lélekszám emelkedése mellett negyven év alatt 1869-től 1910-ig 75 százalékról 64 százalékra csökkent. A nemzeti jövedelem több mint négyszeresére nőtt, ezen belül az ipar részesedése 15 százalékról 28 százalékra emelkedett. Leggyorsabban a főváros fejlődött. 1850-től 1900-ig a három korábbi város, illetve a főváros lakossága 178 ezer főről 733 ezerre növekedett. Az 1913-ban már kilencszázezer lakost befogadó Budapesten évente átlag 11 700 szoba épült, 1911-ben pedig a mai városterületen már 1,1 millió ember élt. A század első évtizedében az Osztrák–Magyar Monarchia különböző fejlettségű és gazdaságú régióiból és nemzeteiből álló, egységes piacot alkotó területén belül a gazdasági mérleg nyelve már felénk lendül. Az ipari fejlődésben Magyarország 1907 és 1910 között az egy munkásra eső erőgépek teljesítményében az Egyesült Államokat követő Anglia mögé zárkózik fel, világszinten a harmadik (USA: száz munkásra 282 LE, Nagy-Britannia: 152,7 LE, Magyarország: 139,9 LE), míg az egy főre eső GDP-ben és a bankszféra fejlettségében – Európában másodikként – Belgium után következnek. Hazánk ekkor, a 19–20. század fordulóján, a millenniumot követő két évtizedben több területen – például az iskolaépítésben és az iskolázottság terén is – lényegében utolérte a fejlett nyugat-európai, illetve világszintet.⁵

A kilencvenes években a millenniumi készülődés, a kontinens első kéregvasútként megépített földalatti vasútja és meginduló villamosközlekedése, a főváros felé irányuló erősödő migráció és különféle más hatások felhalmozódása gyorsítja tovább a város modernizációját, Budapest fejlődését. A Duna partjait ki- és átépítették a rakpartokkal és a főváros életében fontos szerepet betöltő Duna-korzóval. A Duna hídjai (Margit híd, 1872–76, Ferenc József híd, 1894–96, Erzsébet híd, 1897–1903) és a hídfők körül kialakuló terek ekkor keletkeztek. A Budára is átívelő körútrendszerrel, a pesti oldal új tereivel, a Kossuth térről (1895–1904), a rossz emlékü kaszárnya, a Neugebäude helyén a Szabadság térről (1898–1905), a Sugárutat lezáró Hősök terével (1896–1908) és a Városligetet is a városközpontozóhoz kapcsoló együttesével, a Ferencziek terével (1900–13), a királyi vár reprezentatív palotátömbjeinek Ybl- majd Hauszmann-féle teljes át-, illetve kiépítésével (1890–1905), a Műegyetem együttesével (1903–09) és a Gellért Szálló (1909–18) épületével folytatódott a városkiterjesztés. Épületei és terei méreteikben ugyan nem vetekednek az Eiffel-torony környékével vagy New York manhattani léptékével, a főváros említett együtteseinek városias nagyvonalúsága – sajátos európaiságuk és múltjukra emlékeztető vonásaik mellett – mégis sok hasonlóságot mutat fel az említettekkel.

- 4./ Szentkirályi Zoltán: *Adatok a magyar építészképzés történetéhez*. ÉÉT, 1971/4., 439–465; Mihailich, 1966. A szerkezetek fejlődéséről, statikai számításairól, az építészeti- és mérnöki szemlélet kialakulásáról és szétválásáról lásd Kollár–Vámosy, 1996, 13., 46–47., 50., 51., 239.
5./ Berend–Szuhaý 1973.
6./ Gerle–Kovács–Makovecz 1990.

9–11. Műemlék emlékművek a historizmus korából. Danubius kút, Ybl Miklós, 1883–1949, Kálvin tér, 1951–59 helyreállítása óta az Erzsébet tér része. Deák szobor, talapzat, Schickedanz Albert, 1887. A kőburkolat és a maganyag idomterve. Millenniumi Emlékmű, Északi Kollonád, 1893–1899. Schickedanz Albert. Süllyedés, vízkárok, repedések helyreállítása, 1995–2000. Istváni Gyula rajza. ÉÉT 2009/3–4.

14. Szépművészeti Múzeum, a földszint eredeti tervrajza, Schickedanz és Herczog Fülöp Ferenc, 1899. Műv. Kézikönyv 6. 15. Távlati kép jellegű a Múzeum előrészéről az előcsarnok beépítésével a Márványcsarnokot át. Mány István műterme, Kőzti, 1989–99.

12–13. Hősök tere, Schickedanz Albert műve, Millenniumi Emlékmű 1894–1906, szobrásza Zala György. Műcsarnok 1895, Szépművészeti Múzeum 1899–1906. Az Ezredéves Kiállítás a Városligetben Alpár Ignác tóparti történelmi főcsoportja, 1895–96. Mezőgazdasági Múzeumként átépítve 1902–1907. Korábbi Lechner Ödön és Pártos Gyula Korcsolyacsarnoka, 1874–75, a pavilonok helyén a Széchenyi-fürdő, Czizler Győző és Dvorzszak Ede, 1909–1913, bővíti, átépíti Francsek Imre, 1924–27.

A Fővárosi Közmunkák Tanácsa működésének éppúgy eredménye ez, mint annak a korszellemnek, amely a modernitás célkitűzéseit – elsősorban itt, Budapesten, a közel húszmillió ország fővárosában – életelemének vallja. Az FKT-nak, ennek az önkormányzati fejlesztési-igazgatási intézménynek és mérnökeinek köszönhető, hogy Budapest a századfordulón természeti környezetét szerencsésen felhasználó, kiemelkedő szépségű világvárossá vált. Ezt a páratlan lendületet, ha lassabb tempóban is, de más városok is átveszik. Szeged 1879-es árvíz utáni újjáépítése, Kecskemét, Debrecen, Pécs, Szabadka, Nagyvárad, Kolozsvár, Marosvásárhely, Arad és Temesvár gyors fejlődése, városszerkezetük átalakulása, és sok más város század eleji urbanizálódása, központjaik átépülése az egész országra kiterjedő fejlődés jelei és jelenségei.⁶

A századforduló és századelő tartós fellendülése, a gazdaság virágzása és az ebből következő intézményfejlődés nemcsak a városépítészetben hozott létre átfogó léptékű kibontakozást, hanem minden vonatkozásban az épületigény teljes megújulásával, új épületfajták iránti tömeges igénytel járt együtt. Közigazgatási és igazságügyi épületek, bankok és biztosítóintézetek, oktatási és egészségügyi intézmények, színházak, múzeumok, kaszinók, egyesületi bérházak, szállodák, üzletházak, vásár- és árucarnokok, vasúti és postaépületek, laktanyák, ipari és mezőgazdasági építmények, lakóházak, nagyvárosi bérházak, „bérpaloták” és polgári családi házak épülnek nagy számban, gyorsan és korszerű építési eljárásokkal.

Miközben pályaudvarok, bevásárló passázsok, vásárcsarnokok, kiállítási és ipari csarnokok sora épült vasszerkezettel, üvegfedéssel, új technológiai eljárásokkal, az épületek még őrzik a hagyományos építésmódok jellegét és kézműipari értékeit, hiszen ez a korszak a kézműves építés és a vasút mellett még a lófogatú társzekeres szállítás utolsó nagy felvirágzása is. A kézműipar azonban igen jelentős színvonalra emelkedett, s benne a nemzetközi technológiák hagyományos és új eljárásai is általánosan elterjedtek. Olasz vagy szlovén kőfaragók, műkőkészítők, norvég ácsok (például az Operaház tetőszerkezeténél) és a Monarchia sokszínű népessége dolgozott a kor nagy értékű, és napjainkra csak nagy erőfeszítéssel felújítható művein. Az 1900-as években a történelmi ország területén közel százezren tartoztak csak a kőműves, ács, asztalos szakmák törzsgárdájához.

E különös értékű, száz évvel ezelőtti technológiai szint élvonalában álló modernizációs korszak gyors változásaiából, a feladatok sokrétűségéből, az építési lázból és az anyagi lehetőségekből is következik, hogy a kor építészeti szemlélete már nemzedéki és világnézeti okokból is megosztott. Az egyetemes kultúra sokszínűsége sajátos erővel bontakozik ki a hazai századfordulón. Az „olvasztótégely” szerepe, ami a gyors gazdasági-társadalmi fejlődés eredménye, különösen a munkát keresők tömegeit magához vonzó fővárosra jellemző, ahol a különböző gyökerű-nemzetiségű, állandó, bevándorolt vagy ideiglenes lakosság összetétele rendkívül vegyes. Sváb vagy német, magyar, szlovák, Balkánról menekült szerb és görög, a középkor óta itt élő vagy lengyel-orosz területről menekült, még csak asszimilálódni kezdő zsidóság alkotja az egyre dinamikusabban növekvő lakosság etnikai rétegeit, sajátos szupranacionális jelleget adva a modernizáció terén nagy léptékekkel haladó friss metropolisznak. Ez hozta létre Budapest sokszínű, egyszerre nemzeti és egyetemes vonásokat hordozó kultúráját, s az erre való érzékenységet, de jóval később az 1918-ban és 1919-ben zajló forradalmakban betöltött szerepe miatt a „bűnös város” vádat is. Nagyvárad szintén több etnikai rétegből épülő kultúrája volt csak hozzá hasonlítható egyes olyan vegyes nemzetiségű területek mellett, mint például a Bánát, ahol e kulturális sokszínűség egymás iránti türelmet és más közösségi értékeket teremtett.

A millennium évtizedének légköre, az ezredéves öntudatra ébredés káprázata a nemzetközi és hazai sikerélmény elmúltával a „Gründerzeit” idején formálódó etnikai és szociális összhangot hamarosan megrontotta, s a századelőre már kialakultak azok a társadalmi ellentétek és belső feszültségek, amelyek a felerősödő nacionalizmus következményeként az első világháború végén a Monarchia felbomlásához, a Közép-Európa nagy részére kiterjedő, gazdasági és társadalmi szem-

pontból sokoldalúan fejlett, etnikailag viszont sokszínű államilakulat részelemeinek széteséséhez vezettek. A konzervatív szemlélet és a sokszínűség ellentmondásos állapotának labilis voltát fejezte ki a Millenniumi kiállítás különös jelképe, ahol Alpár (Stöckl) Ignác (1855–1928) a főépületnél a 13. századi románkori jáki templom kapubérlését a 13. századtól a késői 15. századig épülő Vajdahunyad-vár, a 14–15. századi csütörtökhelyi Zápolya-kápolna és a 14–15. századi segesvári kaputorony motívumaival illeszti össze (1895–96, Mezőgazdasági Múzeumként véglegessé épül 1902–07 között). Ez az egyveleg már a magyar kulturális szupremáciát kívánta hirdetni a kilencvenes évekre kialakult idealizáló, hibás történelemszemlélet eredményeként. A magyar nyelvű oktatás kényszerének bevezetésével elkövettük azt a politikai tévedést, vagy Churchill szavaival „több mint bünt – hibát”, amit a 20. század későbbi évtizedeiben az utódállamok a magyar ajkú lakossággal szemben hasonló módon elkövettek.

A SZÁZADFORDULÓ ÉPÍTÉSZEI ÉS ALKOTÓI TÖREKVÉSEI

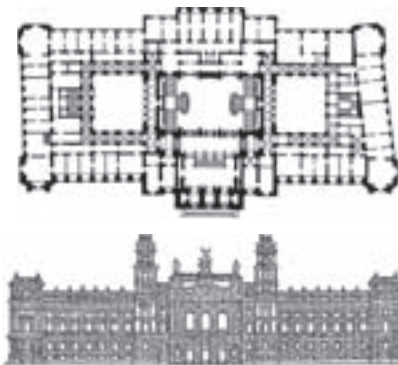
A századforduló és az 1900-as évek gazdasági fejlődését európai színvonalú építészet tükrözi. Az európai historizmushoz erősen kötődő konzervatív szemlélet mesterei Steindl Imre (1839–1902), Schulek Frigyes (1841–1919) és Hauszmann Alajos (1847–1926), míg az újító szellemű oldalon Lechner Ödön (1845–1914), Lajta Béla (1873–1920), a vasbeton építészet úttörője, Medgyaszay István (1877–1959) és a népi hagyomány felé forduló Kós Károly (1883–1977) e jelentős építészeti korszak legfontosabb képviselői. Mögöttük azonban páratlan virágzás, a gyors polgárosodás következményeként kitűnő építészek, kiváló mesterek sora jelenik meg e korban rendkívül színes építészetünkben.

A későhistorizmus nagy mesterei közül Steindl a századelőn új művet már nem alkotott, elhunyt a Parlament belső munkáinak teljes befejezése előtt. Schulek még Halászbástyát épít, és Hauszmann ekkor újítja meg tervezői szemléletét, jelentős műbe azonban 1909 után már nem kezd. Az előző három mester, illetve Alpár Ignác által is képviselt „egyetemes és általános érvényű” későhistorizmussal szemben az „individuális” alkotói szemlélet, a személyes formateremtés képviselője, maga Lechner Ödön sem kap önállóan munkát. Lechner köre és a Lechner-követők azonban jórészt ekkor bontakoznak ki. Mellettük a nyugat-európai századforduló világát képviseli Quittner Zsigmond, Vágó József és Vágó László, Korb Flóris és Giergl Kálmán, de Málnai Béla. Maróti (Rintel) Géza vagy Magyar Ede (1877–1912) szintén e törekvésekhez kapcsolódik. Ágoston Emil hasonló szellemben fogant különös fantáziavilágát korunk sokáig pusztulni hagyta. Ide tartozik Vidor Emil (1867–1952) is, akinek másképp vált hosszú ideig visszhanggalanná a főváros belvárosát és Duna-partját alakító tevékenysége. A kor két másik említett kimagasló alkotója eltérő utat választ. Lajta Béla műveiben nemzetközi tapasztalatai révén a premodern formavilág megteremtéséig jut el, míg Medgyaszay István hasonló rátekintéssel a vasbetonépítéssel első hazai – de világszinten is új – példait teremt meg. Az utóbbihoz áll közelebb Árkay Aladár a lechneri hatásokat leküzdő, maga útját járó, a hagyományokat új összefüggésekben átfogalmazó építészete. A Steindl mellett dolgozó Thoroczkai Wigand Ede életművét 1945 után hosszú ideig szinte kitörlték a szakmai köztudatból.⁷

7./ Az említettek és társaik, a kor irányzatát követő, már befutott építészek és az új generáció, a nyolcvanas évek elején született – az 1900-as évek első évtizedében végző – „fiatalok” vitáik ellenére még együtt formálták e kort, a történelmi Magyarország gazdag, az alkotómódszerek, törekvések széles világát feltáró építészetét. Csak az utókor válogatott közöttük, időnként elfogult részrehajlással.

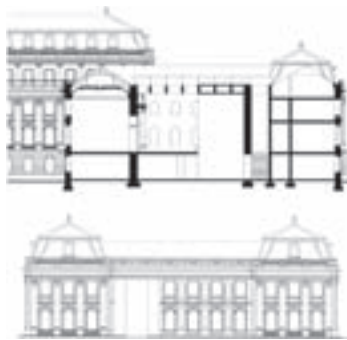
18. Budavári Palota, az Ybl- és Hauszmann-féle palotaszárnyak közvetlen környezete a hatvanas években kialakított állapotában. A Palota mikrokörnyezetének vizsgálata, elemzések a térelemek-térkapcsolatok és átláthatóság javítására. BME Építőművészeti Doktori Iskola, vezetője Cságoty Ferenc, 2010/11. Részletek a tanulmányi év kiadványából.

16–17. Kúria, a legfelső bíróság a Kossuth téren, alaprajz és a Kossuth téri homlokzat. Hauszmann Alajos, 1893–96. Rados 1975, Gerő 1957.

8./ Idézi Szentkirályi, 4. jegyzet, az 1908-as előadás szövege MMÉE Értesítő, 1908, 101–105.

9./ Vámos 1970. „Ha az architektúra vonalán homlokegyenest ellentétes elvi és gyakorlati utakon is jártunk, Hauszmann építészprofesszor nemcsak tudomásul vette és nem kifogásolta művészi törekvéseimet, de – gyakorlatilag – támogatott.”

19. Budavári Palota, javaslat az „A” épületben, fogadócsarnok az állami reprezentáció kialakítására, a Szent György téri homlokzat és a fedett udvar metszete. Lásd a 18. képet is.

20–21. New York-palota az Erzsébet körúton, reprezentatív kávéház, iroda- és lakóház. Három oldalán utcára nyíló saroktelken. Óratoronnyal is kiemelt főhomlokzata a Nagykörút egyik tájékozási pontja. Hauszmann Alajos, 1891–95.

A historizáló szemlélet változásai

Az európai historizmus szemléletét a legkövetkezetesebben Hauszmann képviseli. Egyetemi tanárként természetes volt, hogy az építészet és térművészet kategóriáit végiggondolva elméleti tanácsok sorával is ellássa hallgatóit. 1903-as rektori beszéde idején már kibontakozott a századforduló törekvéseinek szellemi sokoldalúsága, szembe kellett néznie a kor valóságával. A Műegyetem tervezése során ő maga is új, a későbbi rendszerszemlélet elveihez közelítő tervezői módszertant követ, és érettsége teljében nyilatkozó építészgondolkodó. A fennálló folytonosságát, az „általánost” és az „egyetemet” védi az új formaképzés – a lehetőségek és döntések változatossága következtében – egyre erőteljesebb partikularitásával, a szecesszióval szemben. Az egyetemes és nemzeti megváltozott viszonyából csak azt fogadja el, ami „állandó jellegű”, „nem módosuló divat tárgy”. „Építészetet nem lehet csak impressziókból, hangulatokból vagy a művész pillanatnyi érzéséből elővarázsolni. Az építészet nem tűri meg a homályos, sejtelemszerű compositiot, amelynek megértéséhez kommentár kell. Itt minden tagnak, részletnek, a szerkezetében és műformájában egyaránt világosnak, igaznak, megokoltnak kell lenni.” Az expresszivitással, az individuális építészetlátással szemben tehát az általánost képviselő, a történelmi tanulságokat összegező szemlélet mellett érvel.

Érvrendszere a fejlődésre és építészetére büszke európai nagypolgár korabeli nézőpontját képviseli, amelynek megvallott célja a fennálló rend szolgálata. Szerinte a művészi és társadalmi viszonyokban fordulatot létrehozni kívánók nem törődnek a múlttal: tagadva azt új művészetet akarnak alkotni, amely csak a jelen individuális felfogásának és érzésének a kifejezője. A modernség lényegét a technika új vívmányainak felhasználásában, a nagytérlefedés új eszközeiben, új funkciók kibontakozásában, az építészet magas szintre történő felemelkedésében látja.

Hauszmann értelmezésében a nemzet, a nép, a szépség és a stílus olyan sajátos minőségek, melyeknek célja az egyetemes kifejezése. Késői művében, a Műegyetem épületének funkcionális szervezetében, térrendszerében megnyilvánuló ekkori alkotói magatartása, problémalátása és formálásmódja valóban az adott helyen és időben érvényes feltételekből fakadt, jelen van Hauszmann művében a kor lehetőségét megélt tudatosság is.

A szecesszióval való szembefordulás, amely műtermének tanítványai által vitt munkáiban nem olyan egyértelmű, mint saját megnyilatkozásaiban, generációja és saját helyzete adottságaiból fakadt, s ebben Lechnerrel, az általa képviselt, sajátosan individuális művészetszemlélettel való személyes szembenállása is szerepet játszott. 1908-as modern építészetéről tartott előadásában – ekkor már tanítványainak, vagy a Fiataloknak a gondolkodásmódját és Kós Károly érvelését is ismeri – megerősíti álláspontját a Lechner-féle nemzeti építészeti törekvésekkel, valamint a Medgyaszay és Kós vagy Bartók és Kodály-féle népzene kutató gyűjtőutak szándékaival, a népiség jelentőségének 1904 körüli újraértelmezésével szemben: a népi építészet térformáit, anyagait és szerkezeit nem látja alkalmas kiindulópontnak az új és korszerű építészet megfogalmazására. „Hogy népünk szelleméből, művészi motívumainak gazdag tárházából is kell merítenünk, nem lehet kétséges, de ez az anyag önmagában még nem elegendő arra, hogy magyar stílust lehessen megteremteni. A népies fogalom nem is fedezi mindenkor azt, amit nemzeti alatt értünk. A nemzeti jelleg a talajban gyökerezik, nemzeti az, ami történelmileg igazolva van, amit a tradíció reánk hagyott.”⁸

Hauszmann tehát – miközben a haladás és a nemzeti vonások kérdéseit ugyan összhangban, de konzervatívan látó monarchikus szellemű polgárság nézeteit tükrözte – a nacionalizmus vagy a kozmopolitizmus irányába lehetőleg ki nem lendülő generáció mentalitását testesítette meg. Viszonylagos nyitottságát Kós Károly egy Vámos Ferenc által a Lajta-kötetben jegyzetként közölt levele (1959. nov. 19.) bizonyítja, amelyben beszámol azokról az 1906 körüli beszélgetésekről, amelyet a professzor vele, a fiatal, figyelmet keltő diákkal Erdélyről és Erdély társadalmi, etnikai és kulturális problémáiról folytatott.⁹

A historizmus fő képviselőinek – mint Hauszmann, Schulek vagy Schickedanz Albert (1846–1915) – magas színvonalú műveiben is folytonos változás, a formavilág átalakulása, oldódása figyelhető meg. A kilencvenes évek soktornyos-kupolás, erőteljes tömegformálást kedvelő szemlélete még a klasszikus művészet és a barokk formajegyeiből építkezik. Ilyen a Kossuth Lajos téren nagyszabású központi belső terével Hauszmann Kúriája (1893–96, ma Néprajzi Múzeum), vagy a Nagykörúton másik műve, a közelmúltban felújított és szállodává átépített New York palota különösen érdekes kávéház terével (1891–95). Ide tartozik később, a neostílusok rövid periódusában Schickedanz görögös Szépművészeti Múzeuma (1900–06), vagy Schulek neoromán formákból merítő, a Várhegy Dunára néző oldalát díszítő Halászbástyája (1900–03), amelyben a neorománt és a nemzeti romantikát egyesítő gondolkodásmód a Mátyás-templomot átépítő restaurátori szemléletből is következett.

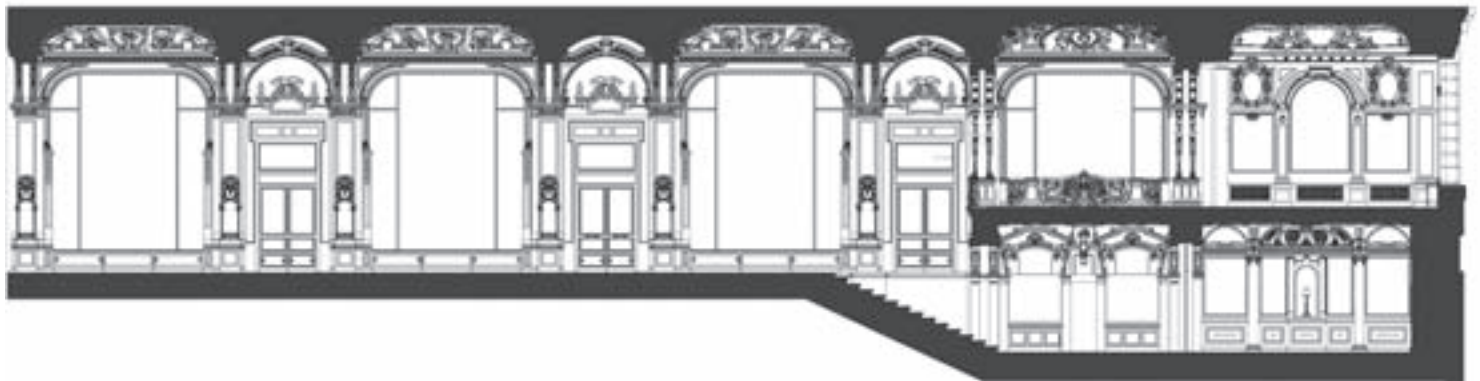
A későhistorizmus során Alpár Ignác műveiben a német századforduló átformált barokkjá, a Szabadság tér két oldalán található Tözsdepalota (1899–1905) és az Osztrák–Magyar – ma Nemzeti – Bank (1903–05), majd egy mezopotámiai keleti motívumokból és görög hagyatékból szőtt bizzar, nyomasztó arányrendszerű eklektikus műve (az Anker Biztosítótársaság bérpalotája, 1907–10) figyelmeztet a stíluskeverés folytathatatlanságára. Azonban még az ő szertelen késő akadémizmusa is lecsillapodik (Pesti Hazai Első Takarékpénztár székháza, később Budapest Bank, majd Budapesti Értéktőzsde, 1915).¹⁰

A konzervatív, eklektikusan historizáló gondolkodásmód jellemző Steindl Imre barokk alaprajz- és térkompozíciót késői gótikus formákkal felöltöztető Országházánál, amely 1885-től 1902-ig műgonddal és óriási anyagi háttérrel épül. Steindl tervezte a szigorú historizmus formavilágához igazodó új Városháza épületét (1870–72) és abban a fővárosi közgyűléseknek helyet adó üléstermet is. A romantikus stílusban kezdett terv miatt még neogótikus vasszerkezettel készül a lépcsőház, a mű azonban közben neoreneszánsz formát ölt. Ez és az Országház nagy térrendszere stílusvilágokat keverő szemlélete ellenére a reprezentatív európai historizáló építészet magas színvonalú példáihoz tartozik, a korabeli kézműves szakipar fejlettségét bizonyítja. A késői – középkort idéző – historizálás Baumhorn Lipót (1860–1932) romantikus-bizáncias vagy mór elemekkel kevert zsinagógáin át (a legjelentősebb a szegedi, 1903) Schulek Frigyes és a munkát befejező Foerk Ernő (1868–1934) szegedi Fogadalmi templomáig (1914–30) terjed, amely románkori elemekből tetszőlegesen válogató és átértelmező téglá- és kőarchitektúrájával a korábbi historizálásból másféle, romantikusabb gondolkodásmódba vált át.

Steindl és Hauszmann a Műegyetem nagyhírű professzorai voltak, akik tanítványaik révén is hatottak a kor építészetére.¹¹ Hauszmann műtermében hosszabb-rövidebb ideig sokan dolgoztak: többek között Alpár Ignác, Baumgarten Sándor, Czigler Győző, Giergl Kálmán, Hüttl Dezső, Jámbor Lajos, Kismarty-Lechner Jenő, Komor Marcell, Korb Flóris, Lajta Béla, Márkus Géza, Pecz Samu, Sebestyén Arthur és Tőry Emil. Hauszmann önéletrajzában huszonnégy tanítványát

10./ Alpár pályáját kőművesként kezdte, majd Hauszmann rajzolója, a berlini Schinkel-féle Bauakademie elvégzése után munkatársa és tanársegédje. Berlini diák korában a magyar diákkolónia vezére, rendkívül sikeres, ugyanakkor ellentmondásos személyiség. Pályázati sikerei után megbízások sorát nyeri el, a legnagyobb – egyes időszakokban húszfős – irodát tartja fenn, a legnagyobb együtteseket tervezi. A Tőzsde 1899-es pályázatán harminchárom terv közül az első és második díjat is irodája nyeri, megelőzve a bécsi avantgárd nagy alakját, Otto Wagnert, a Monarchia területén mintegy negyven színházat építő Fellner–Helmert párost és Lechner Ödönt is. A Tőzsde tervezése idején nála dolgozó Vágó József viszont hevesen bírálta a koncepció egyes részleteit – joggal (*Lapis angularis II.*, 1998, 136–37). A 145×61 méter méretű és mintegy kétszázezer légműbméter térfogatú, négy-

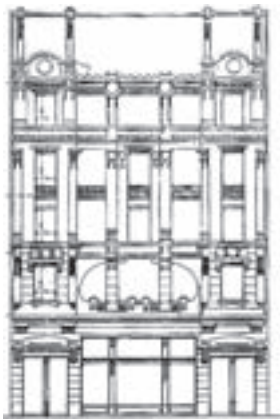
22. New York Kávéház, hossz- és keresztmetszet. Gazdag első historizáló formavilágában a nagy üvegszerkezetek új eszközrendszere is megjelenik. Hauszmann Alajos, Korb Flóris és Giergl Kálmán közreműködésével, 1891–95. Építészfórum.

millió koronáért épülő Tőzsde épületének tervezése kétszázézer aranykoronát hozott számára, 1916-ig 124 épületet emelt hetvenmillió aranykorona értékben. Az 1910-ben alakult Építőmesterek Testületének másfél évtizeden át elnöke. Épületei jól szervezett alaprajzokkal tűntek ki, irodája mintaszerűen és termékenyen dolgozott. Ő volt – a karriert és anyagiakat mérlegelve – a legsikeresebb magyar építész, igazi „self-made man”. Sokat utazott, Amerikából hazatérőben Svájcban hunyt el. A kor polgárainak Alpár, a sikerember az ideálja, személyeinek megfogalmazója, vágyainak kifejezője. Asszimilálódott polgár és asszimilálódott magyar, mint ahogyan az egész kor egy későbbi hasonló átalakulás korai előképe, a globalizációt megelőző modernizációs változások terméke. Alpár korra jellemző magatartásbeli vonásait és sikerének sajátosságait lásd Hajós György–Kubinszky Mihály–Vámosy Ferenc: *Alpár Ignác*. ÉTK, Bp., 2005.

11./ *Lapis angularis*, 1995.

12./ A belső térben és társ művészeti részletekben, Stróbl Alajos, Telcs Ede és mások szobrászati díszében, Maróti (Rintel) Géza két Génusz alakjában, az őszinte, bár aranyozással díszített vasbeton formákban, Körösfői Kriesch Aladár festői munkáiban, szerkezeti jellegében és visszafogottságában megtörténik a késő eklektika szemléletével való szakítás is.

23. Budapest, Szabadság tér 11., a 10., 11., 12., amerikai követségi tömb középső épülete, kereskedelmi csarnok, lakó- és üzletház, 1945 után sérülései miatt átalakítva. Kármán Géza és Ullmann Gyula, 1899–1901. A későhistorizáló, a bécsi szecesszió hatásait is jelző formaelemek és az új, korszerű szerkezetek együtt jellemzik a szerzők munkásságát.

nevezi meg a legjobbak közül, születési évük 1862 és 1889 között huszonhét évet fog át. Közöttük Kotsis Iván volt a legfiatalabb, aki kilenc évtizedével majdnem végigélte századunkat. Különösen Hauszmannt vallották sokan mesterüknek akkor is, ha később saját útjukat járták. Közülük többen, mint Czigler Győző, Hüttl Dezső (1850–1905) vagy Pecz Samu (1854–1922) műegytemi tanárok lettek, és a maguk módján követték a historizáló, eklektikus szemléletet. Czigler műve az Országos Kaszinó a Semmelweis utca sarkán, a budai Mechwart parkban a Statisztikai Hivatal (1898), a Király utca és a Dob utca közötti Gozsdu-udvar (1904), a Széchenyi Gyógyfürdő első kupolás építménye (1909–1913) és a Műegytemi együttes első, Gellért téri kémiai épülete (1903). Pecz, a szerkezetoktatás professzora a gótika téglaszerkezeteinek romantizáló híveként – bár igen korszerű vasszerkezettel – építi például a mai központi Vásárcsarnokot (1896) vagy neogótikus modorban a Szilágyi Dezső téri centrális alaprajzú református templomot, illetve a Hauszmann-féle Műegytem központi épületéhez a Sóhajok hídjával kapcsolódó könyvtárat és annak nagy olvasótermét.

Korb Flóris (1860–1930) és Giergl Kálmán (1863–1954), akik a Kúria és New York palota építésében Hauszmann – formajegyeket is alakító – munkatársai voltak, már azt a kötetlen formáló szemléletet képviselik, amely Párizsra, s az újabb európai törekvésekre figyel. Műveiket nagyvárosi elegancia, a történeti reminiscenciák feloldása, a történelmi stílusvilág szabadabb formálása jellemzi. Az ő művük az Erzsébet híd pesti érkezésénél a Habsburg főhercegnőről elnevezett két Klotild-palota s az előttük kialakított térrész (1899–1901, a volt Apponyi, majd Felszabadulás tér, most Ferenciek tere), déli oldalán a Királyi bérházzal (1900–01). Ez Budapest egyik legfontosabb városépítészeti együttese. A térrész északi oldalát Schmahl Henrik (1846–1913) Belvárosi Takarékpénztár épülete (1909–13) zárja. Alkotója Ybl Miklós keze alatt vált a Fővámház és az Operaház segédpallérjából, illetve építésvezetőjéből építésszé. A Ferenciek tere értékes épületei mellett a Károlyi Mihály utca térré bővülő szakaszának Dunához közelebbi oldalán Kármán Géza (1871–1939) és Ullmann Gyula (1872–1926) által tervezett – alsó két szintjén a kávéházi és üzleti életnek is helyet adó – érdekes, bécsies bérház, a Király-bazár (1899–1902) „francia díszudvaros” formavilága egészíti ki az együttest. Többek között e téregyüttes épületei, átjáró passzázsai, kávéházai és üzletei jelentették azt a világvárosi építészeti környezetet, és teremtették meg azt a hangulatot, amely a századfordulón itt élhető modern és nagyvilági életformát napjainkig vonzóvá teszi.

Korb és Giergl Zeneakadémia épületének (1904–07) belső világa a felerősödő kormányzati nyomás miatt tervezett külső barokkos architektúra ellenére, a Zielinszky Szilárd (1860–1922) mérnök által tervezett, világszinten újdonságot jelentő – a belső tér formai elemeiben a Perret-fivérek által két évvel előbb épített Rue Franklin-i vasbeton lakóházat is idéző, szerkezeti újításában azzal azonos értékű – vasbeton szerkezeteivel, finoman szecessziós építészeti részletképzésével hasonló színvonalat tükröz, mint az előző együttes.¹² Korb Flóris a világháború előtt kezd a debreceni orvosi egyetem épületeinek tervezésébe; a Kossuth Lajos Egyetem központi épülete már csak a világháború után épül meg. Fő értéke az aula kialakítása, amely még a századelő téralakító gondolatait viszi értéként tovább. Ez máig Kelet-Magyarország egyik legszebb reprezentatív belső tere.

Korb és Giergl műveinek szemléletéhez hasonló vonások jellemzik Quittner Zsigmond (1857–1918) Gresham Biztosító palotájának (1905–07) koncepciójában is nagyvonalú formavilágát. Nem annyira a sokáig Angliában dolgozó Quittner, aki addig többnyire neoreneszánsz, majd barokkos módon historizált, mint inkább fiatalabb munkatársai, Vágó László (1875–1933) és Vágó József (1877–1947) alkotói szemlélete érvényesül e mű részletképzésében. Vágó József majd a genfi Népszövetségi Palota egyik tervezőjeként két évtizeddel később alkotja legfontosabb művét. A főváros és az ország középpontját jelöli ki a Gresham-épület, s a Lánchíd számára nyújt hátteret, amely a klasszicizmus korában megkezdett városi téralakítás tengelyévé vált. Passzázsa azt a mo-

dern nagyvárosi léggörcs sugallja, amit az utókor alig tudott megőrizni, s e teret is csak napjainkra sikerült forgalomtól elzárt szállodai belső térként Kruppa Gábor irodájának helyreállítania.¹³

A konzervatív szemlélet kötöttségeiből a kortársak közül sokan nem képesek szabadulni. Nagy megbízásai többségében leegyszerűsítetten historizál Hüttl Dezső (1870–1945). Az ő műve a Kálvin téri Biztosítóintézeti székház és bérház (1911), vagy a Duna-parti városképben hangsúlyosabban megjelenő, az Erzsébet hídfő háttérét alkotó, közel fél évszadig a Bölcsészkart szolgáló, majd 2010–11-ben Golda János által átépített Piarista Gimnázium (1915). A Németországban tanult Hikisch Rezső (1876–1934) a kiskunhalasi városháza, szálloda és színház együttesében szecessziós ízekben gazdag formavilágot teremt (1902), más munkáinál, így az Astoria Szállónál (1912–13) viszont modernizáló jelleggel klasszicizál. A szállót a Múzeum körüli oldalon a korán elhunyt Ágoston Emil (1876–1921) bővítette. E szárny egyik szakaszát a második világháború után át kellett építeni, a Hikisch-féle enteriőrök azonban fennmaradtak. Ágoston tervezte a korszak egyik legérdekesebb, az 1944-ben súlyosan megsérült, majd ötven évvel később majdnem teljesen elbontott luxusépületét, a Hungária fürdőt is (1907–10) a Gesamtkunstwerk jegyében, de rendkívül dekoratív szemlélettel. Hüttl és Hikisch a konzervatív formálásmódot képviselik a két világháború közötti idő első felében is.

Az említett művek többségében a konzervatív szemlélet már alapjaiban átalakult: viszonylagos modernitásuk gyökerei egy világvárosi polgári identitástudatban gyökereznek. A francia art nouveau és a bécsi szecesszió mellett több más összetevő, következetes szerkezetfejlődés és igazi világvárosiaság jellemzi e gondolkodásmódot. Az amerikai gyors nagyvárosiasodás (Chicago és New York) vonzereje, sajátos nagypolgári mentalitás, egyféle világpolgári kozmopolitizmus hatja át az építészet formavilágát is, hiszen a funkciókban, szerkezetekben és térrendszerekben e hasonulás már megtörtént.

A modernizáció előrehaladása és a mindennapi élet átformálódása, az egész Európára jellemző gyors változás, amelyben rejtett feszültségek is növekednek, együtt jár a hagyományos identitásformák zavarásával, normarendszerük oldódásával, a nagyvárosi életvitel és a feudális világ hagyományos értékeinek ütközésével is. A polgári átalakulás ideológiáját szolgáló historizmus – épp a modernitás előrehaladásával – talaját veszti, s ez a talajvesztés az oka a konzervatív szemlélet érzékenyebb hívei gondolkodásában bekövetkező változásnak.

Hauszmann maga is bizonyos mértékű megújulást tanúsít, amely a Műegyetem központi épületének (1903–09) lépték- és formaváltásában, említett nagyvonalú térszervezésében, közlekedő rendszerében és előadótereiben, a téglarchitektúra összefogottságában és a felületek arányrendszerében egyaránt érvényesül, miközben a történeti építészet kötöttségrendszere, az oszloprendek, párkányok, felületosztás arányainak megszokott formálásmódja a részformák változásai ellenére továbbra is jelen van.

13./ A szállodává átépítés 2004-ben történt meg, tervezője Kruppa Gábor és Patrick B. Fejér irodája volt, belsőépítészetét angol cég alakította.

24. A Ház című, 1908–1911-ben megjelenő folyóirat címlapja, Kozma Lajos munkája, fő-szerkesztő Málnai Béla.

25. Műegyetem, a könyvtár részlete, Pfannl Egon rajza, 1941. A Sőhajok hídjá a Műegyetem Központi épületét köti össze a Pecz Samu által tervezett neogótikus könyvtárépülettel, 1909. Valóság, Gondolat, Rajz 1999, 124.

26. Kecskemét, központi térrendszer. Déle a Kossuth tér, a merőleges Szabadság tér. Nyugati térfala Nagytemplom, 1772–1805, Városháza, Lechner Ödön és Pártos Gyula 1893–96, a tér közepén a gótikus Református templom, a 15. századi Ferences templom és Kolostor barokká átépítve 1792, most Kodály Zoltán Zeneintézet, Kerényi József, 1974. Délen a Katona József Színház, Fellner és Helmer, 1896. A Szabadság téren felül a Megyei Könyvtár, Mátrai Péter és Major György, 1997, a Piaristák tere felé az Egészségügyi Rendelő, Hegedűs Béla, Schall József, Winkler Oszkár, 1949–50. A téren a Luther-udvar, bérház, Mende Valér, 1910–11, udvarán evangélikus templom, Ybl Miklós, 1862–63, a téren keleten zsinagóga, Zitterbarth János, 1818, romantikus átépítés 1860, ezt Technika Házává alakítja Kerényi József 1972–73. A tér déli oldalán Református főgimnázium és Jogakadémia, majd Zeneakadémia, Mende Valér, 1910–13. A Rákóczi fasor és a tér sarkán a Cifra Ház, városi bérház és kaszinó, majd Galéria, Márkus Géza, 1902. Az Aranyhomok szálló, Janáky István, 1962, a Kossuth teret zárja, felette az Iparos Otthon, Komor és Jakab, 1906.

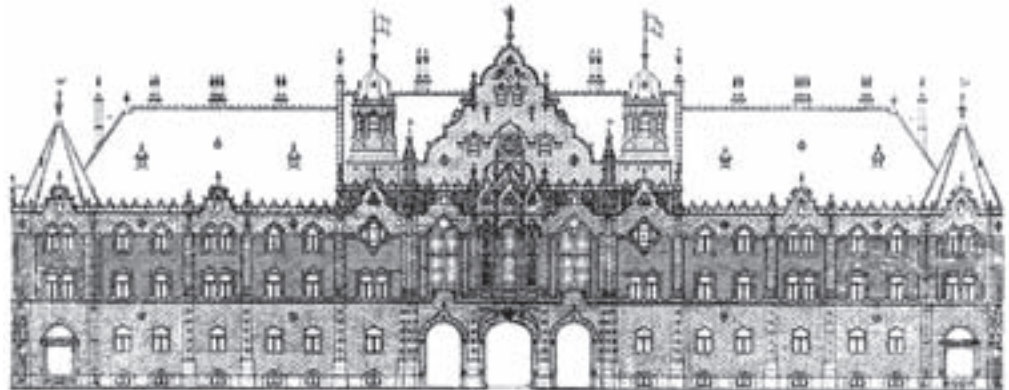
27. Kecskemét, Városháza, homlokzat. Lechner Ödön és Pártos Gyula, 1893–96. Bács-Kiskun Megyei Levéltár.

Lechner és köre

A térformáló fantázia új irányba vezeti az olyan eredeti tehetségű építészeket, mint Lechner Ödön. Az individuális jellegű, az új anyagokkal-szerkezetekkel itt és most, a történeti kánon szabályai nélküli formálás jelenti Lechner számára alkotói érése folyamán a továbblépés lehetőségét. A francia Loire-völgyi kastélyok megismerését is jelentő vándorévei ugyan minden művében nyomot hagynak, a keramikus Zsolnay Vilmos társaságában tett 1890-es angliai tanulmányútja a Viktória-kor csúcspontján mégis megrendíti historizáló hitében: ráébred egy személyesebb, tágabb értelemben válogató, fantáziadúsabb, bár továbbra is a stílusok világát új módon folytató-újító formálásmód jogosságára és lehetőségeire.

Legjelentősebb munkái, köztük Pártos (Putzmann) Gyulával (1845–1916) a Kecskemét fejlődését meghatározó, még francia atmoszférát árasztó, de már az Alföldhöz tartozó remeke, a Városháza (1893–96), főműve, a fővárosi Iparművészeti Múzeum és Iskola (1893–96), majd Pártostól különváltan a Földtani Intézet (1897–99) és a Postatakarékpénztár (1900–01, Baumgarten Sándorral) azt a lechneri, akkor már a magyar építőstílus lehetőségét kutató útkeresést jelzik, amely őt a nagy európai újítók sorába emeli. A múzeum barokk tömegformát feloldó kezelésmódja és egyéni hangú, szabadon kezelt nyílásrendszere a Földtani Intézeten is megjelenik. Ezek és a Takarékpénztár hatalmas faltestekkel, összefogott nyílásrendszerrel és népiesen gazdag pártázatmotívummal formált irodaház-homlokzatai Lechner életművének kiemelkedő eredményei. A múzeumban az újszerű, acél-üvegfedésű nagytér és az érdekes térkapcsolatok vagy a dús fantáziával formált, iparilag gyártott pirogránittal, Zsolnay-kerámiával díszített felületképzés a lechneri szecesszió jellemző leleményei, s ez az a formavilág, melynek újdonságával és individualizmusával úgy a konzervatív hatalom és az „egyetemes és általánosban” hívő késő historizmus szemléletét vallók köre, mint később a húszas-harmincas évek fordulóján a modern mozgalom híveivé váló fiatalok puritán újító csoportja egyaránt szembefordul.

Lechner megragadó formaművészete az angliai út múzeumi élményeinek hatására sok más mellett keleti motívumokból is építkezik. A kerámia játékosága Antoní Gaudí formálásmódjával is rokonítja műveit, amelyek kifejezőerőben valóban közel járnak a századforduló legnagyobb európai mesterének alkotásaihoz. A lechneri magatartásmód azonban nem szakad el teljesen a historizmustól – Hauszmann és Lechner együtt voltak diákok Berlinben –, csak máshogy, mindenképp önállóbban és eredeti módon éli át az építészeti formálás lehetőségét. A „nemzeti építőstílus”, a „magyaros szecesszió”, a „nemzeti jellegű modern építészeti kezdetek” fogalomrendszere mind kifejez valamit abból a magyar nemzeti forma teremtésére irányuló szándékból, amelyet Lechner magáénak vall, s amelyet még Feszly Frigyes kezdeményez.

Fülep Lajos (1885–1970), a hazai művészetfilozófia és művészettörténet-kutatás legkiemelkedőbb alakja 1916-os *Magyar építészet* című tanulmányában tisztázza e törekvések értelmét, a nemzeti és az egyetemes egymáshoz tartozását és különbözőségét. Fülep, aki minden vonatkozásban elutasítja a 19. századi historizálás szemléletét, bírálja a Sugárút habarcs architektúrájának hazug mivoltát és sekélyességét, felmutatja Lechner eredetiségét, s azt is, hogy formakeresésében valóban megjelennek a modern építészet kezdeti törekvései is.

A Lechner által képviselt „partikuláris és egyedi” formálásmód nem annyira az oly sokat hangsúlyozott, kívánt és megtalálni vélt stílus lehetőségét, keresését, sokkal inkább egyéni formáló tehetőségét és zsenialitását bizonyítja. Lechner különös kvalitásával, színességével, a tömegek, részformák, felületek formálásában tanúsított érzékenységével, játékos képzeletével olyan építészet teremtett, amely a magyar kultúra kiemelkedő nemzeti értékévé vált. Nem az elmélet, hanem a formák valósága az, amely a lechneri életművet európaivá, s így egyediségében is egyetemessé emeli. Fülep Lajos szavaival: „a magyar nép, mióta Európában él, vele ejtette ki anyanyelvén a legelső szót a monumentális építészet terén”.¹⁴

Lechner 1906-os, a *Művészetben* megjelent cikke, a *Magyar formanyelv nem volt, hanem lesz* – jóformán tényleges életműve lezárulása után – inkább szubjektív vallomás, és nem építészet-elméleti írás. A lírai indítékú lechneri és a Hauszmann-féle hűvösen absztrakt gondolkodásmód egymás ellentétei: az építészet minden ízében érző, elsődlegesen az anyag, a formák világában élő képzeletdús alkotó és az építészet értő, logikus elme álláspontja ütközik itt szükségszerűen össze. E késői írásban már a Fialatok szemlélete és a korszellem hat vissza a mesterre, úgy szólal meg, ahogyan azt az építészeti tehetség, az újat alkotni vágyás diktálja: „Nem tartom művészi feladatnak, hogy [...] ne a magunkét csináljuk, hanem más kornak a kihalt formanyelvét próbáljuk utána dadogni.”¹⁵ Ebben a szándékban is egyezik Lechner a kor más nagy újítóival, a bécsi szecesszió vagy az art nouveau mestereivel.

Nem véletlen, hogy ezt az újító művészetszemléletet saját kora hivatalos iránya Hauszmann támogatva elutasítja. Wlassics Gyula közoktatásügyi miniszter 1902-ben parlamenti beszédében mintegy védekezésékként kijelenti: „A szecessziós stílust nem szeretem [...], tehát ilyen szecessziós stílus a vezetésemre bízott tárca körében ne igen legyen lehetséges, iparkodni fogok ezt megakadályozni.”¹⁶ Lechner védelmében a kor jelentős művészeti kritikussai, Lyka Károly az új lap, a *Művészet* harmadik számában, *Szecessziós stílus – magyar stílus* című cikkében és Gerő Ödön fejtik ki ellenvéleményüket, a megújuló művészet és építészet elveit.

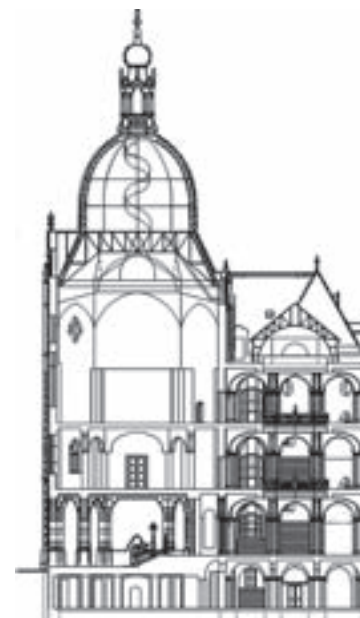
A lechneri életmű kimagasló szakasza a millenniumra való készülődésben, illetve közvetlenül az ezt követő években születik, akkor, amikor az ezeréves birodalom mitikus tudata felerősíti a nacionalizmus áramlatait. Ekkor már hatalmi és etnikai ellentétek, zsákmányszerző vágy és sovén indulatok érlelik Nyugat-Európában is azt a feszültséget, amely majd az első világháború kataklizmájához és az azt követő békeszerződés ellentmondásaihoz, majd a revansvétel szándékának újabb kirobbanásához vezet.

Lechner törekvéseit, művészetét sokan tisztelik, valóban ez a magyar századforduló egyik legnagyobb értéke a városfejlődés új tendenciái mellett. Jó néhány fiatal építész dolgozott együtt vele rendszeresen vagy alkalmanként. Számukra Otto Wagner példájára mesteriskolát szeretne alapítani, de e szándékát ellenfelei s közöttük Hauszmann megghiúsítják. Valójában csak a köztisztelőten, megbecsülésen mérhető fel sikere, hiszen ő sem gazdagodott meg, és élete utolsó évtizedében jelentős megbízáshoz, önálló munkához sem jut – Louis Sullivan sorsával osztozik azonos helyzetben és időben.

A mérleget, az elméletek konfrontációjának mérlegét még 1911-ben megvonta az a nemzedék, amely már érzi a szándékok és gondolatok elmerevedését, a megújulás szükségességét. Vágó József *Wagner és Lechner* című írásában, az 1908-tól megjelenő *A Ház* negyedik, utolsó évfolyamában a két nagy mester előtt úgy hajtja meg fejét, hogy közben világosan látja: a századforduló nagy

28. Iparművészeti Múzeum. A nagytér az első emeleti előcsarnokból. Kis-Simon Olivér.
29. Az előcsarnokot világító födém áttörés a földszinten. Finta Sándor. Hallgatói rajzok. Valóság, Gondolat, Rajz, 1999. 340., 342.

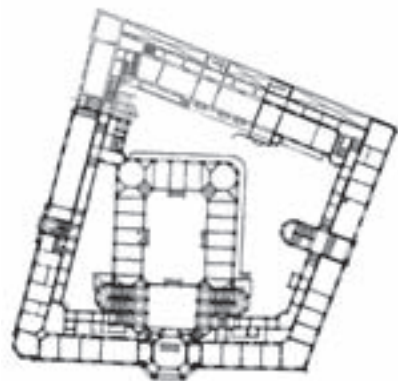

14./ Fülep Lajos: *Magyar Építőművészet*. Nyugat, 1918. április 16.

15./ Lechner Ödön: *Magyar formanyelv nem volt, hanem lesz*. Művészet, 1906/5., 1–18.

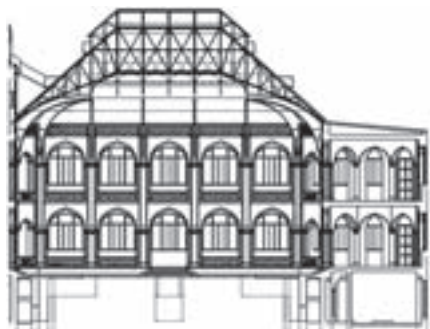
16./ Lásd Lyka Károly: *Szecessziós stílus – magyar stílus*. Művészet, 1902/3., 176–180.

17./ Vágó József: *Wagner és Lechner. A Ház*, 1911/4.

30–31. Budapest, Üllői út, Iparművészeti Múzeum és Iskola. Első emeleti alaprajz, Üllői úti főhomlokzat. Lechner Ödön és Pártos Gyula, 1891–96.

32. Az Iparművészeti Múzeum főtérének metszete. a.) A kupola alatti térrészek és a lépcsőrendszer. Szemben: b.) A nagytér és a galéria metszete.

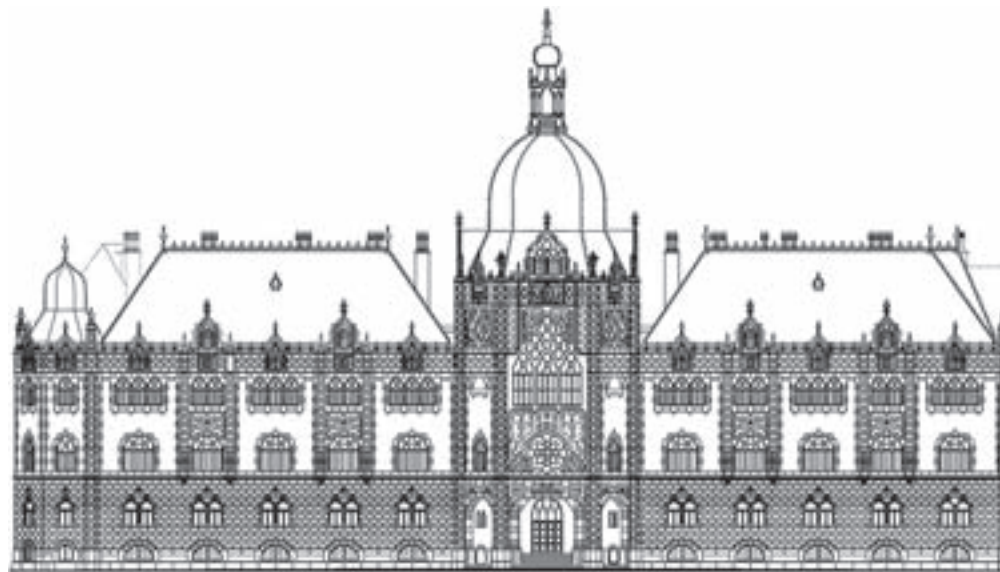

alkotóinak életműve lezárult. Az új nemzedéket azonban az ő munkáik motiválják: „Ami hajtotta őket, az Mi vagyunk, a jobbik énünk: az előretörekvés, a haladási vágy, ami ellen küzdöttek, az Mi vagyunk: múltból rajtunk ragadt béklyó, kolonc, ahova elértek, vagyunk: az élet, a jelen, az egész kultúremberség minden vágya, munkája, büszkesége.”

Vágó írásában saját világa, az a művészetszemlélet bontakozik ki, amely „a művészet – mindnyájunké” ruszini-morrisi gondolatvilágán alapul, s ezért így folytatja: „Kezük alatt a technika csodái művészi virágot hajtának, a gépek holt munkája életre kél. Mindazt, amit a technika, a higiénia, a társadalomtudomány, az esztétika eddig földerített, azt mind egyesítették egy egységgé, ünnepi ajándékként adva át az emberiségnek. [...] A technika minden vívmánya csak arra van, hogy életeket itt könnyűvé, kellemessé tegye.” Wagner és Lechner házai „a mesterségesen állított gátakat ledöntve az embert visszaadták önmagának”.¹⁷ Ez az eszmevilág azonban már nem Lechneré, hanem az egész századforduló elméleti terméke, amely a modern mozgalom indítékaihoz vezet.

A Lechner-követők elsősorban a fiatalabb nemzedékből kerülnek ki, mint Baumgarten Sándor (1864–1928; Baumgarten és Herczegh Zsigmond títustervszerű tervei alapján közel háromszáz iskola valósult meg) vagy Körössy Albert (1869–1955), Raichle J. Ferenc (1869–1955), Komor Marcell (1868–1944) és Jakab Dezső (1864–1932), de korai munkáiban Lajta Béla s részben Vágó József, vagy a Gellért fürdő egyik tervezője, Sebestyén Arthur (1868–1946) is. A Komor és Jakab által tervezett marosvásárhelyi Városháza (1907–09) és Kultúrpalota (1911–13) a Ruskin-követő Körösfői Kriesch Aladár falfestményeivel, a festő Nagy Sándor (1868–1950) és az üvegfestő Róth Miksa (1865–1944) mozaikjaival és üveglakkaival, a szabadkai Városháza (1908–10) vagy a palicsi fürdőépület (1910–12) e törekvések legjellemzőbb eredeti értéket jelentő példái. A Lechner-követők jó része az asszimiláló zsidó polgárság köréből kerül ki, akiket vonz a hazai kultúra átfogó kibontakozása és a lechneri gondolat keleti vonása is.

Lechner Ödön magyaros nemzeti törekvéseit más irányba folytatja unokaöccse, Kismarty-Lechner Jenő (1878–1962), aki elméleti tevékenységet is folytat, a felvidéki pártázatos reneszánsz formaképzésére támaszkodva akar új stílust teremteni. Warg Lászlóval (1878–1952) közös műve a sárospataki Tanítóképző Intézet (1910–11). Hasonló szemlélettel, de más irányban keresi a kibontakozást Kertész K. Róbert (1876–1951) és Sváb Gyula (1879–1938). Parasztház-felméréseik és Sváb iskolaépítési tevékenysége jelentős e korszakban.

A Lechner-követők másik csoportjába tartozik Márkus Géza (1872–1912), a kecskeméti városközpontban épülő Cifrapalota (1903, egy szintje átépítve most Kecskeméti Képtár) és Mende Valér (1886–1918), az ottani Református Főgimnázium és Jogakadémia (majd Kodály Zoltán Zeneiskola) alkotója (1910–13), amely gazdag formavilágával valóban a magyar nemzeti romantikának nevezhető törekvésre nyújt példát. Az ugyanott épített Luther-udvar (1910–11) szikárabb fogalmazásával viszont a finn építészeti e korabeli szándékaival mutat rokonságot. Maróti (Rintel) Géza (1875–1941), a Greshamon dolgozó épületszobrász és sokoldalú iparművész is a finn szemlélethez áll közel.¹⁸

Hauszmann munkatársai közül Tőry Emil (1863–1920) és Pogány Móric (1869–1944), aki Lechner köréhez tartozik, 1908-tól társak. A bécsi szecessziót követő Hegedűs Ármin (1869–1945) népművészet iránti vonzalmával kerül közel e körhöz, míg Bálint Zoltán (1871–1939) és Jámbor Lajos (1869–1955) inkább a nemzetközi irányzatokhoz kapcsolódnak műveikkel. A torinói világkiállítás magyar pavilonját Györgyi Dénessel (1886–1961) együtt jegyzik (1911). E világkiállítási pavilonok érzékeltek, hogy a romantikus monumentalizáló nemzeti formatörekvések érezhetően ideológiai szempontokat reprezentáló műveken kerülnek előtérbe. Tőry és Pogány főműve, az Adria Biztosítótársaság palotája (1912–18, 1945 után Rendőrfőkapitányság, 2001 után szálloda) puritán tiszta homlokzatai és tiszta tömegformálása révén már a modern építészet előfutára, a korai, még klasszicizáló modern törekvések hordozója.

A Lechner-követők köréből emelkedett ki Lajta (Leitersdorfer) Béla¹⁹, de közéjük tartozott kezdetben Málnai Béla (1878–1941) is.²⁰

Lajta jelentős köz- és lakóépületei egyedi művek, egyik-másik azonban városképző elemmé válik. Korai magastetős, lechneri és angol hatást egyaránt hordozó fővárosi épületei után (Izraelita Vakok Intézete, Mexikói út, 1905–08, Szeretetház, Amerikai út, 1909–11) különösen főműve, a Szervita (volt Martinelli) téri üzlet- és lakóház (1911–12, ebben a Rózsavölgyi Zeneműbolt berendezését Kozma Lajos tervezi) és a Vas utcai iskola (1909–12, díszítőmotívumai ugyancsak Kozma Lajostól) mutatja fel azt a szemléletmódot, amely épületeit a chicagói és német eredményekkel rokonítja, és a korai modern – vagy a kissé kötött, monumentalitásra is törekvő gondolkodásmód miatt gyakran premodernnek mondott formálás – fontos példáivá teszi. Érdekes munkái közé tartozik a Parisiana mulató (1908–11), ennek homlokzati pártázatán Maróti Géza működött közre. A mulatót 1919-ben Vágó László átalakítja, a hatvanas években modernizálják, majd az 1990-es években König Tamás és Wagner Péter műgonddal állítják helyre a legutóbbi évtizedekben Új Színháznak nevezett épületet.

A Lajtánál fiatalabb Málnai Béla és Haász Gyula (1877–1945) Nádor utcai Cseh-Magyar Iparbank épülete (1912–13) e premodern, nagyvonalú és elegáns, mégis tárgyilagos és őszinte formálásmód szintén fontos példája. A Lechner köréhez való tartozásra csak a bank földszinti portáljainak Tólos Gyula tervezte díszítése és a belső berendezés utal.

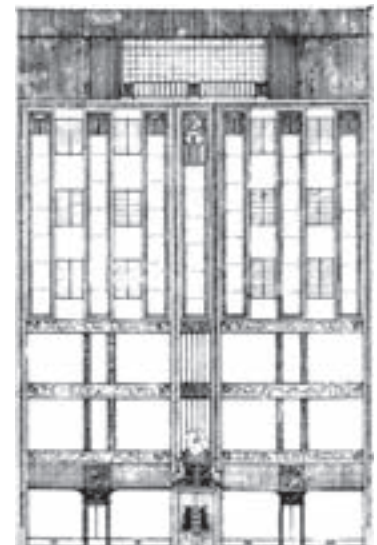
A századforduló korai modern építészete, például Lajta Béla 1913-ra elkészült Szervita téri Rózsavölgyi-háza a világ korabeli vívmányait, a magasházakat megteremtő chicagói iskola homlokzatformálását, kerámiaburkolatait alkalmazza olyan természetességgel, ami az első világháborút megelőző pillanatokban magától értetődő, hiszen Magyarország a legfejlettebb területek egyike, a fejlett világ része, ahol már az új nagyvárosi körülmények között a kor színvonalán lehet élni.

18./ Ő Eliel Saarinen és Akseli Gallén-Kallela barátja, aki később, a húszas években Mexikóban, majd az Egyesült Államokban tevékenykedik. A milánói világkiállítás magyar pavilonjának (1906) belsőépítésze és a Velencei Biennálé pavilonja (1908) kapcsolja a korabeli nemzeti formatörekvésekhez.

19./ Lajta a századelő egyik legjelentősebb alakja: külföldi tanulmányútja tanúságaként – Alfred Messelnél és Norman Shaw-nál is dolgozott, Francia- és Spanyolországban, Észak-Afrikában is járt – szervezi meg építészeti és iparművészeti foglalkoztatást, szinte amerikai stílusú irodáját. Többek között Málnai Béla, Tólos Gyula (1886–1975) és Kozma Lajos is dolgozik nála, és hamar nagyobb munkákhoz jut. Az iroda 1901-től működik, 1904 körül már fellendül, fénykorát a tízes évek eleje, a háború előtti évek jelentik. 1901-től Lajtával dolgozik együtt több ízben Lechner Ödön is. 1915-re Lajta súlyosodó betegségével egyedül marad műtermében. Utolsó nagyobb művét, az 1913–14-ben tervezett Abonyi utcai Izraelita Alapítványi Gimnáziumot – ma Radnóti Miklós Gyakorló Gimnázium – Hegedűs Ármin 1930–31-ben már átdolgozva, romantikusabb formavilággal építette meg.

20./ Mendöl Zsuzsa: *Málnai Béla*. Akadémiai, Bp., 1975.

33. Budapest, Szervita (volt Martinelli) téri üzlet- és lakóház homlokzata, Lajta Béla, 1911–1912. lajtaarchiv.hu

21./ Mendöl Zsuzsa: *A magyar formatörekvések és az ornamentika problémája építészetiünkben*. ÉÉT, 1979/3–4., 409–460.; a magyar népművészet jelentőségének értelmezéséhez Kós Károly, Thoroczkai Wigand vagy Medgyaszay esetében kapcsolódik Kresz Mária tanulmánya is. Kresz Mária: *A magyar népművészet felfedezése*. Ethnographia, 1968/ 1., 1–36.

22./ Thoroczkai Wigand írásai 1910 és 1917 között jelentek meg: *Hajdanában régös-régen, Cserényes házak, Régi kertek s mieseik, Öreg csillagok, Hímes udvar*.

23./ B. Kaiser Anna: *Thoroczkai Wigand Ede székellyöldi munkái*. ÉÉT, 1979/3–4., 359–381.

24./ Kathy Imre: *Medgyaszay István*. Akadémiai, Bp., 1979.

34. Lakóház a Hímesudvarból, Thoroczkai Wigand Ede, 1916.

35. Ráosmulyad, vasbeton héjszerkezetű templom, Medgyaszay István, 1908–10.

Népi és nemzeti gyökerű megújulás

Az 1900-as évek elején a népművészet felé fordulás, Bartók és Kodály 1904 körüli első gyűjtőútjai és Ady fellépése, vagy a *Nyugat* indulása jelzik azokat az új tájékozódási pontokat, amelyek már az említett alkotók egy részét is befolyásolják. Az építészetben is széles skálán követhető végig ez a jórészt népi-nemzeti gyökerű megújulás, amely több, az előző generációhoz tartozó, de sajátosan magányos utat járó jelentős alkotóra is jellemző.²¹

Különálló személyiség, de a magyar nemzettudat vállalására jó példa a száz származású Thoroczkai Wigand Ede (1870–1945) ekkori munkássága. E fiatalon Steindl mellett az Országház enteriőrjein dolgozó építész és iparművész az elsők egyike, akinek az érdeklődése 1902-ben a paraszti életforma felé fordul. Kézzel írott, gyönyörű grafikájú könyvei a világháború alatt jelennek meg 1907 és 1914 közötti marosvásárhelyi alkotói korszaka emlékeként.²² Terveiben sajátos módon keveredik a Kós által is felismert erdélyi hagyomány népi-kisnemesi formavilága, a századforduló éveinek funkcionális téralakítói műgondja, a térszerkezet kis alapterületen is tökéletes felhasználása, a modernizációs megújulás ruskini-morrisi iránya. Családi házait, nyertes középület-pályázatait a téralakítás és berendezés, a tömegforma és részletelemek szerves és átgondolt egysége jellemzi. Erdélyi munkái mára általában átépültek, formaviláguk lepusztult.²³ Eredeti jegyeiben fennmaradt műteremháza, a tatai Vaszary Jánosnak épített kis ház (1911, ma múzeumi épület) őrzi ezeket a vonásokat, és hasonlóan jelentős, mint Medgyaszay István két korai gödöllői műteremháza (az egyik Nagy Sándor műteremháza, 1906), ahol a népi világszemlélethez kapcsolódó gödöllői iparművészcsoporthoz szerveződik.

A népies nemzeti törekvések és a vasbeton építészet egyaránt fontos korai megnyilvánulását Medgyaszay (Benkó) István (1877–1959) művei jelentik, aki az egyik legeredetibb egyénisége e törekvésnek, és nemzetközi szinten is úttörője a vasbeton építészetnek.²⁴ 1896-ban az Építőipar-iskolán, 1900-tól Bécsben a Műegyeten és a Képzőművészeti Akadémián Otto Wagner mesteriskolájában tanult, majd a pesti Műegyeten végzett 1904-ben. Kétéves gyűjtése során a népi építészet szerkezeti tisztasága ragadja meg gondolkodását, majd párizsi időszaka alatt szemlélete kitágul: a vasbeton építészetben ismeri fel azokat az új lehetőségeket, amelyekből egy nemzeti irányú építészet kibontakozhat. Veszprémi színháza (1907–09, az oldalhomlokzat terveit 1907 augusztusában még Hennebiq irodájában keltezi) és a soproni színház általa átalakított épülete (1909), illetve ráosmulyadi héjszerkezetű kupolával fedett temploma (1908–10) a vasbeton építészetnek csak a Perret fivérek alkotásaival összemérhető, világhírű úttörő művei.

Népi motívumokból továbbépülő díszítőformái a vasbeton monolitikus jellegével forrnak össze: építésze konstruktív és újtó szellemű a századelő idejének gazdag formáló kedve ellenére. Sokat utazik, múzeumokban kutat, később, 1930 körül Indiában is jár, előképeket keres munkájához, a magyarság keleti múltjáról, egy ősi turáni művészetről is álmokat sző. Meggyőződése szerint a józanság, az ellentétek és a derű a végső, a leszűrődött magyar ízlés jellemzői. A világháború után a szerkezeti modernizáció és a modern mozgalom puritán formavilágának előretörése idején azonban Medgyaszay formálásmódja és mitikussá váló szemlélete viták forrásává válik. A vasbeton építészet világméretben is kimagasló úttörőjének későbbi életpályája kevésbé bizonyult sikeresnek, bár a 20. század egyik jelentős szellemi értéket hátrahagyó magyar építésze volt.

1912-ben a Nemzeti Színház pályázatán, melyet a tűzrendészeti okokból lebontott színház helyére, a Múzeum körút-Rákóczi úti saroktelekre írtak ki, még nagy sikert ér el. Harminchárom pályázó közül Medgyaszay István nyerte az első díjat. Bálint Zoltán és Jámor Lajos a második, Töry Emil és Pogány Móric a harmadik, és Lajta Béla pályázata a negyedik lett. A pályázat második fordulóján 1913-ban Töry Emil és Pogány Móric elnyerte a megbízást, de a háború megüszította az építkezést.

A közel egy évtizeddel idősebb Árkay Aladár (1868–1932) ekkori főműve, a Városligeti fasorban épülő református templom (1913) Medgyaszayéval rokon szemléletet képvisel.²⁵ Kezdetben eklektikus szellemű műveken – Hauszmann-nál a palotán, majd apósával, Kallina Mórral a Budai Vigadó Corvin téri épületén (1896–97), illetve a Gellért-szobor elhelyezésén (1900) – dolgozott. Az 1905-ös Babochay-villa (1956-ban átépítve Jugoszláv Nagykövetségként működött) a Hősök terén az Andrásy út utolsó épületeként már magyaros formajegyeket hordozott. 1910–13 között, a Városmajor utca feletti budai hegyoldalon építi meg a bírák és ügyészek lakótelepének közel negyven családi házát a prágai rondokubizmus szellemével is rokonságot tartva.

Később, a két világháború közötti időben fiával együttműködve a Római iskola szellemében a modern vasbeton templomépítészet hazai úttörőjévé válik. Árkay a századforduló nemzetközi szinten elismert alakja; a Pevsner által szerkesztett, tizenkét európai építész műveit összefogó – az irracionális törekvéseket Gaudí és mások életművével bemutató – nagy monográfiában Lechner Ödön mellett ő a másik magyar szereplő.

A népi megújulás igazi szellemét a legkövetkezetesebben a Fiatalok csoportja mutatja fel. Az 1883–85 körül született műegyetemi hallgatók építészgenerációja jelentkezik e néven a századelő népzene felé fordulásával egy időben. Kós Károly köré szerveződik a csoport²⁶: a szűkebb kör tagjai Jánszky Béla (1884–1945), Zrumeczky Dezső (1884–1917), Kozma Lajos²⁷ (1884–1948), Györgyi Dénes²⁸, Lechner Loránd, Tátray Lajos és még néhányan, mint Mende Valér, vagy közvetve ugyan – Mende Valér révén – Bábolnay József (1886–1983), aki 1924-ben az Egyesült Államokba kivándorolt, és ott építészeti, illetve bútór- és díszlettervezői tevékenységet folytatott. De ide tartoznak olyan később ismertté vált építészek, mint Árvé Károly, Fábíán Gáspár, Kertész K. Róbert és Schwáb (Sváb) Gyula is. Az egyetemi tanulmányi munkáikból 1906-tól kiállításokat szervező és népi építészeti felméréseket végző hallgatók erkölcsi és esztétikai ideáljukat a népművészet folytatásának igényével teremtik meg, de a korabeli európai, angol és finn építészetre, s az angol iparművészeti mozgalom eredményeire is figyelnek, általuk is ihletve dolgoznak.

A népi törekvések felé forduló radikális lendület, a szociális eszméknek az a térhódítása, melyet a ruszini-morrisi elvek vagy a tolsztojánus eszmék Körösfői Kriesch és a gödöllői művészek gondolatvilágában való terjedése is jelez, éppúgy gyökere a Fiatalok fellépésének és a korábbi népi-plebejus értelmezés újrafogalmazásának, mint a néprajz iránt kialakult fokozott figyelem, vagy a társadalmi nyugtalanság észlelhető megnyilvánulásai. A népművészet iránti érdeklődés – az említett felmérés-kutatás szándékán és tényein túl – akkor lobban fel, amikor annak elkerülhetetlen pusztulása – a modernizáció, az iparosodás és városiasodás velejárójaként – nyilvánvalóvá válik. A művészeti-építészeti alkalmazás vágyát azonban ez közvetlenül alig magyarázná, mint ahogyan a néprajzi kutatások fellendülését is inkább az etnikai feszültségek erősödése, mint a tudományos érdeklődés serkenti. Erre utalt Kós Károly Hauszmann oktatói szerepénél már említett levele, s az ő erdélyi problémák iránti érdeklődése is.

Körösfői Kriesch számára a „szociális érzés” jelenti a hajtóerőt, míg a Fiatalok gyűjtő-feltáró munkájában a nép valóságos problémáira és alkotó értékeire, a modernizáció kérdéseire és jellegére irányul a figyelem. Alakulóban van a teljesebb körű funkcionális értelmezés, a valóságos célok, eszközök és szerkezetek elmélyült elemzésének és egyeztetésének igénye. Lechnerre is jellemző ugyan a célszerűsége törekvés, s ezzel együtt a funkcionális szemlélet, alapvető művészetében az új szerkezetekhez való vonzódás és az anyagszerűség iránti igény – sztalaktit mintás boltozataiban is ezek jellegét, az acélgerenda alatt az ív rabciból készített voltát kívánta kifejezni –, vagy a téri teljesség értelmében a Gesamtkunstwerk gondolata, de a tízes évekre színre lépő új generáció tagjainál mindezek az igények tudatos, elemzett formában jelennek meg. Egyre tisztábban fogalmazódik meg az építészet társadalmi funkciója, a stílussteremtésnél összetettebb feladatköre is. Az építészeti igényesség ekkor már csak egy viszonylag teljes, új és haladó építészetértelmezéssel férhet össze.

25./ Dercsényi Balázs: *Árkay Aladár*. Akadémiai, Bp., 1967.

26./ Pál Balázs: *Kós Károly*. Akadémiai, Bp., 1983.

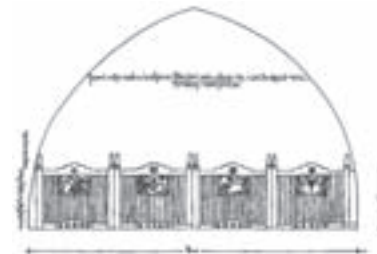
27./ Beke László–Vargha Zsuzsa: *Kozma Lajos*. Akadémiai, Bp., 1967.

28./ Kubinszky Mihály: *Györgyi Dénes*. Akadémiai, Bp. 1974.

36. Budapest, Városligeti fasor, Fasori református templom. Főbejárat, fa kapurács terve, Árkay Aladár, 1913. Gerő 1955.

37. A majolikadíszű előfalba süllyesztett főbejárat. BTM.

38. Tollrajz, az Atila Királyról Ének 21. oldaláról. Kós Károly, 1909. Nagy Elemér 1995.

29./ Nagy Gergely–Szelényi Károly: *Kertvárosunk, a Wekerle*. Bp., 1994.

39. Kis udvarház műteremmel, Kosch építész terve, szülei háza, 1908. Tollrajz. Nagy 1995.

40. Kerek udvarház, a toronyszoba belső képe, a sztánai Varjúvár előterve. Kós Károly 1909. Nagy 1995.

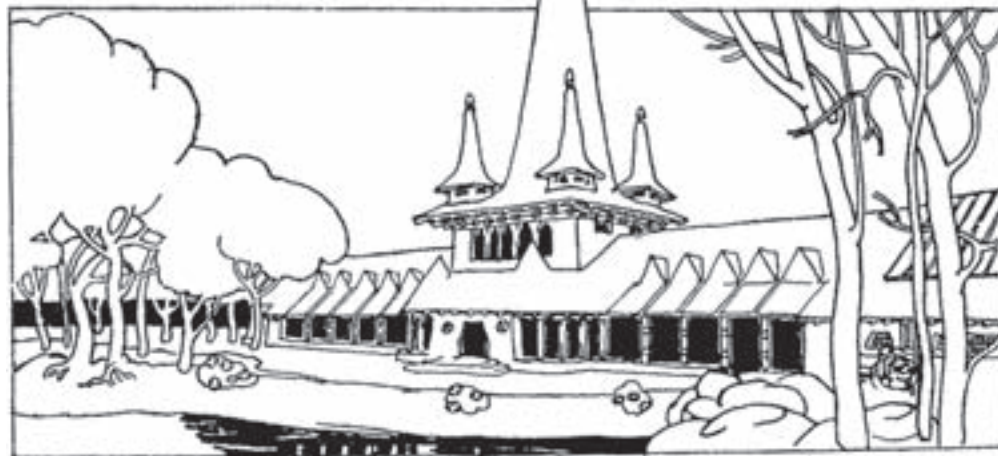
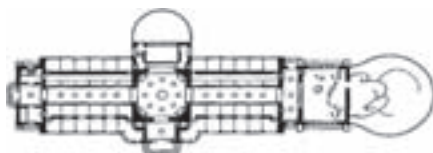
42–43. Budapest, Madárház, Állatkerti pavilonok, alaprajz és tömegvázlat. Kós Károly és Zrumeczky Dezső 1909–10. Kós Károly rajza. A 2000-es években műgonddal restaurálták.

41. Zebegegy, római katolikus templom. Kós Károly hallgatói tervének vázlata, 1907.

Kósék első munkái, mint az Óbudai református paplak és imaház (1908–09, Zrumeczky Dezsővel) vagy a Városmajor úti, többszintes erősen tagolt tömegű iskola, óvoda, lakóházegyüttes (1909, Györgyi Dénessel) hagyományos téglaszerkezetekkel és meredek magastetővel épített, visszafogottan fogalmazott, szerény megjelenésű középületek, de a főművévé vált Sepsziszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum (1911–12), Kós, Jánszky, Zrumeczky, Györgyi 1910 körüli épületei (Kós és Jánszky: Zebegegyi templom, 1908–09, Kós és Zrumeczky: Állatkert, Szarvasház, Madárház, 1909–12, Zrumeczky: Áldás utcai elemi iskola, 1911–12) már e korszak érett remekművei. Az Állatkert Zrumeczky Dezsővel együtt tervezett Madárházánál nemcsak a körösfői négy saroktoronyos középkori toronysisak formáját idézi, hanem finoman kimunkált acélszerkezettel készítetteti a tetőablakokat, és korszerű acél-üveg szerkezetet kap a tömegből kiugró, üvegből formált építményrész is. Kósék és megbízói együttes szándéka szerint az állatok származásai helyének természeti környezetét – annak adottságait és anyagait – felidézni kívánó állatkerti épületei és különösen a Wekerle-telep angol példákon, Ebenezer Howard kertváros-eszméjén alapuló személyes élettér természetes voltának lehetőségeit nagyvárosi környezetében is biztosító városépítészeti elképzelések hasonló módon nemcsak a népművészet megőrzését, hanem az egyetemes modernizáció életformáit és szemléletét alakító kísérletek is voltak.

Különös frissességű, üde ága ez 20. századi építészeti kultúránknak, amelyet a világháború elsorvaszt. Törekvések olyan alkotókra is hatottak, mint Kosztolányi Kann Gyula (1863–1945), aki 1903-ban a Gellérthegy oldalán művészek számára korszerű Műterembérbházat épített (Gerle 1990). Az angol kertvárosok mintájára munkáslakásokként épül meg a Wekerle-lakótelep (1912–13) – a központ kialakításában többek, így Kós Károly (és Zrumeczky) részvételével – a nagyvárosi problémákból való kiutkeresésként.²⁹ A világháború idején épített további (már barakk) telepek – így a Mária Valéria-telep – katonai kórházként sebesülteknek, rokkantaknak épülnek, hogy később a menekültek és az elnyomorodó rétegek szegényes menedékhelyé váljanak.

A korszellem megnyilvánulásaként 1902 áprilisában Lechner Ödön és 23 társa aláírja a Magyar Építőművészek Szövetsége alapításáról szóló nyilatkozatot. A magyar építőművészek érdekeit előmozdítani és képviselni kívánó művészi egyesület kezdeményezői Lechner Ödön, Kahn Gyula, Márkus Géza, id. Bobula János, Jakab Dezső, Spiegel Frigyes, Grünwald Mór, Komor Marcell, Bálint Zoltán, Quittner Zsigmond, Jámbor Lajos, Vágó László, Balogh Lóránt, ifj. lovag Bobula János, Jónás Dávid, Sebestyén Arthur, Messinger Alajos, Leitersdorfer Béla, Mezey Sándor, Károlyi Lajos, Vidor Emil, Vágó József, Somló Emil, Steinhardt Antal voltak.³⁰

A századforduló Budapestje fénykorában dermed megkövült múlttá a háború, s az azt követő forradalmak és nyomor idején. A fiatalok közül Zrumezky elesik, Bábolnay kivándorol, Kós Károly pedig lelkiismeretére hallgat: bár 1919-ben már az Iparművészeti Iskola kinevezett tanára és a főváros számtalan lehetősége várja, Erdélyt, az impériumváltás megpróbáltatásait választja. Jól tudja: az építész, a kultúra művelője nem tántorodhat meg a sikervágytól, népe sorsában kell osztoznia.

30./ Baka Eszter–Csernus Éva: A Magyar Építőművészet Szövetségének története 1902–1940 között. ÉÉT, 2012/1–2., 113–134. o.

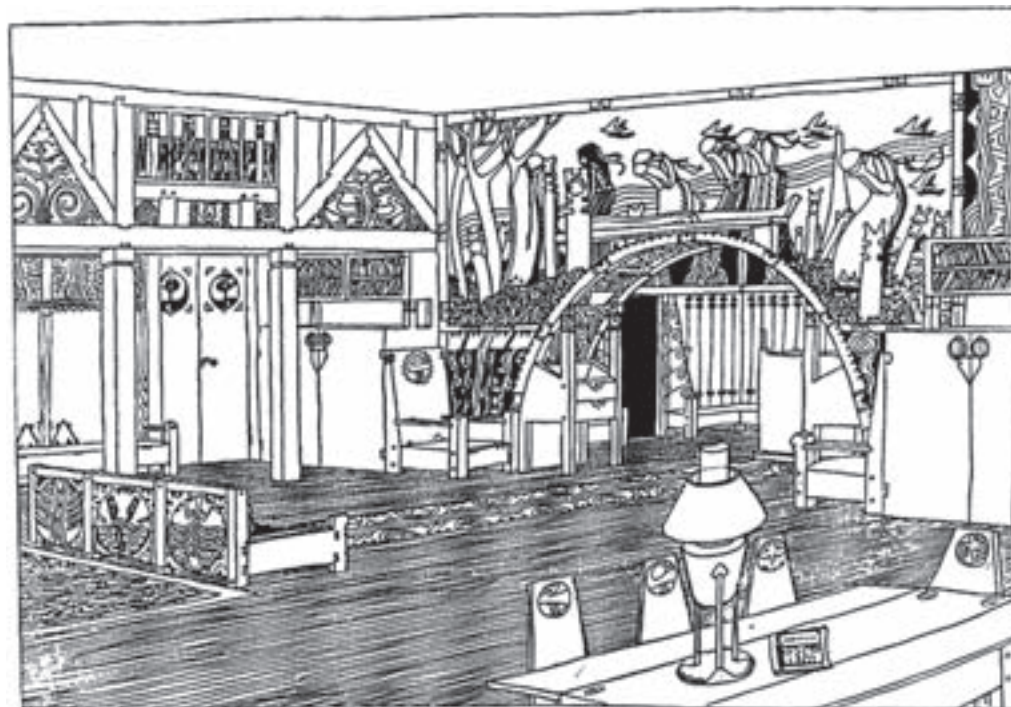

44. Hall-ebédlő a Művészházhoz, Kosch K. építész, 1908.

45. Sztána, Kerek udvarház, a Varjúvár első vázlatai, Kós Károly, 1909. Módosulva épült meg 1910, 1925.

46. Lapis refugii (Menedékszirt) terve, bejárat a zeneszobába. Kozma Lajos, 1908.

A TÁRSADALMI-TECHNIKAI MODERNIZÁCIÓ EREDMÉNYEI

A hosszú 19. század – az 1789–1914 között lejátszódó társadalmi-gazdasági modernizáció – alapvető változásokat hozott a nyugat-európai fejlődéshez visszakapcsolódó területeken, s ez az átalakulás ment végbe az utolsó fél évszázad folyamán az újra egységessé váló Magyarországon. A ki egyezéssel immár „vállalt”, még feudális jellegű függőség a Közép-Európa nagy részét összefogó Osztrák–Magyar Monarchiát a felgyorsult fejlődés területévé tette.

A Monarchia időszakában az Eötvös József által vallott liberális eszmék követelményei alapján bontakozik ki a politikai élet, kormányzás és közigazgatás, illetve az a rendkívül kiterjedt intézményfejlődés, amely a változásokkal együtt jár. Ekkor jön létre vagy erősödik meg az igazságügy, a közoktatás és az egészségügy intézményrendszere, az alsó és középfokú iskolarendszer, a szakiskolák és felsőoktatás hálózata. Megtörténik az egészségügyi ellátás és ellenőrzés szervezetének kifejlesztése, a kórházak kiépítése, a postai, vasúti és vízügyi szolgálatok intézményeinek és működésének megszervezése, az infrastruktúra építését irányító államépítészeti hivatalok létrehozása.

Az állam biztosítékot vállal a jelentősebb beruházásoknál, kedvezményekkel ösztönzi a külföldi és hazai befektetőket. 1867 után a külföldi tőke még hatvan százalékos a beruházásokban, a század végére viszont már a hazai tőke van többségben. A mezőgazdaság fellendül, és megkezdődik belterjessé válása, ez különösen az Alföldön – ahol a gyors betelepülés folytán a vízszabályozás és ármentesítés által érintett hét megyében a tanyai lakosság az 1870-es kétszázezer főről 750–800 ezer főre növekszik – új életlehetőséget teremt. Kecskemét környéke például a gyümölcs- és szőlőtermelésével hazai Helvéciává válik (az elnevezés is Svájc fejlettségére utal). Az új kereskedelmi lehetőségekkel együtt fejlődik a mezőgazdasági kultúra, az állategészségügy és a mezőgazdasági képzés is. Rendkívül gyors a hozzá kapcsolódó élelmiszeripar fejlődése, a malomipar Európa élvonalába tartozik. A szén- és vasérctermelés növekedése mellett gyorsan bővül a közlekedési, élelmiszeripari gépek gyártása.

A századforduló idején az építőanyagok, épületszerkezetek és építési technológiák területén a Monarchia és Magyarország említett gazdasági felívelése következtében nagymértékben előrehaladt a modernizáció. A kő, téglá, fa, mész és homok mellett a 19. század új anyagai és szerkezetei, az öntöttvas és az üveg, majd a hengerelt acél, az új kötőanyag, a cement és a rómaiak után újra megjelenő beton, a századelen gyorsan terjedő vasbeton a szerkezetépítésben új térformák, nagy terefedő szerkezetek lehetőségeit teremtették meg. Rendkívül jelentős fejlődés következik be a közlekedésben és a technikai modernizáció területein.

A 19. század elején indult meg a tömeges vasgyártás. A Manchester–Liverpool vasút megépítése után tizenhat évvel, 1846-ban Vácra elindul az első vonat. 1849 telén a kormány Debrecen felé felúton már vasúton menekül, miközben még csak ideiglenes pallóterítésen lehet a Lánchídon közlekedni. 1902-ben a teljesen kiépült vasúthálózathoz a fővárosban már központi átmenő pályaudvarra írtnak ki pályázatot. A századfordulón már hatvannégy nagyolvasztó működik, harminchét a gömör-szepesi területen, tizenegy-tizenegy Erdélyben és a Bánságban. 1881-től működik a Kincstári Vasmű Igazgatóság. Az ötvenes években kezdődik az acélgyártás, amely a nyolcvanas évek végén a melegen hengerelt acélgerendák tömeges gyártásához vezet.

47. Mainzban készült bronz gázcillár terve az Operaházba, Ybl Miklós. 1878. 1895-ben kábelhúznak a csöveibe.

48. Nyugati pályaudvar, az Eiffel-csarnok. Augustin DeSerres, 1874–77.

49. Iparművészeti Múzeum, a nagytér kettős üvegszerkezete, Lechner Ödön és Pártos Gyula, 1893–96.

50. Központi átmenő pályaudvar, Vágó József aranyérmes pályázati terve, 1902. Kubinszky 1983.

Az acélgerendák a középületekből és lakóházakból, vagy ipari épületekből hamar kiszorítják a tűzveszélyes és avuló faszervezeteket, de a boltozatrendszereket is. Egy méter körüli osztás esetén három-négy centiméteres síkra vakolható emeléssel – középületeknél, például a Műegyetem 1904 körül épített központi épületénél mintegy háromméteres osztásnál harmincöt centiméter ívmagassággal – „porosz süvegboltozatként” téglából boltozzák át a közöket. 1910 körül már vasbetonlemezt készítenek a gerendát is belebetonozva, hogy védjék a korróziótól. Ezzel kezdődik a maszív födémek korszaka sokféle anyagból és szerkezeti kivitelben.

Az acél a 19. század második felében s a 20. század elején a nagyszerkezetekben egyeduralgódóvá válik. A 19–20. század fordulójának hatalmas középületeiben szinte mindenhol ott a rácsos vagy keretjellegű acélszerkezet. A Nyugati pályaudvar Eiffel-féle vasszerkezetétől (1877) az Iparművészeti Múzeum Lechner Ödön által tervezett, üveggel fedett, ma is erőteljes hatású nagyterén át – itt részben változó magasságú gerinclemezek kifűrésztelt részeként jelennek meg a magyar nemzeti építészeti jelképezni kívánó keleti és népi formák – a Gresham-palota (1907) üveggel fedett passzázsáig terjed a szerkezeti rendszer.

Az Országház épületében a Munkácsy-terem felett az 1900 körül épített padlásfödém esetében már nem téglaboltozat, hanem három méterenként osztott acélgerendák között hat centiméter vastag, mintegy negyven centiméter záradékmagasságú beton héjboltozat feszül. Az új acél, vasbeton és egyéb szerkezet típusok, valamint a technika legújabb vívmányainak – mint a központi fűtés a Balassi Bálint utcába kihelyezett kéménnyel és kazánházzal, a Kossuth térre vezető szellőző berendezések, felvonók, stb. – alkalmazása nélkül elképzelhetetlen ilyen méretű épület. Az avult, historizáló formarend ellenére valós újszerűségével önmagában ezzel az épülettel is jellemezhető a magyar századforduló építéstechnikájának állapota és fejlettsége.

Az acél kapcsán a hídszerkezetek fejlődését és Feketeházy János (1842–1927) nevét is említünk kell, mint a hazai hídépítés legnagyobb alakját. Ő volt az 1883–85 között épített szegedi Tisza-híd tervezője (Schickedanz Alberttel, a Szépművészeti Múzeum építészével együtt készítette a hídterveket). 1894-es pályaterve alapján készült a Ferenc József, ma Szabadság híd. Ennek érdekes szerkezeti ellentmondása, hogy tulajdonképpen nem függőhíd, hanem középen egy külön szakasz gerendaként van befüggesztve, ami ahelyett, hogy a közép felé magasodna, az ív vonalát követve csökken.

A beton használata alapokban, aljzatokban már a 19. század második felében általánossá válik, s 1889-ben – ez világviszonylatban is korai – Solton vasalt betonszerkezetből kétszer ötméternyi nyílással Monier-rendszerű híd épül. Ez még kis fesztávolság az 1829–33-ban kőből épült hortobágyi kilenclyukú híd tíz méteres nyílásméretéhez képest. A pesti – a kontinensen az első – földalatti kéregvasút betonszerkezeteit 1895-ben Wunsch Róbert vállalkozó építi meg, aki nem acélhuzalokkal, hanem acélgerendákkal készít merev vasbetétes vasbeton szerkezetet. Így épül a földalatti városligeti pályája felett a gyalogos felüljáró híd is, amely a korai vasbeton szerkezetek értékes emléke.

A hidaknál és ipari épületeknél, a posta 1907–15 között épített József Távbeszélő Központjánál, a Főpostánál, a margitszigeti Víztoronynál (Zielinszky Szilárd és Ray Rezső építész tervei szerint) igen korán alkalmazott vasbeton szerkezet a Zeneakadémia épületében már reprezentáló középület esetében is megjelenik, alig három évvel később, hogy a Perret fivérek Rue Franklin-i első vasbeton lakóháza az Eiffel-torony közelében 1902-ben megépült. Korb és Giergl mellett a műegyetemi tanár, Zielinszky Szilárd a vasbeton teherhordó szerkezeti rendszer tervezője, amely a nagyterben aranyozottan ugyan, de szerkezeti valóságában, szilvamag alakúra csiszolt, dekorálásra szánt kőbetéteivel együtt jelenik meg. Az erkély konzolos vasbeton szerkezete is rendkívül merész, újszerű megoldás.

Medgyaszay István párizsi évei alatt a francia vasbeton építés másik mesterének, François Hennebique-nek az irodájában tanulja meg a vasbeton szerkesztésének francia rendszerét. Veszprémi kis színházának oldalhomlokzatán a keltezés, mint említettem, 1907, Párizs, augusztus.

51. Gödöllő, Nagy Sándor műteremháza, 1907.
52. A Veszprém, Városi Színház metszetrajza, Medgyaszay István, 1907. ápr. havában. A Veszprémi Petőfi Színház kiadványa. Szerk. Pethő Imre, 2009. Potzner Ferenc archiválása, 18–19. o.
53. Veszprém, a színház nézőterében az erkély alátámasztó előregyártott vasbeton konzol.

54. A Zeneakadémia épületének metszetrajza. Korb Flóris és Giergl Kálmán, a vasbeton szerkezetek tervezője Zielinszky Szilárd, 1904–07. Építészfórum, Pazar Béla előadása anyagából.

$$\frac{1}{3}$$

$$\frac{2}{4}$$

17.

III. 17–24. tábla. 1–55. kép.

1. Budavári Palota, Lánchíd, Széchenyi tér, Duna-part az Akadémiától a Vigadóig. Magyar Nemzeti Könyvtár, Országos Széchenyi Könyvtár, Budapesti Történelmi Múzeum. A Királyi Palotát 1880–1905 között Ybl Miklós, majd Hauszmann Alajos építi ki. 1952–1980 között a Közti tervezte a helyreállítást. Tímár Péter légi fotója. 2. Oroszlános udvar, Eifert János képe. Budapest, 1980. 3. Fővárosi tornyok-kupolák, Bugár-Mészáros Károly fotója. Örökség, 2006/3. 4. Magyar Tudományos Akadémia, Friedrich Stüler, 1862–65. Miniszterelnöki Titkárság Kiadványa, 1996. Világörökség, 2002.

18.

6		7
8		9 13
		5

5. A Várpalota és a Várhegy budai környezete a Gellért-hegyről. Szelényi Károly képe, Budapest, 1980. 6. Városliget, Városligeti-tó, Vajdahunyad vára, 1895–96, és a Mezőgazdasági Múzeum, 1902–07. Alpár Ignác. 7. Széchenyi fürdő, Cziegler Győző és Dvorzsák Ede, 1909–13, bővíti Francsek Imre, 1924–27. 8., 9. Az 1871–77 között épült Andrassy út és Nagykörút kereszteződése, az Oktogon, 1872 és a Kodály körönd, 1880–82. Timár Péter légi fotói. Világörökség, 2002.

10. Hősök tere, a Milleniumi Emlékmű kollonádja és Gábrriel arkangyal oszlopa, 1900. Scickedanz Albert műve, 1893–99. Az oszlop körül a hét vezér csoportja, a kollonád közeiben az uralkodók többször lecserélt szobrai, Zala György társaival közös művei, 1894–1928. Tímár Péter légifotója. 11. A tér részlete, Seidner Zoltán felvétele, 1952. 12. Az Emlékmű a Kós Károly sétány felől, Dulovics Jenő téli fotója, 1930. 13. A kollonád belső oldalán kétkerekű harci szekér, a háború allegóriája, 1906. 14. A Szépművészeti Múzeum, Schickedanz Albert, Herzog Fülöp, 1902–06. Seidner Zoltán fotója. 15. Műcsarnok, 1895–96. Schickedanz Albert, Miniszterelnökségi Titkárság Kiadványa, 1996. Világörökség, 2002.

19.

14
12 | 15
11 | 10

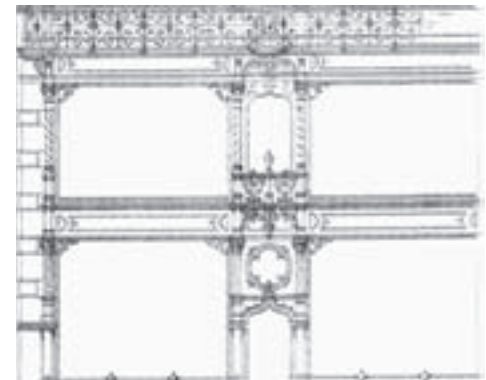

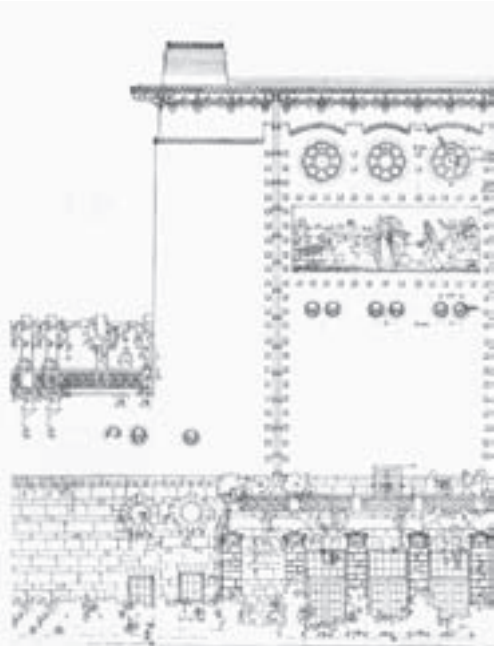
16 17
18 21 23
19 20 22

20.

16. Budapest, Liszt Ferenc tér, Zeneakadémia, Nagyterem, Korb Flóris és Giergl Kálmán, Zielinszky Szilárd, 1904–1907. 17. Folyosói üvegajtó, Róth Miksa. Budapest, 1999. 18. Párizs, Rue Franklin 21, Perret-fivérek, bejárati díszítő betonfelület, 1902. A szerző felvétele. 19. A Március 15. tér és a Szabadsajtó út környezete. Tímár Péter légi fotó.

20., 21. Széchenyi tér, Gresham-palota kapurészletei, 1904–07. Quittner Zsigmond, Vágó József, Jungfer Gyula. 22. Vörösmarty tér 3, Luxus Áruház, 1910–11, Korb Flóris és Giergl Kálmán, háromszintes portál. 23. Váci utca 11, Thonet-ház, kerámia üzletportál, 1888–90, Lechner Ödön és Pártos Gyula. Budapest, 1999.

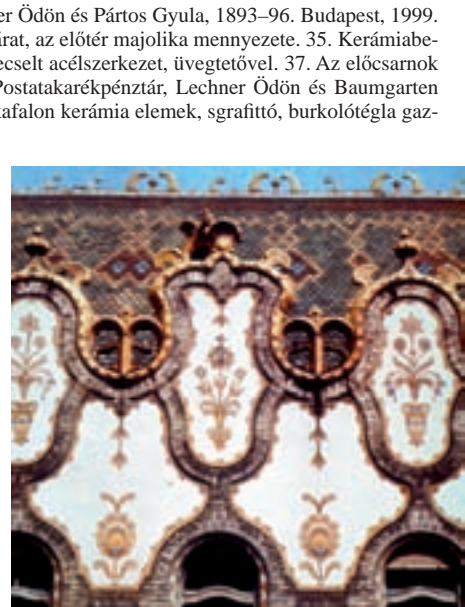
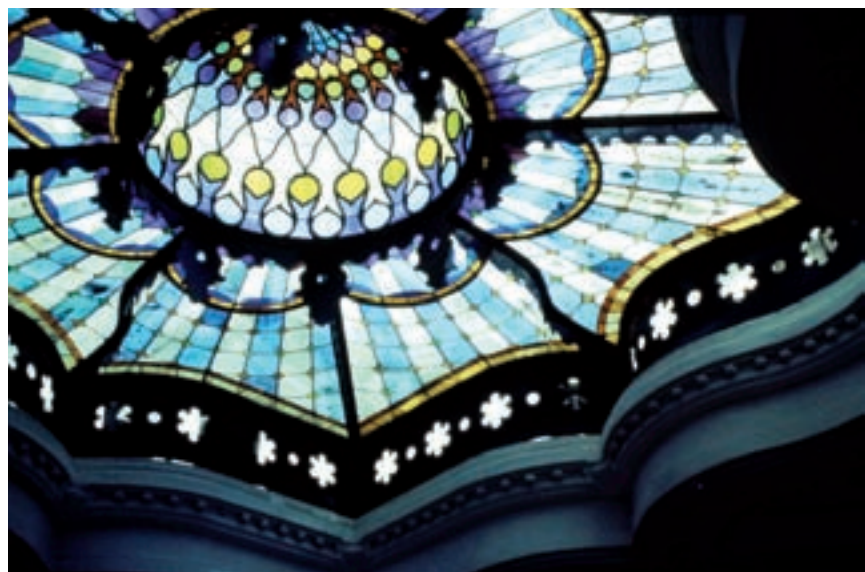

24. Veszprém, Petőfi Színház, Medgyaszay István, 1907–08, lejtőssé átalakított nézőtér, Közti, 1982–84.
 25. Homlokzati terv, 1907. A 100 éves épület, 2008.
 26. Oldalhomlokzat, hallgatói beszámoló fotója.
 27. Medgyaszay István, XI. Ménesi út 59/b. villájának hármask ablaka. Potzner Ferenc gyűjtése. 28. A Klotild-paloták, kapu a Dunára, Korb Flóris és

Giergl Kálmán, 1901–02. Czeizing Lajos fotója. 29. A déli torony, a Párizsi udvar kijáratából. Lelkes László diája. 30. V. Nádor utca 16. bank pénztárterem díszüveg mennyezete, 1917. Körössy Albert és Kiss Géza. Budapest, 1999. 31. A Gellért tér és környezete. Tímár Péter légifotó. Világörökség, 1987.

21.	25	24
	29	30 27 26
	28	31

32. Budapest, Iparművészeti Múzeum, Lechner Ödön és Pártos Gyula, 1893–96. Budapest, 1999.
33. Bejáratú lépcső, kerámia korlát. 34. Főbejárat, az előtér majolika mennyezete. 35. Kerámiabetegek az oromzaton. 36. Kiállítócsarnok, szegecselt acélszerkezet, üvegtetővel. 37. Az előcsarnok bevilágítója. Diaképek. 38. Hold utca, volt Postatakarékpénztár, Lechner Ödön és Baumgarten Sándor. 1899–1902. 39–40. A homlokzati attikafalon kerámia elemek, sgraffitto, burkolótégla gazdagítja a pártázatot. Sipos Edit diaképei.

22.

32 34 36
33 35 37
38 39 40

23.

41 42
46 43 44 45
47 48

41. Stefánia út, Földtani Intézet, belsőtér, Lechner Ödön, 1897–99. Budapest, 1999. 42. Kecskemét, Városháza, Lechner Ödön és Pártos Gyula, 1893–96. Lelkes László dia. 43., 44., 45. Budapest, Szervita (volt Martinelli) tér, Rózsavölgyi üzlet- és lakóház, Lajta Béla, 1911–12. Sipos Edit diái. 46., 47. Szabadka, Lejtinov park 5., Raichle-palota, Raichle Ferenc, 1904. Később a Művészeti Szövetség székháza. 48. Budapest, Városligeti fasor, református templom, Árkay Aladár, 1913. Finta József fotóműterem képei.

49 50
51 52 53
54 55

24.

49. Sztána (Stana), Varjúvár, családi házzá bővített nyaraló, Kós Károly. 50. Sepsiszentgyörgy (Sfântu Gheorghe), Székely Nemzeti Múzeum, Kós Károly, 1911–12. Nagy 1995 képei. 51. Budapest, Állatkert, Madárház. Kós Károly és Zrumecky Dezső, 1909–10. 52. Két faoszlop a Madárházból. Lelkes László diái. 53. Székely Nemzeti Múzeum főkapuja. Nagy 1995. 54. 55., Szeged, Kölcsey utca és Körút sarok, Reök-ház, Magyar Ede, 1906–07. Bakonyi Tibor fotója.

55. Állatkerti pavilonok, Budapest. Szarvas-ház, újjáépítették, Kós Károly, 1909–10.

56. Bivaly- és Bölényház. 1909–10. Lebontották. Nagy 1995.

57. Kispest, Állami munkás-tisztviselőtelep főtere, vázlatrajz, Kós Károly, 1912. Déli oldali homlokzata, Schodits Lajos és Eberling Béla, északi oldal Sváb Gyula, 1926-ig épülnek.

58. Keleti oldal, Tornallyay Zoltán és Kós Károly épületei. Nyugati oldal Zrumeczky Dezső és Györgyi Dénes épületei, 1912–14. Kertvárosunk, a Wekerle, 1994.

E kis színház 1908-ban épül minden részében vasbeton szerkezetként. A nézőtér tetőszerkezete a négy irányba lehajlított, peremein vasbeton párkánnyal merevített héjszerkezetű ívelt teknőfedés, amelynek állékonyságát a már akkor is szokásos, csak az egyik irányt vizsgáló modellel ma sem lehet kimutatni, épp ezért nagyszerű szerkesztőérzékre vall. Az alsó előcsarnok alátámasztó oszlopainak csuklós fejezete eredetileg a magas mestergerenda alatt népi faragásmotívumot idézett. A színházi nézőtér előgyártott vasbeton konzoljai áttöréseikkel és formavilágukkal is azt a népi építészetben alapuló formáló törekvést képviselik, amit ő és Kós Károly kívánnak megvalósítani a magyar építészetben. E szellemi törekvések egymással és a gödöllői művészteleppel való kapcsolatát tükrözi az a két, 1904–1906 között tervezett műteremház is, amelyet az akkor odaköltöző festőnek, Nagy Sándornak épített, és a Szövők háza is, amelyekben az új építészeti elemek és a népművészeti gyűjtőutak tanulságai együtt jelennek meg. Ezek időben is egybeesnek a *Nyugat* megjelenésével vagy Bartók és Kodály alkotói útkeresésével, az ezek mögött álló szellemi kibontakozás mélységét is érzékeltetve.

Sajnos, a veszprémi színházépület környezetéhez való viszonya és egyes részei – így az említett előcsarnoki oszlopfejezetek – különböző beavatkozások miatt már nem az eredeti állapotot tükrözik. Ennek ellenére ez a mű úgy, mint Medgyaszay soproni színháza (1908) vagy a ma szlovákiai Rárosmulyadon épült héjszerkezetű centrális templom a vasbeton építészet világszerte tisztelt úttörő munkái.

Kós Károly erdélyi hagyományok szerint fából is épít, például az Állatkert Bivalyháza esetében vagy a kertvárosépítés már említett, igen korai példája a Wekerle-telep főterére bejáratként épített lakóházánál. A társadalmi-technikai modernizációval, a fejlődő hazai anyaggyártással és az építési és szakipari technológiák átalakulásával együtt változnak a szakágak és képzési követelmények. A hagyományos céhes ipart a vállalkozói, tömeges bér munkára alapozott, kisebb-nagyobb építő- és szakipari, illetve szerelőipari cégek sora váltja fel. A nagyvállalkozó építőmestertől a felső építőipari végzettségű technikusokon át a kőműves, ács és különféle más mesterekig, szakmunkásig és segédmunkásig, illetve a még kézzel földmunkát végző kubikusokig terjed az építésben foglalkoztatottak több mint százazres gárdája, míg a tanyai építkezésekben a vályogvetés és a kalákamunka továbbra is jelen van. A „légszesz” felhasználásának kezdeteitől alakul ki a gáz- és központifűtés-szerelés szakága, a századfordulóra pedig az elektromos ipar, áramfejlesztés és szolgáltatás, illetve a felvonóipar. Ez a gyors differenciálódás a tervezésben is természetesen bekövetkezik.

A szerkezetek és épületgépészeti berendezések rohamos fejlődése következtében az építész és a statikus mérnök munkaterülete (a szerkezettervezés, a vasbeton vagy acélszerkezetek tervezése ekkorra önálló szakággá vált), illetve az épületgépész, elektromos és felvonótervező szakmák a 20. század elejére fokozatosan különváltak. Steindl Imre hetvenes évek eleji (1870–72) Váci utcai új városháza tervében az udvarról kivezető téglacsatornás vízvezetést még a reneszánsz formákkal alakított építészeti terv tartalmazta, három évtizeddel később ez már a vízellátást, csatornát is tervező általános mérnök, vagy a még egyetemes képzettségű gépészmérnök feladata lett.

Az igazi változást azonban nemcsak az új anyagok, szerkezetek és munkaszervezési formák jelezték. A céhek megszűnése után kiérik a tőkés vállalkozói rendszer, az ipartestületekbe tömörült építőmesterek és kőművesmesterek már a teljes folyamatot felvállalták és szervezték. A fellendülő folyamat hajtóerőit talán nem is önmagában a funkcionális fejlődés, a legkülönbözőbb új épület-típusok megjelenése – a vasút építményeitől az ipari nagyüzemekben át a közfürdőkig és nagy szállodákig, áruccsarnokig, tözsdéig – jelentették, hanem inkább azok a technikai vívmányok, a kőművektől a telefonhírmondóig, amelyek a nagyvárosi élet lehetőségét egyáltalán megteremtették.

A vízellátás fejlesztését az 1866-os kolerajárvány kényszerítette ki. Az első pesti vízvezeték 1869-ben kezdte meg a vízszolgáltatást, s a város épülésével lépést kellett tartania. A vízmű fejlesztése a csatornázást is magával vonta a sűrűn lakott városrészben, a szennyvizet azonban a Duna fogadja be, Buda jó részén még 2000-ben is közvetlen bevezetéssel, tisztítás nélkül. A Temze elszennyeződése a szennyvíztisztítást Londonban már a 19. század hatvanas éveiben kikényszerítette. A vízellátás és a csatornázás megoldásával az 1900-as évek elejére válik a polgári lakásokban általánossá a fával fűtött kályhából melegvízzel ellátható fürdőszoba. A gázvilágítás az 1840-es években kezdődött. Az Operát 1884-ben még gázszolgáltatással adták át, 1893-ban korszerűsítették, villanyvilágítást vezettek be. Valamivel előbb, 1887-ben indult meg a Nagykörút egy szakaszán a villamosközlekedés. A gázvilágítást a főzőlapokkal, gázvasalóval együtt még az első világháború idején is használták új építésű lakóházakban. A központi fűtés Európa fejlett területein a nyolcvanas években vált szokássá, a fővárosi lakóépületek azonban nagy többségükben kályhafűtéssel, és erre alkalmas kéményrendszerrel épültek. A cserépkályhafűtést valójában csak a két világháború közötti időben kezdte a korszerűbb fűtémód kiszorítani. A felvonók építése a század nyolcvanas éveiben kezdődött. Chicagóban 1893-ban mintegy ötezer működött, Budapesten a korai megjelenés ellenére majd száz évvel később, 1977 körül volt ugyanennyi.

A Monarchia fél évszázadában az életforma, az életvilág és az építéstechnika modernizálódását mi sem bizonyítja jobban, mint a városi élet rohamos változása. A vasút, az omnibusz, a lovas kocsis közlekedés után a gépkocsi megjelenése, a villamos, a távíró, a telefon és a telefonhírmondó, a nyomtatott sajtó – a tájékoztatás első forradalma –, a közvilágítás kialakulása, a hidak, piacok, vásárcsarnokok, színházak, orfeumok sora, az állatkert és az „Angolpark”, a Városliget és Népliget telepítése jelezték a nagyvárosi életforma kialakulását. Sajátos előzményét találjuk e városias életnek a 18. század végén a török kor után települt Tabánban. Az 1930-ban városfejlesztési szándékból, elavultsága miatt elbontott budai hegyoldalon a 19. században még vagy hatszáz helyen, szinte minden házban volt vendégfogadás vagy borkimérés.

Az újabb felvirágzás során másfélszáz év után ismét magas szintre fejlődött a fürdőkultúra: Budapest a gyógyfürdők városa lett. A még 19. század közepi Császár fürdő után az Ybl-féle (az 1960-as években elbontott) margitszigeti, a városligeti Széchenyi, a Hungária, illetve a Gellért Gyógyfürdő és Szálloda, vagy akár az újraélesztett törökfürdők, a Király, a Rudas és a Rác fürdő a Monarchia idején Karlsbadtól Szovátáig terjedő fürdőkultúrának a képviselői. De hasonló fellendülés jellemezte a szálloda- és vendéglátóipar építészetét vagy a társadalmi élet egyik új színhelyét, a kávéházak kiterjedt világát is.³¹

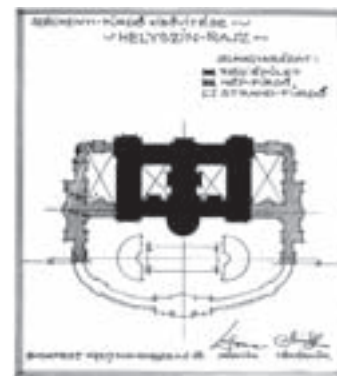
Budapest esetében nem is európaizálódás ez, hanem világvárossá válás, az urbanizálódásnak az a folyamata, amihez hasonlót – bár ott valamivel gyorsabb és nagyobb ütemben, a historizáló formáktól jobban elszakadva – Chicago mutatott fel. Európában is csak Berlin növekedik hasonló módon. A párizsi mintájú és a bécsi Ring tanulságait is hasznosító sugaras-gyűrűs rendszer másfél évtizedes gyors kiépítése, és a típusú erő historizáló bérházak, pályaudvarok, igazgatási és egyéb középületek, bankok létrehozása bizonyítja ezt. E modernizációs folyamat eredményei a lakónegyedek előbb historizáló stílusú, de a kor színvonalán álló kialakítása, vagy a 20. század tízes éveiben a cementhabarcs használata miatt már keskeny pillérekkel, és így széles, nagy ablaknyílásokkal épülő, de új alaprajzú és kényelmi-egészségügyi berendezésekkel is jól felszerelt lakó-

59. Várkertbazár, homlokzat, szemben 60., a Várkert bejáratának metszete, a dunai oldalt lezáró ballusteres árkádsorok között a Várkert bejárata, Ybl Miklós, 1875–78. A Duna-parton szemben épült a Várkert-kioszk, amely a vár vízellátásának szivattyúháza volt. BTM.

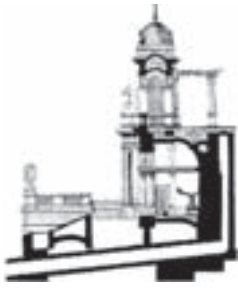

61–63. Városliget, Széchenyi-fürdő, helyszínrajz, a központi rész metszete, tömegvázlata. Czizler Győző és Dvorzszak Ede, 1909–13., kibővíti és átépíti Francsek Imre, a Fővárosi Mérnöki Hivatal építésze, 1924–27. BTM.

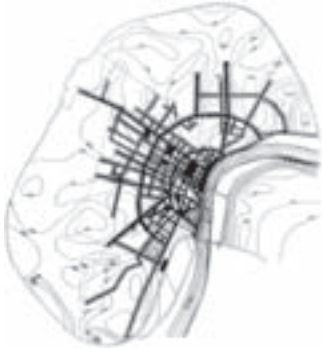

31./ Budapest Nagykávéház, az Ernst Múzeum kiállítási katalógusa. Szerk. Saly Noémi. Bp., 2001.

32./ Bakonyi Tibor: Magyar Ede. Akadémiai, Bp., 1989.

60. Várkert bejárat, Ybl Miklós, 1875–78.

64. Szeged, az 1879-es árvíz utáni államilag épített úthálózata és feltöltésének párizsi mintájú sugaras-gyűrűs városszerkezet terve. Lechner Lajos, 1879. A két méterrel a vízszint fölé emelt kör töltéssel védett új város telkeit az építetők töltik fel. Az újjáépítést nemzetközi szinten gyűjtött segélyek is támogatták. Stílusában egységes, a kor jellegzetes értékeit tükröző városképet hozott létre.

65. Budapest, a Zeneakadémia épületének Király utcai kapuja, 1904–07. BME Középülettervezési Tanszék, Radványi György felmérési feladatai, 2001, Szabó Veronika hallgatói munkája.

házak, amelyek a belváros egyes részein, a budai körúton és Buda déli részén, a Bartók Béla út, a Budafoki út és a Lágymányosi utca környezetében épültek. Budapest 1913-ra korszerű, s Európa egyik legszebb fekvésű nagyvárosa lett.

Világörökségként tarthatjuk nyilván a Duna-partot, az Országházat és környezetét Duna-parti lépcsősorával, a pesti oldal tereit és a Duna-korzót, a Lánchidat és az Alagutat, a Várhegyet és a dunai partfalak kiépítését, az Andrássy út környezetét. A fürdők, a városképet alakító további közintézmények, a nagyszámú, egy korszakban felépülő lakóépületek és a társadalmi élet kereteit alkotó kávéházak e városkép legfontosabb, változatosságot nyújtó, új és korszerű elemei. Az át-
lagépítések, kismesterek tevékenysége vagy épp a kilencvenes évek burjánzó késő historizáló stílusa, a kupolákkal, tornyokkal, nagy motívumokkal gazdagított épülettömegek és homlokzatok is hozzátartoznak e városképhez. A századfordulón átalakuló technológia, szerkezeti és funkcionális fejlődés az új szabályozások révén lehetővé tette a város magasságának mintegy két szint ráépítéssel történő megemelését, tovább fokozva nagyvárosi jellegét. A historizálás és a századforduló építészete kivételes európai értéket teremtett Budapest városképében, amelynek védelme, megóvása és ésszerű fejlesztése kiemelkedően fontos, stratégiai programot követelő feladat még a 21. század célkitűzéseiben is.

A városiasodásnak ez a tempója volt jellemző Szeged 1879-es árvíz utáni igen gyors, szintén Párizs-mintájú sugaras-gyűrűs rendszerű újjáépítésére. Az újjáépítés városterveit Lechner Lajos, a Közmunka Tanács – a főváros képen is nyomot hagyó – kitűnő mérnöke készítette. De hasonló fejlődés ment végbe olyan régi nagyvárosokban, mint Pozsony és Kassa vagy a középvárosok egész sora esetében, így az Alföld olyan városaiban is, mint a szecesszió jegyében épült központjával kitűnt Kecskemét vagy Debrecen, amelynek ekkori és húszas évekbeli továbbépítése is jelentős. Egyes városainkban, mint Debrecen, Szeged vagy a Vajdaságban e szecessziós törekvések is egyénivé válnak, vagy közvetlenül német, francia vagy más európai irányzatokhoz kapcsolódnak. Ilyen saját utat járó mesterek itt többek között Magyar Ede³² (1877–1912) vagy Raichle J. Ferenc (1869–1955) is.

A településhálózat fejlődésében az 1867 utáni időszakban egyféle kiegyenlítődés megy végbe az ország területén. A közigazgatás korszerűsítése és a települések jogállásának szabályozása segíti e folyamatot, amelynek alapja a gyors gazdasági fejlődés, az ezzel járó belső migráció, a városiasodó települések és az új életlehetőségek vonzása.

1910-ben a Horvátország-Szlavónia nélküli, 288 ezer négyzetkilométer területű történelmi Magyarországon az összesen 12 342 településből a tízezer lakosnál nagyobb települések száma száznegyvenhat, lakosságuk négy millió 341 ezer, az öt-tízezer közöttiek száma 271, 1 millió 841 ezer lakossal. Vagyis 18 millió 264 ezer lakosból hatmilliónál többen éltek ötezernél nagyobb népességszámú településen, a lakosság mintegy harmada (33,8 százalék). A fővárosban ekkor 880 ezren, a környező településeken (a mai városterületen) még további 230 ezren laktak. Szeged, a második legnagyobb város lakosságának száma viszont nem érte el a százezer főt. A városiasodásban az iparosodás és a vasút is hajtóerő. A városi jogállás és a városi szerepkör azonban nem azonos, így a tényleges városi szerepkörű (és jellegű) városok becsült számát a szakirodalom 250 körülire teszi, az összlakosság mintegy harmadát jelentő lakossággal.

Az alig több mint háromtucatnyi nagyobb vagy közepes város mellett kétségtávon túl igen sok a kisváros és a mezőváros. A fővároshoz viszonyítva ellentmondásos a fejlődés. Mégis tény, hogy történelmi gyökerű városaink ekkorra közel nyugat-európai szintre fejlődtek, s ez a fejlettség – egyenetlenségei ellenére – építészeti értékrendet is képvisel. A Dunántúl városai közül a történelmi Pécs, Veszprém, Sopron, Kőszeg korábbi értékeivel, a 18. század végén felfejlődő Szombathely (Melchior Hefele épületei révén), Győr, Székesfehérvár, Esztergom, Zirc, Szentgotthárd, Sümeg egyházi és polgári építészetének értékeivel, vagy a főúri uradalmakhoz kapcsolódó Pápa, Sárosvár, Körmend, Keszthely, Tata jelentős városias települési értékekkel rendelkeznek. Az Alföldön Szabadka, Hódmezővásárhely, Makó, Nagykőrös, Baja, Kiskunfélegyháza, Kiskunhalas, Gyula,

Mezőtúr, Békés vagy a hajdúvárosok jórészt mezőváros jellegüket őrizve mutatnak fel saját környezeti karaktert: többségükben a lakosság harmadrésze tanyán él. Északabbra Vác, Eger, Sárospatak már korábban kiépültek.

Az előzőekben említett nagyobb, jelentős városképet őrző városaink mellett nem soroljuk Erdély vagy a Felvidék sajátos történelmi értékeit, a néhány nagyobb mellett azt a több tucat kisvárost, például az ekkor már inkább stagnáló régi bányavárosainkat, amelyeknek építészettörténeti értékei ismertek. Ezek és a hasonló városok többségükben folyamatosan fejlődnek, és az első világháború előtti állapotban élhető életkeretet jelentettek. Az ipar, vasút vagy bányászat göcai körül letelepedett, a városi hierarchia alsóbb szintjét jelentő, különböző helyekről odavándorolt ipari munkásság vagy kispolgárság kedvezőtlenebb körülményei azonban az iparosodással párhuzamosan növekvő városi szegénységet is létrehozták. A településhálózat egésze így nem érthette el a nyugat-európai városias lét színvonalát korábbi adottságaink hátrányai miatt. A falvakban a 19. század eleji fejlődés folytatódott tovább, lakóházaik nagy része korszerűsödött, helyenként iparosodásuk is megindult. Városi jellegű fejlődésük – városiasodásuk – a vasút és vízrendezés hatására ugyan gyorsult, felcsatlakozásuk azonban vontatott maradt.

Az Osztrák–Magyar Monarchia idején bekövetkező fél évszázados polgári fejlődés egész Közép-Európát áthatotta. Az Adria partjaitól, Szlovéniától és Horvátországtól a Cseh-medencéig vagy Dél-Lengyelorszáig terjedő nagy kiterjedésű terület gazdasági átjárhatóságának és együttműködésének eredménye volt az a társadalmi-gazdasági fejlettség, amely többé-kevésbé hasonló színvonalon alakította e terület regionális elemeit, részeit, s amelynek kiemelkedő eredménye Budapest természeti környezetébe illő, a táj szépségét jól felhasználó kiépülése volt. Ez a siker nemcsak anyagi jellegű, vagy kulturális és művészeti értékekben, a városkép építészeti-esztétikai vonásaiban mérhető fel, hanem a városi környezet fejlettségében, életminőség alakító adottságaiban is.

Az adottságokkal való élni tudást az államhatalom és önkormányzatiság korai összhangja, a több évszázados lemaradás behozását a fejlett osztrák társadalmi berendezkedéshez való felcsatlakozás, a városi-municipiális szabályozás érdekeinek időben történt felismerése, a kapitalizálódás folyamatainak kezdeti szakaszán a kultúra sajátos szabályozó szerepének tudatos érvényesítése segítette. A fővárosban már a Szépművészeti Bizottság szabályozási kísérlete egyféle rendet, egységes klasszicista városképet alkotott, majd a Monarchia idején a Fővárosi Közmunkák Tanácsa által alakított és végrehajtott városrendezési elvek-elképzelések és fejlesztési tervek alapján a historizáló korszak egyik legnagyobb egységes európai városeyüttese jött létre, ami természetes módon hatott a történelmi Magyarország településhálózatának és településeinek alakulására, illetve városiasodására.

Mindez annak is következménye volt, hogy – a török kori pangás, a Nyugat-Európától való több évszázados elszigetelődés, a fejlődésben való hosszú elmaradás után – az európai eredmények közvetlen hatása érvényesülhetett építészetünkben. A polgári fejlődés vonzó lendülete, amely a mindennapi életben is hajtóerő volt, több rendkívül tehetséges építész-nemzedék alkotóvágyát is motiválta. Hauszmann és Lechner generációja, vagy tanítványaik nemzedéke, a Lechner-követők és a Fiatalok csoportja, közöttük az említett építészek alkották azt a tervezői élgárdát, és fejlesztették ki azt a sajátos építészeti kultúrát, amely városaink értékeinek döntő többségét, a kor változásait is tükröző gazdag tér- és formavilágot megteremtette.

66. Illusztráció Révész Béla Találkozások Hamupipókéval c. kötetéhez, Kozma Lajos, 1909.

67. Vas utca, Székesfővárosi Kereskedelmi Iskola alaprajza, Lajta Béla, 1909–12. Korai modern, monumentalitást sugárzó fogalmazásmód, bejárata Kozma Lajos díszítő motívumaival.

68. Népszínház utca 19., Harsányi-ház, Lajta Béla, 1911–12. Sarokbérház, korai modern formavilággal.

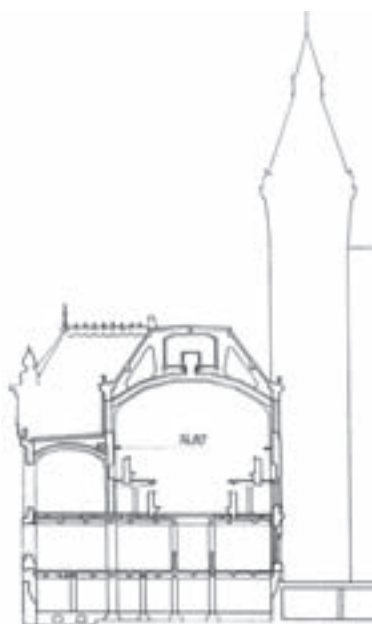
Válogatott irodalom a 2. fejezethez

ÖSSZEFOGLALÓ MŰVEK

- Berend Iván–Szuhay Miklós: *A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848–1944*. Bp., 1973; 2. kiad. Kossuth–Közgazdasági, Bp., 1975.
- Bierbauer Virgil: *A magyar építészet története*. Magyar Szemle Társaság, Bp., 1937.
- Déry Attila: *Nemzeti kísérletek építészetiünk történetében*. Plinthos, Budakeszi, 1995.
- Déry Attila–Merényi Ferenc: *Magyar Építészet 1867–1945*. Urbino, Bp., 2000.
- Gerle János–Kovács Attila–Makovecz Imre: *A századforduló magyar építészete*. BONEX, Bp., 1990.
- Kalmár Miklós: *Az építészet története. A 19. század építészete. Historizmus és századforduló*. Tankönyvkiadó, Bp., 1999.
- Magyar Művészet 1890–1919 1–2. A magyarországi művészet története 6.* Szerk. Németh Lajos, a szerkesztő munkatársa Bernáth Mária. Akadémiai Kiadó, Bp., 1981. Az építészeti részek szerzői Gábor Eszter, Kathy Imre, Mendöl Zsuzsa, Vámosy Ferenc. Az MTA Művészet-történeti Kutatóintézet által kiadott kézikönyv sorozat első, módszertant kialakító 6. kötete.
- Magyarország a XX. században I–V.* Szerk. Kollega Tarsoly István. Babits, Szekszárd, 1996–2000.
- Magyarország építészetének története.* Szerk. Sisa József, Dora Wiebenson. Vince, Bp., 1998.
- Merényi Ferenc: *Magyar építészet 1867–1967*. Műszaki, Bp., 1970.
- Moravánszky Ákos: *Építészet az Osztrák–Magyar Monarchiában*. Corvina, Bp., 1988.
- Moravánszky Ákos: *Versengő látomások. Esztétikai újítás és társadalmi program az Osztrák–Magyar Monarchia építészetében 1867–1918*. Vince Kiadó, Bp., 1998.
- Rados Jenő: *Magyar építészettörténet*. Műszaki Kiadó, Bp., 1961; átdolg. bőv. kiad. 1975.
- Rév Iona: *Magyar építészet és enteriőr a századfordulón*. Gondolat, Bp., 1983.
- Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris, Bp., 1999, 2000, 2004.
- Vámosy Ferenc: *Építészet*, in: *Magyarország a XX. században. I–V.* Szerk. Kollega Tarsoly István. Babits, Szekszárd, 1996–2000, III. 121–175.

ÉPÍTÉSZETI KALAUZOK, DOKUMENTUMOK

- Dobó Márton–Molnár Csaba–Peity Attila–Répás Ferenc: *Valóság, Gondolat, Rajz. Építészeti grafika*. Műszaki Könyvkiadó, Bp., 1999.
- Felhő Ibolya–C. Harrach Erzsébet–Ságvári Ágnes: *Budapest*. In: *Az európai fővárosok építéstörténeti forrásai*. Főszerk. Ságvári Ágnes. Corvina, Bp., 1980, 107–133.
- Budapest enciklopédia*. Szerk. Tóth Endréné. Corvina, Bp., 1970.
- Budapest építészete a századfordulótól napjainkig. Építészeti Kalauz*. Szerk. Lőrinczi Zsuzsa, Vargha Mihály, 6 Bt., Bp., 1997.
- Budapest in Detail, építészeti részletek*. Szerk. Lőrinczi Zsuzsa. 6 Bt., Bp., 1999.
- Budapest Lexikon*. Főszerk. Berza László. Akadémiai, Bp., 1973.
- Budapest Lexikon I–II*. Főszerk. Berza László. Akadémiai, Bp., 1993.
- Jékely Zsolt–Sódor Alajos: *Budapest építészete a XX. században*. Műszaki, Bp., 1980.
- K. Pintér Tamás: *Század eleji házak Budapesten*. Magyar Építőművészek Szövetsége, Bp., 1987.
- Magyar Múzeumi Arcképcsarnok*. Szerk. Bodó Sándor, Viga Gyula. Pulszky–Tarsoly, Bp., 2002.
- Magyarország vidéki építészete a 20. században. Építészeti Kalauz*. Lőrinczi Zsuzsa. 6 Bt., Bp., 2003.
- Lapis angularis. Források a Magyar Építészeti Múzeum Gyűjteményéből*. Szerk. Hajdú Virág–Prakfalvi Endre. OMvH, Magyar Építészeti Múzeum, Bp., 1995.
- Lapis angularis II.*, idem, OMvH, Magyar Építészeti Múzeum, Bp., 1998.
- Siklóssy László: *Hogyan épült Budapest? 1870–1930. A Fővárosi Közmunkák Tanácsa története*. ÉTK, Bp., 2006 (reprint).
- Szegő György–Haba Péter: *III év–III híres ház*. B+V Lap- és Könyvkiadó Kft., Bp., 2003.

69. Józsefvárosi távbeszélő műszaki központ, Horváth Mihály tér, egykor Mária Terézia tér. Keresztmetszet a nagy kapcsolótéren át, Ray Rezső, Zielinszky Szilárd, 1915. Mihailich–Haviár 1966.

ÉPÍTÉSZ MONOGRÁFIÁK ÉS ÉLETRAJZOK

- Az *Operaház*. Szerk. Czétényi Piroska, Szvoboda D. Gabriella, Bérczi Lóránt, Bérczi Gábor. Képzőművészeti Kiadó, Bp., 1987.
- Bakonyi Tibor–Kubinszky Mihály: *Lechner Ödön*. Corvina, Bp., 1981.
- Beke László–Vargha Zsuzsa: *Kozma Lajos*. Akadémiai, Bp., 1968.
- Béla Lajta ornamento e modernita*. Ed. Marco Biraghi, Milano, 1999.
- Fábián Gáspár: *Nagy magyar építőművészek I.* Bp., 1936; uő. *Nagy magyar építőművészek II.* 1939. Mindkettő in: *Lapis angularis II.*, 1998, 286–350.
- Feszli Frigyes. Az építészet mesterei sorozat*. Vál. és szerk. Gerle János. Holnap, Bp., 2004.
- Gall, Anthony: *Kós Károly műhelye*. Mundus, Bp., 1997.
- Hajós György–Kubinszky Mihály–Vámosy Ferenc: *Alpár Ignác*. ÉTK, Bp., 2005.
- Hauszmann Alajos. Az építészet mesterei sorozat*. Szerk. Gerle János. Holnap, Bp., 2002.
- Kismarty-Lechner Jenő: *Lechner Ödön*. Képzőművészeti, Bp., 1961.
- Kismarty-Lechner Jenő (1878–1962), Kismarty-Lechner Loránd (1883–1963)*. Az OMF Magyar Építészeti Múzeumának és a BTM Kiscelli Múzeumának kiállítási katalógusa. Szerk. Hadik András, Pusztai László, Ritoók Pál. Bp., 1990–1991.
- Koós Judith: *Kozma Lajos munkássága*. Akadémiai, Bp., 1975.
- Lechner Ödön. Az építészet mesterei sorozat*. Vál. és szerk. Gerle János. Holnap, Bp., 2003.
- Medgyaszay István. Az építészet mesterei sorozat*. Vál. Potzner Ferenc. Holnap, Bp., 2004.
- Nagy Elemér: *Az építő Kós Károly*. Balassi–Kós Károly Alapítvány, Budapest–Kolozsvár, 1995.
- Pál Balázs: *Kós Károly*. Akadémiai, Bp., 1983.
- Ybl Ervin: *Ybl Miklós*. Képzőművészeti, Bp., 1956.
- Ybl Miklós. Az építészet mesterei sorozat*. Szerk. Gerle János, Marótyz Kata. Holnap, Bp., 2002.
- Vámos Ferenc: *Lajta Béla*. Akadémiai, Bp., 1970.

MODERNIZÁCIÓ, SZERKEZET, VÁROSÉPÍTÉSZET

- A budapesti mozi 100 éve*. Szerk. Fehérvári Zoltán et al., Ernst Múzeum, Bp., 2004, az Ernst Múzeum és a Magyar Építészeti Múzeum közös kiállításának kiadványa.
- Császár László: *Korai vas és vasbeton építészetiünk*. Műszaki, Bp., 1978.
- Épülettípusok a kiegyezés után Magyarországon*. Szerk. Császár László. ÉTK, Bp., 1995.
- Kollár Lajos–Vámosy Ferenc: *Mérnöki alkotások esztétikája*. Akadémiai, Bp., 1996.
- Kubinszky Mihály: *Régi magyar vasútállomások*. Corvina, Bp., 1983.
- Lélek és forma. Magyar művészet 1896–1914*. Szerk. Éry Gyöngyi–O. Jobbágy Zsuzsa. Bp., 1986, Magyar Nemzeti Galéria kiállítás katalógusa
- Mihailich Győző: *A XIX. és XX. századbeli magyar hídépítés története*. Akadémiai, Bp., 1960.
- Mihailich Győző–Haviár Győző: *A vasbetonépítés kezdete és első létesítményei Magyarországon*. Akadémiai, Bp., 1966.
- Nagy Gergely–Szelényi Károly: *Budapesti vásárcsarnokok a századfordulótól napjainkig*. Szelényi Ház, Veszprém, 1997.
- Nagy Gergely–Szelényi Károly: *Kertvárosunk, a Wekerle*. M. Képek, Bp., 1994.
- Postaépítészet Magyarországon*. Szerk. Bakos János, Kiss Antalné, Kovács Gergelyné. Távközlési, Bp., 1992.
- Preisich Gábor: *Budapest városépítészetének története 2. A Kiegyezéstől a Tanácsköztársaságig*. Műszaki, Bp., 1964.
- Szegő György: *Teremtés és átváltozás. Budapest szecessziós építészete a századfordulón*. HG, Bp., 1996.
- Winkler Gábor: *Sopron építészete a 19. században*. NyME, Bp., 1989.

70. Műegyetem, a Központi épület homlokzatrészlete, Hauszmann Alajos, 1903–09. Funkcionális térszervezésében és homlokzati rendszerében már a rendszerszemléletű gondolkodásmód megjelenése érzékelhető.

3. ÉPÍTÉSZET ÉS MODERNIZÁCIÓ A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

A trianoni ország és a 20. század válságos évtizedei

1./ Az a szellemi kultúra, amelynek folytonossága ma is vállalható, a polgári demokratikus forradalom első napjaiban még megkísérlti felvetni a modernizáció kibontakozásának mindenki számára utat jelentő lehetőségét. „Az ószirózsás forradalom után, 1918. november 3-án a *Világ* című napilapban jelent meg a magyar alkotó értelmiség 94 képviselőjének fölhívása *A magyar intelligenciához*, amelyben köszöntötték a demokratikus forradalmat, az ország függetlenségét, és fölszólították a Magyar Nemzeti Tanácsot, hogy lépjen érintkezésbe a szomszéd országok forradalmi erőivel – államszövetség megalakítása végett”. Aláírói: Ady, Babits, Bartók és mások mellett Kaffka Margit, Kodály Zoltán, Kosztolányi Dezső, Márfy Ödön, Vedres Márk. A londoni Péter László idézi fel a kor vitáiban kialakult, Kelet-Közép-Európa problémáinak rendezésére alkalmasnak képzelt választ *Ady Endre összes prózai művei* (11. kiad. sajtó alá rend. Láng József, Akadémiai Kiadó, Bp., 1982, 176–178.) alapján. Lásd P. L.: *Ady és Bartók*. Élet és irodalom, 2006. júl. 14., 17.

2./ *A XX. század krónikája*. Officina Nova, Bp., 1994. 404. A Bertelsmann Kiadó népszerű nemzetközi lexikon sorozatának 1500 oldalas magyar kiadása jelentős arányban hazai sajtóanyagot és kronológiát is tartalmaz.

3./ Romsics 1999, 140.

A 17–19. századi újraépülés és a századforduló sikeres kibontakozása után megismétlődött a 16. század folyamán bekövetkezett történelmi kataklizma. A felerősödött új nemzetállami vágyak nyomása alatt a vesztes háború végén a Monarchiával együtt a történelmi Magyarország alig egy év alatt széthullott.¹ A világháború pusztításai, a vereség hatása, a forradalmak feszültségei és a háborút követő békeszerződés traumája olyan súlyos társadalmi és kulturális válságba sodorta nemcsak a megcsonkított ország lakosságát, hanem az egyharmadnyi külföldre szakadt magyar ajkú népet is, ami csak a török hódoltság másfél évszázadának egyszer már megélt, ekkorra azonban múltba tűnt állapotához hasonlítható.

A piacokért és a gyarmatok feletti uralomért versengő európai uralkodó körök már a század elejétől a rivalizálás, az irigység, gyűlölködés légkörével mérgezték a kommunikáció új eszközeivel egyre inkább befolyásolható tömegeket. A felgerjesztett felszűrttség, a hosszan elnyúló pusztító háború és a késői fegyverszünet még a győztes országokban is mély válságba torkollott. A válságból kirobbanó feszültségeket követő apátia, a békeszerződések kényszerű diktátumai a béke két évtizedére is tovább gerjesztették e válságkorszakot, aminek a következtében a különböző ideológiák és torz diktatúrák revánsvágya az előzőnél is jóval kiterjedtebb és pusztítóbb, még nagyobb tömegeket sújtó válsághoz, a több mint ötvenmillió emberélet kioltásával járó második világháborúhoz vezetett.

Az első világháborút megelőző történelmi rövidlátás és gyűlölködés ugyanúgy jellemezte a központi hatalmak császári és királyi arisztokráciáját és katonatiszti-politikusi rétegeit, mint a szövetséges hatalmak brit birodalmi uralkodó elitjét, a Francia Köztársaság polgárait-nagypolgárait, a soknemzetiségű Habsburg Birodalommal szemben a szláv népek egyesített hatalmára törekvő cári szoldateszkát, illetve a szinte mindenhol sovén indulatokba hajszolt kispolgári, paraszti és ipari munkástömegeket. Mire a küzdelem véget ért, a háború kiagyalóinak és fenntartóinak a keleti fronton már a lövészárkok lakóinak barátkozása ellen kellett küzdeniük. A hatéves pokoljárás beláthatatlan mélysége a győztesek számára sem hozott mást, mint „vért, verítéket, szenvedést és könnyeket”: azt, amit Churchill húsz évvel később egyedüli lehetőségként ígérhetett újra Angliának, mikor a revánsvágyat a hatalom megragadására kihasználó kegyetlen diktatúra kirobbantotta a második háborút.

A békekonferenciák légkörére, a győztesek legyőzöttek feletti uralkodási vágyára, a gyűlölködés hosszú elhúzódására jellemző, hogy még 1929 júniusában is olyan tervezetet készítettek a szövetségesek képviselői, amely szerint a weimari Németországnak 1988-ig kellett volna fizetnie – kezdetben ugyan csökkentett arányban – a versailles-i szerződésben, illetve 1921-ben módosítva megállapított jóvátétel 116 milliárd aranyárka összegét.²

A Magyarországra vonatkozó békekonferenciát 1919 végén az amerikai küldöttség elhagyta az általuk képviselt – a nemzetek önrendelkezéséről szóló – wilsoni elvek többszörös és nyilvánvaló megsértése miatt.³ Önmagában megsemmisítő csapás volt a függetlenné nyilvánított magyar

állam számára, hogy területének kétharmadát elvesztette, és a kultúráját hordozó magyar nyelvű népességének harmada az új ország határain kívülre került. A nemzetiségek feletti szupremácia, a felsőbbrendűség vagy fölényérzet hamis történettudata a Kárpát-medencében nem szűnt meg, csak fordított irányúvá vált.

A békeszerződés miközben szétzúzta a kis közép-európai népeket gazdasági egységbe fogó korábbi, a Habsburg Monarchia intézményrendszerében kétségkívül elavulttá vált hatalmat, a közöttük kialakult kapcsolatrendszert is szétszakította, így a Kárpát-medence lakosságát velünk együtt hosszú időre alacsonyabb fejlettségi állapotba taszította. Nemcsak megszűnt az a kedvező, Közép-Európa egész területére kiterjedő kapcsolatrendszer, amely a háború előtti évtizedeket gazdasági szempontból jellemezte, hanem súlyos politikai feszültségek is terhelték az utódállamok közötti kapcsolatokat. Amíg azelőtt korlátlanul áramlott áru, tőke, munkaerő, most minden irányban határok szakították szét az együttműködést szolgáló közlekedést, közúti és vasútrendszert, vágták ketté a települési-gazdasági régiókat.

Bár egyes gazdasági-közlekedési kapcsolatokat vagy épp népességi adottságokat – többnyire a magyar népesség kárára – a békeszerződésben méltányoltak, az európai közösségbe társadalmi-gazdasági szempontból könnyebben beilleszkedni tudó Csehszlovákia kivételével az utódállamok területén csak vontatottan tudott újra megindulni jelentős fejlődés.

Évszázados hagyományú gazdasági-kulturális régiók, vonzáskörzetek, közlekedési tengelyek hullottak darabokra. Egyes területek monokulturális szintre estek vissza, az egymást kiegészítő gazdasági régiók és kultúrák szerves együttműködése megszűnt. A megmaradt ország területének történeti régiói, például a Kisalföld és Észak-Dunántúl, a keleti Felvidék és Tisza-vidék, a Partium egyes részei, a Dél-Alföld, de még az Alpok lábához tartozó nyugat-dunántúli területek is szétszakadtak: népszavazással egyedül Sopront csatolták vissza, ami viszont lakói számára 1949–89 között vált határsávként kedvezőtlené. Ezeknek a régióknak vagy vonzáskörzeteknek a központjai – amelyek egyúttal a vasút és a posta, a vízügyi igazgatás, illetve a kereskedelemi-pénzügyi ágak, valamint az államigazgatás, az egészségügy és az oktatás központjai is voltak, Pozsony, Kassa, Nagyvárad, Arad, Temesvár, Szabadka és egy rövid megszállás idejére még Pécs is – a határokon kívülre kerültek. Évtizedekbe, közel fél évszázadba telt az új regionális központok, Győr, Miskolc, Debrecen, Szeged, Pécs felerősítése. Mindaz tehát, ami a 18–19. század és a 20. század elő fejlődése során kiérlelődött, úgy esett vissza korábbi állapotába, hogy abból az új államhatalom és a megmaradt ország egyaránt keveset profitált. A természétes határokat csak rövid szakaszon követő új államhatárok mellett mindkét oldalon egyre jobban visszamaradó, életképtelen régiók alakultak ki, hosszú időre visszafogva a fejlődésbe vetett reményt, fokozva a lemaradást és a szegénységet. E területek elmaradottsága még a nemzetállami többség által vágyott gyors asszimilációt is fékezte, miközben az önrendelkezés politikai lehetőségének kialakulását is akadályozta.

Az új nemzetállamok és a hozzájuk csatolt területek átszervezése és átalakulása épp úgy hosszú, évtizedes küzdelmet követelt, mint az ország maradék területén az új viszonyoknak megfelelő, de konzervatív irányú újraszerveződés, a felbolydult állapotok bethleni konszolidációja. Ezt a tíz évet, a gazdasági-társadalmi állapotokat és életviszonyokat újra visszahúzó 1929–33 közötti világgazdasági válság fél évtizedes hatása tetézte. A trianoni trauma természetesen hosszú ideig izgalmi állapotban tartotta a rokonaitól elszakított vagy épp otthonából elmenekült, áttelepülő magyar tömegeket. A 2000-es évek újabb kutatásai szerint 426 ezer magyar menekült áramlott be – jóformán nincstelenül és jó részük hosszú ideig vagonlakóként – az országba a gyors elhelyezkedés és munkába állás reménye nélkül.

Az összeomlott gazdaság kárvallottjainak, a menekülteknek nagy többsége mély szegénységbe süllyed. A szociális nyomor felerősödése táplálja és erősíti az irredentizmust, amely nemcsak fenntartja a környező új államokkal szemben a feszültséget, de még a társadalmon belül is szerencsétlen következményekkel járó féltékenységet és gyűlölködést kelt, s egyúttal állan-

4./ *Magyarország a XX. században*. 1996. I. 119. Lásd a kézirat másolatát Teleki Pál halálának 65. évfordulója alkalmából (2006. április 3.).

5./ Az előző két jegyzetben hivatkozott történeti munkák a századvégen jelentek meg, már objektív történelemszemlélet eredményei. Az ötvenes évek dogmatizmusa sokáig eleve gátja volt a két világháború közötti időszak építészeti értékei felkutatásának. Lásd a 36. jegyzetet is. Ezt az állapotot érzékeltette *A magyar képzőművészet a két világháború között*, Az MTA Művészettörténeti Bizottság és az MTA Művészettörténeti Kutató Csoportja 1972. november 9–10-én tartott konferenciája. (Művészettörténeti Értesítő, 1973/2., 89–145.) Az MTA főtítkára, Köpeczi Béla megnyitója szerint „kritikai életünknek egyfajta elbizonytalanodásáról beszélünk”. Ez is jelezte, hogy még a hetvenes évekbeli reformok idején is együtt élt az objektivitásra törekvés, az óvatoskodás és a dogmatikus szemlélet. Mátrai László a korszak esztétikájáról szólva ezen a konferencián beszélt arról: „ami mindig fennállt Magyarországon, minden szakmában, hogy volt egy elsőrangú képviselője a szakmának, aki inkább visszavonult a közélettől, és egy másodrangú, aki a közéletben részt vett.” Nem mondta ki, de nyilvánvaló volt: ez továbbra is így van.

dósítja a revízió iránt táplált reményeket is. A mintegy másfél évtizednyi, hosszan elhúzódó válságállapot után 1934 körül indul csak tényleges gazdasági fellendülés, amely 1938-ra jelentős eredményekkel jár. A német és olasz diktatúrák, a totalitárius rendszerek Közép-Európára nehezedő nyomása azonban ekkorra eléri határainkat is. Ausztria 1938-as bekebelezése a hitleri Harmadik Birodalomba előre vetíti a tengelyhatalmakhoz való csatlakozás kényszerét. Az 1920-as békeszerződésekkel létrehozott Csehszlovákia 1938–39-es felosztása az új háború közvetlen előzménye, s ennek során a revízió igényei teljesülni látszanak: 1940–41-ben a már második bécsi döntéssel (majd a Délvidék Teleki öngyilkossága utáni megszállásával) az ország területe közel hetvenöt százalékkal, míg a lakossága mintegy ötvenöt százalékkal növekszik. A lakosság összetételében azonban újra megjelennek jelentős arányban a visszacsatolt területeken élő más nemzetiségű tömegek is.

E történelmi kényszerpálya végén – a második világháború kitörése után – a korábban is angolszász irányban kiutat kereső miniszterelnök, Teleki Pál 1940. decemberben örök barátsági szerződést köt Jugoszláviával, de az annak megtámadására készülő birodalmi terjeszkedést ez nem tarthatja vissza. Teleki rádöbben, hogy ismét zsákutcába kerültünk. Búcsúlevelében kimondja: „Szószegők lettünk – gyávaságból... A gazemberek oldalára álltunk... Hullarablók leszünk! A legpocsekább nemzet.”⁴ 1941. április 3-án önkezével vet véget életének: a háborúból való kivülmaradás kísérlete kudarcba fullad. A revizionizmus vádját, a hibás útvalasztás terhét azonban ez nem oldja fel, és a második világháború végén ismét a vesztes oldalon vérzik el az ország. Az egymillió halott, szétrombolt főváros, többszáz ezer hadifogoly volt talán történelmünk során a legsúlyosabb veszteség. Nem jelentett mentő körülményt a háború után a kényszerhelyzet sem, a korlátlan diktatúra örült vezérének a totális háború meghirdetésekor kimondott fenyegetése: a kis nemzetek egyedüli lehetősége a nagy nemzetek kiszolgálása, követeléseinek teljesítése. Az első világháborúhoz hasonló vagy még súlyosabb szenvedések és veszteségek eredményeként az 1947-es párizsi békeszerződés minden részletében visszaállította a trianoni szerződés határainak érvényességét. Ez a béke talán az előzőnél is súlyosabb történelmi helyzetet teremtett: a nyugati szövetséges hatalmak Teheránban 1943 végén, majd Jaltában 1945 januárjában elfogadták a kelet-európai országok – a Baltikum, Lengyelország, Csehszlovákia és Németország egy részével együtt hazánk – szovjet hatalmi tömbhöz való csatlakozását. Az államszocializmus idején így Magyarország a sajtójánál fejletlenebb érdekszféra társadalmi viszonyai közé került.

Az európai válságkorszak első három évtizede, a két világháború és a közöttük eltelt alig húsz év hazánkat és maradék népességét a fejlettség állapotából a közepes fejlettség vagy félperiféria alsó régióiba taszította vissza. A függő kis országok helyzetébe történő visszazuhanás, a korábbi súlyos válságot leküzdő kultúra újabb visszaesése, a társadalom világszemléletében bekövetkező kettészakadás, s így fejlődésének visszametszése az a történelmi hátrány, ami az 1920 után következő nyolc évtizedet, és ebben kultúránk túlélését, értékeinek megőrzését, újraszervezését és megtartását nagymértékben ellentmondásossá, s a társadalom életviszonyait is csak nehezen elviselhetővé tette. Ez fontos oka annak is, hogy az ország népességének jó része – a kuruc–labanc világhoz hasonlóan – függőségében ismét egymás ellenfelévé, ellentétes érdekek és változó hatalmi viszonyok hívévé, s ezzel önkényének kiszolgáltatottjává vált.

A 20. századi „függetlenség” nyolc évtizedének három történelmi szakasza történelmi hibákkal, különböző irányú kilendülésekkel, tévedésekkel, egyes időszakokban bűnökkel is terhelt megpróbáltatások jóformán állandó sorát jelentette az évszázad szélsőséges ellentétei és változó viszonyai között. Kultúránk folytonosságának fenntartását, értékeinek továbbépítését, a hatások értő befogadását, feldolgozását, a behatárolt lehetőségektől függő megújulást hol a fasiszta totalitarizmus, hol a bolsevizmus függőségében és ideológiai nyomása alatt, nehéz körülmények között lehetett egyáltalán célul tűzni, s csak részeredményekben sikerült 1990 előtt végigvinni.⁵

A két világháború közötti időszak a letűnt fél évszázadnak már közvetlen előzménye: nemzedékei továbbélnek, a kor meghatározó adottságainak hatásai a következő évtizedekben is jelen vannak. A Trianon utáni ország fejlődése csak az újrakezdésből érthető meg, a megharmadolt élettér az évszázadot is lerövidíti: 1920-tól kezdődik hazai 20. századunk. Ez a rövid évszázad, az 1920-as trianoni békeszerződést követő nyolc évtized, számtalan nekilendülés és visszaesés után a 20. századi modernizálódás lassú és vontatott, mégis bizonyos eredményeket hozó korszaka volt. A „rövid évszázad” történetének három szakasza a magyar építészeti kultúra és modernizáció egymással jóformán ellentétes tartalmú és jellegű, kortárs világunkra ható időszakát is jelenti:

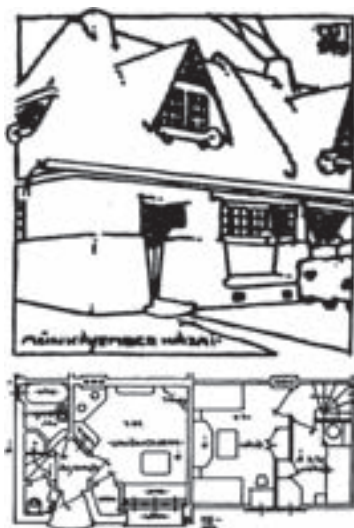
- 1920–1945: a két világháborúról elnevezett korszak (1914–1945 Európában a két világháború kora),
- 1945–1989: a függőség évtizedei, a társadalmi rendszerváltás és az államszocializmus korszaka,
- 1990–2000: a visszanyert függetlenség évtizede.

Az első időszakban a társadalom gyötrő válságfolyamatait tovább mélyítette annak a ténynek a felismerése, hogy a Monarchia helyén keletkező új nemzetállamok között Magyarország került a legsúlyosabb helyzetbe. Kelet-Közép-Európának ez a területe gazdasági szerkezetében teljesen szétesett. Az együttműködés megszűnése következtében a meglévő anyagi-technikai és termelési eszközök túlméretezettek voltak, elvesztek a nyersanyagforrások, beszűkültek a piacok és vonzókörzetek, jórészt ellentétessé váltak a közlekedés és áruszállítás irányai. A konszolidációt nehezítette, hogy az elcsatolt területekről az értelmiség jelentős részével együtt százezrek menekültek a magyar állam területére. Az évtizedes társadalmi krízist és szegénységet az 1929-es világgazdasági válság hatása követte, majd négy-öt év fellendülés után ismét súlyos csapást jelentett a társadalom számára a második világháború.

A második szakasz közel fél évszázadában meghatározó jelentőségű volt, hogy e „kompország” most az előzőnél alacsonyabb fejlettségi szintű politikai-gazdasági tömb részévé vált, a szinte évtizedenként ismétlődő válság és fellendülés, az erőszakolt iparosítás, urbanizálódás és modernizáció egyenetlen, majd végül csődbe futó fejlődésfolyamatokat eredményezett. E kötet e korszak modernizációs kísérleteinek szándékait, eredményeit és korlátait, építészeti kultúrájának korhoz kötött voltát, felmutatható értékeit és tévútjait kívánja történeti összefüggéseiben bemutatni.

A harmadik szakaszban kezdődött meg s egy zavaros évszázad múltán, az Európai Unió keretein belül munkával, egyetértésben oldható fel az a történelmi csapdahelyzet, amely jelentős részében a centrumhoz közeli fejlettségből perifériára szorította és 1945 után is ott tartotta a viszonyaiban hosszú időre degradálódó Kelet-Közép-Európát.

KONSZOLIDÁCIÓ TRIANON UTÁN

1. Munkáslakás terve, négyes ikerház, Thoroczkay Wigand Ede, 1919. A népi irányzat, 1987.

2. 7000 pengő költségű kis családi ház terve, Thoroczkay Wigand Ede, 1930. Magyar Iparművészet, 1930. 1–2. 133.

A 20. század első felét a Millenniumtól 1945-ig az 1914–19-es időszak vágta ketté, két, jóformán ellentétes periódusra. A másodikban Magyarország az új, függetlenséget, nemzetállami vágyaikat valóra váltó kelet-európai országok többségével együtt hosszúra nyúló válságba süllyedt. A társadalom és a gazdaság helyzete alapjaiban rendült meg már az első világháború folyamán. A közép és alsó rétegeket sújtotta a háborús gazdálkodásból eredő hiány, sok más között például az „aranyat vasért” háborús kölcsön. A férfiak frontra vitele következtében a nők vállára nehezedett a gazdálkodás és a családfenntartás. A családok elszegényedtek, helyzetük csak súlyosbodott az ország szétesését, a forradalmakat és a trianoni békeszerződést követően.

A roppant súlyos háborús vérvesztés fájalmát, a háború elszegényítő hatását, az összeomlást és forradalmakat követő elnyomorodás, morális válság, gyűlölködés, identitászavar, társadalmi feszültség még hosszú évekre tovább vetítette. A függetlenség elvi visszanyerése nem ellensúlyozhatta az ország szétesését, a menekültáradatból következő lakáshiányt és munkanélküliséget, inflációt és a termelés visszaesését, a húszas évek második feléig tartó, egyaránt mély társadalmi és gazdasági válságot.

Az építészetben Lechner Ödön (1914. július 10.) és Lajta Béla halála (1920. október 12.) közötti időszak hat nyomasztó éve, de az ezt követő öt-hat év is nemcsak a teljes visszaesést és az előzőleg kialakult települési és intézményrendszer jó részének funkciótlaná válását, nagyméretű értékvesztését, hanem például a kolozsvári egyetem Szegedre, a pozsonyi Pécsre telepítésénél a kényszerű intézményfejlesztés terhét is jelentette. Az épületek fenntartása, fűtése-világítása is gondot okozott, a menekülteket volt hadikórháztelepek és pályaudvari vagonlakások fogadták be. A tönkrement gazdaságú, maradvánnyá vált, fejlettségében sem egyenlő szinten álló területrészek lakosságának néhány év alatt kellett megtanulnia kis és szegény országgént élni. A háborús veszteségek, a fejlődésbeli lemaradás és a minden erőfeszítést, vagyont és életerőt felemésztő újraserveződés során közepes fejlettségi szint alá visszacsúszva küzdött a társadalom a függetlenné vált ország kedvezőtlen adottságaival. Éppen úgy tükröződik ez építészetünk lehetőségeinek beszűkülésében, a lakásproblémák megoldására irányuló törekvésekben, mint a Bethlen-kormány néhány más irányú konszolidációs intézkedésében.

Trianon után a társadalom előtt álló modernizáció vállalása és következetes végigvitele a további feltétele és egyetlen lehetősége volt. Ezt a helyzetet és ebből a magyar kultúra, tudomány és oktatás fejlesztésére vonatkozó teendőket ismerte fel Klebelsberg Kunó (1875–1931). Konzervatív szemlélete sem akadályozta abban, hogy tevékenységével a társadalom kulturális haladását szolgáló kiemelkedő személyiséggé váljék.

A húszas évek társadalmi válsága elemi erővel húzza ekkor vissza a múlt felé a kultúrát: ez a „neobarokk” társadalom világa, amelynek jellemzője a liberalizmusát elvesztő, kényszerekkel terhelt ideológiai konzervativizmus. A művelt társadalomban természetszerűen fogalmazódik meg a történelmi tisztánlátás igénye. Az újkortörténész, Szekfű Gyula (1883–1955) munkája, a *Három nemzedék* gyakorolja e korra a legjelentősebb hatást. A mű 1920-ban jelenik meg, 1938-ig még öt kiadást ér meg, majd hosszú, bíráló elhallgatás után 1989-ben adják ki ismét. Célja a trianoni katasztrófára való válaszkeresés. Szekfű a dualizmus időszakát hanyatlásként mutatja be. A „túl-tengő” liberalizmussal való szembefordulásból következő konzervatív értéktisztelet lesz a gyökere a korszak szellemi konzervativizmusának, ami a Hóman Bálinttal közösen írott, nagy összefoglaló műben, az 1936-ban kiadott, történelmünket tudományos apparátussal, s a korhoz tartozó eszmetörténeti szemlélettel megközelítő *Magyar történelm*ben is majd megmutatkozik. Szekfű a Bethlen-korszak angolbarát, német orientációt elutasító gondolkodásmódját is képviseli, és ebben a társadalmi közérzetben a húszas évek traumája után érthető a „neobarokk Magyarország” iránti vágy megjelenése.

A konszolidáció egyik legfontosabb hajtóereje más irányú, nyitottabb, s ez a Klebelsberg-féle kultúrpolitika – az arisztokrata családból származó művelt hivatalnok 1922–31 között a konszolidációt teremtő Bethlen István kormányának kultuszminisztere volt –, amely egyetem- és iskolaépítő törekvéseivel, a kultúra állami támogatásának kiküzdésével, és a közadakozás gyakorlatának megvalósításával jelentős társadalmi rétegek szellemi magára találását, a népműveléssel elérhető társadalmi megújulást segítette elő. A Collegium Hungaricumok, a külföldön történő elitképzés intézményrendszerének kialakítása során (1927) azt is megfogalmazta, hogy „az európai fejlődés kezd elkanyarodni azoktól a művészeti irányoktól, melyeket mi, kik csak nehezen emelkedünk ki háborús és inflációs izoláltságunkból, még moderneknek gondolunk és nevezünk”. Nemcsak anyagi-gazdasági fejlettségben zuhantunk tehát súlyosan vissza, a modernizáció szellemi vonatkozásaiban is lemaradtunk. Újra lentről kell indulnunk, ebből következik, hogy e negyedszázadnyi korszak során újrajátszódnak a modernizáció jellemző folyamatai.

Klebelsberg tisztánlátását bizonyítja a kor realitásából fakadó felismerése: „a szellem régióiban korlátlanul cselekedhetünk, éppen a nagy kulturális erőfeszítéseknek van itt az ideje”.⁶ Meggyőződése volt, hogy a reformot és korszerűsítést kell szolgálnia. Ebből a meggyőződésből következik a kétkezi munkásság és parasztság – a modernizáció végrehajtására alkalmas emberi erő – kiművelésének, s egy új, kultúrájában is előrelépő, demokratikus körülményeibe felnövő nemzet megteremtésének igénye. Mintegy három és félezer új, korszerű, jórészt alföldi tanyai tanterem, ezerháromszáz tanítói lakás volt az 1926–27-es népiskolaprogram eredménye.

A népoktatás megújítása, korszerűsítése mellett a közoktatás minden szintjén végigvitte a modernizációhoz nélkülözhetetlen reformjait, átalakítva és fejlesztve a teljes közoktatást, megteremtve a népművelés új alapjait. Újjászervezte a tudomány és kultúra teljes intézményrendszerét a közgyűjteményektől az Akadémiáig, a tudományos kutatás új intézeteitől a külföldi Collegium Hungaricumok hálózatáig. Új kereteket és lehetőségeket hozott létre a tudományok műveléséhez és a művészetek fejlődéséhez. A tudományos és kulturális intézményrendszer átfogó újjászervezésének és fejlesztésének volt része 1921–23-ban Pozsonyból és Kolozsvárról az egyetemek szellemi erőinek átmentése Pécsre és Szegedre vagy a selmecbányai főiskola Sopronba költöztetése. Közben az egyetemek kiépítésének feltételeit megteremtették, Debrecenben korábbi építkezéseket fejeztek be.

A tudományos élet és a felsőoktatás kereteinek gyors és következetes továbbfejlesztése – ami Szegeden például 1937-ben Szentgyörgyi Albertnek Nobel-díjat hoz – a modernizáció motorját képező műszaki, orvosi és természettudományok fejlődését szolgálja, de nem utolsó sorban a társadalom- és humántudományok kibontakozását is segíti. Klebelsberg reményei szerint mélyebb történelem- és társadalomismerettel, szellemi ideálok kimunkálásával viszi előre egy modern és demokratikus társadalom életvilágának kialakítását. E feladatok végrehajtásában fáradhatatlan, műveltségét, szakértelmét, szervezőképességét roppant intenzitással érvényesíti, s idő előtt feléli.

Ma is érvényes 1922-ben született megfogalmazása: „A művelődést minden egyes nemzedéknek verejtékes munkával kell újra és újra kiküzdnie, s a nemzetnek is folyvást dolgoznia kell, hogy a maga művelődési szintjét fenntarthassa. [...] Demokratikus korunkban elsősorban természetesen arra kell törekednünk, hogy minél értékesebb műveltséget vigyünk bele a magyar nemzet legszélesebb rétegeibe.”⁷ Ez tehát nem csupán konzervatív reform, hanem a globalizáció korában is érvényes és humánus társadalmi program.

Tulzás lenne természetesen a korabeli kultúrpolitikát – bármilyen értéket jelentenek is ezek az elkövetkező 1930-as évek számára – a késői modernizáció szemléletváltása szintjén, például a művészet- és irodalomelméleten kiművelt hermeneutika esztétikai szempontsorával a jelen kor-szemléletének nézőpontjaiból elemezni. A 19. századvég neopozitívizmusa, a rohamosan fejlődő természettudományok, Einstein és a szimbolikus logika, a pragmatizmus és a korai életfilozófiák, Nietzsche, Spengler kultúrkörrelmélete (*Der Untergang des Abendlandes*, I. 1918, II. 1922), Bene-

6./ Glatz 1990, Klebelsberg: *A magyar kultúra jövője*. 1926. 228–235, 467–470, 479–480, 502.

7./ Uo. Klebelsberg, *Törvényjavaslat nemzeti nagy közgyűjteményeink önkormányzatáról és személyzetük minősítéséről*. 1922, 117–130.

3. A türei 18. század végi román tölgyfa templom Kós Károly Erdély c. kötetéből. Erdélyi szépmíves cég. Kolozsvár, 1934. 49. tábla, Kultúrtörténeti vázlat.

8./ Pál Balázs 1983, Kós kivonatos önéletírásában mondja ki: „A döntés nehéz volt. Végül is ezt írtam az Iparművészeti iskola egykori igazgatójának, Gróh Istvánnak”.

9./ Kós Károly *Én és az írás* című 1963-ban publikált tanulmányának részlete, amit leveleiben, életrajzi beszélgetéseiben is hasonló formában többször kifejtett.

4. Borszéki nyaraló terve, Kós Károly, 1926. A népi irányzat, 1987.

detto Croce esztétikája, Husserl és a fenomenológia megjelenése, a lélektan fejlődése, Freud, Jung ekkor csak a néhány ezer főből álló hazai szellemi elit tájékozódási pontjai, egy még alakulóban lévő új világszemlélet képviselői. A történelmi válság hatására a leíró történetet a szellemtörténeti irány váltja fel, csak kibontakozóban van a társadalom- és történelemszemlélet egzakt módszertanra alapozása vagy épp átideologizálása vagy a műszaki- és természettudományok forradalmi jellegű átalakulása.

Az itthon újrakezdőknél és az emigrációt vállalóknál is nehezebb gyakran azoknak a sorsa, akik az elcsatolt területekre visszatérve munka hiányában jó időre feladták építészeti pályájukat, vagy lassú asszimiláció után váltak az új államalakulat társadalmának építészeivé. Kós Károly erdélyi élete és életműve adott erkölcsi szinten példát a kisebbségi sorba került, a magyar kultúrát magáénak valló alkotó ember feladatvállalására és életvitelére. 1910-ben még azzal teremtette meg sztánai otthonát, hogy az a fővárosi feladatok vállalását és erdélyi működését egyaránt lehetővé teszi. A háború elején hazaköltözik Sztánára, erdélyi megbízásokkal foglalkozik, a frontra küldés előtt a koronázás ünnepi díszleteinek tervezési megbízása mentesíti. 1917–18-ban Sztambulban a Magyar Tudományos Intézet szakértőjeként végez kutatómunkát, majd az Iparművészeti Iskola tanárává nevezik ki. A fővárosi építésztanári élet vagy Erdély népének ismeretlen jövője közötti választásáról ekkor írja: „hiszem, hogy Erdélyben nagyobb szükség lesz reám, mint Budapesten”.⁸

Alkalmi munkákkal kezdi és építi át teljes életét, ennek során műszaki rajzoló, nyomdagrafikus, illusztrátor, újságíró. Házilag állít elő különös szépségű könyveket, szedő, nyomtató, könyvkötő, szépíró, miközben közéleti emberré válik. 1920-as röpiratában, a *Kiáltó szóban* fogalmazza meg az erdélyi magyarság feladatát. „Számba kell vennünk erőinket, szerveznünk kell a munkát, tudnunk kell a célt, amit el akarunk érni”, hogy majd a következő évtizedekben mindent megtegyen céljai teljesítéséért. Csak Mahatma Gandhi szerepéhez hasonlítható az az áldozattal vállalt élet, amelynek minden lépése tudatosan szolgálja kitűzött céljait. E másféle tevékenység során ismeri fel a művészet belső egységét: „Tulajdonképpen minden művészi munka csak eszközeiben, anyagaiban és megjelenési formájában különbözik egymástól, de nem alapszerkezetében, felépítési módjában és főleg rendeltetésében. Amikor írtam, akkor sem csináltam mást, mint betűkkel, szavakkal ugyanazt, mint építészkoromban követtem, téglával, fával, betonnal. Az építés törvénye minden művészi alkotómunkára vonatkozóan azonos és örök.”⁹

1921-ben Erdélyi, későbbi nevén Magyar Néppártot szervez. 1922-ben *Vasárnap* című képes politikai lapot indít. 1924-ben barátaival életre hívja az Erdélyi Szépmíves Céhet, e mögé sorakozik fel Marosvécsen a Helikon Íróközösség, lehetővé téve az *Erdélyi Helikon* kiadását, amelynek első szerkesztője. A politikától a kulturális feladatok és a falusi építészeti, valamint a mezőgazdaság modernizációs teendői felé fordul. A református egyház gondnoka, építésze, műemlékeinek felújítója, miközben íróként is tevékeny.

1929-ben írja meg *Erdély* című könyvét, a korai modern európai szemlélet egyik történelmi dokumentumát, amelyben felmutatja a nacionalizmusok leküzdésének egyedül lehetséges útját az egyetemes emberi értékek kibontakozására figyelő történelemszemlélet megnyilvánulásaként. 1945-ben sztánai otthonát kirabolják, s jórészt elpusztítják (közel hatvan év kellett később a helyreállításához). Otthonát elvesztve feleségével néjéhez Kolozsvárra költözik. A háború után újra alakítja a Magyar Népi Szövetséget. Dékánként ismét megnyitja a Mezőgazdasági Főiskolát, ott tanít hetvenéves koráig, hogy még két évtizedet éljen becsületben. Mint építész, grafikus, iparművész, író vagy közéleti ember, népet képviselő politikus egyaránt jelentős életművet hozott létre. Különös, kényszer szülte fordulatok bizonyították alkotóképessége sajátos erejét. Többször is beszűkült körülötte a horizont. Az igazi, szellemi látóhatár azonban belül, bensőnkben bontakozik ki, amelyben mindig újabb területekre, feladatokra nyílnak meg a kilátások. Sartre arról ír: „Az ember a maga szigetéről sóvárogva bámulja a ködbe vesző, szemközti szigetet, az elvágyódás valami

magány, tisztaság, csönd, amit keresünk.” Bartók szerint a partikularitástól az egyetemesség felé vezet e belső út, amelynek fiatalkori jeleit és értékeit az építészetben mutatta fel Kós, azt a feladatot is megjelölve, amelyre fél évszázad múltán a hazai organikus építészeti törekvések is ráépülhettek: „Mert össze kell szednünk nagy fáradsággal az ország minden részéből a széjjelhordott köveket.”¹⁰

A Kós Károly által vallott elvek tiszta realitása és a klebelsbergi kultúrpolitika vonásai a húszas-harmincas évek szellemi kultúrájának olyan értékei, amelyek a Trianon utáni évtizedekben alapot nyújthattak az újrakezdéshez.

Tíz év kellett ahhoz, hogy a háború után a társadalmi-gazdasági helyzetében megnyomorított, intézményrendszere átszervezésével azonban végre valóban függetlenné vált ország válsága enyhüljön. Az 1927-ben megvalósult pénzreform annak a jele, hogy a kényszerű teljes átrendeződés, a bethleni konszolidáció lényegében megtörtént. Másfél évtized sorscsapásait és veszteségeit elszedve a húszas évek végére a működőképes kis és közepes államok sorába került az ország.

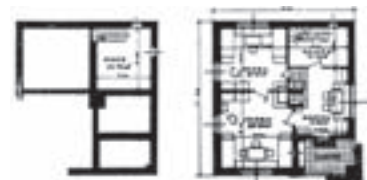
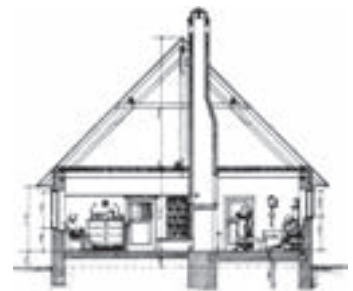
A konszolidáció idejének építészei és műveik

Lechner nagyszabású tömegrendezvényé vált temetésén még senki sem sejtette, hogy halálával történelmi időszak zárult le. A háború alatt alig folyt építkezés. Néhány kivételes mű, mint Töry és Pogány már említett Adria Biztosító palotája, amely 1918-ra készült el, és alig néhány lakóház jelent csak folytonosságot. Az ipar veszteségeivel együtt beszűkültek az építőanyag-források, a gazdaság helyzete miatt az építőipar a békekötés után is bénult maradt. Néhány halaszthatatlan állami vagy közületi építkezés valósult csak meg ezekben az években. A fővárosi postai anyagszertár háború előtt elhatározott új csarnoka 1923–24-ben épült meg, amely Barát Béla és Novák Ede munkája. A Posta Központi Járműtelepének megvalósítása 1923-ban indult, ez Bierbauer István postaépítész műve. A debreceni Orvosi Egyetemet is tovább építették, ennek Női Klinika épületéért Korb Flóris 1924-ben Greguss-díjat kapott. Ő tervezi a szegedi egyetem 1923-tól épülő Tisza-parti klinikáit is. Györgyi Dénes tervezte szerény eszközökkel a Közraktár utcai Hangya Szövetkezeti Székházat (1917–20), majd 1923–29 között Münnich Aladárral Debrecenben a Déri Múzeumot építette meg. A fővárosi lakásépítés egyik első, 1924. évi példája, a tabáni, konzervatív szemléletű Bethlen-udvar, Neuschloss-Knüsl Kornél (1864–1935) és Gyenes Lajos műve szintén érzékelteti az anyagiakban és szellemiekben is jelentős évtizedes visszaesés mértékét. Csak 1925 körül mutatkozik lassú javulás, részben az ekkori új, a lakásépítést támogató adótörvény, másrészt külföldi kölcsönök hatására.

A század elején nagy műveket építő építésznemzedék e háborús évtized alatt előregedett. Közülük többen – Schickedanz Albert (1915. július 11.), Pártos Gyula (1916. december 22.), Quittner Zsigmond (1918. október 25.), Schulek Frigyes (1919. szeptember 5.), Nagy Virgil (1921. november 8.), Pecz Samu (1922. szeptember 1.) – elhunytak, illetve végleg visszavonultak, mint Hauszmann Alajos, Alpár Ignác, Baumgarten Sándor, Töry Emil. Az őket követő, 1920–45 között alkotó generáció már két világháború évtizednyi küzdelmét, és közben a húszas évek nagy válságát szenvedte végig.

Építészetünk és építészeink sorsa szomorú tükörképe a gazdasági nehézségekkel küzdő, fejlődésében visszaesett, életterében harmadára csökkent országnak. Alkotóink közül többen eltávoznak. Világhírt szerez majd bauhausbeli szerepével Moholy Nagy László (1895–1946), vagy Breuer Marcell (1902–1981) is, illetve hamar ismertté válik az 1921-ben Gropius irodájába s a Bauhausba lépő Molnár Farkas (1893–1945) is. Kolozsvárra települ át 1919-ben, 1921-ben az Egyesült Államokba megy, és ott teremti meg jelentős, főként belsőépítészeti-díszlettervezői életművét Bábolnay József (1886–1983), míg az elcsatolt területeken élők többnyire szülőföldjükön folytatják tevékenységüket, mint például ifj. Csizsár Lajos (1876–1963). Hudec László

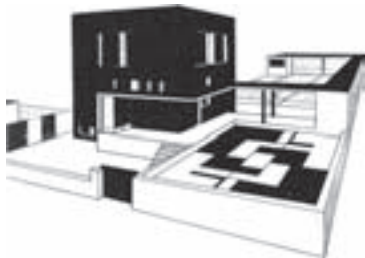
10./ Kós Károly: *Erdély kövei*. 1922. Kós mintegy kétszáz példányban, linómetszettekkel és saját munkával készített könyvecskéje.

5. Vázlatok családi házhoz. Wannemacher Fábán, 1921. A népi irányzat, 1987.

11./ *Lapis angularis II.* 1998. Vágó József, 97–272.

12./ Uo. Fábián Gáspár, 273–398.

6. Vörös kubus. Molnár Farkas lakóház terve a Bauhaus azévi első nagy kiállításából, a weimari Bauhaus-időszakából, 1923.

7. Balatonrendes, Kanyó-villa, Virágh Pál, 1938. MÉ 1938/5–6.

8. Tanyasi iskola, tornác részlet. Sváb Gyula tollrajza, 1928. A népi irányzat, 1987.

(1893–1958) orosz fogsága után Kínába kerül, nemzetközi jelentőségű pályája Sanghajban bonthatózik ki.

A Tanácsköztársaság idején történt szerepvállalás miatt háttérbe szorul Kozma Lajos, Málnai Béla és Hikisch Rezső (1872–1934), jó ideig csak kisebb munkákhoz juthattak, míg Vágó József és Pogány Móric emigrációba kényszerül. Vágó később Olaszországban élve 1926–27-ben részt vett a genfi Népszövetségi palota tervpályázatán, ahol első díjat nyert. Fia, Pierre Vágó (1910–2003) már ismert francia építész lett. Vágó József utazásairól, amerikai városépítészeti tapasztalatairól *Városokon keresztül* című 1930-ban megjelent, magyar nyelvű könyvében számol be. A felhőkarcolók nem ragadják meg, a modern városról személyes szociális elképzelése van. A harmincas években hazalátogat, 1936-ban Budapest városfejlesztésére vonatkozó terveit is kiállítja. „Kiközösítése” ellenére idealizmusát megőrzi, gondolataiban a „jövő városát” alakítja. Megírja emlékiratait, majd 1947. június 7-én Salies de Bearnban, Franciaországban fejezi be életét.¹¹

A húszas évek végén már csak kevesen tevékenyek a régebbi generációból. Málnai és Haász még megépíti a Kossuth tér északi oldalán a Magyar Állami Köszénbányák Nyugdíjintézeti bérházát (1929) Hüttl szigorú előírásokat tartalmazó terveit alapján. Továbbra is konzervatív szemlélettel dolgoznak az idősebbek, így néhány műegyetemi tanár, a nagyobb állami és közületi megbízásokat teljesítő Hüttl Dezső (1870–1945), Sándy Gyula (1868–1953) vagy az új törekvésekre érzékenyebb, a Kultuszminisztériumban az iskolaépítést irányító Kertész K. Róbert (1876–1951) és Sváb Gyula (1879–1938), aki a Rajzi Tanszék vezetője. A hazai pártázatos reneszánsz formakincsét felelevenítő szellemben vezeti irodáját Kismarty-Lechner Jenő (1878–1962), a Képzőművészeti Főiskola tanára. Állami megbízásai nemcsak szemléletükből, hanem referenciaként szolgáló tanári pályájukból is következnek, nehezítve a fiatalabb nemzedék érvényesülését.

Jelentős feladatokat teljesítenek azonban a népi-nemzeti törekvések olyan korábbi hívei is, mint Árkay Aladár, Medgyaszay István, Thoroczkay Wigand Ede. De tevékeny az újjító szellemű, a századelőn sikeres idősebb mesterek közül Borsos József (1875–1952), Hajós Alfréd (1878–1955), az első magyar olimpiai bajnok (az első athéni olimpián, 1896-ban a száz és ezerkétszáz méteres gyorsúszást nyerte), a margitszigeti Nemzeti Fedett Úszóstadion (1930) tervezője és Rerrich Béla (1881–1932), a Kertészeti Főiskola tanára. Hüttlhez, Sándyhoz hasonlóan a konzervatív irányhoz tartozott egyházi és állami megbízásai révén a kor sikerépítészévé vált Fábián Gáspár¹² (1885–1953) is, nagyszámú épületével, köztük templomaival és szakírói tevékenységével, Alpár Ignáctól szerényebb, de sok vonatkozásában hasonló életművével.

A HUSZAS ÉVEK MÁSODIK FELE

Időközben a frontokról is visszatért az a fiatal generáció, amely közvetlenül a háború előtt vagy idején végzett a Műegyetemen, mint például Rados Jenő (1895–1992), Bierbauer (Borbíró) Virgil (1893–1956), vagy többségében megszakította tanulmányait s azt most, a húszas évek elején fejezi be, mint Csonka Pál (1896–1987). A tízes évek száz hallgató feletti évfolyamlétszámát most még több száz diplomázó követi, míg a húszas-harmincas évekre harminc-nyolcvan körülire esik vissza a végzett építészek száma. A két világháború között már csak az idősök között van külföldön végzett építész. A húszas évek végi világválság újra szakmai munkanélküliséget és újabb nemzedéki ellentétet teremt. 1934-től következik be olyan fellendülés, amelyben már a század első évtizedében született építészek vívják küzdelmüket az idős generáció állami és közületi munkákat sokáig kisajátító tagjaival.

A húszas évek intézményátalakulása során alakult meg a Budapesti Mérnöki Kamara (1923). Országos kamara később sem jött létre, az építészek századfordulói fővárosi koncentrációja így tovább hat az egész évszázadra. A Magyar Mérnök és Építész Egylet mellett a Magyar Mérnökök és Építészek Nemzeti Szövetsége is tevékenykedik, valamint a Műemlékek Országos Bizottsága. Újra megélné a szaksajtó, konzervatív a Fábian Gáspár által szerkesztett *Építő Ipar – Építő Művészet*, míg az európai újító törekvésekre, az „új építészetre” figyel 1928-tól a *tér és forma*, amelyet Bierbauer (Borbíró) Virgil szerkeszt. Ez a lap képviseli a legkövetkezőtesebben a modern törekvéseket. A Római iskola szemléletét követi a *Magyar Építőművészet*, amelynek Irsy László a szerkesztője. 1941–1944 között majd megjelenik az *Építészet* is, Padányi Gulyás Jenő lapja, aki a háborús feszültségek légkörében a népi-nemzeti hagyományokat állítja előtérbe.¹³

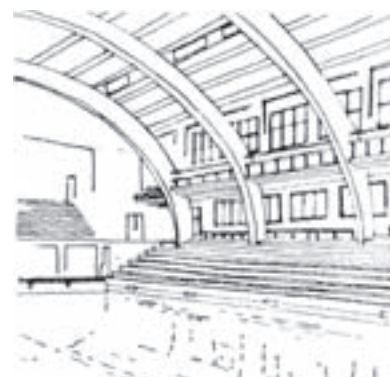
A műegyetemi építészképzés konzervatív szemléletű, és a háborút követő reformtervekhez képest lassan változik. A tervezőképzés jelentős tanárai Wälder Gyula (1884–1944) és Kotsis Iván¹⁴ (1889–1980). Míg Wälder a neobarokk szellemében tevékenykedik, Kotsis Iván már korán szabaddabb tervezői szemléletre nevel. A helyzet javulásának a jele, hogy a Magyar Mérnök és Építész Egylet szervezésében 1930 szeptemberében a XII. Nemzetközi Építész Kongresszus megrendezésére is sor kerülhetett a Múcsarnokban rendezett nemzetközi tervek kiállításával. A kongresszus főtitkára Rerrich Béla, akinek ekkorra majdnem készen állt főműve, a szegedi Dóm tér. Rerrichet ez alkalomból a RIBA, az angol építészek királyi intézete választotta tagjává. A még a 19. században alapított Nemzetközi Építész Szövetség, a CPIA (Comité Permanent International des Architectes) rendezte ezt az ezernél több résztvevőt mozgósító kongresszust. Az új törekvéseket összefogó CIAM (Congrès Internationaux d'Architecture Moderne) viszont 1928-ban a szegedi tér tervezésével egy időben alakult meg Svájcban, La Sarrazban, Madame Mandrot kastélyában, akkor még alig harminc építész részvételével.

Az építészeti nemzedékváltás, az intézményrendszer és szaksajtó változásainak áttekintéséből is érzékelhető, hogy e negyedszázad során többnyire ideológiai alapon játszódnak újra a modernizáció útkeresésének jellemző folyamatai. A húszas évek második felében még nem történik meg a nemzedékváltás, az idősebb konzervatív nemzedék mellett a nyolcvanas években születettek jutnak többnyire munkához. A műegyetemi tanár, Sándy Gyula Krisztina körüli Postaigazgatóságának (1925–26) historizáló-romantikus formavilágát a téglahasználat módja teszi a Pecz által művelt irányon belül elismertté. Sándy, akire Pecz Samu is hatott, Foerk Ernővel¹⁵ (1863–1934) dolgozott együtt Steindl mellett, s egy ideig a Felső Építőipar Iskolán is tanított. Történelemszemléletük és a téglaeépítészet iránti érzékenységük is rokon. Visszafogottan historizáló, nyugodt tömegtagolású, helyenként pártázatos motívumokat felelevenítő közel másfélszáz evangélikus temploma, mint a budafoki (1932), vagy a Diósgyőr vasgyári (1938) emelik értékékké Sándy életművét. A Postaigazgatóság épületén szemlélet ellentmondásosságát, a romantikus problémaközelítés csalárd voltát egy

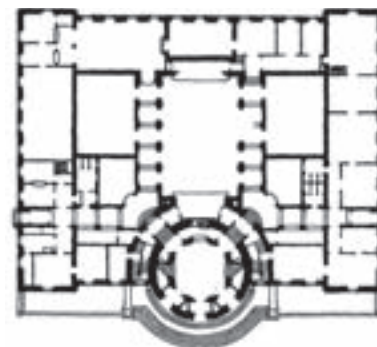
13./ 1944-ben Fülep Lajos *Célszerűség és művészet az építészetben* című tanulmánya a modern művészetelmélet téziseit képviseli.

14./ *Lapis angularis II.* 1998, Kotsis Iván, 177–302.

15./ Sándy művét lásd *Postaépítészet Magyarországon.* 1992. Foerk Ernő tevékenységéről beszámol a *Lapis angularis II.* 1998.

9. Nemzeti Sportuszoda, Budapest, Margitsziget, belső tér. Hajós Alfréd, 1929. Benkhard Ágost rajza.

10. Debrecen, Déri Múzeum, alaprajz. Györgyi Dénes és Münnich Aladár, 1923–30. Pámer 1986.

11. Diósgyőr, a Vasgyár evangélikus temploma. Sándy Gyula, 1938. Pámer 1986.

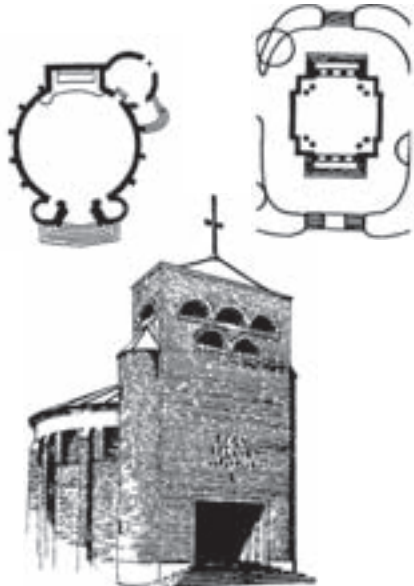

12. Budapest, Honvéd utca, Elektromos Művek bérháza. Györgyi Dénes, Román Ernő, 1926–1931. Benkhard Ágost rajza.

13. Mezőkövesd, Városháza tervpályázat, Kismarty-Lechner Jenő, 1928.

14. Debrecen, Hősök Mauzóleuma a temetőben, Kismarty-Lechner Jenő és Szontágh Pál, 1932. Pámer 1986.

15. Borsodnádásd, lemezgyári evangélikus templom, Szontágh Pál, 1934. Pámer 1986.

jellemző adalék tükrözi: az építkezés befejezéséhez az építető állami vezetők nemzetközi kölcsönt reméltek, s ennek érdekében az irodaház folyosói ajtóira – a várható bizottsági kiszállás esetén szegénységünk érzékeltetésére – kovácsoltvas zárat és kilincset szereltek, ami kétszer annyiba került, mint a szokásos zár és rézkilincs.

Korb Flóris már említett debreceni egyetemi központi épülete (1927–32) konzervatív formában nehézkes és kötött, az aula mégis jelentős téralkotás. Az ugyancsak debreceni Déri Múzeum, Györgyi Dénes és Münnich Aladár (1890–1975) műve a korabeli visszafogottan klasszicizáló svéd szemlélettel rokon. A budapesti Kossuth téri MÁK-bérház (Málnai Béla és Haász Gyula, 1929) klasszicizáló architektúrájával nyugodt északi térfalat képez akkor is, ha a formavilág az adott helyen nyilvánvalóan a korizálásnak és az állami hivatalos elvárásnak tett engedmény az alkotók részéről. Következtesen konzervatív, szándéka szerint is kastélyt sugall a festői környezetbe épített lillafüredi Palota Szálló, Lux Kálmán (1880–1961) műve (1927–28). Ilyen szelleműek Fábián Gáspár munkái (a legjellemzőbb a budapesti Szent Margit – 1948 után hosszú ideig Kaffka Margit – Leánygimnázium, 1931–32).

Konzervatív szemléletű – jórészt szintén az építetői elvárások miatt – Kotsis Iván tihanyi Biológiai Kutató Intézete (1926–27), vagy az általa tervezett és 1951-ben a Dózsa György úti felvonulási tér átszervezése érdekében lebontott városligeti Regnum Marianum templom (1926–30), épp úgy, mint a Kismarty-Lechner Jenő által tervezett Rezső téri fogadalmi templom (1928) is. Barokk részletek applikálásában keresi a századelő gondolatvilágának meghaladását még a grafikai munkáiban, formaérzékenységében kiemelkedő Kozma Lajos is (a Kner család villája, Gyomaendrőd, 1926, majd Kner Imre Múzeum). A korszellem hatása alól a legérzékenyebb építészek sem tudták magukat kivonni, többnyire az Art Deco átértelmezett ízeivel idézik a múltat.

De nem tudnak sikeresen továbblépni nemzeti irányú építészeti törekvéseikben Komor Marcell és Jakab Dezső sem. Ekkori legnagyobb munkájuk, az OTI Munkás Biztosítótársaság székháza, a tizennyolc emeletes toronyépület és új épületszárny (1929–30). Tervezőtársuk Sós Aladár (1887–1975) és Komor János volt. A még 1912-ben épített biztosítópénztárukat folytatják Lechner Jenő pártázatos reneszánsz motívumaival. Az első fővárosi irodaháztorony lépcsőző alakítása, pártázata és akkor korszerűnek tűnő bauxitbeton szerkezete nemcsak esztétikai értelemben volt ellentmondásos. Az OTI torony szerkezete újítása, a bauxitbeton használata három évtized után tévedésnek bizonyult. A torony alsó szintje 1956-os sérüléseinek vizsgálata során derült ki, hogy a szerkezet vastos pilléreiben a beton elvesztette szilárdságát, így a felső toronyrészt le kellett bontani. Az amerikai magasházakra figyelő alkotók modernizáló szándéka az előcsarnok közelmúltban felújított formáiban mégis érzékelhető.

A századfordulón nemzeti stílust kereső Fiatalok építészeti és városépítészeti szemléletében a modern formálás felé mutató változásokat Györgyi Dénes Honvéd utcai Elektromos Művek Bérháza (1926–31, Román Ernővel), és a Markó utcában mögötte álló, Román Ernő (1883–1959) által tervezett sarokház két belső oldala mellett kis sétálóutcát nyitó Transzformátor ház (1931, 1992-től bank, Váradi Zoltán és Györgyi Zoltán tervezésében) beépítésmódja jellemzi. A szigorúan tagolt tömegű téglapépület eltérően a két előbbi mester műveitől a korszak észak-német téglarchitektúráját követi, az Art Deco hatására a ritmizáló sűrű vonalrendszer utal.

Az idősebb generációt képviselő Kismarty-Lechner Jenő műtermében születő sikeres pályázati munkák (Belgrád első díjas városrendezési terve, 1922, Forbáth Imrével és Warga Lászlóval; a Chicago Tribune Újságpalota, 1922; a Néprajzi Múzeum pályaterve, 1923, Warga Lászlóval; a mezőkövesdi Városháza, 1927–28) még őrzik korábbi stílusformáló illúzióit. Szontágh Pállal (1899–?) közös munkája, a debreceni temető Hősök Mauzóleuma (1932) letisztult, nagyvonalú, lényeges elemeiben már modern szellemű alkotás. Lechner tanít is a Képzőművészeti Főiskolán, oktatómunkájának eredménye *Az építőművészet kistükré* című könyve (Officina, Bp., 1940). A századelőn *Modern és nemzeti építőművészet* című előadása tükrözte a nemzeti törekvésekre

vonatkozó véleményét. Warga László¹⁶ (1878–1952) városrendezői sikerei révén 1929-től a Műegyetemen a városépítészet első professzorává válik. A húszas évek végén Szontágh mellett Lechner műtermében dolgozik ifj. Kismarty-Lechner Jenő (1908–?) és Várallyay Sándor (1894–1966) is, akik a későbbiekben önálló munkáikban és számos pályázatukban hol külön, hol hármuk közül ketten szerepelnek, a megújuló szemléletet képviselik. E szemlélet érdekes és fontos példája Szontágh borsodnádasdi, a lemezgyári telep részére 1934-ben épített evangélikus temploma. A koralaprajzú belső tér és az előtte álló – a százas erődtemplomokat idéző – toronymagasságú előtömeg erőt sugárzó nyerstégla formavilága új és nagyvonalú eszközhasználatot fejez ki.

Előbb, 1927 körül még felerősödött a nemzeti építészeti stílus körüli vita.¹⁷ Vámos Ferenc viszont még 1929-ben is a magyar paraszti falu felé fordul, a magyar formanyelv lehetősége mellett érvel.¹⁸

1928-ban építészektől, szellemi emberektől megalakul – e körnek Bartók Béla, Kodály Zoltán is tagja – a Lechner Ödön Társaság, majd megjelenik Jánszky Béla a vita gondolatkeretét összegező, s annak újraeledését a későbbiekben is gyakran inspiráló könyve, *A magyar formátörekvések története építészetünkben, 1894–1914. A Lechner Ödön szoboralap javára, 1929* címmel, mindennek azonban már alig több az eredménye, mint a Lechner-szobor felállítására és az évente adományozott Lechner-díj. A harmincas évekre nyilvánvalóvá válik a technikai, technológiai, funkcionális átalakulás és a korszakban történt változásokat figyelembe vevő szemléletváltás szükségessége.¹⁹

A konzervatív szemlélethez állnak közel még Medgyaszay István ekkori Budaörsi úti lakótelepének kislakásos bérházai (1926) is. Sajátosan egyéni formaképzés eredménye viszont a mozgalmasan formált, hatalmas udvar köré szervezett, a budai dombokon elhelyezkedő Baár-Madas Református Leánynevelő Intézet együttese (1928–29) és Mátraházán, a Mátra erdős oldalában épített, keleties, pagodaszerű tetőbe foglalt turistaháza (1927). Későbbi, de ekkor kezdett a fővárosi Hild József téri sima köburkolatú TÉBE bank- és bérháza (1932–42) szigorúan fegyelmezett formáiban csak nyomokban őrzi a korábbi magyaros törekvéseket. Művei különös, bizarr eredetiségének megértéséhez ez a letisztuló, puritán kor – már vagy még – nem kedvezett. Csak jó fél évszázaddal később erősödik fel újra az az eleve gazdagabb felületet és robusztus formát teremtő anyagkezelés, amellyel Medgyaszay késői főművén, a Baár-Madas Gimnázium épületszárnyainak formálása során kísérletezett.

Hikisch Rezső (1876–1934) Nagyszombat utcai bérházacsoportja (1927, ifj. Paulheim Ferencsel) még klasszicizál, Rainer Károly Bimbó út és Keleti Károly utca közötti nagyvonalú budai lakótömbje (1929) viszont már új urbanisztikai szemléletet, s a lakásépítés korszerűsödését, fejlődését tükrözi. Ezt a folyamatot szakítja meg az 1929-ben kezdődő nemzetközi válság, amely gazdasági nehézségeivel újabb, súlyos feszültséget kelt a társadalomban.

A gyorsan változó és negyedszázad alatt több fordulatot tükröző korszakváltást természetesen követi az építészet is. A neobarokk fiatalabb, 1884 körüli híveinek legjelentősebb alakja az

16./ Lásd MMÉE Heti értesítője, 1908/16., újra közölve a 2. fejezet irodalmában említett *Kismarty-Lechner Jenő, Kismarty-Lechner Loránd 1990–1991 kiállítás katalógusában.*

17./ Lásd *Nemzeti építőművészet* MMÉEK. Bp., 1916. május 15. Az első világháború alatt éledt újjá a probléma. Otto Wagner a *Vállalkozók Lapjából* 1915 karácsonyi üdvözlésével, mivel Wagner az osztrák és magyar művészek törekvéseinek „egészen összeegyeztetését” tartja indokoltnak, s emellett érvel, jól értve a modernizáció folyamatait. Kertész K. Róbert válaszként a nemzeti kultúrtörténet, a hazai műemlékek és a képzőművészet alapos ismerete és átérzése mellett állt ki, elutasítva a Lechner halálával a vidéki városokban eltorzult és félreértett magyaros irányt.

18./ *A magyar formanyelv építészetünkben.* MMÉEK. 1929. 9–10.

19./ Jánszky Béla *A magyar formai törekvések kritikai megvilágításban* című írása (MMÉEK, 1939. szept., 37–38.) már tanulságokat sorol, belátva, hogy törekvésük nem hódíthatta meg a szociális válsággal is küzdő magyar polgári társadalmat.

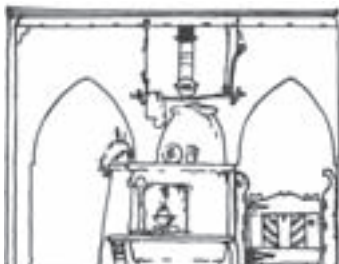
16. Barokk kováza Finta József vázlata, Építőkökök, 1970.

17. Budapest, Baár-Madas Református Leánynevelő Intézet Lórántffy utcai homlokzata, Medgyaszay István, 1928–29. Pámer 1986.

20./ Rác 1990.

21./ Régi-Rerrich Béla (1932, újra kiadva 2002): *A szegedi templomtér.*

18–19. Falusi ház belsőtere, 1940. Hegyvidéki turistaház terve 1941. Thomas Antal vázlatai. A népi irányzat, 1987.

20. Szeged, a református templom bejárata, Borsos József, 1941. Pámer 1986.

21. Debrecen, az Újköztemető krematóriuma, Borsos József, 1931.

1923-tól műegyetemi tanár Wälder Gyula. A húszas években miskolci, gyöngyösi, szegedi, egri, szombathelyi épületei során bontakozik ki a műkő részletekkel formált „Wälder-barokk”, amelynek legjelentősebb példája a Villányi úti József Attila, ma újra Ciszterci Gimnázium (1927–29). A mellette közel egy évtizeddel később megvalósított, de az eredeti tervben szereplő külső barokkos formát a belső térben leegyszerűsítve őrző Szent Imre-templom (1937–38) sajátosan megoldott vasbeton szerkezeteivel jóval vitathatóbb. A közel évtizedes késés árulkodik arról, hogy időközben Wälder szemlélete is átalakult. A leghetőségesebb egyetemi fiatalokat gyűjti műtermébe, s talán a pedagógusi tevékenység is segítette e szemléletváltást. A következő korszak kiemelkedő mesterei, Kardos György, Károlyi Antal, Lauber László, Nyíri István, Pázmándy István, Rimanóczy Gyula voltak a húszas-harmincas években nála dolgozó, legismertebbé vált munkatársai.

A szegedi Dóm tér – két korszak határán

1928 körül már újra kialakult az az építészeti és szellemi alkotói környezet, amelyben igényes művek megfogalmazódhatnak, és a formáló igény egyik tényezője maga az anyagválasztás. Lajta téglaeépítészetének 1913-ban tervezett utolsó műve, a Hegedűs Ármin által romantikus vonásokkal gazdagított Abonyi utcai volt Izraelita Gimnázium épülete is ekkor, 1930–31-ben épül meg. A századfordulóról induló újító szellemű téglaeépítészet Rerrich művében a kor lehetőségeit fejezi ki Szegeden épp úgy, mint a másik jelentős tehetségű mester, Borsos József debreceni építészében, az anyag használatát azonban Szegeden még a Fogadalmi templom architektúrája is sugallja.

Borsos József²⁰ (1875–1952) jó ideig Debrecen főépítésze, 1930-ban készíti el a város rendezési tervét. Ő a nagyerdei krematórium alkotója (1931) és később többek között Szegeden is épít egy református templomot (1941). Annak a még kézművességhez kapcsolódó téglaeépítészetnek a művelői ők, amely Európa-szerte átkötő kapocs a historizáló vagy századfordulós építészet romantikus formanyelve és a modern szemlélet puritán formaképzése és anyagkezelése között. Ez a téglaeépítészet a huszadik század végén és napjainkban éli újabb hazai reneszánszát.

Téglaeépítészetként – hiszen kőbányáinkat is jórészt elvesztettük, s a szerkezeti átalakulás is már csak burkolóanyagként indokolja a követ és klinkertéglát – születik tehát a nagy gazdasági válság elején a húszas évek és a két világháború közötti korszak legjelentősebb városi együttese: a szegedi Dóm tér körülépítése, amely a Borsosnál hat évvel fiatalabb Rerrich Béla²¹ műve (1929–30). A Klebelsberg által inspirált együttest – mivel sikerült az egyházat és a kormányt meggyőzni a közös építkezés előnyéről – a püspöki palota és az egyetemi épületek egységbe foglalt rendje alkotja. A téren körbefutó árkád és a kapu jellegű megnyitás (amely a Pogány Móric-féle Hősök kapujához és Aba-Novák freskóihoz vezetett) bensőségessé teszi Közép-Európa egyik, vagy talán a legszebb múlt századi városi terét, amely 1934-től nyújt otthont a Szegedi Szabadtéri Játékok előadásai számára.

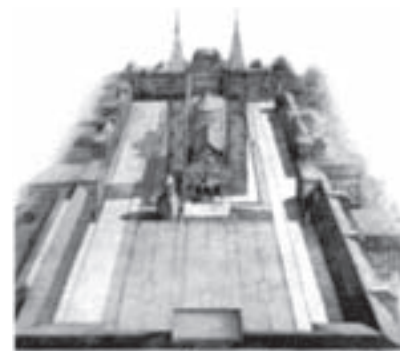
A szegedi templomtérhez hasonló, egységes és új szellemű városépítészeti együtteshez igazi előkép nem volt. Sem a századforduló nagy együttesei, sem a húszas évek néhány próbálkozása nem tekinthető annak. A Dóm tér jelentősége épp abban áll, hogy az a történeti és modern szemlélet váltópontján, a legsúlyosabb történelmi katasztrófáját átélő ország újraéledésének jeleként – mint jóformán teljesen egyedül megmaradt városépítészeti együttes – váratlanul születik meg. A hazai szellemi élet másfél évtized után éledt újjá, jelentős eredményként épp ekkor teremtve meg ezt a teret, amely azonban minden ízében a korhoz tartozik. Természetes, hogy nem lehet más, mint a korszak kifejezője, olyan mű, amely saját küzdelmét vívta korának korlátaival. A tér átadásának ünnepi közönsége is megosztott: a cilindert és keménykalapot, zsakettet, díszmagyart és kócsagtollat viselők között a puha kalapok vagy bubifrizurák, szürke angolos kiskosztümmök is megjelennek. Generációk és társadalmi csoportok, múlt és jövő ellentétei keverednek a korabeli képeken.

Ha a Dóm tér értékelésében a jelenben is érzékelhető ellentmondások okát keressük, a modernizáció alakulásának és a körülötte álló, politikai ideológiák által fűtött ellentéteknek még ma is szinte áthághatatlan szakadékába ütközünk. Tény azonban az is, hogy a háború és Trianon miatt a hazai modernizáció közel másfél évtizedig visszaesett, jóformán megszakadt, és 1927-ben a tervpályázat idején – bár hozzá hasonló nagyvonalú gondolatokat más pályázat, például a később, 1938-ban Székesfehérváron épített „nagyvonalúan” összefogott, finoman ívelő klinkertéglás iskolájáról és festői látásmódjáról is ismert Thomas Antal (1889–1967) terve is tartalmazott – ez a terv romantikus vonásai ellenére korszerű és új meg gondolást jelentett. A különböző funkcionális rendeltetésű épülettömegek együtt kezelhető részeinek összefogatása és a tér egységébe bele nem foglalható, más architektonikus megfogalmazást kívánó elemek – reprezentatív nagyterek és bejáratok, emelkedő padlójú tantermek, lépcsőházak – kifelé csoportosítása szerencsés szervezőelvnek bizonyult. Bár kétségkívül jelen van a műben a korban az új törekvések által megvetett reprezentációigény vagy más, kevésbé előremutató formajegyek is, de a tér sajátos belső világát ezek sem képesek megzavarni. Szerkesztésbeli bölcsességre, nagyvonalúan konstruktív szemléletre vall, hogy az ilyen elemek nem bontják meg a templomtér architektonikus hierarchiáját. Nem vált az együttes kárára az sem, hogy a felső térszakasz nem épült meg az adott korban. Ez a Dóm téri beépítés minden ízében a templomhoz igazodik, azzal tartozik egybe, és a templom körüli környezet formarendjében nyitott maradt. Ezért funkcionálhatott a tér bensőséges arányrendszere, sajátos feszültséggel rendelkező formavilága mellett ideális méretű „játéktérként” is. Móra Ferenc szavaival: „Egy bronzkarperec, egy kék üveggyöngy s Traján császár bronzérme, rendes tartozékai a Kr. u. II. század jaziq temetőinek. Köröskörül még mocsaras erdők, nádrengetegek lakatlan sivatagja; a templomtéren már a nagy sötétben is világított a kultúra.” (A *Szegedi templomtér*, 2002. 11.)

A fogadalmi templom előtt így a szükséges megnyitásokkal bíró zárt városi tér jött létre három oldalán árkádokkal áttört térfalakkal, amelyek egy 104×104 méter kiterjedésű alapsíkot határolnak úgy, hogy az e négyzet tengelyétől egy árkádmodullal keletebbre fekvő dómhomlokzat adja a tér architektonikus központját. A tér finom aszimmetriájának a Rerrich által kiemelt és megőrzött középkori templomrész, a Demeter-torony ad hangsúlyt. A templom előtti szakasz kettős árkádsora a toronymagassággal egyező méretűre szűkíti e negyedik négyzetoldalt. A főhomlokzat egy második függőleges négyzetsíkot határoz meg, amelyet az erősen széthúzott toronypár tesz hangsúlyos térfallá. A dómra szinte ráfeszül a viszonylag semleges, a templom előterét alkotó téri környezet.

A térfalak egységét egy szintén történeti ihletésű, két szintet összefogó szerkesztő gondolat, az árkárendszer és felette az első emelet ismétlődő íves ablaksora teremti meg. Ez viszont lehetőséget ad a második emelet teljesen kötetlen, funkcionális jellegű szabad homlokzatalakítására, egy lényegében modern elv megvalósítására. Mindezek együtt, az árkádok építészeti formavilága és részletei, tér- és anyaghatása, fényviszonyai és kiművelt arányrendszere, Rerrich térművészete teremti meg azt a szövetszerű vagy „szűrő” teret, egymásba ható külső-belső térrétegekből közvetkező térhatást, amely a városépítészet hatvan évvel későbbi gondolkodásmódját jellemzi. Ez a térszövet, ez a többrétegű térfal teszi e téri világot a modern térformálás részévé akkor is, ha eszközeinek többsége történeti gyökerű.

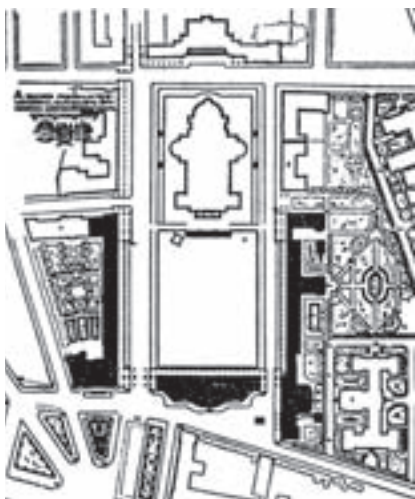
Nem meggyőző ellenérv, hogy a modernizáció egyféle mellékágát képviselő, az építészetből a romantikus elemeket sem kizáró korábbi észak-európai építészeti törekvések visszhangja csupán e mű, hiszen épp az ezredvég értékelésében újra szerepet kapott az északi építészet humanitása és egyszerű tisztasága. A Dóm tér architektonikus világa lehet, hogy nem több, mint egységes architektúra értelmes eltérésekkel, történelmi előképek reminiszcenciája, történeti séma átformálva, megújítva, stílusvilágában mégis semlegessé és ugyanakkor narratívává képes tenni a hagyományos formákat és anyagokat. A szemlélet és szerkesztésmód egysége és nagyvonalúsága, eredeti jellege, karaktere és sajátos hangulata, a funkcionális elemek összetett – egyszerre szellemi és

22. Szeged, a Fogadalmi templom madártávlati képe, Rerrich Béla eredeti terve. 1928-ban a templom körbeépítésével. A szegedi templomtér 91. o.

23. A szegedi Dóm tér rendezésének 1:500 lép-tékű helyszínrajza Rerrich terve szerint. A terv alsó térrésze valósult meg, nyugati oldalán a Püspöki Palotával, déli és keleti oldalán egytemi épületekkel, az árkádsorok alatt Nemzeti Emlécsarnokot kialakítva. Ohmann Béla szobrász és más képzőművészek alkotásaival.

24. A templomtérnek és környékének helyszínrajza a Korb Flóris tervei szerint 1923-tól épített korábbi négy egyetemi épülettel, a Tisza-parti klinikasorral. A szegedi templomtér 16. o.

22./ Bierbauer 1937, 281.

23./ Rimanóczy, Weichinger 1994, Weichinger, 1–130.

25. Szeged, Dóm tér, az elbontott barokk templom tornyából kibontott, alapjaiban 11., majd 12–13. századi Szent Benedek torony, amit Rerrich konzervál és Foerk Ernő 1931-ben helyreállít, belső terében keresztelőkápolna, Aba Novák Vilmos freskójával. Rerrich rajza, Rerrich Béla, 1930.

materiális – értelmezése és célszerűsége, az anyagok kezelése, a formák játéka a fényben egy váratlanul modernre váltó kor ellentmondásokkal teli, de értő kifejezése. A történelmi változás adott pillanatának, a továbblépés irányának érzékelhető megragadása.

Ma is egyetérthetünk Bierbauer (Borbíró) Virgil értékelésével, miszerint Klebelsberg szegedi tervei „a költői lelkületű, korán elhunyt Rerrich Bélának módot adtak arra, hogy a szegedi egyetemi és püspöki épülecsoporthoz díszes teret formáljon, s ott a fénylő tégl minden lehetőségét megcsillogtassa. A szegedi kísérlet elvitathatatlan sikere mellett is éppúgy önmagában való, egyszerű, alkotójának rendkívüli egyéniségéhez kötött mű maradt, mint Feszly Frigyes pesti Vigadója.” Hozzáteszi még: „Ez az építészeti romantika rövidesen ugyanúgy túlhaladottnak, nálunk már korszerűtlennek bizonyult, mint ihletője, a híres stockholmi városháza.”²²

Ez a romantika valóban idegen volt a konzervatív rétegtől, a változás szükségességének érzékelése azonban megkönnyítette az idős korosztály részére az adott mű elfogadását. A harmincas évekbeli fiatalok magukra öltött racionalista funkcionalizmusa viszont tiltakozott az előttük járó nemzedék számukra túlhaladott problémavilága ellen. Amíg az avantgárd meggyőződését vallók a múlthoz tartozónak érezték e gondolkodásmódot – a stockholmi városháza a századelőn 1909–23-ig másfél évtizeden át épült –, Wälder saját megújulása forrásának látta a tégladekoratív, mégis egységes anyagú formalehetőségeit a főváros Károly körüli hatalmas együttesénél (1936–38). De az anyaghatást kedvelő néhány fiatal, így Weichinger Károly²³ (1893–1982) és Hübner Tibor (1897–1964) is a vakolt fehér házak helyett a téglarchitektúra felé fordult a harmincas években.

Bierbauer (Borbíró) Virgil, a modern szemlélet híve és úttörője 1937-es könyvében pontosan érzékelt a problémát, hiszen nemcsak a nagy gazdasági válság időszaka zárult le, hanem közben a szociális válság is világosabbá vált. Szegeden megjelent a szociográfiát író fiatalok sora, és miközben „ordas eszmék”, hitleri és sztálini diktatúrák használták ki a háború és a modernizáció keltette szociális bizonytalanság feszültségeit, tudományá kezdett érni egyetemes szinten a szociológia, s ez a tudós szerkesztő könyvét is nagyvonalú átlátással, új értékekkel gazdagította. A társadalomfejlődést háttérként bemutató építészettörténete a mai napig ezért is alapmű.

Ugyanígy a korszakváltás alapművének bizonyult már 1928-ban a Bierbauer által indított, a modern mozgalom legfontosabb eszméit képviselő építészeti folyóirata, a *tér és forma* is. E folyóiratnak már a neve is az építészeti alapelemeinek megújulására, a kor megnyilvánulásai mögött álló művészettörténész ideológusra, Siegfried Giedion eszme körére, a fiatal Le Corbusier-re és a Bauhaus képviselőire utal. Ez az írásképből is tükröződik, hiszen a Bauhaus törekvéseihez a német modernizálódás alapvetése, a gótbetűs írásról a latin betűre történő átváltás igen jelentős fordulat volt. A gótírásban a szavak harminc százaléka, a főnevek nagybetűvel kezdődtek, ezért is vált a kisbetűs szóhasználat a *tér és forma*, a folyóirat törekvéseinek szimbolikus jelképévé.

A Borbíró nemzedékétől fiatalabb, századelőn született, a modernitásért elkötelezetten küzdő generáció, amely végül vele is ellentétbe került – különösen a CIAM-csoporthoz tartozók szűkebb köre –, már a Dóm tér értékeit sem érzékelték. Az 1945 után kialakult ideológiai áramlatok pedig a két világháború közötti időszakot, a kormányhoz köthető vagy „klerikális eszmevilágú” műveket, és különösen a Trianon utáni korszak érzéseit tükröző, az árkádsorban helyet nyerő képzőművészetet egészében ellenséges érzülettel kezelték, eredményeit elhallgatták, lebecsülték. A tér szellemi világában viszont – a kor kifejezéseiként – jóformán mindez együtt volt. A magukat a modern szemlélet egyedüli híveinek vallók Rerrich művét épp úgy nem értékelték, mint a harmincas évek korai modern – a Római iskola hatásait is viselő – templomépítészetét, amit a kilencvenes évek óta „másik modernként” becsülünk.

A HARMINCAS ÉS A KORAI NEGYVENES ÉVEK ÚTKERESÉSEI

A modern útkeresés változatai

1928-ban már véget ért a Bauhaus Walter Gropius által vezetett első nagy évtizede. Moholy Nagy László és Breuer Marcell mellett még jó néhány magyar kivette a részét a Bauhaus munkájából. Kállai Ernő (1891–1954) tanít is, és 1928-tól a *Bauhaus* folyóirat szerkesztője. Molnár Farkas (1897–1945) Bauhaus-beli évei (1921–25) után a Műegyetemen szerez diplomát, 1934-ben ő hívja meg a Magyar Mérnök és Építész Egylettel korai éveinek mesterét. Több, később világhírű művész vagy építész, mint az Egyesült Államokban tevékenykedő Kepes György (1906–2001), a Svédországban sikeres Forbát Alfréd (1897–1972), vagy a hazatért festő, Pap Gyula is kapcsolódik a Bauhauzhoz.

Az 1928-as esztendő Európa nyugati és északi területén a modern építészeti törekvések áttörésének, s egyúttal a már említett és mozgalomként gyorsan erősödő CIAM – Congrès International d'Architecture Moderne: a Modern Építészet Nemzetközi Kongresszusai – megalakulásának éve, amihez Molnárék már 1929-ben csatlakoznak. Európa-szerre érzékelhető az életforma rohamos modernizálódása, ami a hazai életkörülményekre is hat. 1930 körül tapintható ki a fordulópont, ami után már nem lehet a régi módon gondolkodni és építeni.

A harmincas évek elején a legsúlyosabb problémát a szociális helyzet feszültségei, csak folyamatos modernizációval csökkenthető ellentmondásai jelentették. A világválság azonban fokozza az ellentmondásokat, a lakáskérdés megoldatlansága, a lakásállomány korszerűtlenné válása és a nyomasztó munkanélküliség társadalmi robbanással fenyeget. A modernizációs kiütkezés két jellemző – ellentétes világnézeti talajon álló, s az építészetet is meghatározó – változata a Római iskola²⁴ és a CIAM-csoport²⁵ közel egyidejű fellépésében ölt formát. A vallási megújulás a társadalmi béke megteremtésének eszközét reformokban, a gazdaság fejlődésében és szellemi téren a hitélet megújulásában látja, ezért született a harmincas évek elejének modern templomépítő programja. A Modern Mozgalom európai építészeti törekvéseinek követését, a lakásépítés és városépítést racionális szellemű teljes megújítását, a szociális helyzet gyökeres átforgatását viszont a CIAM-csoport tűzi maga elé programként.

Jellemző ellentmondása a kornak – a különböző törekvések céljainak megoldhatatlanságára is utal –, ahogyan a két ellentétes áramlat a külső politikai nyomás és társadalmi kényszerek eredményeként Molnár Farkas életében is ütközésbe kerül, s a főváros ostromának végnapjaiban, Molnár sebesülésével és halálával feloldatlanul a megvetett bűnösnek kezelték személyes tragédiájába torkollik. Valójában sokkal nagyobb jelentőségű történelmi-társadalmi erők hatottak-romboltak a 20. században, mint egyes, nevükben harcoló művészeti csoportok, kulturális törekvések szellemi csatái, küzdelmei.

Bethlen István korai angolszász irányú sikertelen kezdeményező kísérletei után az olasz tájékozódás kezdete egybeesik a Római Magyar Akadémia munkájának megindulásával (1927). Árkay Bertalan (1901–1971) és későbbi neves professzorok, Bardon Alfréd (1904–1986), a városépítész Korompay (Krompecher) György (1905–1991), vagy Gerő László (1909–1995) 1935–36-ban római ösztöndíjban részesülnek, míg mások, így Rimanóczy Gyula²⁶ (1903–1958) és Kotsis Iván szellemi okokból kapcsolódnak azokhoz a törekvésekhez, amelyek a képzőművészetet is jellemzik, s az esztétikai szándékok megújulását, a hagyománykövetés egyféle modernizálódását jelentik.

A szemléleti változást jól érzékelteti Árkay Aladár városmajori 1919-ben tervezett, 1922–23-ban épült későbbi művelődési háza, kistemploma (erdélyi eredetű, Kós Károlyék formavilágával rokon elemeivel, így zömök hengeres oszloptörzseivel) és a tizenhárom évvel későbbi, már

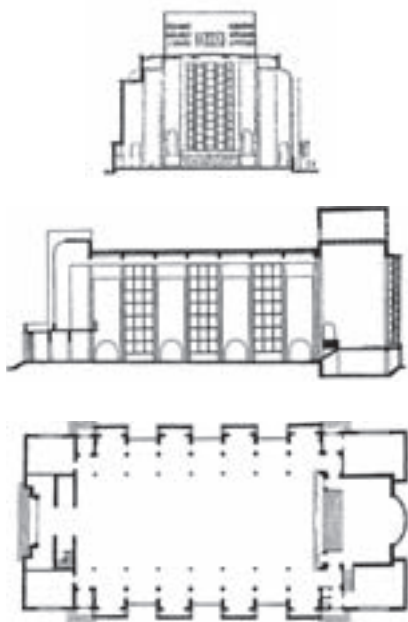
24./ P. Szűcs 1987.

25./ Gábor Eszter 1972, Major 1978, több helyen, önálló fejezetként 554–586, 597–600.

26./ Rimanóczy, Weichinger 1994, Rimanóczy, 1–261, Ferkai András, Dévényi Tamás, *Rimanóczy Gyula 1903–1958*, Opeion, I. évf. 1982/2. A Közti KISZ szervezetének időszakos szakmai tájékoztatója. Kézirat, belső használatra! Harminc év kellett Rimanóczy életművének hangsúlyosabb megbecsüléséhez. 1953-ban a Közti-ben régi műteremvezetője, Laufer János sem dolgozhatott mellette, Farkasdy műtermében figyelhettük a munkáiban megnyilvánuló mûgondot. Később, a hatvanas években a Minisztertanács balatonöszödi új üdülő-épületének jó kezű mestere volt. Lásd a 27. jegyzetet is. Jellemző, hogy még 1982-ben is vállalati belső kiadványban – igaz, rendkívül alapos, igényes módon – jelenhet csak meg „jobboldali építészekről” tanulmány. A Kísarbló Társaságról írt Granasztói *Vallo-más és búcsú* c. könyvében is. 1961-ben még szinte kényszerűen ellenszenves képet rajzol róluk, de helyenként hasonlót Borbíróról is a régi ellenoldal, a CIAM-csoporthoz tartozók érvelését támogatva, a dogmatizmus hívei azonban még így is vitatták írását a szubjektívizmus vádjával illetve. (A kézirat 1949, 1952, 1953-ban készült, csak a befejező gondolatsor 1960-as).

Granasztói, miközben érzékeny képet rajzol a harmincas-negyvenes évek építészeti törekvéseiről, a személyiségek nevét hasonló vagy ellentétes elnevezésekkel rejteti. Horgas professzor Kotsis Ivánt, Bartha Wurga Lászlót jelenti, míg Gigi ifj. Kismarty-Lechner Jenőnek, Donner városatya pedig Harrer Ferencnek az álneve. Ezen kívül Heim Ernót Weisz Emilnek, Wälder Gyulát Wolfnernek, Hüttl Dezsőt Bründlnek, Fischer Józsefet Müller Alinak, Bierbauer (Borbíró) Virgilt Weinbrenner Félixnek, Padányi Gulyás Jenőt pedig Jeneynek nevezi. „Bakonyi” fiatalokora egyik példaképe a Svájcbba távozott „szellemi ember”, Kerényi Károly. Könyve valóban a személyesség vállalásával hat, s azokkal a gondolatokkal, amelyek a modern törekvések akkori belső problémáival szembe-sítik az olvasót. A két világháború közötti időszakról és a háború utáni évtized társadalmi-szakmai küzdelmeiről, ellentéteiről az óvatos megközelítés ellenére rendkívül érdekes korpépet nyújt. 2007-ben újra megjelent a kötet.

27./ Az 1945 utáni másfél évtized átpolitizált, és gyakran a szakmai együttműködést is zavaró légköre után a két világháború közötti építészetről később már több viszonylag kiegyensúlyozott összefoglaló kísérlet is született. Lásd az Irodalom Megjegyzéseit is.

26. Budapest, Városmajori templom, alaprajz és metszetei, Árkay Aladár–Árkay Bertalan, 1932–33., harangtorony 1937. Pámer 1986.

27. Balatonboglár, római katolikus templom metszetei, Kotsis Iván, 1932–33. Pámer 1986.

fiával, Árkay Bertalannal együtt tervezett és általa befejezett, Folly Róbert vasbeton szerkezeteivel megépített városmajori templom (1932–33, harangtorony 1937) közötti különbség. Ez az új egyházművészeti szemlélet már Árkay Aladár győri Gyárvárosi templomában megjelenik (1928), és érzékelhető Árkay Mohácson épülő, bár még centrális, kupolás emléktemplom formálásában is (1929–42). Új szándékokat tükröztek már 1929-ben a székesfehérvári Prohászka Ottokár templom (végül Fábíán Gáspár által konzervatív szellemben megvalósított) tervpályázatának Árkay Aladár, Weichinger Károly és Rimanóczy Gyula által készített tervei. 1931-re sikerült áttörést elérniük az új szemléletet képviselő képzőművészeknek és építészeknek. A gazdasági válság idején munkaalkalmat is nyújtva így épült meg Kotsis Iván balatonboglári temploma (1932–33), Rimanóczy Gyula pasaréti temploma és rendháza (1931–34), Weichinger Károly olaszos campanilével, íves nyílásokkal formált nyers kőhomlokzatú pécsi pálos temploma (1937) és rendháza, kolostora, illetve a több kitűnő templomot építő Körmeny Nándor (1894–1969) Győr-nádorvárosi temploma (1942). A sort Molnár Farkas máig befejezetlen, 1938–40 között ellipszis kupolával tervezett, nagyvonalú hűvösvölgyi Szentföld-temploma zárja (1940–44, 1947–49), de ide tartozik Szontágh Pál borsodnádasi – már említett – evangélikus temploma (1934) is. A református templomépítő Szeghalmy Bálint (1889–1963) erdélyi, népi hagyományokat tükröző műveiben ez a modernizálódás a szerkezethasználatban jelentkezik. Ilyen az általa tervezett miskolc-tetemvári, a közelmúltban leégett és újraépített „deszkatemplom” is (1938).

Bár a Római iskola – az utóbbi években inkább „a másik modernként” emlegetett – eredeti szemlélete főként egyházi feladatokban érvényesül, itáliai jelleg hatja át Rimanóczy Gyula későbbi, Dob utcai Postaigazgatóságának (1990 után Közlekedési, Hírközlési és Vízügyi Minisztérium) klasszicizáló modern részformáit is (1937–39). Hasonló vonások jellemzik Rimanóczy Cházár András utcai Postás Nyugdíjas Otthonát (1937). A Postaigazgatóságnál közreműködő Hidasi Lajos (1902–1970) és Papp Imre az óbudai Árpád Gimnázium épületét (1940), Hidasi és Kiss Tibor (1899–1972) pedig a pannonhalmi műemlékegyüttest bővítő bencés gimnáziumot és kollégiumot formálják majd a korabeli olasz építészethez rokon szellemben (1940–47). E nagyobb megbízás szellemi hasonulásának oka, hogy az európai modern mozgalom a harmincas évek elején, 1933 után Németországból kiszorul, így a nagyobb feladatok, irodaházak, kollégiumok egyre inkább az olasz és francia tájékozódás jeleit mutatják.

Az 1934-es fellendülés után szélesebb értelemben is bekövetkezett az építészeti megújulás. E tervezési feladatokon már egy új generáció tevékenykedett: a Postaigazgatóság terveit Rimanóczy műtermében Ivánka András (1911–2000), Legány Zoltán (1911–1993) és a későbbi postaépítész, Bene Gábor készítették, míg az Árpád Gimnázium (1938–39) kiviteli tervein már Szrogh György (1915–1999) is dolgozott. Lauber László és Nyíri István Kékgolyó utca 10. alatti műgonddal formált lakóházukkal (1933–34) már önállóan jelennek meg e nagy generáció képviselőjeként.

A Római iskoláról az elmúlt fél évszázadban ideológiai okokból kevés szó esett, jóval több az európai modern mozgalomhoz közvetlenül kapcsolódó törekvésekről, így e téren gazdagabb a szakirodalom is.²⁷

A CIAM-hoz kapcsolódó magyar CIRPAC-csoport (Comité International pour la Résolution des Problemes de l'Architecture Contemporaine) 1929–38 közötti tevékenysége több szempontból is jelentős. Egyrészt a modernizáció nyugat-európai típusú fő irányát képviselte, másrészt Molnár Farkas személyében a modern mozgalom egyik nemzetközi szinten is kimagasló személyisége, korai Bauhaus-beli terveivel és itthoni első munkáival elismertté vált vezéregyénisége volt az egyik alapítója. Molnár és Fischer József (1901–1995) a lazán szervezett csoport magyar CIAM delegátusai – míg többek között a külföldön alkotó Breuer Marcell és Forbát Alfréd mellett Kósa Zoltán (1902–1978), Körner József (1907–1971), Major Máté (1904–1986), Preisich Gábor (1909–1998), Rácz György (1907–1988) vettek részt a munkában. Időnként kapcsolódtak

körűkhöz mások, például Ligeti Pál (1885–1945), ifj. Dávid Károly (1903–1973), Masirevich György, Weiner Tibor (1906–1965), sőt Ivánka András, Virágh Pál és Bierbauer Virgil is. E lazábban kapcsolódók közül Ivánka András Molnár mellett végig kitartó barát volt, míg Virágh Pál kezdőként Rerrichnél dolgozott a Dóm tér munkáin. Azt, hogy ő nem utasította el a többiekhez hasonlóan Rerrich művét, utólag is bizonyítja az 1952-ben – a szocialista realizmus idején – a szegedi egyetemi együtteshez tervezett természettudományi épület tiszta, visszafogott téglarchitektúrája és az U szárnyak végén alkalmazott Rerrich-féle íves párkányt idéző zárópárkány motívum.

A csoport tagjainak jó része polgári származása ellenére szocialista elkötelezettségű volt: Fischer szociáldemokrata, az 1934-es Sasfőök utcai kis társasházáról ismertté vált Major a szocialista művészcsoporthoz tartozott, illegális kommunista, de a Bauhausból hazatért Molnár is a szociális eszmék hitében alkotott. Szociális programjukat lakástervek, kiállítások és az 1928-tól Bierbauer (Borbíró) Virgil által az európai újtők törekvések szellemében szerkesztett folyóiratban, a *tér és formában* megjelenő cikkek tükrözték. A Tamás Galériában 1932 márciusában és szeptemberében – a válság mélypontján – rendezett kiállítások a szociális építészet szükségességét bizonyították olyan agitatív erővel, hogy Molnár és hat társa bíróság elé került osztályellenes izgatás vádjával. Közéleti munkához ezért nem juthattak, többnyire kisebb magánmegbízásokat teljesítettek. Molnár Lejtő úti villája az 1933. évi milánói triennálén első díjat nyert, és világszerte publikálták. A Darányi (később Hankóczy Jenő) utcai villa (1933) és a Lotz Károly utcai társasház (1933) Walter Gropius első Bauhaus-könyvében (1939) építészeti példaként szerepeltek. Fischer József Bajza utcai – az ötvenes években azonban teljesen átalakított – villája (1936), Molnár Pasaréti úti társasháza (1937) korukban építészetünk kiemelkedő értékű művei voltak.

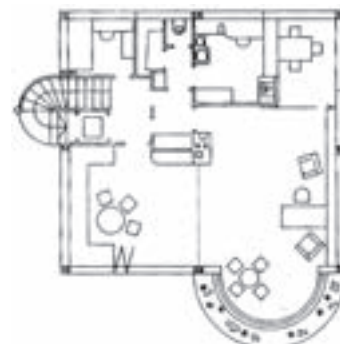
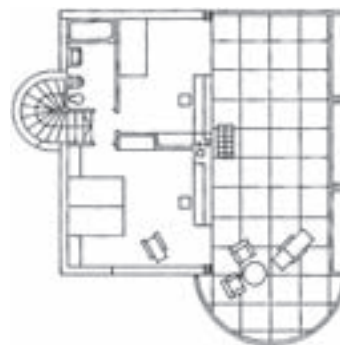
A kis művekkel kivívott szakmai elismerés ellenére a harmincas évek végén olyan politikai nyomás nehezedik a CIAM-csoporthoz, amely magát a megélhetésért folytatott küzdelmet is megnehezíti. Molnár 1938-ban feloszlatta a csoportot. Ő, aki korai, 1923–34 közötti írásaiban az „új építés” gropiusi és Hannes Meyer-i elveit lényeglátóan és tiszta logikával, meggyőző erővel fejtette ki, csoporttársai szemében egy, a korszakellenességéért igazodó írása miatt ellenfélle válik.²⁸ A ferences rendtől kapott egyházi megbízást és a Szentföldön tett tanulmányútját is a modern elvekkel való szembefordulásnak érzik. A templom köroszlopok fölé emelt, már el nem készült, Menyhárd István által tervezett ellipszis kupolája, amelyet négyzetes nyílásokkal két sorban tagolt koszorúdob fog körbe, érdekes teret fedett volna le. A koszorúdob 1942-ben elkészített vasbeton raszteréhez hasonló erejű vasbeton homlokzatosztást Le Corbusier is csak 1947-ben épít meg a marseille-i ház felvonó és lépcsőház tömbjének külső falán.

A háború nemcsak a templom építését szakította meg, hanem alkotója életét is. 1945. január elején, Budapest ostromakor Molnár az óvóhelyről felment Lotz utcai lakásába, hogy kislányának babát hozzon le. Egy robbanásban súlyosan megsérült, szánkón még a közeli, sebesültekkel zsúfoló, de már gyógyszer és kötszer nélküli Széher úti kórházba vonszolták, ahol 1945. január 12-én vérmérgezésben halt meg. A két világháború közötti magyar építészet alkotóereje teljében lévő, legjelentősebb tehetsége volt.

Molnár társa volt a CIAM-, illetve CIRPAC-csoport vezetésében Fischer József, aki a szociális gondolatot képviselő meggyőződéses szociáldemokrata; 1945-ben történt újjáépítési kormánybiztosi megbízása után 1949-ben már „ellenség” válik, nem folytathatja munkáját. 1966–75 között New Yorkban él, majd hazatér, s még megéri, hogy 1994-ben Budapest díszpolgárává választják. Jellegzetes hazai életutak ezek, amelyek – értékeik ellenére – sikeres életpályának aligha mondhatók.

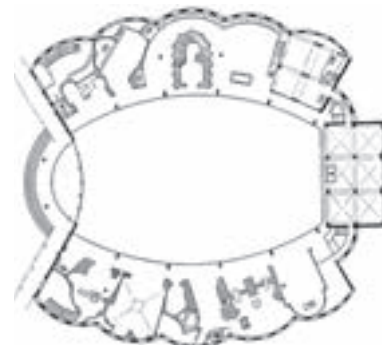
Ligeti Pál nem kapcsolódik a CIAM-csoporthoz, de Fischer Józseffel és Molnárral is tervez villát a lakásépítés új, korszerű törekvéseire jellemző budai Napraforgó utcai villatelepen²⁹ (1931–32). Ennek családi házait (huszonegy ház, huszonkét lakás) a Fejér és Dános cég építi,

28./ Mezei Ottó (1988). Amikor Molnár születésének századik évfordulóján, halálának emléknapján, 1997. január 12-én már egy tisztultabb korszakban a Magyar Építőművészek Szövetsége megemlékezett munkásságáról, az évtizedekig tartó kirekesztő gyűlölködéssel szemben Preisich Gábor zárta le a félszázados vitát az evangélium szavait idézve az adott kor bűneiről: „az vesse rá az első követ, aki maga nem vétkezett”.
29./ Lőrinczi, Vargha 1997, 69.

28. Budapest, Lejtő út 2. Villa alaprajzok, Molnár Farkas, 1932.

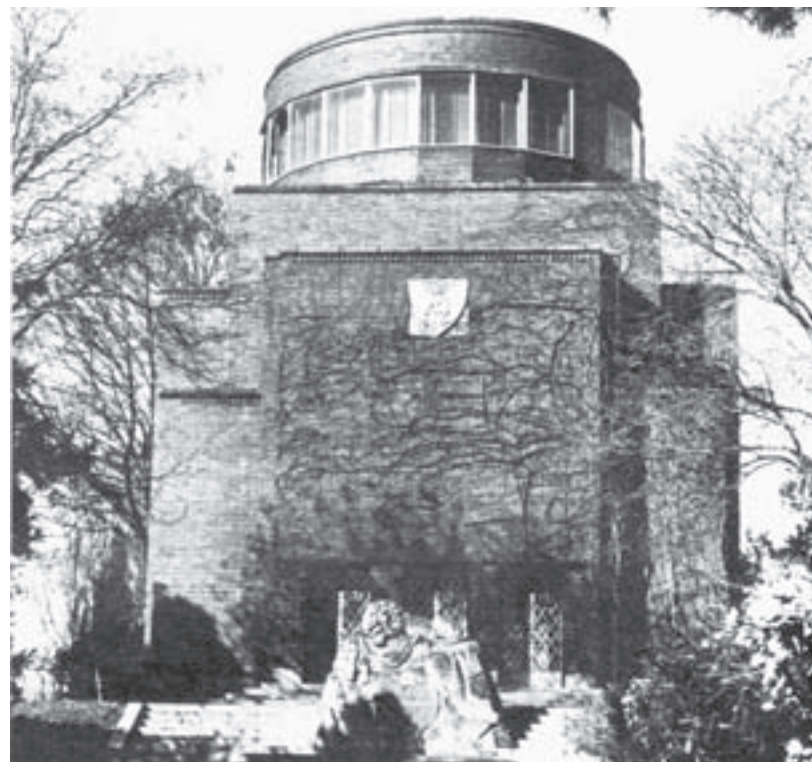
29. Budapest, Magyar Szentföld templom alaprajz, Molnár Farkas, szerkesztetervető Menyhárd István, 1940. A műemlékvédelem táguló körei, 2000.

IV. 25-32. tábla. 1-53. kép. 1. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem, Központi épület. Korb Flóris, 1927–30. Czeizing Lajos fotó. 2. Déri Múzeum, Györgyi Dénes, Münnich Aladár, 1923–30. Pámer, 1986. 3. Szoborcsoport a Múzeum előtt, Medgyessy Ferenc, 1930. Czeizing Lajos fotó. 4. Hősök Mauzóleuma az Új Köztemetőben, Kismarty-Lechner Jenő–Szontágh Pál, 1932. Pámer 1986. 5. Ravatalozó és Krematórium, Borsos József, 1931. Magyar Művészet 1919-1945.

1
5 4
3 2
25.

6. Villányi út, Cisztercita Gimnázium és templom, Wälder Gyula, 1929, 1938. Volt Pártiskola, Balogh István, 1972. 7. A Gimnázium bejárata, Lelkes László dia. 8., 9. Madách tér 1–7., Károly körút 13–25., Wälder Gyula. 10. Kossuth tér, MÁK-bérház, Málnai Béla–Haász Lajos, 1929. Pámer 1986. 13. Győr, Gyárvárosi templom, Árkay Aladár, 1928. Czeizing Lajos fotó.

11. Honvéd utcai Elektromos Művek bérháza, Györgyi Dénes–Román Ernő, 1931. Budapest. 12. Óbuda, Bécsi úti bérház csoport, háttér a Katonai Amfiteátrum és Árpád Gimnázium, 1928. Híkisch Rezső, Paulheim Ferenc. 6. és 12. Tímár Péter felvétele. 14., 15. Városmajor Plébániatemplom, majd kultúrház, Árkay Aladár, 1923. Lelkes

6 7
10 13 14
12 11

26.

8 9
15 16 18
17

27.

László és Erdei András fotói. 16. Zebegényi templom oszlopai. Kós Károly, 1908–09. HAP Posztumusz. 17. Lorántffy Zsuzsanna utca, Baár-Madas Református Gimnázium, Medgyaszay István, 1928–29. HAP Posztumusz. 18. Homlokatrészlet, Erdei András.

19. Szeged, Dóm tér és környéke a Tisza-parti Klinikákkal, a hetvenes évek új épületei, a könyvtár, szemben a Rektorátus. Reirrich Béla, 1929–30. Háttérben a Hősök kapuja, Pogány Móric, 1936. A szegedi templomtér 1932. 20. Fogadalmi templom. A tornyok és a szabadtéri játékok színpadtere fényárban. Czeizing Lajos fotója. 21. Püspöki szeminárium bejárata előtti homlokzat. 22. A templom teraszáról a tér látványja.

28.

22 19
23 21 20

23. Kilátás a Püspöki palota árkádjai alól a Demeter-torony felé. 24. Szent Gellért kapu, a tér ötnyílású déli bejárata. 25. A Dóm teret övező árkádsor homlokzatának csavart oszlopai. 26. Az árkád belső tere. Bakonyi Tibor diái. 27. Az árkádkok alatti Nemzeti Emléksarnok nyugati része, emlékszobrokkal, megemlékező táblákkal. 28. A püspöki épület alatti árkád tere északról. A nem jelölt képek A *szegedi templom tér* felvételei.

27 28
26 25
24

29.

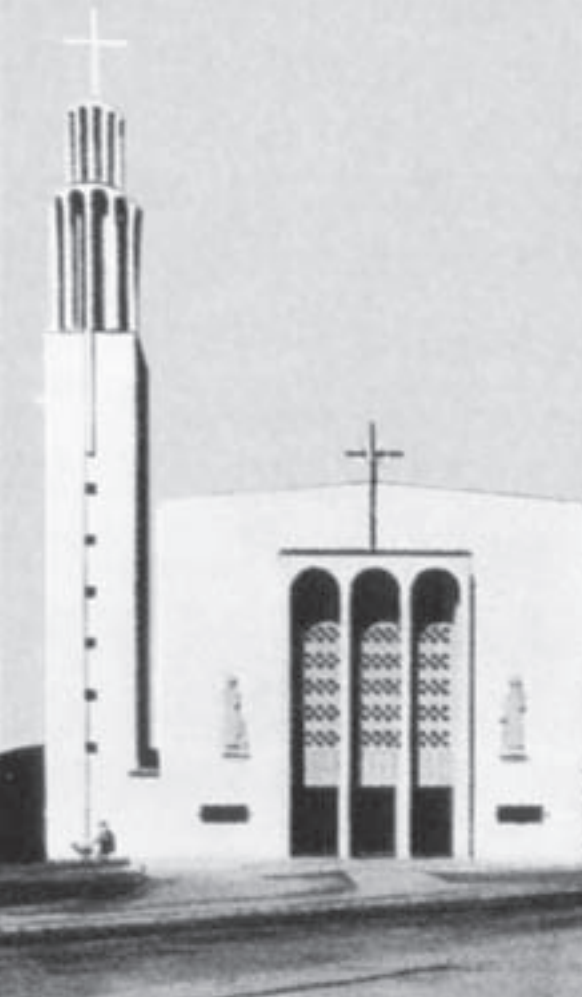

30. 29 32
30 31

34
35 33

29. Budapest, villa a Lejtő úton, Molnár Farkas, 1932. 30., 31. Pasaréti út 7., társasház, Molnár Farkas, 1937. CIAM, 1972 képei. 32. Konstruktivista festményének csempeintarzia változata. 31. és 32. Sipos Edit diái. 33. Városmajor, Csaba utca, Plébánia templom, Árkay Aladár és Bertalan, vasbetonszerkezet Folly Róbert, 1932–35. HAP Posztumusz. 34. Különálló harangtorony, Árkay Bertalan, Folly Róbert, 1937. Pámer 1986. 35. A szentély és a torony a park felől. Magyar Művészet 1919–1945.

36., 37., 38. Pasaréti tér Ferencs templom, harangtorony és rendház, 1931–34, az autóbussz végállomással, 1937, Rimanóczy Gyula, vasbetonszerkezet Sinkovics Lajos és Váradi-Szabó Lajos. Budapest 1997. 39., 40. Budapest, II. Heinrich István utca, a Magyar Szentföld templom vasbetonszerkezete, Molnár Farkas és Menyhárd István, 1940. Sipos Edit diái. 41., 42. Baba utca, Gyermekkorház (volt Járitz villa), Fischer József, vasbetonszerkezet Pécsi Eszter, 1942. HAP Posztumusz.

36
38 37

39 42
40 41

31.

Kozma Lajos munkássága. Seidner Zoltán fotói.

43. Budapest, Szervita tér, Rózsavölgyi-zeneműkereskedés, 1913. 44. Vikendház a Lupa-szigeten, 1935. 45. Margit körút 55. Átrium-ház, 1935–36. 46., 47. Régiposta utca 13. Lakóház, 1937. 48. Rákóczi út 70–76. Divatcsarnok, átépítés 1930. Megsemmisült. 49. Csöbútor, forgó karosszék 1935 körül. 50–53. Lakótér és bútorformák Kozma harmincas évekbeli tervei-
ben. munkahely és pihenősarok, dolgozó rész kilátáshoz kapcsolva, társalgó sarok.

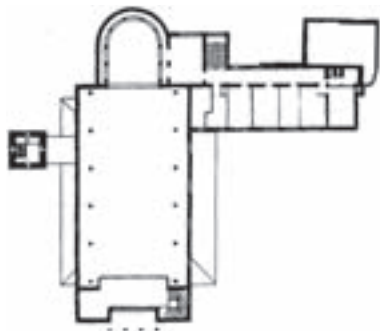
43 44 45 46
49
47 48 50 51
52 53

32.

30. Budapest, Pasaréti téri Ferencs templom alaprajza, a templom és az autóbusz végállomás helyszínrajza, Rimanóczy Gyula, 1931–1934. Pámer 1986.

31. Budapest, a Napraforgó utcai kislakásos mintatelep helyszínrajza, 16 családi ház és 3 ikerház, 22 lakás. 1930–31. Ferkai András kutatásai alapján a házszerkezet szerint a tervezők (jobbról balra, felül pártlan, alul páros szám szerint): 1. és 11. Vágó László, 2. Wälder Gyula, 3. Kaffka Péter, 4. Bierbauer Virgil, 5. és 6–8. Kozma Lajos, 7. Vágvecsei Wellisch Andor, 9. Kertész K. Róbert, 10. Münnich Aladár, 11. Quittner Ervin, 13. ifj. Masirevich György, 14. Hegedüs Ármin és Böhm Henrik, 15. Ligeti Pál és Molnár Farkas, 16. Tauszig Béla és Róth Zsigmond, 17. Hajós Alfréd, 18. Weichinger Károly, 19. Gerlóczy Gedeon, 20. Fischer József, 22. dr Baráth Béla és Novák Ede. Műemléki jelentőségű terület. A 6–8. számú épület műemlék, a 11. és 19. számú műemlék jellegű. A mintatelep a Fejér és Dános cég vállalkozásaként épült. Ferkai 1995., helyszínrajz Pámer 1986.

magánvállalkozásként, a Fővárosi Közmunkák Tanácsa támogatásával. A kor jelentős haladó szellemű építészeit vonultatja fel a húszas évek végi hasonló külföldi kiállítási telepekhez hasonlóan azzal a céllal, hogy az új építészeti felfogásmódot és a polgári lakóéletformát propagálják. Rajtuk kívül Vágó László, Wälder Gyula, Bierbauer Virgil, Kertész K. Róbert, Hajós Alfréd, Kozma Lajos, Gerlóczy Gedeon, Weichinger Károly, Kaffka Péter, Wellisch Andor, Münnich Aladár, Quittner Ervin, ifj. Masirevich György, illetve a Hegedüs és Böhm, Barát és Novák, Tauszig és Róth cégek nevét is megtaláljuk az alkotók sorában. Ez a sikeres együttes bizonyítja, hogy a korai Modern Mozgalom szemléletét európai színvonalon itthon is jelentős építészek képviselik.

A harmincas évek építészetének kibontakozása

A harmincas évek közepére a gazdasági válságon túlhaladva, jó másfél évtizeddel Trianon után nemcsak a gazdaság került felszálló ágba. Újra életképesse vált a társadalom működése, 1938-ban pedig a Darányi Kálmán miniszterelnök által meghirdetett győri honvédelmi program az iparfejlesztésnek ad lendületet, a szociális feszültséget is csökkentve. Miközben szociális kérdések is felszínre kerültek, lassú tempóban ugyan, de részben lejátszódott egy településhálózati rendeződés is. Budapest megtalálta új szerepkörét, Pozsony helyett Győr, Kassa helyett Miskolc, Nagyvárad helyett Debrecen, míg a déli országrészben Szeged, illetve Pécs vett át különféle gazdasági, ipari vagy kulturális, igazgatási funkciókat. Fellendül az építési tevékenység, a legjelentősebb építetető a lényegében modernizálódott városi polgárság. Fejlődik az oktatás és az egészségügy, megélné a gazdasági-, kereskedelmi- és közélet, a mély válság időszaka után egyaránt megújul az állami vagy közületi és a polgári építészeti.

E polgári lakóházépítés kitűnő példái Kozma Lajos rózsadombi villái, bérházai, közöttük a budai Margit körúton épített Átrium mozi és bérház (1936), vagy a Régiposta utcai bérház (1937). Ezek és a Lupa-szigeti saját hétvégi háza (1934) e korszak kiemelkedő művei. A Lechner által ihletett szecesszióból a Kozma-barokkban át a hazai modern építészeti egyik vezető alakjává fejlődő Kozma más lakóházaiban és középületeiben sajátos műgondtal alakítja a téri világot és annak berendezését. Forgó karosszéke és jó néhány más bútora Mies van der Rohe vagy Breuer bútoraihoz mérhető. Zürichben 1941-ben kiadott *Das neue Haus* című könyve a modern lakástervezés elveinek egyik úttörő műve. 1945 után három évig még az Iparművészeti Főiskola igazgatója, tanárként a rá jellemző műgondot adja tovább belsőépítész tanítványainak.

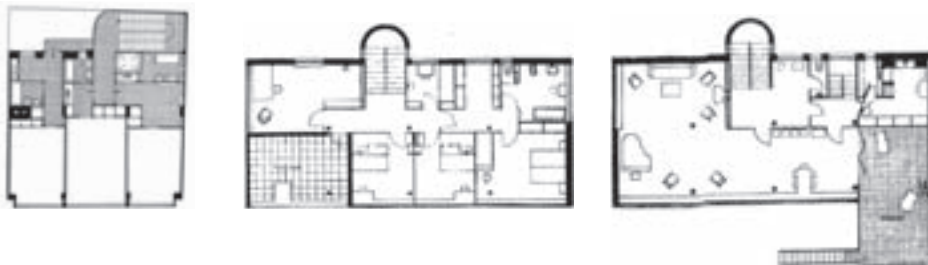
A modern szellemű lakásépítés jelentős példáit produkálják a már említett mesterek, Nyíri és Lauber (Kékgolyó utca 10. sz. bérház, 1933–34) és Rimanóczy Gyula (Pasaréti út 97. sz. lakóház, 1934). Kiemelkedő értékű mű a jó lakóházakkal 1933-ban a *L'Architecture d'aujourd'hui* folyóirat kiállításán már sikert arató építészpáros, Barát Béla (1885–1945) és Novák Ede (1888–1951) Rákóczi úti Georgia-háza (1935), vagy a tömb másik oldalán, a Dohány utca és a Tanács körút sarkán Domány Ferenc (1889–1939) Broadway mozi épülete (1938, később nem véletlenül Filmmúzeum). Az Átrium mellett ez a főváros egyik legszebb, az udvar alá mélyen besüllyesztett mozi. Hasonló nagyméretű saroktömb és mozi már előzőleg is épült a Bartók Béla út 62–64. szám alatt 1934-ben Preisich Gábor és Vadász Mihály (1900–1967) tervezésében. A főváros más részeiben is megélné a bérházépítés, sorra épülnek a harmincas évek városképét meghatározó bérházegyüttesek Pesten, a Szent István park körül, a Petőfi tér és Galamb utca tömbjében, a Tisza Kálmán (ma Köztársaság) téren az OTI szervezésében, Budán, a Margit körúton és a Krisztina körúton, az Endresz György téren (Magyar Jakobinusok tere) és a rohamosan kiépülő Lágymányoson. E jelentős munkaigényű – és jövedelemmel járó – tervezői munkák esetében a jó minőségű bérházépítő cégek gyakran társulnak változó összetételben e megbízások megfelelő ütemű teljesítése érdeké-

ben. Az elmúlt másfél évtized kutatómunkái tisztázták csak kellően e jelentős két háború közötti lakásépítkezések körülményeit és értékeit.³⁰

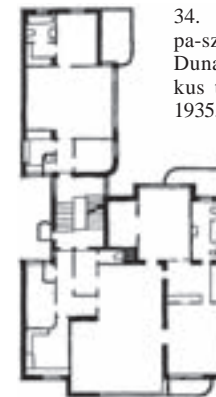
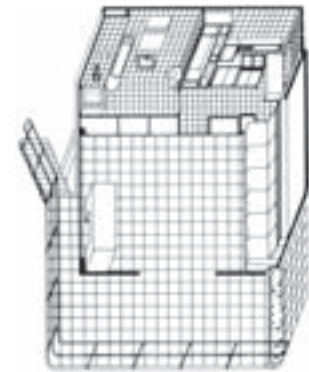
A belvárosban említett központi tömb esetében a Dohány utca túloldalán a kialakuló városképi együttesnek része a még 19. századi romantikus, mór hangulatú jegyeivel értéket jelentő, a bécsi Ludwig Förster (1797–1863) által tervezett, belső terében Feszli Frigyes által alakított zsinagóga, amelyhez 1931-ben épül hozzá díszudvarával a Vágó László és Faragó Ferenc által tervezett Hősök Mauzóleuma. Illeszkedik e környezetbe a belvárosi városkép lényeges új elemét alkotó, a Rákóczi út és kiskörút kereszteződésénél hátrahúzott tömegével szinte kapuépítményt szimbolizáló MTA-bérház (1939–40) is. Ez négy évvel a Georgia-ház után épül, s így ennek korszerű architektúrája determinálja a konzervatív Hüttl Dezső tervét is. Hasonló változást mutatott korábban Hüttl és Hegedüs Ármin Péterffy Sándor utcai MABI Kórház és Rendelő (1932) épülete, amelyet 1941-ben Hidasi Lajos bővít, és abban különösen a belső központi csarnok (1934), amelyet már modern formajegyekkel szerkesztettek.

Közel épült az előbb említett kiskörút környéki lakóegyüttesekhez Wälder legjelentősebb, Budapest városképében méretei következtében is kiemelkedő műve, a később is sokat vitatott Madách téri együttes, a tervezett új sugárútnak is kaput nyitó hatalmas Fővárosi Közmunkatanácsai Székház és bérháztömb (1935–38). A klinkertéglával burkolt homlokzati rendszer mögött az együttes szakaszait építészársak, az OTI 1940-re elkészült rendelőjét Hübner Tibor és Janáky István, más részeit – így a Madách Színház épületét – Gerlóczy Gedeon, míg a továbbiakat Málnai Béla és Wellisch Andor tervezték. Wälder tervezte 1936-ban a Rákóczi út 12. szám alatti, a Síp utca sarkán levő, földszintjén a Verseny Áruházat magába foglaló bérházat is (ez később Extra Áruház, ma Könyvpalota). A tömb másik végét Lajta épülete, a Rákóczi út 18. szám zárja 1913-ból. Így jóformán teljessé vált az az új, a harmincas évekre jellemző városközpont rész, amelyhez a szemben levő oldalon a tervezett új központi városháza megépítését, illetve ezen a Wälder-féle kapuívből induló, a leromlott állapotú 19. századi városrészt átívelő Erzsébet sugárút kiépítését tervezték. Tény azonban az is, hogy már 1940 decemberében a Magyar Mérnök és Építész Egylet háromnapos ankétján megkérdőjelezték a téma szakértőiként fellépő résztvevők a városháza-bővítés helyét, és új városháza kiírását indítványozták. A hozzászólók sorában Árkay Bertalan, Krompacher (Korompay) György, az Olgyay testvérek, Gerevich Tibor, Széchy Károly, Bardón Alfréd, Magyar Zoltán, Tabéry Iván, Padányi Gulyás Jenő véleményét találjuk. (Halász 1940.)

Az életformát átalakító modernizáció a lakásépítésben és településfejlesztésben olyan aktuális kérdések sorát vetette fel, amellyel a kor építészgondolkodóinak, akár a CIAM vagy a *tér és forma* szemléletéhez, akár a Római iskola hagyománytisztelőbb világához álltak közel, szembe kellett néznie. Ezek a szemléleti eltérések nem egyszerűsíthetők le az urbánus-népi vita kérdésköreire, vagy a közélet jobb és baloldali irányultsága által meghatározott politikai törekvések hatalmi ellentéteire, hiszen a társadalmi modernizáció folyamatai minden problémát látótávolságba hoztak elemzést és megértést követelve. A szociális helyzet valós ellentmondásait felhasználva a hamis ideológiák hirdetői a háború közeledtével gyorsan növekvő tömegeket nyertek meg populáris-vulgarizáló propagandájukkal az egyre fenyegetőbb agresszióknak. Az agrárproblémákkal régóta küzdő országban – ahol Trianon után a főváros és vidék viszonyrendszere is megváltozott

30./ Ferkai 1995, Ferkai 2001, lásd az Irodalom Megjegyzéseit is.

34. Budakalász, Lupa-sziget. Vikendház a Dunaparton, izometrikus terv, Kozma Lajos, 1935. Beke-Varga 1968.

34
35
33 32 36

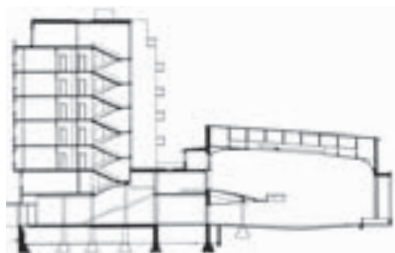
32. Budapest, Somló út 76., Dávid Károly saját háza, 1932–33. HAP, Posztumusz.

33. Budapest, Régiposta utca 13. lakóház, emeleti szint alaprajza, Kozma Lajos, 1937.

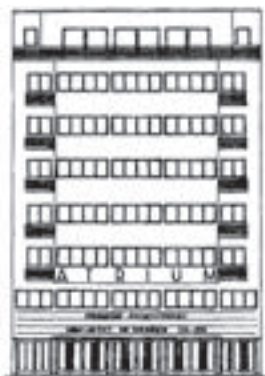
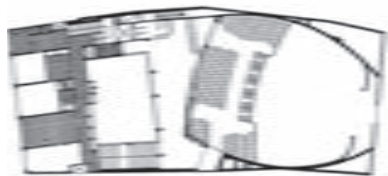
35. Budapest, Kékgolyó utca 10. alaprajza, Lauber László-Nyíri István, 1933–35. Pámer 1986.

36. Budapest, Lotz Károly utca 4/b. a társasház műtermes lakásának alaprajzai, 1933.

37. Budapest, Margit körút 55. Átrium-ház. A mozi szint alaprajza, a lakószint alaprajza, metszet és homlokzat. Kozma Lajos, 1935–36. Beke-Varga 1968.

– a népi-paraszti tömegek problémáinak megoldása tűnt a modernizációs megújulás egyik lehetséges útjának. Egyféle harmadik út keresése is foglalkoztatta e törekvések gondolkodóit, amely a második világháború előtt – mivel a földművelő parasztság a népességnek mintegy felét alkotta – többek között az északi kis népek, például a dánok esetében a modernizáció egyik lehetséges útjának bizonyult. Itthon azonban a háború után néhány évvel már a parasztság tömegeinek ipari bér munkássá való gyors átforgalmazása volt a cél, a paraszti önállóság „narodnyik”-törekvéseit a szövetkezeti parasztság eszméjével való szembenállásként üldözték.

A legnagyobb építető azonban az OTI volt, amelynek Benjamin Károly (1897–1968) által vezetett műszaki osztálya az új törekvések támogatójának bizonyult, a legjobb építészeket igyekezett bevonni a munkákba. A rendelőintézeti hálózat mellett a lakásépítésig terjedt hatásköre, így került sor például 1932-ben a Tisza Kálmán (Köztársaság, ma II. János Pál pápa) téren építendő OTI-bérház csoport pályázatára, ahol a különböző szemléletű nyertes pályázók – Árkay Bertalan, Faragó Sándor, Fischer József, Heysa Károly, Ligeti Pál, Molnár Farkas, Pogány Móric, Preisich Gábor, Vadász Mihály – a már említett módon együtt vehettek részt a tervezésben. Néhányuknak a tiszteletdíj megosztása a megélhetést biztosította. Hasonló volumenű kislakásos pályázatok több éven át folytak (1933, 1936, 1937).

A korszak legérdekesebb lakóháza a Hofstätter és Domány cég műve. Hofstätter Béla (1891–1944) és Domány Ferenc (1899–1939) előzőleg önálló irodát vezetnek, majd rövid ideig társak. Hofstätter irodájában ekkor és korábban is több kitűnő tehetségű fiatal építész dolgozott. Diákkorában, majd 1925-től diplomásként alkalmazottja volt a későbbi CIAM-tag, Kósa Zoltán, aki 1928–29-ben a Berlin–Charlottenburgi egyetemen tanársegéd. 1930-tól itthon folytat önálló alkotótevékenységet, 1933-ban a Kamara is felveszi tagjai közé. Az 1931-ben tevezett, Teréz körüti Décsi (később Művész, majd Híradó) mozi már több külföldi szaklap is ismertette, mint ahogyan 1934-es Széher úti teraszos villáját, vagy az 1930-ban tervezett Kútvölgyi úti háromszintes villát is. Ez utóbbin stílusjegyként jelenik meg az íves sarkok átforduló és loggiává alakuló majd ablaksorként formált homlokzati motívum, az íves sarokerkélyből induló nyílássáv, ami a Margit körüti kettős tömegű lakóház formálásmódjának legfontosabb, mástól átvett, de továbbfejlesztett módon alkalmazott eleme. Hofstätter alkalmazottja volt ebben az időben Hamburger (Hámori) István aki önálló alkotóként 1931–42 között tucatnyi korszerű és igényes lakóházat tervez, s a Pannónia Parkkávéház épület-tömbje egyik szekciójának is a szerzője. Hangsúlyosan eltérő ugyanis mindhárom szekcióban a lépcsőrendszer és a földszinti előcsarnok, mintegy névjegyként jelezve az alkotótársak részvételét. 1935-ben Benkhard Ágost is itt dolgozik, mint a Dunapark Iroda tervezésvezetője, 1936–44 között viszont már a Magyar Honvédséggel áll szerződéses viszonyban, mint önálló tervező építész. 1945 után sikeres pályájukat mindhárman az állami tervezés intézményeiben folytatták.

Az iroda munkatársa volt ekkor Cserba Dezső (1908–1983), akit Gábor László, a kortárs barát említése alapján a szakmai emlékezet joggal az épület alkotójának tarthat. Budán a Margit körút, Zárda – most Rómer Flóris – utca és Mecset utca sarkát fogja körül, a Weiss Manfréd Vállalatok Nyugdíjpénztára, illetve az Elektromos Művek bemutató terme és irodái számára épített, két tömbből szerkesztett, íves lépcsőterű bérház (1937–38).³¹ Feltehetően a szerzője a közelben a cég Bem József u. 7. szám alatti hasonló színvonalú lakóházának is (1936–37). Cserba 1938-tól, önállósodása után fél tucat pályázaton ért el sikereket, a háború után is lakóházakat épít és 1953-ban az elsők között kap Ybl-díjat. Hasonlóan jelentős mű Platschek Imre (1902–43) Margit körút 27. szám alatti, a körút íves szakaszában épült és hátsó tömbjével a Mechwart térig nyúló, a körútra megnyitott belső udvarú bérháza is. Ennek tervezése idején Gábor László a egy másik ismert mesternél, Platschek Imrénél dolgozik, az évfolyamtársak nyilvánvalóan figyeltek egymás munkáira.³²

Színvonalában az említettek közül is kimagaslik Gerlóczy Gedeon (1895–1975) Párizsi utcai sarokbérház tömbje, ez az elegáns passzázst és üzletsort is magába foglaló nagyvonalú, korszerűen szerkesztett nagylakóház, amely már a háború alatt épül (1942–44). Gerlóczy a kor legjelentősebb

építészeinek egyike. Kvalitásérzékét bizonyítja, hogy ő mentette meg a pusztulástól az 1919-ben elhunyt Csontváry Kosztká Tivadar addig elismerést alig találó, mitikus-szimbolikus világot teremtő, különös értékű életművét a magyar kultúra számára. 1950 után Gerlőczy és nemzedéke háttérbe szorult, csak a hatvanas évek végétől kísérte életművét legalább szakmai körökben újra elismerés.

E nagyvonalú bérházépítés ellenére a harmincas-negyvenes évekre jellemző tény azonban az is, hogy az igen hosszú időn át elhanyagolt régebbi lakóterületek néhány száz méterrel arrébb a belváros peremén vagy a főváros külső kerületeiben, illetve a perifériákon szegényes, elavult lakásállományukkal túlszűfolt nyomorgyedeket alkottak.

A századforduló dinamikus, gyorsan feltörekvő időszakában, az állandó bővülés idején még többnyire megfelelt a lakóépület-állomány a kor követelményeinek. A válságperiódusok miatt a mintegy két évtizedig elmaradt fejlesztés és felújítás a harmincas évekre e 19. század végi szerényebb, egyszoba-konyhás munkáslakások jelentős részét – akár telepszerű városi vagy közüzemi épületekben lévő, akár a bérházak belsejében, az oldalszárnyakon függő folyosókról nyíló, gyakran vizes helyiség nélküli lakásokat – új emberi életvitelre alkalmatlanná, korszerűtlenné, elavultá tette. A túlszűfolttság – hiszen a bérlő családok az albérlők mellett sokszor még ágyrajárókat is tartottak – és a lakbérszála szélsőséges volta csak gyorsította a társadalmi szegregáció folyamatait. A harmincas évek gazdasági felfutásának legjobb éveiben is megmaradtak ezért a szociális feszültségek a fővárosban és más városokban a kislakásépítők próbálkozásai ellenére.

A harmincas évek közepére a totális diktatúrák említett külső nyomása mellett ezért is erősödnek fel a szellemi szembenállások azok a jelenségei, amelyek a még lassan, akadozva modernizálódó feudális társadalmi örökségben gyökereznek. Így kerülnek előtérbe a nagybirtokok tulajdonosai és cselédei, a paraszti gazdálkodás gazdái és zsellérei vagy a városi polgári-kispolgári rétegek és ipari munkástömegek, illetve a városi szegénység között feszülő ellentétek.

A népi-paraszti kultúra felé fordulás egyik szellemi műhelye az 1925–33 között működő, majd 1936-ban megújuló Bartha Miklós Társaság volt. Molnár Farkas és ifj. Masirevich György mellett Janáky István, Antal Dezső, Sámsondi Kiss Béla vagy Rácz György, Vargha László néprajzkutató és Halmos Béla, Gyula város főmérnöke is tagjai a társaságnak. De a Magyar Nemzetpolitikai Társaság egyes építésztagjai, mint az ott is résztvevő Antal Dezső vagy a mozgalom vezéralakjává nővő Padányi Gulyás Jenő és mások, így Virágh Pál is a paraszti szociális problémák, a népi építészeti kérdései felé fordultak. A szőlőmunkás szociális gondoskodást hirdető, de már német-olasz orientációt követő Gömbös-Hóman kormányzat programja és nyitása a népi írók, falukutatók felé is előtérbe állította a falusi szociális kérdéseket. A falusi építészeti kérdéseivel Kotsis Endre, Kotsis Iván, sőt Ligeti Pál is foglalkozik. Mindezekből nő ki a második világháború előtt az a különböző neveket viselő, korszerű magyar építőstílust kereső, népi építészeti mozgalom, amelynek publicisztikai háttérben még Karácsony Sándor, Bajcsy Zsilinszky Endre vagy Németh László néhány cikke is megjelenik, de részvevője Csaba Rezső, az *Építőmunka* szerkesztője is. A falukutatás, a népi építészeti értékek felmérése és publikálása, valamint gyakorlati téren az Országos Népi és Családvédelmi Alap, az ONCSA megalakulása (1940) a falusi lakásépítés reális és jellegzetes megvalósítási formája. Négy év alatt tízezer lakás építése az eredmény.³³

E törekvések kiemelkedő képviselője és az ONCSA-ház építésének szervezője Tóth Kálmán (1899–1989), aki előbb az 1927-ben létrehívott Balatoni Intéző Bizottság műszaki irányítója volt. A népi építészeti felé fordulás jelentkezik Almásy Balogh Lóránt (1869–1945) vagy a már említett Thomas Antal, Vákár Tibor (1908–2002), Irsy László, de még Rimanóczy Gyula, vagy Wannemacher Fábián (1882–1967) 1940 körüli tervein is. 1940-ben az egyetelen belül megalakul a Magyar Ház Barátai Köre is. Alapítói és tagjai Tóth Kálmán, Csaba Rezső, Kiss Tibor, és a jórészt már említettek mellett Bresztánszky Tibor, Lehoczky György, Miskolczy László, Szelle Kálmán és Tóth János is.

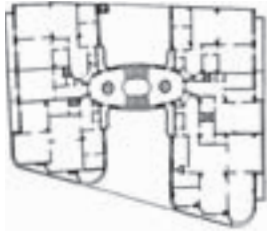
Az ONCSA-ház akció, és az említettek által tervezett háztípusok alapján az 1941-es árvizek után megvalósult további tizenháromezer lakóház sok értéket hordozott. Egyszerű szerkezeteik, ha-

31./ Visy Zoltán kiállításának megnyitóján ismertetem Gábor László (1910–1981) erre vonatkozó tájékoztatását. HAP Galéria, 2003. nov. 13., Timon Kálmán erről hipotézisként számolt be az *Alaprajz*-ban a kiállítást ismertető cikkében, 2004/2., 6. E házat belülről 1945-ben újságkihordóként ismertem meg, ez és az Átrium volt a legjelentősebb és a két legkorábbi építészeti élményem.

32./ Vörös Ferenc: *Gábor László építészeti alkotó munkája*, ÉÉT, 2001/1–2. Gábor a II. Margit körút 27. (1936–37) és a Margit körút 57. (1935–36) tervezése idején Platschek Imre munkatársa volt (Ferkai 1995). A Margit körút 15–17. építése 1937–38-ban folyt, a Bem József u. 7. 1936–37-ben. Hofstätter Béla és Domány Ferenc több nagy munka miatt 1937–38-ban társultak, ez alatt készült a Bem József u. 7. és a Margit körút 15–17. Hofstätter korábbi műve, a Dunapark Kávéházzal ismert, háromszekciós bérház, a Pozsonyi út 50. 1936-ból. A mérnöki oklevelet Berlinben szerző Domány 1925–1932 között ugyanott tervezőként és kivitelezőként dolgozott, főképpen statikával foglalkozott. E nagy feladatokban rutinnal rendelkező Domány tehetségét két mozi, a Lloyd (Hollán Ernő utca, 1937), amit Hofstätterrel jegyez és a Dohány utcai Broadway (majd Ady, illetve Filmmúzeum, 1938), amit egyedül tervez, egyaránt bizonyítja. Ez utóbbi az Átrium mellett az egyik legszebb mozitér. A közös cég három említett alkotásából ez a Rómer Flóris utcai kettős sarokház elveiben és megjelenésében, stílusjegyeiben eltérő, legfeljebb az anyaghasználat hasonló.

Ezek a vonások meggyőznek arról, hogy Gábor Lászlónak igaza volt, amikor a tanszékre belépve Major Máté kérdésére – ki tervezte a Zárda utcai sarokházat – a jelenlétemben így válaszolt: „természetesen Dezső, aki akkor Hofstätternél dolgozott.” Major Mátéval előzőleg e házról beszélgettünk 1979 körül, amikor egy tervezett kötethez, vagyis később e kézikönyvhöz anyagot gyűjtve beleütköztem az 1978-as lexikon címszó szerzői megnevezésébe, a szakmai körökben ismert korábbiakkal szemben. A kor szokása volt a tervező cég megnevezése, mert így az alkalmazó az alkotás, és nem az alkalmazotté. Hasonló volt Pogány Móríczi irodájában Janáky István helyzete az Áfonya utca 3. sz. esetében, amelyet viszont 1935–36-ban Janáky korai műveként tart nyilván és elismer az idézett szakirodalom is (Ferkai 1995, 62. jelű épület, 60.).

33./ Timon Kálmán: *Az ONCSA házépítési akció és tanulságai*, MÉ, 1983/2., 23–24.

38. Budapest, Margit körút 15. Weiss Manfréd Vállalatok Nyugdíjpénztára, Elektromos Művek bérháza, alaprajz és a kettős saroképület. Benkhard Ágost rajza. Hoffstatter Béla és Domány Ferenc társulása, Cserba Dezső, 1937.

39. Széchenyi-hegy, Gyopár Szálloda. Fischer József, 1942.

40. Budapest, Párizsi utca és a Petőfi Sándor utca sarokbérháza, üzleti passzázs, Gerlóczy Gedeon, 1942–44. Benkhard Ágost rajzai.

gyománys életformát fejlesztő megoldásaik – egyes romantizáló részformák bizonytalanságai ellenére – jobban megfeleltek a falusi szociális lakásépítés követelményeinek, mint a korábbi (1937-es) dévaványai kísérlet CIAM-csoport által tervezett, az életformába merev elvekkel beavatkozni kívánó elképzelései. A népieskedés kétségkívül nem teljesen indokolatlan vádjá azok részéről hangzott el, akik viszont urbánus szemléletű modernizációs elveikkel az életforma radikális átfőrmálását, az ipari munkássághoz való közelítést szorgalmazták. Ez az irányzat majd a világháború után kerekedik felül.

Az említett, többnyire egymással szembenálló szellemi csoportosulásokban jórészt jelen vannak mindazok az építészek, akik a harmincas évek folyamán az építészeti formavilágot és kultúrát alakítják a lakásépítésben és középítkezések során. Néhány további, a szemléleti és szakmagyakorlási vitákból visszahúzódó alkotó mellett, mint a szép bérházakat építő Gregersen Hugó (1889–1975) vagy a belső építészeti feladatokban is elmélyült Rákos Pál (1897–1956), mások is egyre többen képviselik a korszerű szemléletet.

1938-ban Ausztria bekebelezésével a határainkhoz érkező hitleri Harmadik Birodalomtól való fokozódó függőség és az erősödő belső szélsőjobbaldali nyomás megalázó következménye, hogy a háborús évek küszöbén két súlyosan diszkriminatív törvény korlátozta előbb az izraelita vallású alkalmazottaknak, illetve az újságírói, ügyvédi, mérnöki és orvosi kamarák tagjainak a számát. Az 1938. évi XV. tc. húsz százalékra, majd az 1939. évi IV. tc. faji alapon hat százalékra csökkentette az értelmiségi és művészeti, többek között a mérnöki kamara zsidó tagjainak arányát. Bár a rendelkezést elvileg fokozatosan kellett végrehajtani, az építészek közül az igazolási folyamat sokakat azonnal megfosztott alkotópályájuk folytatásától. A szakmagyakorlók egy része kirekesztetté, az 1944. március 19-i német megszállás után pedig üldözötté, majd sokan a vézskorszak áldozatává váltak. Az elhatalmasodó szélsőséges indulatok az építészeti szemlélet körüli vitákat is politikai feszültségforrássá mélyítették. Miközben fiatakként sokunk számára az irodalmi kultúrát Szerb Antal és Babits egyetemes értékszemlélete jellemezte, politikai, társadalmi kérdésekben és egymás megítélésében a háborús feszültséggel együtt növekedett belső világunkban a félelem az esztelen gyűlölködéstől, amely mérgezte a közéletet és a mindennapi életet, fokozta az élet fenyegetettségének érzését, reménytelenné téve bármiféle megbékélés, megnyugvás esélyét.

A HARMINCAS-NEGYVENES ÉVEK ÉPÍTÉSZEI ÉS MŰVEIK

A harmincas évek második felében sikeresen tevékenykedik az 1900-as évek elején született generáció, amely a negyvenes évek kiemelkedő műveit alkotja. Az európai építészet korabeli irányait képviseli sajátos áttételekkel Rimanóczy Gyula, aki szemléletében a Római iskolához is kapcsolódik. Dávid Károly Le Corbusier irodájából indul, 1940-ben – miután első díjat nyert az akkori repülőtér-pályázaton – megnyeri az új Ferihegyi repülőtér főépületének pályázatát, a tervezés és szerkezetépítés megindul, végül azonban csak a háborút követően tudja azt felépíteni. Janáky István (1901–1966) műveire a Pogány Móric közvetítette lechneri vonal és Le Corbusier együtt hat, Lauber László és Nyíri István Le Corbusier-re és a Bauhausra egyaránt figyelnek, míg Wanner János (1906–1987) szintén dolgozott Corbusier-nél. Ők alkotják többek között Brestyánszky Tiborral, Körmendy Nándorral, Hidasi Lajossal a csupán asztaltársaságként, és nem intézményes érdekképviselőként működő Kisrablótársaság törzsgárdáját. Nevüket az étteremtől kölcsönözték, de nem véletlenül választották ezt a Budán ma is működő vendéglátóhelyet. Az általuk „Nagyrablónak” nevezett hivatalos tekintélyekkel – Hüttl, Sándy, Wälder nemzedékével – fordul szembe a Padányi Gulyás Jenő (1900–1982) körül szerveződő társaság, amelynek tagjai a kor tervpályázatainak egymást is segítve sorra nyerik el a jelentősebb új középület-építési feladatokat.

Az említettek mellett Gerlóczy Gedeon, Weichinger Károly, a második világháború után emigrált Olgyay fivérek, Aladár (1910–1963) és Viktor (1910–1970) a korszak kiemelkedő képviselői és jelentős középületek alkotói. Olgyayék tervezték az 1939-es világkiállítás New York-i és az 1943-as izmíri nemzetközi vásár magyar pavilonját, az 1941-es Budapesti Nemzetközi Vásár egyik pavilonját, és ugyanebben az évben a fővárosban a Stühmer Csokoládégyár épületét.

A legfontosabb és építészeti értékben is legjelentősebb középítkezések az eddig említettek mellett az egészségügy területén valósulnak meg. Az OTI (Országos Társadalombiztosító Intézet) és a MABI (utóbbi a Magánalkalmazottak Biztosító Intézete) nagyszámú építkezése közül kiemelkedik az OTI fővárosi Magdolna Baleseti Kórháza és Központi Rendelőintézete a Fiumei úton (1939). Az acélszerkezettel épült nyolcszintes kórházitomb Gerlóczy Gedeon és Körmendy Nándor munkája, az alacsony rendelőépületet Brestyánszky Tibor tervezte. Az intézmény nevét a kormányzó feleségéről kapta, így a háború után a tervező építészek is a gyűlölt előző rendszer kiemelkedő képviselőinek, vagyis osztályellenségnek számítottak.

A korábbi munkásbiztosítás után az 1929-től működő, 1930-tól a már említett Fiumei úti központtal rendelkező OTI mellett külön tevékenykedtek a vasút, a posta vagy általában az állami alkalmazottak szociális intézményei. A posta például Rimanóczy Gyulával tervezte az említett Cházár András utcai szociális épületét, a Postás Nyugdíjas Otthont, 1935-ben, amely hamarosan megépült, 1937-re.

Nagy lendületű volt a rendelőintézeti hálózat építése is. A soproni orvosi rendelőintézet Árkay Bertalan műve (1940), a fővárosi Visegrádi utcait (1939) Masirevich György, míg a nagykanizsai kerületi pénztár és rendelő épületét (1935) Várallyay Sándor tervezte. Ő több alkalommal szerepel a kislakás pályázatokon, illetve a MABI hasonló pályázatainak nyerteseként (fővárosi Központi Igazgatási Épület, 1941; Ceglédi MABI-bérlőház, 1943). Egészségügyi épületeivel tűnt ki a pécsi, fiatalon elhunyt Visy Zoltán (1903–1938) is, aki Pécsen karakteres mentőállomást, Mohácson pedig a kórház részeként tiszta formavilágú, mozgalmas tüdőbeteg-gondozó pavilont épít, mindkettőt 1936-ban. A kor fontos egészségügyi épülete Rimanóczy Gyula Mester utcai

41. Budapest, a Fiumei úti OTI Magdolna Baleseti Kórháza és Központi Rendelőintézete, Gerlóczy Gedeon–Körmendy Nándor, 1939. Benkhard Ágost rajza.

42. Budapest, Kútvolgyi út 4., a volt OTBA-Kórház, majd Állami Kórház, Csánk (Rottmann) Elemér, 1941–42, Távlatkép, Benkhard Ágost.

43. Az OTBA-Kórház földszinti és általános szintű alaprajza, Ferkai 1995.

44. Budapest, Dob utca, Postaigazgatóság, Rimanóczy Gyula, Hidasi Lajos, Papp Imre, 1940. Opeion 82/2.

45. Budapest, Mester utca 45., OTI Rendelő-intézet terve, Rimanóczy Gyula, 1937. Opeion 82/2.

46. Sárospatak, Parasztfiúk Internátusa, Rác György, 1940. A népi irányzat, 1987.

47. Kiskunhalas, Mezőgazdasági Iskola, Árkay Bertalan, 1942. A népi irányzat, 1987.

rendelőintézete (1939), amelynek nagyvonalú téglá kezelésmódja a negyvenes évek végén előképpé válik.

Az OTBA (Országos Társadalombiztosítási Alap) részére is acélszerkezettel épült a budai Kút-völgyi úti Kórház (1942), amit Csánk (Rottmann) Elemér (1878–1969) szintén időtálló műként tervezett. Az ugyancsak budai, Alkotás utcai Honvéd Tiszti Kórház (1939) már a Honvédelmi Minisztérium Tizenegyedik Ügyosztálya tervezésében (Schall József és Weltzl János munkájaként) készült. Ennek vezetője Tabéry Iván (1896–1960), aki később, 1956-ban rövid időre a MÉSZ elnöke volt. A háború alatt több építész – többek között Major Mátét, az OTI akkori főmérnökét – mentett meg a fronttól az, hogy katonai műszaki intézményekben (Major a repülő hadosztály parancsnokságán) végezhetett tervező munkát. Tabéry keze alatt fiatalabb építészek, Németh Pál, Schall József, Szabó Árpád tervezték (többek között Kecskeméten) a katonai kórházakat, s az új, főleg Erdélyben és Kárpátalján telepített kaszárnyákat azzal az egymás között kimondott belső célkitűzéssel, hogy azok a háború után ifjúsági szállodaként működhessenek. Amikor e szándéokra fény derült, alig kerültek el a hadbírósgát.

A nagy egészségügyi feladatokhoz hasonló léptékű volt a Szabadság tér déli oldalán a Pénzintézeti Központ felépítése (1938–40). Nyíri István és Lauber László 1937-es pályázaton elnyert műve több támadást vált ki: a tér Alpár által meghatározott, hosszirányú térfalai késői historizmusukkal arra ösztönözték a más műveikben Le Corbusier-t követő tervezőket – a lábra állítás jelképesen itt is jelen van –, hogy a Rimanóczy-féle, már említett Dob utcai Postapalota homlokzatánál is visszafogottabban, a lehető legszárazabban, az irodaház rendeltetésnek megfelelően formálják a homlokzatokat. A Dob utca szűk terében Rimanóczy utcai homloksíktól hátrahúzott, monumentális műve hangsúlyozottan reprezentáló szándékkal jelenik meg, míg a Szabadság téren a szigorúan puritán, visszafogott homlokzat messziről, a tér egész területéről egyszerű és semleges formáival hat. Kerüli a szimmetriát, bejárata sem a tér felé nyílik, a térre néző homlokzaton a földszinten üvegbeton fut körbe a köroszlopok mögött. Amíg Rimanóczy műve romantikus tömegjátékú, olaszos palota, ez inkább a Bauhaus-elvek vagy a Neue Sachlichkeit szikárságának megvalósulása.

1945 után építészetünkben az utóbbi hatás érvényesül, mert közelebb áll az „Új építészett” akkor érvényre juttatott, hangsúlyosan puritán, „nyílásarchitektúrát” hangoztató elveihez. Puritán, bár az oszlopok megmutatása és a homloksíkkal nem párhuzamos belső loggiafalak miatt jóval plasztikusabb mű a Szalay utcában a Mérnöki Kamara székháza (1940), Wanner János műve, de mozgalmassabb szellemű az Olgyay fivérek több épülete is. Wanner János Ráckevidén épített iskolaépülete (1941) viszont – alkalmazkodva a Duna-ág vidéki hangulatához – kimozdul ebből a nagyvárosi modernségből, s ugyanígy illeszkedik vidéki környezetéhez Árkay Bertalan kiskunhalasi Mezőgazdasági Iskolája is (1942). Hasonló módon távolodik el ebben az időszakban Rác György a mereven modern szemlélettől egy másik vidéki iskolaépületnél (Fábiánsebestyén, 1940), ahol a falusi környezetbe illő, illetve a sárospataki, kétszintes internátusi épületénél, ahol a történelmi környezethez illeszkedő magastetős, árkádfolyosós, fehérfalú, korszerű vízellátás nélküli épületeket tervez. A modern mozgalom szigorú elveit követők nehezen bocsátják meg az ilyen „népi” (németül „völkisch”, amit ekkoriban ideologikus ízzel terhel az, hogy többnyire „népnemzeti” értelemben használják e fogalmat) irányba tett kilengéseket, hiszen a háború éveire egyre inkább jellemző az egyre fokozódó elfogultság, kieleződik a szemléleti, urbánus-népi jelzőkkel csak felületesen jellemezhető gyűlölködő ellentét.

Az új építészethez igazodó elvek ellenére szintén oldottabbak a kor sorra épülő üdülőszálló-dái, mint a Kékes Szálló, Miskolczi László és Csonka Ferenc (1937) műve, a pécsi Mecsek Szálló (1935–37), amelyet Lauber László, Nyíri István, Nendtvich Andor (1895–1970) és Visy Zoltán ter-

vezett, vagy a galyatetői Nagyszálló, Puskás Károly és Uray György (1936) terve, és a balatonlelleli MABI-üdülészálló, Hidasi Lajos (1938) munkája. De oldottabb szellemű, már környezete miatt is a Szabadság hegyi Fischer József-féle Rege Szálló (1940), a Gyopár Szálló (1942) és a velük rokon szellemű, Rákos Pál által tervezett Új Majestic (1941). A pécsihez hasonlóan ívelő épülettömegek, erkélyek, természetű felületképzés oldja a szigorúan tárgyilagos, ismétlődő formarendet az utóbbiaknál.

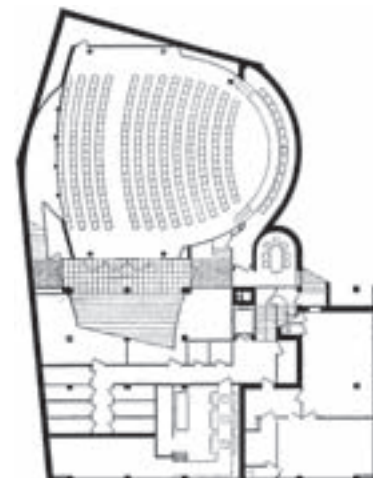
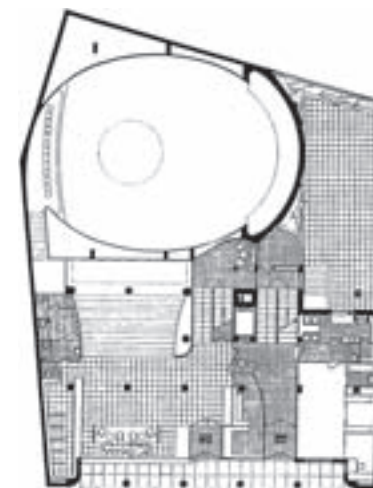
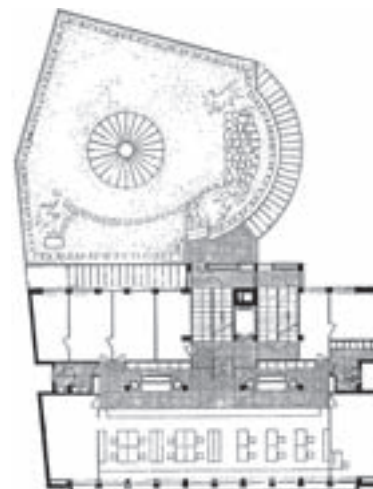
A szállodák sorában jelentős volt a tabáni gyógyszálló-pályázat (1937), a nyertes terv azonban már nem épült meg. Első díjat Lauber László és Nyíri István, Dávid Károly, Gerlóczy Gedeon nyertek olyan tervekkel, amelyek még a hatvanas években is emlékeztetéseket voltak. Hasonlóan érdekes volt ebben az évben a Nemzeti Sportcsarnok-pályázat, ahol az első díjat nyert építészek és szerkesztőtervezők Hidasi Lajos, Mattyók Aladár, Papp Imre, Laurenszky Gusztáv, Rimanóczy Gyula, Simkovits Lajos, Müller M. Antal, Tóth Imre, Schall József, Weltzl János voltak. A második díjat Árkay Bertalan, Dávid Károly, Müller László, Gerlóczy Gedeon nyerték. Gerlóczy vezetésével, Rimanóczy közreműködésével épült meg végül 1941-ben a Nemzeti Sportcsarnok és gyakorlóterem, de már a pályázaton még szereplő Nagycsarnok nélkül.

A kor jellemző középületei közé tartozik Janáky István több műve. A margitszigeti Palatinus strandfürdő (1937) tervezését tervpályázaton nyeri, éppúgy, mint a háború alatt épülő Fő utcai Anyag- és Árhivatal épületét (1941–42), amelyet a második díjas Szendrői Jenő (1913–2002) bevonásával tervez. A klinkertéglával burkolt homlokzat a lábra állítás és az 1947-ben ráépült tetőkert jellegű legfelső emelet miatt Le Corbusier hatást közvetít. Az épület belső világa funkciója következtében is a háborús állapotok anyagszegénységét tükrözi.

Nyilvánvaló tény azonban, hogy ekkorra építészetünk mind technikai minőségében, mind szemléletmódjában a középület-építés és városépítés, vagy polgári lakóházépítés terén ismét a fejlett Európa országaihoz zárkózik fel, amit jól tükröz az említettekén túl Padányi Gulyás Jenő 1941–44 között megjelenő *Építészet* című folyóirata a kor tervpályázatainak és műemlékvédelmi tevékenységének bemutatásával. Nagy figyelemmel és túlzott reményekkel foglalkozik a visszacsatolt területek műemléki értékeivel és a megnövekedett fejlesztési feladatok tervpályázataival is, nem érzékelve a fellendülés örömeiben a fenyegetettség növekvő feszültségét. Az újra megközelíteni remélt fejlettségi állapotot metszette vissza a negyedszázadon belül hasonló áldozatokkal járó második háborús vereség.

A háború elején még teljes lendülettel folytak a fővárosi új központi Városháza tervpályázatának előkészületei. A pályázatot nem a korábbi elképzelések szerinti Duna-parti szakaszra, hanem a már említett művek megvalósulásával időközben méltó környezeté fejlődött Károly (Tanács) körüli telektömbre írták ki. Ez indokolta azt a tégl- és kőarchitektúrát, amellyel Weichinger Károly és Kertész K. Róbert 1940-ben készült terve első díjat nyert.³⁴

Ez a nagyszabású pályázat megmozdította a javarészt a fővárosban koncentrálódó korabeli építésztársadalmat. Negyvenhat terv érkezett be, közülük huszonkét tervet emeltek ki díjazásra. Weichinger és Kertész K. Róbert terve nagyvonalúan tagolt tömegrendszerével és finom részlet-elképzeléseivel valóban kiemelkedett a mezőnyből, a főváros ennek megépítése esetén értékes új építészeti központtal gyarapodhatott volna. Rajtuk kívül jó néhány tervezőműhely bizonyította, hogy nagy feladatok formai megszervezésére, eredeti alkotói gondolatok kifejtésére képes. A díjazottak között kiemelkedően új szellemű Lauber László vagy Wanner János elképzelése, sajátos erő jellemzi Schall József, Weltzl János, Tattay György közös pályázatát és Janáky István, Olgyay Aladár és Viktor, vagy Rimanóczy Gyula terveit is. Sikeres pályázók rajtuk kívül többek között Wälder Gyula, Gerlóczy Gedeon, Árkay Bertalan Hönsch Lászlóval és Rihmer (Granasztói) Pállal, Körmendy Nándor, Hübner Tibor Misley Sándorral, Gregersen Hugó és Wannenmacher Fábrián, Martsekényi Imre, Kollár Gyula, Pócza József és Winkler Oszkár, Lehotzky György, Nagy Márton. A nem díjazott tervek között is érdekes műveket és olyan építészeket találunk, mint Rados

34./ Halász 1940. *Az új városháza* című anket anyaga. In: *Értekezések, beszámolók*, MMÉE, 1941. II. füzet, 1941. márc., felelős kiadó: Marek László.

35./ Möller Károly: *Építési Zsebkönyv 1–2*. Bp., 1932, 2. kiad. 1938, 1943.

48. Budapest, Szabadság tér, Pénzügyi Központ IV. emeleti pályaterve, 1942. Nyíri István, Lauber László.

49. Szemben: Budapest, Szalai utca, a Budapesti Mérnöki Kamara Székháza, alagsor, a földszinti közgyűlés terem és az I. em. alaprajza. Itt lenn a II. emeleti és a IV–VI. szintek alaprajza, Wanner János, 1940. *Építészet* 1941/1. 20–23.

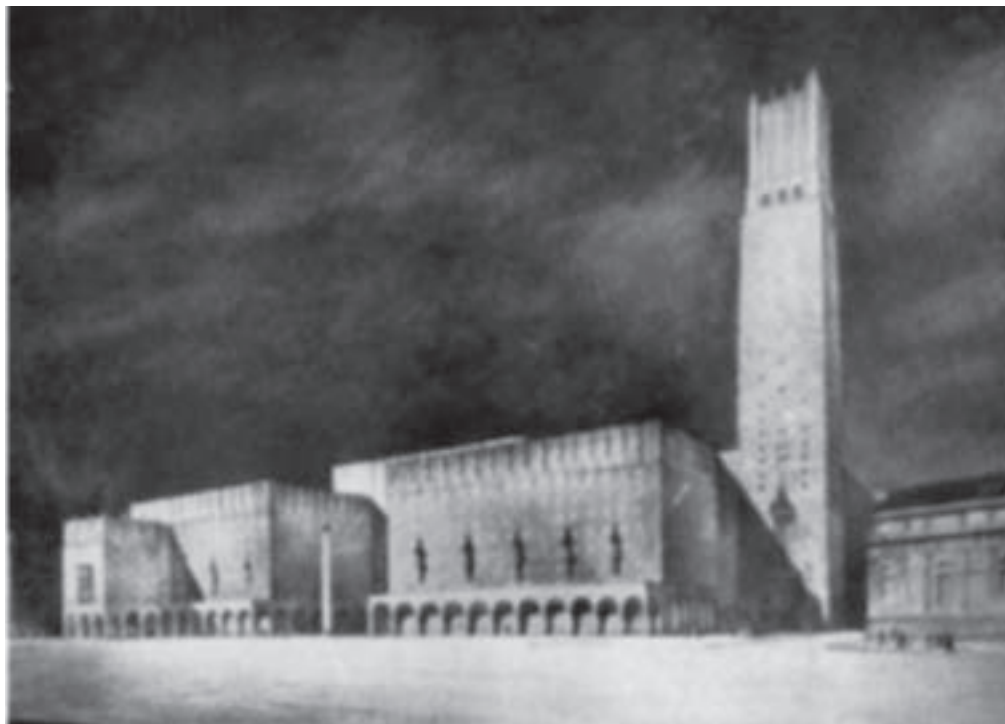
50. A Budapesti Városháza Tervpályázata, Kertész K. Róbert és Weichinger Károly I. díjas pályaterve, 1940.

51. Budapest, Szilágyi Erzsébet fasor 61., nyolclakásos bérvilla, Wanner János, 1936. Ferkai 1996.

Jenő, Maróti Géza, Preisich Gábor, Major Máté, Medgyaszay István és Fischer József, Lechner Lóránt, Kamill és Ödön, Pogány Móric vagy Hack Győző (Határ Győző), aki fiatal építészként értékes gondolatokat vetett fel. Az épület megvalósítására már nem került sor, éppúgy, mint az első világháború előtt az 1912-es Nemzeti Színház-pályázat esetében sem.

Miközben 1938–41 között német-olasz hatalmi döntésekkel néhány évre megnövekedett az ország területe, egyre jobban közeledett a háború hazánkhoz. Megkezdődött az a több éves súlyos pusztulás, ami ismét visszavetette az országot. 1942–43-ban a főváros már csak arra törekedhetett, hogy a háború hadiipari fejlődése miatt egyre nagyobb számú, s a konjunktúra miatt is jobban kereső ipari munkásság részére lakáslehetőséget teremtsen. Sorra írták ki a tervpályázatokat, ezzel biztosítva a háború miatt munka nélkül maradt több mint háromszáz budapesti magánépítész megélhetését is. Egyes kislakásos bérházépítkezések, mint Antal Dezső, Kamarássy Jenő és Wanner János óbudai, Vihar utcai együttese (1941–43), vagy Nászay Miklós, Schall József és a Le Corbusier irodájában dolgozó, a háború alatt elhunyt, rövid életével is a korszakot szimbolizáló Weltzl János (1915–1945) pesterzsébeti nyugdíjintézeti kislakásos telepe (1940–42) már a háború utáni időszak építészetének előképei. Más kisebb együttesek, mint például a kor szaktudományát összefoglaló zsebkönyvet kiadó Möller Károly³⁵ (1894–1945) angyalföldi, Faludi utcai, a háború alatt épült lakóházai szerkezeteikben és funkcionálisan a gazdasági ráfordítások csökkentésére igyekeztek példát teremteni. A nagyobb programot célul tűző pályázatok eredménye jórészt csak a háború után realizálódhatott. A menekülők, kivándorlók sora már a háború előtt megindult. Közvetlenül a háború után még itthon élt alkotók közül Wanner János és az Olgyayak a legismertebbek a pályát külföldön sikerrel folytatók közül. De sokan voltak, akiknek hivatást kellett cserélni. Más okokból ugyan, de Kóshoz hasonlóan írónak bontakozott ki 1956 után Angliában a 2006-ban elhunyt Határ Győző is, aki 1953-ban még Lauber Lászlóval dolgozott az Ipartervben.

A MODERNIZÁCIÓ FOLYAMATAI A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

A két világháború közötti időszakban – mint ahogyan az építészeti tevékenység bemutatásából is kitudnik – kétségkívül tovább folytatódott a főváros központi szerepkörének erősödése, a tőke, a gazdaság, ipar és kultúra koncentrációja. Eközben a települési viszonyok arányai csak romlottak: a régi harmadánál kisebb országban tovább növekvő Budapest egyre nagyobb lakossághányadot képviselt. Az ország egésze szempontjából nem kedvező jelenség – a kis országban metropolisz – azonban a városnak saját fejlődési pályát nyújtott, s ezt a harmincas években már ismét képes volt teljesíteni. Az építészek nagy többsége itt talált életlehetőséget, feladatokat, s megindulhatott a szakmai belső fejlődés, tovább modernizálódhatott a szakmai munkamegosztás.

A főváros mellett csak néhány vidéki városban, Szegeden, Debrecenben, Székesfehérváron folyt olyan városépítészeti tevékenység, amely a századforduló építészeti színvonalához hasonlítható. Kotsis Iván és Schmidl Ferenc formálja az 1938-as katolikus Eucharisztikus Kongresszus miatt előtérbe került Alba Regia, az első székváros városképét, míg műemlékeinek feltárásában és a központi együttes bemutatásában Lux Géza (1910–1945) kapott vezető szerepet.

Hasonlóan fejlődött a belsőépítészet és bútortervezés munkaterülete, amiben szerepet játszott 1925-től a Budapesti Nemzetközi Vásár évente megrendezett, pályázatok alapján megújuló pavilonjainak építésze is.³⁶ Kozma Lajos és Kaesz Gyula Art Deco vagy modern bútorai, Rákos Pál és Forgó Gábor finom mívű üzletei, illetve Kozma vagy Rákos Pál belső és külső formáiban hasonló szinten kiérlelt lakóházai (Gödöllő, Beszilla-villa, 1935; Ménesi út, Sándor-villa, 1941) tették teljessé a harmincas évek építészetének szakmagyakorlás terén egyre gazdagodó világát.

Már 1934-től a Műemlékek Országos Bizottsága átszervezésével megerősödött a műemlékvédelmi tevékenység. 1938-ra tárják fel, Szent István halálának kilencszázadik évfordulójára Székesfehérvár és Esztergom műemléki maradványait. Lux Kálmán és Lux Géza a konzerválás során új elveket állítanak fel, a megmaradt részeket a kiegészítést hangsúlyozva állítják helyre. Korábban is kiemelkedő értékű volt Möller István (1860–1934) elméleti, Lux Kálmán helyreállító tevékenysége, majd a MOB testülettel szerveződése, Gerevich Tibor, Genthon István, Dercsényi Dezső művészettörténeti kutató-feltáró munkássága. Jellemző a műemlékvédelem ekkori tevékenységére az esztergomi királyi palota vagy az obudai katonai amfiteátrum Gerő László által végigvitt helyreállítása. Technikatörténeti érdekesség a Krisztinavárosi templom bővítése, szentélyrészének hátrahagyása vassíneken és tíz centiméter átmérőjű acélgolyókon (Borsos László és Brestyánszky Tibor, 1944). Wälder Gyula vagy Rerrich Béla mellett 1943-ban Észak-Erdély visszacsatolása után Kós Károly is részt vett a kolozsvári Mátyás-ház műemléki munkáiban. Helyreállították az aranyosmeggyesi, később azonban újra rommá vált kastélyt is.

A 20. század során a tervezés munkamegosztásbeli folyamata épp olyan alapvető változáson esett át, mint a termelés az ipari forradalom után. Az építész szerepkörének korábbi változásai bármily jelentősek, nem voltak hasonlíthatóak a felgyorsult modernizáció idején bekövetkező változásokhoz. A nagyobb feladatokban, a magasházak, ipari együttesek vagy egyes városépítészeti feladatok esetében már egyre inkább csoportmunkán alapuló tervezőszervezetek veszik át az egyes építészek, valamint a századfordulón gyakori építészpárok néhány alkalmazottal dolgozó irodájának szerepét, amelyben a személyes jelleg, a kapcsolatok rendje is szükségszerűen módosul.

A városépítészeti léptékében jelentkező feladatok már a világháború előtt és annak idején is kikényszerítették a várostervező és irányító szervezetek fejlődését, például a főváros tervező-ír-

36./ Az 1935. évi pályázattal kapcsolatos a Major Máté által Breuerral kapcsolatban többször fölemlített esemény. 1934. őszén, miután hazajött Magyarországra, Molnár Farkassal és Fischer Józseffel részt vett a Budapesti Nemzetközi Vásár egységes megoldására kiírt pályázaton s azon I. díjat nyerne és megkapják a megbízást. Major Máté a II. díjast is megemlíti, Fekete Bélát, és saját magát is, mint akit bevettek a munkába, ami végül csak néhány önálló pavilonra redukálódott. A cikket M. M. 1966-ban írta, az végül *Az építészet új világa* 1969, tanulmánykötetben jelent meg, míg egy másik említés helye a *Férfikor Budapest*, 1978, 232–233.

Az 1935-ös Vásárról beszámoló *Reklámélet* (szerk. Balogh Sándor, 1935. március hó) két pályamunkát, a korabeli *Független Kritika* négy tervet mutat be a Budapesti Nemzetközi Vásár pályázataként. Az utóbbi a három elsődíjas tervből Preisich Gábor, Vadász Mihály és Medgyes László munkáját közli (madártávlati kép, Vásárkapu, a pavilonsor a belső tér felől), Bauer Marcell (sic!), Fischer József és Molnár Farkas pályázatából a Vásárkapu és a Nagycsarnok előtti tér valóban nagyvonalú és érdekes távlati képét, a harmadik első díjas ifj. Lechner Jenő és Várallyay Sándor pályázatából a Vásár-torony és az Idegenforgalmi pavilon tervét, míg a *Reklámélet* a Lechner–Várallyay és a Preisich–Vadász és Medgyes pályázatainak madártávlati képét. A díjnyertes tervek közül szerepel még Wannemacher Fábian és Sós Aladár tervéből a Vásárkapu és a Vásár-torony, ez utóbbi esetében is jellemző motívum volt a Fiumei úti OTI Biztosítóintézet Lechner Jenőtől inspirált virágpártázatos tornya. A tervek jól jellemzik a harmincas évek közepének útkereső törekvéseit.

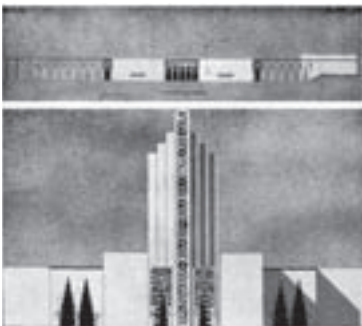

51. Budapest, Gyáli út, Ápoló- és Védőnőképző Iskola és Internátus, Kotsis Iván, 1932. Benkhard Ágost rajza.

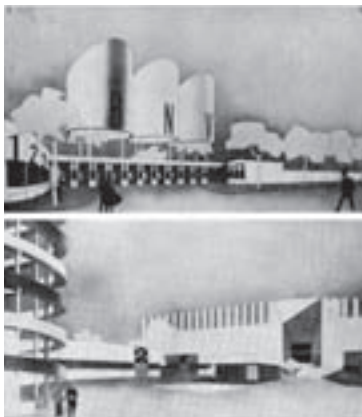
Az 1935. évi Budapesti Nemzetközi Vásár I. díj nyertes pályázatai.

52. Preisich Gábor, Vadász Mihály és Medgyes László, madártávlati összkép.

53. Ifj. Lechner Jenő és Várallyay Sándor, madártávlat, Idegenforgalmi pavilon, Vásár-torony.

54. Breuer Marcell, Fischer József és Molnár Farkas, Vásárkapu, Nagycsarnok előtti tér.

nyító-igazgató műszaki apparátusának rohamos bővülését. A főváros saját műszaki osztályainak és a Fővárosi Közmunkák Tanácsa műszaki együttesének időnkénti szembenállása – amely a felszabadulás utáni években is érvényesült – csak jelezte a műszaki munkamegosztás egyre összetettebb jellegét, amit bizonyít a tervszerű településfejlesztés jogi alapjait lefektető 1937-es városrendezési törvény (az 1937/VI. tc. növelte a helyi és állami hatóságok kisajátítási lehetőségeit, megszigorította a telektulajdonosok kötelezettségeit, fejlesztési és rendezési tervek készítését írta elő).

Budapest helyzete a szakmagyakorlás terén is kiemelkedő. A mintegy négyszáz aktív közéleti tevékenységet folytató építész – ha a szakmai fórumok a háborús feszültség nyomasztó hatása alatt kirekesztő jellegűvé torzultak is – építészeti-városépítészeti gondolatokat napirenden tarthatott az önálló gazdasági, igazgatási és kulturális életet élő fővárosban. Ezt egyszítette ki a Fővárosi Közmunkák Tanácsának irányító munkája, melynek városképformáló jelentőségére a nagy gondolatok végigvitele hívja fel a figyelmet. A két világháború között a FKT által szabályozott építőtevékenység mellett olyan jelentős városrendezési akciókra is sor került, mint például Lágymányos és Kelenföld kiépítése, új hidak építése, a régi elavult városrész, a Tabán harmincas évekbeli bontása, a budai oldal városképének nagyvonalú átalakítása.

Kisebb településeink esetében, mint a Halmos Béla által gondozott Gyula és Dévaványa, ahol az egyik parasztházépítő kísérlet folyt, alig van példája a városépítészeti előrelépésének. Még nagyobb városainkban is, így Miskolcon kisebb rendezési vagy szabályozási kérdések szintjén maradtak a szakmai feladatok.

A szakmagyakorlás területén a két világháború közötti időszakban egyébként is változatlan a hatósági szabályozásoknak a magántulajdon elvén alapuló szokásrendje. A háborút megelőző nagy állami, közintézményi építkezések jórészt háttérbe szorultak, vagy volumenük csökkent. Mivel ezek szabályrendszerét és eljárásait a közületi munkákra vonatkozó szabályzat gondosan körülírta, így annak rendelkezéseit többnyire a magánépítkezéseknél is betartották.

A több mint háromszáz önálló építész általában kis irodát tart fenn (többnyire a lakásán), amit szükség esetén, adott munkára más építész vagy technikus alkalmazásával bővít. Nagyobb irodával inkább csak az említett egyetemi tanárok rendelkeznek: Hüttl Dezső, Wälder Gyula, Kismarty-Lechner Jenő, Sándy Gyula, vagy tervezésre és a kivitelezés irányítására vállalkozó cégek, mint Hofstatter és Domány vagy Barát és Novák kettős vezetésű irodái. Emellett működnek a tervezésben egyes építőmesterek is, akik tervezői jogosultságukat használni is kívánják.

A harmincas években alakult végre néhány önálló iroda a fiatalabb generációból (Rimanóczy Gyula, Padányi Gulyás Jenő, Dávid Károly, Hidasi Lajos és Papp Imre körül). Az utóbbiak – a Kisrabló étterem asztaltársaságát képező, mintegy negyven főből álló csoport – a harmincas évek elején kezdték az önállósulásért harcolni, s közülük többen nagy munkák elnyerése esetén négy-öt alkalmazottat is foglalkoztattak. A kávéházi vagy jelen esetben éttermi asztaltársaság szervező része a korszak szakmai életének. E nyolc-tíz fős csoportok rendszeres, délutánonkénti vagy esti egy-másfél órás találkozása az információközlés eszköze, és a szakmai értékrendet is alakító közösségi szellemi élet színhelye az egyesületi vagy szövetségi, egyesületek ülésein kívül.

Az építész felelőssége a két világháború közötti időszakban az engedélyezési terv benyújtásával nemcsak a tervezésre, hanem általában a kivitelezési folyamat lebonyolításának ellenőrzésére (a konzignációk alapján kiadott kivitelezői versenypályázatok elbírálására, az építés műszaki ellenőrzésére és az elszámolás, a számlák ellenőrzésére) is kiterjedt. A hagyományos építésmódok idején az építőipar kevés részletrajzot igényelt, a referenciamunkák bizonyították a speciális funkcionális részletekben is a szakiparosok hozzáértését, s a rendszeres művezetés a tervezési feladat részét jelentette. Az építész tehát a megbízó érdekében fellépő felelős személy

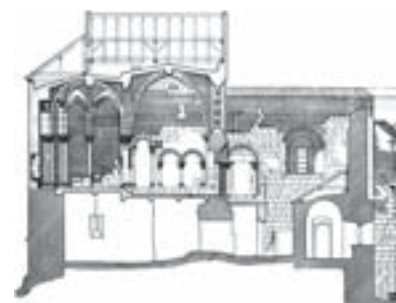
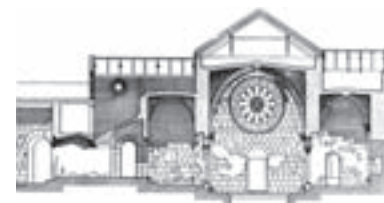
volt, aki a kivitelezővel szemben a tervre vonatkozó hatósági szabályok betartását, a kivitelezés minőségét és elszámolásait is ellenőrizte. Ez a bizalmi helyzet a megbízóval való együttműködés révén a szellemi kapcsolatot is megteremtette, az építész ezzel az építetető első számú segítőjévé, az alternatívák végig gondolójává és a szakmai minőség letéteményesévé válhatott. A telekkiválasztástól a funkcionális elemekig, illetve üzleti lehetőségeikig terjedő tanácsadás szükségessége idővel a piacgazdaság idején az építészképzést is átalakította, a korábbinál nagyobb súlyt helyezve a társadalomtudományi és gazdasági, illetve szociális és városépítészeti képzettségre. Ezekben a kérdésekben a két világháború között építészaink jó része a kor nemzetközi szintjén állt.

Mivel a szélesebb látókör volt többek között a modern szemléletváltás indoka, így szerepet játszott az építészképzés Kotsis Iván-féle 1934. évi reformjában is. A műegyetemi képzésben a háború után megindult első reformkísérlet Málnai Béla, Pogány Móric, Kozma Lajos, Éber László, Hikisch Rezső bevonásával a megmerevedő konzervatív szemlélet felváltását kísérlete meg. Ez a kísérlet azonban elbukott, s csak néhány új magántanár, Csányi Károly, Lux Kálmán, Lechner Jenő, Kertész K. Róbert megjelenése jelentett némi változást. A húszas évektől Hüttl mellett Wälder Gyula, Kotsis Iván tervezést, 1929-től Sváb Gyula tervezést és rajzot, Waga László pedig már városépítést tanított. 1935-től a középítést tanára Nagy Károly helyett Árvé Károly, majd Kotsis Endre. Sándy Gyula helyett épületszerkezet tanára Árvé, a mérnökök részére magasépítést tanított Kotsis Endre tanított. Czako Adolf utóda 1931-től Csonka Pál, Hüttl utóda Friedrich Loránd lett.³⁷

A műegyetemi képzés 1934. évi korszerűsítése során megszűnik a tervező tanszéknek az építészettörténeti korszakokhoz kapcsolódása, bár még három történeti tanszék működik. A lakástervezés, középület-tervezés és városépítészet témakörei elkülönülnek. Magas színvonalú a szilárdságtan és tartószerkezeti oktatás, felkészít az önálló statikus tervezői működésre. Az építőszerkezetek korszerűsödésével átalakul a szerkezetoktatás is. Ettől kezdve az építész oklevelet az építész mérnöki váltja fel, részben azért is, mert a Felső Építőipar Iskola végzettjei használni kezdték magukra az építész megnevezést. A korszak kiemelkedő professzorai a reform után Kotsis Iván, Wälder Gyula, Csonka Pál, az 1940-es években Korompay György, és 1942-től Bardon Alfréd is. A hallgatói létszám ismét emelkedik, harmincöt és hatvan közötti az egyes évfolyamok létszáma. A szerkezeti, építési és funkcionális igényesség az új eszközök és anyagok iránt a reformot követően a modern törekvésekkel együtt erősödik. Kotsis Iván a tervezők képzésben tanítványaitól nem a maga szemléletének utánzását követeli, hanem saját próbálkozásai kifejlesztéséhez nyújt segítő kezdet.

A társadalmi modernizáció területén a húszas évek legsúlyosabb problémája a harmincas évek közepéig a lakáskérdés megoldatlansága, a lakásállomány korszerűtlenné válása volt. Forgó Pál 1930-as könyvében, az *Új építészetben* joggal mondhatta: „A lakásépítés kérdése a civilizáció kérdése.” Az előző fél évszázadban ez a civilizáció átalakult, a lakosságnak már csak valamivel több, mint a fele dolgozott a mezőgazdaságban, az anyagi kultúra fejlődése azonban 1914 után nem tudta követni az életformaváltást.

1930-ban 1 467 936 lakóházunkból (amelyben 8 624 256 személy lakott) 1 084 205 lakóház (73,85 százalék) vert falú, vályogfalú vagy részben vályogfalú volt. Az ezekben lévő akkori 2 183 257 lakásból 98,4 százalék, összesen 2 010 893 lakás földszinten, további mintegy nyolcezer pincében, alagsorban feküdt. Földszintes házakból állt a vidék jórészt vályog- vagy sárfalakkal, gyakran nád- helyenként még szalma- (zsúp) tetővel, hagyományos ázott kúttal, agyagpadlós helyiségekkel. Egy időben volt jelen a középkor a jól felszerelt városi luxuslakásokkal. A közel két évtizednyi fejlődésbeli lemaradást csak hangsúlyosabbá teszi a városba vándorolt ipari munkásrétegek életformaigényének kialakulása, s a modernizáció terjedésével az igény szint növekedése. A paraszti környezet régi épületei és a szerényebb városi lakások között épp úgy kiáltó ellentét feszült, mint

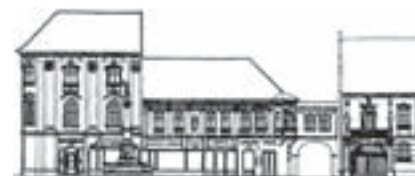
55. Az esztergomi vár ásatásai, 1934–38. Metszet a várkapolna és a várpalota helyiségein át. Hosszmetszet a várkapolnán át a helyreállítás után. A vár terület tervrajza. Sűrűn vonalkázott a mai székesegyház, részben a régi Szent Adalbert helyén. A várkapolna jobb szélén a régi várfal. Dr. Lux Géza beszámoló tanulmánya. Építészet 1942/3.

37./ Szentkirályi Zoltán: *Adatok a magyar építészképzés történetéhez*. ÉÉT, 1971/2., 439–465.

56. Budapest, Dohány utca sarok, a Broadway mozi, később Filmmúzeum, udvar alá süllyesztett nézőtér metszete, Domány Ferenc, 1938.

57. Székesfehérvár, a Városháza eredeti, szemben az átépített állapota, Kotsis Iván, 1938.

V. 33–40. tábla. 54., 55. Budapest, Somlói út 76. Dávid Károly saját háza, 1932–33. HAP Posztumusz. 56. Lotz Károly utca 4/b. villa, Molnár Farkas saját műtermével, 1933. CIAM 1972. 57., 58., 59. Kékgolyó utca 10. Bérház tetőkerttel, Lauber László és Nyíri István, 1933–35. HAP Posztumusz. 60. Budapest, Iskola utca 2–4. Udvari részlet. Lauber László és Nyíri István, 1933. HAP Posztumusz.

33.

55 54
57 58 56
59 60

61 62 63
66 67 68 64
65 69

61., 62., 63., 64. Budapest, Margit körút 15. Bérház. Kettős saroképület íves lépcsőházzal és üveghengeres felvonóval. Hoffzsätter Béla és Domány Ferenc cég, Cserba Dezső terve, 1937. 61., 64. Ferkai 2001, 62. Pámer 155. 63. Szegő-Haba 103. 65. Szilágyi Erzsébet fasor 61. Előkertes lakóház. Wanner János, 1935. Pasarét és környéke, 64., 66., 67., 68. Dayka Gábor utca 83. Sámsondi-Kiss Béla saját háza héjbetonból. 1944. Budapest, 164. 69. Dohány utca sarok, Broadway mozi, később Filmmúzeum udvar alá süllyesztett nézőtere. Domány Ferenc, 1938. Pámer, 261.

34.

70. Madách tér 6., a Madách (később Örkény) Színház nézőtere.
Gerlóczy Gedeon, 1940. 71., 72., 73., 74., 75. Petőfi Sándor utca 12.
– Párizsi utca 6. Sarokbérház üzletsorral és passzázsral. Bejárat és
lépcsőház. Gerlóczy Gedeon 1941–42. 76. Tárogató út 98/b. Lakó-
épület. Árkay Bertalan 1939–40. 71. Pámer 160. 70., 72., 73., 75.,
76. HAP Posztumusz, 74. Szegő–Haba 103.

72 71
75 74 73
70 76

35.

78 80
77 82
79 81

77., 78. Péterffy Sándor utca, MABI kórház és rendelő, Hüttl Dezső és Hegedűs Ármín, 1933–34. Bővítés és a várócsarnok Hidas Lajos, 1941. Lővei 40., Pámer 231.
79. Tanács körút és Rákóczi út kereszteződése, MTA bérház, Hüttl Dezső, 1939–40, Rákóczi út 4. Georgia-ház, Baráth Béla és Novák Ede, 1935. Magyar Művészet, 1985, 944. 80. Dob utca, Postaigazgatóság, Rimanóczy Gyula–Hidas Lajos–Papp Imre, 1940. Pámer, 212. 81. Nagyszombat utca, Árpád Gimnázium, Hidas Lajos–Papp Imre, 1940. Magyar Művészet, 1985, 946. 82. Székesfehérvár, Romkert és Kötár, Lux Géza, 1936–38.

36.

83., 84. Szécher utca, a Budapesti Mérnöki Kamara (Magyar Mérnök és Építész Egylet) székháza és közgyűlési terme, Wanner János, 1940. Építészet, 1941, 4. 85. Szabadság tér, Pénzügyi Központ, Nyíri István és Lauber László, 1938–40. Major, 1960. 86. Fiumei út, OTI Magdolna Baleseti Kórház és Központi Rendelőintézet, Gerlóczy Gedeon és Körmeny Nándor, a rendelőtömb Brestyánszky Tibor, 1939. HAP Posztumusz, 102. 87. OTBA Kútvölgyi úti kórház, Csánk (Rottmann) Elemér, 1942. Ferkai, 456.

83 85
84
86 87

37.

88. Pannonhalma, Bencés Főapátság bejárata, Kiss Tibor, 1940. 88., 90., 91., 94. HAP Posztumusz 89., 90. Budapest, Mészáros utca 5. Szilágyi Erzsébet Gimnázium, főbejárat és az íves szárny részlete, Weichinger Károly (Hübner Tibor) 1935–36. (89. Pámer, 1986.) 91. Budapest, Városháza terve, 1937, építése 1948, makett kép, Weichinger Károly (Kertész K. Róberttel). 92. Pécs–Mecsekalja, Pálos templom. 93. Balatonboglár, katolikus templom, Kotsis Iván, 1932. 95. Állami iskola terve Sorostélyon, Kotsis Iván, 1913. 94. Csorna, katolikus templom, Körmendy Nándor, 1937. Kézikönyv, 1082.

96. Budapest, Szabadsághegy, Rege utca, egykori Gyopár Szálló. Fischer József, Pécsi Eszter, 1936. Major 1960. 97. Galyatető, Nagyszálló, Puskás Károly és Uray György, 1936–37. Lővei, 32. 98. Sopron, Károly-kilátó, Winkler Oszkár, 1933–35. HAP, Winkler. 99. Budapest, Széher utca 48., villaépület, Kósa Zoltán, 1934. Ferkai, 253. 100. Kútvölgyi út 13/b. Villa, lekerekített sarokloggiával, Kósa Zoltán, 1935–36. Ferkai, 457. 101. Áfonya utca 3. Villa, Pogány Móríciz irodájában Janáky István, 1935–36. Ferkai, 62. 102. Budapest, II: János Pál Pápa tér, OTI bérház-csoport, Árkay Bertalan, Faragó Sándor, Fischer József, Heysa Károly, Ligeti Pál, Molnár Farkas, Pogány Móríciz, Preisich Gábor, Vadász Mihály, 1934. Magyar Művészet, 1985, 455. 103. Budapest, Margit krt. 29., udvaros kettős bérház. Platschek Imre, 1936–37. Budapest, 106. 104. Bem József utca 7. bérház, Hofstätter és Domány cég, feltehetően Cserba Dezső. Ferkai, 72.

88 90
89 91
93 94 95 92

38.

96 97 98
101 100 99
102 103 104

39.

105., 106., 107. Budapest, Margitsziget, a Palatinus strand, öltözősor és bejárat, Janáky István, 1937. Sipos Edit fotói, Tímár Péter légi fotója. 108., 109., 110. Budapest, Fő utca, 68. Az Anyag- és Árhivatal székháza. Főhomlokzat, Gyorskocsi és Fő utcai nézet. Janáky István és Szendrői Jenő 1942. Építészet 1942. 4. szám.

40.

105 108
106 109 110
107 111
112 113

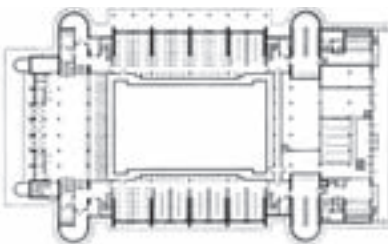

111., 112., 113. Ferihegy, a repülőtér forgalmi épülete, ifj Dávid Károly–Szabó Márton, terv 1941–42. A helyreállított állapot, 1955. 1949-ig elkészült részek, a lebombázott F-szárny, 1945. Modern és Szocreál.

58. Budapest, Margitsziget, Nemzeti Sportuszoda, alaprajz és metszet, Hajós Alfréd, 1929.

59. Budapest, Kelenföld, 80 m fesztávú autógarázs, Menyhárd István, 1941.

60. Budapest, Fővárosi Autóbuszgarázs, metszet. Hüttl Dezső, Mihailich Győző, 1931–33.

61. Veszprém, a Völgyhíd vasbeton szerkezete, Folly Róbert, 1936–37.

57. A székesfehérvári városháza átépített állapota

az ipari munkások és a polgári rétegek lakásai között, amit az árszint is tükröz. A harmincas években a jól felszerelt (felvonó, központi fűtés stb.) luxuslakás építési költsége tömegterfogat egységre (lm^3) számítva ötven-hatvan pengő, a szerényebb igényű lakásé mintegy huszonöt pengő volt, a falusi vagy tanyai lakóházé ennek is csak harmada-negyede.

Budapest lakossága 1915-ben 870 902 fő, 1919-ben pedig már 1 051 374 fő volt. Ez 1926-ra mintegy 85 ezer fővel lecsökken, s az 1919-es év lakosságának számát csak 1936-ban éri el újra. Ekkorra viszont 1919-hez képest, amikor 360 ezer szoba volt, már 502 ezer van. A két világháború időszakában az országban összesen 96 ezer lakás és 174 ezer szoba épült, és még így is súlyos feszültség forrása volt a lakáshelyzet, különösen a túlzásúfolt, leromlott, régebben beépült területek lakásviszonyai miatt. A lakásépítés ellentmondásait az is jellemzi, hogy 1933. novemberben, a gazdasági válság vége felé 13 500 budapesti lakás állt üresen.

A lakáskérdés nemcsak a fővárosban okozott súlyos feszültséget, bár a lakásépítés bővülése itt volt épp a legmagasabb a tőke érdeklődése miatt, ahol kialakult a „spekulációs bérház”, az Új Lipótváros típusa is. A lakáshelyzet országos problémává súlyosodott a világválság idején, ez volt az oka annak, hogy a CIAM-csoporton kívül mások is foglalkozni kezdtek a lakásproblémával. Nem a jelentős lakóegyüttesek tervezői (az igazán értékes épületek többnyire nem a szociális lakásépítés feladatai közül, hanem a kor magas igény szintű megoldásai közül kerültek ki), hanem más szociális érzékű építészek indítanak mozgalmat e téren. Ez szükségszerűen a népi építészet helyzetének és értékeinek jobb megértéséhez, s ezzel kapcsolatos gyűjtéshez, kutatáshoz vezetett.

A háború után az építőipari tevékenységben, az építés jellegében a húszas évek konzervatív szemlélete még jórészt érvényesült, a háború előtti időszak szakmai technológiai és eljárásrendszerre jelentette szerényebb anyagi lehetőségek között is a szakmagyakorlás alapját. A kő használata költséges volta és munkaigénye miatt korlátozottá vált, a vakolat-architektúra díszítőrendszeréhez azonban még jelen volt a szakmában a képzett „facsádos kőművesek” gárdája. A téglaszerkezet esetében a kisméretű téglák használata általánossá vált, a harmincas évek vasbeton pillérvázás lakóházépítésében pedig a könnyített kerámiaelemek, ikersejtéglák és válaszfalalakok, kőszivacs hőszigetelő elemek is megjelentek. A fűdém szerkezetek többsége vasbetonszerkezet, vázás téglaidomokkal kombinálva. A szakipari területeken továbbfejlődtek a fém nyílászáró szerkezetek, anyagtakarékos asztaloszerkezetek terjednek el, a kapcsolt gerébtokos rendszert a második világháború idején már kiszorítják az egyesített szárnyú szerkezetek.

A két világháború közötti építéssel, amely a harmincas évek elejétől újra felcsatlakozott az európai építészet fejlődési folyamatához, technikai szempontból is modernizálódott. A negyvenes évek elejének említett budapesti építésze, Gerlóczy Gedeon Petőfi Sándor utca–Párizsi utca sarkán épített üzletsoros, passzázzsal rendelkező bérháza (1942–44) vagy Baleseti Kórháza (1937–39 Körmeny Nándorral), Nyíri István és Lauber László Szabadság téri Pénzintézeti Központja (1938–40), Rimanóczy Gyula Dob utcai Postaigazgatósága (1937–39), vagy Csánk Elemér Kút-völgyi úti OTBA-kórháza (1941–42) műszaki megoldásokban nemzetközi összeméretésben is magas színvonalú. Hasonlóan, mint az Árpád híd, amelyet Széchy Károly vasbeton gerendahídként, később szélesíthetően tervezett és épített meg.

A háború előtti években felgyorsult modernizáció az építés más területein is jelentős eredményeket ér el. A mérnök Folly Róbert 1936–37-ben épített veszprémi vasbeton ívszerkezetű völgyhídja a tájalakító szerkezet kitűnő megoldása. Ő a városmajori templom vasbeton konstruktöre is. A héjkonstruktőr Menyhárd István (1902–1961) és Padányi Gulyás Jenő tervezik a Hamzsabégi úti fővárosi autóbuszgarázst ívtartók fölé épített hat centiméter vastag héjszerkezetsorral. Az 1939–40-ben megépített csarnok abban az időszakban nemzetközi szinten is a legnagyobb fesztávú ilyen szerkezet volt.

Az építőipar a századforduló hagyományait követve továbbra is magas minőségi szintet nyújt. A húszas évek végével az építés korszerűsítése is megindul, fellendül az épületgépészet, a köz-

ponti fűtés és felvonóépítés, az igényes burkolóanyagok természetessé válnak. A harmincas évek említett, főútvonalakon épülő bérházai, a budai villák, a Napraforgó utcai lakótelep ennek az igényességnek a mintapéldái. A Fejér és Dános cég vagy Sorg Antal kivitelező vállalata és több más vállalkozó kitűnő szakmai minőséget produkálnak lakó- és középületek esetében is. A harmincas évekbeli hazai lakásépítés értékeinek megbecsülését hosszú ideig gátolta a budai családi házak vagy többlakásos villák, illetve a szintén polgári lakóigényt kielégítő Szent István parki bérházak társadalmi szerepének lebecsülése, „burzsoá” voltuk pellengérré állítása. Ezek jelentős részében az ötvenes években új bérlők jelentek meg, a lakások nagy része társbérletté vált, később sokat leválasztottak, két lakássá alakítottak. A hivatalos házkezelési kirendeltségek sem fordítottak kellő figyelmet a lakásállomány e múltra emlékeztető szektorára, gyorsan megindult az erkölcsi avulással együtt a kényes szerkezetek, a lapostetők párkányainak vagy belső vízvezetésének tönkremenetele, a homlokzatok és a belső világ lepusztulása.³⁸

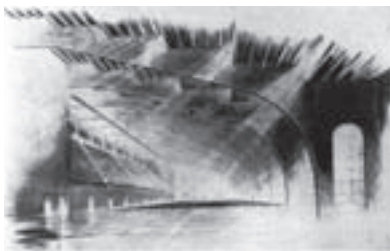
Nagyszerű szerkezetépítő teljesítmény volt Sámsondi-Kiss Béla könnyű vasbeton elemekkel, mintegy egytized épületsúllyal épített Dayka Gábor utcai saját lakóháza 1944-ben. A szöveteszerkezetes eljárás során igen vékony, három-négy centiméter vastagságú, gipszszaluzó formába öntött, s így a gipsz segítségével „megdermesztett” nagyszilárdságú betonból áttört szekrényes falakat, pilléreket és fődémelemeket készített, ezekből építi fel – részben bútorzatként is kihasználva az elemeket – új építési elveken alapuló házát.³⁹ Sámsondi-Kiss az első hazai emeletemeléssel rendszer, az „önszerelő szerkezetek” és számos más, szabadalom értékű technikai újítás kidolgozója, mint ahogy a negyvenes években még itthon dolgozó Olgyay testvérek, Aladár és Viktor is az.

Olgyayék és Sámsondi-Kiss még együtt vesznek részt 1947-ben a fővárosi Duna-part újjáépítésére vonatkozó pályázaton Héjház-tervükkel. Az ikrek 1947-ben az Egyesült Államokba mennek, a Princeton Egyetemen a klimatikus építéssel foglalkozó könyveik jelzik az ökológikus építészet témájában úttörő szerepüket (*Solar Control and Shading Devices*, Princeton, 1957; *Design with Climate*, Princeton, 1963). Olgyayék emlékét itthon egy meg nem valósult érdekes városrendezési gondolat, a katonai amfiteátrumhoz vezető út ötlete is őrzi, a tervpályázaton született óbudai Via Antiqua gondolata (1936).

A háború után azonban rajtuk kívül is igen sok építésszel lett szegényebb a hazai építészet. A háborúban elesettek mellett, akik közül sokan munkaszolgálatban, kirekesztésként haltak meg, vagy üldözöttként koncentrációs táborban, jelentős volt a harcok elől menekülők száma is. Csak a Dániáig vándorló műegyetemi csoporttal több mint nyolcvan építész ment el, s ezeknek alig több mint a fele jutott haza: többen elhunytak a háborús bombázások során, és a főváros ostroma alatt is. E háborús veszteséget növelték 1948-ig, a vasfüggöny lezárulásáig az emigrálók. Együttvéve: alkotóinak több mint negyedét veszítette el építészetünk a második világháború következményeként.

38./ 1990 után ébredtek csak rá az új vagy régi tulajdonosok lakásaik és házaik elhanyagolt voltára és értékére. 1990-ben alakult meg például a Pasaréti Polgárok Köre, amely a házak felújításán túl is sokat tett a környezeti értékekért. Évente építészeti találkozókat szerveztek az elődeit tisztelő szakma képviselői számára, kiadványokat jelentettek meg (ilyen pl. *Pasarét és környéke, építészeti séták*, szerk. Vargha Mihály. Arturia, Bp., 2000), műemléki védettségre tettek javaslatot. A házak szakmai minőségét jelzi, hogy az említett 53 mű 56 hazai szerzőjéből csak tizenegy építész neve nem szerepel terjedelmi okokból e fejezetben.

39./ *Székely fufang a vasbetonban*. Molnár Farkas vitája Sámsondi-Kiss Bélával. Híd, II. 16. sz., 1941. április 8., 44–45. Főszerk. Zilahy Lajos, felelős szerk. Kállay Miklós. Ebben a számban Zilahy Lajos búcsúztatja Teleky Pált, valamint megjelennek Móricz Zsigmond, Kodolányi János, Tamási Áron – akik Németh Lászlóval együtt a lap szerkesztői – Nagy Lajos, Tersánszky J. Jenő írásai és József Attila 15–16 éves korában írott ismeretlen versei is, amiket József Jolán tett közzé. Móricz Virág Szőnyi István műterméről, Kassák Lajos Farkas István Galériabeli kiállításáról ír. Három hónappal háborúba lépésünk előtt Kassák cikkét így kezdi: „...napjainkban, ha nem is él gyönyörűséggel az ember, vannak köztünk olyanok, akik a külső körülmények hatására nem tértek le egyéni utaikról, dolgoznak és produkálnak a világvihar közepette is.”

Kotsis Iván tanítványainak munkáiból:

62. Magyar Művészetek Múzeuma. Szabó Árpád, 1938–39.

63. Idegenforgalmi Épület a Tabánban. Szrogh György, 1937–38.

64. Fedett uszoda a Szent Imre herceg úton. Juhász Jenő, 1941–42. Hallgatói tervek, III. évből.

65. Falusi asztalosmester lakóháza. Farkasdy Zoltán, 1943–44.

66. Fürdőépület vidéki város zárt sorú utcájában, Jánossy György, 1943–44.

Válogatott irodalom a 3. fejezethez

ÖSSZEFOGLALÓ MŰVEK

A magyarországi művészet története 7. Magyar Művészet 1919–1945 1–2. Szerk. Kontha Sándor, a szerk. munkatársa Tímár Árpád. Akadémiai Kiadó, Bp., 1985. Az építészeti rész szerzője Kubinszky Mihály.

A modernizmus kezdetei Közép-Európa építészetében. Lengyel, cseh, szlovák és magyar építészeti írások a 19–20. század fordulójáról. Szerk. Keserű Katalin, Haba Péter. Ernst Múzeum, Bp., 2005.

A népi irányzat továbbélése a magyar építészetben 1918–1950, Az OMF Magyar Építészeti Múzeumának kiállítási katalógusa. Szerk. Pusztai László, Hadik András, Fülöp Csilla. Bp., 1987.

Ferkai András: *Buda építésze a két világháború között.* MTA, Bp., 1995; *Pest építésze a két világháború között.* Szerk. Ferkai András, további szerzők: Branczik Márta, Hajdú Virág, Molnos Attila, Oláh Éva. Modern építészetért Kht., Bp., 2001.

Ferkai András: „*Nemzeti építőművészet.*” A „nemzeti” fogalomjelentés változása a két világháború közötti építészetünkben. Kandidátusi értekezés. Bp., 1993; uő: *Nemzeti építészet a polgári sajtó tükrében* I. rész, 1920–1930. ÉÉT, 1989/3–4., 331–364; *Viták a nemzeti építészetéről* II. rész, 1930–1939, ÉÉT, 1994/3–4., 255–274.

Merényi Ferenc: *A magyar építészet 1867–1967.* Műszaki Kiadó, Bp., 1970.

Modern építészeti lexikon. Szerk. Kubinszky Mihály. Műszaki Kiadó, Bp., 1978.

Pámer Nóra: *Magyar építészet a két világháború között.* Műszaki Kiadó, Bp., 1986; 2. kiad. Terc, Bp., 2001.

Új magyar építőművészet I. Szerk. Györgyi Dénes, Hüttl Dezső, Kozma Lajos. Sajtó alá rendezte Györgyi Dénes. Budai István kiadása, Bp., 1935; *II.* Szerk. Györgyi Dénes, Hüttl Dezső. Vál. Irsy László, Kozma Lajos. Sajtó alá rendezte Györgyi Dénes. Budai István kiadása, Bp., 1938.

MONOGRÁFIÁK

Gábor Eszter: *A CIAM magyar csoportja.* Akadémiai, Bp., 1972.

Glatz Ferenc: *Tudomány, kultúra, politika. Gróf Klebelsberg Kúnó válogatott beszédei és írásai.* Európa, Bp., 1990.

Granasztói Pál: *Vallomás és búcsú.* Magvető, Bp., 1961.

Halász Árpád: *A budapesti városháza bővítésének tervpályázata.* Bp., 1940.

Jánszky Béla: *A magyar formatörekvések története építészetünkben.* Bp., 1929.

Kiss Tibor: *A Sziget vidék és az Ormánság népének építésze.* Bp., 1943.

Kiss Tibor: *Befejezetlen önéletrajz. Kiss Tibor építész (1899–1972).* HAP Galéria, Bp., 2007.

Kozma Lajos: *Das neue Haus.* Zürich, 1941.

Kozma Lajos: *Az új ház.* Corvina, Bp., 1978.

Kós Károly: *Erdély. Kultúrtörténeti vázlat.* Erdélyi Szépművészeti Céh, Kolozsvár, 1934; *Szépirodalmi,* Bp., 1988.

Kotsis Iván: *Írások, házak, tanítványok.* BMGE Lakóépülettervezési Tanszék, Bp., 2009.

Lapis angularis. Források a Magyar Építészeti Múzeum Gyűjteményéből. Hauszmann Alajos, Kozma Lajos, Kotsis Iván, Borbíró Virgil, Fischer József és Gáboros Lajos írásai. OMVH Magyar Építészeti Múzeum, Bp., 1995.

Lapis angularis II., idem, Foerk Ernő, Vágó József, Warga László, Fábíán Gáspár, Molnár Farkas és Nyíri István írásai. OMVH Magyar Építészeti Múzeum, Bp., 1998.

Major Máté: *Az építészet új világa. Tanulmányok.* Magvető, Bp., 1969.

- Major Máté: *Egy gyerekkor és egy kisváros emléke*. Magvető, Bp., 1973.
- Major Máté: *Férfikor Budapesten*. Szépirodalmi, Bp., 1978.
- Mezei Ottó: *Bauhaus*. Gondolat, Bp., 1975.
- Mezei Ottó: *Molnár Farkas*. Akadémiai, Bp., 1988.
- Miskolczy László–Vargha László: *A Nagykunság vidék népének építészete*. A Magyar Ház Barátai, Bp., 1943.
- Moholy Nagy László: *Az anyagtól az építészetig*. Corvina, Bp., 1973.
- P. Szűcs Júlia: *A Római iskola*. Corvina, Bp., 1987.
- Passuth Krisztina: *Moholy Nagy László*. Corvina, Bp., 1982.
- Rácz Zoltán: *Borsos József és Debrecen modern építészete*. Csokonai, Debrecen, 1990.
- Régi-Rerrich Béla: *A szegedi templomtér*. Verlag Meider der Baukunst, Bp., 1932, Rerrich Béla, *A szegedi templomtér*. Vámosy Ferenc utószavával, Press Kontakt, Szeged, 2002, (hasonmás kiadás).
- Béla Rerrich*. Meister der Baukunst sorozat, Genf, 1930.
- Tóth Kálmán–Nászay Miklós: *A Balaton vidék népének építészete*. Balatoni Intéző Bizottság, Bp., 1936.
- Padányi Gulyás Jenő–Miskolczy László–Tóth Kálmán: *A Fertő vidék népének építészete*. Magyar Ház, Bp., 1937.
- Preisich Gábor: *Vallomások*. Szerk. Bojár Iván András. Kijarat Kiadó, Bp., 1999.
- Rimanóczy Gyula 1903–1958, Weichinger Károly 1893–1982*. Szerk. Hadik András, Hajdú Virág, Prakfalvi Endre, Ritoók Pál. Az OMVH Magyar Építészeti Múzeumának kiadványa, Bp., 1994.
- Vágó József: *Városokon keresztül*. Bíró Miklós, Kiadvállalat, Bp., 1930.
- Vámos Ferenc: *Budapest városképének átalakulása József nádor korától napjainkig*. MMÉEK, Bp., 1926 (különnyomat).
- Vámos Ferenc: *Lechner Ödön*. AMICUS, Bp., 1927.

Megjegyzések az Irodalomhoz

Az 1945 előtti korszakra irányuló építészettörténeti kutatás figyelme, szemléletének változása nyomon követhető az ötvenes éveket követő szakirodalomban. Voltak, akik képesek voltak megőrizni objektivitásukat a politikai-ideológiai nyomás egyoldalúságaival szemben, a közelmúltra vonatkozóan azonban ez nyilvánvalóan nem volt könnyű. Az időrendi megjelenés elemzésével, többször kiadott művek szövegváltozásaival lenne csak bizonyítható, hogyan befolyásolta a hivatalos ideológia – az anyagi keretek, személyi feltételek biztosításán túl – a kutatás és könyvkiadás több szűrőn ellenőrzött irányításával, a publikálás lehetőségével egyes időszakokban a tudományos és alkotói tevékenység lehetőségeit és szemléletét. Még a legkorrektebb művek újra kiadott és javított vagy átdolgozott szövegeiben is jól érzékelhető a változás a korai és később újra megjelent kiadványok hangnemében, lásd pl. Rados 1961 és az 1971-es kiadást. Különösen a nyolcvanas években oldódik az addig hol csökkenő, hol erősödő egyoldalúság és elfogultság.

Az ötvenes évek egyoldalú dogmatizmusa érzékelhetően 1960-tól kezd csillapodni. Major Máté 1960-as egyetemes *Építészettörténetének* III. kötetében a magyar 20. századot Lechner és Lajta egy-egy műve mellett Málnai, Kozma, Molnár Farkas és Fischer József, Nyíri és Lauber két műve és Rimanóczy temploma képviseli. Rados Jenő *Magyar építészettörténete* 1961-es első kiadásában is már tárgyilagos képet fest a korszakról, a szegedi Dóm térről is megemlékezik. Jó rendszerezést és széleskörű áttekintést nyújt Merényi Ferenc olaszul már 1968-ban, magyarul 1969-ben kiadott *A magyar építészet 1867–1967 c.* kötete. Ellentmondásokról inkább a résztémák

vagy a hiányok nyújtanak képet. 1970 körül jelennek meg az első CIAM témájú és más modern kutatásokat összegező művek (Gábor Eszter 1972; Mezei Ottó 1975; Beke, Varga 1970), még előbbi Preisich Gábor–Benkhard Ágost: *Budapest építésze a két világháború között*. ÉKTK, 1967/3–4., 461–524.

A nemzedékváltással és a kutatók szakmai érdeklődésének szabadabbá válásával lesznek gyakoribbak a korszak szakmai irányzatait tárgyilagossában értékelő írások (*Modern Építészeti Lexikon* 1978). A Magyar Építészeti Múzeum 1981 októberében rendezett kiállítása után a Műemlékvédelem 1982/2. száma is összegez Walter Gropius, Fischer József, Preisich Gábor, Császár László írásaival. Nagy Elemér Padányi Gulyás Jenőről írott megemlékezésében (MÉ 1982/6., 61.) már a dogmatizmus éveiben háborús bűnösként kezelt és említett Dél-Amerikában elhunyt építész szerepét értékeli újra. Ferkai András, Dévényi Tamás ugyanekkor az *Opeionban* (1982/ I. évf. 2. szám. 13–21.) Rimanóczy Gyula (1903–1958) életművét elemzi, megemlítve a Kisrabló Társaság szerepét is a korban. U.ők az I/ I. számban (10–17.) Janáky István életművét elemezték. A korszakról a két nagyobb összefoglaló mű (Pámer 1986; Kontha 1985) a nyolcvanas évek közepén jelent meg.

A részletekben is elmélyült további kutatás a nyolcvanas évek végén indult Ferkai András két-éves Soros-ösztöndíja idején, ennek eredménye a budai (Ferkai 1995), majd a pesti oldalról készített (Ferkai 2001), a fővároshoz illő szakszerű és alapos feldolgozás. Ferkai András kutatásainak terméke egy cikk is: *A társasház, mint a budapesti lakóházépítés megújításának egyik módja*. *Ars Hungarica*, 1992/2.

Súlyos fél évszázad után látjuk tisztábban a követelményként hirdetett „nemzeti építészeti” körüli viták ellentmondásait is. Lásd e problémakörrel a kultúrakutatás újabb eredményeit az irodalomban, Ferkai András kutatásait összegező értekezését és *A modernizmus kezdetei Közép-Európa építészetében* c. Ernst Múzeum kiadványt (szerk. Keserű Katalin és Haba Péter, 2005). Utóbbi közép-európai környezetünkben vizsgálja korabeli írások összegyűjtésével a 19–20. század fordulóján a népi és nemzeti fogalmakhoz kapcsolódó építészeti törekvések kulturális érvrendszerét és szándékait, az előző műhöz hasonlóan a különböző kultúrák megértésére törekvő mai európai szellemben, amelytől azonban Kertész K. Róbert 17. jegyzetben említett írása sem esik messze. Abban az időben született az is, mint Fülep Lajos *Magyar Művészet*hez kapcsolódó, Lechner Ödön építészetével foglalkozó, 1916 körüli gondolatköre.

A korszak folyóiratai

Építés–Építészettudomány	ÉÉT
Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények	ÉKTK
Magyar Építőművészet	MÉ
Magyar Mérnök és Építész-Egylet Közlönye	MMÉEK
Tér és Forma	

AZ ÖRÖKSÉG SZEREPE KULTÚRÁNK MEGÚJULÁSÁBAN

„Akik azt sugdossák közöttetek, hogy az ősök szokásán nem kell változtatni, azoknak tudni kellene, hogy az ősi szokásokhoz való ragaszkodás semmi más, mint a tévedések káros belénk rögződése. Figyeljenek az ilyenek azokra a változásokra, amelyek napról napra a szemünk láttára születnek mind a politikai és házi életben, mind az egyházban és az iskolákban.”¹

Apáczai Csere János (1625–1659)

1./ Apáczai gondolatát az MTA Építészettörténelmi és Elméleti Bizottsága 1987. november 6-i „A hagyománytisztelet erkölcsese és értelme” nyilvános ülésén idéztem, a rendszerváltás előtti időszak átszervezése idején. Az elmaradott hazai állapotok bírálatával a még Utrechtben megjelent *Magyar Encyclopaediában* (1655) és az 1854-ben Gyulafehérváron megjelent *Magyar Logikátska* függelékében a fiatalságot tanulásra biztató Tanács részében is foglalkozik. Az Apáczai Csere János-díj 1973-tól a kimagasló pedagógiai munka miniszter által adományozott elismerése. *Építés-Építészettudomány*, 1989/1–2. 38.

2./ Walter Gropius: *Apolló a demokráciában*. Corvina, Budapest, 1981. 77–78. Gropius eredeti előadása az *Architectura Record* 1964. máj-júl. számában jelent meg, és messze túllép a korai Modern Mozgalom gondolatvilágán. Kimondja: „A mérhetetlen, az irracionális és megmagyarázhatatlan kovácsa, ez teszi egyszerűvé. Az ilyesmit nem lehet leírni vagy megtanítani. Csak van! Ez teszi a halandó ember számára érthetővé az élet jelenségeit és kontinuitását, és ez alkotja a hagyomány mérföldköveit.” *Építés-Építészettudomány* 1999–2000/1–4. 130–131.

3./ Alea lat. kocka, kockázat, véletlen. Az aleator játékos fogalmából zenei irányzat is született, amelyet véletlenszerű kompozíció jellemez, illetve költészeti stílus, amelyben a szabad asszociáció és a véletlenszerűség, a sokféle esély dominál. A szürrealizmusban a képzőművészetben is megjelent a mélylélektan indokaival, de a logikai-matematikai gondolkodásban is új utakat nyitott.

Nem mondunk újat azzal, ha Apáczai három és fél évszázad távlatából hozzánk szóló üzenete alapján megállapítjuk: a modernizáció és ebben az ember anyagi-gazdasági létének teljes átalakulása, az ipari forradalmak és a mindenezekből következő, az emberi viszonyokat a művészetekben is meghatározó szemléleti változás Ruskin-Morristól a századfordulón át a Modern Mozgalomig nem más, mint az újkori gondolkodás terméke. A korábbi nemzedékek gondolkodásmódjának e sajátos vonását, a nívum és a műalkotás kérdését vizsgálva a múlt és jelen építészetiében, érzékelhetjük e szemléleti változást a goethe-i gondolatától (hadd idézzem itt ezt is:

„Semmit sem szabad visszakívánnunk, ami elmúlt, csak az örökké új van, amely a múlt kibővített elemeiből formálódik, mert az igazi vágy mindig alkotó, újat, jobbat teremt.”²

a gropiusi szándékokon át egészen napjainkig, e modernizáció dekadenciába futó szakaszáig, válásáig. A nagyratörő remények és a valóságos történelmi haladás ellentétének tükrében hívők már elvesztették magabiztosságukat; a művészet belső válságát és alkotói folyamatát is átható válsága egy sokkal mélyebb társadalmi háttérre utal vissza, amelyet nevezhetünk világgazdasági korszakváltásnak is, amely azonban egészében sokkal szélesebb és átfogóbb annál, hogy csupán gazdasági (még ha világgazdasági) jelzővel illessük is. Számítalan tünet tükrözi e jóval előbb kezdődő, de lényegében mintegy két évszázados folyamatot, amelynek előszakaszai, a felvilágosodás vagy a nagy francia forradalom épp a kétosztatú világrend felbomlása nyomán került újra az érdeklődés homlokterébe. Kiragadhatnánk talán a filozófia példáját is, amely a descartes-i racionalizmustól a hermeneutika ontológiai tételektől idegenkedő világáig, a szétesés sajátos belső fejlődési folyamatáig ível, ami végül is már csak a kijelentéstartalmak összefüggésrendszerét volt hajlandó tényként kezelni, felismerve a kocka hatlapúságában rejtőzködő aleatorikusság tényét, vagyis véletlen voltát, többértelműségét.³

E fejlődés sajátos logikájaként végül is minden korábbi érték felbomlott. „Minden érvényét veszítette, mégis minden fennáll” – idézhetnénk a szinte szállóigévé lett mondást, amely – minden pozitívizmuson túl – e pozitívumok negatívumát is jelzi.

A válság lényege – a művészet hagyományos értékrendje feloldódásának folyamata ezt tükrözi csak – valószínűleg mélyebb tartalmú, mint az említett jelenségek, s nyilvánvalóan a hosszú évszázadok óta alakuló, az elmúlt két évszázadban felgyorsuló – s így 1968 után külön fejlődési szakaszra tagolódó – emberi-történelmi átalakulásban rejlik. Lehet önmagunkban is e válságról elmélkedni, a társadalomtudományok azonban nyilvánvalóan mélyebben, többretegűen, tudományos érvénnyel vázolják fel e válság lényegét. Nem kívánom a ma már rendelkezésre álló elemzések hosszú sorait sem felidézni, egyedül az értékválság tényére szeretnék Hankiss Elemér negyven évvel korábbi, lényegében első vizsgálatait alapján hangsúlyt tenni.

4./ Körösfői-Kriesch Aladár: *Ruskinról s az angol praeraffaelitákról*. Budapest, 1904.

5./ Pál Balázs: *Kós Károly*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983.

6./ Chesterton, Gilbert Keith: *Hagyományok és hazugságok*. Budapest, 1920.

Hankiss – miközben az értékelő rendszerek történeti válságainak okait sorra vette – mint jelentős tényezőt emeli ki, hogy: „A modern élet sokat emlegetett bonyolódása és felgyorsulása is jobban érinti, jobban zavarja a társadalom értékelő rendszereit, mint megismerő rendszereit. (...) Különösen érzelmrendszerünk küzd ... igen nagy nehézségekkel ... az érzelmi nevelés nemhogy fejlődött volna, de visszafejlődött az elmúlt évszázadokhoz képest.”

Megállapította azt is: „Az értékinformációk rendezése és az egymással nehezen összeegyeztethető, illetve egymásnak ellentmondó értékinformációk közötti döntés módszereinek és stratégiáinak kidolgozása ma gyakorlatilag megoldhatatlan feladat.” Továbbá: „Az emberi és társadalmi tudatot nap mint nap ezrével ostromló értékinformációk rendezésének és az értékellentmondások megoldásának nincs manapság sem adekvát elmélete, sem adekvát gyakorlata.” (Hankiss 1977)

Az értékválság eredetét és 19–20. századi változásait 1945-ig e kötetben lényegében nyomom követtük a modernizációs változások során a ruskin-morris-i gondolatvilágtól Körösfői-Kriesch Aladárig⁴ vagy Kós Károlyig⁵ (1904-ben így ír Körösfői: „Négy hosszú évszázadon át ereszkedett le folytonos lejtőn feltartóztatlanul az európai ember művészete – s ennek a lejtőnek a legalsó fokát talán a múlt század első felében élte át”; vagy 1923-ban Kós Károly: „Azóta négy hosszú századon keresztül csúszott, majd zuhant lefelé feltartóztatlanul az európai ember művészete...”). Mindketten Ruskint idézik, hogy a korábbi értékek felé való visszafordulása után már a 19. század második felének eklektitájával is szembeforduljanak. Körösfői historizmus elleni kritikájában úgy viszi tovább a Ruskin által vallott művészeti etikát, az őszinteség igényét: „Aki egy elmúlt kor művészetét fel akarja idézni, az vagy másokat ámit, vagy önmagát ámitja, vagy tudatlan, vagy hazug”, s közben ő is, Kós is felügyel a népművészetre, mint a megújulás egyik lehetséges gyökerére. A 20. század eleje az az idő, amikor Chesterton⁶ is megfogalmazza zseniális paradoxonait a „Hagyományok és hazugságok” kettősségéről, hogy azóta is érzékeljük a tradíció (az érték-hagyományozás, az értékek továbbvitele, a tudatos örökség vállalása) jelentőségét és a konvenciók (a gúzsba kötő hagyomány, az „ősök szokásai”-nak) terhét; a hagyománynak azt az oldalát, amit már a 19. század is „az emberek fejében kísértő” tehetetelként fogalmazott meg.

Idéztük Fülep Lajost is, aki miközben már 1917-ben felismerte a technikai jelleg általánossá válását – amely tudjuk jól, milyen rohamosan rombolta szét a Körösfői és Kós Károly által, vagy Bartók és Kodály által felismert értékforrást, a néphagyományt – aminek a rohamos fejlődése még ma is sokat ígérő és nélkülözhetetlen. Elgondolkodik arról is, mi történik akkor, ha „az utánunk következő korszakban, a technika elveszítene azt az első helyet az értékek skáláját, amelyet ma elfoglal”; de nemcsak erre utal, hanem arra is, hogy – és itt talán már nemcsak az első világháború végzetes tanulságaként mondja ezt ki – ez a kor „a pusztaság létét tartja legfőbb értéknek”. (Fülep 1974)

Úgy hiszem, itt, ebben rejlik a jelenlegi, az egész világra kiterjedő modernizáció értékválságának – és a modernizáció árnyoldalai 1968 után érzékelhető megjelenésével már egyúttal megkérdőjeleződésének – gyökere is. Annyit megértettünk talán: a technika valójában nem cél, hanem eszköz, s így nem is a legfőbb érték, hanem csak az életforma-változás fontos eszköze. Természetes az is, hogy sokan a technikai fejlődést a legfontosabb életfeltételnek, az élhető jövő zálogának tekintik.

A 20. század szörnyűségei arra is figyelmeztettek: a pusztaság létét könnyen megsemmisíthető. S nemcsak a pusztításokra, a szörnyűségekre gondolok itt, hanem korunk egyik belső ellentmondására, ahol a személyes lét – vagy jólét – viszonylagos értékei iránt támadt vágyalom miatt sokak számára nem lényeges többé az emberi lét kontinuitása, értelmét veszti a vélt „önmegvalósítás” során az emberi életvilág fenntartása, a közösség, a család és az utódokról való gondoskodás. Az értékválság valóban létünk alapjait terjed, a választott életforma esetén az emberiség jövője válhat bizonytalanná.

A kérdés az: a társadalmi lét alapjait, értelmét, értékeit és minden vonatkozását egyaránt érintő mély belső válság idején lehet-e (és kell-e) egyáltalán építészeti értékekről, nívumról és örökség-

ról, az örökség megőrzéséről és hagyománytiszteletről beszélni. Nem véletlen, ezért megértőnek kell tehát lennünk, ha szinte mindenki máshol és máshogy keresi e belső válságból kivezető utat, másképp fogalmazza meg a saját maga által vallott értékeket.

Van, aki a néphagyomány tiszteletét hirdeti egy olyan korban, amelyben az szinte visszahozhatatlan, és vannak, akik archetipikus elemekre építenek, mítoszt, mágiát emlegetve, s vannak, akik az organikus, szerves gondolkodásmód, az élő eleven építészeti lehetőségeit, belső logikáját keresik. Bármennyire tarka az elbizonytalanodott, mégsem nélkülözhető építészeti ideológiák, a művek mögött álló, néha botcsinálta, néha nagyon is megalapozott eszmék-gondolatok világa, építészetiünk képe, bár változatos és ellentmondásos, egészében szürkébb, mint az ideológiák; viszonylagos hasonulásra-egyöntetűsége kényszerít a gazdaság közepes fejlettsége, az anyag- és pénzhiány, a technológiák merevsége és számtalan más, jól ismert tényező; szabályozóink, mechanizmusaink, szinte egész gyakorlatunk.

A mottóként idézett Apáczai-gondolatsorra, hogy az ősök szokásán szabad-e változtatni, a mi már előregedett nemzedékünk a hetvenes-nyolcvanas években kényszerült választ adni. Az 1968-as év az „emberarcú szocializmus” elutasításával a voluntarista modernizáció idején a kelet-európai reformeszmék elnyomásának bizonyult, de a hatéves reformlendület után hazánkban a gazdasági-társadalmi kísérletek mellett 1975-ben még a Rubik-kocka is megszülethetett az újítások jeleként.

A Cambridge-Oxford-i „két kultúra versengésének korában” ugyan a természettudományok szemléletének és a társadalomtudományok-humaniorák látásmódjának ütközése mindannyiunkat megérintett, azonban mechanikus értelmezése miatt még a rendszerszemlélet látókörbővítésében is csalódtunk, majd a káoszelmélet egyensúlykeresésre ösztönző gondolatvilága és az útkereső kísérletek évtizedeiben nemzedékem átélte és érzekelte a posztmodern elmélyülő válsága folyamán az új koreszmék minden ideológiát elutasító és jóformán minden kötelmet csak elvetni, leépíteni, dekonstruálni, deheroizálni kívánó tagadás ellentmondásait. Az avított társadalmi értékrendszerek merev elutasítása számtalan más válságtünettel együtt – amelyek 1989-ben a kétpólusú világrend egyik hatalmának széteséséhez vezettek – még csak jelezte az olyan új kultúra iránti igényt, amely majd válaszolni tud „azokra a változásokra, amelyek napról-napra születnek mind a politikai és háziéletben, mind az egyházban és az iskolában”, vagyis a mindennapi életvilágban és a ráépülő kultúra egészében.

E négy évtizedben a válságtünetek ismétlődése, a környezetpusztulás elleni védekezés elmulasztása számos más ismert jelenség mellett csak újabb bizonyítékként szolgált a fejlett világban meglévő eszközök és gondolatvilág gyors avulására. Nyilvánvalóvá vált azonban az is, hogy az elmúlt időkben kialakult új technikai eszközrendszer, a kommunikáció legfőbb közvetítőeszközévé vált elektronikus-digitális nyelv, gondolkodásmód és képi világ már egy új kultúra kiépülését fogja szolgálni.

Ez a négy évtized mutatta meg a digitális alapokon rendkívüli sebességgel terjedő és roppant bőséges információtömeg természetes újszerűségét, anélkül azonban, hogy az átalakuló életvilág és kultúra által felvetett számtalan megoldandó problémára a valóban alkalmas és végleges válaszok megszülettek volna. E téren nyilvánvalóan ugyanolyan módon és arányokban követtük el hibáinkat, mind bármely más nemzedék. Szakmai köreinkben a jól ismert szállóige terjedt el: szakértő az, aki minden esetben rendszeresen és magabiztosan követi el ugyanazt a hibát! Emlékeztessé vált az is, amikor tudományos konferencián magas intézkedési jogú szakértő kimondta 1965-ben a településfejlesztés általa felismert törvényszerűségét: „Minden nemzedék felépíti saját városát!” A panelszerű házigyári lakásépítés megindítása idején hangzott el ez a gondolat, amikor a vasbeton szerkezetű építésmódja miatt száz évre lehetett becsülni. Három nemzedék sorsát, életformáját gyermeknevelési lehetőségeit döntötte el e pártállami intézkedés még a következő két generáció számára is.

Könyvem bevezető részében idéztem Pilinszky János gondolatát, amit most talán érdemes megismételni: „Minden művészet: világmodell. Az ‚egésről‘ készült híradás. Szemben a tudományok bizonyított részizgazságaival, a művészet a bizonyíthatatlan egész kifejezése. De attól, hogy bizonyíthatatlan, nem kevésbé reális. Míg a tudományos igazságot pillanatról pillanatra, lépésről lépésre a logika szabja meg, a művészet mondatról mondatra, ecsetvonásról ecsetvonásra, vésőtűtől vésőtűtésre választás gyümölcse. Csodája mégis épp az, hogy nagy és érvényes alkotásaiban mégse hat önkényesen, hanem olyan egyetemes igazságot közvetít, mely attól, hogy bizonyíthatatlan, semmivel sem kevésbé reális. Ellenkezőleg. Meggyőzőbb minden bizonyított realitásnál: a teljesség lélegzétvétele.”⁷

Kétségtelen, hogy az építészettel foglalkozó elemzésünkben a sajátosságok más kérdései előtt kell járnia a társadalmi-gazdasági rend, a szociális szféra kérdéseinek. Az építészet ugyanis valóban a társadalmat szolgálja, e tevékenység minden vonatkozásában, megítélésében és felelőségében is társadalmi. Az építészek szolgáltatást nyújtanak, s csakis ilyen módon tudnak formát alkotni. De ez a tevékenység végtelenül változatos és gazdag. Meghatározottsága bonyolult és sokoldalú, egyaránt egyéni és társadalmi. Legfőképp: emberi tevékenység, amely emberi környezetet hoz létre. A humán-ökológiai tevékenység téri világot, „második természetet”, sajátos formai rendet teremt. Ezért művészet is. Ezért kifejező, s ezért nemzeti is. Azonos adottságok és determináció mellett is eltérő. Szakmánk szakított a tévhittel, hogy bennünket csupán a mű esztétikai értékei érdekelnek. De szakítottunk azzal a tévhittel is, hogy az emberi tevékenység eredménye embertelen lehet. Emberi jegy, emberi jelleg hatja át tevékenységünket, amelynek eredménye is hordozza ezt a jegyet, ez az eredmény, az épített emberi környezet tehát – ki kell, hogy mondjuk – érzékelhető, konkrét emberi-társadalmi minőségek hordozója: emberi jellegű, az emberi totalitás értelmében, vagyis esztétikai. Az emberi lényeg tárul fel az általunk teremtett világban, ahol az emberi lényeg a maga valóságában a társadalmi viszonyok összessége.

Jól tudjuk azt is, hogy fontos sajátosságunk, talán a legfontosabb, hogy az ember „válaszó lény”,⁸ s azt is, hogy minden ember érték- és érdekevezérelt. Ezt az angol filozófia a 18. század végén, saját nemzedékem pedig az előző század hetvenes éveinek reformszellemében, majd a rendszer-váltás idején átérezhette, s minden új modern nemzedék megtanulhatta. Az is nyilvánvaló, hogy minden változás érdekében „az ősök szokását” nem csak meg kell ismerni, hanem Gadamer tanácsai szerint „meg kell érteni, értelmezni és alkalmazni”, ha nem a saját kárunkon akarunk tanulni.

Saját tapasztalataink megértésének segítségével kell elűzni a korábbi kultúra kihülése, elernyede, elvesztése idején az ebben is mindenkit fenyegető sorstalanná válás veszélyét, megragadni az útkeresés, esélyválogatás lehetőségét, a válság káosza után együtt megteremtve az egyensúly állapotát, kultúráját.

Amikor örökségről, annak birtokba vételéről és megőrzéséről, vagy a szellemi kultúra világáról mint hagyományról, illetve annak tartalmáról beszélünk, azt kérdezzük valójában, segítheti-e bármilyen hagyaték saját kultúrája felépítésében a digitális világ technikai eszközeivel már élni tudó jövő nemzedékeit. Szükség van-e egyáltalán bárkinek a történelmi múlt gyakorlati célokra alig felhasználható örökségére, megújíthatók-e régmúlt idők elavult életformához tartozó téri-tárgyi világa, tapasztalatai, szokásai, tudásvilága egy új életvitel számára?

Bízom abban, hogy építészeti kultúránk évezredek örökségének és fontosabb értékeinek megismerése talán mégsem elavult gondolat, az egyes művekkel való időnkénti találkozás, a tudatos kapcsolat a saját belső szakmai világunk fenntartásában, továbbépítésében nélkülözhetetlen.

Az új kultúra létrehívása, kibontakozása érdekében nyilvánvalóan el kell végezni a régebbi értékek sajátos felülvizsgálatát. A dekonstruktivizmus e programot meghirdette, de a feladatot elvégezni senki sem volt képes. Kós Károly felhívását kell követnünk: össze kell gyűjtenünk múltunkból a megfaragott köveket, kultúránk örökségéből nagy figyelemmel kell kiemelni és megőrizni az egyszer már kimunkált értékeket.

7./ *Építés-Építésztudomány*, 1999–2000/1–4. 102. lásd a könyv elméleti bevezető tanulmányának 13. jegyzetét is.

8./ Lásd a bevezető tanulmány 1985-ös előadásszövegének 22. jegyzetét is, Lukács 1976, III. 359.

Bizonytalanságunk legyőzésére a már említett Gadamer, a művészet hermeneutikai megközelítésének úttörője bátorít fel, amikor a „tudomány előtti tudás” (a társadalomtudományok művelésében nem bennfentes szükségszerűen csak ezen a szinten gondolkodhat), vagyis a tapasztalat jelentőségéről és módszertani sajátosságáról ír a *Megértő tudományok*ban. Miközben hangsúlyozza: „az előzetes tudás, amely nyelvi világorientációkból nő hozzánk, ... mindenütt szerepet játszik, ahol élettapasztalatot dolgozunk fel, ahol nyelvi hagyományt értünk meg, s ahol társadalmi étellel van dolgunk”. Vagyis ott kell kiépítenünk korunk új kultúráját, ahol bizonyos tapasztalattal már rendelkezünk.⁹

Ez a megértő közelítés – bár természetszerűen elfogadja korunk alapmagatartását, az ontológiai iránti kételyt, az ideológiák elutasítását – mégsem mondhat le a totalitást, az egész egységes szemléletéről, hiszen ez épp az épített környezet sajátos adottsága; az emberi mű mindig megkülönböztethető lesz a hódvárak vagy a természetvilágától. Ez az emberi belső egység épp az, amelynek intellektuális és érzelmi jegyeit-sajátosságait s minden kultúrában központi szerepét elemezni-felkutatni szeretnénk.

E – lényegében bölcséleti, mert a totálisra, az egészre vonatkozó – megközelítés nehézségeit, e belső egység szokásos elutasítását, a fragmentum iránti posztmodern igényt és számtalan más jelenséget nem kell említenem itt, hiszen az elemzés során szükségszerűen felmerülnek azok az érvek, jelenségek, szellemi igények-tendenciák, amelyek az ilyen – a technika alkotói s a természettudomány művelői számára a maguk területén mégis evidens – egységben látás lehetőségét tagadják, kétklik, tiltják. Benne élve korunkban, sajátunk már a szkepszis; messianisztikus hitek omlása kíséri évszázadunkat, amelyben alkotómunkánk viszonylagosságának tudata (a pusztulás erőivel szemben is) erősíti aggodalmunkat.

Az épített környezet értékei, a műszaki haladás lehetőségei és megjelenése az építésben – problémái ellenére – mégis az építés értelmébe vetett meggyőződésünket erősíti. Nem Augustinus hite ez: „Credo, quia absurdum!” (Hiszem, mert lehetetlen!), hanem épp a mégis lehetségesbe, egy új szinten kibontakozó építő-formáló emberi kultúra és az embert körülvevő, befogadó környezet lehetőségébe vetett hit, amelyet lehet és kell szolgálni. Nem is egyféle művészeti vallás, amelyet el lehet utasítani; a megújuló térbeli környezet világa roppant emberi lehetőség, amelyhez „csak” a technika eszköztárát kell ésszerűbben használni, értékkepző lehetőségeit feltárni, s a környezet pusztítását-pusztulását kell megfékezni; nos, ez napjainkra a lét kategorikus imperatívusza, a továbblépés végrehajtandó parancsa. Az emberi élet anyagi és szellemi, régi nyelven testi és lelki egységére, értékeire irányuló gondolkodás, az ebből fakadó célok, szándékok, és cselekvés egysége nélkül nem lehet a harmadik évezred küszöbén tovább élni.

Korunk legfontosabb jelensége annak az új eszköztárnak a megjelenése, amely az emberi kultúra teljes átalakulásához vezet, amelyben minden mélyen emberi sajátosság és viszonyrendszer szükségszerűen átalakul-megújul, annak érdekében, hogy Gadamer szavaival „a tudomány előtti tudás”-ból, vagyis a korábbi tapasztalatokból, életfeltételekből kialakuló tudásállapotból egyetemes célokat maga elé kitűzni tudó új emberközösség további átgondolt munkával, a tudomány segítségével új emberi életformát, kultúrát legyen képes teremteni. Ennek a széleskörű alapokra épülő, szigorúan konvergens gondolkodásmódnak a megteremtése volt a technika eddigi legjelentősebb vívmánya, amely logisztikai gondolkodásmódjával rohamos tempóban fejleszti a természettudományokra épülő világképet. A kérdés csak az, hogy ez a műszaki- és természettudományokra épülő világkép képes-e a teljes emberi kultúra világát magába foglalni, vagy csak a háborúk új eszközeit fejleszti ki.

Az adathalmazok határtalanul gyors feldolgozására alkalmas technikai eszközrendszer teszi lehetővé anyagi kultúránk teljes átalakulását, és annak a jövő érdekeit szolgáló elképzelhetetlen mértékű bővülését. Ez ugrásszerű hatékonyság-emelkedéssel szolgálhatja az anyagi környezet és a teljes emberi életvilág megújulását, a földfelszínen tovább élni akaró, lélekszámát is megsokszo-

rozó emberiséget. Az évezredek óta emberi munkával végzett tevékenységek területén sokkal hatékonyabb ismétlésre-utánzásra, a mechanikus folyamatok újszerű tervezésére, irányítására kell, hogy képes legyen a jövőbeli emberi közösségeket irányító kultúra rendje és intézményrendszere. Az elektromos világ digitális nyelvén készülő programok az emberi közösségek előtti lehetőségek végtelen sorát nyithatják meg, ezzel minden eddiginél fejlettebb kultúrák alapjai lehetnek. Mindez viszont csak akkor jöhet létre, ha a digitális kultúra összeépül a választást is magába foglaló emberi mentalitással, a múltra való emlékezéssel (enélkül nincs jövő sem), megértő érzélemvilággal, meggyőződésen alapuló felelős döntésekkel az emberi közösségek jóformán minden szintjén.

E digitális világ mégis olyan, legfeljebb logisztikai hurkokkal gazdagított eszközrendszert jelent, aminek már a nevében is eleve benne rejlik e kettősség. Csak a másik, az eszközöket, eljárásokat, a működést irányító ember, a „válaszoló lény” képes választani, célt kitűzni, dönteni, programozni minden területen, aminek a digitális elvrendszer alkalmas eszköze lehet. Nem a gép, hanem a rendszer használója az, aki választ, irányít, utat, megoldást keres, és e választás sokféle lehetőséget kínál.

Az ember dönt és döntéseiben, szándékaiban, elhatározásaiban, mentális vágyaiban képességei, saját szubjektív személyisége, szellemi kultúrája, látásmódja, tudása, tájékozottsága is jelen van. Belső szabályozó rendszere, érzelmi, magatartásbeli vonásai, képzettsége, tehetsége, személyiségének sajátosságai s egyúttal a közösség reá sugárzó szellemi, erkölcsi, politikai kultúrájának meghatározó vonásai, gyökerei mindannak, amit a humánus lényegének, ember voltunk jellemzőinek tekintünk. Ez már nem a gép nyelvének a szűkebb világa, hanem az az emberi kultúra, ami egyúttal mindenki számára a saját cselekedeteiért való felelősséget is jelenti.

A kultúra megújításának kérdéseit, az örökséggel élni kívánók kötelezettségeit említettem, amit e kötetben is összegeztünk, s nem kell összegeznem újra, hiszen minden nemzedéknek saját feladata, hogy megértse a nekik is „beszélő öreg házak” szavait. Építészeti öröksége értékeit és sajátosságait minden nemzedéknek újra fel kell fedeznie, s meg kell értenie ahhoz, hogy a történelmi múltú tájban s épített környezetben élni, vagy ha kell, változtatni tudjon.

El kell azonban arról gondolkodnunk, mit tekintünk sajátunknak abból az épített környezetbeli közös örökségből, amit gyakran változó történelmünkben befogadó szellemű népünk alkotott. Mit kell és indokolt a magyar építészeti kultúra részének, értékének, emlékének tekinteni az Európai Unióban együttélő közép-európai országok közösségének? Beszélhetünk-e egyáltalán a nemzeti építészeti lehetőségeiről és sajátosságairól? Beszélhetünk-e egyáltalán nemzetről, a magyar nemzet kultúrájáról, arról a bensőségesebb világról, amiért tehát az Európai Unió régióiban a nyelvek saját kultúrája sem szűnhet meg, az otthonérzet pedig szűkebb vagy tágabb értelemben hazát is jelenthet?

A helyi identitás, a regionális vagy tartományi kultúra megnevezésére nem lennének elfogadható fogalmaink? Természetes számunkra az, hogy európaiak is vagyunk, s ez egyféle szubnacionális azonosságtudat, egyféle partikularitás, amely azonban mégis felemelő érzést rejt, s az egyetemes emberi vonások felé mutat.

G. B. Shaw mondta ki: „Egy egészséges nemzet éppen annyira nincs tudatában a nemzetiségének, mint az egészséges ember a csontjainak, de az ettől még ott van.” Nem hiszem, hogy a nemzeti építészeti vonatkozásában előbbre jutottunk, mint az UIA XIII. kongresszusának 1978-ban tartott ülésein, amelynek fő témája az „Építészeti és nemzeti fejlődés” kérdésköre volt. Erre a kongresszusra nyolc rövidebb tanulmányt küldtem, amelyből három megjelent az UIA mexikói kongresszusának dokumentumaiban. Magyar nyelven csak egy háromszáz példányban 1999-ben megjelentetett kiadványban, a MÉSZ Elméleti Közleményeinek második kötetében közöltem, ezért az akkori tanulmányorsóból néhány bekezdés szövegét idézem, Bartók Béla legfontosabb gondolata körébe foglalva. *A nemzeti építészeti lehetőségei és sajátosságai* című tanulmányom ismert mottója volt:

„Az én igazi vezéreszmém... amelynek,
mióta csak mint zeneszerző magamra találtam,
tökéletesen tudatában vagyok:
a népek testvérré válásának eszméje...”

Az egyetemes fejlődés oldaláról közelítő gondolatsort itt nem szükséges ismételni, két bekezdés érveit a tanulmányt megelőző, a kongresszus fő témájához való hozzászólásból a Pilinszky-idézet után már így is említettem, a meghatározó összefüggések általam már kifejtett megközelítését pedig e könyvem bevezető fejezete is felvázolja, így az 1978-as írásból csak a záró gondolatsort szeretném az itt következőkben felidézni.

„Az építészet egyedi-konkrét vonásait meghatározó determináns-rendszer tényezői közül néha egyes tényezők kiemelkednek, különös súllyal érvényesülnek a determinációs láncban. Technológiai egyoldalúság és uniformizálás, térbeli elmeredés a városépítési elvek egyoldalú érvényesítése során, s a legkülönbébb torzulások az építészeti térszervezésben éppúgy eredményei egyes determinációs elemek túlsúlyba kerülésének, mint ahogyan az alkotó tehetség megnyilvánulása értéket teremthet ott is, ahol az anyagi-gazdasági tényezők, vagy jó néhány egyéb vonatkozás mostoha viszonyokat hoz létre. Az egyes nemzetek építészetében a felsorolt vonások mind érvényesülnek, a determinánsok végtelen sora hat. Különböző népek-nemzetek építészetének teljes egyezése éppúgy lehetetlen, mint ahogyan szükségszerű a fejlődés hasonló fokán álló nemzetek (például az európai szocialista országok) építészetének bizonyos fokú hasonlósága, megegyezése. Az eltérés, a nemzeti jelleg azonban ezeknél is jól kirajzolódik, megragadható, érzékelhető. E nemzeti sajátosságok elkülönítése, felmutatása az egyetemes szellemi értékeket gazdagítja és örökké újraéledő célt tűz az alkotó ember elé, önnön világunk kibontakoztatásában. A sajátos, nemzeti vonások kiformálódása az emberi-társadalmi fejlődés szükségszerű formája, az emberi lét megkerülhetetlen velejárója, szépségének egyik forrása.

Az egyedi művek értékét legalábbis fő vonásaiban anyagok-szerkezeti adottságok és igen sok más tényező mellett a konkrét alkotó személyisége határozza meg. Fontos tényezők a tervező és a kivitelező sajátos körülményrendszere, az építő ember formaalkotó képessége és szándéka, különös tekintettel az építettő, s még inkább a tervező személyiségére, s így az ő alkotói vágyaira, képességeire, tehetségére, művészi, önkifejező törekvéseire, s ennek korunkban olyan sokféleképpen megnyilvánuló kifejeződésére, amely heroikus-brutális, plasztikus, expresszív vagy pszichológizáló építészetet, álarchitektonikát, vagy architektúrát és szerény remekműveket egyaránt teremt.

A partikularitás síkján egy hely, egy nép, egy nemzet építészetének jellegét már nem egy személy, hanem adott tehetséges, magasrendű alkotószemélyiségek térben vagy az idő láncában együttműködő csoportja alakítja. Minél többen éltek, élnek, tevékenykednek egymás után, annál színesebb és valósabb e hely, nép, nemzet építészetének sajátos jellege és magasabb az értéke is.

Az általános, egyetemes építészet síkján egy nép, nemzet építészete, többnyire csak akkor hat, ha nagyszámú tehetség jellemzi azt, s ezek törekvése egyetemes irányba hat. Csak így magyarázhatjuk meg a kis népek, például az örmények vagy a finnek szerepét, jelentőségét az egyetemes építészetben – a nagyszámú tehetség általános érvényűvé emelheti egy más adottságaiban szűkös lehetőségű nép építészetét is.”

Mies van der Rohe szavait idézve: »A forma nem munkánk célja, hanem eredménye.«¹⁰ A cél, munkánk célja, egyszerű volta ellenére önmagában is sokoldalú és összetett. Tudjuk, hogy a mű megvalósításában a tartalmi döntések az elsődlegesek, a forma elsődlegesen a tartalmi-társadalmi sajátosságokat tükrözi, s olvad össze épített világunkban átfogó emberi Renddé, emberi tartalmaikat kifejező formává, környezeté.

Végső soron nem vész el a már említett kifejezés sem, a sajátos művészeti jelleg, hanem magasabb szinten, az egyetemeshez tartozásban valósul meg, bontakozik ki. Korunk fő tendenciái az ál-

10./ A Magyar Építőművészek Szövetségének Elméleti Sorozata, III. füzet, Mies van der Rohe írásaiból (fordításkézirat), MÉSZ, 1972. 11.

talános vonásokat erősítik. A tárgyalakítástól az építészetten át a városépítés, térformálás egészéig terjed tudatos alkotó tevékenységünk hatósugara.

Mindezek nem ellentétes, hanem egymásban és egyidejűleg létező mozzanatok. Az emberi egyszerre és egyidejűleg egyetemes és egyéni; univerzális és partikuláris a maga sajátos nagyszerűségében. Azt is érezzük és tudjuk, hogy a partikularitás, a nemzeti különbözőség az egyetemes haladás emelkedő lépcsőfokain nem elválaszt, hanem összekapcsol. A sokféleség, a változatosság, az eltérések ébresztik fel érdeklődésünket, növelik információéhségünket, keltik fel az utazás, az élmények vágyát, s mindezzel a személyiség emberi, belső fejlődését szolgálják, a valóban szabad, sokoldalú személyiség, az egyetemes emberi vonások kifejlődését segítik. Mindennek végső feltétele Bartók Béla szavaival: »a népek testvérré válásának eszméje, a testvérré válás minden háborúság és minden viszály ellenére.« (Bartók Brevárium, Budapest, 1958. Cantana Profana, 261.)¹¹

Sajátos, fordított dialektika érvényesül természetesen a nemzeti kultúrák között az építészetben is, az egyes-különös-általános síkján, s erre épp az alkotótehetségek jelentkezése, kapcsolódása lehet példa, hiszen az együtthatás más népi-nemzeti kultúrák alkotói csoportjai között, vagy épp egy sajátos hely, kisebb közösség fejlődésének elválása a közöstől egyaránt lehetséges.

A népcsoportok, nemzeti kultúrák összetartozására, közös sorsára az egy nemzedéknél hosszabb ideig fennálló épületek esetében a másik nemzet kultúrájához való kapcsolódás irányítja rá figyelmünket. Egy adott mű, műemlék több évszázados története során gyakran jön létre olyan sajátos ellentmondás, hogy míg egy adott hely a mű esetében nem változik, az adott terület birtoklásában az idők során számos változás következik be. Kelet-Közép-Európa népeinek és a Kárpát-medencének a történelme gyakori változásokkal terhelt, s az adott helyen ez a népcsoportok hatalomváltásával, lakosságcsereivel vagy az ott élő lakosság kultúraváltozásával is együtt járt, a régmúlt időkben épp úgy, mint az elmúlt évszázadban többször is.

A nagyhatalmak hatalmi és gazdasági ütközőzónája volt ez a terület, amelynek a nyugati-keleti kereszténység és az iszlám kultúrkörök határozták meg eltérő életmódját és világszemléletét, alakították népeinek és formálódó nemzeteinek nyelvében és sajátosságaiban is különböző kultúráját s amelyben a történelem a birodalmak határait és befolyásuk hatásait is folyamatosan változtatta. Az elmúlt évszázad mindkét világháborúját a terület sorsának rendezetlensége és lefojtott belső feszültségei robbantották ki és a kétszeri, a határokat nagymértékben újrarajzoló kényszerbéke sem volt képes a kialakult új államok regionális kultúráinak egymáshoz illesztését, összhangját biztosítani.

A francia forradalom kétszázadik évfordulóján a „szabadság, egyenlőség, testvériség” bevált-hatatlan eszmerendszerére torz formában felépült világhatalom összeomlása után nyilvánvalóvá vált, hogy a szomszédos, saját kultúrával rendelkező népek, államok között az egymás iránti „szolidaritás, barátság és egyetértés” lehet csak a modernizálódó világ reális elvrendszere, s lehet az az eszme, amiben a határok nélküli Európa államai magasabb viszonyrendszerbe kerülhetnek.

Az Európai Unió kialakulásával és kelet-európai bővülésével vált lehetővé az, hogy ez a számunkra fontos környezet remélhetőleg végleges békére találjon. Úgy, hogy minden részében megőrizhesse saját népeinek partikularitását, nyelvét és nemzeti kultúráját. Közös történelmünk során hol együttélő, hol szembeforduló, de küzdelmeiben együtt szenvedő népeink sorsát az egymás iránti megértés segítségével kell a megnyugvás helyzetébe hozni, s csak így lehet közössé vált örökségünk értékeit is megbecsülni, megőrizni. A közös érdeket és összhangot szolgálva kell értékeinket felmérni és azokat, mint a közös emlékezet tárgyát kell többnyelvű, de ezer év alatt rokonná vált kultúránkba befogadni.

„Jogosan feltételezhetjük, hogy az Európai Unióban egyesült – eddig súlyos hátrányaikkal külön-külön küzdő – kelet-európai országok népei olyan új együttműködési lehetőségek előtt állnak, amelyek megsokszorozhatják fejlődési folyamataik hatékonyságát. Az európai béke és tolerancia megteremtése mellett épp ez az Unió egyik legfontosabb célja és megfogalmazott feladata.

11./ *Építészet és társadalmi fejlődés I. Az UIA XIII. Mexikói Kongresszusának dokumentumai. Magyar tanulmányok. A Magyar Építőművészek Szövetsége elméleti közleményei.* MÉSZ, Budapest, 1979.

Kelet-európai környezetünk országai közös múltunk és átélt sorsunk ellenére a különböző európai kultúrákhoz eltérően kötődnek, s ez a felzárkózás programjában különösen fontos lehet. A francia, német, holland, angol, északi vagy orosz kultúrákhoz kapcsolódó sokoldalúság, átgondolt és közös érdekű együttműködés esetén olyan jelentős előny lehet a felcsatlakozásban, ami az eddigieknél jóval távlatosabb jövőt ígér. E kultúrákra figyelő eszme- és tapasztalatcsere a kelet-európai tudományos, kulturális és gazdasági fejlődés gyorsításának legfontosabb feltételét.

Nem álmodozunk, ha azt valljuk, hogy a közös európaiságunk révén a szomszédos és többé-kevésbé azonos helyzetű országokban élő, a tudástársadalmat képviselő kétnyelvű és természetesen kettős identitású – régebben kisebbségi helyzetű, a jövőben viszont sokkal inkább összekapcsoló, közvetítő szerepű – úgy magyar, mint más nyelvi kultúrájú tudományos, művészeti és értelmiségi réteg a kelet-európai országok számára rendkívül fontos szerepet tölthet be. Ennek figyelmes hasznosításával úgy saját kulturális fejlődésünk, mint a környezetünket alkotó nemzeti kultúrák fejlődése is felgyorsulhat, közös figyelmünk látóhatára kitágulhat, világismeretünk alaposabbá, szomszédságtudatunk barátságossá válhat.¹² A digitális kultúra nyelvét a teljes embert képviselő gondolkodásmód teheti új egyetemes kultúra hordozójává, örökségét az emlékezés forrásává, új és értelmes egyetemes normarendszert teremtvé.

12./ Vámosy Ferenc: *Európai célok és a Domus Hungarica program. Egy kurátor töprengései.* In: *Az együttműködés esélyei. A Domus Hungarica ösztöndíjprogram első 10 éve 1997–2007.* Szerk. Görömbei András, Manherz Károly. Vizi E. Szilveszter–Hiller István bevezetőjével. MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság, Debrecen, 2007.

Válójában társadalmunk és ennek igény- és követelményrendszere bonyolultabb és összetettebb, mint ahogy az ezredforduló táján ezt feltételeztük. Az építészetben is kitágult a szellemi kiindulás lehetősége, mint azt a Modern Mozgalom egykori tételei vagy a közelmúlt későmodernjének elvei megengedték. Változott a korszellem és ízlés, más a véleményünk a környezetbe kapcsolódásról, illeszkedésről, az egyediségről és az általános vonásokról, a nemzetiről és az egyetemesről, a múlttól és a jelenről, a nívumról és a hagyományról, az újról és a régiről, az általunk alkotott minőségéről és az örökölt, az elődök által hagyományozott érték állandóságáról.

Épp ezért azonban hinnünk kell a változás, a kialakuló különbözőzés természetes voltában, de ennek ellentétében, a hagyománytisztelet jogosságában, s e kettő együttlétezésében, együttes igazságtartalmában is. A kultúra léte-folyamata – s ezen belül a továbbadás lehetőségének folyamata – sokan úgy gondoljuk, egyszerre olyan szakítás, ami azonban folytonos is. Megszakított, újjal tagolt, újra- és újrakezdett – minden egyéni lét végül is nagyszerű újrakezdés – s egyúttal folytonos, vagyis örökséget képező és továbbadott is nemcsak a közösség és egyén viszonylatában, hanem a közösség további formálódásának egésze szempontjából, hely, társadalom, nemzet léptékében és vonatkozásában is. Ez a kultúra sokoldalúan (és szükségszerűen) ellentmondásos is: ellentétes erők, múlt és jelen, osztály- és rétegviszonyok, helyi jelleg és nemzeti lét, fiatalok és öregek, írók és művészek, írástudók és írástudatlanok, számítástechnikával foglalkozók és kézművesek, hívők és szabadgondolkodók, kötöttségekbe ragadók és kötetlenek együtt és közös érdekekben egyaránt formálják és formálhatják azt.

E sokoldalúság elfogadásához – a számomra ellentmondásosnak tűnő elpusztítás vágyát leközdendő – saját nyitottság és belső tolerancia, a másféle iránti megértési szándék, türelem, önfegyelem, megértés és elfogadás kell. Időnként önmagunk elítéléteit (vagy igazoltnak vélt ítéleteit) is fel kell függesztenünk, egyoldalúságainkat le kell küzdenünk. Miközben belső világunk összhangját megteremtve, saját énünket visszafogva, megértéssel vagy legalábbis türelemmel közeledünk a tőlünk eltérő, másféle véleményhez, műhöz, léthez, jöhet csak létre az a magasabb egyetemes összhang, ami egy kor kultúrájának, építészeti értékeinek karaktere, stílusa lehet.

Az eltérő szemléletek ütközésében nem az elutasítás, hanem az értékek felismerése, megbecsülése, óvása, a régi és új értékek egyidejű jelenlétének, együttélésének tudomásulvétele, egy nagyvonalú tolerancia, elfogadó szándék érvényesülése lehet csak olyan felelősségteljes gondolkodásmód, amely e válságperiódusban érvényesülhet, akik a Kárpát-medencében ezer éve együttműködő népek utódai vagyunk. Mi, mindannyian felelősek vagyunk egymásért és örökségünk közös értékeiért.

JÓZSEF ATTILA: A DUNÁNÁL

1

A rakodópart alsó kövén ültem,
néztem, hogy úszik el a dinnyehéj.
Alig hallottam, sorsomba merültem,
hogyan fecseg a felszín, hallgat a mély.
Mint ha szívemből folyt volna tova,
zavaros, bölcs és nagy volt a Duna.

Mint az izmok, ha dolgozik az ember,
reszel, kalapál, vályogot vet, ás,
úgy pattant, úgy feszült, úgy ernyedett el
minden hullám és minden mozdulás.
S mint édesanyám, ringatott, mesélt
s mosta a város minden szennyését.

És elkezdett az eső cseperészni,
de mintha mindegy volna, el is állt.
És mégis, mint aki barlangból nézi
a hosszú esőt – néztem a határt:
egykedvű, örök eső módra hullt,
szintelenül, mi tarka volt, a mult.

A Duna csak folyt. És mint a termékeny,
másra gondoló anyának ölén
a kisgyermek, úgy játszadoztak szépen
és nevetgéltek a habok felém.
Az idő árjában úgy remegtek ők,
mint sírköves, dülöngő temetők.

2

Én úgy vagyok, hogy már száz ezer éve
nézem, amit meglátok hirtelen.
Egy pillanat s kész az idő egésze,
mit száz ezer ősz szemlélget velem.

Látom, mit ők nem láttak, mert kapáltak,
öltek, öleltek, tették, ami kell.
S ők látják azt, az anyagba leszálltak,
mit én nem látok, ha vallani kell.

Tudunk egymásról, mint öröm és bánat.
Enyém a mult és övék a jelen.
Verset írunk - ők fogják ceruzámat
s én érzem őket és emlékezem.

3

Anyám kún volt, az apám félig székely,
félig román, vagy tán egészen az.
Anyám szájából édes volt az étel,
apám szájából szép volt az igaz.
Mikor mozdulok, ők ölelik egymást.
Elszomorodom néha emiatt –
ez az elmulás. Ebből vagyok. „Meglásd,
ha majd nem leszünk!...” – megszólítanak.

Megszólítanak, mert ők én vagyok már;
gyenge létemre így vagyok erős,
ki emlékszem, hogy több vagyok a soknál,
mert az őssejtig vagyok minden ősz –
az Ős vagyok, mely sokasodni foszlik:
apám- s anyámmá válok boldogon,
s apám, anyám maga is ketté oszlik
s én lelkes Eggyé így szaporodom!

A világ vagyok – minden, ami volt, van:
a sok nemzedék, mely egymásra tör.
A honfoglalók győznek velem holtan
s a meghódítottak kínja meggyötör.
Árpád és Zalán, Werbőczy és Dózsa –
török, tatár, tót, román kavargó
e szívben, mely e multnak már adósa
szelíd jövővel – mai magyarok!

... Én dolgozni akarok. Elegendő
harc, hogy a multat be kell vallani.
A Dunának, mely mult, jelen s jövőendő,
egymást ölelik lágy hullámai.
A harcot, amelyet őseink vívtak,
békévé oldja az emlékezés
s rendezni végre közös dolgainkat,
ez a mi munkánk; és nem is kevés.

építészetünk

a 20. század második felében

1./ 1989-ben vált nyilvánvalóvá, hogy a teljes magyar történet vonatkozásában is újra kell gondolni az összefüggéseket, ezt a célt szolgálta a *Magyarok Európában* című kezdeményezés 1990-ben megjelent három kötete, s ebből Engel Pál első fejezetben idézett 1990-es műve.

Romsics Ignác már többször említett, 2004-re három kiadást megélt könyve értékénél fogva alkalmas arra, hogy munkám történeti háttérét jelentő műnek tekintsem. A század történelmi változásait, „a XX. századi magyar történelem egymást követő – s rendszerint egymást tagadó – nyolc nagy korszakát” széleskörű áttekintéssel összefoglaló mű az állam és politika, gazdaság, oktatás, társadalom, kultúra és művelődés, külpolitika tematikai rendező elvével mutatja be anyagát. Mivel az építészetet csak a gazdaság és életforma, illetve a város- és lakásépítés szemszögéből tárgyalja, másfélszer név között csak tucatnyi építész említ.

Bierbauer Virgil, Cséte György, Györgyi Dénes, Hajós Alfréd, Kozma Lajos, Major Máté, Makovecz Imre, Molnár Farkas, Möller István, Münnich Aladár, Rerrich Béla és Rubik Ernő reprezentálja a kultúra más területeinél szűkebbre fogott építészetet, míg a *Révai Új Lexikona*, amelynek szerkesztésében részt vettem, jellegénél fogva mintegy hatszáz építész nevét és alkotásait foglalta egybe, ami a jelen kötetnél is szélesebb áttekintésre adott módot.

2./ Romsics 1999, 268. oldal adata, korrigálva a főváros ostrománál elesettekkel, amiből azonban nem ismert, csak mintegy felére becsülhető a német katonák száma.

A világháborúk közötti két évtizedes, a harmincas években már egyféle rendeződést és fellendülést, fejlődést jelentő korszakot a második világháború pusztításait követően teljes társadalmi-politikai összeomlás zárta le.¹ A helyzeténél fogva kiszolgáltatott ország függetlenségét 1944. március 19-én a katonai megszállás felszámolta, lakosságát totális háborúba kényszerítette, rövidesen területét is hadszínterré tette. Az ország pusztulása azonban már 1943 telén, a második magyar hadsereg megsemmisülésével – 120 ezer halottal és tízezrek fogságba esésével –, illetve a nyári bombázásokkal megkezdődött, s a német megszállás után a vidéki zsidó lakosság, 440 ezer személy elhurcolásával folytatódott; több százezen a haláltáborok áldozataivá váltak. 1944 szeptemberétől tíz hónapon át a háború közvetlen pusztításaival már saját területünkön folyt, sok tízezer civil lakos életének kioltása mellett a nemzeti vagyon – városok és épületek, ipar és mezőgazdaság – jóformán minden értékét lerombolva. A főváros ostroma idején az elesett katonák és elpusztult civilek százezer főt meghaladó vesztesége után a civil lakosságból foglyul ejtett közel százezer személlyel együtt a háború folyamán összesen több, mint hatszázezer hadifogoly került a Szovjetunióba, s alig több mint a fele tért később vissza. Hazánk egymillió halottal és mintegy kétszázötvenezer végleg elmenekült állampolgárt veszített el e szörnyű évek folyamán.² Csak részben enyhítette a veszteségeket, hogy a háború után – önként vagy áttelepítettként – az 1920-ban elcsatolt területekről ismét több mint háromszázezer magyar települt át az anyaországba.

A háborút követően Közép-Európa befolyási övezeteinek nagyhatalmak közötti újrafelosztása hazánkat a Szovjetunió érdekszférájába utalta, s ez rövid néhány év alatt a társadalmi rendszer teljes átalakulásához, a meglévő termelési viszonyok felszámolásához, az államszocializmus rendszerének kialakításához vezetett. A következő négy és fél évtizedre Magyarország sorsa olyan nagyhatalmi övezetbe kötődött, amelynek államai döntő többségükben alacsonyabb társadalmi fejlettségi szinten álltak, mint Magyarország 1938-ban. Ez a tény minden szempontból determinálta a gazdasági-társadalmi fejlődés formáit és az emberi élet lehetőségeit. Az újjáépítés rövid szakasza (1945–1947) még teret adott a piacgazdaságnak, s egyúttal széles értelemben demokratizálta a háború előtti konzervatív berendezkedést, a fordulat évét követő önkényuralom dogmatizmusa azonban – ellentétes előjelekkel – az előző korszaknál jóval merevebb, egyértelműen totális diktatúrán alapuló társadalmi rendszert hozott létre. Az államszocializmus így kialakult centralizált tervgazdaságának tévutakkal terhelt négy évtizede erőltetett s többnyire külterjes, sematikus modernizációs céloknak rendelte alá az építészetet is. A szovjet hatalmi-politikai szféra 1989-et követő összeomlása és a rendszerváltás után ismét súlyos gazdasági válság és visszaesés következett be. E folyamatokon belül a szovjetizált rendszer politikai-társadalmi válságának korszakai, 1956 és 1968 jól érzékelhető belső sajátosságokkal rendelkező periódusokat is zárnak, amelyek így tovább tagolják az építészetben is az egyes történeti szakaszokat.

A függőségéből azonban az is következett, hogy 20. századi történelmünk objektív történeti áttekintése és elfogultságoktól mentes értékelése a század utolsó évtizedéig várattott magára. 1949–1989 négy évtizedének merev dogmatizmusa, különösen a 20. századdal foglalkozó munkákban a hetvenes-nyolcvanas években kezdett csak oldódni. Bár a távolabbi múlttól vagy rész kérdésekről nagy számban készültek elfogulatlan szemlélettel és új kutatási eredményeikkel figyelmet érdemlő művek, a terminológia és értékelő szemlélet egyoldalúsága tárgyi kérdésekben is gyakran megmutatkozik.

Az államszocializmus mint a társadalom átalakításának modernizációs modellje

A szovjet rendszerben kialakult államszocializmus – mint olyan eszmerendszer, amelynek célja a társadalom teljes átalakítása révén a kapitalizmust világszerte felváltó szocialista, illetve kommunista társadalom alapjainak a megteremtése – súlyos emberi szenvedésekkel járó utópiának bizonyult. A cél alkalmasnak vélt eszköze az erőszakosan felgyorsított modernizáció volt. Ezt szolgálta a társadalom és gazdaság intézményeinek központosítása, anyagi és szellemi folyamatainak ellenőrzése, a társadalom életének és a termelés minden részletének szabályozása, a minden más gondolatrendszert elutasító ideológiai nyomás és a tervgazdaság kényszerrendszere. A szovjet rendszer az iparosítást és az urbanizáció gyors fejlesztését vélte alkalmasnak arra, hogy az emberi életformát és környezetet a cél követelményeinek megfelelően átalakítsa, így sokak előtt maga a rendszer is évtizedekig egyféle modernizációs modell szerepét játszhatta.

Az államszocializmus által létrehozott, hírforrásaiban is zárt társadalom életét és működését a magyar társadalom 1945 előtt valójában nem ismerte. A háború előtt és alatt erről egyedül az ellenpropagandából, illetve a harctérről szabadságolt katonáknak az elmaradott vidéki viszonyokról szóló beszámolóiból, 1945 tavaszától viszont csak a rendkívül aktívan pártoló politikai agitációs tevékenységből tájékozódhatott. A háborút követő években a hivatalos propaganda nem a szovjet rendszer azonnali bevezetése mellett agitált, hanem a „népi demokrácia” megteremtésének szándékát, a munkás és paraszt állam berendezkedésének, ezen belül a haladó értelmiség szerepének és megbecsülésének szükségességét hangoztatta. A tömegtájékoztatás fórumai alig részletezték a kialakítandó életforma elemeit és jellegét, csak vágyott jövőképként sulykolták az újra egyoldalúan tájékoztatott köztudatba.

Az első évtized a társadalom átalakításának alig átlátható politikai küzdelmei közben az intézmények és az életforma megváltoztatásával telt, amihez eleinte mérsékeltebb eszközök kapcsolódtak, majd a hatalom kisajátításával egyre keményebbek. Sztálin halálával egyféle elbizonytalanodás következett be, s az ígért jövőkép és a társadalmi valóság szembesülése 1956 katarziséhoz vezetett. E társadalmi átalakulás időszaka történelmünkben ezért külön periódust jelent, amelynek folyamatait át kell látni ahhoz, hogy a kor belső viszonyait és jellemző ellentmondásait –, az osztályharc szüntelen éleződésétől”, az egyes társadalmi csoportok ütközéseitől az építészeti tevékenység teljes átalakulásáig – megérthessük. Ezekből az előzményekből az 1956-ot követő harmad évszázad folyamatai és történései is érthetőbbé válhatnak. Néhány, az események fő sodrát s az egész közel fél századot jellemző sajátosságot, meghatározó jegyet, illetve kötöttségekből következő ideológiai vonást kell ezért még mint a hazai átalakult társadalmi rendszer alapvető és feloldhatatlan ellentmondását megemlíteni.

A gazdasági-termelési tevékenység átszervezését irányító és a társadalmi élet minden területét központosító berendezkedés, a tőkés piaci termelési folyamatokat felváltó utasításos tervgazdálkodás a sztálini korszak szélsőséges dogmatizmusának átvételével és a diktatórikus eszközök működtetésével minden vonatkozásban az előregedő és konzerválódó szovjet modellt követte. Ez a kényszerű követő jelleg, a fejlett Nyugattól, az „imperializmus világától” ebből következő elzárkózás volt hazánkban is a rendszer elmeredésének, egyre súlyosabb ellentmondásai kifejlődésének és hosszú pangás után végső összeomlásának az oka. Az 1950–1956 közötti, előbb felerősödő, majd 1953-ban kissé felengedő társadalmi nyomás az 1956-os forradalom kirobbanásához vezetett. Az ezt követő több mint három évtized irányváltásai egyes időszakokban már nyitottabb politikai magatartást eredményeztek, időnként a világmodell egyes modernizációs tendenciái is hatottak. Következetes kibontakozásra azonban a hazai társadalom függősége és ideológiai korlátai miatt a társadalmi berendezkedés nem volt képes. Az időnkénti konszolidációs és újító kísérletek, a reformtörekvéseket hol elfogadó, hol elutasító, az „emberarcú szocializmus” 1968-as vágyképét is megtagadó rendszer végül nem tudott a társadalmi-gazdasági fejlődéshez valóban alkalmas célokat megfogalmazni és megvalósítani. 1947-től lassan, de folyamatosan növekedett,

majd 1973-tól még gyorsult is a világgazdaságtól való lemaradásunk. Ha e voluntarista modernizáció négy évtizedéről mérleget kísérelünk vonni, a fejlődést szolgáló és visszahúzó tényezőket és történéseket, a végbement változásokat és teljesületlen vágyakat kell egybevetni.

Az 1948-ban bekövetkezett társadalmi rendszerváltás, a fordulat évétől kiépülő államszocializmus modernizációs célrendszere a társadalmi intézményrendszert, a gazdaságot és a gazdálkodást, a munkamegosztást, és ezekkel együtt a társadalmi viszonyokat gyökeresen átalakította és központosította. A bevezetett tervgazdálkodás a hidegháború kirobbanása és a háborús fenyegettség nyomása alatt – bár kezdetben szociális célokat hangoztatva még tömegszimpátiát teremtett – a háborús készülődés terhét az államosítás segítségével azonnal a lakosságra hárította, egyre lejjebb szorítva az életszínvonalat. Az iparosítás, amely elvileg a társadalmi modernizációt kívánta megalapozni, nagyobb részében a hadiipar fejlesztését szolgálta. A célként kitűzött szocializmust építő ipari társadalom, a társadalmi változások háttérének megerősítésére irányuló szándék és a külterjes ipar munkaerővel való ellátása rendkívüli társadalmi mobilitást, hosszú évtizedeken át az új munkások több, mint egymillió tömegének állandó heti ingázást, ritmikus belső migrációt eredményezett. Az ipartelepítés a Bakonytól Borsodig terjedő ipari tengely területén már kezdetben új településrészek – mint Almásfüzitő, Várpalota –, úgynevezett szocialista városok – Dunaújváros, Kazincbarcika felépítésével – és néhány bányásztelepülés – Oroszlány, Tatabánya, Komló –, majd később Salgótarján fejlesztésével járt együtt.

Az építés és építészet átalakuló intézményrendszere, az egész építési tevékenység és ennek eredményei vagy a települések fejlődése végül is tükrözi a lezajlott társadalmi-gazdasági folyamatokat, e program jellegű társadalmi modernizáció voluntarista, egyoldalú jellegét, s egyúttal teljesítményeinek ellentmondásait, erőfeszítéseinek gyors kifáradását. A tervgazdálkodás időszakában a mindennapi fogyasztás korlátozásával létrejött „megtakarításokat” egyoldalúan beruházásokra koncentrálták, elvileg megteremtve a modernizáció alapjait. A tervgazdaság modellje azonban, bár szándékaiban az amerikai típusú nagyipari fejlődésen alapuló modernizációt másolta, hibái és belső tehetetlensége következtében mégsem bizonyult sikeresnek.

A technikai haladás természetes jelenségének tekinthető a szemlélettáulásnak az a sajátos fejlődése, amely ebben az időszakban a tárgytervezéstől az építészet egyes munkaterületein át a település-tervezésig hazánkban és másutt is végbement. Ezzel nem járt szükségszerűen együtt a tömegtermék minőségének egyenetlensége, lakóterületeink jó részének sivársága vagy a környezetszennyeződés helyenként már elviselhetetlen mértéke, hiszen ezekben többnyire nem a műszaki tervezés szellemi szintje, hanem inkább társadalmi állapotaink ideológiai szempontokból determinált helyzete és állapota, a voluntarista társadalompolitika döntéseinek kiérleletlensége és ellentmondásossága, illetve a közepes fejlettség állapotába történt korábbi visszasüllyedés ténye tükröződik.

A modernizáció erőszakolt, kényszerjelleggel érvényesített programja a négy évtized alatt ellentmondásai ellenére figyelemre méltó eredményeket is hozott. Az életforma átalakult, a közlekedés fejlődött, a lakások felszereltebbek lettek és energiaellátásuk korszerűsödött. Az építés elfogadható vagy tűrhető színvonalon valósult meg. A közművelődés átlagszínvonala viszonylagosan, bár nem kellő mértékben, emelkedett. A szocialista tulajdonviszonyok gátjai között is érvényesült bizonyos mértékű polgárosodás (illetve inkább kispolgárisodás). Eközben az értelmiségi pályák jó része elnőiesedett, hiszen az ökonomista elképzelés óvott attól, hogy a férfiak szakmunkáknál magasabb műveltséget szerezzenek, mert így kiürülhetnek a külterjesen gépesített fizikai munkahelyek. Egymilliónál nagyobb létszámú betanított munkás és anyagmozgató jelenléte jelezte a nyolcvanas években, hogy a posztindusztriális társadalom elérhetetlen távlatba került.

E modernizáció ellentmondásos következményeit épp az iparosítás külterjessé válása, gyors elavulása és a szükségleteket elmaradva követő – bár a hetvenes évek folyamán különösen nagy lendületű – tömeges lakásépítés és urbanizálódás környezeti problémái jellemzik. A már létesítése idején elavult technológiai szintű és termékstruktúrájú ipar alkalmatlan volt a továbbfejlesztésre,

az új követelmények rugalmas teljesítésére. Mivel sem a hetvenes, sem a nyolcvanas években nem volt képes megújulásra, e külterjes technológiák roppant áldozatokkal járó kiépítése, például a tisz házgyár telepítése lényegében elhibázottnak bizonyult.

A modernizáció említett szemlélettágulását elvileg képviselő – az aprófalvakat és a kis településeket, az ország legelmaradottabb területeit viszont elhanyagoló, életformájukat alig fejlesztő és létüket is csak tehernek tekintő –, de valójában politikailag irányított településfejlesztés hosszú ideig csak a fővárosra és a megyeközpontokra, illetve az ipartelepítésre koncentrálna fejlesztési eszközeit, miközben az egyoldalú modelleket követő lakásépítés a lakótelepek és a lakásállomány túlzott egyenmőségét és egyhangúságát idézte elő. Így fordulhatott elő, hogy bár fél évszázad alatt a lakásszám közel kétszeresére, négy millióra növekedett, és ennél is nagyobb mértékben modernizálódott, a lényegében házgyári panellakásokra és önerős családi lakóházakra redukált és eleve alacsony minőségűre tervezett lakásfejlesztés megvalósításával hosszú időre meghatározta a városi környezet minőségét, azt az építészeti környezetet, ami valójában már a jelen évezred életformáját korlátozza.

A nagyvállalati rendszerre épülő ipar és mezőgazdaság munkaerő szükséglete, valamint az urbanizáción és iparosodáson, motorizáción és a kényelmet szolgáló eszközök elterjedésén alapuló új életforma hatással volt a családviszonyok alakulására is. A nők termelésbe való bevonásának hatása, a gyermek eltartásához még így sem elegendő jövedelem és a társadalom létszámának fenntartásához szükséges átlagos lakásméret helyett a férőhelyhiányos állami lakásmo­dell előírt méretrendje volt az egygyermekes családmodell, így a demográfiai visszaesés és a fokozódó pangás egyik alapvető oka. Annak ellenére, hogy az ideológia a szocialista jellegű fejlődést, a teljes foglalkoztatottság elvét, az egyenlőség és szolidaritás eszméit, a jövő jelentőségét hangsúlyozta, a gyermekszám csökkenése és az életformaváltást késve követő, megoldatlan lakásviszonyok kétes jövőképet vetítettek előre.

E voluntarista modernizáció jellemzői közül érdemes néhány adatot összehasonlításként megemlíteni. A GDP dollár/fő viszonyok terén 1937-ben Magyarország egy főre eső nemzeti jövedelme az Egyesült Államokhoz viszonyítva 21,1 százalék volt; ez a háborús konjunktúra és visszaesések után 1960-ban 23 százalék, és a viszonylagos haladást jelentő hatvanas-hetvenes évek végére, 1980-ra különösen a mezőgazdaság fellendülése miatt 31,7 százalékra növekedett, az ezt követő pangás idején azonban ismét visszazuhan.³ Ez az érték a szocialista országok között mégis a legjobbak egyike volt, az úgynevezett „gulyáskommunizmus” látványos példája. Az 1941 és 1996 között a veszteségek miatt alig változó, 1980 után már csökkenésnek induló, a kezdeti 9,3-ról 1996-ra 10,2 millióra növekvő lakosság foglalkoztatottsága és urbanizálódása időközben teljesen átalakult. 1949-ben még 53,8 százalék volt a mezőgazdasági és 19,4 százalék az ipari lakosság aránya, 1990-ben már 15,4 százalék, illetve 31,0 százalék ez az arány. Átalakult a nemzedéki megoszlás és a családstruktúra: 1930-ban 4,2 az átlagcsalád létszáma, 1999-ben már csak 2,2; ezek között nagyszámú a csonka család, a gyermekét egyedül nevelő nő.

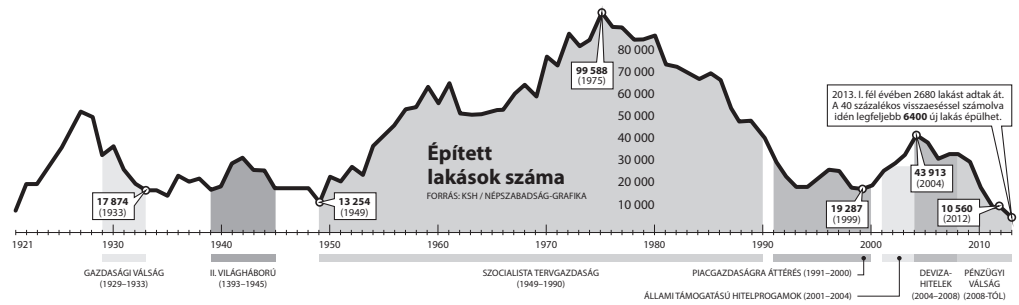
A demográfiai és munkamegosztásbeli modernizációs folyamatok szabták meg az urbanizálódás ütemét és a lakásépítés igényeit is. 1949-ben ötvennégy város volt, lakosságuk a népesség 36,8 százaléka. 1990-ig százhatvanöt települést minősítettek várossá, népességük a lakosság 61,9 százaléka. Ekkor a tízezres lélekszámnál kisebb 2904 községben már csak a népesség 38,1 százaléka lakott, többségük azonban a mintegy másfél ezernyi előregedett, ezer fő alatti aprófalvakban, egyre romló körülmények között. Az 1930-as 2 millió 182 ezer akkori lakásból 1990-re már a fele sem maradt, a meglévőknek a zöme átépült, s 1990-ben a hatvanas-hetvenes évek lendületével már közel négy millió – összesen 3 millió 853 ezer – lakás teremtett valamilyen mértékben elfogadható, bár így is feszítő lakáshiányt jelző körülményeket.⁴

Az államszocializmus lakásellátási programja a fejlődés jobb éveiben sem haladta meg átlagos alapterületként az ötvenhárom négyzetméteres lakásméretet. Ez lényegében nem több, mint a magyar parasztház történelmileg kialakult 19. századi típusának a nagyságrendje, csak kényelmi-higiéniai szempontból jobban felszerelt lakótér. Viszont nem tartozik hozzá telek és udvar, mellék-

3./ Romsics 1999, 467., a táblázat átvétel, *Magyarország a XX. században* 1997, 147.

4./ ld. uo. 481.

XXIX. Lakásépítés Magyarországon 1921–2012., Népszabadság grafika, 2013. február 13.

épület, természetes környezet. 1990-ben a lakások közül – amelyekből több, mint négyszázezer az egyhangúság jelképévé vált korai típusú vasbetonpanelből épült – a lakótelepeken jóformán mind, és országosan is közel kilencven százalék volt ellátva vízzel, gázzal, árammal, de csak mintegy fele szennyvízcsatornával. A lakások kilenc százaléka maradt meg az 1930-ban jóval ötven százaléknál magasabb kategóriából, főként a már említett kilencszáz települést jelentő aprófalvakban. Időközben csökkent a gyermekkorúak aránya, megkezdődött a nagymérvű előregedés és a lélekszám fogyása.

Miközben a lakosság iskolázottsága, szakképzettsége és modernizációs viszonyai a szomszédos Ausztria vagy más átlagos európai országok viszonyaihoz közeledtek, az ország egyes régiói és a fejlett fővárosi környezet, a Dunántúl északnyugati része és az ország északkeleti vidékei között a megújuló erőforrások ellenére fennmaradt a fejlődésbeli különbség, és az ebből eredő, a főváros és vidék viszonylataiban is mérhető társadalmi feszültség, amit csak átgondolt regionális fejlesztés oldhatna fel. Az ország azonban a négy és fél évtizedes szovjet függőség alatt sem vesztette el teljesen létezésének és fejlődésének azokat az emberi és környezeti feltételeit, amelyek ezeréves európai kultúrájából és az elmúlt kétszázötven év modernizációs eredményeiből következtek. Az 1956-os forradalom és szabadságharc a szovjet táboron belül is egyféle távlatot kényszerített ki e fejlődéshez.

XXX. Magyar népesség a Kárpát-medencében 2001-ben. MTA Földrajztudomány Intézet. Népszabadság grafika, 2013. február 13.

Az életforma és az értékrendszer változásai

A magyar építészet e fél évszázadban a számtalan kedvezőtlen társadalmi-gazdasági folyamat el- lenére – mint a háborút követő évek nehézségei, a fordulat éve utáni totális átrendeződés, az „öt- venes évek” megpróbáltatásai, az 1956-os forradalom és szabadságharc idegen erők által történt elnyomása, a hatvanas évek közepén a lendületvesztés, majd tíz évvel később a reform bukása, az 1978-as gazdasági nehézségek, az ezt követő pangás, az 1989–90 közötti rendszerváltást követő átalakulás gazdasági válsága – értékeket, sőt egyes periódusokban jelentős értékeket is felmutat. Egészében nem alacsonyabb színvonalú, mint Európa többi, nem a fejlett élvonalba tartozó kis nemzetének építészete.

A modernizáció folyamatait – bár ellentmondásokkal terhelt és korlátokkal – építészetünk sok területen követte. Az állami tervezés négy évtizednyi, előbb fejlődést hozó, majd elmervedő keretei között is többé-kevésbé képes volt a nagy irodákra jellemző európai átlagszínvonal teljesí- tésére, helyenként meghaladására. Az évszázad utolsó évtizedére, a magántervezés visszatérő idő- szakára a gazdasági átalakulás mély válsága idején a jó és gyenge minőséget egyaránt produkáló átlag jellemző. Az útkereső új generáció működése már a korlátok nélküli európai tájékozódásra és egy új évezred alakuló értékrendszerére épülhetett.

E fél évszázadban is érvényesül a társadalmi kultúra megnyilvánulásainak az a sajátos sokféle- sége, aminek megfejtése és értelmezése a történelmi elemzések feladata. Ennek az összetett kontak- tusrendszernek a feltárását nemcsak a modernizáció felgyorsult változásai teszik bonyolulttá, ha- nem az a különösen mély értékválság, ami a társadalom világszemléletében és főleg életértékeinek a megítélésében a 20. század folyamán végbement.

E felfutásokkal és súlyos visszahullásokkal, válságokkal, feszültségekkel és pangással viasko- dó kor valós értékeinek kiemelése nemcsak belső ellentmondásai és a történelmi távlat viszonylagos- sága okán kíván ezért a továbbiakban óvatosabb elemzést, hanem a rendkívül széleskörű, az élet minden területére kiterjedő átalakulás miatt is, amely e voluntarista, de a technikai forradalom- mal, szintváltással együttjáró tényleges és visszafordíthatatlan eredményekkel is járó modernizá- ciónak a társadalmi és a személyes élet minden területén végbement.

József Attila *Elégiját* már idéztem könyvem bevezetőjében Az értékelés problémái című feje- zetrészben a történelmi változások hatásainak érzékeltetésére. Az elhagyott külvárosi gyárudva- ron támad fel benne a jövő iránti vágyakozás:

„A ,megszerkesztett, szép, szilárd jövő azonban negyven év után már kiábrándító valóság. A magas házak és az ezekben élhető, akkor még vágyott életforma itt vannak körülöttünk, megva- lóslulva, és mi már újra más értékeket keresünk, követünk, csalódva a közvetlen megéltben, remél- ve egy újabb lehetőségeit” – így összegeztem az egymást követő értékváltások és értékválságok tanulságait 1985-ben a sárospataki építészkonferencián, s egy tudományos ülés előadása során.

A *Medvetánc* 1934-es kötetében megjelent, 1932-ben írott vershez azonban az utolsó négy sor hitvallása is hozzátartozik. Az abszurd világban a költő öt évvel később, felismerve a remélhető jövőn a „fasiszta kommunizmus” jeleit, mégis el kell hogy dobja az életét.

„Igazán
Csak itt mosolyoghatsz, itt sírhatsz.
Magaddal is csak itt bírhatasz,
óh lélek! Ez a hazám.”

Az életforma, életérzés és szemléletváltás, a divat- és ízlésváltozás olyan mértékű az 1938-at követő immár hetven évben, ami megnehezíti az értékek alapján történő rangsorolást, hiszen maga az értékrend vált többször is ellentétessé, vagy egy-egy behatárolt korszak idején a társadalom

különböző csoportjain belül szélsőségesen megosztottá. Az építészetben belül a háború után egyetemessé vált modern törekvések hatásának előbb felfutása, a szocreál korszak után újra általános érvényűvé válása, majd válsága együtt járt az elmúlt hetven év olyan értékváltozásaival, amelyek a kor belső ellentétei miatt nemcsak az egymást váltó nemzedékeket állítottak egymással szembe. Elég itt talán a hatvanas évek végének életformaváltása mellett a technokrácia egyoldalúságaira, az építészet fogalom- és képzetrendszerének az anyag-szerkezet-funkció nézőpontjaira való pragmatikus leegyszerűsítésére, majd később ennek posztmodern vagy dekonstruktivista kritikájára, s e gyakorlat túlzásaira, az elvek és ideológiák elutasítására vagy ősi fundamentalizmusok újraéledésére hivatkozni ahhoz, hogy ezekről az értékváltozásokról majd csak a korszakok részletes bemutatásával együtt ejtsünk szót.

Az építészet korszakváltásai és fejlődési szakaszai

A „létező szocializmus” hazai négy évtizede változásaival és visszaváltozásaival felfutások és visszaesések állandó váltakozásának időszaka volt. Egyenetlen fejlődést, kis számú érték mellett súlyos belső ellentmondásokat hozott az 1945 óta eltelt több mint fél évszázad a magyar társadalom számára. Az építészet belső, időnként felerősödő szemléleti-alkotói fejlődését gyakran visszafogta egyféle, főként az építőipar hangadóinak érdekeire figyelő technokrata irányultság.

A társadalmi átalakulás évtizede. 1945–1956

Az újjáépítést és az ezt követő néhány évet, az 1947–49 közötti időszakot még a negyvenes évek háború előtti építészeti szemlélete jellemezte. Szociális jellegű programok indultak: az országos egészségügyi ellátás harmincas évektől fejlődő szervezete egészült ki néhány rendelőintézzel, illetve lakásépítés indult ipar- és bányászvidékeken. Szakszervezeti, igazgatási és egyetemi épületek, közlekedési- és könnyűipari üzemek, mezőgazdasági tároló létesítmények épültek, részben még magántervezésben, majd 1948-tól a szerveződő állami tervezés első intézményeinek munkáiként. A háború utáni évek építészetére a háború alatti dél-amerikai brazil építészet divatjellegű törekvései is hatottak. E hatást néhány beérkező francia folyóiratszám közvetítette, míg az 1946-ban jórészt hazatérő, a műegyetemi évfolyamokkal Dániába került fiatal építészek a skandináv építészet szemléletét hozták magukkal, és ültették át első műveikbe. A „dániások” gondolkodásmódja, az északi építészet hagyományait követő formálás később jó néhány értékes műben tükröződik.

1950–56, az „ötvenes évek” világa eleinte csak ideológiai igényként megfogalmazott, majd a kulturális fordulat során kikényszerített konzervatív archaizálás, a szocialista realizmus időszaka. Különösen a kor kulturális létesítményei, egyetemi és iskolaépületei, egyes közintézmények épületei viselik magukon a nyugati építészettől egyértelműen elzárkózó szovjet orientáció stílusjegyeit a zsdanovi ideológia érvényesülését tükrözve. Egyedül a hazai reformkor építészetének klasszicista szelleme, vidékies nyugalma tompíthatott e szocreál kényszerhatáson. Az ipari építészetet kevésbé érintette e kényszer, ott a vasbeton előregyártás módszerei indultak gyors fejlődésnek, s őrzik e nehéz években a modern szemlélet konstruktív gondolkodásmódját.

Az államszocializmus tervgazdaságának kényszerpályái. 1957–1989

Az 1956-ot követő káosz és megtorlás esztendeit a hatvanas évek elején bekövetkező társadalmi konszolidáció és az építészet 1960–65 közötti megújulása követte. 1965 után a gazdaságban ugyan

ismét a lassulás válságtünetei jelentkeztek, és míg az építészetben folytatódik a megújult szemlélet talaján a továbblépés, politikai döntések alapján kényszerítő erőfeszítéssel megindul az építésiparosítás, a házgyárak telepítése és a mechanikus elvekre épülő lakásépítés. A hatvanas évek építészetében jelentős értékek is születnek, amelyek egyes vonásaikban a nyugat-európai folyamatokhoz való igazodást jelentik a viszonylagos nyitás érzékelhető eredményeként. A salgótarjáni központ, melynek ihletője Le Corbusier késői vasbeton építésze, Kenzo Tange 1964-es tokiói olimpiai együttesének idején valósul meg jelezve e hazai törekvések időszerűségét.

1968 korszakhatár e közép-európai fejlődésben, és nemcsak a prágai tavasz vagy a nyugat-európai forradalmi fűtöttségű megmozdulások és a fejlett világban életforma váltását eredményező koráramlat következtében, hanem az „új mechanizmus”, a gazdasági reform nyitó szándékú hazai kezdeményezései miatt is, amelyek a hetvenes évek elején az építészetben is élénkület és rövid fellendülést eredményeztek. A reform 1974-es elfojtása, az 1973–74-es világgazdasági válság utáni amerikai és európai gazdasági átrendeződés új eredményeinek lebecsülése, a bezárkózással való újabb próbálkozás ismét gazdasági hanyatláshoz, a hosszú pangás állapotához vezetett, ami 1989-ben e diktatórikus világrendszer összeomlását okozta.

1968 és 1974 között a reform természetesen megnyitja az építészet számára is a tájékozódás lehetőségét. Az építésiparosításban előbb megjelenik a Larssen-Nielsen házgyári rendszer is, amelyet a paneles technológia egységesítése során kiszorít a francia eredetű, de leegyszerűsített szovjet panelgyártási és tipizálási gyakorlat. A könnyűszerkezetes program mégis megköveteli a nyugati tájékozódást. Nemzetközivé válnak egyes szakmai kapcsolatok, a világszínvonal követése egy ideig a cél, amit csak a reform 1974-es visszafogása felejtet el újra. Többé azonban már nem zárható el a különféle törekvések – így a hazai organikus építészet vagy az újabb európai tendenciák – érvényesülése elől az út. 1978 után színesebb ezért építészetünk, de rövidesen bekövetkezik a nyolcvanas évekbeli pangás, s ezzel megindul a tervezővállalatok bomlásának folyamata. Korszakhatár természetesen 1989 is.

Az 1975-öt követő másfél évtizedben az építészeti világtendenciák, ha némi késéssel is, de éreztetik hatásukat. A high-tech, a csúcstechnika követői, a kontextualizmushoz – az örökölt környezet megőrzését célul tűző, a kötődést hangsúlyozó törekvésekhez – csatlakozók vagy a gyártás új lehetőségeit egyéni módon felhasználók épp úgy jelen vannak a hazai építészetben, mint az úgynevezett racionalizmus vagy a posztmodern más irányainak megjelenésére reagálók.

E különféle formálós szándékok közül kiemelkedik az organikus vagy „élő építészet” több változata, Makovecz Imre a nyolcvanas évekre nemzetközi jelentőségűvé emelkedő alkotói tevékenysége, illetve a Pécs csoport, a pécsiek fiatalabb generációjának ide tartozó munkássága. Épp az organikus építészet az, amely már nem külföldi irányzatok tükrözője, hanem olyan sajátos törekvés, amely egyféle felszín alá szorítottságában is felhívja magára a nagyvilág figyelmét.

A visszanyert függetlenség évtizede 1990 után

A harmadik szakasz idején – miközben bekövetkezik a népességfogyás, illetve fokozódik a társadalom elöregedése – a függetlenség és szabadság visszanyerése a keleti piacok elvesztésével járt, végleg elavult a külterjes ipar és gazdaságszerkezet, ismét megsemmisült a felhalmozott nemzeti vagyon nagy része. Nehéz évtized alatt alakult ki a piacgazdaság, ment végbe az átrendeződés. Miközben négyéves periódusokra töredeztek a politikai programok, a mély gazdasági visszaesést a válságkezelés megszorításai követték, majd lassú fellendülés következett. Közben kétharmadára

csökkent a foglalkoztatottak száma, növekedett a munkanélküliséggel együtt járó szegénység, új társadalmi problémák jelentkeztek. A magas szinten képzett társadalom munkakultúrája, a modernizáció emberi értékeinek és remélt lehetőségeinek kibontakoztatása hozhatja magával az európai fejlettség szintjére történő felemelkedést.

1989 alapvető változásai után az 1991-es Velencei Biennálén a hazai organikus építészet már szabadon mutatkozik be, ezzel és az 1992-es sevillai magyar pavilon sikerével színfoltot alkot az egyetemes építészet palettáján. Az 1990 utáni évek az építészet új lehetőségeit, s egy új generáció jelentkezését is magukkal hozzák. Az átalakulás során a nagy tervező szervezetek ugyan szétesnek, de az ott kialakult szakmai gyakorlat még elevenen hat. Az építészet fejlődését nem a képességek és szaktudás hiánya, sokkal inkább az üzletházak, bevásárlóközpontok nemzetközi sablonjai és az irodaépületek területén egysíkúvá váló építetői szemlélet gátolja. Azokon a területeken érzékelhető inkább továbblépés, amelyek évtizedeken át háttérbe szorultak vagy egyoldalúan alakultak, így a templom- és iskolaépítésben és más, kisebb művekben születnek a kilencvenes években a legjelentősebb értékek.

Válogatott irodalom a bevezető részhez

A nyolcvanas évek végén a hazai lexikonok újrakiadása hívta fel a figyelmet arra, hogy a *Révai Lexikon* tervbe vett megújításához új kiinduló alap szükséges. Ezért készült átfogó összefoglalás a millicentenárium alkalmából a *Révai Új Lexikona* Magyarország történetét és eredményeit 1867-től bemutató kötetéhez bevezetőként. A másfél évtizedes szintetizáló munka és maga a lexikon további információt nyújt a könyvben csak érintett tények, intézmények, események és személyek – így az itt műveikkel nem szereplő vagy csak említett alkotó építészek – mélyebb megismeréséhez.

Magyarország a XX. században 1–5., Főszerk. Kollega Tarsoly István. Babits, Szekszárd, 1996; 1997; 1998. Hivatkozott részek: I. Politika és társadalom, hadtörténet, jogalkotás, 11–280, 443–490, II. Természeti környezet, népesség és társadalom, egyházak és felekezetek, gazdaság, 147–171, 216–243, 572–645, III. Kultúra, művészet, sport és szórakozás, (ebben Építészeti, Vámosy Ferenc, 121–175.). A jelzett oldalszámokra a további jegyzetekben nem hivatkozom.

Révai Új Lexikona 1–18., 19. főszerk. Kollega Tarsoly István. Babits, Szekszárd, 7–18. Tarsoly, 1996–2004.

Magyar Nagylexikon 1–18., 19., MN Kiadó, Bp., 1993–2004, *Kronológia I–II.* 2004, *Művek Lexikona I–III.* 2008.

Az utóbbi években a hazai összefoglaló művek, enciklopédiák, életrajzi kötetek sora számos további művel gazdagodott, amelyekre azonban itt csak az olvasó figyelmét hívhatom fel. További, általam használt, eseménytörténetet, politikai és intézménytörténetet összefoglaló munkák a részben már a 2. fejezetnél említett építészeti kalauzok és dokumentumok mellett:

Magyarország történeti kronológiája IV. 1944–1970. Szerk. Glatz Ferenc. 2. jav. kiad., Akadémiai, Bp., 1983.

Budapest Lexikon, főszerk. Berza László. Akadémiai, Bp., 1973.

Budapest Lexikon 1–2, főszerk. Berza László. Akadémiai, Bp., 1993.

II. rész

A TÁRSADALMI ÁTALAKULÁS ÉVTIZEDE

1945–1956

4. ÉPÍTÉSZET A TÁRSADALMI RENDSZERVÁLTÁS IDEJÉN 1945–1949

A háború súlyos gazdasági és társadalmi állapotokat, fájdalmas emberveszteséget, mély erkölcsi válságot és szinte felmérhetetlen gazdasági károkat hagyott maga után. Az építészeti és más kulturális értékek nagy mértékű pusztulása, az ipari és közlekedési géppark elhurcolása vagy megsemmisülése, a Duna hídjainak felrobbantása, az esztelen rombolás hosszú évekig nyomasztó terhet jelentett, amit a háborús jóvátétel kötelezettsége, az állatállománytól megfosztott mezőgazdaság állapota és a nagybirtok gyors, 1945 tavaszi felosztása utáni átmeneti visszaesés vagy a háború utáni inflációs válság csak súlyosbított.

A háborús veszteség és kár különösen a legfejlettebb területnek tekinthető fővárosban a nemzeti vagyon tetemes hányada, amely az addigi fejlődés eredményeinek jó részét megsemmisíti. Budapesten a 295 320 lakás negyede károsodott, 29 363 lakás semmisült meg teljesen, vagy szenvedett súlyos sérülést, és további 47 322 vált használhatatlanná. A Duna-hidakkal együtt jóformán teljesen elpusztult a Vár és a Várnegyed, a Duna-sor, rommá vált a Margit körút, a Széll Kálmán tér, a Tabán jó része, súlyosan megrongálódott a Gellért tér, Kálvin tér, Deák tér, a középületek, ipari és közművelésimények többsége.¹

1./ Budapest Lexikon, 1973.

A rohamos infláció a gazdaság egészével együtt magát az építőipart is sújtotta. Mindezek ellenére az élet folytatásához nélkülözhetetlen nemzeti vagyon jó részének újjáépítése mintegy három és fél év alatt lényegében megtörtént. A hidak egy része, egyes középületek és a Vár együttesének rekonstrukciója azonban jóval későbbre maradt, a Vár területén a Szent György tér környéke vagy a régi városrészek föl nem újított környezete helyenként még 1995-ben is őrizte a háború nyomait. Az 1945–47-es évek mindenekelőtt romeltakarítással (közel egymillió köbméter törmelékkel töltötték fel a Vérmező addig mélyen fekvő területét), a közműszolgáltatások megindításával, a közlekedési hálózat és az épületek, elsősorban a megrongált tetők helyreállításával, a használhatatlan lakások lakhatóvá tételével teltek el.

AZ ÉPÍTÉSZEK HELYZETE A HÁBORÚ UTÁN

A második világháború pusztításainak helyreállításához az intézményszervezés igen gyorsan megindult. A debreceni ideiglenes kormány által 1945 első hónapjában fővárosi, majd országos újjáépítési kormánybiztosnak kinevezett Fischer József azonnal megkezdi tevékenységét, a feladatokba a Fővárosi Közmunkák Hivatala is bekapcsolódik, és az Újjáépítési Kormánybiztosság mellett 1945 májusában Újjáépítési Minisztérium is szerveződik. A romeltakarítás – a kezdetben mindenki számára kötelező, később pénzben megváltható közvetlen fizikai munkát jelentő úgynevezett „köz munkái” – után meginduló helyreállítás már részben az építőipar feladata, de építészeti tevékenységet alig kíván. A fővárosban koncentrálnak az önálló tervező szakma az 1946.

augusztusi stabilizáció, a pénzreform előtt a háború alatti fővárosi tervpályázatok jövedelmének maradványait élte fel, miközben 1943-tól 1947 végéig közel öt év esett ki a szakmagyakorlás lehetősége nélkül.

A két világháború közötti időszakban a munkamegosztásnak és a specializálódásnak az 1880-as évektől alakuló folyamata a háború idejére nálunk is tovább bontakozott, és a mintegy hatvan év alatt már közel másfélezer diplomás építész, döntő többségében hazai Műegyetemünkön végzett építészmérnök tevékenykedett. Ezzel együtt növekedett az építésben és tervezésben tevékenykedő építő- vagy gépészmérnökök és más szakértők sora. Tervezőként a századelő után diplomázott építészek, illetve az 1934 után végzett építészmérnökök több, mint harmada, mintegy hatszáz személy volt aktív a súlyos vérvesztés után a háborút követő időben, többségük magántervező, kisebb részük közületi vagy vállalati alkalmazásban állt. Az állami-minisztériumi területektől kezdve a különböző, nagy hálózattal rendelkező intézményekig, mint a vasút, a posta, a vízügy, a társadalombiztosítás vagy az állami építészeti hivatalok és a városi közigazgatás vagy a felsőoktatás, az építészképzés terjedt a közalkalmazásban állók köre. Csak Budapesten – a Fővárosi Közmunkák Tanácsát nem számítva – közel félszáz építész állt alkalmazásban.

Az építészek két rétege, a szabad pályán működő, önálló foglalkozású magántervezők és a nem sokkal kisebb számú közalkalmazásban lévők eltérő érdekeik miatt egymással is vitában álltak. Az önálló magántervezőket a háború végi és azt követő évek, 1943–47 lényegében ellehetlenítették. Schall József és Szendrői Jenő egy 1973-as mesteriskolai előadáson együtt használt kifejezésével 1947-ben „a szakma padlón volt”. A meginduló élet sem hozott jó ideig munkát, a kevés megbízást az új hatalom mellett álló, politikai szempontból számukra támaszt jelentő építészek kapták. A többiek helyzetét nehezítette az a rohamosan erősödő politikai-társadalmi nyomás, ami már előre vetítette ezekben az években is a „népi demokrácia” keretei között a félelmes emlékeket keltő proletárdiktatúra, a szovjet típusú berendezkedés megvalósulását.

A félelmet táplálta s a Trianon utáni viszonyokkal szemben a helyzetet most súlyosbította a társadalmi-politikai rendszerváltás nyilvánvaló volta. Az 1945 előtti szakmai intézményekben való tisztségviselés az akkori kirekesztő törvényekkel való együttműködésnek minősült, bár a kamarai tagság a szakmagyakorláshoz nélkülözhetetlen, tehát vállalása is szükségszerű volt. A Mérnöki Kamara mellett a politikai jellegükben a társadalmi rendszerhez különböző mértékben illeszkedő egyesületek – a Magyar Mérnök és Építész Egylet, a Mérnökpolitikai Társaság, a Hungária Magyar Technikusok Egyesülete vagy a Magyar Mérnökök és Építészek Nemzeti Szövetsége – valamelyikének jóformán mindenki tagja volt, a korábbi időszakban még a háború idején már kirekesztettek közül is sokan. Az 1943. március 24-i évi közgyűlésen például az utóbbi szövetség főtítkára jelenti, hogy az előírt igazolás végrehajtása során „az igazolás kötelező volta aránylag sok tagunk kieséséhez vezetett”². Az említett szervezetekben való tisztségviselést az 1945 tavaszán-nyarán folytatott igazolási eljárások különböző szintű korlátozó határozatokkal büntették, a politikai pártok zsargonja azonban ellenségként kezelte a tagokat is.

Nem voltak sokkal kedvezőbb helyzetben a közszolgálatban állók sem, hiszen ezekben az években hatvanezer közalkalmazottat bocsátottak el különböző indokokkal, a régi társadalmi berendezkedés felszámolása során.

Az aktív tervező építészek e két különböző rétegetől többé-kevésbé elkülönültek a vállalkozói-kivitelezői érdekcsoportok tagjai. Többségük felsőépítő ipariskolai vagy általános mérnöki végzettségű építőmester volt, s az építőmesteri vizsga ugyan korlátozott mértékű, de saját tervezési jogkört is jelentett. A vállalkozók a két államosítás folyamán elvesztik vállalkozói lehetőségeiket, s többnyire beosztott vállalati alkalmazottá válnak, míg az építészek és a velük kapcsolódó szakági tervezők számára megbecsült alkotói munkalehetőség is nyílik, ha belépnek az alakulóban lévő állami tervezés intézményeibe.

2./ Magyar Mérnökök és Építészek Nemzeti Szövetsége, *Jelentés a XXIV. évi rendszeres közgyűlésről*, Bp., 1943, 27. Ugyanazon az oldalon olvashatjuk: „tagjaink átlag-életkora 49 év.” Ez az életkor jellemzi – egy emberöltővel később – a Magyar Építőművészek Szövetsége átlagéletkorát. A tagnévsorban 358 építészmérnök szerepel, közülük 41 szfv. mérnök a főváros alkalmazásában áll. Az előző évben, 1942-ben pályázatot nyert 169 építész között ott találjuk Dávid Károly, Schall József, Legány Zoltán, Németh Pál, Kéri Gyula, Kismarty-Lechner Jenő, Károlyi Antal, Tarján László, Módos Ferenc, Éhn József, Tóth Kálmán, Cserba Dezső, Reischl Antal, Bandl Ferenc, Padányi Gulyás Jenő, Árkay Bertalan, Bardón Alfréd, Szendrői Jenő, Payr Egon, Tomory László, Papp Imre, Rimanóczy Gyula, Koromzai Vilmos, dr. Kiss Tibor, Gregersen Hugó, Tobiás Lóránd, Wágner László, Heim Ernő, Wanner János, Várallyay Sándor nevét, ha – egy-két kivétellel – csak azokat említem, akik legalább két nyertes pályázatban is szerepelnek a huszonkét pályázatból. Kismarty-Lechner Jenő nyolc, Kéri Gyula öt, Reischl Antal négy nyertes pályázatban vett részt. Hárman mentek el a háború végén vagy később, a többiek jóformán kivétel nélkül 1951-ben a MÉSZ alapító tagjai között találjuk.

A vállalkozói réteg osztályellenségé nyilvánítása az építész szakmát egészében nem érintette, egyes területeken azonban eléggé hamar kiszorították a közalkalmazásból is a korábbi szakgárdát. Már 1949-ben eltávolították a Műegyetem építésztanárai közül Kotsis Ivánt és Korompay (Krompecher) Györgyöt, majd 1956 után Csonka Pált, Rados Jenőt, Bardon Alfrédot, Kiss Tibort és több velük dolgozó oktatót is. Ez az egyre erősödő kiszorító szándék, a „reakciós elemek” eltávolítása, a társadalom átrétegződésének felgyorsításával együtt folyó „világnézeti áthangolás” és az 1950-es évek nyomasztó légköre lényegében már a „koalíciós idők” vagy „hatalmi dualizmus” idején érvényesült, és 1949-től a pártállami diktatúra idején általánossá vált. A tervezőirodába lépve lett nyilvánvaló a szakmát korábban önállóan gyakorlók számára a diktatúra ténye, és az is, hogy az 1945–49 között kialakuló szakmai csoportosulások célja a társadalmi-politikai vezető szerep megragadása volt.

Sajátos viszonyaink folytán építészetünk a két világháború között is Budapest központú volt, itt tartotta fenn irodáját építészeink zöme a jobb munkalehetőségek, állami-fővárosi megbízások reményében a legkülönbözőbb szellemi, politikai és érdekcsoportokat alkotva, s csak kisszámú építész folytatta praxisát vidéki városainkban.

A háborút megelőző konjunktúra idején és a háború éveitől már a nemzedékváltás jelei mutatkoznak. Az 1934. évi reform után, 1935 és 1945 között mintegy háromszáz építész állt munkába jórészt egy megújuló szemlélet jegyeit képviselve. Ekkorra megszaporodtak a pályázatok, kiterjedt a pályázati rendszer, mely a magántervezőknek a háború idején megélhetési forrást nyújtott. Ezek a fővárosban a háború éveiben is folytak jóformán az utolsó pillanatig. Egyes olyan, csak 1945 után megépülő feladatok is megfogalmazódtak, mint például az 1949-re felépített, Kozma Lajos által tervezett Ránki utcai iskola, Kozma egyetlen nagyobb középülete, vagy a Statisztikai Hivatal Juhász Jenő által tervezett, a háború után megépített bővítése (1948–49).

Az 1948-at követő évek társadalmi-politikai átrendeződése elsősorban az aktív generációk tevékenységét érintette. Az őket megelőző idősebbek, mint Medgyaszay István, aki még a háború idején épülő Kapás utcai OTI-rendelőt tervezte, vagy kortársai – néhány kivétellel, mint Kozma Lajos vagy Kotsis Iván – már alig kapcsolódtak vissza a gyakorlatba.

Az 1890 körül vagy előtt születettek közül többen az újjáépítés feladataiban is részt vettek, néhányan, például a soproni lábas házat helyreállító Füredi Oszkár (1890–1978), Kismarty-Lechner Loránd (1883–1963), Szivessy Tibor (1884–1963), Táló Gyula (1887–1975), Thomas Antal (1889–1967), Wannemacher Fábián vagy Sós Aladár (1887–1975) a megalakuló tervezővállalatokba is beléptek, mégis csak néhányan folytak bele jelentősen a következő időszak építészeti eseményeibe. A kilencvenes években születettek közül már többen jutottak aktív szerephez, így Benjámín Károly (1897–1968) a BVTV-ben, Csánk (Rottmann) Elemér (1897–1969) a Köztiben, Gerlóczy Gedeon (1895–1975) az Ipartervben, illetve Hübner Tibor (1897–1969), Körmendy Nándor (1894–1969), Míslay Sándor (1893–1958) más intézményben, vagy Metzner Lajos (1890–1962) és Pázmány István (1898–1957) a Köztiben a vári lakóépületek és a palota helyreállításában vesznek részt. Aktív építészek Gregersen Hugó (1889–1975) és Rákos Pál (1897–1956) a Kertiben, Szelle Kálmán (1890–1977), Tabéry Iván (1896–1960), Tóth János (1899–1978) és Tóth Kálmán (1899–1989) is. A haladó építészek mozgalma körüli elméleti tevékenységük folytán vezető szerepbe került például Borbíró Virgil (1893–1956) és Kaesz Gyula (1899–1967). Csonka Pál (1896–1987), Kiss Tibor (1899–1972), Rados Jenő (1895–1992), Weichinger Károly (1893–1982) műegyetemi professzorok. Az 1949-től a Közti tervezőjeként dolgozó id. Kotsis Iván (1889–1980), valamint az építésztörténeti munkásságot folytató Vámos Ferenc (1895–1969) e legidősebb nagy generáció 1945 után is többnyire jelentős szerepet játszó alakjai.

A legidősebbek néhányát, így Medgyaszay Istvánt és az őket követő generáció több tagját, összesen harminckét építészt érintett a jobboldali egyesületekben viselt tisztségviselés – vagy, súlyosabb esetben, a szélső jobboldallal való azonosulás – miatti eltiltás, feddés, az igazoló eljárások

korlátozó határozata is. Így többek között elmarasztalták Rimanóczy Gyulát, Dávid Károlyt, Janáky Istvánt, az Olgyay fivéreket, Wanner Jánost és másokat is. Ma már nehezen mérhető fel, hogy a tisztségviselés vállalásában mi volt az egyre jobbra tolódó hatalommal való együttérzés, és mi a szaktársi köztisztelet szerepe a megválasztás során. Tény, hogy például Janáky Istvánt, Dávid Károlyt hamar visszafogadta az Új Építészet Köre társasága is.

A háború alatt az említett pályázatok hatására és az azt követő években, a magánépítészet 1948-ig terjedő időszakában, majd a tervezőirodák megalakulása és első felfutása idején átrendeződtek az építészek sorai. A háborút követő évtized első, nagy generációja azokból állt, akik a harmincas-negyvenes években műveikkel kiemelkedő nevet szereztek maguknak. Olyan érett, ötven év körüli mesterek lépnek így a tervezővállalatokba, mint Lauber László és Nyíri István, Rimanóczy Gyula, Janáky István, Dávid Károly (valamennyien a század első évtizedének szülöttei), illetve Károlyi Antal, vagy a Dél-Amerikából hazatérő Weiner Tibor.

Ehhez a generációhoz tartozott Borsos László (1903–1974), a mezőgazdasági építészetben tevékenykedő Farkasdi (Reichard) Zoltán (1908–2001), Gothard Zsigmond (1900–1982), Heim Ernő (1904–1980) és Vidos Zoltán (1900–1976), Janáky után a Vár helyreállításán dolgozó Hidas Lajos (1902–1970), aki a Közti főmérnöke, majd igazgatója. A városépítész Korompay (Krompecher) György (1905–1991), Hermány Géza (1906–2007), Papp Imre (1907–1965), Vákár Tibor (1908–2002) is itt említendők. Az ipari építészet területén olyan mesterek dolgoztak, mint Mátrai-Gottwald Gyula (1905–1977), a mérnök Menyhárd István (1902–1969), 1956-ban az Egyesült Államokba távozó Miskolczy László, valamint Rácz György (1907–1989). Lakóépületeiről és szakirodalmi működéséről ismert Kósa Zoltán (1902–1978), városépítészeti tevékenységéről Schmidl Ferenc (1902–1977), Schömer Ervin (1908–1982). Tervezői és oktatói pályán egyaránt tevékeny Sopronban Winkler Oszkár (1907–1984). Neves belsőépítészek Flach János (1902–1965), Gábrriel Frigyes, Juhász László (1906–1978), Mináry Pál (1902–1983), Nagy Károly és Forgó Gábor. Néhány korábbi jelentős alkotó, mint Árkay Bertalan (1901–1971), különböző okokból már nem tudott kiemelkedni e nemzedékből.

A középgeneráció már szintén sikereket ért el a háború idején, vagy legalábbis akkor kezdte gyakorlatát. Ők a negyvenes évek végére az alakuló tervezővállalatokban aktív szerepet vállaltak. Szendrői Jenő, Németh Pál, Kiss Ferenc, Ivánka András, Schall József, Szabó Árpád, Szrogh György, Juhász Jenő alkották ennek a nemzedéknek azt az élcsoportját, amely az építészet arcukat alakítja. Jórészt ide tartoznak azok is, akik a volt CIAM-csoportból kinöve, az új építészeti törekvésekhez kapcsolódva politikai magatartásuk vagy más okok következtében kevésbé jutottak tehetségükhöz illő feladatokhoz, és most egyrészt a tervezésbe, másrészt a szervező, elméleti, oktató munkába kapcsolódnak be. Ide tartoztak a század elején születettek közül mindenekelőtt Fischer József, Major Máté, illetve Körner József, Preisich Gábor, a csoporton kívül álló belsőépítész Gáboros Lajos és fiatalabb kortársuk, a Szovjetunióból 1945 augusztusában hazatérő Perényi Imre.

Többségében ide tartozott az egyetemi oktatói vagy elméleti kérdésekkel foglalkozók szakmai kara is, akik 1945-öt követően hosszú ideig jelentős szerepet játszottak a szakmai közéletben és elméleti tevékenységben. Az idősebbek közül Bardon Alfréd (1904–1986), Széll László (1903–1976) vagy a fiatalabb Gábor László (1910–1981), Kardos György (1902–1953), az építésigazgatásban is résztvevő Lux László (1909–2002), Pogány Frigyes (1908–1976), Reischl Antal (1916–1978), az idősebb generációhoz tartozó Lévai Andor (1897–1964) és Vadász Mihály (1900–1967), Pelikán József (1913–1969), a vasbeton szerkezetek professzora, ifj. Csemegi József (1909–1963), Gerő László (1909–1995), Granasztói (Rihmer) Pál (1908–1985), Kisléghy Nagy István, a Franciaországból hazatért Perczel Károly (1913–1992), az oktatói pályát futó Tomory László (1915–2006) vagy a sokoldalú szerkezeti újító, Sámsondi-Kiss Béla (1899–1972), akik más keretek között folytatták elméleti és szervező munkásságukat.

3./ A dániai Odüsszeiát járt építész oktatók és hallgatók nevét és működésük helyét, illetve az elhunytak halálának évét a németországi kitelepítés ötvenedik évfordulóján 1994. december 8-án tartott megemlékezés időpontjában Bartha Tibor könyve rögzítette: Bartha Tibor: *Szia madár! A Műegyetem építészternői hallgatóinak Odüsszeiája a Második világháborúban*. Koppenhága, Makó, Infodisc Bt., Officina, Szeged, 1997, terjesztő a Püski Könyvkiadó. Bartha kötetének a vonatnak a történetét írja le, amelyen az építészek zöme utazott és a háború veszélyeit túlélve Halléból Dániáig jutott. A másik műegyetemi csoport, a testvérvonaton utasai Drezda környékén átéltek a város 1945. február 13–14-i bombázását, majd egy halai légitámadás pusztítását is. A vonat onnan dél felé indult. 1945. ápr. 11-én a szudétánemet Asch város előtt a nyílt pályán repülőtámadás érte a szerelvényt; 36 halottja és 28 súlyos sérültje volt a repeszbombákkal és géppuskatűzzel végbe vitt öldöklésnek. Itt halt meg dr. Lux Géza és két építészhallgató. Erről Madaras Jenő ír, *Hamvazószerda, Műegyetemisták a drezdai tűzviharban*. Mikes Kiadó, Kaposvári Nyomda, 1993. Lásd még Palasik 2006.

A névsor szerint külföldön éltek huszonnyolcan (közülük többen csak 1956-ban távoztak el): Bartha Tibor, Buna László, Maróti Pál, Molnár Gyula, Nyiregyházi Miklós, Orbán Ferenc, Pécseli István, Rauschenberg K., Sasadi László, Schreyer Béla, Uyhárik Ferenc Dániában telepedett le. Berta Ferenc, Trettina Jenő az USA-ban, Fränner Ferenc, Kiss Zoltán, Máthé Lajos, Schönauer Norbert Kanadában, Böhm Viktor, Vámszer Géza Brazíliában, Hottovi Tibor, Simonffy Gyula, Weiss György Svédországban, Hévízi Endre, Lux Lajos Angliában, Horthay Géza Norvégiában, Sipos Albin Németországban, Vrbata József Szlovákiában, Poroszlay István a Kanári-szigeteken élt.

Huszonötven hunytak el a vándoréveket végigélők közül 1949 és 1994 között (többségük itthon élt és dolgozott, kilencen idegenben): Polgár Lajos (1949), Reichárd Béla (1960), dr. Bajó Gyula (1961), Dötsch Károly (1961), dr. Kazinczy Gábor (1964), Székely László (1969), dr. Pelikán József (1971), Kiss László (1977), Nagy Dezső (1980), Felcsiky Ervin (1982), Somogyi László (1982), Lamoss Béláné (1984), Gergelyffy Gusztáv (1984), Bakos Béla (1986), Kecskés Ferenc (1986), Kulcsár Alfréd (1989), Farkasdy Zoltán (1989), Korompay György (1991), Uitz István (1992), Hegyi Lajos (1992), Snopper Tibor (1994), Koleszári (Benkő) József (1994), Komáromi István (1994), Izsák Béla (1994), Oláh Imre (1994).

A valamivel fiatalabb középgeneráció önállóvá érett és már ismert képviselői a tervezőirodákban az említettek mellett Ázbej Sándor (1913–1998), Benkhard Ágost (1910–1967), az iskolaépítésben újító Kismarty-Lechner Kamill (1914–2003), a korán elhunyt Kondorai Gyula (1918–1959), Legány Zoltán (1911–1993), Payr Egon (1912–1967), Pfannl Egon (1911–1973), Radnay Loránd (1914–1991), Reischl Péter (1918–1983), Wágner László (1911–1987), Zilahy István (1917–1993), Zöldy Emil (1913–1982) és a városépítész ifj. Lux Kálmán, Valentiny Károly (1916–), Zsitva Tibor (1910–1984). Számos jelentős, nagy volumenű munka fűződik majd a következő két-három évtizedben a nevékhöz.

A tervezővállalatok legfiatalabb, harmadik nemzedéke azokból áll, akik (kisebb számban) a háború alatt, vagy közvetlenül a háború utáni években végeztek. Többségük a Műegyetemmel Dániában járt (mint fiatal oktató, vagy felsőéves hallgató), és rövidebb ideig az északi építészeti gyakorlattal is megismerkedett, mint Farkasdy Zoltán, Jánossy György, Zalaváry Lajos³. A névsor szerint 1997-ben Magyarországon élt és jórészt még működött huszonkilenc volt dánias: Beszédes Kornél, dr. Csanády László, Császár Ferenc, Dénesi Ödön, Dragonits Tamás, Farkas Ipoly, Félix Vilmos, Gábrriel Mihály, dr. Harasta Miklós, Horváth László, Jánossy György, Krizka György, Lamoss Béla, Majsa László, Márkus György, Marossy Ferenc, Mechtl Alfréd, Nagy A. Mihály, Nedelykov Mihály, dr. Ruzicska Béla, Seidl Ambrus, Sipos István, Szántai László, Szijjártó Imre, Szilágyi István, Varga Árpád, Varga László, Zajovits Jenő, Zalaváry Lajos. Ők, továbbá Mikolás Tibor, Molnár Péter, Pintér Béla és a későbbi első mesteriskolai ciklus tagjai, illetve a háború után felduzzadt műegyetemi évfolyamok 1950-től végző nagy létszámú és a tervezésben tárt karokkal várt serege jellemzik a harmadik generációt, amely 1956-ig a tervezővállalatok fiataljainak gárdáját alkotta.

Az útkeresés igénye és lehetőségei

A szemléleti változás, a látásmódok tágulásának igénye – akármilyen előjellel jelenik meg – a második világháború megpróbáltatásainak eredménye, amely ráébresztette a tanúságot végig gondolókat nemzetközi szinten is arra, hogy nem lehet csak részérdekekbe zárkozva, mások iránt elenséges szemlélettel élni, szükség van az eddigieknél egyetemesebb érdekek figyelembe vételére, és a háború során felgyorsult modernizáció lehetőségeinek békés célokra történő felhasználására. A közösségkeresés, a tájékozódás vágya és a szellemi társkeresés – különösen a fiatal korosztályokban – a háború után a kor meghatározó belső igénye. Személyes vágy támad a fejlettebb gazdaság és termelés, jobb munkamegosztás és szociális ellátás, illetve személyes biztonság iránt is, amely szervesen összefügg az előbbieket követelésével. Ez a kirobbanó erejű, szociális töltetű jobbító szándék magyarázza meg a háború utáni évtized feszültségeit, útkeresését, mozgalmait és vitáit, a világszemlélet sajátos sokszínűségét, amit leegyszerűsítve kíván felhasználni a kelet-közép-európai övezetben a kialakuló diktatúra gyorsan kiépülő gondolatrendőrsége.

A technikai haladás szerepének-jelentőségének eltérő értékelése, a változásokhoz fűződő másféle várakozások, az említett értékelések között feszülő ellentét szemléleti ellentmondásként nemcsak fennmarad, hanem tovább éleződik a későbbiekben is. A háború utáni szenvedélyes és feszültségekkel terhes útkeresés során az egyoldalú megítélés, az egysíkúság és beszűkülés lehetőségei, az őszinteség és elfogulatlanság elfogultsággá válása természetszerűen fenyegetik az új építészeti szemlélet követőit is: a problémák felismerésének és megoldásának módja különböző, az építészeti lényegéről-feladatairól, az építészeti formálás jellegéről, a követhető útról sokféle képet alkotnak a résztvevők.

A közösségkeresés jellemezte a korszerű építészet törekvéseit egyedi, népi-nemzeti ízekkel keverő, olaszos-franciás tájékozódású kör, a volt Kisrablói Társaság Zenta utcai kisvendéglőbe járó

tagjait és szándékait is. Az önálló irodával rendelkező, ebben az időben már sikeres építészek, Rimanóczy Gyula, Nyíri István, Lauber László, Janáky István, Dávid Károly, Wanner János vagy a velük kapcsolatot tartó építészek bizonytalanságát-következetlenségét többnyire a személyes tehetség ellensúlyozta. Ez a csoport pályázataival nyerte el az állami-fővárosi és egyéb megbízásokat. Építészetük színképe változatos volt, műveikben a negyvenes évek első felében egyes, a népi törekvések felújítására tett kísérletek mellett a korszerű építészet hazai változatának sajátos értékrendje bontakozott ki. Jórésztük megrendelésért versenyző magánépítészeként megszokta, hogy a megrendelőt kiszolgálva különböző szemléletet képviselő változatokat tervezzen. Feltehetően ez segítette őket abban is, hogy az 1945 utáni évtizedben e kör legjobbjai – az építészet vargabetűit követve – tehetségüknek megfelelő szerepet tölthessenek be.⁴

A volt CIAM-csoportbeliek tájékozódása sem volt egységes: a Bauhaustól Le Corbusier fel fogásában-formálásmódjában sokkal színesebb, tulajdonképpen alapjaiban eltérő szemléletig terjed itt is a skála. Fokozta az egyoldalúság veszélyét, hogy az új építészet ügyét szolgálni kívánó, lényegében a CIAM-csoportbeliekkel együttműködő építészek egy része külföldön végezte tanulmányait, és meghatározó tapasztalatait német, francia vagy szovjet környezetben szerezte. Eleve másképpen látták a nemzetköziség, nemzetek felettség és az egyetemes vonások problémáját a szovjet ideológia követői, az építészet történeti-kulturális-ideológiai dimenzióit véelve az egyetemes vonások egyedüli hordozóinak. Érdekes tény, hogy az első időkben azonban többnyire ők is az új építészet hirtelen felerősödő, jóformán hivatalossá váló, nemzetközi és hazai vonásokat sajátosan ötvöző büvkörébe kerültek.

Az új építészet, a modernizáció programját magukénak vallók számára is igen széles tehát – és természetszerűen tovább tágul – a horizont. E sokféleség, a néphez-helyhez-társadalomhoz tartozás eltérő megítélése, a feladatok gyakran egyoldalú, csupán anyagi-technikai-funkcionális megközelítése, a környezet, hagyományvilág és személyes érzélemvilág tudomásul nem vétele vagy elhanyagolása is forrásai ekkori és későbbi törekvéseik egyoldalúságainak, az építészet szélsőséges változásainak és későbbi alakulásának. Az adott pillanatban azonban mindez még serkentően hatott, és egyik mozgatója volt a szemlélet és látásmód sajátos tágulásának.

Küzdelem az intézményes hatalomért

Az újrakezdők között ellentétek feszültek, amely hosszú ideig fennmaradt és az állami tervezővállalatok megalakulása utáni években is jól érzékelhető volt. Az ekkor alakult Magyar Mérnökök és Technikusok Szabad Szakszervezetének Építész Szakosztályában már 1945 tavaszán kiobbantak viták lényegében a tervezők-kivitelezők, majd a közalkalmazásban állók és magántervezők érdekellentéte, illetve különösen a képzettségi szinthez kötött munkaelosztás követelése miatt. Petróczy Gábor, a korszak kutatója szavaival az előző szerencsétlen évek feszültségei „szakmák, képzettségek, foglalkozások és vallási származás szerint egymásnak haragították, vagy pontosabban a magyar történelem zsákutcájában egymásnak haragított állapotukban jórészt megtartották, és a nagypolitika által egymás ellen könnyűszerrel kijátszhatókká tették az építészeket”⁵. Távolról sem csak a politikai érdemeik vagy épp megbélyegzett voltuk miatt szükségszerűen előtérbe kerülők, vagy háttérbe szorítottak, illetve 1944-ben üldözöttekké váltak és a kirekesztéssel nem sújtottak közötti ellentétről vagy feszültségről volt itt szó, hanem ennél is hosszabban ható problémáról, hiszen az új társadalmi rendszer elveinek képviselőin belül is rövidesen megoszlottak a vélemények. Hatalmi harc alakult ki az egyes feladatok körül a különböző pártok részben újdonsült hívei között is. Fischer József, aki 1945. január 28-tól a Fővárosi Közmunkák Tanácsának új szociáldemokrata elnöke, és egyidejűleg több funkciót betöltve az Országos Építésügyi Kormánybiztosság vezetője, az MMTSZSZ elnöke, a Fészek Klub elnöke, a volt CIAM-csoport életben maradt vezetőjeként a

4./ A Kisrabló társaságról – feltehetően 1951 tavaszán, harmadévesként – Kardos Györgytől hallottam először. Tisztelt és szeretett professzorunk valamiért behivatott magához – olyan történelmi időszakban, amikor e köről nem eshetett szó – és tennivalóim kijelölése után kezdett váratlanul a kor legjobb építészeit barátként említve a Kisrablósok köréről, jelentőségükről és értékeikről szokásos lendületével – talán pihenésként vagy bizalma jeléül – egyoldalú beszélgetésbe. Ma sem tudom, mi indította erre, legfontosabb korai élményem hivatásunk közelmúltjáról azonban ez volt. Major Mátétól viszont Molnár Farkas tiszteletét, a CIAM-csoport eredeti szándékainak megértését tanulhattam meg. Kettőjük között jó viszony volt, bár a háború előtt ellentétes táborba tartoztak, Kardos a „csúcsosok” közé, a magatető híve volt, Major a „laposok” táborába. A két csoport között az ellentét jóval mélyebb, mint a magatető-konzervatív vagy a lapostetős modern kubus iránti vonzalom jelenléte. Amíg számunkra a modern terminológia jegyében nyílászáró-szerkezetekről, nyílászarchitektúráról beszélt Gábor László vagy Major Máté, Kardos az ablakot metaforának tartotta, s ebbe az értelmezésbe az Erechteion kapu ugyanúgy beletartozott, mint Le Corbusier *Ablakok*-tanulmánya (*Les fenêtres*). Építészetelméleti, filozófiai kérdésekről, a mögöttük álló emberképről és társadalom- illetve művészetfelfogásról volt tehát szó, így az ellentét a világszemléletben gyökerezik, ami e szörnyű korban torzul szinte természetellenes módon sokak részéről gyűlöletté. A két világháború között kialakult – politikaivá, szinte polgárháborússá feszített – ellentétekről Ferkai András a 3. fejezet irodalmában említett, a nemzeti forma értelmezésével kapcsolatos kutatása és értekezése nyújt elméleti, illetve Pámer Nóra 1986-os könyvének egyes fejezetei adnak közéleti-történeti karakterű jellemzéseket és mérlegeléseket: A „műves konzervatív” irányzat, 39–48, A CIRPAC csoport munkássága, 66–83, a „Csúcsosok”, 93–101. A Kisrablókról lásd még a 3. fejezet 25. jegyzetében említett Ferkai András és Dévényi Tamás által publikált adatokat is. A Kisrabló társaságot Granasztói Pál is említi *Vallomás és búcsú* c. kötetében (1961, lásd az 5. fejezetnél), Farkasoknak nevezve a kört (Granasztói 1961, 183–189). Bár a kézirat részben korábbi, a kiadás idején, még 1961-ben is érzékelhetően pejo-

ratív hangsúllyal, szélsőségesként említi a kör tagjait. Húsz évvel később az új szakíró nemzedék már nevében merete nevezni az általa felismert építészeti értékeket, így került sor, elnevezésében „másik modernként” a CIAM művektől eltérő ízü formavilágot teremtő művek elismerésére.

5./ Petróczy Gábor: *Az építésügy központosításának első kísérlete (1945 januárjától–1946 januárig)*. MÉ 1985/2., 10–14. Petróczy az elméleti kérdések iránt nyitott fiatal nemzedék képviselője, aki a nyolcvanas években kezdett az 1945 utáni időszak kutatásába. A politikai értékrend korábban a korszakra vonatkozó kutatásokat is egy irányúan orientálta, bár még az ideológia vezető köreiből sem volt a megítélésben tényleges egység. Lásd erre vonatkozóan az *Új építészet, új társadalom 1945–1978* című válogatást a *Corvina Művészet és elmélet* sorozatában, amelyet Osskó Judit kezdeményezett (szerk. Major Máté, Osskó Judit, 1981) s ami végül hosszas viták után három év alatt állt össze kötetként. (E munkafolyamatnak lektorként szemlélője voltam.) Perényi Imre például 1978-ban nem engedte újra közölni az 1951-es vitán elhangzott felhívását (*Nyugati dekadens áramlat a mai építészetben*), amelyet nyilvánvalóan nem önszántából írt meg 1951-ben. Major Máté ezért, mint szerkesztő *A nagy építészeti vita 1951* bevezetőjében az eredeti írás helyett tíz pontban foglalja össze egykori vitapartnere mondandójának lényegét.

E tíz vezérgondolatban önmagában nincs semmi bántó, Perényi azonban az eredeti dolgozatban megnevezte azokat, akik véleménye szerint önként átváltak a formai kísérletekre, Janáky Istvánt, Rimanóczy Gyulát, Károlyi Antalt, Németh Pált, Ivánka Andrást említve. Major Máté eredeti vitairatában ezért ellenük fordul, indulattal kérdezi: amikor a szocialista realizmussal kísérleteznek, valójában „nem szabotálnak? Vannak impresszióim, hogy ez bizony így van. Egyes, valamikor erősen jobboldali tervezőépítészek valahogy úgy nyúlnak e fontos probléma kísérleteihez, hogy „csinálók valamit, nem értem mit, de ha nekik ez jó, hát nekem igazán jó.” (Idézi Petróczy, Saád, 89. jegyzet, 120., kiemelés általam, VF.) Major szövegét lásd *Zűzavar mai építészetünkben, Új építészet, új társadalom*, 1981, 47–76. Itt az említett 67. oldali jegyzet szövegét nevek nélkül időben eltolva, az *Építészet 1941–1944* közötti cikkeire utalva

tér és forma szerkesztője, egyik nyilatkozatában így fogalmazott: „amíg annak idején éles ellentétben álltunk a hivatalos felfogással, s azt állandóan kritika tárgyává tettük, ma mi képviseljük a hivatalos álláspontot. Ez a körülmény súlyos feladatot ró ránk. A mintegy húszéves kritikai tevékenység egyszerre pozitív irányba kell, hogy működjön”.⁶

Ezt a pozitív irányt azonban már távolról sem azonosan értelmezték a hatalomra kerülő pártokat képviselő csoportok. A feloszlott CIAM-csoportból kikerülők számára természetes volt, hogy az új építészet elveit az újjáépítés során maradéktalanul érvényesíteni kell, Fischer például még a tetők magastetőként való újjáépítését is ellenezte. A meghirdetett alapelvben („Újjáépítés és nem helyreállítás. Ez az első és legfontosabb célkitűzés”) tehát legalább az új építészet hívei között egyetértés volt. Éppúgy, mint annak a korszakos váltásra vonatkozó reménynek a megítélésében is, hogy a centralizálás vagy az építészek hatalomba kerülése elkerülhetetlen, mivel az építészetnek nevelő feladata van. Ezeket már az 1945 őszi megjelent deklaráció rögzítette.⁷

Fischerrel együtt sokan vallották tehát, hogy az építésznek a várostervezésben kell meghatározó szerepet vinniük: „az újjáépítést magasépítés és városrendezési vonalon csakis a tervező építész irányíthatják”. Az építész tehát „úgy a közéletben, mint a társadalmi életben állíttassanak a legelső vonalba, és mai fontosságuknak megfelelő módon foglalják el pozíciójukat”. Mindennek valóra váltásában azonban már merőben eltért a főváros korabeli igazgatásának – az új főpolgármester Vas Zoltán volt, a Moszkvából hazatért pártvezetők egyike – és a Fővárosi Közmunkák Tanácsának, a Fischer által vezetett FKT-nak és a MMTSZSZ Építész Szakosztályának a véleménye. Ez utóbbinak mintegy száznyolcvan tagja volt, titkáruk Ivánka András. Természetesen különbözött a Közmunkatanácson belül, illetve a gyorsan változó, pártharcoktól függő irányító szervek, az Újjáépítési (1945. május 11.) majd Építés- és Közmunkaügyi Minisztérium (1946. október 12-től, Építésügyi 1949. június 11-től) köreiből is a szociáldemokrata (például Fischer és Granasztói) és a kommunista vagy a kisgazdapárti, illetve a nemzeti-parasztpárti (ezt a pártot az urbánus Borbíró Virgil képviselte) építész álláspontja is.⁸

A politikai állásfoglalás, illetve a politikamentesség problémája körüli ellentét már 1945 októberében megfogalmazódott az MMTSZSZ szakosztályában, a nyílt ellentét azonban csak az újjáépítési szándékok értelmezésében robbant ki. A mérnökszervezet (illetve részben az FKT-ba tartozó építész) magát kommunistának valló csoportja kritikai észrevételeket tett a Fischer vezette, és az FKT-val szervezetenként összefonódó Országos Építésügyi Kormánybiztos tevékenysége ellen (*Az újjáépítés kérdései építkezési vonalon: A vezető építész nyílt levele a Magyar Nemzeti Kormányhoz*, Műszaki Értelmiség, 1945. okt. 11.). A levél aláírói, további tíz építésszel együtt Perczel Károly, Perényi Imre, Preisich Gábor, Kelemen József, Gábor László, Málnai László, Kiss Ferenc, Benkhard Ágost és Sebők Imre voltak, a többiek jórészt kivetelezők vagy adminisztratív beosztású pártemberek. E vezető építész – önmagukat határozta meg – Fischer szemébe vetik, hogy a kormánybiztos átvette a FKT „reakciós időkből visszamaradt bürokratikus szervezetét”. Építésügyi Minisztérium felállítását, országrendezési kereteket, a főváros és más települések rendezési terveinek elkészítését sürgetik. További sürgető feladat új lakástípusok tervezése, racionális „standardizált alkatrészek” gyártásának előkészítése, építőanyagok szabványosítása. E téren nem sokkal később már történt valami az 1947 júniusában alakult, Farkas Tibor által irányított hivatalos mozgalom, az alig egy évig fennálló Országos Házépítő Szövetkezet munkája keretében.

Mindebből érthető, hogy 1946 őszi, amikor az Új Építészet Köre megalakul (és egyúttal a még létező *tér és forma*val szemben az *Új Építészet* című lap is útjára indul), Fischer és Granasztói e csoportnak már nem tagjai. A volt CIAM-csoport polarizálódik. Az MMTSZSZ, Fischer, illetve a szociáldemokrata párt körül az építész nagyobb része csoportosul; sokan a Független Kisgazdapárt, néhányan a Nemzeti Parasztpárt tagjai, és természetesen vannak, akik távol maradnak a pártharcoktól, bár ezt közalkalmazott építész alig engedheti meg magának, mert állásából is kiszorítják.

A kommunista építészek csoportja szűkebb volt, de kezdeményezőbb: az *Új Építészet* 1946. évi első számában Major Máté *A magyar építészekhez* intéz proklamációt az új építészet nevében. *A tér és forma* Granasztói Pál írásával válaszol (1946, 7–9. szám), nehezményezve az új építészet szellemi kisajátítására való törekvést. Az *Új Építészet* által támadott politikamentességgel szemben a szakszerűséget állítja előtérbe. Az *Új Építészet* 1947. évi negyedik számában látszólag egyetértés születik. Az idő azonban közben rohan, 1946 őszén megszűnik az Országos Építésügyi Kormánybizottság, majd 1948 januárjában – jellemző koalíciós csatározás keretében – a nagy múltú intézmény, a Fővárosi Közmunkák Tanácsa is.⁹

Az FKT osztályvezetője, Perényi Imre ugyanis Lux Lászlóval együtt már 1947 nyarán Országos Építőipari Tudományos Intézet felállításához kezd, amivel megindul a tervezőirodai rendszer kiépítése, illetve egy Munkatudományi és Racionalizálási Társaság létrehozása. Az utóbbiból novemberben Építéstudományi Központ jön létre, egyelőre a Közmunkatanács hivatali helyiségeiből néhány szobát felhasználva. Fischer sérelmezi, hogy az új, tervezői munkára is vállalkozó intézet nagyobb jövedelmet ígér, mint az FKT tisztviselőinek állami fizetése, így elvonja a legjobb erőket, s ezért csak 1948. január elsejéig járul hozzá a hivatal helyiségeinek használatához. Mivel Perényiek eddig nem találtak helyet, Fischer nem ad haladékot, 1948. január másodikán hivatalsegédekkel kiürítetteti a helyiségeket, és a bútorokat az FKT épületének árkádjai alá rakatja le. A másik oldal a főváros szovjet katonai városparancsnokához fordult, aki az ÉTK részére azonnal átadta az Esterházy (ma Ötpacsirta) utcai Almásy-palotát, a MATI egyik korai, majd a MÉSZ és az Építész Kamara későbbi székházát. Vas Zoltán csak február 21-én reggel ütött vissza, amikor távbeszélőn közölte Fischerrel: „a Közmunkatanácsot huszonnégy órán belül megszüntetem”. Győri László jelent meg az FKT-ban Fischer leváltására, aki azonnal távozott, míg Győri néhány sorban közölte a hivatal alkalmazottaival, hogy a Közmunkatanács megszűnik. Az 1948. november 16-án elfogadott XLIV. tc. intézkedett a Fővárosi Közmunkatanács és a Fővárosi Pénzalap megszüntetéséről. Ma már tudjuk, milyen súlyos társadalmi kárt okozott, máig ható hiányt teremtett ez az elkapkodott intézkedés: hosszú időkre gyakorlatilag megszűnt a városépítészeti jelentőségű feladatoknál nélkülözhetetlen intézmények közötti összehangoló munka.

1948. évi második számával egyúttal lezárult a *tér és forma* korszaka. 1949. évi 4–5. száma után megszűnik az *Új Építészet* is, majd 1949 őszén feloszlik az *Új Építészet* Köre. Az átalakulás végbement, mire az új építészet hívei szétszórta sorait újra rendezhetnék, már a frontvonal is máshol húzódik. Eddig az *Új Építészet* támadott a készülődő hatalom nevében, ekkor azonban már a hatalom támadja az „új építészetet”, a nyugati modern építészeti gondolkodásmód híveit.

Amikor 1942-ben Borbíró átadta Fischernek a szerkesztést, Fischer bevonta Majort, Granasztóit, ifj. Kismarty-Lechner Jenőt és Weltzlt (Weltzl 1945-ben meghalt, Lechner Jenő nemsokára külföldre távozott). A háború után azonban a lapot Fischer egyedül szerkeszti. Fischer 1947 júliusában (az *Új Építészet* Köre már működött, de Fischer nélkül) megkísérli még egyszer feltámasztani a CIAM-csoportot is: Major, Borbíró, Preisich mellett Kósa Zoltán, ifj. Kismarty-Lechner Jenő, Hönsch László, Málnai László és Kozma Lajos szerepeltek a meghívottak listáján. Az említettek többsége egyébként hetenként együtt ülésezett az 1945-ben létrehozott, és 1949 őszig működő Művészeti Tanács Építőművészeti Szaktanácsában is. Ennek tagjai: Borbíró Virgil, Fischer József, Granasztói Pál, Major Máté, Wanner János, majd Wanner 1946-os eltávóztatása után Kiss Tibor, Kozma Lajos és Kaesz Gyula. Gáboros Lajos az Iparművészeti Szaktanácsban tag. Az 1945–1949 között az új intézményekért folytatott „koalíciós csaták” furcsa küzdelme ezzel lezárult,¹⁰ a döntés a hatalom részéről a fejük felett született. A Magyar Népköztársaság 1949. augusztus 18-án elfogadott új alkotmánya már az 1936-os szovjet alkotmányon alapul: a népi demokráciát a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet államátípusa egyik formájának nevezik. Vagyis az állam feladata a proletárdiktatúra funkcióinak ellátása.¹¹

még élesebbé tette. Lásd még az 5. fejezetben a MÉSZ I. Kongresszusa vitáját és a 9. jegyzetet is.

Perényi nyilvánvalóan nem akarta a támadásra lehetőséget adó harminc évvel korábbi hibáját megismételni, ezért nem járult hozzá a közléshez. Ezt támasztja alá 1956-ban tanúsított magatartása is. 1956. október 30-án a MÉSZ forradalmi gyűlésén Perényi Imre is megjelent tanszéki munkatársaival, s mivel fűttség fogadta, egy keserű mondat után megfordult és elment: „Apám Sztálin börtönében halt meg...” Ő 1951-ben is tudta, mi következik, illúziókat legfeljebb 1945–1949 között, az *Új Építészet* számára baráti légkörében táplált. 1974-ben már családotti sajnálkozással vette tudomásul azokat a városépítészeti ellentmondásokat, amelyek huszonöt év alatt az általa is képviselt szakterületen kifejlődtek. Lásd még saját cikkét az *MÉ Az ötvenes évek* számában: *Hogy is volt?* MÉ, 1984/3., 9.

6./ Fischer József: *A realizáció jegyében*. Tér és forma, 1944–45/11.

7./ Fischer József, Granasztói Pál, Kismarty-Lechner Jenő, Major Máté, Weltzl János: *Az építészeti háború utáni feladatai Magyarországon*. Tér és forma, 1944–45/11. A lap az 1944. okt. 15.-i nyilas hatalomátvétel után már nem jelenhetett meg, 1945 novemberében nyomták ki a megszerkesztett anyagot az összevont két évfolyam 11. számaként. A szöveget a továbbiakban deklarációként emlegették. Újraközölve *Új építészet, új társadalom*, 1981, 11–14.

8./ Petróczy, Saád 1988, *Kutatási jelentés*, 1–2. fejezet, lásd a Megjegyzések az irodalomról szövegét is.

9./ *Új építészet, új társadalom* 1981, *Politika és építészet*, 15–26.

10./Az 1947–49 évek történetét összefoglalja a Petróczy, Saád 1988, kutatási anyag (3. *Az építésügyi tervgazdaságba integrálása*, 42–87.); az *Új építészet, új társadalom* 1981, *Az első fordulat; A kommunista magyar építészeti határozata*, ÉÉ, 1949/5.; Major Máté: *Építészetünk útja*, ÉÉ, 1949/6–7. és úő: *Tizenkét nehéz esztendő 1945–1956*, a *Lapis angularis* III. kötetében, adatainkban lényegében egyezően. Major Máté a Közmunka Tanácsban majd a Minisztériumban működve írja le az eseményeket, egybehangzóan azokkal a mesteriskolai emlékező rendezvényekkel, amelyeken Szendrői Jenő, Schall József, Molnár Péter emlékezéseivel.

11./ Romsics 1999, *IV. Magyarország szovjetizálása*, 269–294.

Az Új Építészet Köre és a Deklaráció

Az Új Építészet Körének megalakulását az egyesületek körüli vita, az irántuk megújuló igény is segítette. A feloszlott jobboldali egyesületek helyett az MMTSZSZ Építész Szakosztálya hiába próbált új szakmai egyesületet alakítani saját kulturális igényeik kielégítésére. A Magyar Képzőművészek és Iparművészek Szövetsége Építész Szakosztálya csak a tervezőirodák megszerveződése után látja el ezt a funkciót lényegében 1949-től 1951-ig, a MÉSZ megalakulásáig. Érthető tehát a szándék, amit Major Máté így fejez ki: „magunk között akartunk egyesületi életet élni”. Az 1946 őszen megalakult csoport (az alapító okirat kelte 1946. nov. 28.) elnöke Kozma Lajos, alelnöke Major Máté, főtitkára Gádoros Lajos, másodtitkára a később külföldre távozott Málnai László. Tagjai: Benkhard Ágost, Gábor László, Hegedűs Béla, Kaesz Gyula, Lux László, Perczel Károly, Perényi Imre, Preisich Gábor, Zöldy Emil, és a jogász dr. Beér János, illetve később Dávid Károly, Körner József, Lévai Andor, Németh Pál, Rudnai Gyula, Szendrői Jenő, Tabéry Iván.¹² Az eredetileg tucatszámú építész által alkotott kör tehát részben párton kívüliekkel is bővül. Kültagokat is nyilvántartanak Janáky István, Kósa Zoltán, Schall József személyében.

12./ *Építészet és tervezés Magyarországon 1945–1959, Válogatás az Új Építészet Köre írásaiból*, 114–118.

13./ Lásd a 7. jegyzetet.

1948. november 30-án már további negyvenkét tagjelöltet sorolnak fel a korabeli ismert építészek közül. Ezek: Borbíró Virgil, ifj. Csemege József, Detre Pál, Fekete Ede, ifj. Fischer Tibor, Gerendás István, Granasztói Pál, Gyárfás Iván, Hámor István, Jankovich István, Juhász Jenő, Kardos György, ifj. Kismarty-Lechner Jenő, Kiss Ferenc, Kiss Tibor, Rimanóczy Gyula, Schaeffer Ferenc, Schömer Ervin, Székely László, Szelle Kálmán, Szilágyi Jenő, Szrogh György, Dölle László, Éhn József, Gábor Frigyes, Heim Ernő, Hoch István, Kismarty-Lechner Gyula, Králik László, Málk József, Novák Ede, Nyíri István, Paulovits László, Schubert Ernő (iparművész tanár, festő), Wannemacher Fábrián, Tóth Kálmán, Fodor Ernő, Gerle György, Sebestyén Gyula, Sebők Imre, Székely-Kovács Ferenc és Weiner Tibor. Ekkor már nem olyan egyöntetű az érdekeltség és hovatartozás, mint az első időben, a szervezet névsora inkább hatósugarának kiterjedését érzékelteti.

1949. januárban, nyolc hónappal a feloszlás előtt egy újabb jegyzékben további harminc név szerepel. Jó részük valószínűleg már ezt megelőzően is részt vett a kör munkájában. Korábban nem említett tagok például Bakos István, Vidos Zoltán, Visontai Miklós, Hönsch László, Fischer József, Takács Miklós. A zárt csoport oldódása hamar bekövetkezett. Jó néhányan kapcsolódtak a kör munkájához mások is, 1948-ban az előadók között találjuk például Weiner Tibor, Sebők Imre mellett Győri Lászlót és Ruisz Rezsőt is.

A kör lefektetett célja az új, haladó és szociális szellemű építészet ügyének előmozdítása, az építészeti, művészi és tudományos munka elméleti és gyakorlati megvalósításának előkészítése, az építésztársadalom, a nagyközönség és a hatóságok „építészeti kultúrájának” fejlesztése, a közízlés helyes irányba terelése, illetve „a modern építészek érdekének előmozdítása, társadalmi képviselete”. Végül is azt a – később *Deklaráció*ként emlegetett cikkben összefoglalt – programot szolgálták, amelynek teljes kibontakozásához nem a négy év, de négy évtized is szükségszerűen kevésnek bizonyult.¹³

Ez a korábbi nyilatkozat a Le Corbusier terminológiáját, illetve Molnár Farkas „új építés” gondolatát idéző „új építészet” fogalmát használja, valójában azonban inkább a Bauhaus gondolatkör és a harmincas évekbeli CIAM-csoport ideológiájának kifejtése. A kiáltvány írói nyíltan kimondják: a kapitalizmusban megszületett új építészet csak egy új, szocialista társadalomban valósulhat meg. A program jellegű deklaráció a lakáskérdés megoldására, a munkahelyek építészetére, a közigazgatási, közművelődési és közegészségügyi építkezésekre vonatkozó célkitűzéseket összegezi. A szakképzés, az építőipar fejlesztése, az építőanyagok és szerkezetek tökéletesítése és szabványosítása feladatainak körvonalazása mellett az építészeti igények színvonalának emelésére, fejlesztésére és „egy országos jellegű és kellően tagozott, de egységes elvek szerint dolgozó szervezet”

megteremtésére is kiterjed. „Célunk egy boldogabb és emberibb új élet műszaki kereteit minél tökéletesebben kialakítani” – sugallja az illúziókban gazdag hitet a zárómondat.

Ekkor még a szociáldemokrata Fischer és Granasztói együtt gondolkodott a kommunista Major Mátéval és a modern szemlélet polgári tájékozódású képviselőivel, 1946 nyarán azonban a kommunista építészek, mint említettem, már Fischeréket és az általuk vallott politikamentességet támadják. Az 1949 őszén hatalomra jutott dogmatizmus viszont e csoport lapját és az Új Építész Körét is beszünteti. A lap esetében az indok a Kozma Lajos halála utáni emlékszámba megjelentetése – egy polgári építész ünneplése –, míg a kört 1949 nyarán a Belügyminisztérium Egyesületi Főosztálya szólítja fel a feloszlásra. Ekkor, a Rajk-per után már a szovjet tapasztalatok átvétele vált fő feladattá. Építészetünk az 1949 nyarán megalakult Építésügyi Minisztérium, s ezen keresztül a pártállami irányítás szigorú parancsuralma alá került. 1949 decemberében nyilvánosságra hozzák az első ötéves tervtörvényt. Ezzel a tervezői tevékenység a politikamentesség ábrándja helyett minden részletében túlpolitizálttá, a politikai elhatározások közvetlen függvényévé válik.

Az újjáépítés és a hároméves terv. Az államosítás és az új intézményrendszer

A háborút követő években a tőkés termelés hamar helyreállt. Az első másfél év, 1945-től a stabilizációig terjedő időszak eleve a tetők és a szétlőtt falak helyreállításának korszaka, mikor fizetni csak törtarannyal lehet, így viszont tilos. Az új pénz birtokában, 1946. augusztusától indul meg átfogóbb méreteken az újjáépítés. 1946-tól már befejeztek néhány folyamatban lévő nagyobb középítkezést is, mint amilyen a Dávid Károly és Kiss Ferenc közös műterme által tervezett, 1939-ben kezdett, 1950-ben elkészült Ferihegyi repülőtér új fogadóépülete, vagy a Pannonhalmi Apátság gimnáziumi és kollégiumi tömbjének új szárnya, Hidasi Lajos és Kiss Tibor ugyancsak 1939-ben kezdett munkája.

Az 1947 júniusában a kormány által elfogadott hároméves terv már az ipar és közlekedés egészének újjáépítési feladatait fogalmazza meg, s ez a program – amit a konzervatív intézményrendszer demokratizálódása is segít – a háború alatt visszafogott építőiparban gyors élénkülést eredményez. 1948-ra már jelentős épület-helyreállítások, új intézményi központok, rendelőintézetek építkezései indulnak, amelyeket a magántervezés és a vállalkozói építőipar körülményei között kezdenek meg, és a fordulat évének társadalmi változásai által létrehozott új viszonyok között fejeznek be.

Az 1948. április végi államosítással az előző nagyipar bázisán új állami nagyvállalatok jöttek létre, amelyek nagy többségükben a vezetők váltásával folytatták eddigi munkájukat. Megtartva profiljukat vagy tovább koncentrálódva szakosodtak előbb nagyrészt az újjáépítésre, majd az ipari építészetre, kisebb részben középületekre vagy lakásépítésre. Ekkor alakult át a tervezés munkaszervezete is. Az önálló építészek többnyire egy-két főből álló kis irodái, illetve a szerkezettervezők (statikusok) és épületgépészek – e harmincas-negyvenes években megerősödött szakágak – a háború utáni három évben jóformán elszegényedtek. A helyreállítás jellegű újjáépítés inkább szervezői tevékenységet kívánt, mint tervezői közreműködést.

Az 1948. évi tavaszi államosítások után az építészek is érzékelik, hogy a magántervezés időszaka lejárt, s mivel az állami tervezés a hároméves terv végén új feladatok ígéretével és a háború alatti és utáni évek létbizonytalanságához képest elfogadható megélhetéssel is vonz, az új irodákat szervező vezetők hívására egyre többen lépnek be az új intézetekbe. Hamar megtörténik az 1947 novemberében az FKT ügyénél már említett Építéstudományi Központ magántársaságként való megalakulása. Majd ebből jön létre az Építéstudományi Központ államosításával 1948. május 15-től az Állami Építéstudományi és Tervező Intézet (ÉTI) elvileg a Madách téri FKT épületben és az addig megszerzett más irodahelyiségekben, egyelőre szakosítás nélkül a következő osztályokkal és vezetőkkel: Középipítési Osztály (Rudnai Gyula), Ipari Építési (Hilvert Elek), Lakásépítési (Gádoros Lajos), Területrendezési (Preisich Gábor) és Munkatudományi Osztály (Sebestyén Gyula), igazgatója pedig Perényi Imre. Perényi egyúttal a felügyeletet ellátó minisztérium tervezési osztályának vezetője is. Ezt 1951 áprilisában az építészeti vita során Horváth Márton a szemére is veti annak magyarázataként, hogy a kozmopolita szemléletű tervek ellenőrzése a már jó ideje működő tervtanácsokban miért nem történt meg kellő erővel. Hamarosan ismét változik a helyzet, 1948. december elején a létszámában rohamosan gyarapodó központ Építéstudományi (ÉTI), Ipariépület (ITI) és Magasépítési (MATI) Tervező Intézetekre osztódik. Ezt követi rövidesen a MATI, illetve az ITI több intézetté osztása szakprofilú tervezőintézetekre (1949–51). 1948 elején az ÉTI tízegynéhány főt számolt, 1948. júliusban kétszázöt fő a létszám, 1949 végén a szakosított irodák dolgozóinak összlétszáma ezerháromszáz főre emelkedett.

1948–49-ben a MATI egy része még az Esterházy (Puskin, ma Ötpacsirta) utcai székházban van. A Madách téri FKT épületben a Középülettervező Iroda 1949-ben ugyan Szendrői Jenő vezetésével alakul meg, Szendrői és Lauber azonban az ideológiai nyomás elől rövidesen az Ipartervbe

távozik. Janáky és társai ekkor egyetemi-közoktatási intézményekkel, Dávid Károly sportlétesítményekkel, kultúrházakkal, Károlyi Antal lakóépületek tervezésével, Hübner Tibor és Lauber László honvédelmi létesítményekkel, Rimanóczy Gyula és társai ipari és oktatási épületekkel foglalkoznak. Lauber és Szendrői Ménesi úti épülete még az Esterházy utcában készült. A rohamosan növekvő ipari feladatsor megvalósítása érdekében 1950-ben már kész a Nehézipari Épülettervező Iroda Nemzeti Vállalat (NÉTI NV) Deák Ferenc utcai, Vincze Pál által tervezett épülete is, ahová a Könnyűipari Épülettervező Iroda NV is beköltözik, s így 1950 októberére létrejön a korszak legnagyobb irodája, az Iparterv, vagyis az Ipari Épülettervező Vállalat. A Közti alapítólevele 1949 októberében kelt, Payr Egon Kecskeméti utcai épületébe 1951-ben költözik, míg a Janáky-féle iroda egy Dísz téri épületben kap helyet. 1951-ben készül el a Krisztina körúton a szintén 1949-ben alapított Általános Épülettervező Vállalat Juhász Jenő és Hegyi Lajos-féle épülete, a honvédelmi és rendészeti épületek tervezőirodája. A Madách téren marad a Lakóterv, amely később 1961-től a Tervezésfejlesztési és Típustervező Intézettel osztja meg az Asbóth utcában Selényi István terve alapján kibővített területét.¹⁴

Hasonló módon ment végbe a közlekedési és mélyépítési tervezés intézményeinek kialakulása, amelyben a postai állami intézmény, a Posta Vezérigazgatóság Magasépítési Osztályáé volt a kiinduló szerep. Az Állami Mélyépítéstudományi Intézetből alakult a Közlekedési Épülettervező Vállalat (Középterv), majd kifejlődtek a Mélyépterv, illetve Uvaterv, a Közlekedés és Postaügyi Minisztérium tervezővállalatai.

A kor átpolitizált légkörében – amelyben az első koncepciók percek megfélemlítő hatásukat már elérték – az önálló tervezőpályát feladó építésszek még viszonylag magas színvonalú jövedelemhez, a tervezőirodában megszervezett szolgáltatásokhoz (a társtervezők jelenléte, fénymásolás, könyvtár) és a rész munka alól mentesítő munkatársakhoz (szerkesztők és rajzolók, költségvetés-készítők) jutottak. Ez a széleskörű munkamegosztás idővel mechanikus tervgyártássá vált. Tény ugyan, hogy az ipari technológiai fejlődés egyre gondosabban kimunkált tervanyagot követelt, de a papírhegyeket a növekvő bürokrácia látszatkövetelményei is növelték.

Az első évtizedben a munkamegosztásbeli változás még hajtóerőként érvényesült. Ez a magyarázata annak, hogy a pályán működő régi építés- és mérnökegyleti tagok mellett az 1946–47-ben Dániából hazatérő, akkor végzett fiatalok és a háború utáni nagy létszámú építészgeneráció tervezni vágyó építészeti szívesen léptek be az új irodákba, ahol az idősebbek a negyvenes évek kiváló mestereivel közel azonos helyzetbe kerültek, a kezdő építésszek pedig e mesterek keze alatt kezdték feladatokkal bőven ellátva pályájukat.¹⁵

Bár a háború idején társadalmi-politikai értelemben az építésszek csoportjai között alapvető elmentétek feszültek, a formavilág építészeti megközelítésében a népi-nemzeti törekvések megújítási kísérleteitől eltérően sokkal mélyebb volt az azonosság, mint ahogyan azt a szemben állók érzékelték vagy hangoztatták. A korszerű építészet a második világháború évtizedében a társadalmi modernizálódás (az anyag-szerkezet-technika és életmód átalakulása) és az építészeti nemzedékváltás szükségszerű termékeként nemcsak teret nyert, hanem a disszonanciák és ellentmondások ellenére is uralkodó gondolkodásmóddá vált. A nemzedékváltás következtében a háború utáni évek építészete természetszerűen tekintette az elért új szintet, az első időszak feladatai (az egészségügyi és más szociális témák, így a szabaddá vált szakszervezetek színházépítkezései) hangnembükben megtartották és továbbvitték az előző eredményeket.

A háború végén az újjáépítésre készülődés (Fischer *tér és forma* körüli csoportjának francia és német, majd angol irányú szellemi tájékozódása), a második világháború folyamán felfutott brazil építészet hatása és a dániasok már említett skandináviai benyomásai tovább gazdagították ugyan a szemléletet, de az lényegében keveset változott, csak más képviselői kerültek előtérbe. Az elvárások egyre gyorsabban módosulnak: 1949 őszén fogalmazódik meg először – az Új Építészet Köre felosztalása is jelezte ezt – a hatalomváltás ideológiájából adódó új követelményrendszer.

14./ Lásd az 5., 10. és 12. jegyzetben említett dokumentumanyagok mellett *A magyar tervezőirodák története*, szerk. Jeney Lajos. ÉTK, Bp., 2001. kötetet, amely a nagyirodákra átfogó történeti képet nyújt az indulás időszakát is megemlítve. Részletesen foglalkozik a hazai irodahálózat kialakulásával és mintegy harminc éves történetével a *Modern építészeti lexikon*, szerk. Kubinszky Mihály. Műszaki, Bp., 1978 és jó összehasonlítási alapot nyújt Schéry Gábor *Évek, művek, alkotók, Ybl Miklós-díjasok és műveik 1953–1994*. ÉTK, Bp., 1995, amely az irodák eredményességét, illetve az előtérbe állított feladatok elsőbbségét is érzékelhetővé teszi. A keletkezés és a kialakulás problémáit a Petróczy, Saád jelentés, az irodák belső légkörének ötvenes évekbeli feszültségeit az *Építészet és tervezés Magyarországon 1945–1956* dokumentumkötet tükrözi.

De érdemes más forrásokból is mérteni. A vidéki irodai hálózat első intézménye például Sopronban jött létre. „Ugyanabban az évben (1948) Perényi Imre, aki a magyar tervezés államosításával volt megbízva, felkért arra, hogy a MATI soproni és győri fiókját szervezzem meg és vezessem. Bár ez a kettős elfoglaltság – az egyetemi és tervezőirodai – terhes volt, nem volt okom megbánni, mert ilyen módon nem kellett a tervezésről lemondanom, ami kétségtelenül hasznos és sokrétű munkát jelentett és az egyetemi tanári elfoglaltságot változtatossá tette. Az egyes megyeszékhelyeken megalakult tervező irodák kezdetben főleg a háborús károk helyreállítási munkáival foglalkoztak. Közben Sopron megszűnt megyeszékhely lenni, a győri vállalat a soproni irodájaként működött, de önálló hatáskörrel, külön érdekes feladatokkal.” Winkler Oszkár építés 1980-ban készült kéziratosa visszaemlékezései, 5. Lásd a 28. jegyzet is.

15./ A Petróczy, Saád szerzőpáros kutatási jelentése nagy figyelmet szentel a tervezőirodai belső viszonyok elemzésének, illetve a típustervezés kialakulásának az első évtizedben, a kezdeti eredményeket pedig az irodalmi válogatásban sorolt forráshelyek és összefoglalók mutatják be. Petróczy, Saád 1988, *Típuselnyomás és építőművészet*, 88–129.

Az 1945 utáni építészet első periódusa ezzel 1949 őszen lezárul. Az újjáépítés és a hároméves terv értékrendje még a magántervezésre épül, és a tervezőirodák első két évében szemléletében azonos alapú. Az első szakaszban meggyőzőnek tűnnek az új célkitűzések a szabványosításról, tipizálásról, építési normákról, hiszen ezek az ipari haladás és a tömeges lakásépítés feltételei.

A megtörtént hatalomváltás és a háborús pusztulás ellenére a negyvenes évek építésze még többé-kevésbé egyetlen folyamatot alkot, amelyben a háború cezúráját vág, de az építészeti gondolkodásmód, az építészeti értékrend és szemlélet ugyanannak a fejlődési fokozatnak a része. Azonosak az alkotók, azonos a technika, az anyagok-szerkezetek világa és többé-kevésbé azonos az építőmunka minősége is, csak a társadalom anyagiakban lett jóval szegényebb. Farkasdy Zoltán fogalmazta meg a nyolcvanas években egy tévényilatkozatában, hogy a negyvenes évek második felének időszaka még folytatta azt a negyvenes évekre jellemző architektúrát, amit indokolatlanul választanak szét a háború végének időpontjával. Azok a már elemzett tényezők, amelyek építészetünk helyzetét jellemezték 1945 után, jó néhány évig meghatározták építészetünk fejlődését: a szakmai közeg előző belső fejlődése következtében szerényebben ugyan, mégsem alacsony színvonalon.

Az állami tervezés előzményei

Az újjáépítés és a hároméves terv időszaka, a magántervezés jelentősebb feladatok nélküli éve és az állami tervezés kezdete az új építészet deklarált szemléletének a jegyében bontakozik. A háborús pusztítás – különösen a fővárosban – olyan mértékű volt, hogy a részleges helyreállítás évekre lekötötte a valójában csak a stabilizáció után lábra álló építőipar kapacitását. Az „Újjáépítés vagy helyreállítás”, Fischer, az Országos Újjáépítési Kormánybiztos jelszava az OÉK és Közmunkatanács interpretációjában, sőt a *tér és forma* értelmezésében és javaslataiban is utópisztikusnak bizonyult. Maga Fischer is a munkáskezek szükségességére figyelmeztetett az építészeti álmokkal szemben. Az építészeti pályázatok és a Fővárosi Közmunkák Tanácsa keretei között megkezdett lakás- és településtervezés munkaterületén, illetve ezt követően a hároméves terv szociális (lakás, egészségügyi és iskola) építéseiben, az építészeti szakmai életben mutatkoztak meg az újjáéledés jegyei.

A még magánépítészek terveit felvonultató 1947-es, a Művészeti Tanács által szervezett és Kozma által tervezett *Falu-város lakásépítési kiállítás*¹⁶ tervei, különösen Janáky István, Ivánka András, Németh Pál, Dávid Károly falusi lakóháztervei új építészeti gondolatok formálódását jelezték. Ugyanígy a korábbi, még 1946-os fővárosi Duna-parti és magdolnavárosi lakóépületek¹⁷ pályázatának egyes tervei, például az Olgyay testvérek és Sámsondi-Kiss Béla úgynevezett Héjház terve és a későbbi tipizált lakásépítő törekvések előhírnökének tekinthető Modulus-terv, Gádoros Lajos, Gerle György, Málnai László, Perczel Károly, Preisich Gábor és Perényi Imre első közös munkája a változás irányába mutatott. Az első falusi lakástervekből később csak Németh Pál tovább érlelt lakóházai valósultak meg, bányászlakások épültek Várpalotán és Oroszlányban 1947–48-ban, majd néhány falusi orvoslakás is felépült az ő típusa alapján.

A budapesti két lakáspályázat tervei – a magdolnavárosi kislakás-tervpályázaton Olgyayék Le Corbusier-t idéző nagyvonalú és szellemes középmagasház terve még korainak bizonyult, de még inkább a többiek, így a Modulus jellegű terv is – a funkcionális alaprajzi értékek, a lakás kényelme-felszereltsége mellett (az elképzelt „egészséges” beépítési mód mechanikus volta következtében) már az új építészeti elvek legnagyobb belső ellentmondását, a lakótelep térbeli szétterülését, a sematikus leegyszerűsítés veszélyeit is érzékeltették.

Az *Új Csepel, a dolgozók városa* című kiállítás¹⁸, amely Preisich Gábor szavai szerint „azt a célt tűzte maga elé, hogy tükrözze, hogyan fog kinézni egy korszerű, szociális értelemben átgon-

16./ Kozma Lajos: *Falu-város lakásépítési kiállítás*. Új Építészet, 1947/7., 141–152.

17./ *Dunapart és Magdolna város. tér és forma*, 1946/10., 117–122; Új Építészet 1948/1.

18./ *Új Csepel, a dolgozók városa*. ÚÉ, 1948/5., 159–208; MÉ, 1985/2., 20.

dolt és megtervezett város”, a kibontható értékek mellett már az anyagi szegénység érzékelhető korlátait, a funkcionális használat és gazdaságosság értékei mellett a megszépítő racionalizmus veszélyeit, az elszürkülés esélyeit is jelezte. Az *Új Csepel* kiállítás mégis a kor pozitív szándékait tükrözte.

E szándékok mögött azonban ott élt a túlzott purifikáló hajlam, az új építészet stílusként történő érvényesítésének vágya, bár az új építészetről szóló elméleti írások épp e stílusjelleg elkerülését hirdették. Jellemző a Gellért Szálló újjáépítésére hirdetett 1948. évi tervpályázat eredménye, ahol egyes tervek a szállodaépület tömegeinek és homlokzatának leborotváltását, felismerhetetlenségig történő átépítését, „korszerűsítését” javasolták. Az előző korszak formarendje és nemzedéke ellen irányuló purifikáló hajlam tűnik ki Kósa Zoltán soraiból is, amikor az Attila út és Hajdú utca sarkán álló, még a háború előtt kezdett és most befejezett OTI-bérház önmagában korrekt, az új építészeti elveket tükröző átépítésének tervezőjeként így vall: „Azzal például, hogy egy-egy szecessziós épülethomlokzatot simára vakolunk, még nem üztük ki a szecesszió szellemét az épületből – ott bujkál az továbbra is az alaprajz cirádái között.” Fischer korábban a magastetők helyreállítását kívánta megtiltani, míg Gábor László a Belügyminisztérium átépítését ismertető cikkében a Foncière-tömb szűk légtérű udvarai ellen érvelt, elutasítva az előző kor szerkezeteinek és szerkesztésmódjának zavaros sokféleségét. Az újítók szembefordulása, harcos támadása ez a meglévő adottságokkal szemben. Történelmileg indokolt és érthető, a stílusváltozásoknál jól ismert türelmetlenség, amelyet a szociális szándékok érvényesítésének erkölcsi tudata is fűt. A korok változásait figyelők szempontjából azonban az egyoldalú, szűk nézőpontokkal szemben ez is csak újabb egyoldalúság.

A tervekben hirdetett elveknél fontosabb a megépített művek tanú volta.¹⁹ A hároméves terv kibontakozásával már kezd helyreállni a gazdasági élet és termelés, és az építések egy része is feladatokhoz jut. A magántervezés szükségszerűen csak néhány feladatot teljesít e rövid idő alatt, s az is többnyire átépítés, mint a kor legnagyobb ilyen munkája, melynek megbízását az Új Építészet Köre tagjai nyerték el. A fővárosi Duna-parton, a Margit híd pesti oldalán a lerombolt három udvaros Palatinus ház szerkezeteinek egyes részeit is megtartva épült fel 1947–49 között a Belügyminisztérium,²⁰ előbb Államvédelmi Hatóság, majd más célra használt, jelenleg országgyűlési irodaházként ismert épülete a háború alatt súlyosan megsérült várbeli épületek helyett. Benkhard Ágost, Gábor László, Gáboros Lajos, Preisich Gábor és az újabb letartóztatása elől külföldre távozó Málnai László helyébe lépő Rudnai Gyula a tervezőcsoport tagjai. Így a kissé száraz architektúrát és koncepciót – a két szélső udvar oldalát kibontották, így jött létre a H alakú alaprajz – a sok kéz is magyarazza. A volt lakóépülettömb szerkezeti elemei alkották az épület szerkezeti vázát, amelyet az új építészet tervezési és formai jegyei szerint használtak fel szükségszerű megalkuvásokkal. Például a tömb oldalait a minisztériumi irányító Lévai Andor ötlete alapján felnyitották, de a Balassi Bálint utcai oldalon a szerkezeti ritmusváltást meghagyták. Ezt a hangsúlyos helyen álló, egyhangú és kissé merev épületet a következőkben kevesebbet támadták, mint a MÉMOSZ-székházat.

A Dózsa György úton, a későbbi felvonulási útszakaszon épülő MÉMOSZ-székház²¹ érdekesebb mű, bár Révai József elítélő hangsúllyal a szindikalizmus fellegvárának nevezte az épületet, formavilágát is kozmopolitának bélyegezve. Kettébontott tömegalakítása, modern oszlopsorral formált homlokzata, az oszlopok mögötti légtér felett a tetőfödém kör alakú áttörései, a tárgyalóterem homlokzati kiültetése, a koralaprajzú üvegfalú liftek és a nagy előadóterem akusztikai álmennyezettel alakított belső világa a negyvenes évek végén új gondolatokat jelentettek. Tervezőit az 1947-es meghívásos pályázat hozta össze. A Gáboros és Preisich iroda előterve, illetve Perényi Imre fiatal munkatársaival, Ránky Józseffel és Mikolás Tiborral készített pályázata, és

19./ Major Máté: *Tíz esztendő magyar építészete*. Bp., 1957; *Magyar építészet 1945–1955*, szerk. Szendrői Jenő, Bajnay László, Bonta János, Gyöngyösi István, Kürthy László. Képzőművészeti, Bp., 1955 az első összefoglaló alpművek, lásd ezzel kapcsolatosan az irodalomra vonatkozó megjegyzéseket is. A *Magyar építészet 1955* albumot forrásként a továbbiakban nem jelölöm, a 4. és 5. fejezet legtöbb említett műve szerepel benne. A művek többségének első publikációs adatát is tartalmazza *Építészet és tervezés Magyarországon 1945–1959*, szerk. Prakfalvi Endre, Hajdú Virág. OMvH Építészeti Múzeum, Bp., 1996, 245–248. E későbbi adatokat ezért csak indokolt esetben említem. A legújabb kiadvány *Modern és szocreál. Építészet és tervezés Magyarországon 1945–1959*. Építészeti Múzeum, 2006.

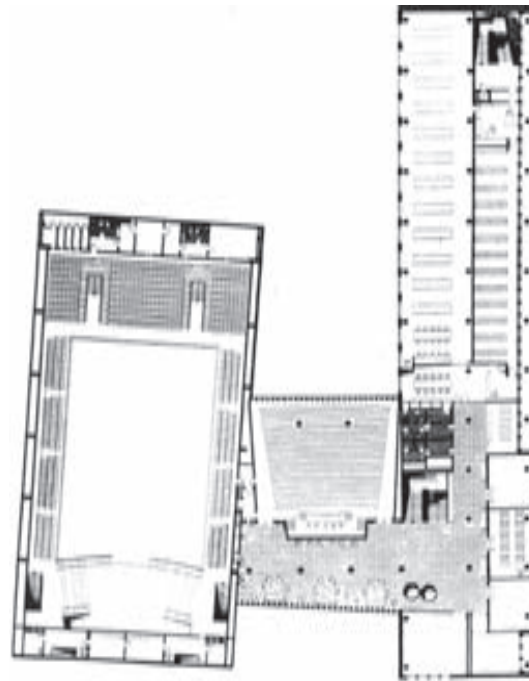
20./ Belügyminisztérium, *Magyar építészet 1955* (oldal vagy képszám nincs, továbbiakban csak kivételesen említem), Major 1957, 6., 7. és Preisich: *Vallomások* 65., 94., utóbbi szerzőként Lévai Andort is említi, statikusként viszont Bartost, majd Trautmann Rezsőt. Szabó János viszont szóban úgy emlékezett, hogy a karcsú oszlopokhoz Gábor László ragaszkodott, tehát ő is részt vett a szerkeszettervezésben. Szabó véleménye szerint Gábor László volt a legaktívabb a tervezés során, Preisich viszont azt említi: „Kevésbé is vettem részt benne”, mint a MÉMOSZ munkáiban. E társas tervezés folyamataiban – ez az épület ráadásul részben átépítés – nehéz tisztázni az alkotói kérdéseket. Major Máté szerint „hirdeti azt a szemléletet, amely megelégszik a tömegek, felületek, nyílások – tehát az architektonika – elemeinek egyszerű érvényesítésével az architektúrában”; „egyike az elsőeknek, melyek – az akkori szovjet építészet párhuzamában – provokálják az ellenvéleményeket.”

21./ MÉMOSZ, Major 1957, 12., 13., 16.; *Magyar építészet*, 1972, 101., Szrogh: *Vallomások*, 13–14.; Preisich, *Vallomások*, 61., 64–65.; *Lapis Angularis* 1995, Gáboros, 355., 361., illetve *Modern és szocreál* 2006, 55–80. A szerzők később mind másképp beszéltek az együttműködésről. Perényi nem nyilatkozott. Preisich szerint „a munkát hár-munknak adták, Szroghnak, Perényinek és nekem ... mi inkább a főépületet és Szrogh Gyurka inkább a kongresszusi előadóterem épületét tervezte meg. A két henger alakú lifet például én találtam ki, az egy jó öt-

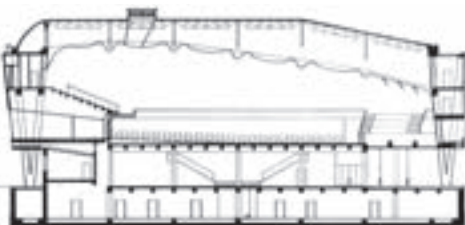
let volt.” Gádosor szerint: a tervpályázaton „Preisich Gáborral társas viszonyban volt egy gyönyörű megbízásunk. Perényi Imrénnek a beépítési tervét és a mi épülettervünket fogadták el. Ezt a kettőt kellett összeolvasztani.” A műszaki (engedélyezési) tervet még az Építéstudományi és Tervező Intézet alkalmazottaiként készítették névsor szerinti felsorolásban. 1948 végén már a MATI-vá alakult intézetben folyt a tervezés, ennek igazgatója Perényi, irodavezetője Gádosor, a feldolgozást végző műterem vezetője Szrogh volt.

A székház homlokzati tervét a Gádosor család őrzi, ezt a műszaki tervhez nyilvánvalóan Gádosor rajzolta, ez az ő és Szrogh közös ötlete volt. Az oszloprend és a födémrendszer szerkezeti kapcsolata a korban éles kritikát is kapott. Gádosor igen komolyan foglalkozott a nagyterem akusztikájával is. Szrogh viszont az egész együttest végigszerkesztette s a részleteket is ő rajzolta vagy rajzoltatta, ez volt első valóban jelentős feladata; ezért értem meg, hogy elutasítja a Gádosor-életrajzban kisajátítónak tűnő megfogalmazást. (Szrogh, *Vallomások*, 14.). Lásd még az alkotói életművekről mondotakat is e fejezet végén.

Szrogh György pályaműve – ő előzőleg két lakóházból alakított át érdekes összevonással székházat a Bányász Szakszervezetnek – együtt jelentettek alapot a végleges tervhez, amelyet jórészt már a MATI-ban Gádosor szervezésével Szrogh gyúrt egységes koncepciójú épületté. A kongresszusi tér belsőépítészetét Gáriel Frigyes és Vass Antal alakították ki. A franciás, de brazil hatást is tükröző architektúra, a főhomlokzat, a födémek és oszlopok bonyolult kapcsolata vagy a felső kör alakú felülvilágítók fényjátéka természetesen irritálta azt a kulturális irányítást, amely a szovjet építészet tanulságainak átvételét szerette volna látni az 1949-ben befejezett épületen.

4.1 Budapest, MÉMOSZ-székház II. emeleti alaprajz. Gádosor Lajos, Perényi Imre, Preisich Gábor, Szrogh György, belsőépítészet és berendezés munkatársa Gáriel Frigyes és Vass Antal, 1949–50. *Modern és szocreál*, 65.
2. Az épületegyüttes keresztmetszete, u.ott, 66
3. A kongresszusi terem hosszmetzete

A KÉSŐ NEGYVENES ÉVEK ÉPÜLETEI

A korszak nagy középületei

A korszak legszebb épületei, a késő negyvenes évek alkotásai már a MATI-ban, a Múzeum utca és az Ötpacsirta utca sarkán álló, eklektikusan historizáló zártosorú, városias szerény palotában, a későbbi szövetségi székházban, illetve a Madách téri Wälder-épületben, a volt Közmunkatanács irodaházában születtek.

Lauber László Szendrői Jenővel tervezi az Agrártudományi Egyetem (ma Kertészeti és Élelmiszeripari Egyetem) Ménesi úti tanszéki épületét és nagy előadótermét²² (1949–50). A lejtős telek adottságait kitűnően felhasználták a kettős épülettömeg kialakításában. A mélyebben fekvő rész felé négyszintes, az út felé háromszintes homlokzatot mutató, hosszan elnyúló középfolyosós szárny és a lábakra állított zárt előadótermékből kontrasztos tömegjátéka, a kerti homlokzat nyugodt, négyzetes nyílásrendjének kiérlelt arányviszonyai és a Ménesi úti homlokzat váltott ritmusú, hálós tagolása formálja változatossá a mintaszerűen tájba helyezett épületet.

Lauber korábbi társa, Nyíri István a Közlekedési Épületeket Tervező Iroda főépítésze az Erzsébet (majd Engels) téri, 1949-ben megépített, mára a kor egyik építészeti emlékének számító autóbusz-pályaudvar²³ tervezi. A kétszintes, hosszan elnyúló perontető egyik végét egy nagyobb közönséget fogadó épület, másik végét a poggyászkezelésre szánt kisebb tömb zárja. Mozgalmas benyomást kelt a parkhoz kapcsolt együttes, amelynek részformái és anyagkezelése is fokozza e mozgalmasságot. A kőburkolatú és réteges nyerskő falak, homlokzatfelületek, erőteljes keretbe fogott nyílássor, a jobb leárnýekolás és a park fáira való rálátás érdekében felső részén hátrafelé döntött üvegsíkok, a szintén ferde síkú lépcsőházi üvegbeton fal, az árnyékvető tetősíkok és a belső tér nagyvonalú, modern kezelése rövidesen támadások sorát indította el. Ez az épület alkalmas volt arra, hogy mozgalmasságát formalizmusnak bélyegezve, a formalizmus elítélésére szervezett vita keresztüztüezbe kerüljön. Ma mégis úgy látjuk, hogy az átmeneti korszak két legérdekesebb emlékéét épp a kényyszerűen szétvált társak hozták létre a negyvenes évek végén.

A hidegháború kitérőese rajta hagyta nyomát az építési programon. A Honvéd utca és Falk Miksa utcák közötti telektömbön, a Hild József-féle 1844-es Valero Selyemgyár kaszárnyának használt klasszicista palotatómbje mellett épült fel a korszak kiemelkedő értékű irodaház együttese, a Honvédelmi Minisztérium²⁴ két egymáshoz és a volt Károly kaszárnyához kapcsolódó tömbje. A Falk Miksa utcai „brazil szárny” (ma Nemzetbiztonsági Hivatal) terve 1948-ban a MATI-ban születik. Ez a Szendrői Jenő és munkatársa, Hegedűs Béla által tervezett szárny a háború idején készített alapokra épül. Az építész az Anyag- és Árhivatal korábbi tapasztalatait is felhasználja. Az alsó és a tetőterasz jellegű legfelső szint közötti hatszintes homlokzat sűrű rasztere viszont már brazil motívumokat idéz épp úgy, mint az épület elé lábakra állított íves alaprajzú tanácsterem. A *L'Architecture d'Aujourd'hui* 1947. decemberi brazil száma közvetítette akkor a háború előtti és alatti békesziget építészeti gondolatvilágát.

Az együttes másik, nagyobb szakasza Lauber László műve, aki a főváros egyik legszebb irodaépületét alkotta meg. Észak–déli irányban három középfolyosós tömböt rejt a sűrű beépítésű telek, amelyből a Honvéd utca felé eső a Valero-gyár elegáns homlokzatához átgondoltan kapcsolódik, míg északról a Balaton utca vonalától hátrahúzott bejárati szárny zárja le az együttest. A kőburkolatú, nyugodt arányrendszerű homlokzatokat finom részletek (az északi tömb végének enyhén törtvonalú összefogása, a nyugati véghomlokzat Le Corbusier-t idéző sűrű, megkettőzött szintosztása, a tömegek tetőterasz hatású zárása, az aszimmetrikusan osztott négyzetes ablakok, szalagablakok és záró loggiák váltakozása, a Honvéd utcai oldal legfelső szintjén a kissé kiugratott

22./ Agrártudományi Egyetem, Major 1957, 11., 14.; *Magyar építészet*, 1972, 91.

23./ Autóbusz pályaudvar, Major 1957, 11., 14.; *Magyar építészet*, 1972, 114.; *Modern és szocreál*, 2006, 35–54.

24./ Honvédelmi Minisztérium, I. ütem, *Építészet és tervezés Magyarországon*, 1996, 18., 19.; HM. II. ütem, *Budapest*, szerk. Lőrinczi, Vargha, 1997, 5.

25./ ÁMTI-székház, *Építészet és tervezés Magyarországon*, 1996, 70–71.

26./ Fehérvári úti rendelő, *Magyar építészet*, 1972, 140.

27./ Újpesti rendelő, uo. 139.

28./ Kecskeméti rendelő, Rados 1975, 389., 479. kép. A modern mozgalom fiatalabb nemzedékéhez tartozó alkotók, Hegedüs Béla (1908–1992), Winkler Oszkár (1907–1984), Schall József (1913–1989) kibontakozó pályáját a háború kettévágta, majd az archaizálással is szembe kerültek. Winkler Oszkár 1984-ben papírra vetette részletes életútját, összefoglalta építészeti tapasztalatait. Szakmai önéletrajzában kendőzetlen őszinteséggel és az önmaga vállalta mérnöki szikársággal tárta olvasói elé e nemzedékre jellemző építészeti szemléletét és alkotó elveit. Önéletrajzát a korai modern mozgalmakkal foglalkozó szakmatörténetesek gyakran idézik. Terveinek, rajzainak és írásainak nagyobb részét példásan rendezve és lajstromba szedve a Magyar Építészeti Múzeumnak adta át megőrzésre. Soproni munkásságának dokumentumait a Soproni Levéltárban helyezte el (lásd a 14. jegyzetet is). *ÉÉT*, 1987/1–2., Schéry 1995, 86. Hegedüs Béla, megemlékezés *MÉ*, 1993/3–4., Schall József, Schéry 1995, 109.

szalagablakos koronázó tömeg és az alatta végigfutó, tagolt loggián az üveg, az árnyék és a már Kós és Árkay Aladár műveiben megjelenő zömök oszlopok formajátéka) teszik gazdaggá, s ezzel a korabeli európai építészet egyik jelentős értékű középületévé. E minisztériumi épületet azonban hosszú évtizedekig nem lehetett publikálni, s nem illett említeni sem.

Nyíri István e korabeli másik fontos műve, az ÁMTI- (később Uvaterv-, majd bankként működő) székház²⁵ a Vigadó mellé épült a Duna-parton. Nyugodt, nagyvonalú tömege, homlokzatrendje, lábra állítása és tetőterasz motívuma egyenjogú társaként kapcsolódott Feszli Frigyes romantikus művéhez, s ez vitát, ellenkezést váltott ki. Az Intercontinental (a mai Budapest Hotel Marriott) tömege csak húsz évvel később takarta el az Apáczai Csere János utcai épületet. A „kozmpolita” művet azonban megbélyegezték. Mire megépült (1950–52), a tetőterasz előugró tetőpárkányára Nyírinek – azóta eltávolított – akrotérionokat kellett elhelyeznie, hogy a kezdődő szocreál követelményeinek engedmenyt tegyen. A negyvenes évek háború alatt is magas színvonalú építésze az elhallgatás és támadások ellenére is Lauber és Nyíri műveivel teljesedett ki.

Az új szociális program épületei

A korszak első – még valóban koalíciós – éveiben az egészségügyi intézmények fejlesztése és a lakásépítés szándéka az új korszak szociális elkötelezettségét kívánta tükrözni. A rendelőintézeti hálózat, az Országos Társadalombiztosítási Intézet (a későbbi Szakszervezeti Társadalombiztosítási Központ) járóbeteg-ellátó intézményrendszere a háború után még gyorsan bővül. A magántervezés idején épül Várallyay Sándor csepeli rendelőépülete 1947–48-ban és Hidasi Lajos kispesti rendelőintézete, amit 1949-ben fejeznek be. A Fehérvári úti XI. kerületi rendelő²⁶ magánterveit Szendrői Jenő és Lévai Andor a MATI-ban fejezhetik be (terv 1948–49, kivétel 1950–51). Az 1949-ben átadott újpesti rendelőépületet²⁷ Kiss Ferenc és két fiatal munkatársa, Ránky József és Mikolás Tibor tervezi. A Fehérvári úti értéke a tömegalakítás, a kiugratott, eredetileg hódmezővásárhelyi, sárga kerámiával burkolt (jelenleg kőlapra cserélt), változó mellvédmagasságú szalagablakkal tagolt homlokzat és a burkolótégla felületek érdekes ellentéte. Az újpesti rendelő a magas hasábtömb előtt léptéket adó előépítményével a vázas homlokzattagolás új szemléletű példája volt. A kőbányai SZTK-rendelő (Egészség ház) épületét Németh Pál 1948 elején tervpályázaton nyeri. Érdekessége az ívtartóra függesztett homlokfalú előcsarnok, amely 1949-ben felépül. Később azonban az előteret is beépítik, mára az eredeti előcsarnok felismerhetelenné torzul. A kecskeméti rendelőintézetet²⁸ (1949–50) Hegedüs Béla, Schall József és Winkler Oszkár tervezik nagyvonalú,

4.4. Budapest, Falk Miksa utca, a volt Honvédelmi Minisztérium, később Nemzetbiztonsági Hivatal székháza, modell fotó. Szendrői Jenő – Hegedüs Béla, 1948. *Építészet és tervezés Magyarországon* 1945–1956, 6. 19.

kierlelt, nyugalmat sugárzó tömegformákkal, finom részletképzéssel. A tisztán formált modern SZTK-rendelő később az új építészet ellen érvelőknek nyújt támadáspontot.

Az iskolaépítés kezdeti kibontakozására Kozma Ránki (Kilián György) utcai iskolaépülete mellett Kismarty-Lechner Kamill 1948–1949-ben épült újító szellemű szikszói iskoláját,²⁹ az iskola téli életében fontos szerepet játszó, többágú központi zsebongó tér születését kell említeni, mint a későbbi iskolaépítés egyik értékes alap gondolatát. Ebben az időben már sorra épülnek más vidéki középületek is, melyek többnyire budapesti tervezők munkái. Erre az időszakra jellemző a Debreceni Egyetem Kórélettani Intézete is (Kiss Ferenc, 1950), amely északiás téglarchitektúrájával továbblép az újpesti rendelő formálásán, és új formakereső szándékot tükröz, megelőzni kívánva a más irányú, már érzékelhető ideológiai nyomást.

A hódmezővásárhelyi Kultúrház³⁰ formavilága (Janáky István, munkatárs Jánossy György, 1948–50) viszont alföldiesebb, skandináv szellemi rokonsága áttételesebb. Janáky másik ekkori, 1948-ban tervezett és 1949-ben felépült műve, melynél Farkasdy Zoltán a munkatársa, a Budapesti Műszaki Egyetem Stoczek utcai épülete és előadóterme hasonlóan dán hatásra utal, sajátos előtanulmány a miskolci egyetemhez.

A korszak első állami kezdeményezésű ipari és mezőgazdasági épületei (funkcionális egyértelműségük következtében) többnyire kívül esnek az egyre gyakoribb támadásokon. A nyíregyházi dohányfermentáló üzem (Rimanóczy Gyula, 1949–51), az Inotai Erőmű (Mátrai-Gottwald Gyula, Wolf Johanna, Fekete-Nagy Béla, Pászti Károly, terv 1949–50, kivitel 1950–52), a hajdúnánási gabonasiló (Szabó Árpád, terv 1949, épült 1953) és a mezőkövesdi ganonaraktár (Szabó Árpád, terv 1950, épült 1954), illetve a budapesti Vas- és Fémipari Kutatóintézet (Szendrői Jenő, Lauber László, terv 1950, épült 1951) tárgyilagos mivoltukban az ipari építészet³¹ maradandó értékű művei.

A munkáskerületek jobb ellátását szolgálta az építetők szándék szerint az Újpesti Áruház. Rákosi Pál és munkatársai, Kürthy László és Hornicsek László tervezték még az első periódus szellemében, 1949–50-ben (épül 1952) az oszlopsorra emelt, zárt tömegformájú, időtállóan bizonyuló, Győrben másodpéldányban is megvalósított épületet. A csepeli posta³² (Nyíri István műve, munkatárs Félix Vilmos, terv 1949, épül 1951, Középterv) vagy a gyermekek számára a budai hegyekben több szerző által épített, az első periódus formajegyeit viselő Úttörővasút–Úttörőváros (1948–1949) építmenye és épületei az építészet szociális feladatainak teljes megújulását kívánták kifejezni.

Ha az említett műveken túl e korszak építészetszemléletének és gyakorlatának egésze felé fordulunk, az időtálló értékek mellett a művek többségében fel kell ismernünk a háború által teremtett szegénység, anyagihiány és minőségromlás – a pusztulással együtt járó visszacsúszás, egyféle igénySORVADÁS – jelenlétét is. A még mindig nem teljes értékű létbiztonság, a zaklatottság, a háború még élénk emlékképei, a félig helyreállított, túlszűfolt és társbérlekkel megosztott lakások e kor lehetőségeit mélyrehatóan korlátozzák. Az első időszak építészeti eszközeinek szűkössége, szegénysége és egyoldalúsága, amely a funkcionális sterilitásában, a technicizmus szűrkéségében is jelen van, valamint a feladatok nagy részét jellemző igénytelenség is belejátszik ebbe a visszaesésbe.

Néhány mű, mint az új építészet elveit brazilos divat szerint kifejezni kívánó csepeli Tanműhely – a Rákosi Mátyás Vas- és Féművekhez tartozó Iparitanuló Iskola Fekete Ede által tervezett és 1949 végén elkészült, oszlopokra állított egyszintes épülete – viszont félreértett reprezentáló szándékot fejez ki. A divatszertől átlagépítészetre vonatkozóan egyet kell érteni Weichinger Károly csepeli Tanműhelyt bíráló – igaz, már 1950-ben, tehát a hibakeresés idején írott – soraival: „Épületeink egy részét inkább az újat keresés, a feltűnő és divatos formák jellemzik, ahelyett, hogy mélyebben fekvő komoly és maradandó esztétikai értékeket igyekeznénk felszínre hozni. [...] A külföldi folyóiratok igen erős hatása alól nem tudtunk szabadulni, még akkor sem, ha ezek a hatások súlyos anyagi áldozatokat követelnek. Nagy feszításváltságok, merészebb és költségesebb

29./ A szikszói iskolát Major Máté 1949-ben előadásában vetítette, hosszú ideig azonban nem emlegették. A Magyar Építőművészet 1987-es iskolaszámában jelenik meg újra. Kismarty-Lechner Kamill: *A II. világháború utáni iskolaépítés néhány adata*. MÉ, 1987/3., 25–28.; *A műemlékvédelem tárgul körei*, 2000, 68–69, Ferkai András összeállítása; Debrecen, Kórélettan, Merényi 1970, 336. kép.

30./ Hódmezővásárhely, Kultúrház, *Magyar építészet* 1972, 102. A Művelődés Házát 2011-ben fiai bővítették és újították meg. A Stoczek utcai tanszéki épületet 1986-ban még Farkasdy Zoltán magasztotta fel egy színttel.

31./ Ipari építészet, uo. 105., 206., 207., 213., 224.

32./ Újpesti Áruház, *Modern és szocreál*, 2006, 160.; Csepeli posta, *Magyar építészet*, 1972, 83.; *Modern és szocreál*, 2006, 131.

VI. 41–48. tábla. 1. A Lánchíd 1945 tavaszán. Szendrői 1955. 2. Az újjáépült Lánchíd. 1949. november 20-án. Czeizling Lajos, Budapest Panoramen, Corvina, 1970. 3. Romok és autóroncok a Szentháromság téren, 1945 nyarán. Szendrői 1955. 4. Az újjáépített Pénzügyminisztérium a Szentháromság téren. Rados Jenő, 1947–48, Szendrői 1955. 5. A Regent-ház vasbetonvázának romjai, a Margit körúton, 1945 tavaszán. Modern és szocreál 2006. Seidner Zoltán felvétele. 6. Külügyminisztériumi lakóház a Regent-ház helyén, Mártírok útja 43–45. Dül Dezső–Fenyves István–Hont Róbert–Hegyi Lajos, Általános Épülettervező Vállalat, ÁÉTV, Lásd 6., Balassa Péter felvétele.

41.

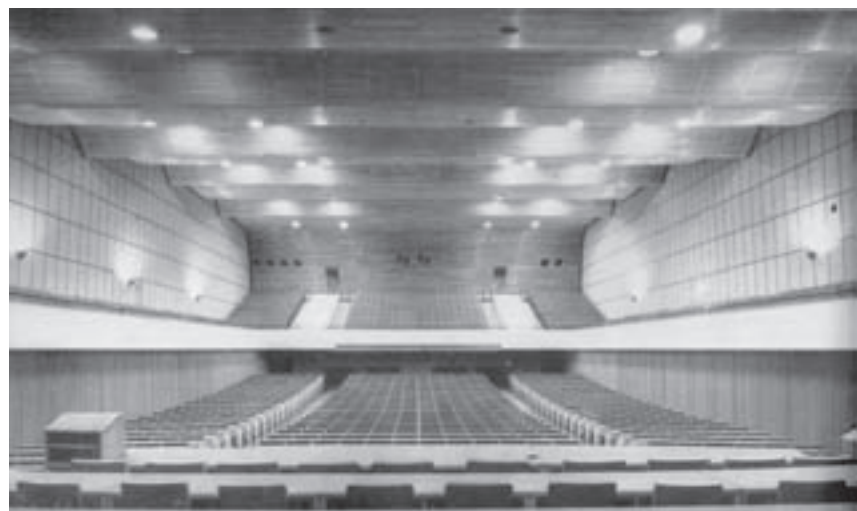

42.

10 9
11 12
7 8 13

7., 8. Budapest, Városligeti fasor 46–48., Bányász Szakszervezet Székháza, homlokzat, előcsarnok. Szrogh György, 1948. Szrogh, 1976. 7., diafelvétel. 9. Budapest, Dózsa György út 84/a, MÉMOSZ-székház, Gáboros Lajos–Perényi Imre–Preisich Gábor–Szrogh György, 1947–49. HAP, Szrogh-füzet. 10. Városligeti fasori oldal. HAP, Szrogh-füzet. 11. A kongresszusi szárny udvari homlokzata.

12. A kongresszusi terem, munkatársak Gábrriel Frigyes, Vass Antal. 13. A földszint, kettős üveghenger felvonókkal. Modern és szocreál, 57, Szilágyi Edit felvétele. 14. Budapest, Jászai Mari téri Magyar Országgyűlési Irodaház, volt Belügyminisztérium, dunai oldala építés közben. Benkhard Ágost–Gábor László–Gáboros Lajos–Rudnai Gyula, 1947–49. Modern és szocreál, 117. 15. Az Országgyűlési Irodaház Jászai Mari téri oldala. Budapest 1997, 66.

43.

14 15
17
18

16. Budapest, Újpesti Rendelőintézet, Kiss Ferenc, Ránki Józseffel és Mikolás Tiborral, 1949. HAP Posztumusz. 17. Budapest, Fehérvári úti Rendelőintézet, Szendrői Jenő-Lévai Andor, 1947–51. Szendrői 1955. 18. Kispeszt, OTI (SZTK) Rendelőintézet és Székház, Hidasi Lajos, 1948.

19. Budapest, V. Erzsébet téri MÁVAUT autóbusz pályaudvar, Nyíri István, 1948–49. HAP, Lauber–Nyíri, 13. 20. Az Erzsébet tér felé néző homlokzat káprázatmentes befedődőlő ablakai. Nyíri István, 1948–49. Modern és szocreál 2006, 46. 21. Várocsarnok, galéria és lépcsőház részlet. Modern és szocreál 46., 52. 22. Budapest, Ménesi út 44–48., Corvinus Egyetem, Kertészeti és Élelmiszertudományi Kar tanszéki épülete és előadóterme, Szendrői Jenő és Lauber László, 1949. Magyar Építészet 1945–55. 23. A Villányi úti homlokzata, a zöld építészet megjelenése. Magyar Építészet 1945–55. 24. A Ménesi úti homlokzat. HAP Szendrői füzet, 15.

25. Budapest V., Falk Miksa utca, Balaton utca, Honvéd utca, Magyar Honvédség (eredetileg Honvédelmi Minisztérium), Balaton utcai szárnya. Lauber László, 1950. Budapest 1997, 64. 26. Budapest V., Vígadó tér 1. (volt AMTI, UVATERV irodaház) Kereskedelmi és Hitelbank Rt. székháza, Nyíri István, 1950–52. 27. A Pénzüntezeti Központ homlokzatának részlete, Lauber László, Nyíri István, 1938–40, Lauber László, 1950. HAP Posztumusz, 167. 28. Budapest XXI., Szent Imre tér, Posta, Nyíri István, Félix Vilmos, Modern és szocreál 126.

44.

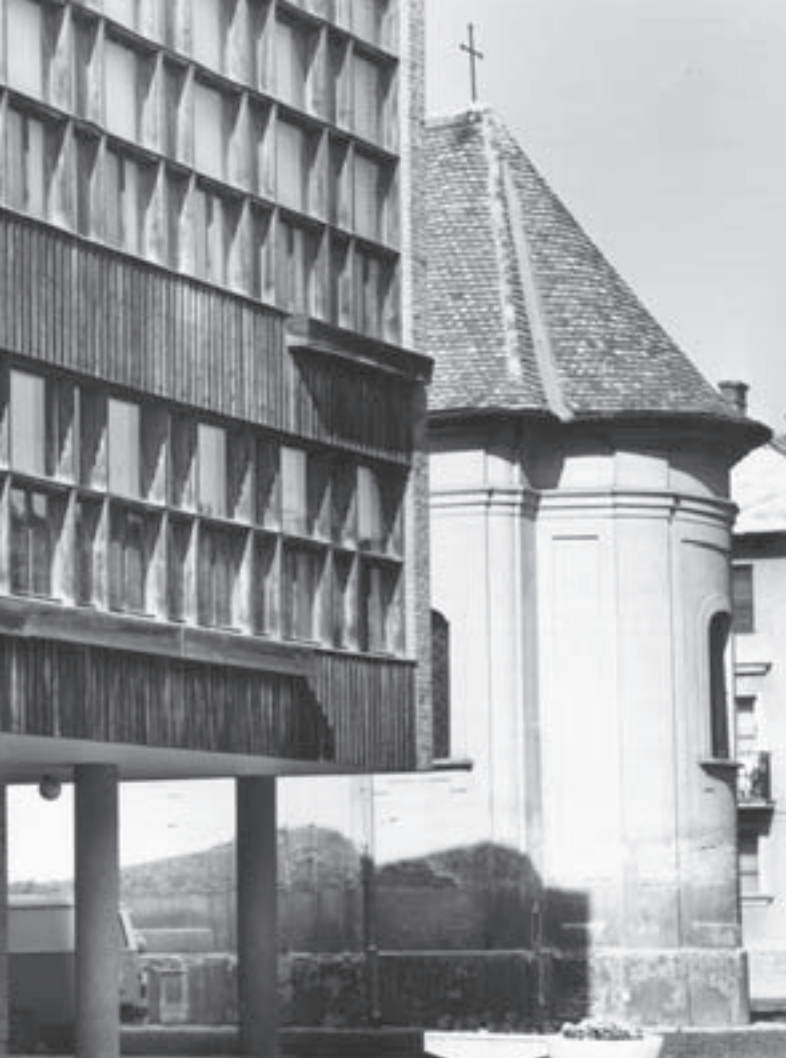
19 20
21 24
22 23

45.

25 26
27 28
29 30

29. Budapest, Újpesti Állami Áruház, Rákos Pál–Kürthy László–Hornicek László, 1949–52. Modern és szocreál 141. 30. Siófok, Meteorológiai Obszervatórium és Viharjelző Állomás, Molnár Péter, 1954–55, Modern és szocreál, 114.

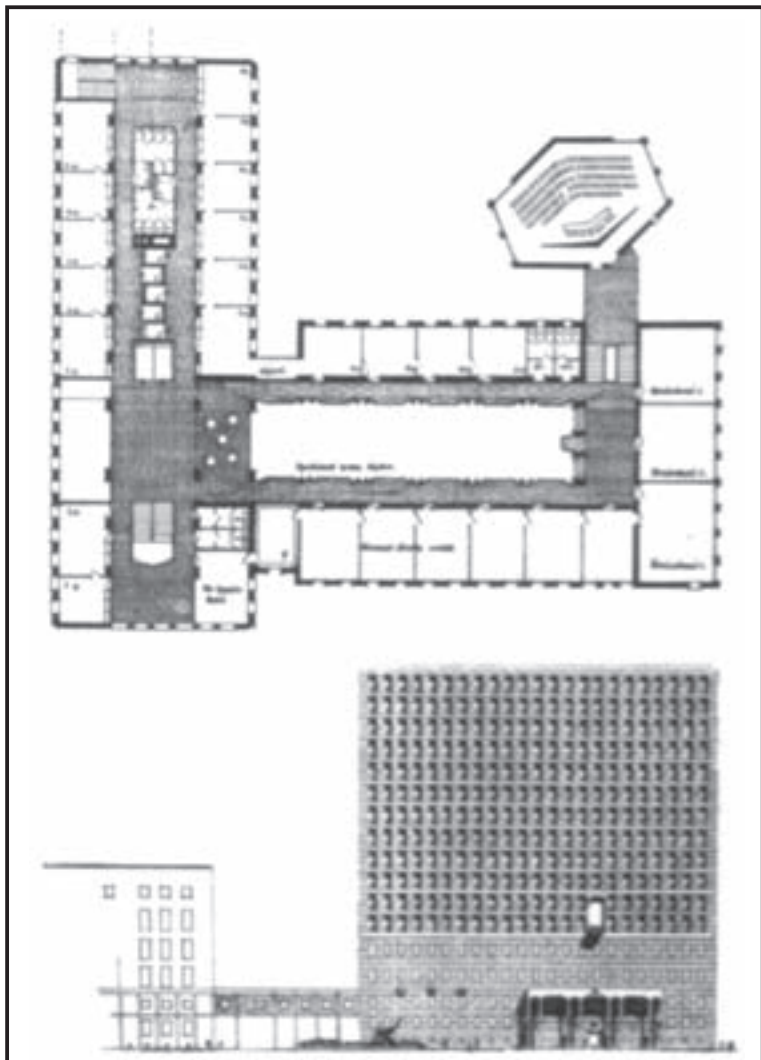

31. Hódmezővásárhely, Petőfi Kultúrház, Janáky István–Jánossy György, 1948–49. Lelkes László felvétele. 32. Petőfi Kultúrház, Jánossy György rajza, 1948. Jánossy György 2000, 31. 33. Sztálin téri irodaház terve, 1949, ma Erzsébet tér, Jánossy György I. díjas pályaterve. 34. Budapest XI., Stoczek utca, a Budapesti Műszaki Egyetem új épülete, Janáky István–Farkasdy Zoltán, 1948–51. Lelkes László felvétele.

46.

31 32
34 33

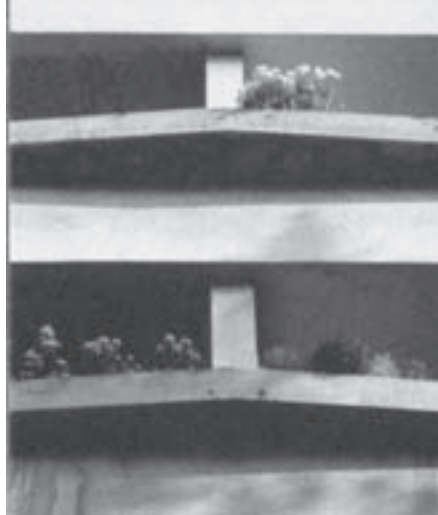
47.

36 37
35 38
41 40 39

35. Debrecen, Orvostudományi Egyetem Kórélettani Intézetének északi tégl épülete. Tervezte Kiss Ferenc, 1950. 36–37. A Kórélettani Intézet jó rálátást és fényviszonyokat biztosító előadó terme, Kiss Ferenc. 38. Zalaegerszeg, Ruhagyár, Kiss Ferenc, 1951. Szendrői 1955. 39. Borsodi Vegyi Kombinát, Berente, műtrágyaraktár, a 46 méter fesztávú, előregyártott ívartók éjszakai beemelése, Gnädig Miklós, Horváth Gyula, 1952–53. Szendrői 1955. 40. Hajdúnánás, 400 vagonos siló, Szabó Árpád (MATI), 1948–50. Modern és szocreál, 119. 41. Budapest, XI. Fehérvári út 130. Vas- és Fémipari Kutató Intézet, Szendrői Jenő–Lauber László, 1949–50. HAP Szendrői füzet, 11.

42., 43. Budapest XIII., Lehel téri lakóházak, Schall József–Pisszer István, 1947–48. Magyar építészet 1945–70. 44. Lehel téri lakóház, a tetőfelépítményes ház loggia motívumai. HAP Schall-füzet. 45. Budapest XIII., Béke téri lakóépület, Gádoros Lajos, Schall József, Pisszer István, 1947–49. Szendrői 1955. 46. Budapest, Fő utca, pontház a Dunaparton, Németh Pál, Scultéty János, Szilágyi Jenő, 1947–48. Magyar építészet 1945–70. 47. Komló, utcakép, lakóházak, Schall József, 1949. Szendrői 1955. 48. Várpalota, új városkép, lakóházak, Károlyi Antal és Radnay Lóránd, 1949–54. Fotó Lakóterv. 49. Budapest, Béke úti lakótelep, Béke út 108, 110–116, 118, Schömer Ervin és Cserba Dezső, 118. Tarján Vilmos és Vidos Zoltán is. 1949, építés 1949–51. Archív fénykép. 50. Honvéd utcai lakóházak, Zöldy Emil, 1951, háttérben a Honvédelmi Minisztérium Honvéd utcai homlokzat részlete. Lauber László, 1950. Modern és szocreál, 140.

42 44 43
45 46
47 48
50 49

48.

- 33./ Weichinger Károly. *ÉÉ*, 1950/4., 231.
 34./ Lakóházak, Lehel tér, *Magyar építéset*, 1972, 22. A negyvenes évek kislakóház-terveiről jó képet ad a 3. fejezet irodalmában említett 1987-es múzeumi katalógus, *A népi irányzat továbbélése* is.
 35./ Függőfolyosós ház, Béke tér, uo. 22.

szerkezetek, túldimenzionált nyílások, nagy üvegfalak, indokolatlanul ferde és görbe falak jellemzik ezeket az épületeket. A homlokzatokon sűrűn alkalmazzák az újszerű anyagokat, sokszor tisztán dekoratív hatás kedvéért, még ott is, ahol ezek nem indokoltak.”³³

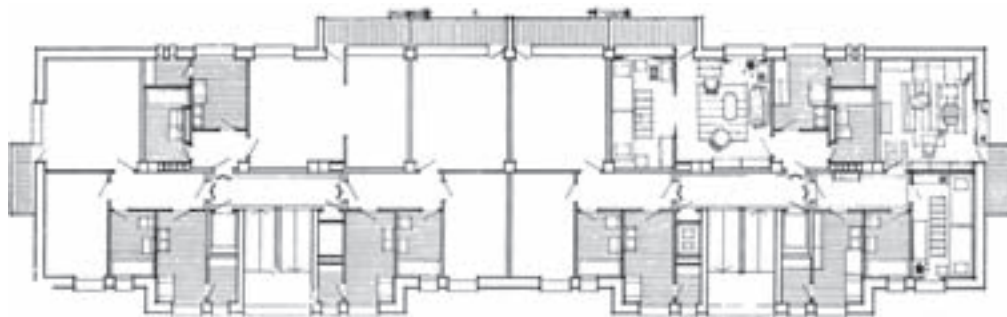
Weichinger Károly véleményét a dogmatizmus majd érvként használja. A hullámpala tető és homlokzatburkoló elemek, shottis kőfalak, egyrétegű, akkor még kifűthetetlen üvegfalak és konzolos lapostetők modoros korszerűsége sokszor jellemző a kor építészetének itt nem említett részére. Önmagukban azonban nem az eszközök voltak alkalmatlanok, hiszen később például Kondorai Gyula (1918–1959) Hűvösvölgyben épített Filmlaboratóriuma (terv 1959, 1960–61) jórészt az említett anyagokkal-szerkezetekkel teremtett összhangot a budai ligetes természeti környezettel, és a kislejtésű hullámpala tető formai jellegével születtek az ötvenes évek végén az új balatoni strandépületek is.

A tervezővállalatok székházai szerény eszközökkel, modorosságot kerülő formában épültek, mint Payr Egon Kecskeméti utcai irodaháza a Közti részére (1949), Vincze Pál Iparterv-székháza a Deák Ferenc utcában (1949), de ilyen Juhász Jenő már említett, lábakra állított, téglá homlokzatú, később több átalakításon átesett Statisztikai Hivatal épülete Budán a Mechwart parkban (1948–1949), vagy hangsúlyosabb, a Tabán zöld területét lezáró műve, a már szocreál homlokzatjegyeket felmutató Krisztina körüti ÁÉTI-VÁTI irodaház (1950–1951) is.

Lakásépítés, tipizálás és szakmai élet a háború utáni években

A háborút követő első két évben – Budapesten különösen – a megsérült lakóépületek és lakások helyreállítása folyt. 1950 végéig mégis mintegy százötvenezer lakás épült az országban, ebből közel százhuszezer többnyire vidéki családi ház, de harmincezer a negyvenes évek végén már állami szinten szervezett vagy kisebb részében még a háború alatt megindult szociális lakásépítés.

A korszak lakásépítése szándékaiban sokat ígérően indult. Az elméleti előmunkálatok között ifj. Kismarty-Lechner Jenő az északi lakásépítés elveit közvetítő kötetét és terveit, a Zugligeti út elején épített, később elbontott kísérleti családi házat (1949), illetve Gádoros Lajos a lakás használatára és berendezésére is kiterjedő, belsőépítészeti szempontokra alapozott tevékenységét, majd ebből születő könyvét kell elsősorban említeni. Jelentős tény az is, hogy a kislakás-pályázatokon és kiállításokon részt vevő építészek jó tervek sorát dolgozták ki az előző években. Az első állami kezdeményezésű lakóépületek munkáskerületekben, Angyalföldön és Csepelen épülnek. Ilyen a Lehel téri lakóházcsoport³⁴ (Schall József és munkatársa, Pisszer István, 1947–48, MATI), vagy az Új Csepel kiállításon már szereplő és típusú érlelt függőfolyosós lakóház,³⁵ amely Csepel mellett Újpesten, Salgótarjánban és Pécsen is megépül (Gádoros Lajos, adaptálási tervek Schall József, Pisszer István, 1947–48).

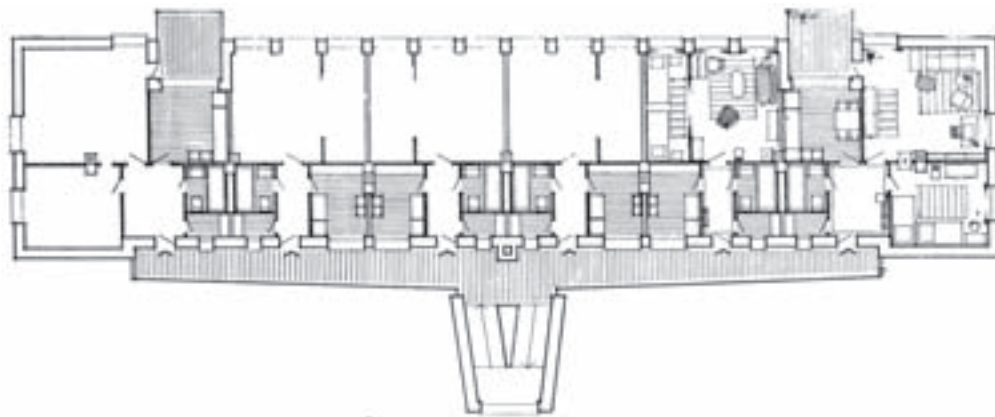
5. Budapest, Lehel téri lakóház alaprajza, Schall József és Pisszer István, 1947–48. Szendrői 1955.

A legérdekesebb és legvitatottabb mű viszont egyedi terv alapján valósul meg a budai Duna-parton, az ostrom alatt megsemmisült, több házból álló épülettömb helyén. A Pontház³⁶ (Németh Pál, Szilágyi Jenő és Scultéty János, 1947–48) kiragadott gondolat az új építészet tárházából. A kis alapterületű szabadon álló magasház típusa technológiai okokból is csoportos együttesek beépítési módjaként született, míg nálunk önmagában nagyobb telektömb beépítéseként települt a környezetébe. Szervetlen elhelyezése ellenére értékes vonásai kora jelképévé emelik. A budai Duna-part mögött feltáruló tér a Pontházzal sajátos építészeti együttesé vált. A Nagy Imre téren a Katonai Bíróság század eleji téglá épülettömbje (Aigner Sándor, majd Hübner Jenő terve 1913), az Anyag- és Árhivatal negyvenes évek elején született klinkerburkolatú épülete, a Duna-parton irodaház-építészetünk egyik későbbi példája, az Energiagazdálkodási Intézet székházának klinkerburkolatú, jól tagolt épülettömbje (Molnár Péter, 1967–68) veszi körül a Fő utcai Pontházat, egyféle képet nyújtva huszadik századi építészetünk változásairól.

Körkép viszont a Pontház körül kialakult sajtóviták anyaga, az 1949. év eleji lelkendezéstől a nyári bűnbakkeresésig, hiszen a hidegháború által kiváltott politikai helyzetben nagy erővel kezdődtek meg a katonai építkezések, s így a lakásépítés alig megindult lendületét vissza kellett fogni. A Társadalmi Szemle 1951. januári számában Vas Zoltán érvelése önmagában is tükrözi az időváltást: „Itt van a hírhedt pontházak esete. Ezeket az ellenség úgy tervezte meg, hogy megkeserítse a lakók életét. Közben egy pontház lakás kétszer annyiba került, mint egy jó lakás. A tervező külföldre szökött.” A három tervező közül egy, Szilágyi valóban távozott, mégsem ő, hanem a kútalapozás, a tízszintes és igényes vasbeton szerkezet, a szabadon álló, jórészt téglaburkolatú, erkélyekkel tagolt homlokzatfelület, illetve a felvonó költsége és a hibás költségvetés volt az oka a közép magas pontház átlag feletti költség szintjének.

A valóság és a megalapozatlan „előirányzat” ellentmondásának voluntarista feloldása a politikai támadásokban a következőkben egyre szorítóbb: a lakásminőség, a szociális-humánus igény teljesítése és az egyre határozottabban követelt gazdaságosság és önköltségsökkentés, az egy lakásra szánt költségek folyamatos redukálása ettől kezdve egyre súlyosabb ellentmondásba kerül. Kezdetben a MATI egyik vezetőjeként még Gádoros Lajos is tiltakozik e jelenség ellen, de egy újságtámadás hatására elhallgat. A Pontház eleve nem olcsó szociális lakás, inkább a magas igény-szintű városi lakásépítés jellemző példája. A hangoztatott igények és ténylegesen csökkenő lehetőségek ellentmondása azonban ettől kezdve jellemző módon határozta meg lakásépítésünket.

A lakásépítésben Schallék mellett mások is kiténtek. Cserba Dezső (1908–1983) és Schömer Ervin (1908–1982) Béke úti hét-nyolc emeletes lakóházai (építés 1945–51, áttervezés 1949, MATI) még a háború előtti évek lakásépítésére jellemzők, ezért az időközben ideológiai szempontból „fontossá vált” homlokzatokat Vidos Zoltán és Tarján László egy minisztériumi utasításra kiírt

36./ Pontház, uo. 21. Lásd a 34. jegyzetben említett forrás, uo.

7. Budapest, Duna-part. Pontház a Fő utcában, alaprajz. Németh Pál, Szilágyi Jenő, Skultéty János, 1947–48. Szendrői 1955.

6. Csepel, típusá nyilvánított függőfolyosós lakóház alaprajza, Gádoros Lajos, Schell József és Pisszer István, 1947–49. Szendrői 1955.

37./ Merényi Ferenc utal arra (Merényi 1970, 125., 350. ábra), hogy egyik első irodai munkájaként a „Görbe utcai kockaházakat” kellett magastetővel áttervezni és dekorálni. Szendrői Jenő kötete: *Magyar építészet 1945–1955* az újjáépítés időszakából 13 példát (18 ábrával), az 1950–1955 közötti évekből kiválasztott művekről 21 képet közöl. Merényi kötete az 1955-öt követő 12 évből igen széles válogatást nyújt, a kor szinte minden értékelhető épületét bemutatja: 270–318. ábra, fele részben műemléki helyreállításokkal együtt, valamint a további képanyag, 353–562-ig, 15 mű a korábbi ipari építészetet képviseli.

Az 1978-ig megjelent öt fontos szakkönyv teszi lehetővé, hogy saját, nagyobb időszakot átfogó munkámban a hetvenes évek végéig csak a napjainkra időtállóan bizonyult vagy általam annak vélt alkotásokat és a kor kiemelkedő alkotóinak munkásságát foglaljam össze.

házipályázat alapján áttervezik. Ez volt az egyik első jellemző megsértése az alkotók szerzői jogának az új állami irodákban. Cserba 1937-ben – Hofstätter és Domány alkalmazottjaként – a Margit körút és Rómer Flóris utca sarkán Buda legszebb lakóházát tervezte. A gubacsi hídfő előregyártott blokkos lakóépületeiért (terv 1953, építés 1955) az elsők között kap 1956-ban Ybl Miklós-díjat, míg Schömer két évvel ez után, 1958-ban a Róna utcai 1956-ban épülő lakótelepért. A szakmai közvélemény ekkor még számon tartotta a régebbi és újabb alkotói értékek mellett a magánirodai szokásrendből következő alkalmazotti sérelmeket is.

Pál Balázs és Kiss Ferenc Harmat utcai lakóházai, Vidos Zoltán az említettel egy időben épült Zápor utcai pontházai (1949), Farkas Ipoly a Duna-völgyi Timföldgyár részére tervezett almásfüzitői lakótelepe (1948–50) szintén jellemzik a lakásépítés e korai indításának puritán igényességét. E több mint fél évszázada épült lakóegyüttesek gazdag növényzetükkel többségükben ma is példái a humánus lakókörnyezetnek.

Az első típuslakás-tervek (Ivánka, Németh Pál, Schall) összefogott formálásukkal sajátos színvonalat képviselnek. Elsősorban használati-alaprajzi ötleteik, funkcionális értékeik révén jelzik a tömeges lakásépítés új lehetőségeit. E títusterv alapján még a következő években is építenek, hisz a dogmatizmus első időszakában még nem állnak rendelkezésre az új elveken alapuló títusterv. Schall József a MATI, illetve VÁTI kereteiben szerzőtársakkal tervezett kockaházai, vagy kis bivalynak nevezett sávházai az új, vagy felfejlődőben lévő ipari és bányásztelepüléseken (Dunaújváros, Komlót, Tatabánya, Oroszlány, Petőfibánya, Pécs–Meszes, Győr) még évekig épülnek. A csontoknak és bikáknak becézett első dunaújvárosi házakat, a Görbe utca környékét később, a dogmatizmus szakaszában megpróbálják elrejtetni, felöltöztetni.³⁷ Napjainkban – már sűrű zöld környezetbe ágyazot-tan – ezek nemcsak a korabeli építészet dokumentumai, hanem a város értékes lakóterületei.

A modern urbanisztika elvei jellemezték a szűk völgybe és dombokra telepített bányásztelepülés, Komlót–Kökönyös várostervét is, amelyet 1949-ben a VÁTI-ban ifj. Lux Kálmán készített. A szintvonalakat enyhe lejtésben követő útvonalak mellett lazán elhelyezett, egyszerűségük ellenére változatos városképet nyújtó, 1951–52-ben felépülő háromemeletes, nyeregteretű lakóházakat a Lakótervben Schall József és Zoltán László tervezték.

A lakásáruk csökkentésére 1949 augusztusában történt intézkedés lényegében véget vetett a lakásépítés eddigi igény szintjének. A később, 1953-ban bekövetkező további jelentős visszafogás (a fürdőszoba helyett csak zuhanytálcával felszerelt, csökkentett alapterületű „cs”-lakások kormányprogramja) azonban már a használati értékben, s így a hirdetett szociálpolitikában is súlyos visszalépést jelentett.

A tipizálás, títustervezés, technológiai egységesítés később is sokszor leegyszerűsítővé vált törekvésorában 1949 vagy 1953 csak a kezdet. Az elvek és valóság feszítő kettéválásának történelmi folyamata azonban már ekkor megindult. Az ellentmondásos fejlődés több évtizedes alakulását, időleges fellendüléseit és visszahullásait ez az első korszak már előre vetítette. Az akkor

8. Dunaújváros, négyfogató típus lakóház alaprajza. Schall József, 1949. Szendrői 1955.

9. Dunaújváros, típus lakóház alaprajza. Schall József, Szendrői 1955.

szükségszerűnek vallott elvek és módszerek, amelyeknek hitelét a korabeli gyakorlat csak részben igazolta, később önmaguk ellentmondásait érlelték: a szándékokat bonyolult társadalmi jelenségek ambivalenciáinak sora fordította egyes vonásaiban visszájára. A technológiai hibák megszüntetésére, például az ötvenes évek közepén épített gyűjtőkémények átépítésére még 2005-ben is állami támogatást kellett nyújtani.

A meghirdetett társadalmi program optimizmusa azonban ekkor még a korszak jellemzője, s ezt táplálja a szakmai közhangulat kezdeti bizakodása, amely a tervezővállalatok megszerveződése idején, az állami tervezés megalakulása után minden résztvevő számára érzékelhető tény, egyúttal fontos húzóerő. E folyamatban – ha az egyes jelenségek önmagukban még nem is jelentősek – azok a mélyebb változások tükröződnek, amelyek korunkban a modernizáció kibontakozását jellemzik. A kor építészetiében e kétségkívül nem tudatos, de nyilvánvaló, kitapintható, bár nem néven nevezett jelenség, a háborús deprimáltság után feléledő természetes jobbat várás, az új lehetőségek reménye teremt a szakmagyakorlás mindennapjaiban olyan alkotói légkört, amelynek felismerése nélkül a negyvenes évek vége, s az ötvenesbe fordulás eseménysora alig érthető meg.

A pozitív oldalhoz tartozik, hogy eredményesen működött a tervpályázati rendszer. Kezdetben a pályázatok nyertesei kapták a megbízást, és a tervek e pályázatokon választódtak ki. A tervezőirodákba lépők többsége képességeihez méltó feladatokat kapott. A pályázatok egy része ugyan papírterv maradt, más része azonban viszonylag hamar megvalósult. Az első pályázatokat 1946-ban a már említettek mellett a budapesti szállodasor újjáépítésére, a MÁV kisállomásaira, a szombathelyi városháza építésére, vidéki lakóházak tervezésére írták ki. A MÁV tervpályázatán 169 tervező 337 tervvel pályázott. Ezt követte 1947-ben többek között az Építés- és Közmunkaügyi Minisztérium lakóépület-pályázata, a Magyar Állami Szénbányák bányászlakás-pályázata, a hatvani vasútállomás, a veszprémi Pénzügyigazgatósági Székház és a Népjóléti Minisztérium óvoda-tervpályázata, majd év végén a MÉMOSZ-székház zártkörű tervpályázata. 1948-ban többek között a Mallerd-lakótelep, a kőbányai Egészségház vagy a Szent László Kórház tervpályázata következett, amelyet Ivánka András nyert meg a kor formálási lehetőségeit magas szinten kifejező tervével.

Az építészeket nemcsak a pályázatok ténye, hanem a munkák gyors realizálódása is pozitívan érintette, hiszen a többnyire kisebb feladatok még a régi, jól szervezett munkatempóban valósultak meg. A kor feladatainak vonzerejéhez tartozott az is, hogy az állami tervezés kezdetein a sokoldalú képesség és tudás jól érvényesült. Lakóépületek, kis és nagy középületek, városrendezési tervpályázatok során nyert díjakat például Szendrői Jenő, aki a negyvenes években építész és statikus tervezőként is nevet szerzett, s így 1949-től az ipariépület-tervezés műszaki vezetőjeként az ipari építészet kiemelkedő szakértőjévé válik.

Az első időkben mindenképpen szakmai előrelépést, többletet nyújtott, általános színvonal-emelkedést eredményezett a tervezővállalati szervezet is. A szakma elismert mestereivel, legjobbjaival való együttlét és együttműködés, a rendszeres napi találkozás közösségi hatásával újszerű irodai szellemi élet, a társtervezőkkel való szorosabb kapcsolat és a rendszeres konzultáció sok lehetőséget jelentett a pályán elhelyezkedők számára. A szakmai munkamegosztás fejlődése, az építészet, városrendezés és belsőépítészet tagozódása és együttműködése és az ebből eredő lehetőségek kihasználása, például a részlettervezés elmélyültebb művelése is az előnyökhöz tartozott. A segéd-erőkkel, rajzolóval való kiszolgálás, a modellkészítésre, fénymásolásra kéznél lévő házi segédüzem, a rendelkezésre álló szakmai könyvtár, a feladatokkal való ellátottság a tervezőintézet vonzó oldalai, amelyet ekkor még alig ront meg a hivatali hierarchia túlzott érvényesülése, az alkotó és szervező feladatkörének összekeveredése, a tervezővállalatok későbbi elmerevedésének számtalan tényezője.

Az irodákban az első években helyet kapnak többnyire a műszaki osztályok általános tájékoztató, összefogó vagy egyeztető, ellenőrző, szakértői feladataiban a szakma kereset nélkül maradt idősebb mesterei is, mint Csánk Elemér, Thomas Antal, Novák Ede, és ugyancsak számosan kisebb feladatokkal a tervezőmunkából is kiveszik részüket, mint Gerlóczy Gedeon, Rákos Pál,

Gregersen Hugó, továbbadva tudásukat és szakmaetikai tartásukat a fiatalabb korosztálynak. De ugyanezt teszik számosan, már érett és tapasztalt mesterek, mint Ázbej Sándor, Gothard Zsigmond, Legány Zoltán, Módos Ferenc, Pretsch János, Paulheim Ferenc, Radnay Loránd, Tóth Kálmán, Vákár Tibor, Virágh Pál, Wágner László, Zilahy István és sokan mások, akikre, mint építésze-re felnézhetünk, s akiket – eléggé méltatlanul – csak ritkán említünk.

E sokoldalú motivációrendszer végső soron érvényesül és jelen van a szellemi eredményekben is. A korszak formajegyei, értékei és hibái elválaszthatatlanok az adott pillanattól, eseményeinek és adottságainak egyszeri és egyedi jellegétől. Azok a „stílusjegyek”, értékek, amelyek végül is jellemzik e korszak legjobb épületeit, a Kozma által is újrafogalmazott Gropius-elv mindent eldöntő szempontjai: elfogulatlanság és őszinteség, anyag- és szerkezetyszerű formálás, a szerkesztésmód tisztasága, „alaprajzi és formatisztaság”, funkcionalitás. Ezeket az elvárásokat valósítják meg a háború után még újszerű, nagyvonalú és meggyőző formavilággal Lauber épületei, a Fehérvári úti vagy újpesti SZTK-rendelő, illetve a kor jó néhány más alkotása, melyek ebben az újjáéledő korban valóban kibontakozást szolgáló, jelentős értékű építészeti művek. E korszak legjobb épületei funkcionális térszervezetükkel, anyagszerűsége és szerkezetre épülő formarendjükkel, tömegformáikkal és sajátos egyszerűsége épülő nagyvonalúságukkal ma sem érdektelenek. Rend, tisztaság, egyértelmű formavilág az, amely e néhány év legértékesebb szellemi eredményeit jellemzi, a maga módján kétségkívül építőművészet. Olyan új építészeti, ami évtizedek után is még sajátos vonzerőt gyakorolhatott a műfaj értő híveire.

Az új építészet periódusának építészei

Az 1945 utáni évek építészei között hamar bekövetkezett halála ellenére elsőként Kozma Lajost (1884–1948) kell említenünk. Kozma Molnár mellett a harmincas évek új építészeti törekvéseinek egyik legjelentősebb mestere volt. A szecesszióból nőtt ki, a neobarokk kitérői után jutott el az új építészet világához, talán ezért is maradt kívül a CIAM fiatal hitvallóinak harcos csoportján. Az új építészeti áramlat világán belül mégis ő volt az a nemzetközi tekintélyű mester, aki az előző időszak megalázásait, megalkuvásait, politikai rendszertől és gyakran értetlen megbízóktól való függőségét egyaránt megszenvedte. Most elérkezett számára – még alkotóereje utolsó fellobbanása idején – a szellemi betakarítás pillanata.

Kevésbé művekben jelentkezett ez, hiszen az első állami megbízást jelentő Ránki utcai iskola felépülését már nem élte meg. Olyan értékeket az építészetben, mint amit az Átrium ház, vagy a Lupa-szigeti nyaraló mutatott fel, már nem is teremthetett. 1946-os terve, az egész Vérmezőt körbeépítő Vértanúhalált halt hősök Pantheonja pedig már nem az ő műfaja, és ő sem a régi Kozma. Inkább művészetszervező és oktatói tevékenysége bontakozik ki.

A Művészeti Tanács Építészeti Szaktanácsának vezetője, az Új Építészet Köre elnöke, 1946 őszől az Iparművészeti Főiskola építészeti és iparművészeti képzést megújító igazgatója, az *Új Építészet* szerkesztő- és szerzőgárdájának vezető személyisége, a *Falu-város lakáskiallítás* rendezője és tervezője. Visszakapná a Tanácsköztársaságtól kapott műegyetemi katedráját is, amelyet azonban már nem tud elfoglalni. A „haladó polgár” 1948. november 26-án elismerése teljében hunyt el. Hatvannegyedik születésnapján, 1948. június 3-án még magas kitüntetést vehetett át. Az *Új Építészet* 1949/2–3. száma, a Kozma-szám a művészi életművet sokoldalúan méltatja. A „kapitalisták építésének felmagasztalását” illetékes helyen a „személyi kultusz” megnyilvánulásának tekintik, s így 1949 májusában ez lesz az indoka a lap megszüntetésének. Alig egy év alatt tehát azzal a Kozma Lajossal szembeni állásfoglalás is a visszájára fordult, aki 1919-es szereplése miatt a két világháború közötti időben állami munkát nem kaphatott. Kozma halálával a polgári építészet századelőtől (vagy pontosabban a kiegyezéstől) 1948-ig terjedő korszaka zárult le.

Fischer József (1901–1999) saját elveinek Kozmánál merevebb képviselője. 1945 után még kevesebbet (gyakorlatilag semmit sem) épített, övé volt azonban – legalább is úgy tűnt – a hatalom, az építészet új szellemében történő átfogó irányításának lehetősége. Ő a Fővárosi Közmunkák Tanácsának elnöke, Újjáépítésügyi Kormánybiztos, a Művészeti Tanács tagja, a Magyar Mérnökök és Technikusok Szabad Szakszervezetének elnöke, akit 1947 őszén a CIAM VI. bridgewateri kongresszusa is alelnökévé választ, és látszólag a hatalom korlátlan birtokosa, megtestesítője. Az új építészet elveinek előtérbe kerülésében, Budapest és környéke általános rendezési tervének és általában a településtervezésnek az elindításában kiemelkedő szerepe van. Hamarosan (már 1945-ben) rá kell azonban ébrednie, hogy a hatalomért vívott harcban rossz oldalt választott, és valóságos lehetőségei korlátozóztak. Az építészet ügyét nem képes egy kézbe venni és átfogóan irányítani. A volt CIAM-csoporton belüli megosztottság, a *tér és forma* és az *Új Építészet* között föllángoló küzdelem, a szociáldemokrata és kommunista irányultságú csoportok eltérő hatalmi helyzete ébreszti rá egyre jobban érzékelhető kívülrekedtségére, amelyet az OÉK, majd a FKT és később a Művészeti Tanács megszűnése, a MMTSZSZ átalakulása, összes pozíciójának elvesztése tetőz be. Az újjáépítés vagy helyreállítás kérdése eldőlt, de másképp, mint ahogyan Fischer a programjában elképzelte. A nyakas és a CIAM elveit végsőkig valló Fischer szükségszerűen belső oppozícióba került. 1956 után kivándorolt az Egyesült Államokba, ahonnan a hetvenes évek közepén tért haza. Ekkor azonban már csak tekintélyével van jelen a magyar építészetben.

A háborút követő évek rövid periódusának legkiemelkedőbb mesterei – talán azért is tűnik így, mert életművük gyakorlatilag e periódussal lezárult – a harmincas években mesterré érett építészpáros, Lauber László (1902–1953) és Nyíri István (1902–1955). Társulásuk tervezővállalatba lépve szükségszerűen felbomlik. A tervpályázatok jó részén kezdetben még szerepelnek, majd mindkettőjüket ott találjuk már az első évben az állami rajzasztal mellett. Lauber László a MATI, majd az Iparterv kiemelkedő, az állami tervezésnek rangot adó alkotója, Nyíri István a Középterv (majd Uvaterv), a közlekedési épületek tervezésének vezető mestere. Az egymástól való elszakadás is nyomot hagy munkásságukon, Lauber új, nagy munkákat hozó fiatalabb társat talál Szendrői személyében, míg Nyírit fiatal építészek veszik körül és segítik utolsó alkotásaiban.

Lauber a MATI-ban (Janákyval együtt) az a már ötven körüli mester, mindenki által méltányolt szakteknitély, aki a jellegzetes építészmentalitást és alkotói karaktert testesíti meg. Könnyedsége, életszeretete rendkívüli munkabírással párosul. Alkotókedve, energiája a fiatalabbak számára is ihlető erő. Két legjelentősebb munkája, az Agrártudományi (majd Kertészeti, újabban Corvinus) Egyetem Ménesi úti tanszéki épülete és a Honvédelmi Minisztérium irodaépülete a negyvenes évek építészetének kiteljesedését jelentik.

A Kertészeti Egyetem épülete szigorú ökonómiajű, szinte „olcsó” épület, amely minden részletében szüksézávan racionális, jól funkcionáló és szerényen tartózkodó, mégis jóval érettebb, gazdagabb formavilágú a modern mozgalom korai műveinél. A földszinti részek rusztikus anyagkezelése, a Ménesi úti homlokzat változóan osztott hálós rasztere és az előadótömb emelkedő padlóját követő tömegképzés már a háború utáni kibontakozás útját jelzik. Minden ízében Lauber-mű ez, hiszen a tervezés idején Szendrői még a HM-irodaházzal és a Fehérvári úti rendelőintézet művezetésével van elfoglalva. A szájhagyomány szerint a homlokzatok tervlapjait Lauber saját maga rajzolja meg egy hétvégén, miután a további késlekedés elkerülése érdekében egy szombati napon rázárják a MATI-székház külső üvegajtóját a szendvicstállal és demizsonnal gondosan el látott alkotóra. A magántervezés korában az építész saját munkájával s időnként másokéval szabadon rendelkezett, a munkaidő személyes szokásokhoz igazodott, nagyobb munkák esetében vagy tervpályázatok idején a több napon át történő éjszakázás és a másokkal való közös munka, illetve együttműködés is megszokott volt. Az építészek közül többeknek épp a tervezőirodai munkaidő kötött jellege volt talán a személyiségét korlátozó legfontosabb tényező, amit az állandó munkahely és a fix jövedelem érdekében vállalniuk kellett.

38./ Lauber szerkesztőmódszerének szellemi háttérére Molnár Péter tett utalást egy beszélgetésünk alkalmával, amiről emlékeztetöm maradt. (1990. május 30. Molnár akkor e kéziratrészt első változatának az MTA Művészettörténeti Kutatócsoport által felkért lektora volt). Ő a HM-irodaház tervezése idején, 1949 őszén a MATI-ban, Ivánka, majd Lauber mellett kezdte pályáját, később is őt vallotta mesterének. Ez a „megnyújtás” későbbi művének, a Hőterv-székház homlokzatainak a záró motívuma, amit Molnár 1968-as vázlata is bizonyít (*Molnár Péter építésze*, 2004).

39./ Jánossy tervmagyarázatát lásd *A Sztálin téri irodaház tervpályázat*. *ÉÉ*, 1950, 12–23.; újraközlés Jánossy 2001, 98.

Lauber másik és legfontosabb műve, a HM-irodaház nagyvonalú tömbje, amely Le Corbusier megújuló építészetével, a Marseille-i ház szellemével őriz rokonságot, következetesen továbbfejleszti a pénzügyi központnál megfogalmazott és a hazai építészetünkre oly jellemző negyvenes évekbeli köburkolatos formálásmód logikai rendjét. Ugyanez az eszköz más módon, de hasonló törekvést tükrözve jelenik meg Nyíri István szintén ekkor épült, sok vitát kiváltó, indokolatlanul elmarasztalt ÁMTI- (később Uvaterv-) székház épületén. Lauber szerkesztésében a köburkolatú homlokzatokon a négyzetes ablakok fegyvelmezett rasztere fut fel. A legfelső szint tetőterasz jellegű megnyitása ezen a szinten a raszterhálót vizuális hatásában megnyújtja, e legfelső szinten – a keleti homlokzaton is – a parapet, az oszlopok és a párkány arányrendszere a dór rendszert követi. Maga a zömök oszlop viszont Árkay vagy Kós kedvelt eszköze, amit ebben az időpontban Ivánka András is használ az Esterházy utcai egyetemi kémia épület emeletráépítése során. A történeti és modern szerkesztőmódszerek ilyen kifinomult szellemi kapcsolata hazai építészetünk legjobb mestereinek Le Corbusier gondolkodásmódjával való alkotói rokonságára is utal. 1949–50 telén egyébként a terveket már be kellett mutatnia a minisztériumban Lévai Andornak, az előző években Szendrői társának, aki hasonló meggyőződésű építész lévén szabad utat engedett e már a szocreál kényszer érvényesülése idején épülő kormányzati épület terveinek. Az épületet 1956 után a bejárat elé épített védőfallal, illetve napjainkban az ablakokba helyezett légkondicionálók otrombaságával torzították el.³⁸

A korszak záróműve Lauber és Szendrői még a MATI-ban készített Deák téri (ekkor Sztálin tér) irodaház terve, amelyet Töry és Pogány Adria-palotájának (később főkapitányság, ma szálloda) tömbje mögé terveznek. A tervet azonban az Építésügyi Minisztérium tervbíró bizottsága nem fogadja el, s így 1949 őszén zártkörű pályázatra kerül sor, amelyen Lauberék mellett Janáky István, Jánossy György, illetve Rimanóczy Gyula vesz részt, tehát a kor legjobb középület-tervezői.

A pályázatnak az irodaház új tartalmi karakterét kellene megfogalmaznia, és azt, hogy – Weiner Tibor szavai szerint – „az épület szociális eszmét is kifejezzen”. Ez utóbbi Weiner véleménye szerint háttérbe szorult a pályázaton, amelyen Janáky, aki Pogány Móric irodájában kezdte pályáját, a mestere iránti tisztelettel, az Adriához jól igazodva, a kor egyik érdekes épülettervét mutatja be (hálós osztása majd az Aranyhomoknál tér vissza, a tömegforma pedig az iztambuli szálló 1956-os terveiben). Jánossy pedig megcsilllogtatja a süveges záródású épülettömeg raszterében, a kő és nyílásosztásban azt, amit úgy fogalmaz: „Az épület egy víziónak kristályá csiszolt alakja legyen, melyben mindent ennek belső logikája határoz meg még legkisebb részleteiben is.” Jánossy műleírásában az új szándék és az első időszak tanulsága, s egyúttal a továbblépés vágya így összegeződik: „Sok eszközt, szerkezetet és gondolatot örököltünk a nagy analízistől, és vágyat a dolgok összefoglalására. Szükség van arra, hogy rendezzük mindazt az anyagot, formát, tömeget és teret, mit az emberi szellem és technikai készség révén szereztünk.”³⁹

A pályázaton tehát már határozott karakterrel jelentkeznek az új generáció, és Lauber kortársai, Janáky és Rimanóczy is nyitnak az új szándékok irányába. A pályázat zsűrijében Major Máté is jelen van, s az első díjat Lauber és Szendrői még egzakt modernségű, a HM-épület formavilágával rokon, osztatlan hasáb formában megfogalmazott irodaház terve nyeri. Ez az épület azonban a programok módosulása és a pénzügyi hiány miatt már nem épül meg, az új építészet utolsó jelentős műve papíron marad.

Lauber Szendrőivel dolgozik a Vas- és Fémipari Kutatóintézet építésénél is (terv 1950, kivitelezés 1951), itt azonban már az ipari jellegű szervezés, s ezzel Szendrői szerepe a mérvadó. Az ízig-vérig középület-tervező Lauber részt vesz még az Inotai Erőmű Mátrai-Gottwald által irányított tervező munkájában, és Szendrői Jenővel a Dunaújvárosi Vasmű igazgatósági épületének és főbejáratának (terv 1952, kivitel 1953–54) megformálásában is. A szocreál elől, amelytől félve Lauber a Szendrői nyújtotta ipari építészethez menekül, végül is nem térhet ki: a korszerű építészet legjelentősebb hazai formateremtő mestere élete utolsó művein (néhány meg nem valósult tervén,

például a földalatti Baross téri állomásának első díjas pályázatán, 1953) stilizált oszlopfők tervezésére, eklektizálásra kényszerül.

Hasonló a sorsa, talán csak keserűbb osztályrész jut Nyíri Istvánnak. Tervezővállalati tevékenysége elején tervezte már említett csepeli postaépületét (munkatársa Félix Vilmos), illetve a jóval jelentősebb Engels téri autóbusz-pályaudvart. Ennek mozgalmas, szándékosan az áramlást, mozgást, forgalmat kifejező formálásmódja, kőfalai, nagy üvegfelületei, ferde üvegfelülete és üvegbeton fala, játékos metsződései szinte provokálták „modernizmusukkal” megépülésük idején az épp hivatalossá váló dogmatikus ideológiát. A támadások kereszttüzebe került épület megtörte Nyíri alkotókedvét. A már említett ÁMTI-székház (szerzőtársa Bandl Ferenc, a Középterv műteremvezetője) másféle problémákat szült: a Vigadó mellé – amely a szállodasor pusztulása miatt akkor szabadon, az első sorban állt a Duna-parton – kellett a program szerint azzal azonos tömegű épületet terveznie. Nyíri a korszerű építészet eszközeivel nagyvonalúan, jól oldotta meg feladatát. Lábakra állított épülettömegének zárt egyszerűsége, szűkszavú tagolása a hasonló tömegméretek ellenére engedte kibontakozni a Vigadó épületének szépségét.

Nyíri még látszólag töretlen alkotókedvvel vett részt a földalatti vasút tervezésében és az állomások tervpályázatain. Elsőként elkészült, a föld feletti felépítmény jelleget hangsúlyozó, két széthúzott kupolával fedett tömegeből formált Népstadion metróállomását (1953) azonban húsz évvel később, a vonalszakasz tényleges megépítése idején – mint funkciójára az új tervek szerint alkalmatlant – elbontották a két elkészült kupolafreskóval együtt. Utolsó megépült műve, a tiszalöki vízlépcső erőmű épülete (munkatársa Gergely István, 1953–55) már nem sok örömet hozott alkotójának: a teljesen idegen új gondolkodásmód, a szocreál épp oly nyomasztó teher volt számára, mint egykori társának, akit csak két évvel élt túl.

Szendrői Jenő (1913–2000) alkotói tevékenységét itt kell említenem, mert – bár vezető pozícióban végigélte a teljes négy évtizedet, az Iparterv szellemi irányítója, később a MÉSZ elnöke, a Mesteriskola megszervezője és vezetője, egyetemi tanár, minden tekintetben sikeres szervező és közéleti ember, egyúttal szerzőtárs több tanítványa jelentős munkájánál – gyakorló építészként ez volt a legjelentősebb időszaka.

Szendrői az Anyag- és Árhivatal, és már előtte a XI. kerületi Tűzoltóság épületének Janáky mellett társtervezője, statikusa, a bécsi műegyetemen fejezte be tanulmányait és ott doktorált. A háború idején már az ismert és jó nevű tervezők közé került, és a háború utáni években bizonysította igazi alkotóerejét. Az újjáépítés során ő is a tetők helyreállításával kezdte, majd Hübner Tiborral a József Távbeszélő Központ kacsolótermét rejtő nagyterének, e rendkívül érdekes lerombolt vasbeton építménynek a helyreállítását tervezi. Tucatnyi pályázaton indul, sokoldalúságával megerősíti hírnevét, és az elismert mesterek sorába emelkedik. Az Új Építészet Körének is tagja. Az elsők között lép az állami tervezés szolgálatába, ő az, akinek hívó szavára jönnek a többiek.

A negyvenes évek második felének egyik jelentős épületét, a Fehérvári úti SZTK-rendelőt Lévai Andorral együttműködve tervezi. A magántervezésben megszokott gyors ritmusú, célratoró és eredményes tervezői tevékenységét hamarosan a szakma szervezőjének, az üzemszerűen szervezett tervezés irányítójának az építészet alkotói vonásait megőrző szerepére váltja fel. A Honvédelmi Minisztérium első ütemének tervezésénél (1949) a háború ideje alatti brazil építészet formai megújulásának hatása alá kerül.

Az irodaház esetében az új elveket valló hatáskeresés társai között meglepetést vált ki, hiszen többségük a Bauhaus vonalát képviseli, az építészeti karakterkeresés számukra stílushoz kötött, idegen gondolat. A vasmű épület szocreál főbejárata esetében Lauber társa, s egyúttal a támadások ellen védelmezője, mint ahogyan az ipari épületeket tervező vállalat műszaki vezetőjeként menedéket nyújtó befogadója mindazoknak – Gerlóczy Gedeontól Schall Józsefig – akik a szocreál követelményeit kielégíteni nem képesek, vagy más tervezővállalatnál – mint Schall – esetleg az északi, vagy más „nyugati” építészeti-szellemi törekvések híveinek bizonyultak.

Szendrői e sajátos oppozícióban végig megőrizte ipari építészetünk egésze számára a technikailag és szemléletében egyaránt korszerű szerkesztésmód elsődlegességét. Magához közel állónak érezte, s így inkább vállalta a technika világán belül kibontakoztatható ipari építészetet, mint az ideológiai kényszerből következő stílusváltást. Minőségérzékével, tehetségre érzékeny figyelmével, jó döntő és kiválasztó képességével az ipari építészet sikereinek kovácsa lett.

Kiemelkedő tehetségű kortársai más utat választva több-kevesebb szerencsével alakították saját sorsukat. A vele egy generációt alkotó Németh Pál, Kiss Ferenc, Ivánka András, Juhász Jenő, Schall József, Szabó Árpád tevékenységéből Kiss Ferencét kell elsősorban itt említenünk, hiszen Németh Pál, Ivánka András és Juhász Jenő teljes sokoldalúságukban a következő időszakban bontakoztak ki, Schall József (1914–1989) és Szabó Árpád (1916–1991) tevékenységének legjelentősebb, a lakásépítés és a mezőgazdasági építészet kibontakozását jelentő eredményeit pedig már érintettük.

Kiss Ferenc (1918–1993) e generáció egyik legtehetségesebb tagja volt, 1956 után azonban Svédországba ment, pályáját ott folytatta. Németh Pálhoz, Szendrőihez hasonlóan, a pályázatok sorát nyerte a 1945 előtti és utáni években. A háború idején Dávid Károly társa a Ferihegyi repülőtér tervezésében. Az újpesti SZTK-rendelő építészeti felfogásában és koncepciójában az időszak legkorszerűbb középülete volt, míg a debreceni Kóréletani Intézet finom vonalú és anyagkezelésű belső tereivel, arányrendszerének finomságával elfogadható átmenetet, kapcsolatot jelent a szocreál időszak kísérleteihez, mivel az 1950-ben elvárt változást az északi építészet korabeli eszközeivel testesíti meg. Szerepet vállalt a típustervezés lakásépítési feladatainak alakításában is, amit 1949-ben jó lakásokkal bizonyít Lajos utcai tiszta formavilágú lakóházában. Az ott 1950-ben épülő második azonos alaprajzú épületen jelennek meg a szocreál első jelei, amikor Körner József a homlokzatot párkányokkal díszíti.

1955-ben Kiss szervezi társaival a népi-falusi lakásépítésnek azt az átfogó felmérését-elemzését, amelyben mintegy negyven építész vett részt, nyári szabadsága egy részét a népi építészet értékeinek felkutatására és rögzítésére fordítva. A gyűjtés célja a saját ház építők igényeinek és adottságainak alaposabb megismerése volt a szükséglethez és lehetőségekhez jobban igazodó tervek és szerkezetek kidolgozása érdekében. Hasonló mélységű, a környezetkultúra tényleges állapotát és a szükségleteket reálisan feltáró felmérés csak két évtizeddel később, 1973–74-ben készült, de már nem építészeti céllal, hanem a házigyári konyhatípus iparművészeti feladatainak tisztázására. Az 1955. évi felmérésben a fiatal építészek, az utóbbiban a fiatal iparművészek java vett részt.

Az Új Építészet Körét képviselő építészek közül a MÉMOSZ-székház alkotócsoportját kell kiemelni, abban a sorrendben, amelyben a pályázatok gondolatai is egygyé álltak össze. A pályázatra 1947. decemberben zártkörű jelleggel tíz építészt hívtak meg, köztük volt Perényi Imre, Preisich Gábor és Gádoros Lajos, Perczel Károly, Szrogh György, Kozma Lajos, Málnai László. A terveket az *Új Építészet*ben Major Máté a bíráló bizottság tagjaként ismertette. A végleges tervet Gádoros Lajos, Perényi Imre, Preisich Gábor, Szrogh György jegyzi. A nagy előadóterem belsőépítészeti Gábor Frigyes és Vass Antal, a megépített mű a Perényi-féle pályázat alapelrendezését követi.

Perényi Imre (1913–2002) a Szovjetunióban 1934-től tervezőirodákban dolgozott. 1946-ban a Fővárosi Közmunkák Tanácsánál kezd munkához. Már a *tér és forma* első, háború utáni számában megjelenik egy írása, majd az Új Építészet Köre tagja és az *Új Építészet* szerkesztője lesz. Ő az állami tervezés első kiszemelt vezetője. 1947 nyarán kezd Építőipari Tudományos Intézet szervezésébe.

A tervpályázatoknak az első időben Perényi is sikeres résztvevője, ugyanakkor az állami tervezés szovjet építészetben megismert eszközeinek, az építés racionalizálásának, tipizálásának, a modulkoordinációnak, a településtervezés módszereit alkalmazó városrendezésnek a híve, aki munkája során és írásaiban is e gondolatok szószólója. A MÉMOSZ-tervpályázat készítésének idején Dávid Károly említett irodájában dolgozik a Kiss Ferencel kapcsolatban már említett két tehetséges építészhallgató, Ránky és Mikolás. Perényi az Új Építészetben ekkor Mikolás egyik hallgatói tervét is közli. Perényinek ők rajzolják meg a MÉMOSZ-pályázatot is, amelyben hasonló tömeg-

formát alkalmaznak. Néhány héttel később a Dávid-Juhász-Kiss műterem az 1948. januártól így nevezett Építéstudományi Intézet első műtermeinek egyike, Perényi pedig az intézet igazgatója.⁴⁰

A tervet készítő együttes 1947. decemberben nagyvonalú elképzelést fektet le, amely a későbbi terv alapja. Ehhez képest csak a homlokzatképzésben történik (Szrogh ötlete nyomán) lényeges változás. Perényi a továbbiakban keveset avatkozik a tervezésbe, ezért alakul ki az a furcsa helyzet, hogy sem az alkotás sikerét, sem a MÉMOSZ-t ért későbbi támadások során a vádak nem érzik igazán személyére szólnak, s így a következőkben vissza is vonul a tervezőasztaltól. A későbbi években a „szervező-irányító” nem mindig hálás szerepét kellett vállalnia, ráadásul kényszerűen ő a nagy építészeti vita kirobantója. Későbbi tevékenysége a városépítészeti elméleti területeire és hosszú műegytemi működésére esik. 1956–60 között még a főváros főépítésze, ezt követően már csak közvetve, oktatóként és széleskörű tudományos tevékenysége révén vesz részt az építészet alakításában.

Gádoros Lajos (1910–1991) szintén az Új Építészet Köre vezető személyisége, főtitkára. A háború utáni években, a korábban lakóépületeivel nevet szerzett CIAM-taggal, Preisich Gáborral (1909–1998) tart fenn közös irodát.⁴¹

Pályázati tervük jelentősen eltér a végleges megoldástól. Gádoros nagy energiával veti magát a tervezésbe, különösen a MÉMOSZ előadótérme foglalkoztatja. Itt valósítják meg azt az akusztikai célú hullámos fa álmennyezetet, amelyet Aalto a viipuri könyvtárnál dolgozott ki, és az első olyan hazai elektroakusztikai hangerősítést Lohr Ferencet, a korai magyar hangosfilmek hangmérnökét szakértőként bevonva, amely egy alagsori térből vezeti fel a késleltetett hangot a nézőtéri szakaszokra a visszhangkezelés elkerülése érdekében. 1951-től a Közti igazgatója, 1956-ban lemond, visszahelyezését később sem fogadja el. 1956 után az ÁÉTI főépítésze, majd a Rajzi Tanszék, később a középület-tervezés műegytemi tanára. További említendő műveit – a MÉMOSZ után – a következő évtizedben hozza létre (Budapest, Szinkronműterem, 1953; az 1958-as brüsszeli Világkiállítás magyar pavilonja, munkatársai Németh István és Vass Antal; Pécs, Orvostudományi Egyetem Klinikai és Oktatási Épület Borosnyai Pállal, 1966–71).

Szrogh György (1915–1999) tevékenységét 1938-ban Hidasi Lajos irodájában, az Árpád Gimnázium tervezési munkáin kezdte, hallgatói tervei révén már ekkor felfigyeltek rá kortársai. A háború alatt egy kivitelező cég alkalmazottja, majd a MÉMOSZ-nál kezd dolgozni, a Bányász Szakszervezet székházának átépítésére kap megbízást (1947–48), ami sikert hoz számára. Így kerül a MÉMOSZ együttesébe a szakszervezet részéről. Pályaterve – Major Máté ismertetése szerint – „egy eddig háttérben meghúzódó kitűnő fiatal tervező fatális tévedése”, mivel az együttest köríves alaprajzba, egy negyed kör szegmenseibe szorítja. Szrogh épp ezért – mivel eredeti tervéből semmi nem köti – mint rajztáblánál ülő legfiatalabb, az új koncepciót talán a legaktívabban alakítja, s így, amikor Révai József látogatása során kifogásolja az alsó tér túlzott méretét, pazarló voltát, ő védi meg gyanútlan bizottsággal az összetett funkciót szolgáló (közlekedő, ruhatár, büfé, dohányzó) előcsarnok szükséges voltát, bizonyítva, hogy a szünetekben ezerkétszáz résztvevő tolong a térben. Figyelmeztetés, megtorlás még nincs. Szrogh építészeti pályája a MÉMOSZ-nál ívelt fel, művei legjelentősebb részét azonban a következő periódusban és a hatvanas évek elején alkotja.

A korszak arculatának formálásában, különösen az állami tervezés első éveire eső munkákban kiemelkedő szerepe van azoknak a mestereknek, Janákyknak, Rimanóczyknak, Dávidnak, akiknek a legjelentősebb művei azonban nem ekkor, hanem 1949 után születnek. Mindhármuk szerepét mégis meg kell említeni, hiszen hatásuk a fiatalabbakra rendkívül jelentős. A hódmezővásárhelyi – Janáky szülővárosa számára épített –, már említett kultúrháza, amelynek révén Jánossyval való együttműködése, együttgondolkodása alakul, vagy a Stoczek utcai, szintén említett, Farkasdyval végigdolgozott műegytemi épület a kor keveset emlegetett, legfeljebb az 1951-es MÉSZ-kongresszuson vádpontként aposztrofált, de mégis jellemző értékei. Ezeken az épületeken – Szrogh-gal egy időben – érik tapasztalt építésszé a hatvanas évek e három kiemelkedő jelentőségű fiatal mestere.

40./ 1971–1974 között a Fiatal Építészek Köre I. és II. ciklusa idején többször beszámoltak a Kör mesterként tevékenykedő építészei a műhelyeikben folyó munkáról, és saját fiatal éveikről is. Ezeken a zártkörű beszélgetéseken megismert tények nem voltak dehonesztálók Perényi Imrére, kapcsolódtak azokhoz a benyomásokhoz, amit hosszú és következetes műegytemi tanári pályája idején szerezhetünk róla. Egy mindenkinek ártó korban igyekezett keveset ártani, figyelmét saját feladataira koncentrálni. E későbbi, tudományos pályára már nem e könyv témája.

41./ Mindketten tanultak Németországban (Preisich Belgiumban is dolgozott), jól ismerik a Bauhaus törekvéseit. Formaviláguk, érdeklődési körük viszont eltérő, így jól kiegészítik egymást. Gádoros akadémiai jellegű építész-iparművész képzettsége révén került közel a lakásproblémához, valamint a kiállítás- és középület-építéshez. Az *Országos Magyar Iparművészeti Iskola Évkönyve 1880–1930* három terv lapját mutatja be, Gonda Lajosként 1926–1929-ben tanult itt, majd a düsseldorfi építészeti főiskolán végzett. Preisich viszont a városépítés gyakorlata és elmélete felé fordul. Ő karlsruhei műegytemi tanulmányait itthon fejezte be. Nagy Budapest első városrendezési tervének irányítója és egyik első alkotója (1949), majd Budapest főépítésze (1950–55), a BVTV főépítésze, a településtudomány művelője, szakíró és kutató.

Válogatott irodalom a 4. fejezethez

- Magyar építészet 1945–1955.* Szerk. Szendrői Jenő, Bajnay László, Bonta János, Gyöngyösi István, Kürthy László. Képzőművészeti, Bp., 1955.
- Major Máté: *Tíz esztendő magyar építésze.* ÉKME évkönyv, 1955/56. tanév, Bp., 1957. 1–44.
- Magyar építészet 1945–1970.* Szerk. Szendrői Jenő, Arnóth Lajos, Finta József, Merényi Ferenc, Nagy Elemér. Corvina, Bp., 1972.
- Rados Jenő: *Magyar építészettörténet.* 3. bőv. kiad. Műszaki, Bp., 1975.
- Merényi Ferenc: *Magyar építészet 1867–1967.* 2. kiad. Műszaki, Bp., 1970.
- Magyarország építészetének története.* Szerk. Sisa József, Dora Wiebenson. Vince Kiadó, Bp., 1998.
- Budapest Lexikon.* Főszerk. Berza László. Akadémiai, Bp., 1973.
- Modern építészeti lexikon.* Szerk. Kubinszky Mihály. Műszaki, Bp., 1978.
- Új építészet, új társadalom 1945–1978. Válogatás az elmúlt évtizedek építészeti vitáiból, dokumentumaiból,* Művészet és elmélet. Vál. és szerk. Major Máté, Osskó Judit. Corvina, Bp., 1981.
- Építészet és tervezés Magyarországon 1945–1956.* Szerk. Prakfalvi Endre. Az OMvH Magyar Építészeti Múzeumának kiadványa, Bp., 1992.
- Építészet és tervezés Magyarországon 1945–1959,* 2. kiad. Szerk. Prakfalvi Endre, Hajdú Virág. Az OMvH Magyar Építészeti Múzeumának kiadványa, Bp., 1996.
- A magyar tervezőirodák története.* Főszerk. Schéry Gábor. Szerk. Jeney Lajos. ÉTK, Bp., 2001.
- Modern és szocreál. Építészet és tervezés Magyarországon 1945–1959.* Szerk. Fehérvári Zoltán, Hajdú Virág, Prakfalvi Endre; társszerző Branczik Márta. Magyar Építészeti Múzeum, Bp., 2006.
- Palasik Mária: *A műegyetemisták odisszeiája 1944–1946.* Műegyetemi Kiadó, Bp., 2006.
- Gyarmati György: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956.* Rubicon, Bp., 2011.
- Bonta János: *A magyar építészet egy kortárs szemével 1945–1960.* Terc, Bp., 2008. (Gazdag illusztrációs anyaggal)
- Granasztói Pál: *Vallomás és búcsú.* Magvető, Bp., 1961; 2007.
- Preisich Gábor: *Vallomások.* Architektúra. Szerk. Bojár Iván András. Kijárat, Bp., 1999.
- Szrogh György: *Vallomások.* Architektúra. Szerk. Pálinkás György. Kijárat, Bp., 1999.
- Turjányi-Papp Melinda: *Szrogh György.* Mai magyar művészet. Képzőművészeti, Bp., 1976.
- Sámsondi Kiss Béla: *Szövegszerkezetes épületek.* Bp., 1965.
- Genthon István: *Magyarország műemlékei.* Akadémiai, Bp., 1951.
- A műemlékvédelem Magyarországon.* Szerk. Császár László. Képzőművészeti, Bp., 1983.
- A műemlékvédelem táguló körei.* Szerk. Lövei Pál. OMvH kiállítása, (2000. április 17–július 16.) Bp., 2000.
- Lapis angularis,* OMVH MÉM, Bp., 1995., Kozma Lajos, 125–173, Fischer József, 309–343, Gádos Lajos, 343–374.
- Lapis angularis III.* Major Máté: *Tizenkét nehéz esztendő 1945–1956.* OMvH MÉM, Bp., 2001.
- Petróczy Gábor, Saád József: *Építésügy, tervezés, tervgazdaság 1945–1956.* BME Építésztechnológiai Kar Építészettörténelmi és Elméleti Intézet, Szakma- és értelmiségtörténelmi tanulmány az *Épített környezet, építészet és építés fogalma, kapcsolata a településfejlődéssel* c. TS-2/2 program témájához. Témavezető Vámosy Ferenc. Bp., 1988. szeptember, kutatási jelentés, kézirat, 1–219.

tér és forma 1945 őszi – 1949 eleje	TF
Új Építészet 1946 őszi – 1949 közepe	ÚÉ
Építés-Építészet (az első szám Építészet-Építés) 1949 közepétől	ÉÉ
Magyar Építőművészet	MÉ
Magyar Építőipar	Méip

MEGJEGYZÉSEK AZ IRODALOMHOZ

A kor építészetének első összefoglalói

Major Máté *Tíz esztendő magyar építésze* c. 44 oldalas különnyomata és Szendrői Jenő és szerkesztőtársai nagy alakú, album jellegű kötete, a *Magyar építészet 1945–1955* az első tíz év korabeli, hosszú ideig az értékrendet is meghatározó összefoglalója. Major Máté az első szakasz középközléteiből, a lakóházakkal és városegyüttesekkel együtt tizenkilenc, az ipari építészetből pedig négy példát említ; a második, 1950–1954 közötti szakaszból a Népstadionnal együtt huszonkét épületet és Nagybudapest rendezését említi összesen negyven képpel, míg a reprezentatív kötet gazdag és jó színvonalú képanyaggal az előbbinek közel háromszorosát. Az albumban nincs sem oldalszámzás, sem kép vagy ábraszám, a képszüvegekben nincs évszám, kevés a szöveg, igényes viszont a képanyag és a könyvvé formálás. Fő részei: *Városok-lakótelepek, Középületek, A mezőgazdaság építésze, Ipari építészet*. A két publikált anyag hangsúlyában megegyezik, hiszen Major Máté és Szendrői Jenő, illetve szerkesztőtársai megítélés módja azonos szemléleti alapú és megfelelően igényes is. Szendrői tizenöt évvel későbbi, második kötetének anyaga, a *Magyar építészet 1945–1970* már egy érettebb kor és más szakértő gárda történeti távlatlallal is rendelkező gondos mérlegelésével készült újabb válogatás eredménye, amely ebből a korszakból is hoz példát. Jellemző, hogy például Szendrői saját műve, a Honvédelmi Minisztérium Falk Miksa (Néphadsereg) utcai irodaépülete vitatott volta miatt nem szerepel e válogatásban. Az 1972-es album – műemlék helyreállítások nélkül – 187 példájának legalább kétharmada ma is a korra jellemző érték, vagy pontosabban a kor adottságai között jó építész által létrehozott építészeti mű, amely igényes – bár kétségkívül többnyire szegényes – építészeti alkotásnak tekinthető. Érzékeltetik ezt más nagyobb terjedelmű publikációk is, Merényi Ferenc kétszáznegyven kisméretű, de jó képpel publikált kötete, vagy Rados Jenő mintegy százötven példát bemutató nagyméretű, a kor nyomdatechnikájának színvonalát is jellemző képanyaga. Az ipari építészet túlsúlya nem a válogatásra, hanem magára a korra jellemző. Ennek nagyobb része viszont mára rozsdáövezetté válva bontásra került. Az egyes művekre vonatkozó jegyzetekben általában azt a közlési helyet igyekeztem jelezni, ahol az 1955 előtti művekről a jelentősebb kiadványokban újabb keletű, elfogadható minőségű felvétel érzékelteti a karakterbeli értékeket.

A társadalmi átalakulás objektív kutatásának kezdetei

A kortárs magyar építészet kutatása Major Máté mellé beosztott akadémiai kutatóként 1957-től feladataim közé tartozott, első éveimben azonban más, általa adott elfoglaltságaim voltak. 1971 tavaszán az Európa Kiadó, Szántó Tibor főszerkesztő szerződési ajánlata nyújtott lehetőséget arra, hogy a kiadó Architektura Hungarica sorozatába saját kötetet készítek elő. Az anyaggyűjtés gyorsítását mesteriskolai tevékenységem is segítette, 1973-ban azonban az Építésügyi Minisztérium, amelytől a kiadó támogatást várt, ígéretét visszavonta, a házgyárakkal kapcsolatos nem titkolt véleményem megtorlásaként. 1974 nyarán a MÉSZ F fiatal Építészek Köre tanulmányi vezetéséből

is eltávolítottak, csak főiskolai és ismeretterjesztői tevékenységemet nem korlátozták, így ezzel a céllal is folytattam kutatásaimat, a gyűjtőmunkát. 1978-ban kezdett az MTA Művészettörténeti Kutatócsoport a *Magyar Művészet* kézikönyv-sorozat 8. kötete szerkesztésébe (1945–1985), e feladathoz szerzőtársként engem is meghívtak (lásd az elméleti bevezető rész 16. jegyzetét), így készült el a nyolcvanas évek második felében a tervezett kötethez az 1945–1989 közötti időszakról az a kéziratrész (lásd 38. jegyzetet is), amit később e kötethez felhasználtam. A kézikönyv 8. kötete 1989 után már nem jelent meg.

A nyolcvanas évek közepén nyílt módom arra is, hogy egy TS 2/2 program kutatási témájába – *A terület és településfejlődés társadalmi-gazdasági folyamatai Magyarországon* – bevonjam egy háttér tanulmány elkészítésére Petróczy Gábort és Saád Józsefet is, akik 1985-ös publikációikkal a korszak kutatásában már eredményt mutattak fel. (Petróczy: *Az építésügy központosításának első kísérlete*, MÉ 1985/2; Saád: *Építések az újjáépítés szolgálatában*, Medvetánc, 1985/2–3.). A két és fél éves kutatás az 1945–1956-os időszak intézményfejlődését, tervezéseméleti alapjainak kialakulását, értékhatárát, a szakmát művelők körének a háborút követő átstrukturálódását, szakmai és világnézeti orientálódását vette vizsgálat alá levéltári anyagok, szakközlemények, sajtóanyagok és interjúk gondos feldolgozásával, részletes és pontos képet alkotva a korról. Munkájuk kiadásra alkalmas formában készült el, sajnálatos, hogy publikálásra nem kerülhetett sor. A téma másik ágának terjedelmes háttéranyagát (Hajnóczy Gábor, Simon Mariann és saját témarészemet) is csak rövid sokszorosított füzetként volt mód megjelentetni, (V.F.: *Az építészeti hatékonyabb érvényesítésének problémái a társadalmi alkotófolyamatokban*. VÁTI, Bp., 1989). A rendszerváltás előzményeként talán ez volt az aktuálisabb, mint a nagyobb terjedelmű, a rendszer keletkezését elemző, egyébként kitűnő és hiánypótló előbb említett szakmai munka. A kutatás teljes anyagáról részletes opponensi beszámoló készült: Horváth Béla: *Az épített környezet, építészeti és építés fogalma, kapcsolata a településfejlődéssel, avagy az építészeti hatékonyabb érvényesítésének problémái a társadalmi alkotófolyamatokban*. Településfejlesztés, 1989/4. 97–106.

A háború utáni évtized elfogulatlan szakmatörténeti vizsgálódásának Petróczy, Saád 1988. kutatási jelentésének 1. *Újjáépítés vagy helyreállítás? Elvek és a tényleges gyakorlat konfliktusa* (1945), 2. *Szakadás az építészek között. Intézményi válság (1945–1946)* fejezetei, 1–41. dokumentálják a korabeli európai városépítési, rendezési gyakorlat hatását, a deklarációt, az FKT és az építésügyi Kormánybiztosság, illetve az említett szakmai szervezet intézkedéseit, sajtóvitáit.

A Petróczy, Saád jelentés 3. része – *Az építésügy tervezésébe integrálása*, 42–87. – az Országos Építésügyi Szabályzat előkészítését, az Országos Házépítő Szövetkezet megszervezését, a *Falu-város lakásépítési kiállítást* és a mögötte megjelenő kezdeti városrendezési elképzeléseket, a hároméves terv célkitűzéseit, a hatósági lakáselosztási modell előkészítését, az Országos Építőipari Tudományos Intézet felállítását és a tervezőirodai rendszer kialakítását elemzi, a típustervezés kezdeti alakulását és célrendszerét mutatja be az *Új Csepel kiállításhoz* kapcsolódó lakástípussal együtt. A tervezőszervezetek és kivitelező vállalatok már kezdetben érzékelhető érdekeltérései, az önköltség csökkentésként meghirdetett költségkorlátozás, az Új Építészeti Köre felszámolása, a parasztházak típusveiről folyó vita s a mezőgazdaság kollektivizálásának a programja e jelentésrész témakörei.

A jelentés 4. *Típuselnyomás és építészeti, 1950–1953* (88–128) fejezete az ötéves tervtörvény szigorának megfelelően a tervezést szabályozó intézkedéssorral és az állami tömeges lakásépítést meghatározó mutatók kialakulásával, az egyre erőteljesebb költségcsökkentés következményeivel, a tervezési korszak redukcióival foglalkozik. A típuselnyomás Miskolczy László kifejezése volt a MÉSZ 1954. márciusi konferenciáján és közgyűlésén (ÉTK, Bp., 1954). Az ipari és honvédelmi célú építkezések mögött 1950 nyarán – a koreai háború kitörése után – a lakásépítés mélypontjára kerül. Ekkor erősödik fel a szovjet építészeti követésének kényszere, majd zárul le az építészeti vitával, amely már a következő periódushoz vezet. Az összegezés további részét ott említjük.

A Petróczy Gábor és Saád József nem publikált kutatásához hasonló jelentőségű a Magyar Építészeti Múzeum sikeres kiállítással magára figyelmet felhívó kutatása is, amely két kiadványt és később két könyvet is eredményezett.

A következő periódussal, a szocreál korszakkal foglalkozó, szintén a nyolcvanas évek második felében induló, a Magyar Építészeti Múzeumban folyó kutatás esetében is a háború utáni első évek személyeit kellett számba venni és eseményeit felmérni. A Kiállítási Katalógusként 1992-ben készített első dokumentum ezért önmagában is fontos referenciaanyagot tartalmaz az UÉK-ról. Az 1996-os újrakiadás *Válogatás a Szabad Nép és a Népszabadság 1945–1959 közötti évfolyamaiból* címen közöl kronologikus hírszemlét, 215–244, amelynek első fele e korszakot érinti, továbbá a jelentősebb megvalósult épületekről és épületgyűttesekről állít össze műjegyzéket a kor publikációi alapján, 245–248. Válogatott irodalom és Névmutató teszi jól használhatóvá a kiadványt, amely a korszakhatárt is bővítette három évvel a tervek megvalósítása miatt. Így viszont a Vigadó pályázat (meghirdetése 1956. augusztus volt, a tervek 1957 tavaszán készültek) ismertetése is ide kerül (1957. szeptember 18.), amelynek már semmi köze e korszakhoz, a visszatért modern szemlélet nyitóművének számít, az 1958–59-ben készített tervek már egy új szemlélet hordozói. Kisebb ellentmondásai ellenére mindkét kiadvány és a két említett könyv az első időszak gondos kutatáson alapuló, hasznos dokumentuma.

5. ÉPÍTÉSZET A DOGMATIZMUS ÉVEIBEN. 1950–1956

Politikai nyomás az építészetben

Az ötvenes évek fullasztó légkörében gyorsan erősödött az ideológiai-politikai nyomás, amely az államosított tervezés intézményeiben már nyíltan jelentkezett. A kényszerítés ereje miatt a dik-tált kulturális követelményrendszer valamilyen mértékű elfogadása elkerülhetetlen volt. A létrehozott állami ellenőrző rendszer, az Országos Építésügyi Hivatal és az Építészeti Tanács, illetve az irodákban bevezetett tervbírálati bizottságok szigorú működése eleve gondoskodott az utasítások végrehajtásáról.

Amikor 1949-ben megfogalmazódnak az első ötéves terv célkitűzései, és a lakásépítés önköltségsökkentéséről, az első típustervek hibáiról viták kezdődnek, még senki nem érzékeli, hogy a lakásépítés, a szociális program teljesítése az egyre távolodó jövőbe vetül. A hidegháború szorításában élő, a feszültségek éleződését törvénytelen eszközök alkalmazására kihasználó dogmatizmus másképpen, és más célokat vallva képzeli el az építészet feladatait. Sajátos ellentmondásként akkor állít ideológiai követelményeket az építészet elé, amikor a megoldandó feladatok között az iparosítás, az ipari építés, a technikai feladatok sora kerül előtérbe. Az építészek jó része csak úgy vonulhat viszonylagos oppozícióba, hogy beáll az ipari építészet tervezőgárdájába.

A tervezőirodákban immár nagy létszámban dolgozó építészek életkoruknak megfelelően különböző módon reagáltak a stílusváltást politikai követelményként támasztó akciókra. Az idősebb generáció, ha vezető szerepét, mester voltát nem akarta feladni – s erre a szerepre a tervezésben kevés gyakorlattal rendelkező fiatalabb vagy kevésbé képzett csoportok miatt szükség volt, hiszen 1953-ban, az irodákban dolgozó építészek között az 1945 után oklevelet szerzett fiatalok száma már meghaladta a tapasztalt nemzedékét –, legfeljebb abban választhatott, hogy a Közti középületprofilja helyett az Iparterv feladatait vállalja szívesebben. Az Iparterv valóban igyekezett megkönnyíteni ezekben az években néhány kiemelkedő építésznek, mint Gerlóczy Gedeon vagy Lauer László, hogy megőrizze személyiségét. Amikor azonban egyesek később a „Közti büne”-ként emlegették a szocreál műveket, már elfelejtkeztek arról, hogy e kor legellentmondásosabb épületei többnyire más irodákban készültek.

A szovjet építészetben a harmincas évek közepétől uralkodó sztálini-zsdanovi doktrína, a „tartalomban szocialista, formájában nemzeti” művészeti elv érvényesítésének követelménye a hatalmi fordulat után, 1949-ben jelent meg egyes pártmegnyilatkozásokban, sajtópolémiaikban. Az Új Építészetet leváltó Építészet–Építés 1949/1. számának első oldalán ott volt a mottó: „Sztálin [...] szavai [...] meghatározták, hogyan kell tervezni és építeni.” Az építkezések hosszú időbeli lefolyása miatt Révai József 1951 tavaszán mégis azt mondhatta: „A modernista építészet talán az egyetlen ellenséges kulturális irányzat, amely ma még Magyarországon nyíltan tud jelentkezni.”¹ E megállapítás az 1951. április 17-én és 24-én megrendezett, úgynevezett nagy építészeti vita második napjának zárszavában hangzott el, pontot téve az új építészetet, a modern szellemiséget éve-kig védő, és ekkorra jóformán egyedül maradt Major Máté érvelésére.

1./ *Vita építészetünk helyzetéről. Révai József zárszava*, a Központi Előadói Iroda Kultúrpolitikai Munkaközössége ülésének rövidített jegyzőkönyve, MDP KV. Agitációs és Propaganda Osztály, Bp., 1951, Kézirat gyanánt; *Új építészet, új társadalom* 1981, 82–83. R. J., *Az új magyar építészet kérdései*. Lásd még a 4. jegyzetet is.

A vitát a Magyar Dolgozók Pártja Központi Bizottságának Agitációs és Propaganda Osztálya rendezte, és maga Révai József, a kultúra-politika irányítója vezette. A tizenhat felszólaló között Lukács Györgyön kívül az építészek közül ott volt Perényi Imre, mint kezdeményező vitapartner, Weiner Tibor, Gábor László, Lévai Andor, Preisich Gábor – Major álláspontját az ÚJÉK-es társai is csak óvatosan védhették – és az építészettörténész Kardos György, aki a klasszicizmus és a reformkor hagyományait elemző beszédével elnyerte Révai elismerését is. Ő szervezte ebben az időben a klasszicizmus értékeit bemutató nagy műcsarnoki építészeti kiállítást, és a műemlékek megismertetését célzó vidéki szakmai kirándulásokat is. A vita, amelyre még visszatérünk, az építészet művészet voltának és a szovjet építészet követése szükségességének hangsúlyozásával zárult. Az ekkor már gazdasági értelemben is romló helyzetben lévő, a típustervezés és költségcsökkentés növekvő nyomását is érzékelő építészek számára egyrészt a tervezőmunka kulturális jelentőségének bizonygatása, másrészt az ideológiai követelmények teljesítése esetén elnyerhető kedvezmények megvillantása valamiféle kiutat ígért.

A Magyar Építőművészek – a kulturális irányítás által szervezett és a Nemzeti Múzeum dísztermében tartott – Első Országos Kongresszusára fél évvel a nagy építészeti vita után, 1951. október 28–30. között került sor. Az első napon megalakult a Magyar Építőművészek Szövetsége, amely kétszáztizennyolc építésztt vett fel tagjai sorába, és Kardos Györgyöt választotta első elnökévé. Vezetőségének jó része az Új Építészet Körének is tagja volt, noha a MÉSZ alapító okirata a szocialista realizmus célkitűzéseit hangsúlyozta. Az első elnökség tagjai Kardos György mellett Benkhard Ágost, Gáboros Lajos, Janáky István, Major Máté, Perényi Imre, Tabéry Iván, Weichinger Károly és Weiner Tibor voltak. Lényegében „a kiemelkedő szocialista-realista építészeti és városépítészeti alkotások” tervezőinek kitüntetésére alapították 1953-ban az Ybl Miklós-díjat is.² Szakmai értéke azonban hamar kialakult, így nagyobb hányadában reális értékrendet képviselt.

A vitát követő politikai nyomás hamar elérte célját, és hatása mintegy három évig érvényesült: a nép szolgálatának hangzatos jelszava, a haladó (nemzeti) hagyományok felkarolása, a művészeti igényességre irányuló felszólítás és a feladatok megoldásához ígért elvi segítség eleinte bizonyos mértékű hitelt szerzett a „szocialista realizmus” ideológiai követelményeinek. Az ebben a szelvényben kiírt nagy pályázatok sora (például a gödöllői egyetem pályázata mellett a meghívásos – a legjobb műtermeket foglalkoztató – Vár-pályázat, az Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem pályázata, a földalatti állomások vagy a Népstadion öltöző épületének pályázatai, az oroszlanói és kazincbarcikai központ, a miskolci irodaház és a miskolci Avas alatti tér tervpályázatai) élénkítő építészeti közéletet teremtettek. Ez egy ideig a szocreál ellentmondásait, funkcionális merevségét és a konvencionális szerkezeti formák korszerűtlenségét is segítette leplezni.

A megvalósult épületeknél csökkentette az ellentmondást a hagyományos építésmód és építőanyag. A többszintes téglalapú épületek esetében az egyenletes nyílásritmus a teherhordás jellegével összhangban volt, s ezeken többnyire csak vakolatdíszek jelentek meg. A tervek jó részén azonban eluralkodott a keresett dekorativitás, a szimmetrikus, tengelyes térszervezés, az épülettömegek hangsúlyos tagolása, az archaizáló motívumok sora, vagy a történeti reminiscencia más nyomai. A kor reprezentáló szándékaira különösen jellemző művek Gáboros Lajos és Mühlbacher István Szinkron műterme Budán, a Vörös Hadsereg útján, 1953; Körner József második kerületi pártháza (később tanácsház), 1951–52; Lauber László és Szendrői Jenő, a dunaújvárosi Vasmű főbejáratát is magába foglaló igazgatósági épülete, 1952, Domanovszky Endre freskójával, 1955; terv maradt (vagy ideiglenes pavilon) Rimanóczy Gyula Gödöllői Agrártudományi Egyetem terve, 1953; Weichinger Károly, a moszkvai Mezőgazdasági Kiállítás magyar pavilonja, 1951; Weichinger Károly és munkatársai, Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem nyertes pályaterve, 1953. Talán történetével is a kor leghívebb tükrözője a már említett, Nyíri István által sok feszültséggel, gyötrődve tervezett Népstadion állomás (1949–52) az 1954-ben félbemaradt földalatti vasúthoz. A szocreál képzőművészeti felvonulásának szánt kettős tömegelrendezésű kupolás állomást

2./ Az Ybl Miklós-díj alapításáról, ill. adományozásának rendjéről szóló jogszabályok. *Évek, művek, alkotók. Ybl Miklós-díjasok és műveik 1953–1994.* Főszerk. Schéry Gábor, szerk. Kovács Imre, ÉTK, Bp., 1995, (továbbiakban Schéry 1995), 68–71., 76., 124., 156., 196., 249., 314., 447–448. Az első, 1953 évi Ybl-díjasok: I. fokozat Gáboros Lajos, Janáky István, Károlyi Antal, Nyíri István, Rimanóczy Gyula, Weiner Tibor. II. fokozat Körner József, Szrogh György, Valentin Károly, Winkler Oszkár, Zilahy István, Zöldy Emil. Mintegy másfél tucat művet is említ a kötet a díjazott építészekről.

5.1 A budai Várpalota helyreállításának első terve makettben. Janáky István és munkatársai, 1949–50. Opcion 82/1. 19. kép

Szőnyi István és Bernáth Aurél freskóival és reliefjeivel együtt a hetvenes évek elején elbontották. A nagy gesztusokból csak a Népstadion melletti szocreál szoborcsoport, a Dromosz maradt meg e zavaros szellemű kor felejthető emlékeként.

A diktatórikus nyomás első éveiben a felső szinten érvényesített közvetlen pártirányítást 1953-tól, a Nagy Imre-korszakban már az apparátus gyakorolja. 1956 után a MÉSZ irányítása a Pártközpontban átkerül a Kulturális Osztálytól az Ipari Osztályhoz. A szövetség belső fejlődése így a továbbiakban bizonyos – eltűrt – mértékig szakmai jellegűvé válik.

A gyorsuló belső folyamatokban a nagypolitika vargabetűi, ellentmondásai is kirajzolódnak. Tervek, pályázatok, megépült művek szegélyezik az építészetben belül folyó ideológiai küzdelmet, amelyben azonban már 1954 tavasza, a MÉSZ közgyűlése jelzi a törést. Igaz, hogy Sztálin halála ezt már egy évvel korábban előre vetítette. Mikor ért véget e korszak, és mikor kezdődött építészetünk következő korszaka? Az 1954-es közgyűlésen-e, vagy csak 1954 decemberében, amikor Hruscsov az építőművészeket az építéstechnológia visszafogásával vádoló beszéde a tavaszi közgyűlés téziseit igazolta? Vagy csak később, 1956 végén, amikor a társadalmi-politikai diktatúra újabb, a múlttal részben szakító korszaka következett be?

A dogmatizmus szakaszának végül is az 1949–56 közötti éveket tekinthetjük (amelyből 1949 az előjele, 1950 az előszele a fordulat viharának), de az 1954. év tavasza és 1956 ősze közötti két és fél év már oldódási folyamat. A végpont 1956 októbere, majd az ezt követő hosszú és zavaros, megtorlással terhes időszak. 1956. évi utolsó meghívóján a Magyar Építőművészek Szövetsége október 26-ra az Isztambuli Szálló terveinek bemutatását hirdeti (tervező: Janáky István, Körner József, Molnár Péter, Vass Antal, Zilahy István).³ A kiállítás megtekinthető október 23-tól. Ez a terv már évtizednyi távolságban áll a dogmatizmustól, a megújulás szimbóluma, amelyet azonban elseper a történelem. Az ezt követő első szövetségi levél 1957 februárjában egy értesítés: „A Lengyel Építészek Szövetsége segélyadományként az alábbi jegyzékben felsorolt gyógyszereket küldte kisebb mennyiségben szövetségünkhöz...”

A háborút követő időszak első, ellentmondásos fejezete ezzel lezárult, a tervgazdaság hosszú korszaka következik, s ebben építészetünk hatvanas évek eleji rövid kibontakozásának, megújulásának szakasza.

A történelemmé távolodott múlt adott helyzetei, tényei, folyamatai megismerhetőségének és megértésének ellentmondásos voltát tükrözi hazai építészetünkben az az egyre szélesebb körben terjedő fogalm módosulás, amely a fél évszázaddal ezelőtti szocialista realizmusként említett terminust torzítja el, érti félre. Ez a fogalom ugyanis a dogmatizmus szorításában létrejött, ideológiai kényszerként érvényre jutó anakronisztikus, idealizáló archaizálást fejezte ki annak idején. Az alkotói szabadság és szándékok semmibe vételét, az orwelli „gondolatrendőrség” hatalmának történő szellemi kiszolgáltatottságot, a félelem- és elnyomottságérzés mélypontját jelentette az azt megélt építésznemzedéknek.

A kétezres évekbeli fiatal nemzedék a terminust más jelentéssel – a megfélemlítés korának eseményeit nem ismerve – a maga átértelmezése szerint kezdi használni, és a szocializmus kísérletének egész időszakára vonatkoztatja. Napjainkban sokan az ötvenes-hatvanas éveket követő évtizedek valóban szegényes, alacsony színvonalú tömeges építészetének termékeit, a létrehozott környezetet jellegét értik szocialista realizmus alatt. A nyersbeton építészet hosszú időre idejétmúlt,

3./ A tervről a Népszabadság 1957. július 19-i száma ad hírt, *Modern szállodaépítkezés Isztambulban magyar mérnökök tervei szerint*, és bemutatja a 280 szobás szálloda modelljét. *Építészet és tervezés Magyarországon 1945–1959*, 241.

2. A budai Várpalota helyreállításának terve kupolával. Modell fotó. 1949–50. Opeion 82/1. 20. kép.

3. Veszprém, az Egyetem új épületének első terve. Janáky István, 1951. Opeion 82/1. 15. kép.

elhanyagolt és taszítóvá váló panel világát, a tapadós műbőr bútor és a műanyag burkolatok silány-ságát tekintik a kor „realizmusának”, holott e kor anyagi-tárgyi környezete inkább a szegényes naturalizmus fogalmát eleveníti fel. Az adott időszak hatalmi döntéseiből, a hatalmat gyakorlók bárdolatlanságából és látókörük korlátaiból következett be az építészetben is az a külterjesség, értékhiány, amit a szellemi értékeket elhanyagoló – hiszen azt fel sem ismerő vagy alig értő – közszellem erőszakolt rá minden területen a társadalom tevékenységére.

A korszakok utólagos elnevezése máskor is változott, s az új értelmezések lehetőségét is kár lenne vitatni. Az ötvenes-hatvanas évek európai vagy amerikai játék- és dokumentumfilmjeinek háttérkörnyezetéből is megítélhető azonban, hogy a fejlett világ mai környezetének színvonalához sem lehet saját környezetük harminc-negyven évvel korábbi színvonalát viszonyítani, mint ahogyan a dogmatizmus – a szocialista realizmus retrográd követelményeit voluntarista módon meghirdető – óhajait sem lehetett a társadalmi-gazdasági fejlettség adott színvonalát meghaladó módon teljesíteni. Aki azonban a szocialista realizmus fogalmát az elmúlt évtizedekre egészében alkalmazza, féltő, hogy a korszak archaizálását is legfeljebb a posztmodern törekvések korai jelenségének képzeli. Sohasem fogja sem az elnyomás sokféle megnyilvánulási lehetőségét, a represszió világában érvényesülő kényszerek elviselhetetlen voltát, embertelenségét, sem az igazi szabadság lényegét és humánumának értelmét, kultúránk értékeinek életünket irányító, magatartásunkat formáló szerepét, a Camus-tól már idézett gondolat lényegét megérteni.

A kulturális fordulat és a „nagy építészeti vita”

A kezdeti, még a „formalizmus” ellen folyó hadakozás az úgynevezett formalizmus-vitával 1949-ben indult. Az Építés–Építészet 1949/4. és 5. számában nyolc építész (Major Máté, Preisich Gábor, Kisléghy Nagy István, Pogány Frigyes, Borbíró Virgil, Weiner Tibor, majd Gerő László, Csemegi József) helyenként elszomorító érvekkel – formálást és formalizmust, silányt és értékeket összekeverve – küzdött a formalizmus általuk vélt jelensége ellen. Az ötödik szám közölte *A kommunista magyar építészek határozatát* is, amely már a dogmatizmus kultúrpolitikájának légkörében fogant. A megtámadottak – Medgyaszay, Wanner, az Olgyayak, Szrogh vagy Nyíri – alig védekezhettek, de talán ez is volt a cél: hogy már eltávozott, vagy közéletből visszavonult építészek, s csak egy-egy kortárson verjék el a port feltételezett építészeti bűnökért.

4. Budapest, II. kerületi pártház terve, Polgármesteri Hivatal. Körner József, Lakóterv, 1951–52. Magyar Építőművészet 84/3. 23. o.

5. Moszkva, Mezőgazdasági Kiállítás, a magyar pavilonbejáratí homlokzata, modellfotó. Weicinger Károly 1951. Építészet és tervezés, 1992. 18. o.

4./ Új építészeti, új társadalom 1981, *Fordulatot építészetiünkben*, 112., 113.; az előbbiekben említett „határozat” és Major Máté, *Építészetiünk útja*, uo. 29–43.

A 4. fejezetnél említett Petróczy–Saád tanulmány az ideológiai fordulatot kezdeteitől követi. Mivel 1948–1952 között építész-hallgatóként átéltük az új professzoraink között folyó vitát, majd küzdelmet, a személyes élményt hitelesíti az egzakt összegezés. A kutatási jelentés 4. fejezete foglalja össze az 1947–1948-ban történt előzményeket. A megismételt Sztálin-idézet érzékelteti talán azt a kort is, amikor a propagandaszólamok épp úgy ismétlődtek a falakon, mint a munka előtti együtt olvasás a Szabad Nép baráti körök félóráin, amit kockázattal járt nem látogatni.

Perényi Imre 1947. július végén készített broszúrája, *Városépítés a Szovjetunióban* már idézi a sztálini-zsdanovi elvet: a szovjet építészet „Egységiesen szocialista a tartalmában, sokoldalú, nemzeti a formában”. A könyvhöz Major írt előszót, „a magunk portáján egészen más történelmi, gazdasági, társadalmi és kulturális fejlettségi fokon és állapotok közepette az új, a haladó építészet alapelveinek védelmében teljes erővel harcolunk minden kompromisszum ellen”. Egy év múlva, 1948-ban jelent meg Major Máté füzetje, *Az új építészet elméleti kérdései* (Új Építészet Köre, 1947) *Szocialista realizmus építészetiünkben* alcímmel, amelyet 1947-ben írt, s amit 1948 őszén, első évesként olvastunk. Ezekről az elvekről beszélt *Bevezetés az építészetbe* c. tantárgyában. Számunkra az új építészet emberszolgálat, úgy véltük, azonosítható volt az emberről történő gondoskodás elvével, a szocialista tartalommal, bár professzorunk a haladó társadalomban a harcot, igazságkeresést és az optimizmus hirdetését jelölte meg a művészetek céljának, ezzel magyarázva a követelt szocialis-

6. Gödöllő, az Agrártudományi Egyetem tervpályázata, homlokzat. Gádoros Lajos és ifj. Molnár Péter, 1950. Molnár 2004. 13. o.

A bányászszékház Szrogh által tervezett parabolaívvel fedett előcsarnokát és Nyíri autóbusz-végállomásának ferde, befelé dőlő üvegfelületét – a nevek jelzése nélkül, csak a képmagyarázatban – formalistának nyilvánító elvi cikk szerzője, Weiner Tibor nyilvánvalóan nem is érzékelte személyes tapasztalatai ellenére sem, hogy néhány szavas megjegyzésének milyen következményei lesznek. A harmincas évek végén, a koncepciók perek idején neki is menekülnie kellett a Szovjetunióból, ahol 1931–37 között az Ernst May-féle Rote Fahne csoporttal az ötéves tervek építészeti feladatain dolgozott. A hazai építészeti kritika ellehetetlenülése ekkor kezdődött, a szellemi szférából az adminisztratív megtorlás régióiba átemelt érvek, és nem sokkal később az alkotói szempontokat megszábo-elmarasztaló, a tervjövahagyást vesszőfutássá változtató vállalati tervtanácsbírálatok, vagy még magasabb szinten, az Építészeti Tanács jövahagyó-bíráló tevékenység idején.

Hangosabb, zajosabb volt ennél a szakmai vitánál az, amely ekkor már a közmédiában, a napilapokban folyt az építészet körül. Perényi Imre *Építészetiünk útja* (Szabad Nép, 1949. nov. 13.) és Major Máté válasza (ez csak az *Építés-Építészetben*, *Építészetiünk útja* címen jelenhetett meg, 1949/6–7. szám) jellemző része annak az előcsatározásnak, amelyben már az állami tervezőirodákban dolgozó építészek munkájának kritikája címen „átnevelésük” érdekében az intézkedésekhez szükséges légkört készítik elő.

A fordulatot – a dogmatizmus színrelépését – valójában már az Új Építészet helyére lépő Építészet-Építés első száma jelezte (a második évfolyam első, 1950/1. számától a két fogalom sorrendet vált: Építés-Építészet áll a címdalton, és ez a „hiba”, a sorrendi hierarchia eltévesztése a következő negyven évben többé már nem fordulhat elő az állami építőipar és tervezés viszonyában). Az 1949/1. szám első oldalán a már említett kövér betűkkel nyomtatott mottó előrevetíti a bekövetkezőket: „Sztálin [...] szavai [...] meghatározták, hogyan kell tervezni és építeni.”

Maga a fordulat azonban csak mintegy kétéves küzdelem, a dogmatizmus fokozatos előtérbe nyomulása után következett be. Az Építés-Építészet 1951/5–6. számának különnyomatként is terjesztett cikke, a *Fordulatot építészetiünkben!* már olyan nyílt parancs, amely a nagy építészeti vita utáni (vagy inkább előtti) döntést a rövidesen megalakuló Magyar Építőművészek Szövetsége és minden más szakmai fórum felé közvetíti.⁴ Kimondja, hogy a hároméves terv idején létesített épületek nem tükrözték kifejezési eszközeikben az egyre élesedő osztályharcot, sőt, ez a belopott irányzat, amelyet a Szovjetunióban elvetettek, elterelte a figyelmet az osztályharc forradalmi szellemétől.

A modernista irányzat „művészi alapelve” az emberszolgálat meghamisított fogalma volt, mely azt a veszedelmes jelszót alkotta meg, hogy a hasznos, valamint céljának megfelelő alkotás egyszerűsége is. Ez a konstruktivista-funkcionalista építészet a haladást egyedül és kizárólagosan a technikai színvonal emelésében látta, és teljesen megfeledkezett az építés és az építészet művészi és társadalmi feladatairól, arról, hogy a stíluskérdés társadalmi és politikai kérdés is. „Épületeink semmiféle gondolatot nem fejeztek ki, gyakran még a funkcionális elveknek sem feleltek meg. Építészetiünknek hirdetni és minőségváltozásával kifejezésre kell juttatnia az alapvető társadalmi fordulatot; építészeti kultúránk és művészetünk alkotásainak a széles néprétegek tulajdonává kell válniuk.” Elhangzik a meggyőzőnek tűnő érv is: „Építészetiünknek a dolgozó embert

kell szolgálnia, de nemcsak kényelmi és fizikai, hanem egyúttal szépség- és örömszükségletét is ki kell elégítenie: kifejeznie és képviselnie kell azt a népet, mely első ízben ura önmagának. Az alkalmazott szerkezeteken és felhasznált anyagokon keresztül – formáiban – kifejezésre kell juttatnia társadalmunk magas fokú eszmei igényeit.”

„A hazai táj és nemzeti forma tagadása – a nemzeti függetlenség aláásása – kulturális kozmopolitizmus.” Ezért „tartalmilag szocialista építészetet kell teremtenünk, külső megjelenésében pedig, formáiban – az építkezés helyéhez, a tájhoz alkalmazkodva – a hazánkban létjogosult formákat kell alkalmazni”. [...] „Építészetiünk új útja csak a haladó magyar hagyományok tudatos felhasználása révén válhatik a magyar kultúrforradalom szerves és elválaszthatatlan részévé.”

A ma is igaz, helytálló és akkor is hamis gondolatok furcsa szövevénye fenyegető éllel jegyzi meg, hogy: „A kibontakozás nem békés feladat, hanem kérlelhetetlen, következetes és szüntelen harc a modernista burzsoá, formalista építészeti maradványai, kísérletei és csökevényei ellen.”⁵ Ennek érdekében a szerkesztőségi kiáltvány még önkritikát is gyakorol. Az ekkori szerkesztőbizottságból Major Máté már kikerült; Lux László a főszerkesztő és Bonta János, Egyedi László, Gerendás István, Gyengő Tibor, Kardos György, Karap Jenő, Lévai Andor, Paulovits László, Stiller Róbert, többségükben szerkezeti szakértők a tagjai. A folyóirat tehát már „az Építőművészet tudomány és gyakorlat lapja”, így kimondhatja: a lap „eddig munkásságában nélkülözte azt a politikai éberséget és szakmai felelősséget, mely a nyugati kozmopolitizmust és imperializmust szolgáló építészeti irányzatot féken tartotta, sőt visszaszorította volna”.⁶

A nagy építészeti vitát, mint említettem, az MDP Központi Vezetősége Agitációs és Propaganda Osztálya, illetve a Központi Előadói Iroda Kultúrpolitikai Munkaközössége rendezi, s arra a szellemi élet, az építészet és képzőművészet jó néhány képviselőjét is meghívják. A vita két ülésen, 1951. április 17-én és 24-én folyt le. A kultúrpolitika célja az építészet új szellemi irányításának tudatosítása, és a követendő irányelvek kifejtése, még „demokratikus”, előrevivő, nyílt vita formájában. Az elnöklő Horváth Márton szavaira, majd a Perényi Imre által kifejtett vitatézisekre (*Nyugati dekadens áramlat a mai építészetben*) Major Máté is előadhatja véleményét, egyik talán legjobb, sokoldalúan és alaposan érvelő írásában-felszólalásában (*Zűrzavar mai építészetünkben* címen). Híte szerint megvédi az új építészet eszmekörét a torzításokkal, félreértésekkel és támadásokkal szemben, bizonyítva történetiségét és szükségszerűségét, elismerve különféle értelmezéseinek egyoldalúságát, ellentmondásait.

Perényi feladatokat megjelölő téziseinek többségével ő is egyetért, hiszen ezek ekkor aktuális, vagy – mint az építészképzés fejlesztésének kérdése – mindig érvényes feladatok. A hozzászólók a gondosan előkészített, kétnapos elméleti programon többségükben a kultúrpolitika már jól érzékelhető álláspontja mellett tesznek hitet. Révai ekkor mondja ki a már említett s akkor is gyakran idézett súlyos ítéletet, mely szerint a „modernista építészet az egyetlen ellenséges kulturális irányzat, amely ma még Magyarországon létezik”, néhányan mégis megkísérlik Major álláspontjának

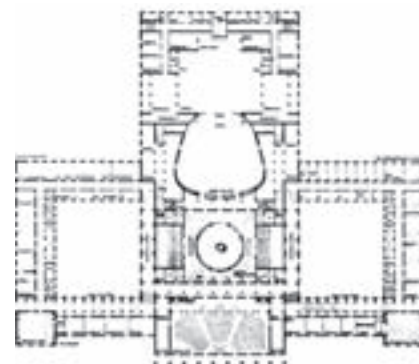
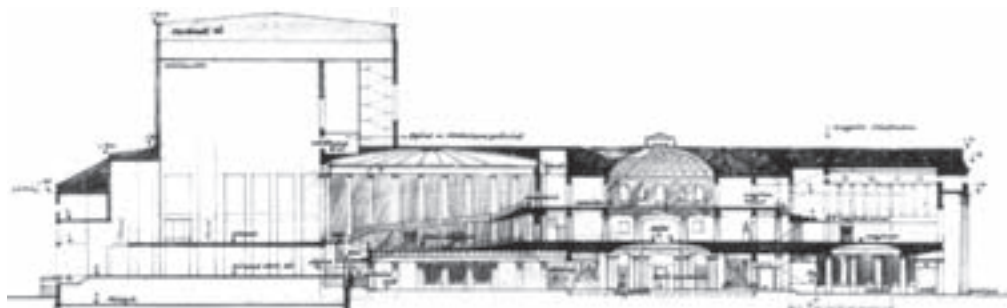
ta realizmust. E brosrúrhoz Perényi Imre írt előszót, hangsúlyozva, hogy „csatlakozunk kell a szovjet építészek saját viszonyainkra transzponált jelszavához”. Perényi Szabad Nép-cikke e kis brosrút támadta, Major Máté az *Építészetünk újdá*-ban, három mondat kiragadásával a gondolatmenet megcsontítását hányja Perényi szemére, elfogadva, hogy tanulunk kell a Szovjetuniótól, „sokoldalú tapasztalatait feltétlenül értékesítenünk kell korszerű építészetünk kialakításánál.” A *Fordulatot építészetünkben* azonban továbblép ezeken a még egymás közötti civódásnak tűnő előzményeken.

5./ *Új építészet, új társadalom* 1981, 114., 116.

6./ Az eredeti Szerkesztőség által jegyzett cikkekre kell hivatkoznunk, *Építés-Építészet*, 1951/5–6.

7. Csepeli Kultúrpalota pályázati terve, I. emeleti alaprajz. Farkasdy Zoltán, 1951. Farkasdy 2014. 86. o.

8. A Csepeli Kultúrpalota hosszmetszete, Farkasdy Zoltán, 1951. uo.

7./ *Új építészet, új társadalom* 1981, Lukács II. hozzászólása, 79.

8./ Perényi Imre, *A tervezői munka fogyatékoságai*, Építés-Építészet, 1950/9–10.

burkolt védelmét. Kardos György az építészettörténet folytonosságán alapuló gondolatsora – hisz Kardos valóban az építészettörténet szellemi törekvéseinek, a történeti szemléletnek elmélyült értője és képviselője volt – megnyeri Révai tetszését. Révai, miközben a zárószóban kijelöli a közeli és távoli feladatokat, kimondja azt is: „Az építészet megérdemel egy önálló művészeti szövetséget”, s ennek láthatóan már ki is szemelte jövőbeli első elnökét, Kardos Györgyöt.

A csak tudomásul vehető ítéletet Lukács György jelenti be: „A magyar építészet nem fog tovább menni – úgy, ahogyan nem ment tovább a magyar irodalom, nem ment előre a magyar képzőművészet, nem ment előre a magyar zene – addig, amíg nyíltan, leplezetlenül, radikálisan, minden fenntartás nélkül le nem számolt a nyugati dekadencia ideológiájával. Ettől a leszámolástól semmiféle úgynevezett technikai megfontolás, vagy más ok alapján az elvtársakat mentesíteni nem lehet.”⁷ Ez utóbbi utalás azoknak szólt, akik – az építésügy ipari-gazdasági irányítói – a feladatokkal túlhalmozott tervezés teljesítőképeségét és gazdaságosságát féltve halasztgatták a kulturális-ideológiai követelmények teljesítését.

Lukács kirohanásához már hónapokkal előbb érvt adott Perényi, aki tulajdonképpen maga is a halasztgatók közé tartozott *A tervezői munka fogyatékoságai* című írása megállapításával: „A stílus kérdése nemcsak esztétikai, nemcsak politikai, hanem gazdaságossággal összefüggő feladat is. Nem az épület plasztikusabb kiképzése okoz többletköltséget, jóval költségesebb a konstruktivizmus, amely ma a formalista, kozmopolita tervezés lényege.”⁸ (Ez az érv egyébként Németh Pál rendelőintézetének ívtartója, illetve Szrogh bányász-szakszervezeti székházának előcsarnokot fedő héjszerkezete, illetve a MÉMOSZ Perényi által is tervezett oszlopsora ellen szólt.) A konstruktivizmus (értsd: korszerű technikai megoldások) elutasítása a gazdasági nehézségek fokozódó kényszeréből fakadt. Alig egy év múlva azonban a dunaiúvárosi tégláépületeknél a szakképzett munkaerő hiányából létrejött falazási módszerek a „plasztikusabb kiképzés” itt felkeltett reményét is felszámolják.

Lukácson kívül Gerendás István, Bonta János, Pogány Frigyes, Háy Károly, Bernáth Aurél, Preisich Gábor (kétszer), Kökény Mihály, Horvai István, Weiner Tibor, Gábor László, Kardos György, Lévai Andor, Merényi Ferenc, Kisvári János és Redő Ferenc nyilatkoztak meg (vagy inkább rejtőzködtek szavak mögé) a vita során.

A vita anyagát, amelyben Major elveit védő érvei szükségszerűen eltörpültek a dogmatizmus érvrendszerének politikai-adminisztratív súlya mellett, rövidesen két kiadványban is közölték. Révai összefoglalása megjelent a Társadalmi Szemleiben (*Az új magyar építészet kérdései*, 1951/9.), ugyanabban a számban, ahol Lukács Györgynek a „sztálini nyelvtudomány” cikkeinek engedményeket tevő *Irodalom és művészet, mint felépítmény* című előadása is. Révai cikkéhez hasonló jelentőségű kultúrpolitikai írás a magyar építészetről azóta sem készült, és az építészet művészet voltának hangsúlyozása, íme, ugyanabban a számban az építészet felépítményhez tartozását, különös szellemi-ideológiai jelentőségét is deklarálta. Nem lehetett többet ajánlani a magyar építészeknek ellenszolgáltatásként, mint csupán néhány (csillogása folytán meggyőzőnek tűnő) tétel elfogadása esetén az építészet formai világában való elmerülés művészi játékát.

Egyes eddig soha nem remélt, hatalmas léptékű, sokoldalú tudást kívánó és különös érdekeségű feladatok pedig kínálták ezt a lehetőséget. Senki nem gondolta a tervek készítésének alkotói lázában, hogy mindebből alig épül meg valami, illetve a megépült művek, közöttük a valóban nagyszerű építészeti feladatot jelentő egyetemi együttesek jórészt csak félig épülnek fel, torzók maradnak.

A Magyar Építőművészek I. Országos Kongresszusa (1951. október 26–28.) épp ezért különös légkörben zajlik. Sok mindent másképp kell tenni, mint eddig, de az építészetet megbecsülik, művészi produkciót várnak az építészektől (jelzi ezt a kongresszus címe is). Sajátos ünnepi légkör van az összejövetelnek, és ki gondolna arra, vagy ki tud róla, hogy az 1934. évi írókongresszus kéthetes eseménysorozata utáni években milyen sorsa lett a szovjet írók egy tehetségtelennek nem

mondható részének. Ilyen súlyú események az építészkongresszust nálunk egyébként nem követék, pedig az előző politikai-szellemi ellentétek még izzó parázsként tovább éltek.

A nagy építészeti vita során is megnyilvánult ez, még Major Máté írásában is, ahol a kor ellentmondásait érzékelteti éles hangú jegyzete: „Érdemes végiglapozni az Építészet (a Magyar Mérnök és Építész Egylet negyedévi közlönye) 1941-től 1944-ig megjelent számait, melyekben a magyar fasizmus legjelesebb képviselői (egy részük ma emigrációban, más részük az állami tervezőirodákban vezető tervezői pozíciókban) éles acsarkodással a nemzetellenes és kommunista, új építészet képviselői felé keresik a magyar nemzeti stílust, ugyancsak tisztán a formákban és nem a lényegben.”⁹ Major Máté e korábbi támadására volt válasz nyilvánvalóan Rimanóczy kongresszusi felszólalása (erre még visszatérünk), amely kihasználta az éles visszautés lehetőségét az új építészet képviselőivel szemben.

A dogmatizmus azonban szigorú intéssel lecsillapítja a kedélyeket. Nem az előélet, hanem az alkalmazkodás szerint jár el, így jórészt az eddig kívül – vagy legalábbis kívülebb – állók sem kirekesztettek. Az I. Országos Kongresszus tehát valamiféle egységet reprezentál. Ez az egység természetesen a dogmatizmus égisze alatt, a kényszerek hatására valósul meg: az előadók és hozzászólók felszólalásai egyaránt a dogmatizmus kultúrpolitikájának tétéleit idézik. Mindennek az alapja mégis valamiféle önhibegetés, vagy inkább csak illúzió. Az egyik legtöbbit gyötrődő alkotót, Nyíri Istvánt kell idéznünk: „Nekünk az egyetemes, mindent átfogó, örökérvényű és élethű építészti élmény kell, a magyar hagyományokkal átszőve.”¹⁰ Kényszerű behódolásán is átsüt az építészet lényegének megértése és tisztelete.

A „szocialista realizmus”, a dogmatizmus ideológiája – mint alkotói szemléletváltás

A dogmatizmus időszaka valójában nem a funkcionalizmus tényleges egyoldalúságait, a kezdődő technicizmus sematikus voltát támadta és kifogásolta: sokkal inkább e formák „kozmpolita” volta, vagyis a fejlett Nyugat építészetével azonos vonások, formajegyek jelenléte volt a támadás oka, holott ez a technikai átalakulás folyamánya volt, abból keletkezett. A dogmatikus politika voluntarizmusából, a dogmatizmus lényegéből következik, hogy tényleges fejlődési folyamatok helyett a diktált ideológiai követelmények-feltételek teljesítésében keresi az építészet fejlődésének útját.

Nem az kérdéses tehát e korban, miért került előtérbe a dogmatizmus idején az építészet „nagy művészet” volta, a „monumentális propaganda építészet” alig értelmezhető követelménye, vagy az építészeti folytonosság és hagyomány hangsúlyozása. Hanem inkább az, hogyan és miként teljesíthette az új építészet útját járó érett és kvalitásos építészek zöme a dogmatizmus ideológiájából következő építészeti parancsokat, vagy más oldalról, miért váltott át a kezdeti döbbsé elutasítás, kényszeredettség érzése épp az építészek legjobbjaiiban – ha rövid ideig is – belső szándékká egy másféle szemléletű, a forma folytonosságát-törvényeit a modern mozgalom szemléleténél jobban tisztelő, a térformálásban, részletek fogalmazásában látszólag igényesebb építészet megvalósítására. Hogyan történhetett, hogy a kor legjobb építészeinek jó része és tehetséges fiataljai, akiket már az új építészet – mondhatnánk, steril – szellemében neveltek, önmagukat átformálva-meggyőzve, többé-kevésbé valamiféle belső meggyőződésből is vezetve, fogékonnyá váltak az előzőleg megdöbbenéssel fogadott új követelmények teljesítésére? Hogyan vált bensővé végül is a külső parancs? (A hegemoniára igényt tartó ideológia is csak negyed századdal később bonyolódik bele a „pártszerűség”, „realizmus” vagy elhajlás művészetelméleti kérdéseinek megoldhatatlan problémáiba.)

Ez a belsővé válás ugyanis legalább részben megtörtént, és évekig hatott, s az sem igaz, hogy a kor, jó építészei nem vettek részt a szocreálban. Az ipari épületeket tervezők természetesen köny-

9./ *Új építészet, új társadalom* 1981, 67., lásd ezzel kapcsolatban a 4. fejezet 5. jegyzetét is.

10./ *A magyar építőművészek első országos kongresszusa*, Építésügyi Minisztérium Műszaki Főosztály, Építőipari Könyv- és Lapkiadó Vállalat, Bp., 1952. Nyíri István felszólalása.

nyebben kikerülhették technológiára, gazdaságosságra hivatkozva az új követelmények teljesítését, a lakó- és középületek tervezői azonban nem eleve másodlagos tehetségű alkotók voltak, akik ezért könnyebben „eltévledtek”.

Végül is: nem a „Közi büne” a szocreál, ahogyan ezt – különösen az ipari építészet művelők oldaláról – többször szélsőségesen megfogalmazták. Inkább arról van szó, hogy kétségkívül a dogmatizmus szorításában, mégis belsővé vált szándékokat követve építészünk legjobbjainak nem kis hányada valóban megkísérelt építészet teremteni egy, az előzőtől eltérő, teljesebbnek vélhető szemlélet talaján. Ez később az egyetemes építészet művelők köreiből is megtörtént a késői modern értékviszálya idején. Távolról sem lehet ezt a tényt azzal magyarázni, hogy építészeink egyszerűen érdekeiket követték, megérezve az „építőművészet” felkínált lehetősége mögött az építészeti szempontoknak a lakásépítésben tapasztalt háttérbe szorulása után az építészeti elképzelések érvényesítésének egyedüli lehetőségét: vagyis, hogy a vezető szerep megragadására nyújtották ki kezüket az építőipari-műszaki-gazdasági oldal képviselőivel szemben.

E szemléletváltással kapcsolatos kérdéseket akkor is fel kell tenni, ha harminc év múltán, egy generációval később az építészet története ennél hosszabban tartó szakutkákat is rejtegetett. A posztmodern szemlélet másfél évtizedének historikus-ironizáló, szándék szerint is „hibás” idézetei vagy a dekonstruktivizmus tektonika-tagadása és sok más jelenség a modern mozgalom válságát követő olyan természetes jelenségek, amelyeknek tanulságai ismertek. A modernizáció korai, merev szemléletéből történő kiábrándulás már a CIAM világháború utáni éveiben érzékelhető volt, majd a mechanikus determinizmus leküzdése az 1968 utáni késő modernkor szemléleti megújulásából, a többértelműség és a különbözőség elfogadásából, a modernitás korai, egyoldalú értelmezésmódjainak meghaladásából világszerte bekövetkezett.

Az egyetemes vonások újragondolása, a világkultúrák emberi értékeinek sokszínűsége és megővésének igénye, a sokféleség megbecsülése és a szellemi örökség megőrzésének követelménye a virtuális globalizáció idején természetes vonása kellene, hogy legyen a huszonegyedik század kultúrájának. Épp ezért nem tanulságok nélküli e kényszerekkel formált korszakban megkísérelni azoknak a motívumoknak a megértését, amelyek – a fiatalabb és idősebb korosztályban másképpen ugyan, de egyaránt – megkérdőjelezték az egyszerűsítő és puritán funkcionalista-konstruktivista alkotói kérdésfeltevést.

A nyolcvanas években a kultúra állapotának, veszélyes bomlási tendenciáinak, sorvadásának illetve vulgarizálódásának, az egyszerűsítő tömegkultúra kibontakozásának idején – Esterházy Péter szavaival „a posztmodern barbarizmus” állapotának felismerését követően – ezek a tapasztalatok segítették azt, hogy a szélsőséges relativizmus, a teljes értékmentesség idealizálása elkerülhetővé váljon. Ebből a szempontból és ezért, úgy hiszem, érdemes e kor időleges szemléleti értékviszályának, az új építészeti korábbi normái kétségbe válásának problémáit újra átgondolni.

A szemléletváltás elfogadásába, rövid időre bensővé válásába kétségkívül belejátszott a feladatváltás ténye: az első évek kis feladatai, lakóházai, a sematizálás veszélyével is járó tipizálási törekvései után az építészeket valóban vonzották a fejlődésben szintváltást ígérő meghirdetett kulturális feladatok, az egyetemi, igazgatási, művelődési épületek és az új városépítészeti léptékű együttesek programja. Az ipari építészeti nagy feladatok nem kívántak belső szellemi átalakulást, legfeljebb az irodaépületek „illett” némi applikált díszaggatni (Meg is tették ezt jó néhányan, önmaguk felé elnézően, szolid megalkuvásként tüntetve fel e valóban hitük elleni cselekedetet.)

Ismert tény Tom Wolfe a posztmodern szemlélet kialakulására vonatkozó elemzéseiből, hogy a korai modern puritán szemléletének amerikai problémái is épp az egyetemi-művelődési épületekkel kapcsolatban merültek fel.¹¹ A korai európai modern gondolkodásmód egyszerűen nem vett tudomást a téri reprezentáció igényeiről, miközben egyes kis villákban túlzottan is reprezentált. Pedig egy-egy közösségi tér méret- és formarendje nemcsak a térben való mozgás és a benne tör-

11./ Tom Wolfe, *Bauhausból bugatoba 1–2.*, Mozdó Világ, 1984/3–4.

9. Lakóházak terve az Árpád fejedelem útján. Jánossy György, 1953. Jánossy 2001, 32. o.

ténő emberi tartózkodás méretezési szokásainak és szabályainak függvénye. Egy nagyobb közösségi csoport együttléte például nemcsak a zenei akusztika követelményei miatt, a jobb utóztongás érdekében igényel nagyobb, akár kilenc-tíz méteres belmagasságot, hanem a térforma logikájából folyóan, annak szellemi funkciója következtében is.

Az új, nagy középület-feladatok önmagukban hordtak olyan vonásokat, amelyeket az új építészeti rendeltetészerűséget kifejező elve szerint is magas építészeti szinten kellett megfogalmazni. Ezekhez a hazai építészeti eddigi gyakorlata, de még a nagyvilágé is, addig viszonylag kevés sikeres előképet teremtett. Az új építészeti másik legsebezhetőbb pontját a városépítési elvek bizonytalansága, az épületek közötti külső tér akkor már érzékelhető formai szétesése, a városias jelleg elvesztése jelentette. Az előző időszak középületeinek jó része még erősen meghatározott környezetbe került, ez a városképi megformálás szempontjait eleve beszűkítette.

Az említett tényezők is elősegítették, hogy az új, nagy együttesek tervezésében a történeti előképek, együttesek, vagy egyes elemek újragondolása szerepet játszhatott. A magastető-lapostető rosszul értelmezett ellentéte már a két háború között, majd a háborús károk helyreállítása idején felmerült.¹² Az új szemlélet mélységes tévedése lett volna 1945–46-ban Budapest régi épületeit – Fischer „Le a magastetőkkel!” jelmondata szerint – tetőszerkezeteiktől megfosztani. A nagy együttesek problémáitól a nyílásarányig, a nyílások metafora voltán keresztül a tömeg- és homlokzattagolás, kiemelés és hierarchia kérdéseig szinte az építészeti minden elemében-részletében és szerkesztési kérdéseiben viták dúltak, és e vitákban természetesen megjelent az építészettörténet tanulsága és a történeti építészeti érvrendszere is.

Az építészettörténeti irányultságot segítette az is, hogy a kor építészeinek egy jelentős csoportja (Lauber László, Nyíri István, Károlyi Antal, Kardos György, Rimanóczy Gyula és a később műemlék helyreállítással foglalkozó Pázmány István is) a Wälder-irodában, tehát építészettörténeti érdeklődésű és irányultságú környezetben kezdte pályáját, és jó ideig ebben a szellemben folytatta is. Az ilyen tényezőkből adódó folytonosságot Petróczy Gábor hangsúlyozza a korszakot elemző tanulmányában. Az 1951-es építészeti törés az aktív, sőt a legnagyobb tapasztalatú és tekintélyű építészek esetében mondhatni visszatérést jelentett életük azon periódusának gyakorlatához, amikor a klasszicizálást és monumentalitást még önként és szabadon választották. Petróczy véleményét alátámasztani látszik Rimanóczy 1951-es, az új építészeti hívei ellen irányuló, öngazoló kongresszusi felszólalása is: „Egy stílus formálódott itt, mely elvont tudományoskodásával zsákutcába került, légüres térben mozgott, és az örök emberitől és lényegétől határolta el önmagát. Néhányan éreztük ezt már a nagy háború előtti időben is. Valahogy még nem tudatosan, inkább talán emberi ösztöneink parancsoló hatására kerestük a kibontakozás útját, amikor a társ-művészetek felé kíséreltük meg a közeledést – nem pedig az építészeti formahagyományban.”¹³

Ami igaz Rimanóczy esetében, egyféle másik út, másik modell keresése – többféle variáció, köztük különféle történelmi ízek keverése egy-egy munkánál is –, nem jellemző azonban Lauberre, Nyírire, az építészek nagy többségére, és különösen a fiatalabb generációra, azokra, akik a háború alatt és után végezve lényegében az új építészeti gondolatvilágában váltak építésszé.

Az ő számukra a legfontosabb talán mégis az volt, hogy néhány építészettörténész, így elsősorban Kardos György cikkek sorában és az 1951-ben rendezett I. Építészeti Kiállításon (hatalmas méretű, kitűnő felvételeken, jó rendezésben) a Múcsarnokban mutatta be a magyar építészettörténet, s ezen belül is a klasszicizmus ismert és kevésbé ismert emlékeit. Az építészettörténet iránti megélnküldő érdeklődés (amely a Bauhaus légkörét valóban nem jellemezte) együtt járt – s ez érzelmileg még erősebben hatott – a népi építészeti kutatásának megélnküldésével. Ez a lelkes és hozzáértő agitáció, és a történeti művek, népi emlékek mesterei találása a váli Ürményi-mauzóleum, vagy a dabasi kúriák iránt hirtelen feltámadt vonzó hangulati forrása.

Kiemelkedő szerepe volt tehát a megújuló történeti érdeklődés élményének, vagy a Kardos által is vezetett vagy pártolt szakmabeliek részére rendezett tanulmányi kirándulásoknak e hatásban.

12./ Pámer 1986, lásd a 4. fejezet 4. jegyzetét is.

13./ Lásd 10. jegyzet, Rimanóczy Gyula felszólalása.

10. A Váli Ürményi mauzóleum. Farkasdy Zoltán vázlata a kiállításról, 1951. Farkasdy 2014, 78. o. ▶

Eddig a népi építészet feltárása vagy csupán a néprajzi érdeklődést, vagy esetenként – a háború előtti és alatti években – a népi-nemzeti gondolat ellentmondásos, a nacionalizmus korabeli torzító hatásaival is részben terhelt értelmezését szolgálta. Most a népi építészet és a történelmi értékrend – anélkül azonban, hogy ez a kastélyok megóvásával, az értékek tényleges védelmével együtt járt volna – építészeti-szellemi megbecsülés terén nem csupán az értékhierarchiában a helyére, hanem a fordulatot igazolandó módon a szellemi hierarchia élére került. Az előző időszak egyoldalúsága most szinte szükségszerűen másféle egyoldalúságba fordult.

Újra fontossá vált tehát a formai igény a kifejezés, valamiféle jelentés iránt, és ezzel együtt járt a hagyományok és az építészet lassan már elfeledett, feleslegesnek ítélt történelmi elemei iránti érdeklődés, az oszloprend és párkány, a kiemelés, az építészeti tagolás és tömeghierarchia, a „kompozíció” vélt és valóságos törvényszerűségeinek, a formai értékeknek a keresése és újraértékelése.

A folyamatba természetesen belejárt a fiatalabb építészek egy részének skandináviai tapasztalata, Asplund vagy a dán építészet sajátos átmeneti világa, egy – a történelmi építészet stilizált elemeivel mesterien bábó – szerkesztésmód, amely azonban igen távol állott attól a szovjet építészetben lérejött és most felmutatott előképtől, amit a hivatalos szándékok szerint követni kellett. Az északi ízt, az „archaizálást” a hivatalos ideológia szinte ugyanúgy támadta, mint a „nyugati, dekadens, kozmopolita” elemeket: hogy mi a hibás archaizálás, mi a követendő „haladó hagyomány” tehát, azt az ideológia legfőbb irányítója, maga Révai sem volt képes építészeti érvennyel megfogalmazni.

A mintegy három év alatt a tervek, pályázatok során az út minden lehetőségét végigjártató-gyötrődő építészek – miközben ismét meggyőződtek arról, hogy az építészeti kifejezés igényében sem lehet az építészet korszerű eszközeiről lemondani, és nem lehet az új igények-szerkezetek-technológiák és az új munkamegosztás talaján a múlt életformái és eszközei segítségével építeni – e keresés után ráébredtek arra, hogy „szemléletünk gyakorlata” (Farkasdy Zoltán kételeyeit kifejező cikke nyomán) alig követhető tovább.¹⁴ Az elkötelezettség és csalódás egymással ellentétes érzése döbentett rá a személyi kultusz feloldhatatlan ellentmondására. A dogmatizmus romjait szellemi és gazdasági téren egyaránt el kellett tehát takarítani. Így következett be a MÉSZ konferenciáján és közgyűlésén a megnyilatkozásokból jól érzékelhetően 1954. tavaszán az a kételyekből fakadó elhatárolódás, a kötöttségek alól történő feloldódás, amely azonban rövid gyakorlatában még alig választható el a dogmatizmus éveitől. Az ugyanis egy időre – legalább is a politikai-társadalmi életben – megőrzi vagy visszaszerzi pozícióit. Az 1950–56 közé eső, tulajdonképpen már két szakaszra bomló időszakot ezért indokolt a következőkben nem külön, hanem együtt tárgyalni.

ÉPÜLETEK, MŰVEK A DOGMATIZMUS SZORÍTÁSÁBAN

A szocreál ideológiájával való küzdelmet, a nagy feladatokban hangsúlyosabban megjelenő formálási problémákat és ellentmondásokat a Miskolci Nehézipari Műszaki Egyetem főépületének tervváltozatai érzékeltették. A három év alatt négy tervváriációt végigdolgozó tervezőcsoport vezetője Janáky István volt, társa és a kollégiumi épületek tervezője Jánossy György, társtervezői és munkatársai – inkább névleges hierarchiában – Farkasdy Zoltán, illetve Zalaváry Lajos és Raab Ferenc; még később, a hatvanas években Albert Jenő, Janesch Rudolf.

A tervezők az 1949-es, dán szellemű első tervtől, melyben Janáky és tervező társa, Jánossy számára az aarhusi egyetem finom tradicionalitása a példa, két további változat után jutottak el egy konzultatív bizottság tanácsait is meghallgatva 1952-ben a főépület palota jellegű megoldásáig.

Az 1949–51-es tervek alapján az együttes első makettje 1951-ben már épült, és 1960-ra a kollégiumok és a főépület egy része bontakozik ki. A miskolc-görömbölytapolcai völgybe kitűnő érzékkel elhelyezett mozgalmas tantermi-laboratóriumi tömb aszimmetrikus tengelyességét a korán megépült és téglarchitektúráként hat kollégiumi épület térbeli átló menti sorolása oldotta fel. A helyszínrajzi elrendezés a völgyben nem volt vitatott, így a Jánossy által tervezett – csak egy záró attikával szocreállá avatott – kollégiumépületek egyértelműen modern telepítési gesztusa kifogás nélkül megvalósult.¹⁵

Az 1952-ben készített negyedik tervváltozatban már a teljes Janáky-műterem felvonul szerző-társként, a következő évtized kiemelkedő alkotóiként Jánossy mellett Farkasdy és Zalaváry Lajos (1923–) is. A tervet a Magyar Építőművészek Szövetségében nagy érdeklődés mellett mutatják be. Borbíró Virgil schönbrunninak ítéli e klasszicizálást, amely azonban Jánossy György grafikáiban következetes felépítésmódot, visszafogott tömegformálást, érdekes és nagyvonalú művet ígér. Talán ez az a terv, amelyre a szocreál idején kitűnő építészek sora – beleértve a másfél tucatnyi bírálót is – a legtöbb időt és fáradságot fordítják. Jellemző e kor ellentmondásaira, hogy a teljes főépület – akkor már egyszerű, tárgyilagos formavilágú tantermi tömbként, homlokzati típus üvegfallal, világos terekkel és közlekedőkkel – végül is csak 1960–66 között épült meg. E több mint másfél évtized alatt a politikai-ideológiai változások hatására állandóan változott az alapkoncepció.

Az első (1949) és második tervváltozat (1950) még puritán, modern mozgalmasságát újra egy érdekes, centrális tömeg köré szőtt romantikus formálású terv követte (1951). Ezt váltotta fel végül az új periódus követelménye szerinti palotakoncepció. A szocreál korszak letűntével azonban a gondolatokból jóformán csak csontváz maradt. A harántszárny hatalmas, alsóévesek számára szolgáló tömbje, és a Stoczek utcai belső teret idéző hatszáz fős nagyelőadó (ezt szintén Farkasdy tervezte) önmagukban csak utalásszerű részei az eredeti kompozíciónak, amelyből a már elkezdett szárnyépületet a tervváltozatokban is fel kellett használni. Végül is ez a részlet vált a campus meghatározó elemévé. A tervek érdekességét, belső fejlődését, gondolatait és értékeit nem lenne értelme elemezni: az együttes értékei ellenére éppúgy torzó maradt, mint az ötvenes évek más álmái.¹⁶

A Budapesti Műszaki Egyetem Duna-parti R épületét (épül 1951–55) Rimanóczy Gyula kevesebb küzdelemmel és több sikerélménnyel tervezheti meg. Itáliai törekvéseket követő korábbi formálásmódjától nem állt távol a klasszicizmus formavilága és hierarchiája sem. Az angol Adam fivérek nagyvonalú külső és belső térformálására hivatkozva a tanulmányi szárny hosszan elnyúló tömegét tárgyilagos szűkszavúsággal, korszerű méretrendben és megvilágítással formálja meg, és a téglával burkolt, két végén kiugró tömbszakaszok közé visszahúzott Dunával párhuzamos homlokzatot csak visszafogott kódíszítványokkal gazdagítja. Az alapformát a magastető, a viszonylag ritka, nyugodt ritmusú nyílásosztás és a díszítvány teszi tradicionálissá.

A Duna-parti tömeg mögé a fejlesztési elképzelésben még kollégiumként két párhuzamos tömböt soroltak. Ezeket és a Stoczek utcai portaépületet Kleineisel János tervezi. Az épületek közötti

15./ Miskolci Egyetem, *Jánossy György*. Szerk. Ferkai András, 6BT, Bp., 2000.

16./ A szocreál korszak mintegy négy évtizednek építészetéről a legjobb bemutatóanyagot az első, a 4. fejezetben már említett reprezentatív kiadvány tartalmazza. Mivel kis példányszámban jelent meg, nehezen elérhető. *Magyar építészet 1945–1955*. Szerk. Szendrői Jenő és társai, Képzőművészeti, Bp., 1955. Hasonlóan fontos megemlíteni a két közel negyven évvel későbbi múzeumi kiadványt, az *Építészet és tervezés Magyarországon 1945–1956*, 1992, ugyanaz átdolgozva *1945–1959*, 1996. Lásd még az MÉ 1984/ 3. számát, *Az ötvenes évek*, amely 12 írással emlékezett a három évtizeddel korábbi, sajátos időszakra. Preisich Gábor, Molnár Péter, Perényi Imre, Gáboros Lajos, Major Máté, Fischer József, Vákár Tibor kortársként, Moravánszky Ákos, Dévényi Tamás, Ferkai András, Saád József az új nemzedék szempontjaival közelednek a korhoz. Dévényi és Ferkai lényegében a 3. fejezet 24. jegyzetében említett Rimanóczy életrajzot publikálják végleges formában az Opeion után az MÉ-ben is.

17./ Pazár Béla, *Molnár Péter építésze*, 6BT, Bp., 2004.

közlekedésre a lábakra helyezett üveg folyosó szolgál, s ez az átkötés kihat a főépület Duna-parti bejáratára. Az alig hangsúlyos, de megformált dunai homlokzati főkapu mögött, mely eredetileg csak mellékbejárat, egy részén kétszintes kis aula térként jelenik meg az íves alaprajzi határolású és kevés formaelemmel klasszicizáló előcsarnok. A tervezett tömb északi rizalitként kiugró záró része a belső udvarként alakított nagy aulával, amihez hasonlólt Rimanóczy előzőleg a veszprémi egyetemenél már sikerrel megépített, forráshiány miatt elmarad. A kulturális beruházásokat akkor is csökkentik, ha „tízezer új mérnök kell”, a hadiipar ugyanis már mindent megelőz.

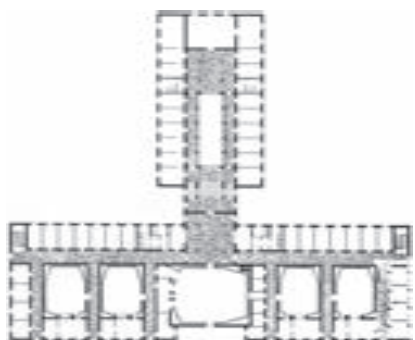
A stílus-teremtő szándékú versengés már a gödöllői egyetem 1951. tavaszi nagy pályázatán bekövetkezett. A győztes tervek szerzői – első díjat nem adtak ki, megosztott második díjat nyertek – Gádoros Lajos és új munkatársa, Molnár Péter, illetve Kiss Ferenc és Mikolás Tibor. A következő nagy pályázaton, a Kultúrpalotánál Molnár és Mikolás már együtt szerepelnek és ott is második díjat nyertek. Molnár első megvalósított épülete a debreceni Megyei Tanács Irodaháza¹⁷ (terv 1949, elkészül 1953), amelynek még csak legfelső szintjén és főpárkányán hagy nyomot a szocreál, de a legfelső nyílásosztás sűrítése olyan motívum, amelyet már a negyvenes évek tervpályázatain is használnak (Építészet 1941–1944).

Ekkor jelent meg a gödöllői pályázat fő motívuma, a felső ablaksor sűrűbb osztása és egy visszafogott zárópárkány a kövel burkolt homlokzaton. Az ekkori pályázatok terveiben, a palotaszervezést korszerű középületelekkel ötvöző, különös alaprajzi szövevényt alkotó együttesek tömegképzésében, homlokzati motívumaiban (különösen Kiss Ferencék tervein) az északi építészet új és konvencionális elemei, rajzos kőburkolat-raszterek és stilizált oszloprendek keverednek kétségkívül érdekes formavilággá. Vagyis a sajátos az, amelyre most lehetőség nyílik, bár az ideológiai mozgatók szándéka nyilvánvalóan nem ez, hanem csupán a viszonylag olcsó „monumentális propaganda”.

A tér- és tömegkapcsolatok jelentőségének újraélése, a formahierarchia, a tengelyesség, sorolás, vagy a térképzéssel kapcsolatos igényesség – eddig a tervezésben alig felmerülő – szempontjai az építészek számára alkotói izgalmat, új szempontokat jelentettek. A bonyolultabb szellemi erőfeszítés, régi-új belső törvényszerűségek felismerése és követése, az építészeti szimbólumok kifejezőerejének érzékelése nemcsak hajtóerőt gyakorolt a szocreálon belül.

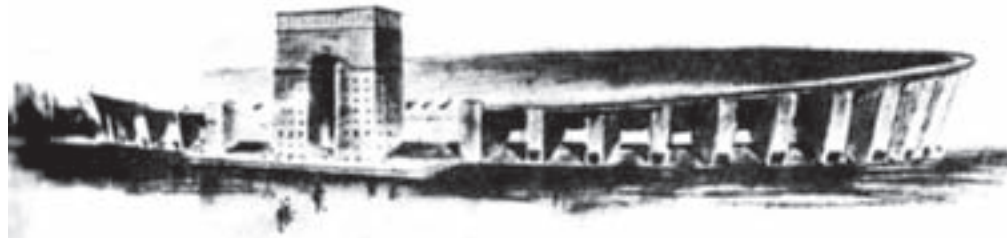
Hamar szembeállította azokat, akik kényszerűen öltöztették épületeiket övpárkányokkal, oszlopokkal, gerendázattal, szegmensívekkel, ablakkeretekkel vagy törülközőnek becézett copf füzérekkel és azokat, akik az új, önmaguk által feltárt szempontok értékeire ráébredtek, akik tehát alkotómódszereiket felülvizsgálva, az építészet eredeti sajátosságából kiindulva (hiszen minden valamit érő, műfaját megtestesítő épületnek belső, egyedi törvényszerűségei vannak, csak saját összefüggéseiben meghatározott esztétikai rendje, értéktartománya) kísérelték meg az alkotófolyamatot megújítani. Ez volt tulajdonképpen az a bensővé válás, interiorizálódás, ami sokakban – és épp az építészetet belülről látókban – végbement.

A szocreál időszakában tehát – nem a szocialista-realista stílus megkövetelt fejlődése értelmében ugyan, hanem más formában – egy belső önfejlődési folyamat is végbement. Kezdetre a miskolci egyetem terve, vagy a gödöllői tervpályázat. Állomásai az újból sűrűsödő nagy pályázatok, mint

12. Pannónia Filmstúdió szinkronműterem, I. emeleti alaprajz. Gádoros Lajos és Mühlbacher István, belsőépítész Homicsek László, 1952–53. Modern és szocreál, 85.

11. Népstadion tervpályázat az Öltözőépület terve. Farkasdy Zoltán, 1952. Építészet és tervezés, 1992, 48. o.

a csepeli Kultúrpalota (1951), a Népstadion bejárati- és öltözőépülete (1952), a miskolci irodaház (1953), a miskolci Avaz alatti tér (1953), a falusi családi ház tervpályázata (1953), amelyre 332 terv érkezett, a falutervezés irányelveit kereső gyöngyösorosi községrendezés pályázata (1954), vagy az oroszlányi városközpont (1954). Ezeknél is nagyobb jelentőségűek a budai Várpalota (1950) és később a Budapesti Építőipari Műszaki Egyetem (1953) zártkörű tervpályázatai, és különösen a földalatti állomások nagy érdeklődést kiváltó, újszerű feladatai (1953), majd a Marx tér rendezésére kiírt tervpályázat (1955), amelyen Ivánka András terve már azt jelezte, hogy lejárt a szocreál időszaka.

Közben, ha akadozva is, épültek az új egyetemek. Veszprémben a Vegyipari Egyetem beépítési tervét még a Janáky-műterem, főépületét már Rimanóczy Gyula tervezte (1951–54, munkatársa Halász Imre volt). A Gödöllői Agrártudományi Egyetem Rimanóczy által készített terveit alapján (1953) azonban már csak a tanári lakások épülnek fel, és az egyetem később, a hatvanas években Zöldy Emil és munkatársai terve szerint valósul meg.

A kor szimbólumává emelkedett a tervfázisban még Népművelési Gimnáziumként induló, majd elkészülte után a Magyar Iparművészeti Főiskolának átadott épület (jelenleg Moholy-Nagy Művészeti Egyetem). Farkasdy Zoltán művének munkatársai az együttés építése alatt is elnyúló áttervezés folyamán Mináry Olga és Mészáros Géza voltak (1953–54).¹⁸

E szocreál kényszerből születtek tehát érdekes alkotások, és még olyan is, ami a nemzeti hagyomány tiszteletével, a nemes tradíció vállalásával képes volt arra, hogy e szerencsétlen korszakból is építészeti értékű emlékképet állítson. Talán a zugligeti klasszicista villák hangulata és a völgy szépsége is segítette Farkasdy Zoltánt abban, hogy a készülő épület a Köztiből időközben kivált építész által készített terveit az építés megkezdése idején áttervezze, és a 19. századi téglapépületek hagyományos világát fogalmazza újra a dabasi kúriák kiérlelt eszközrendszerével. A terveket előzőleg az ő műtermébe beosztott, a Szovjetunióból hazatért, így építészetünkről keveset tudó építész tervezte a műteremvezető számos konzultációjával a gimnáziumok és kollégiumok korabeli normái és előírásai szerint, Farkasdy által ajánlott tömegformában.

Az áttervezés után a teljes homlokzat magasságú, az örmény szocreálból átvett korinthuszi oszloprend helyett végül alul árkádíves, nyugodt arányú, négy dór oszlopos portikusz épül, eléggé magas oromzatú, a tetőhajláshoz igazodó timpanonnal. A magyar klasszicizmus népies egyszerűségű elemei jelennek meg az 1950-es évek elejének falazott, nehézkes szerkezeteiként, de már a vasbeton szerkezetek tágabb arányait is mutatva. Sajátos és konzekvens őszinteség ez, olyan valami, ami Gropius számára is alapvető volt. A főépület és a távolabbi, rá merőleges, előbb kollégiumnak tervezett tömb együttes hatását, a kétszintes portikusz formai erejét a felvezető lépcsősor fokozza, ezen a lejtős helyen azonban ez indokolt, természetes eszköz, és nem monumentalitásra törekvő üres gesztus.

Kulturális céllal épül részben még az előző időszak szemlélete szerint, erős északias ízekkel a Filmlaboratórium, a korán elhunyt Kondorai Gyula műve (1953). Ugyancsak a filmgyártás céljaira szolgál a már említett Szinkronműterem¹⁹, a budai hegyvidék lejtőjébe épülő „filmpalota”, a Középépülettervező Vállalat igazgatójának, az Iparművészeti Főiskola tanárának, Gádoros Lajosnak a modern építészetből az új szemléletbe való átlépését túlméretezett térszerkezetével szélsőségesen reprezentáló műve (társtervezője Mühlbacher István, 1953).

A belső terek kialakításában a Gádoroshoz kapcsolódó belsőépítész műterem munkatársai vettek részt, munkájukat Hornicsek László fogta össze. A fűjt gömbökből képzett lámpák és kovacsoltvas korlátok terveit az annak idején szintén iparművész képzettséget szerző Táló Gyula (1887–1975) készítette, aki azonban Németh Pál műtermében dolgozott. A gömbbúrák az ajkai üveggyárban készültek Hornicsek tervezői irányításával. Hasonló lámpák készültek Németh Pál és Táló oroszlányi vājártanuló iskolájának étterméhez is. A belső téralakítás eszközei – szerényebb kiviteli minőségben – az Iparművészeti Főiskola épületében is azonosak, belsőépítésznek ennek is Hornicsek László volt.

18./ Iparművészeti Főiskola, Major 1957, a 4. fejezetnél már említett mű szerint „a magyar provinciális klasszicizmus jó érzékű reprodukálásának kísérlete”; *Új építészet, új társadalom* 1981, 5. kép. Bár Major Máté a könyv képválogatásával hangsúlyozottan nem értett egyet, ez feltehetően nem erre a műre vonatkozik, mert az 1957-es cikkben is van kép. Miután Farkasdy (Reichard) Zoltán 1952-ben mezőgazdasági épületéért Kossuth-díjat kapott, a Közti sikeres fiatal építész nevére egy ideig ifj. Farkasdy Zoltán jelzéssel kezdték használni. (Ebben az időben épp úgy elterjedt magyarosított nevekben is az „y” használata, míg fordítva, demokratikus magatartásnak tűnt helyette az „i” betűre történő átirás.) A portikusz dór formavilágának megfogalmazása Mészáros Géza keze nyomát is őrzi. A dabasi kúriák hangulatát a korabeli kritika is említi az ismertetés során. MÉ IV. 1955/7–8, 244–245., Lipták Irén, *Farkasdy Zoltán, Mai magyar művészet, Képzőművészeti, Bp., 1975. Új közlés: Modern és szocreál* 2006, 152–153. Ebben a jegyzetben és a következőkben a 28-ig a 4. fejezet 19. jegyzetében és az irodalomban említett 1957-es, nehezen elérhető közleményből Major Máté jellemzését idézőjelenben említem, hiszen az már a korszak végleges lezárásának idején történt megítélését tükrözi.

19./ Szinkron műterem, Major 1957, „a teljesen korszerű témát mértéktartó és ízléses módon, kívül-belül gondos részletképzéssel, de korszerűtlen formákban jeleníti meg, holott ez az épület egészében korszerű rendeltetését elkenődzi.” E cikkben még két kép mutatja be. Lásd még *Új építészet, új társadalom* 1981, ahol a 6. kép ábrázolja. Új közlés: *Modern és szocreál* 2006, 82–100. Az utóbbi kötetben Fehérvári Zoltán és Prádkfalvi Endre részletesen leírják az épületet és belső terét, a telektörténetet és a tervezésre, illetve az építésre vonatkozó kutatásuk eredményeit, idézve Rimanóczy Gyula *Szinkron-műterem* című cikkét is (MÉ 1953/1–2., 41–46.). A tervezés a Közti igazgatója, Gádoros Lajos műtermében folyt 1952-ben, de már szóba kerül a Közti 1951. okt. 4-i vitáján is: *Vita az új szocialista építési stílusról*, röv. jegyzőkönyv, MÉ 1984/3., 2–4. A Magyar Építőművészek 1951. okt. 26–28-i I. Országos Kongresszusán a bemutatott tervek között még Bellányi Rudolf és Mühlbacher István előterve szerepelt. Az október 4-i vitán

merült fel e modern téma esetében a stíluskeresés lehetősége és fokozott felelőssége, ezért vette át Gádoros a tervezés irányítását. A 6. műterem (Gádoros, Pintér, Szrogh) új munkáiból a Közti házi kiállítást is rendezett 1952–53 telén. A Szinkron tervét – s a homlokzat kváderezésre utaló sávok vakolásának ötletét – az esti megnyitó alkalmával Gádoros sajátos alkotói örömmel ismertette. Az ilyen és hasonló kísérletek így közüggé váltak, elősegítve „a szocreál a Közti bűne” vąd megfogalmazását.

E korszak ellentmondásait felismerve talán e „sikerés” munkának is szerepe volt abban, hogy, az igazgatással és szakmai kényszerek végrehajtásával kapcsolatos felelősség vállalásának lehetetlenségét látva Gádoros 1956. október végén, a Közti dolgozóikhoz intézett levelében lemondott igazgatói tiszteről. Amikor 1956 novemberre után vissza kívánták állásába helyezni, áthelyezését kérte az ÁÉTV-be. A Közti e korai éveiről, a feladatokból következő különleges, kiemelt statusról és a műtermek rugalmas átjárhatóságáról, a Zalaváry Lajos által ekkor még jó értelemben improvizatív-nak nevezett vállalatvezetéséről és a vezető építészek összetartó szellemiségéről lásd *A magyar tervezőirodák története*, szerk. Jeney Lajos. ÉTK, Bp., 2001, Közti, 193–199. oldalait is.

20./ Csepeli rendőrség, Major 1957, „architektúrájában finoman archaizáló, de még csak nem is valamelyik provinciális magyar építészeti táj hangulatát leheli, hanem valami távolabbiét”, MÉ 1954/1–2., Merényi 1970, 347. kép. Turján-y-Papp Melinda, *Szrogh György*, Mai magyar művészet, Képzőművészeti, Bp., 1976. Új közlés: *Modern és szocreál*, 2006, 136–137.

21./ Tolnai Kultúrház, Major 1957, „a népi építészetbe alászállt klasszicista formák megvesztegető naivitásának utánzásában keresi a nemzeti formát. Az épület részleteiben érdekes, de exteriőrjének kompozíciójában hibás megoldás.”; MÉ 1953/9–10.; 1954/1–2.; *Magyar építészet 1945–1955*, szerk. Szendrői Jenő, Bp., 1955. Új közlés: *Modern és szocreál* 2006, 140–141.

22./ Pintér szavait lásd Weiner Tibor cikkében, MÉ 1956/5, 130.

23./ Salgótarján, Megyei Tanács, Major 1957, „a régi és új formának nem vegyülése, hanem keverése [...] főtömegének indokolatlan pártázatával (ha pedig a felvidéki

A korszak érdekes alkotásai Szrogh és Pintér épületei, különösen Szrogh György csepeli Rendőrkapitánysága (1953). Hasonló rendeltetésű Pintér Béla budafoki épülete is (1954). Mindkettő a Közti VI., Gádoros által vezetett műtermében születik, ott, ahol a Szinkronműterem is. Szrogh rendőrsége sok vonásában kissé romantikus, északias, vidékies környezetben álló épület. Háromszintes vakolt, festett rövid főhomlokzatát összesen csak hét axis tagolja nagyméretű, kellemes arányú, barátságos hangulatot keltő ablaknyílásokkal. Ezt a jelleget a kislejtésű tetőre ültetett huszárterny is hangsúlyozza. A gondosan formált belső terek és a kihelyezett kisebb tömegben megformált étterem révén az egész mű inkább polgári középületnek, mint a diktatúra rendőrsége székházának hat.²⁰

Pintér Béla (1925–1992) első épülete, a tolnai kultúrház (terv 1950, megvalósul 1952) érdekesebb mű volt, mint a budafoki rendőrség, bár mindkettőt különböző módon ugyan, a 19. század vidéki polgári építészetének népies hangulata jellemzi. Tolnai kultúrháza²¹ három oldalról timpanonos előcsarnokának tömegével, a főhomlokzaton oszlopsorral, népi barokkot idéző formáival, íves ablakaival, szinte „tapasztott” oszloplábzataival és fejezeteivel tulajdonképpen játékos, némi humorral fűszerezett mű volt, amely nem a népi építészettel, hanem a kulturális program célzatosságával ironizált mindaddig, amíg a szovjet hadiüzemként működő textilgyár bővítésére egy üzemépületet hozzáépítve annak mellékszárnyává nem degradálták, majd később elbontották. Az egykor a falun kívül, szabad területen felépített művelődési ház túlzásai ellenére (vagy épp azért) a korszak ellentmondásait legjobban kifejező épülete. Nemcsak arányrendszerében, hanem fehérre festett tömegével és részleteivel is a népi építészet klasszicizáló világához kívánt igazodni egy modernizációs átalakulás bizonytalan döntéseinek idején.

Pintér levonta a tanulságokat az 1956. május eleji II. MÉSZ-konferencián. Ennek a keserű hangú, a tépelődést érzékeltető konferenciának a jegyzőkönyve nem jelent meg. A fontosabb megnyilvánulásokat, Cserba Dezső, Kiss Ferenc, Pintér Béla gondolatait csak Weiner Tibor rövid összefoglalója idézi a Magyar Építőművészetben: „Engem a művészet a visszahatás konkrét folyamatában megtanított arra, hogy a haladó hagyomány alatt szakszerűen a figyelembe veendő környezetet kell érteni, hogy a tartalom és forma ötvözete alatt ipart kell érteni, hogy a magyar jelleg alatt gazdasági és kulturális szintet kell érteni, hogy tartalom alatt a teljes értékű és háromdimenziós funkciót kell érteni.”²²

Nagy hatást váltott ki a MÉSZ megalakulása idején Németh Pál Salgótarjáni Tanácsház épülete²³, amelynek tömeg- és homlokzatképzése a pillérsoros előépitmény és a pártázatos motívumú párkányzárás ellenére sem nyerte el a kulturális irányítás becsülését (1951–53), bár a kor egyik legjobb középülete, amelyben az építészeti kvalitás maradéktalanul tükröződik. A Megyei Tanácsháza négyzethálós köburkolat-osztásrendje plasztikusan tagolt, mint Lauber Honvédelmi Minisztériumáé. E kisebb, vidékiesebb mű erőteljes tömegtagolása, pillér-gerendás bejárati előépitménye, a tanácstermi rész lesarkított tér- és tömegképzése és a főtömb párkányán a felvidéki pártázatos reneszánszt idéző attika a Magyar Építőművészek Szövetsége alakuló kongresszusának kiállításán azt érzékeltette, hogy a modern formaképzés kitűnő fiatal mesterei keresik a számukra még elfogadható gazdagabb formálás útját.

A korai időszakban más érdekes művek is születnek a Köztiben. Németh Pál Táló Gyulával, a pályáját a szecesszió korában Lajtánál kezdő iparművésszel tervezi az oroslányi Vájártanuló Iskolát²⁴ (1951–52). A változatos tömegképzésű, jó formahangulatú épület romantikus ízekkel klasszicizál, a hazai szocreál egyik legérdekesebb, egyéni hangvételű épülete. Hasonlóan eredeti, karakteres mű Ivánka András Dunaújvárosban még 1951-ben épített rendelőintézete. A sűrű homlokzati osztású, mélyen ülő nyílások feledtetik a kőalaprajzú előcsarnok archaizáló bejárati oszlopait, amelyek ironikus hangvételükkel azt a tiltakozást fejezik ki a szocreállal szemben, ami a salgótarjáni művelődési ház első, 1953-ban készített tervének temperával megfestett, képként és álmodozó fantázia műként egyaránt érdekes szarkasztikus kompozícióján is tükröződik.

Körner József II. kerületi, Mechwart ligeti pártszékház terve (épült 1953–54, ma Polgármesteri hivatal) a Lakótervben készült, és a történeti elveknek tesz a szerkezettel ellentmondásban lévő engedményeket. Az alsó, szélesebb, tetőteraszos tömbre állított, kislejtésű tetővel fedett főtömeg motívumát (ebbe, kissé megemelve, a nyolcvanas évek végén egy tetőszintet is beépítettek) és az alkalmazott, szegmensíves nyílássort Körner más művein dolgozta ki, s itt mindez már egységbe áll össze. Ez az egység azonban nagyon távolra került a CIAM-csoportból indult Körner új építészetet valló elveitől.²⁵

A korszak legjelentősebb építészeti műve – minden ellentmondása ellenére – a Népstadion²⁶, a nagyszabású sportéptípmény, amelynek építészeti terveit Dávid Károly és műterme, Borosnyai Pál (1922–2002), Fecskés Tibor, Harmos Zoltán, míg szerkezetét Gilyén Jenő (1918–) tervezte. A részben monolitikus, részben előregyártott – sajnos, ötven év alatt már korrodálódó, 2004-ben átépített – vasbeton szerkezet tanácsadó szakértője Pelikán József. Az avulás ellenére kiemelkedő technikai létesítmény volt saját korában a stadion, amelynek gyors, jórészt helyszíni előregyártással történő megvalósítása Gilyén Jenő szerkezettervezői tevékenységének és – az akkor még a negyvenes évek gyakorlatát rutinszerűen folytató – nagyobb államosított cégek szakembergárdájának köszönhető. Az 1948-ban induló tervezés a kivitelezés megkezdése után a helyszínen folyt. 1953-ban adták át a stadiont, amelynek finoman lejtő ferde helyzetű tál vagy kehely alakját az utolsó év gazdasági nehézségei miatt kormányutasítással eltorzították. A százezres stadion nézőterét hetvenezresre kellett menet közben csökkenteni.

Egy kisebb, a szocreálhoz közel álló műve Dávid Károlynak is van. Még 1951-ben tervezte a Magyar Optikai Művek Művelődési Házát²⁷ (1954). A köralaprajzú bejárati csarnok ívekkel tagolt kőhomlokzata eszközeiben vállalható volt Dávid számára, hiszen a formavilág inkább még a korábbi időszakhoz, a Ferihegyi repülőtér formavilágához, mint az ideologizáló stílustervekhez tartozik. Műveivel azonban ő sem volt szerencsésebb, mint kortársai.

A tervezőirodák mestereinek korai nagy hármasából Janáky az építészeti értékekért vívott küzdelmeivel e korszak kiemelkedő alakja marad. 1952–58 között a budai Várpalota meg nem valósult tervein dolgozik, elképzeléseiben a kupolát az Oroszlános udvar fölé szeretné áthelyezni. 1953–54-ben Janáky az, aki a Mesteriskolát, a kor kiemelkedően fontos építész továbbképző intézményét megszervezi és elindítja, jelentős ösztönzést nyújtva az építészet továbbfejlődéséhez.

reneszánsz pártázatai inspirálták ezt a megoldást, annál rosszabb)”; *Magyar építészet* 1972, 84; Schéry 1995, 91. Új közlés: *Modern és szocreál* 2006, 144–145.

24./ Oroszlányi Vájártanuló Iskola, Schéry 1995, 91.; *Magyar építészet* 1955, Dunaújvárosi rendelő, *Modern és szocreál* 2006, 12–13. Lásd a 19. jegyzetet is.

25./ II. kerületi pártház, Major 1957, „a szovjet építészet mechanikus követésének tipikus terméke”; Schéry 1995, 83.

26./ Népstadion, Major 1957, „a korszerű szerkezetek és a funkcionális kötöttség adottságai alakították ki a tíz év talán legkiválóbb [...] alkotását”; *Magyar építészet* 1972, 115.

27./ MOM Kultúrház, Merényi 1970, 342. kép, Prakfalvi 1999, 47. Ez az épület máig időtálló műnek bizonyult. Elbontották viszont 1989 után a MOM Alkotás utcai érdekes irodaházát, amit a Köztiben 1953-ban Kiss E. László (Kiss Tibor unokaöccse) tervezett. A lesarkított négyzet alaprajzú, hat-szintes, fedett udvarú „bástyatorony” a szocreál egyik legérdekesebb épülete (1954) volt. Később sajnos a MOM egész üzemi együttesét a kilencvenes években lebontották.

13. A Miskolci irodaház pályázat III. díjas terve. Jánossy György, 1953. Jánossy 2001, 32. o.

28./ Gödöllői víztorony, *Jánossy György* 2001, 43–48., *Vidéki építészeti kalauz* 2003, 57., 63.

29./ Weiner Tibor, *Sztálinváros, szocialista város. A városépítés módszere*. ÉÉ 1951/11–12., 589–598. Elgondolkodtató olvasni a városterv műleírását is, ami nyilvánvalóan szintén Weiner Tibortól származik (*Sztálinváros, Városközpont, Városterv*, 1953. május, *Építészet és tervezés Magyarországon* 1996, 139–141.), és fő témái a tanácsháztorony és víztorony magasságának esztétikai-ideológiai egyeztetése, illetve a Sztálin-szobor elhelyezésének elemzése a főtéren vagy annak megnyíló háttérében, aszerint, hogy 18, 15 vagy 9 m magas szobor állításáról történik döntés.

30./ Weiner Tibor, *Mérleg*, MÉ 1956/8., 227–228. Weiner a korai modern híveként, a Bauhausban kezdte pályáját, Hannes Meyerrel ment a Szovjetunióba, 1931-től részt vett a városépítés korai modern szemléletre épülő munkáiban, 1937-ben azonban távozik Franciaországba, majd 1939-ben Chilébe. Hazatérte előtt 1946–48-ban tanít Santiagóban az Építészeti Egyetemen. Itthon, bekapcsolódva a hatalomgyakorlás körébe, úgy gondolja, tévedett a modern elvek követésében. 1950 tavaszán meghívásra előadást tartott, kezében egy chilei faragással díszített dobozkengyellel a Műegyetemen a hiteles emberképről, amely a hallgatóval teli K. II. 32-ben nagy érdeklődést és vitát váltott ki. A szocialista realizmus elvei az Ő tőprengő szavaival elgondolkodtatónak tűnnek 1951–55-ben is, amikor építészeti esztétikát ad elő a tervezőtagozatos hallgatóknak. A nagy tervbemutatók, a szocreál kísérletek erőltetése idején – a Miskolci Egyetem vagy az R-épület tervbemutatóját követő vita után – az egyik hozzászóló megjegyezte: Weiner meggyőzte a jelenlevőket, mert jó debatter (vívó a páston, érvelő a vitában). Weiner visszautasította a megállapítást, azzal, hogy nem a személye számít, hanem a szocialista realizmus gondolatvilágának igaz volta az, ami meggyőző. Őt év múlva azonban Ő volt az első, aki levonta és kimondta a tétvéről a konzekvenciákat. A MÉSZ által meghirdetett előadásorozatán, 1955 tavaszán úgy fogalmazott: végül is Dunaújvárosban és máshol is a szocreál idején a lakásépítésben „jó tégláépítéset”, nyugodt nyílásritmus és homlokzati arány, nyugodt tömegtagolású épületek születtek. A „cs” lakások szociális szemléletért, vagy a lakásméretért, férőhelyhiányért viszont nem őt terhelte a

Rimanóczy 1953-ban tervezett, talán túlzottan is nagyvonalú együttes alakított gödöllői Agrártudományi Egyeteme sem épül meg. Ott csak egy – a Jánossy-műteremben készült, Jánossy és Czebe István által tervezett – nyerstégla-hengerként formált víztorony²⁸ formáinak északi tisztaságával, a tömör alsó rész és a felső üvegház kontrasztjával, kovácsoltvas szélkakasával figyelmeztet „hattyúdalként” (1959-re épült meg) a szocreál éveire. A tradicionális rend, a múltat idéző formák nem idegenek az olyan kortól, amelynek építéstechnikája még hagyományokat őriz, s így közelebb áll a múlthoz, mint a jelenhez. A két hengerből és a közöttük felvezetett, kettős ördöglépcsővel konstruált, zömök, téglatestű torony tetején kisebb átmérőjű, sokszögű üveghenger magasodik, körülötte kilátó terasz. Az üvegezett acélszerkezetű kilátó és meteorológiai állomás végül üres maradt. Ezt a csúcsba futó fémlemez sisak fedi, tetején finomrajzú égtájkereszt és a Megyeri Barna által formált szélkakas, lenn, a bejárat felett Borsos Miklós köreliefje. Északi, skandináv ízekeket őrző, s az erdők különösségét hirdető szimbólum ez a vágyakat és lehetőségeket ellentmondásaiban is tükröző, mégis már egy későbbi időszakra is előremutató kis mű, a dogmatizmus világának játékos, furcsa fintora.

Dunaújváros és a szocialista város eszménye

Dunaújváros építése 1949 őszén a Sztálin és Tito közötti szakítás után kezdődött. A barátból legveszélyesebbé vált ellenség kiátkozása után a Mohácson nagy erővel és költségekkel megkezdett és lealapozott vasmű és hatalmas építményegyüttese építésének leállítását követően biztonságosabbnak vélt távolságba, Dunapentelére, mai nevén Dunaújvárosba költözött át. A „szén és acél országának” építése jegyében, nehéz körülmények között, az államosított építőipar óriási erőfeszítésével kezdődött Sztálinvárosként az új város létesítése.

A negyvenezer lakosra tervezett város terveit a Városépítési Tervező Irodában Weiner Tibor, a város főépítésze készítette. Ő fogalmazta meg a feladat jellegét is: „Ötéves tervünk legnagyobb alkotása [...] egyben kísérlet arra is, hogy szűz területen új szocialista várost építsünk.”²⁹ Négy év állt rendelkezésre a szovjet tervek szerint készülő vasmű üzembe helyezéséig, 1953 végéig. Az első lakóházak, a „sontházak”, „kis bivalyok” korszerű alaprajzokkal, még a szocreál előtti formavilággal épültek, jórésztük Schall József sorozattervei szerint. A szocreál beköszöntével a költségsökkentés, a sztahanovista gyorsfalazás feltételeinek biztosítása rányomta bélyegét a lakóházakra is. A korabeli, angol eredetű, de a szovjet urbanisztikából átvett városépítési elv, az iskolai vonzókörzet szerint alakított szomszédsági egység azonban alkalmas szervező elvnek bizonyult.

A városközpont kialakításával is Weiner foglalkozott, évente új terveket készítve. A szocreál elvek szerint eleinte torony is szerepelt az eszmei tartalmú tanácsház mellett, még a kórház első – Farkasdy műtermében született –, 1953-as tervének tömegét is ez befolyásolta. A szocreál gondolatait papírra vető Weiner azonban sajátosan tiszta emberi gesztussal 1956-ban számot vetett tévedéseivel. Mérleget állítva a Magyar Építőművészetben³⁰, nemcsak annak szerkesztésétől vonult vissza, hanem rövidesen korszerű épületekkel eltakarta a központból saját művével együtt a szocreál maradványait is.

Kezdetől gyors tempóban épültek a szükséges közintézmények és ellátási épületek a betelepülő fiatal lakosság részére. Az iskola és szálloda (Zilahy István, 1950, 1952), rendelőintézet (Ivánka András, 1951–52), Dózsa Filmszínház (Szrogh György, 1951–53), vagy a még 1953-ban Farkasdy Zoltán által kezdett, majd 1956–59-ben megtervezett és 1959–62 között megépített, már minden vonatkozásban korszerű kórház az első példái a közintézményrendszer kiépülésének, amelyből csak a templomok hiányoztak.

A korban meghirdetett eszméről, a szocialista város³¹ fogalmáról ma sem lehet többet mondani, mint ami ebből a „telepített város”-elképzelésből lesűrhető volt. A történeti városképződéssel

szemben már a 19. századi iparosodás idején megindult a lakosság sűrűsödése a Kárpát-medence délnyugat-északkeleti átlója, az úgynevezett ipari tengely mentén. Ez a migráció gyorsul fel most mesterségesen, mivel a terület az ipartelepítéshez az átlagnál jóval kedvezőbb feltételekkel, szén- és ásványvagyonnal is rendelkezik. A földműves lakosság földtől való elszakadása jelentős új munkástömeget hozott létre, amelynek mozgását más, volt alkalmazotti és szolgáltató csoportok is követték.

A szocialista város az új ipari lakosságot kívánja az államszocializmus céljai és szándékai szerint letelepíteni, és megfelelő szolgáltatásokkal alacsony költségszinten ellátni. Annyiban szocialista – vagyis szovjet mintát követő –, hogy a harmincas évek modernizációs mintája szerint a lakosságot nem családi házakba, hanem többszintes és nagy laksűrűségű, állami tulajdonú, tömbjellegű bérházakba telepíti. Így a lakbér megállapításával – annak ellenére, hogy modernizált városi környezetet nyújt – a munkabért is alacsony szinten tarthatja.

Az állami lakásépítés területi, funkcionális-kényelmi igényét és önköltségét folyamatosan korlátozva a források egyoldalúan a társadalmi jövő alakítója, az iparfejlesztés céljaira koncentrálhatók. Ez a folyamat azonban nemcsak azzal a veszéllyel jár, hogy a nem megfelelő ipari szerkezet elnyeli az életmód fejlesztése elől az eszközöket, hanem azzal is, hogy a városi életet a szisztematizálás ürügyével alacsony szinten egysíkúvá és sterillé, a történelmi példák szerint jóformán embertelenné sívárítja.

A tervezett városok állami lakásépítésének ténylegesen „létszámhiányos” vagy „férőhelyhiányos” – több gyermek nevelését lehetetlenné tevő – jellegét már említettem, ez a későbbiekben nyilvánvaló következményekkel járt. A környezet értékeivel szemben egyféle voluntarista erőszak érvényesült. Dunaújváros, ez a tipikus, gondosan fejlesztett és karbantartott szocialista város mérete, városi jellege és nagyipari függősége révén is a hetvenes évekre a Stuttgart közeli kisvárossal, a harmincezer lakosú Sindelfingennel hasonlítható össze, ahol az egyik, tizenhétezer dolgozót foglalkoztató Mercedes-gyártó nagyüzem működik. Az utóbbiban a dolgozók jó része nem a városban lakik, hanem gépkocsival érkezik munkahelyére. A város mérete, nagyságrendje hasonló, a közigazgatás jellege, intézményeinek kiépítése és részletvilága is. Például az alpolgármesteri iroda elhelyezése, két irodahelyiségnyi mérete, berendezése és felszereltsége is azonos arculatot mutat, legfeljebb ott az építés alpolgármester törökországi akvarelljei figyelmeztetnek a személyesebb környezet igényére. Nyilvánvaló viszont a különbség a szolgáltatások színvonalában, fejlettségében. Amíg a gazdag növényzet, az úthálózat, parkoló területek fejlettsége hasonló, a város lakóterületének beépítése alapvetően különbözik: nagy többsége családi házas beépítésű e lényegében hasonlóan új – bár központjában néhány régi fachwerkes házat is őrző – német ipari városban.

Sindelfingenben a hagyományos arculatú családi házak nagy tömege élhető környezetet jelent az ipari munkások és alkalmazottak családjainak, míg a vezető tisztviselők és műszakiak lakóházaik kétségkívül drágább és még zöldebb környezetben, a státuszszimbólumot jelentő „dombon” helyezkednek el. Nem méretrendjükben térnek el, hanem inkább formavilágukban. Egyedien tervezettek, többnyire lapostetősek, modernebb arculatot mutatnak. Az igazi luxus jegyei a közös használatú intézményekben, a nagyméretű, igényes szerkezetű, a müncheni olimpia idején épült tornacsarnokban, a remek környezetű sportuszoda és fürdő együttesben, a tévétorony vagy a szórakozóhelyek minőségében vannak jelen.

Idővel Dunaújvárost is beszötte az ápoltság, s az egyetlen nagyüzem fenntartása sem bizonytalanabb, mint a változatlan ipari monokultúra fennmaradása bárhol a fejlett világban. A város mássága abban áll, hogy útvonalai, épületei félszázadosak, családi házas beépítése azonban ma is szerény. Az ezredfordulóra templomai is megépültek, s a dunaújvárosi evangélikus templom, Nagy Tamás műve talán az új időszak egyik legfontosabb építészeti értéke, jelképe. Csak a szocialista város egyoldalú kényszerképzete, s a hozzá fűzött megvalósíthatatlan jövőkép tűnt el, oszlott szét visszavonhatatlanul, jóformán már akkor, amikor még büszkén hangoztatták a jelzőt a viszonylag korrekt, de egyhangú, tömbtelkes lakótelepekre.³²

felelősség. Jánossy őszinte becsüléssel vállalta később is, hogy a Mesteriskola évei alatt Weiner volt a lakástanulmányait segítő mestere (MÉ, *Lakástanulmány*, 1955/1–2., 28–29., Jánossy 2001).

31./ Dunaújvárosról lásd Perényi Imre, *Városépítéstan*, Tankönyvkiadó, Bp., 1978, 286–288., a kor városépítészetéről *Magyar építészet* 1955, lásd a Megjegyzések az irodalomról részben a Dunaújváros-vita körülményeit is.

A Kortárs 1967/3. számában megjelent, Szij Rezső által jegyzett *Építészeti problémák* című tanulmány olyan kérdéseket vet fel, mint az európai színvonal igényének hiánya, a feladat megfogalmazásából adódó bizonytalanságok, az irányítószervek szakmai hozzáértésének vitatható volta, a városközpont halogatása, a dunai kapcsolat megoldatlansága, a problematikus városjelleg és az építészeti koncepció ellentmondásai a hasznosság és a formai igényesség terén. Itt merül fel először a lakások gyermekek befogadására alkalmatlan volta, a családi házas terület utólagos megoldása, a típuslakások tovább egyszerűsítése miatt a „lakáskultúra pusztulása”, a három, illetve négyemeletes házak felvonónélkülisége, a valóban városi jellegű terek hiánya. Vádként fogalmazódik meg a sívár és egyhangú külső, a színezetlenség és a még sívárabb kivitelezés, az unalmas ismétlődés az építészeti színvonalában jobb összkép helyett. Az írás a hibákat jórészt a már elhunyt Weiner Tibornak rója fel, Perényi Imre korábbi kritikáit is felemlítve a tervekkel szemben.

A Kortárs 1967/5. számában Farkasdy Zoltán üdvözli a tényt, hogy szakmán kívül álló személy tollából az építészetet (építészeti értékeket) számon kérő tanulmány jelent meg, hiszen a társadalom építészeti irányítási megértése nélkül – az északi országok építészeti értékeit említve példaként – nincs építészeti kultúra. A város – a terv alapján létrejött város – városá válásának lehetőségét elemzi, a nőtt város hagyományát és kultúráját, a humánus, az emberi élet számára nélkülözhetetlen értékeket állítja szembe a telepített város merevségével, ami mögött nem áll más teremtő szándék, csak a létrehozást elhatározó gazdasági akarat megvalósításának gyors menetben végigvitt folyamata. A „városszerkezetet átszövő majdnai második és további rétegek” teszik majd lehetővé a legelső és (most) elítélt alapréteg „teljes formai, részszerkezeti megújulását”.

Konklúziója: „A lakások területét és kialakulását az építészettől teljesen független normahálózat bonyolult szövevényében [...] összefüggő hatósági előírások jellemzik. A normatívákban, azok kialakulásában gazdaságpolitikai és szakmapolitikai törvények hatnak.” Nem az építészek vádolhatók tehát a lakásépítés alkalmatlanságával, hibáival.

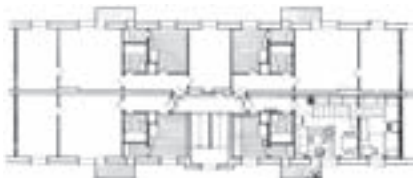
32./ Valójában csak a nyolcvanas években kerül sor korszerű csoportos családiház-együttes megvalósítására, mintegy kilencven lakás épül – Bitó János és társai, Sárvári István és Szamosi György tervei alapján – Naposparti lakóegyüttesként, 1982–85 között. Ez az új szellemű, Észak-Európa lakásépítési módszereit követő kertes, tetőtér-beépítéses övezet már egy másik kor elképzeléseként születik.

33./ Komló, *Magyar építészet*, 1955, Rados 1971, 348.

34./ Várpalota, Merényi 1970, 109., Schéry 1995, 79.

14. Komló–Kökönyös, Városkompozíció, ifj. Lux Kálmán, VÁTI, 1949. A lakóházak tervezői Schall József és Zoltán László, Lakóterv. Szendrői 1955.

15. Komló, típuslakóház alaprajza, Schall József, 1950. Szendrői 1955.

16. Várpalota, a városközpont beépítési terve, Radnai Loránd, Lakóházak. Károlyi Antal és Radnai Loránd, 1949–55. Szendrői 1955.

Komló a szénvagyon feltárására épült.³³ A völgyben fekvő bányászfalu fejlesztése során a domborzat adottságait meg kellett őrizni. Itt, a kor alakítói közül egyesek fájdmájára nem lehetett meander alaprajzú lakóegyüttest telepíteni (a korszak városépítészeti tabuja volt a büttü, vagyis a sávház végfalának megjelenése). Az első időszak egyébként is még korrekt alapelvek – tehát a terephez, növényzethez, tájolóshoz való igazodás, a szintvonalakon vezetett utak – alapján épített. Így oldott, kellemes városkép jött létre. Schall lakóházai itt is épültek, de a tájhoz illő lakóházakat tervezett Zoltán László is. Kezdetben korszerűek a középületek is. Rimanóczy Gyula vājáriskolát (1950–51), Szrogh György rendelőt tervez (1951) Komlóra. Az utóbbinál már működik a bírálati rendszer: az épületet hol a szintvonalakkal párhuzamosan, hol azokra merőlegesen kell forgatni, aszerint, hogy kik ültek az előző vagy következő zsűriben. A középületek nagyobb sora a szoc-reál időszakban épül, Zöldy Emil pártszékháza (1953–54), Ivánka András tanácsháza és postája (1951–52) egyaránt érzékelhetően küszködik az időközben leromlott építőipari színvonalal s az új stílustörekvés átlagos színvonalát képviseli.

Várpalota ugyancsak bányásztelepülés, bár történeti gyökerű. A középkori vár körül kiépülő központ³⁴ lakóházait a történelmi környezet kellő megértésével Radnai Loránd és Károlyi Antal tervezik. A beépítés nem a szoc-reál szemlélet eredménye, inkább Radnai történelmi felkészültségéé. A jól tagolt, magastetős, nyugodt, széles axistávú lakóházak inkább jó értelemben konvencionálisak, mint archaizálóak, néhány ablakkeret, koszorú, húzott párkány idézi inkább a történelmi környezetet, mint a szoc-reált. Károlyi valamivel későbbi, történelmi formákkal díszített kultúrháza

– amelyben az épület közepe táján fekvő nagyterem köralaprajza kidomborodik, ahogyan az óriás-kígyó teknőcöt nyel – viszont már a szocreál szemlélet zsákutcájának bizonyítéka.

Az ipari és bányásztelepülések sorában az ekkor iparosodó és bányászfalvakból egyesített Tatabányát, a gyorsan fejlődő Oroszlányt, Nagybátonyt vagy a történelmi gyökerű Ajkát kell említeni. De ide tartoznak a nagyobb városok, mint Győr, Pécs, Miskolc e korban épített lakóegyüttese is. Kazincbarcika³⁵ két volt bányászfalu, Sajókazinc és Barcika összevonásával létrehozott új város, amelynek 1950–51-ben kezdték a tervezését. A „városkompozíciót” (önmagában e fogalom is jellemző, hiszen ez a kor hitt abban, hogy városterveit az építészet megújult szellemi igényével alakítja) Valentiny Károly, Miskolczy László és Módos Ferenc tervezi, és jórészt Valentiny viszi végig, ameddig az – a kor és szemlélet változása folytán – végigvittnek tekinthető. A lakótömbök félig zárt keretes beépítése elkerüli a meanderrendszert, és később már valóban zöld környezetbe ágyazódik. A Lakótervben Hámor (Hamburger) István, aki a harmincas években Hofstätter Béla munkatársa, a Pannonia Kávéház tömbjében az egyik szekció tervezője volt, által készített téglaszerkezetű típusépületek homlokzati gazdagításában Weichinger Károly is részt vesz. Az épülő középületek közül a vājáriskolát volt tanítványa, Kürthy László, a Farkasdy-műterem tagja építi (későbbi ismert műve a balatonalmádi Auróra Szálló³⁶, amelyet Hornicsek Lászlóval együtt tervez, a hatvanas évek elején; a szállót a közelmúltban átépítették). Az igazi városépítő szándék azonban a Fő tér kiépítésében valósulhatna meg, amelynek tornyos-árkádós kompozícióját a művelődési ház zárná, ha megfogalmazásában az eredeti szándék kellő súlyt kaphatna (tervezői Schmidl Ferenc és Ázbej Sándor). A művelődési ház tervpályázatán (1953) monumentális tervek születnek. Mire az együttes valóban megépül, a hatvanas évek közepén az építészet lázas állapota is lelohad. A szétesett, technicista praktikumként végigépített együttesben eltűnik nagyjából minden, ami az eredeti tervekre emlékeztetne: a szocreál vitatható gondolataiból csak egy későbbi technicizmus vitathatatlan egysíkúsága marad.

Tatabánya, Oroszlány, Kazincbarcika vagy a főváros Kerepesi úti lakótelepe³⁷ téglaszerkezetű lakóházaikkal, sávós vagy keretes beépítésükkel, viszonylag tágas városépítési elrendezésük révén is – az utóbbinál megjelenő „cs”-típusú, vagyis csökkentett felszereltségű (fürdőszoba nélküli, a WC mellett az előszobában elhelyezett mosásra-zuhanyozásra alkalmas tálcával ellátott) lakásaik ellenére – parkosított, többnyire barátságos városi környezetet alkottak. Az 1953-ban tervezett és 1955–61 között felépülő Kerepesi úti lakótelep várostervezői Heim Ernő (1904–1980) és Brenner János (1927–1997) voltak, lakóházait Legány Zoltán (1911–1993) és munkatársai, közöttük Schmidt Lajos tervezték. Ekkor (1953) készül el Budapest első általános városrendezési tervjavaslata is többé-kevésbé hasonló alapelvekkel, amely azonban nem kerül jóváhagyásra, hatása így csak részben érvényesül. Vitatott kérdés volt például: a városépítésszek a hadiüzemet a városon kívülre tervezték, míg a külföldi katonai „szakértők” erre a sűrűn lakott területet tartották alkalmasnak, az „erkölcsi védetség” biztosítása érdekében.

35./ Kazincbarcika, *Magyar építészet* 1955.

36./ Auróra, *Magyar építészet* 1972.

37./ Kerepesi út, *Magyar építészet* 1955.

17. Tatabánya, az új városrész beépítési terve, Visontai Miklós, 1949, Szendrői 1955.

18. Kazincbarcika, városkompozíció, modellfotó. Valentiny Károly, Miskolczy László és Módos Ferenc, 1950. Szendrői 1955.

38./ József Attila lakótelep, Fiastyúk u., Rados 1971, 350–351.

39./ Honvéd u., Körösi Csoma u., *Építészet és tervezés Magyarországon* 1992, 69. Honvéd u. lakótömb, HM részlet, *Modern és szocreál* 2006, 158–159.

40./ Attila u. lakóházak, uo. 59.

41./ *Magyar építészet* 1955.

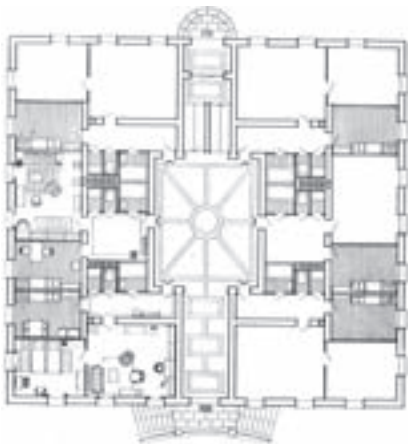
Az Üllői úti József Attila-lakótelep, melynek várostervezője 1955-ben a BVTV-ben Mester Árpád (1927–1992) csak 1956–65 között épül fel, míg a Krivátsy-Szűcs Ádám (1929–) és Mester Árpád által 1953–54-ben tervezett Fiastyúk utcai, a Rákospatakot ívesen követő lakótelep³⁸ 1954–58 között valósult meg, részben még magán hordva a szocreál jegyeit. E szemlélettől távolodó, de még átmenetet jelző lakóházait Boross Zoltán (1926–) és Biczó Katalin tervezte. Krivátsy és Biczó 1956 telén elmentek; Krivátsy az Egyesült Államokban lett jónévű városépítész.

Jellegzetes budapesti szocreál lakóépületek Zöldy Emil Róbert Károly körüti lakótömbje és a felső vezetés előtt sikeres Honvéd utcai lakóházai (1950–52, Lakóterv), valamint Boross Zoltán Körösi Csoma úti hosszú, tagolt lakótömbje³⁹ (1953). Zöldy harmadik együttese – bár a palota jelleg még kísért – már a szocreál végét jelzi. Az Üllői út József Attila-lakóteleppel szemközti szakaszán (1955–60) ezerháromszáz lakás épült Csordás Tibor, Mester Árpád és Árkai István városépítészeti terve alapján, Zöldy lakóházaival.

Az előbbieknél érettebb és szigorúbb szerkesztésű az Attila úton az Alagúthoz közeli négy szekcióból álló lakóházcsoport.⁴⁰ Még az ideológiai nyomás tetőpontján, 1953-ban készült Németh Pál és Tálos Gyula a téglaházak klasszikus fegyelmét őrző szocreál együttese. Szigora a megbízás jellegéből is következik, hiszen az ÁVH részére épül. Ugyanitt a sarokházat Kismarty-Lechner Loránd tervezi, így alakul ki a szocreál jegyeket mutató, de inkább még a 19. századi historizálás nyugalma mutató utcakép. Az egyedi épületekre talán a legjellemzőbb Kiss Zoltán két Délibáb utcai, gondosan formált, villaszerű lakóháza.⁴¹ A lakások belső, üveggel fedett udvart fognak körül, a zárt Palladio-villák formatörvényeit követve (1953–54). Ez a két, szintén belügyi tiszttek lakásaként épített villa éppolyan gyötrelmek között születik – többek között Rimanóczy tervbírálati véleménye következtében – mint Rimanóczy R épülete, amelynek tervei szélesebb körben, MÉSZ-rendezvényen kerültek bírálatra. A kor ebben igazságot szolgáltat, a bírálók sem kerülhetik el a szigorú megítélést.

19. Budapest, Kerepesi úti lakótelep, a főépület udvari homlokzata. Heim Ernő, Brenner János, Fülep Sándor, Lakóházak Legány Zoltán és Schmidt Lajos, BVTI, 1953, épül 1955–61. Szendrői 1955.

20. Délibáb utcai lakóház főtisztek számára, alaprajz. Kiss Zoltán, Közti, 1953–54. Szendrői 1955.

Az intézmények szerepe a szemlélet alakulásában

Ez az időszak az ekkor már megerősödött és egymással is rivalizáló tervezőirodák közötti verseny kezdetének korszaka. A Közti, Iparterv, Mezőterv, Lakóterv és esetenként a Buváti vagy ÁÉTV műtermei között jól érzékelhető versengés alakul ki, amelyben egyúttal különböző irányzatok, egyes mesterek körül iskolák is érlelődnek.⁴² A feladatok súlya szerint különböző építészeti hierarchia is kialakul: a kívül maradók szerint építész-arisztokrácia veszi át a vezetést. Ez azonban csak részben igaz. A kulturális-igazgatási épületek ugyan a rangsor elején állnak, de a kiemelt ipari feladatokkal éppúgy előtérbe lehet kerülni. A mezőgazdasági építészet helyzete, ahogyan azt a túl igényesként történő megbélyegzés többször is bizonyította – hiszen a „szén és acél országában” az élelmiszertermelés, a nagy célokat veszélyeztető, költségigényes és ezért visszahúzó tényező – kétségkívül alárendelt (Az orosz nyelvben betűszó alakult ki – sírpotreb – a „közszükségleti cikkek széles köre” tervszerű előállításának hangsúlyozása érdekében). Tovább romlik, másodlagossá válik az egyre csökkenő értékű – négylakásos szekciókat, átszellőztethetetlen lakóterű títusterveket gyártó – lakástervezés helyzete is. Ennek ellensúlyozására viszont a tervezők között gyakori a mozgás, helyváltoztatás, újabb és újabb átszervezési hullámok követik egymást a tervezőállalatoknál is.

A vezető mesterek – Janáky, Rimanóczy, Dávid, Németh Pál, Ivánka, Szrogh, Farkasdy, Gáboros – mellett új alkotók, az előző években a Műegyetemről kikerült fiatalok sora kapcsolódik a munkába. A pezsgő szakmai élet és a mesterek melletti munka, az alkotónőhely vonzó hatása gyorsítja fel a fiatalok fejlődését, segíti alkotókészségük, alkotói habitusuk kiérését. Megélnék így a szakmai élet, a siker lehetősége is többoldalú. A megbízások mellett igen jelentős a tervpályázati tevékenység, de a siker fórumai a szakmai közélet, s egyesek számára az állami-társadalmi kiemelés és megbecsülés is. Többnyire a tervezőirodáknak dolgoznak a pályázatokon is, egy-egy feladat finisében az irodai éjszakázás sem ritka. Az idősebb építészek magatartása – különösen a Köztiben – még sok vonást megőrzött a magánépítészetből, amit az együttes munka közösségi hatása tovább színesített. Elkészült pályázat birtokában gyakran még az ellenfélnek is beálltak segíteni. A tervekben felmerült szakmai kérdések, tervezői gondolatok alkották a beszédtémát.

A még gyors megvalósulást ígérő, sürgető feladatok és a problémák közös megoldását követelő intenzív munkavégzés a művészeti alkotóközösségekre jellemző alkotóműhelyi légkör kialakulását segítette néhány inspiráló tehetséggel rendelkező építész, konstruktőr és több fiatal mester közelében. Könnyed ötletjátékokból újszerű és érdekes elképzelések szellemi izgalmán át az egzakt számításokon alapuló szerveztervezői felelősség szigoráig, a nyertes pályázat örömeitől a bukott elsíratásáig, a szerepjátékok ugratásaiig mindenben érvényesülnek a közösséget alakító feszültségek feloldásának megnyilvánulásai. A problémák közös megoldására irányuló tevékenység alkotóinak-művelőinek különböző szakműveltséget-képzettséget és tapasztalatot megtestesítő mivolta, a nemzedékeket is egybefogó csapatmunka egyesítő és közösségformáló hatása volt a forrása jónéhány műterem sajátos vonzerejének. Ezekben valósult meg Wright tétele: „olyan atmoszférát lehet teremteni, amiben növekedni lehet.”

Az időszak elején még különösen érdekesen keverednek az alkotói szándékokban a történelmi hagyományelemek és a modern eszközök. 1951-ben a falusi kultúrház pályázatán születik Farkasdy jellemző korai títusterve⁴³ is, ahol a két nyeregvetős tömeg áthatásából történelmi ízű, négy oszlopos portikusz jön létre. Ez és az északi építészet modern négyzetes ablaksora együtt adnak sajátos ízt e kis épületnek, amely négy helyen megépül, így 1952-ben Litéren is.

A szakmai szemlélet tágulását jelzi az ipari és a mezőgazdasági építészet fellendülése, a műemlékvédelem megerősödése és felfutása. Az ipari építészetben jórészt most valósulnak meg az előző időszakban tervezett új beruházások, épülnek hatalmas együttesek, mint 1950 és 1954 között a Dunaújvárosi Vasmű és létesítményei, vagy a Borsodi Vegyiművek (1950–53) üzemegységei.

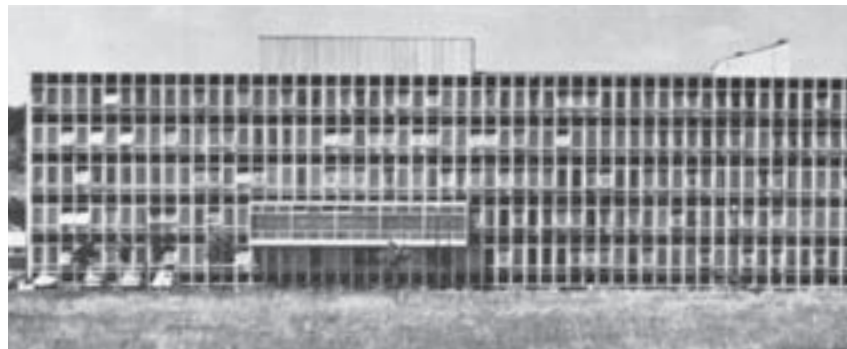
42./ *A magyar tervezőirodák története*, Jeney 2001; a kötet a kisebb fővárosi és vidéki (megyei) irodák történetét is bemutatja. Az említettek – vagy a BVTV illetve ÁÉTV és részben az építési tárca által felügyelt regionális tervezőirodák közötti versengés – e kötetből is megismerhetők, a *Kortárs építészeti lexikon* címszavainak összehasonlításából vagy az *Évek, művek, alkotók* Schéry 1995, „érem-táblázatából” is lemérhetők. A pályázatok eredményei is tükrözték egy-egy korban azt a gyakran ellentmondásos helyzetet, amiről azonban kevés és hiányos a publikált anyag. Az irodák egy része is adott ki rendszertelenül dokumentumokat: az Ipari Építészeti Szemle volt például ilyen jól szerkesztett, de egyenetlen időrendű periodika. Az ÉÉ, majd MÉ mellett a Műszaki Tervezés volt az a szakfolyóirat, amelyben a fontosabb tervek – és egyes pályázatok – Schéry Gábor szerkesztésében rendszeresen megjelentek. Az Ybl-díjak száma szerint az 1953–1994 közötti 41 évben az Iparterv (64 díj 50 építésznek), a Közti (54/37), a Lakóterv (38/24) a Váti (23/23) a BVTV (23/11) és az ÁÉTV (22/13) sorrendje és a díjak száma jellemzi a hivatalos elismertségi szintet.

43./ Az említett műtermi jelleg ekkor még csupán ösztönös elemekre épül, születőben vannak csak az összetett jelenségek háttértudományai, a tömeg- és csoportlélektan, az intézmény-pszichológiai kutatások, a munka- és kutatástervezés, logisztikai felismeréssora, de a kor gondolkodásmódját megújító számítástechnika és a rendszerelmélet is. A következő évtizedekre vár az anno tudományos-technikai forradalomnak nevezett periódus új világképe, rendszerező tudása. Néhány szakmai műhelyben szinte előképként mégis megjelenik a hetvenes években kibontakozó világszemlélet és munkaszervezés jó néhány eleme és jellemző vonása. A Köztiben az idősebb mesterek mellett Jánossy és Farkasdy műtermében, az Ipartervben Szendrői és a kiemelkedő konstruktőr mérnökök környezetében, a Lakótervben Zilahy István műtermében alakult ki az a légkör, amely a Mesteriskola alapításához 1954–60 között, majd 1970-től újraindításához, a szakmai szellemi élet elmélyítéséhez és az alkotóműhelyek fórumainak kiszélesítéséhez vezet. A Jánossy–Farkasdy műterem szellemi rokonságára jellemző mű, Farkasdy vidéki kultúrháza szerepel Prakfalvi mindkét tanulmányában (1992, 31., 1996, 46., 50. kép,

49.

VII. 49–56. tábla, 1–54. kép. 1. Miskolci Nehézipari Műegyetem, főépület és kollégium. Jánossy György. Major, 1950. Archív kép. Tervezők Janáky István, Jánossy György. 2. Beépítési terv modellje. 7. Az épületegyüttes a kollégiumokkal. 1., 2., 3., 7. Szendrői 1955. 3., 4., 5. Mikolc, Műszaki Egyetem. A bejárati része és a nagyterem, a főépület homlokzata, aula. Munkatárs Albert Jenő, Raab Ferenc, konstruktőr Janesch Rudolf, KÖZTI, terv 1950, kivitelezés 1966. Magyar építészet 1945–70. 6. Kazánház, Schall József, Iparterv, 1954. MÉ 1984. 3. 12.

8., 9. Budapest, Műszaki Egyetem, R-épület. Dunai főbejárat és a kétszintes előcsarnok. Rimanóczy Gyula, munkatárs Kleineisel János, KÖZTI 1951–53. A BME épületei, 1951–55. Szendrői 1955. 10. Szolnok, irodaház, Rimanóczy Gyula, 1954. uo.

50.

8 10 11. Debrecen, a megyei tanács irodaháza, Molnár Péter, 1953. Szendrői 1955. 12. Budapest, Kőbánya, az 1954. évi Mezőgazdasági Kiállítás főbejárata. Horniczek László és Vass Antal, 1954. Modern és szocreál, 145.

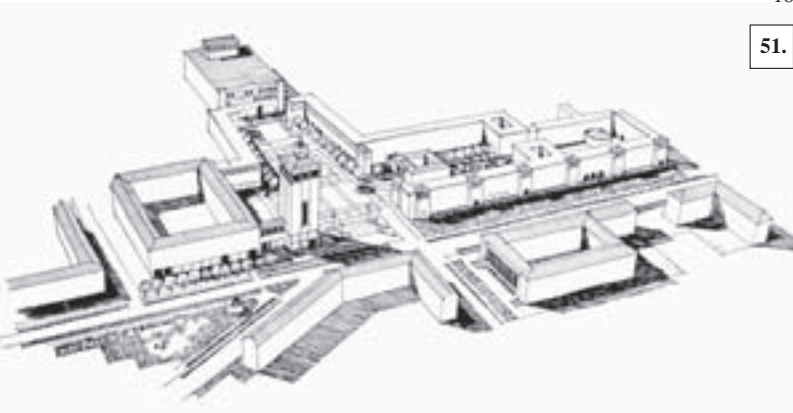

13., 14. Dunaújváros, Rendelőintézet és az előtér tömbje, főbejárat, Ivánka András, 1951–52. Szendrői 1955. 15. A Martinász szobra, Somogyi József műve, Lelkes László felvétele. 16. A Főtér terve, Weiner Tibor, 1954. Szendrői 1955. 17. A Dunai Vasmű főbejárata, Lauber László és Szendrői Jenő, 1952–53., az oszloprend mögött a kapuzat fala Domanovszky Endre freskójával. 18. Légi fotó, a város nyugati, korai építésű lakóterületéről. Bal oldalon a Görbe utca híres hat háza, ahol Schall 1950-es lapostetős kockaházait 1951-ben magastetössé alakították át. Szendrői 1955.

13 14 15
16 17
18

51.

52. 19 20
21 22 23
25 24

19., 20. Budapest, Szent Imre tér, Csepeli Rendőrség, lépcső előtér, Szrogh György, KÖZTI, 1953. Modern és szocreál, 129., Archív felvétel. 21., 22. Tolna, Kultúrház, a főhomlokzat később. Pintér Béla, KÖZTI, 1953. Heltay László felvétele, Modern és szocreál, Lelkes László diaképe. 23. Győri Színház terve, Gádoros Lajos, munkatárs Németh István, nézőtér. Szendrői 1955. 24., 25. Budapest, Hűvösvölgyi út, Szinkronműterem, Pannónia Filmstúdió, főhomlokzat, előtér. Gádoros Lajos-Mühlbacher István, KÖZTI, 1954–55. Modern és szocreál 24., Heltay László. 25. Seidner Zoltán.

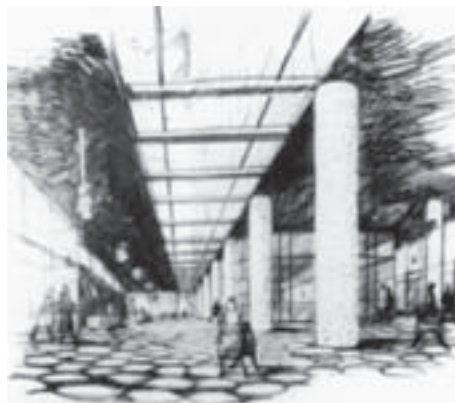

53.

26. Budapest, Zugligeti út, Magyar Iparművészeti Főiskola, ma Moholy-Nagy Művészeti Egyetem, Főépület, Farkasdy Zoltán, munkatársak Limpek Jolán, Mináry Olga, Mészáros Géza, belsőépítész Hornicek László, KÖZTI, 1952–55. HAP Galéria, A szocialista realizmus maradandó épületei, 2006. 27. Főbejárat oldalról, építés közben. Modern és szocreál, 137. Szeberényi György felvétele. 28. A főbejárat szemből. Szendrői 1955. 29. Oldalbejárat a kert felől, lásd 26. 30. Dunaújváros, a Sztálinvárosi Kórház első terve, makett, Farkasdy Zoltán és Kürthy László, 1951–53. 31. Az előcsarnok vázlatja. 32. Dunaújváros, a végleges terv szerint megépített kórház bejárat homlokzata, Farkasdy Zoltán, 1956–65.

28 26
29 31 30
27 32

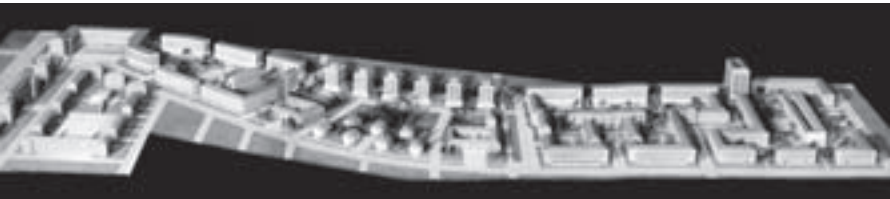

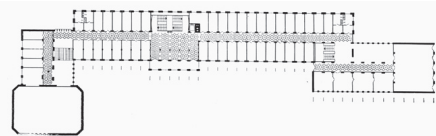

54.

33., 34. Budapest, Népstadion, pilonsor és a nézőtér részlete. Dávid Károly és Borosnyai Pál, Harmos Zoltán, Fecskés Tibor, Pelikán József, belseépítész Németh István, statikus Gilyén Jenő, terv 1947, kivitel 1953. 35. Öltözőépület. 36. Reprezentatív fogadó előtér, Németh István. Szendrői 1955. 37. MOM Kultúrház, bejárati csarnok, Dávid Károly, 1954. HAP, Dávid füzet, 25. 38. Fiastyúk utcai lakótelep modellje. Krivátsy Ádám és Mester Árpád, lakóépületek Boross Zoltán és Biczó Katalin, BUVÁTI. Modern és szocreál 140. 39. Ívelő ház sor, Boross Zoltán. Archív kép. 40. Kőrösi Csoma úti lakóegyüttes, Boross Zoltán, 1953–54.

33 37
34 35 36
38
39 40

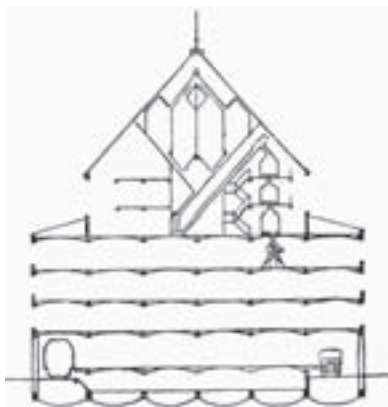
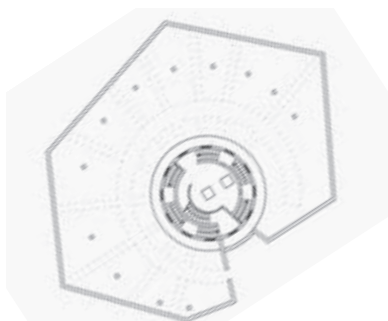

41., 42. Salgótarján, Megyei Tanács Székháza, az irodaház és alaprajza. Németh Pál, terv 1951, építés 1953. Szendrői 1955. 43. A tanácstermi szárny, Magyar Építészet 1945–70. 44–46. Oroszlány, vājártanuló iskola, külső képek és az étterem. Németh Pál, munkatárs Tálos Gyula, 1951–52. Szendrői 1955.

55.

42 41
43 45
46 44

47. Gödöllő, az Agrártudományi Egyetem víztornya. 48., 49. Alulnézet, a csúcson a szélkakas Megyeri Barna munkája, a kapu feletti bronztábla Borsos Miklóse. Jánossy György, munkatárs Czebe István, 1955–56. 50. Helyszínrajz, kettős lépcsőgyűrű a magban, az árnyékhatárt követő téglakerítés és zodiákus jegyek négyzetes köoszlopai. 47–50. Jánossy, 2001, 45–50, a 47., 49. diaképek. 51., 52. Szolnok, cukorrépagyártár terve, a technológiát bemutató metszettel, Juhász Jenő, Iparterv, 1953. Nem épült meg. 53., 54. Budapest, Délibáb utca, lakóház főtisztek számára. Kiss Zoltán, KÖZTI, 1953–54. Szendrői 1955. 55. Pétfürdő, négy kétlakásos ház kétféle tornáccal. Callmeyer Ferenc, Mezőterv, 1954. 51., 52., 54. Szendrői 1955.

56.

48 50 47
52 49
53 54
51 55
39 40

Jánossy György műveként jelölve. Ez elírás. Farkasdyval és Kürthy Lászlóval együtt 1953 tavaszán egy veszprémi kiszállás alkalmával ismertem meg Litéren az egyik már kész épületet. Addig Farkasdy sem látta megépítve tervét. Lásd Lipták, *Farkasdy*, 1975, 46. Litér, Lenti, Balatonmagyari, Manda-Bokor a négy építési hely.

44./ A vasmű szovjet tervek alapján készült, az igazgatóság és a kapu építmény Szendrői és Lauber tervei szerint. (Merényi 1970, 351. kép). A Gnädig-féle műtrágyaraktár, a borsodi erőmű, az inotai Alumíniumkohó szerkezeti vázának képe u.o. (520., 521., 526. kép); a gyöngyösi váltógyár, a műtrágyaraktár és a borsodi erőmű szerkezetét építés közben, még hallgatóként ismertem meg. A hatalmas elemek emelése-mozgatása sajátos élménye volt a vasbetonszerkezetekkel való ismerkedésnek.

45./ Ércelőkészítő-mű, *Magyar építészet* 1955, 161., Kaposvári fonoda, u.o. 223.

46./ *Magyar építészet* 1955, (színes akvarell kép mutatja be); MÉ 1984/3., 45.; *Évek, művek, alkotók*, Schéry 1995, 89. Juhász modern szemléletű diplomaterve már Kotsis Iván tanítványainak negyvenes évekbeli tárgyúteményében szerepelt, míg a répamagtár az európai posztmodern törekvésekkel egy időben vált nemzetközi szinten ismert szimbolikus művé. Az 1953-as terv tisztán fogalmazza meg egy raktár és magszelektáló üzem funkcióit, formavilága azonban korrekt szocreál kulissza, ami még összefér alkotója lelkiismeretével. A négyzet alaprajzú raktár falazott tömege két elemből áll. Az alsó rész egy félbe vágott kocka és benne egy jóval kisebb alaprajzú, magasan kiemelkedő hasáb. A kettő között kislejtésű tető az átmenet, a kiemelkedő mag gúlafedésének lejtése viszont a hagyományos kétszintes őrségi kástu 53° körüli hajlásszögét idézi. Az árkádos földszintre futnak be a vasúti szerelvények. A hatalmas gúlatető cseréppel fedett, ennek három szintjén működik a magtisztító üzem, a zsákraktár és -javító, illetve az osztályozó silók. A közép részt kiemeli a tisztítóüzem homlokzata a nagy ablaknyílásokkal, míg az alsó tömeg három raktárszintje lőrészzerű ablakokkal van tagolva, amelyek Rossi jóval későbbi modenai temetőjének a gondolatvilágát vetítik elénk.

47./ Pétfürdő, *Magyar építészet* 1955.

Az utóbbi tervezésében Lauber is részt vesz. Ennek legérdekesebb épülete a Gnädig Miklós szerkesztő szerint épülő ívtartós sóraktár, építész Horváth Gyula. A borsodi hőerőmű Mátrai-Gottwald Gyula és munkatársai műve, az inotai alumíniumkohó (1951–52) Szendrői, Lauber, Gnädig és Mátraiék együttes munkája, míg a gyöngyösi váltógyár (1953) Dávidházy Kálmán, Mátray Gyula, Pásztai Károly, Fekete Béla tervezte. Ezeknek az építésében az a helyszíni vasbeton-előgyártási rendszer alakul lépésről-lépésre (1951 és 1955 között), amely majd később, 1961-ben nyer nemzetközi elismerést, amikor az UIA, az Építészek Nemzetközi Szövetsége a Perret-díjat az Ipartervnek ítéli.⁴⁴

Emellett azonban létrehoz az Iparterv néhány olyan épületet is, amelyek a szerkezeti értékek mellett építészeti formálásmódjuk miatt érdemelnek figyelmet. A gyöngyösi ércelőkészítő-mű⁴⁵ Scultéty János terve (1952–53), a kaposvári fonoda, Kiss Ferenc és munkatársai, Böhönyey János, Berkényi Gusztáv munkája (1951–53), a zalaegerszegi ruhagyár, Kiss Ferenc műve (1953), majd Rácz György debreceni penicillingyára (1954) az ipari építészet felé forduló más irányultságú építészeti legjellegzetesebb ekkori feladatai.

Tabéry Iván Kardos halála után a MÉSZ második elnöke. A Mezőterv az Ő igazgatásával 1954-ig működött, ekkor egyesült az Ipartervvel. A volt ONCSA-házak tervezői jórészt itt dolgoztak: a tanyai iskolákat, gépállomásokat, baromfitelepeket és a dászentmiklósi állami gazdaság fehér, buzogányszerű víztornyát tervező, imént említett Rácz György, a juhohóly és istállóterveivel Kossuth-díjat kiérdemlő Farkasdi (Reichard) Zoltán, vagy Öry Lajos, a csipkésűti csikótelep tervezője, Antal Dezső, Novák Ede és Juhász Jenő, Szabó Árpád a szakterület legjelentősebb alkotói.

Juhász Jenő Ipartervben készített cukorrépa-magtár terve majd negyven évvel később válik igazán megbecsültté. 1954-ben kap Ybl Miklós-díjat az ipari építészet terén elért kimagasló eredményeiért, így a szolnoki répamagtár⁴⁶ terveierért, s egy olyan erőműért, aminek a helyszínét sem közlik a telep katonai titkossága miatt.

A kiállításon szereplő illetve publikált, de meg nem épített terv épp ezzel a sejtelmes, mégis tisztán fogalmazott, szinte már a popművészet egyszerűségével ható formavilágával válhatott a szimbolikus kifejezések példájává. E raktárforma törvényszerű tisztasága – a történeti ízek funkcionális logikus és populárisan egyszerű, tárgyilagos rendje – sajátosan kiérlelt. Juhász ezek az az eszközökkel a következő korszak megújuló formavilágát természetes eleganciával szolgálja.

A szocreál érdekes példája egy fiatal építész, Callmeyer Ferenc műve is. Pétfürdői lakóház-sora⁴⁷ terveiben úgy merít a népi hagyományból, hogy az utcaképpen egymást követő négy közel azonos ház egy elemét váltakoztatja. A nyeregtetős, oromzatos végfalon tornácos, tisztán formált házak közül a páratlanok tornáca oszlopos-gerendás, a párosaké szegmensívvel boltozott (1953–54). Ez már nem szocreál, sokkal inkább a két évtizeddel későbbi posztmodern törekvések előképe: a történeti elemek tartalmat gazdagító hatásának új építészeti elvekre történő ráépítése. Idézet, kissé ironikus idézet a 18. század száz polgári világ lakóházaiból, amely mégis utal az építészeti hagyományok megbecsülésére.

A Lakótervben Károlyi Antal, Zöldy Emil, Körner József a legismertebb szocreál mesterek, akik időnként a Közti babérjaira törnek. Ez az iroda azonban a hatvanas-hetvenes években Jurcsik Károly, Magyar Géza, Finta József, Virág Csaba műtermének a tevékenységével válik igazán jelentőssé építészetünkben.

A szakmai munkamegosztás alakulását és egyúttal a szakterületek tényleges fejlődését jellemzi a műemlékvédelmi tevékenység megerősödése, amely elsősorban a vári lakóházak, a polgárváros egy részének szakszerű helyreállításában jut kifejezésre. A Közti műtermében Metzner Lajos, Pázmány István, Borsos László, Hell Géza és a fiatal Dragonits Tamás tevékenykednek. Metzner a volt Elöljárósági palota, az Uri u. 9. és 35., Fortuna u. 9. számú lakóházak helyreállítását tervezi. Borsos László az Aranykéz u. 18., majd a volt Belügyminisztérium Országház utcai épületeinek és a Batthyány tér 4. alatti rokokó épületnek a helyreállítója. A fővárosi tervezőiroda, a Buváti mű-

emléki osztályán a rajz tehetségéről is ismert Pfannl Egon (1911–1973) és Pogány Frigyes dolgozik. Rados Jenő állítja helyre a vár lakónegyedének legnagyobb épületét, a volt Pénzügyminisztérium Szentháromság téri, Fellner Sándor által tervezett tömbjét. Részben az új építészet elveinek hatására, de a Mátyás-templom kiemelése érdekében is a tömegformát jelentősen leegyszerűsíti, visszafogva az épület nyugtalan architektúráját (1946–48).

Megindul a királyi vár helyreállítása is kormányzati negyed céljaira, e helyreállítást szolgálta az 1950-es Várpályázat. A helyreállítás régészeti kérdéseiben Gerevich Lászlóé, műemlék helyreállítási munkáiban az élményeztetés elveit valló Gerő Lászlóé a vezető szerep, míg az újjáépítés Janáky feladata. Az újjáépítési szándék azonban határozatlan, a döntések elhúzódnak, Janáky nagyvonalú terve az udvar fölé kerülő, s így tényleges szerepet kapó kupolára nem valósulhat meg, az eredeti helyén hagyott, de barokk jellegű kupolát majd a következő időszakban, új döntések alapján Hidasi Lajos építi fel. A vár újjáépítésénél azonban gyorsabb tempóban indul meg az ötvenes évek közepén az ország területén más műemlékek helyreállítása.⁴⁸

A Magyar Építőművészek Szövetsége 1954 tavaszi konferenciája és közgyűlése tulajdonképpen már lezárja az időszakot. A törekvések kudarca, a politika elbizonytalanodása, az építészek csalódása egyaránt nyilvánvalóvá válik. A konferencia sokat idézett határozata ugyan többek között csak azt mondja ki, hogy: „Az eredményekkel párhuzamosan helytelen irányok is felbukkanak. Ilyenek az archaizálás, eklektizálás, a történeti formáknak és kompozíciós módszereknek a tartalomtól független, sematikus alkalmazása”. Továbbá: „A hagyománybázis értelmezését az eddigieknél szélesebben kell felfogni” és „Nagyobb figyelemmel kell felmérni [...] szocialista társadalmunk új igényeit, [...] anyagi és szellemi követelményeit. [...] A szocialista építőművészet technikai alapja csak magasabb rendű építőipar lehet.”⁴⁹ Mindez a nyilvános megfogalmazás tényével elhúzza a szocreál korszak felett a lélekharangot.

A propaganda eszközeivel hangsúlyosan manipuláló korszakban jelentőssé válik a kiállítási építészet is, amelyen fiatal belsőépítészek és építészek kerülnek előtérbe. 1951-ben a Moszkvai Mezőgazdasági Kiállításon még Weichinger Károly Magyar pavilonjának pártázatos reneszánsz formavilága váltott ki érdeklődést. Az 1954. évi Mezőgazdasági Kiállításon Horticsek László (1923–) és Vass Antal (1917–1988) monumentális építészettörténeti elemekkel klasszicizáló, ideiglenes – helyenként naiv elemeivel mégis friss – kapuépítménye, főépülete és árkádos gépcsarnoka, illetve Callmeyer Ferenc népi építészeti eszközökkel formált Építésügyi pavilonja⁵⁰ arat sikert. Végül is kiállítási tárgygyá válik néhány készülő, de megvalósításra már kevés reményű terv is, mint például Gádoros Lajos és a fiatal belsőépítész, Németh István (1923–2007) műgonddal megfestett nézőteréről emlékezetes – örmény szocreál térkonceptió alapgondolatait tovább variáló – győri színházterve (1952).

A gazdaságosságra, technikai fejlesztésre, az építőipar átalakítására-korszerűsítésére, a típus-tervezés továbbfejlesztésére vonatkozó követelmények ekkor már fontosabbnak bizonyulnak, mint a voluntarista ráolvasás. Az 1954. évi konferencia után megnövekszik az Iparterv súlya, a középület építés, különösen a kulturális célú épületek már a gazdasági nehézségek következtében is háttérbe szorúlnak. A tervek – egyelőre még szemérmesen – megkísérlik leküzdeni a szocreál vonásokat. A historizálás túllépésére lehetőséget nyújt 1954-ben a Lakótervbe került Molnár Péter síofoki meteorológiai megfigyelőállomás építménye, amely ferde üvegezésű tornyával káprázatmentes rálátást biztosít a tóra. Így 1955-ben megépül a formavilágában technikai jellegű, földszintes részén azonban brazilos térrácsa és zsaluzásai révén a korábbi évekhez is kapcsolódó kis mű.⁵¹ Ennél jelentősebb alkalom volt egy nemzetközi feladat, külföldre tervezett munka. Ilyen a Lakótervhez érkező megbízás, az isztambuli szálló, a Hotel Kavala, amelynek teljesítésére két iroda ismert építészeit válogatják össze: Janáky Körnerrel, Molnár Péterrel, Zilahyval és Vass Antallal dolgozik együtt (1956). Az 1953–56 közötti élénk és sok résztvevőt vonzó szövetségi élet 1956. október 24-ére tervezett eseménye a szálló terveinek bemutatása lett volna sajátos meg-

48./ Műemlékek, Merényi 1970, 290–318. kép; *Magyar építészet* 1972, 245–279., a műemléki rész szerzője Merényi Ferenc.

49./ *A Magyar Építőművészek Szövetsége Konferenciája és Közgyűlése*, 1954.

50./ lásd 47. jegyzet, uo.; új közlés: Mezőgazdasági kiállítás főbejárat, *Modern és szocreál* 2006, 166–167.

51./ Pazár Béla, *Molnár Péter*, 6BT, Bp., 2004, 32–39.

52./ Illyés Gyula: *Egy mondat a zsarnokságról* 1950, Irodalmi Újság, 1956. nov. 2., Magyar Örökség-díj, 2006, újraközlés: *Az 1956-os forradalom 50. évfordulójára, a forradalom emlékére*. Jövendő Kiadó, Csóóri Sándor, Szigethy Gábor előszavával

újulási kísérletként. A valóságos megújulás lehetőségét azonban végül is történelmi események teremtették meg.

Mit nyújtott valójában a korszak az építészet számára? A szavak és tények ellentmondásának felerősödését a „forradalmi romantika” (ahogyan Lukács György nevezi a voluntarista ideológia kendőző szerepét), a pátosz nem volt képes elfedni. A termelés fokozásának követelése, az építészet művészet voltának vágy jellegű hangoztatása és a költségsökkentés, az igények megnyirbálásának létező valósága, a lakásépítés eszközeinek visszafogása olyan építészeti környezetet teremtett, amely az igény szolgáltatásban ugyan jórészt ellentmondásos (bár a „cs”-lakások tulajdonképpen csak mintegy két éven keresztül, 1954–55-ben épültek), városi környezetként azonban – ahogyan azt Weiner 1955 körül megfogalmazta – a létre jött eredmény végül is elfogadható téglaeépítészeti jelent. A tömeges falazási módszerekből fakadó, kiugrások nélküli síkfelületű homlokzatrendszer, ahol a funkcionalizmus elveivel ellentétbe kerülő, a maga lehetőségein belül mégis kiforró (a kamraablakot szellőzőráccsal pótló) egységes ritmusú azonos nyílásosztás helyenként francia ablakká, vagy esetleg az erkély újra visszatérő elemévé válik és a kevés húzott vakolatdísz, párkány vagy nyíláskeret olyan eszközrendszerrel egészíti ki a „bütüt”, vagyis végfalat nem mutató, keretes beépítéshez hasonló jellegű, helyenként mégis megnyitott lakótömbökből szőtt városrészeket, amely nyugodt, semleges hatásával a mindennapi életre alkalmassá teszi e városnegyedeket, mint életkeretet.

Nem vált e városépítés művészetté, de nem került olyan mértékben az ipari szempontok tükrözőjévé sem, mint a műszaki fejlesztés következő időszakaiban. Az egyedi építészet, a középület-építés és az ipari építészet viszont éppúgy, mint más korszakokban, nemcsak a társadalmi vonásokat, hanem építészeinek alkotókészségét, tehetségét és képességeit is tükrözte.

A szocreál szemléletet mint tervezői megközelítésmódot 1954 májusában a Magyar Építőművészek Szövetsége közgyűlésén Farkasdy Zoltán felszólalása elutasította. A dogmatizmus bálványát, a MÉMOSZ-székházzal szemben felállított Sztálin szobrot azonban ténylegesen csak 1956. október 23-a éjszakáján döntötte le a kirobbanó forradalom és szabadságharc, s így az előző korszak keményen elnyomó légkörét többé helyreállítani már nem lehetett. Az 1956-os forradalom elsöpörte a szocreált, és sem az évekig tartó konszolidáció, sem a későbbi Kádár-korszak nem mert arra vállalkozni, hogy a fizikai és szellemi kényszer olyan szintjét alkalmazza, mint az ötvenes évek diktatúrája. 1956-ban, a forradalom napjaiban vált ismertté Illyés Gyula, a költő még az ötvenes évek szélsőséges elnyomása elején írott, de eddig rejtegetett írása, az *Egy mondat a zsarnokságról*.⁵² E döbbenetes erővel ható szöveg kimondja a zsarnokság legnyomasztóbb tapasztalatait, köztük a represszióval járó, lelket romboló kiszolgáltatottságot:

„... hol zsarnokság van,
mindenki szem a láncban...”

A diktatúrák légkörét csak az értheti meg, aki élt bennük. Életről és halálról, ébrenlétről és álmokról, a mindennapi lét minden pillanatáról, vágyakról, formákról, szemléletről és ízlésről, a szellemi megnyilvánulás lehetőségeiről sokoldalú, totális represszió, míg a tervek világáról tervzsúrik és a vállalati hierarchia nyomása, vagy csak épp a hatalommal szembeni tehetetlenség gyötörő érzése döntött. A zsarnokság átfogó szövevénye, egyféle kényszerként működő absztrakció, láthatatlan erő hatott át minden elemet, részletet, megnyilvánulást, és határozott felettünk mindenben. Jelen van tehát, ma is ott lapul a kor emberi viszonyainak és atmoszférájának lerakódásaként a formákban és a köveken.

ALKOTÓK A DOGMATIZMUS IDEJÉN

Építészetünk e második periódusában – furcsa ellentmondása ez a kornak, bár a dogmatizmus lényegéből következik – az előző évekhez képest háttérbe szorultak a CIAM-csoport képviselői. A dogmatizmus számára nemcsak előző szerepük (a „kozopolita dekadens irány” képviselője), hanem még múltjuk is (az előző rendszerrel szemben folytatott másfél évtizedes küzdelmük) kényelmenten tehertétellé vált. Küldetéstudatuk megvallása, gondolkodásmódjuk öntudata – a dogmatizmus megítélése szerint önhittsége – irritálta a politika és kultúrpolitika irányítóit. A CIAM szociáldemokrata vonala egyébként is üldözendő ellenféllel vált, az új építészet melletti következetes kiállítás pedig egyedül Major Mátéra maradt, de még ő is rákényszerült a meghátrálásra. Az óvatossabb vagy megalkuvó CIAM-tagok mellett az építészeknek az a csoportja került szükségszerűen előtérbe, akik a harmincas-negyvenes években tehetségüket és munkaképességüket is bizonyítva a nagyobb közületi munkákon erejüket is kipróbálhatták. Egy részük nehezen jutott szóhoz a háborút követő első periódusban, többségük azonban – kvalitásuk diktálta ezt – az Új Építészet Körének is tagja, vagy – mint Janáky – Molnárnak, Fischernek, Breuernek régi barátja volt. Számukra azonban az új építészet CIAM-vonala nem eszmei elkötelezettséget, csak következetes és hozzájuk közelálló, bár bizonyos kritikával szemlélt álláspontot jelentett. Az Új Építészet Köre igazi egységet hívei között sem teremtett. Már itt jelen voltak a későbbi ellentábor képviselői is, és a többség közöttük helyezkedett el, véleményt alig nyilvánítva.

Az a következetes harc és az új építészet elveiről, a korszerűség követelményeiért való kiállítás, amely Major Máté (1904–1986) ezidőbeli szereplését jellemezte, emelte őt 1956 után egy bő évtizedre a modern szemlélet elismert képviselőjévé. Ez a szerep – és ez a kor ellentmondásosságára is jellemző – következetes és haladó volt, mégis, az adott pillanatban az új építészet korai elveinek sajátos és szükségszerű túlértékeléséből fakadt. Az a folyamat, amely a dogmatizmus nyomása idején Major Máté gondolkodásában végbement, 1957 után az építészet technikai és humánus-művészi oldalának szellemi egységben látásához vezetett. A dogmatizmus idején annak hamis érvrendszerével szemben a technikai oldal fejlődésének szükségességét kellett hangsúlyozni, az álművészet igényeivel szemben a modern szemlélet eredményeit képviselni. A dogmatizmus megrendülésekor, 1955-ben ő lesz a szövetség elnöke (1964-ig tölti be e funkciót), egyúttal évtizedeken át a Magyar Építőművészet szerkesztésének irányítója. Építészettörténeti-elméleti tevékenysége, az építészeti kultúra fejlődését segítő tudományszervező szerepe és irodalmi munkássága az 1956-ot követő évtizedben bontakozik ki.

Kardos György (1902–1953) történeti irányultságú, az új építészet elveivel sok vonásában ellentétes eszmei szerepét említettem. Kardosban is jelen volt azonban egy olyan erkölcsi töltésű hivatástudat, az építészet igaz szeretete, amely a konzervatív szemlélet szolgálatában önként vállalt feladat ellenére számára megbecsülést és természetes vezetői szerepkört biztosított. Ő, ha politikai vonatkozásban nem is, de az építészet nézőpontjából egyet tudott érteni a Kisrablósok értékrendjével, és a CIAM-doktrina volt az, amit liberális társadalmi nézetei ellenére tagadott. Emberi, nevelői, hivatásbeli tisztasága elvitathatatlan volt. Talán a számára legjobb pillanatban, pályája csúcspontján, alkotóereje teljében, a MÉSZ elnökeként, a javaslatára kilépett Építőipari Műszaki Egyetem rektoraként, építészképzéssel foglalkozó reformterveinek sűrűjében érte a halál. Történészként Genthon István, Dercsényi Dezső, Kampis Antal nemzedékéhez és baráti köréhez tartozott. Kora szerencsétlen viszonyain múlott, hogy történeti munkákat alig alkothatott, építészet szeretete, a barokk iránti vonzalma és rajztudása – s az általa készíttetett a Műegyetem II. emeleti folyosóit évtizedeken át díszítő, a Kárpát-medence magyar építészeti emlékeit bemutató, kitűnő grafikus által 1951–52-ben festett képtáblásor látványa – maradt meg emlékként tanítványaiban.⁵³

A dogmatizmus időszaka nem az elmélet művelőinek kibontakozását segítette, a korszak utólag dokumentálható írásos megnyilvánulásai zavaros érvrendszert és szemléletet tükröznek. Talán

53./ Kardos György életművének értékére utal egy Petróczy-interjú, *Jánossy György*, szerk. Ferkai András, 6BT, 2001, 21., 22. A szocreál körüli vitákban játszott szerepe miatt Kardos életművét később alig említették. Néhány nekrológ mellett az Irodalomban említett könyve, illetve *Építésztörténeti és építőművészeti tanulmányok* c. 1953-as kötete őrzi csak emlékét. Ez utóbbiban szerepel a nagy művek, kis mesterek – fordítva is igaz – gondolatsorban a római Corso teresedő ívében épített Peruzzi-mű, a Palazzo Massimi aszimmetrikus térrendszere, az enfilade-ot először alkalmazó, hajlított homlokzatú épülete. Előadásában, 1950-ben elemezte számunkra Kardos a kis palota történeti értékét, jelentőségét (A manierizmus e fontos emlékének ilyen szellemű leírását lásd Kardos tanítványa, B. Szűcs Margit *Reneszánsz* c. tankönyvében, Bp., 1985, 123–126.). Robert Venturi 1960-ban ismerte meg a római palotát, amit a *Complexity and Contradiction in Architecture* c. könyvében az eredeti gondolkodásmód egyik őspéldájaként mutat be (The Museum of Modern Art, New York, 1966). Kardos 1953. február 24-én esti előadása közben, a katedrán esett össze és hunyt el. A méltó megemlékezést is elfedte a Sztálin március 5-i halálát követő hosszú hivatalos gyász időszak nyomasztó légköre.

54./ Janáky István életművére lásd Ferkai András cikkét, a 3. fejezet 25. jegyzetét, Opeion, Közti, Bp., 1982. I. 1.; Major Máté, *Emlékezés egy építészre, Az építészeti új világa*, Bp., 1969, 380–400.

ez is oka annak, hogy az elméleti megnyilvánulásokat követő adminisztratív intézkedések sora a gyakorló építészeket hosszú időre mindenféle elmélet esküdt ellenségévé tette. Ez a sajátos ellenérzés a következő időszakban még a tervezésfejlesztés nélkülözhetetlen elméleti előkészítő munkáit is gátolta és visszafogta. A gyakorló építészet számára az időszak – művészeti követelményeinek hamis volta következtében – egyértelműen korlátozó volt. A kényszerpályákhoz alkalmazkodva, állandóan gyötrődve, a feladatból következő elvek, követelmények és a dogmatizmus elvei közötti ellentmondással küszködve kellett és lehetett csak alkotni. Cserében, ellenértékként azonban ott állt az építészet művészetként való megbecsülésének ígérete és lehetősége. Voltak, akiket ez az ígéret tévútra vezetett, de voltak olyan mesterei is a kornak, akik ilyen körülmények között is képesek voltak valós értéket létrehozni.

A kor legjelentősebb építészemélyiségeinek egyike kétségkívül Janáky István (1901–1966) volt.⁵⁴ Már a háború előtti és alatti években, a Palatinus strandfürdő (1937), majd a két Tűzörség, a Diószegi úti (ma Tas vezér utca, 1940) és a nyerstégla újpesti (Szent László tér, 1941), illetve az Anyag- és Árhivatal tervezőjeként (1942) kitűnik nemzedékéből. Építészeti kultúrája, érzéke, elemző készsége (jó íráskészséggel is rendelkezett) és sajátos gondolatisága a maga jelentőségében mégis az állami tervezés keretei között, a nagy irodák közösségi légkörében érvényesült. Az ÉTI, MATI, majd 1949. őszől a Közti tervezője, egy ideig a Közti főépítésze.

1948-ban kezdi a hódmezővásárhelyi kultúrház tervezését (Jánossy Györggyel), ezt a munkáját már az állami tervezésben fejezi be. Az 1949-ben megépülő kultúrotthon nagytermének redőnyszerű – kétségkívül kevésbé szerencsés - faburkolata a MÉMOSZ kongresszusi termének akusztikai célú, Aalto-féle faburkolatával együtt Kardos György 1951-es MÉSZ-kongresszusi beszédében a negatív példák egyike, mint ahogyan a kongresszus kiállításán szereplő miskolci harmadik tervváltozat „Terzia Roma” hangvétele is kemény kritikában részesül. A negyedik változat 1952-ben már egy konzultatív bizottság tanácsait is meghallgatva készül. A feladat kényszerpályáján az 1949-es korszerű kezdetektől jut el a Borbíró Virgil által schönbrunninak ítélt klasszicizmusig.

Közben, 1949-ben már elkészült a Farkasdy Zoltánnal tervezett Stoczek utcai műegyetemi épület, és 1950-ben a Veszprémi Vegyipari Egyetem első terve és épülete is Benedek Frigyes és Kiss László közreműködésével. A miskolci, a művek sorában már elemzett feladat mellett 1949-ben kezd a Közti Dísz téri Vár-műtermének vezetőjeként a budavári palotával foglalkozni. 1950-től folyik a helyreállítás Kotsis Iván és Gerő László közreműködésével. Az első, lapostetővel és négyszögű zömök toronnyal tervezett változatot a Várpályázat követi (1950). Itt Kotsis Iván kivételével minden terv kupolát javasol, így az 1951-es tervben Janáky is klasszicizáló kupolát tervez, de a homlokzati szárny helyett a mögötte fekvő Oroszlános udvar fölé.

A palota körüli huzavona a miskolci terveknel is nyomasztóbb. 1954-ben leállítják a helyreállítási tevékenységet, majd a tervezést is. 1956 után az államvezetés már nem tart igényt a palotára, az a kultúra céljait szolgálja majd. Végül a tervezés is átmegy Hidasi Lajos kezébe. E tíz év alatt öt tervváltozat készült, és gyakorlatilag semmi sem valósult meg. Az 1956-os év viszont új feladatot hoz Janáky számára: az isztambuli Kavala Szállót tervezi tervezőtársaival a Lakótervben. Már teljesen felszabadul a stíluskötöttségek és a műemléki helyreállítás történeti szorítása alól. 1957-ben egy másik ankarai feladattal, az Ishane Szállóval foglalkozik, munkatársai Jánossy, Mináry Olga és Zalaváry. E tervek sem valósulnak meg, mégis ez az 1948–58 közötti évtized életének legjelentősebb szakasza, ezért a következő éveket is itt érdemes végigkövetni.

Munkakedvét a kecskeméti Aranyhomok Szállóra vonatkozó 1957-es megbízás hozza vissza. Végül is e szerény és felszereltségében ma már szegényes főtéri szállóépület az, ahol évtizedes tervezői kudarcok után 1962-re városképet formáló mű valósul meg Janáky gondolataiból. A négyzetes arányú hálós osztás alföldies klasszicizáló nyugalma már az 1949-es Engels téri tervpályázat irodaház tervét is jellemezte. Itt most ez a fő motívum, amely az épületet karakteressé teszi. Az 1958-as tabáni toronyszálló terve is e következő periódushoz tartozik: ez és az Aranyhomok

21. Isztambuli szálloda terve, modellfotó, Janáky István és munkatársai, 1956. Opeion 82/1. 21. kép.

sajátos átkötő szerepet tölt be a két ellentétes szakasz között. A miskolci egyetem tervezése 1960 után újraeled, körülötte újra feszültségek támadnak. Az örökös terméketlen vajúdába belefáradt Janáky ekkor már nagyon nehezen tud a vállalati tervtermelés rendjéhez illeszkedni. A Nemzeti Színház 1965-ös pályázati munkájában kimerülve, az emiatt elkésett miskolci határidők fegyelmijével terhelten, az egyetemi könyvtár tervezését egy ellenterv szerzőjével szemben elvesztve 1966. január 13-án rajzasztalára borulva fejezi be életét. Halálával lezárult a harmincas években magán-építészként felívelő pályájú nagy generáció 1945 utáni tevékenysége.

A megvalósult művekből alig mérhető le Janáky pályájának értéke. Rendkívüli teherbírású, összefoglaló látásmódú, a magánépítészeti keretei között megszokott kötetlen munkastílust gyakorló építészeti utolsó képviselője volt, aki kvalitásai következtében a legnagyobb, jórésztükben mégis csak vágyként realizálódó feladatokat kapta, és épp ez törte ketté pályáját. Életműve tehetségéhez képest torzó maradt. Kis kecskeméti feladatai (a Vásárcsarnok, 1954, a műkerti étterem, 1964 és a fedett uszoda, 1968), vagy a Frankel Leó utcai lakóház (munkatársai Mináry Olga, Perczel Dénes, 1959) alig mutatják jelentőségét. Tervpályázatai, a Blaha Lujza téri metróállomás (1953, Jánossy, Farkasdy, Zalaváry közreműködésével), az Óbuda rendezési pályázatán felvetett toronyházak eszméje (1957, Jánossy Györggyel), a mauthauseni emlékmű Makrisszal együtt készített pályázata, majd a megvalósított mű (1960), vagy a Szent György tér rendezésére vonatkozó (1962) és a fiaival készített Nemzeti Színház-tervpályázat (1965) is csak képességeinek egy-egy oldalát mutatják.

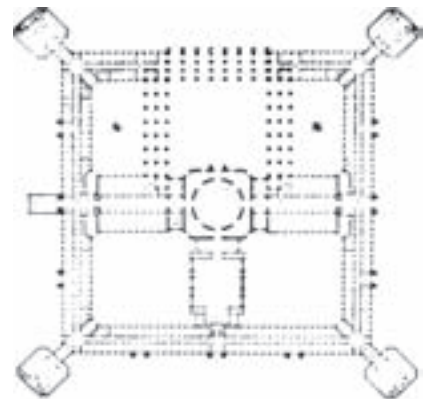
Társművészekkel kibontakozó együttműködésének tapasztalatai, képzőművészeti érzékenysége, építészeti ítélőképessége, arányérzéke és az az alkotói légkör, amit teremteni tudott, a töprengő, újra és újrakezdő, az eredményekben meg nem nyugvó, magával elégedetlen alkotó légköre személyes hatásként érvényesült szellemi műveben, a Mesteriskolában. Ennek egyik alapítója, 1953–55 közötti első ciklusának, majd a második ciklus 1956 utáni szakaszának igazgatója, és tovább is mestere, vezető építésze volt. Hatása így nemcsak jelentős alkotókká nevelt munkatársai – Farkasdy, Jánossy, Zalaváry – révén, hanem a Mesteriskola egész tevékenységében hosszú ideig hat és jelen van építészettünkben.

A másik kiemelkedő képességű mester, Rimanóczy Gyula⁵⁵ (1903–1958) Janákytól teljesen eltérő személyiség volt. Amíg Janáky a kapcsolatteremtő képesség, szavakban is sziporkáznai tudás virtuóza, a jómódú építészcsaládból származó Rimanóczy hűvösebb alkat, a távolságtartás híve. Karakterét is terveinek tühegyez, kemény ceruzával való gondos kidolgozottsága, az önmagával szembeni igényesség jellemezte. Társadalmi, politikai életútja ellentmondásosabb, mint Janákyé. Klasszicizáló-romantikus korszerűsége éppúgy távol állott a CIAM által képviselt új építészettől, mint személyisége, vagy feladatköre. A pasaréti templom és rendház (1933) és az itt épített autóbusz végállomás (1937) emelte a jelentős építészek közé, majd következtek a pályázatokon nyert középület-megbízások. Korábbi művei a Mester utcai rendelő (1936), a Dob utcai Erzsébet Telefonközpont és Postaigazgatóság (1937), de ő építette (Gerlóczy Gedeon és a szerkesztőtervezők, Müller Miksa, Simkovits Lajos és Tóth Imre közreműködésével) a Nemzeti Sportszarnok (Kiscsarnok, 1939–41) épületét is.

Irodája kis létszámú, de kitűnően szervezett, s olyan fiatal építészek dolgoznak ott, mint Ivánka András, Németh Pál, Legány Zoltán, Bene Gábor, vagy a háború utáni években sokat szereplő Paulovits László s a kitűnő építőmester-konstruktőr, az irodavezető Laufer János. Egy rövid évtized alatt a kis és nagy épületek egész sorát valósította meg, egyike a legtermékenyebb építészeknek. Ő is kedvelte a társművészetet, kapcsolatköre, feladatai és világnézete egyaránt a Római iskola követőivel rokonították. A Kisrablói Társaságon belül reá hatott a legjobban Padányi Gulyás Jenő a népi építészettől kiinduló, a korszerűséget nemzeti jegyekkel programszerűen ötvözni kívánó törekvése, pedig műveiben tipikusan a nagyváros építésze. Formakézsége, szerkeszteni tudása, poeta doctus volta könnyen elragadta. Két kézzel ontotta a formai változatokat, s ez műveit – talán az eszmei bezárkózás következtében is – időnként elmerévitette. E sajátos ellentmondások ellenére

55./ Rimanóczy Gyula életművét lásd. 3. fejezet 25. jegyzeténél, Opeion, Közti, Bp., 1982. I., 2., újraközlés: MÉ 1984/3.; Rimanóczy, Weichinger, 1994, 1–261., OMvH kiadvány; *Építészeti és tervezési Magyarországon* 1996, 40. (6.56 kép), 41. (6.68), 42 (6.128), 43. (6.97), 75. (6.164), 99. (5.7.22), 171. (6.30, 6.22), 172. (6.37), 181. (6.120).

22. Gödöllő, Agrártudományi Egyetem, tanügyi épület, földszinti alaprajz. Rimanóczy Gyula, 1953. *Építészeti és tervezési Magyarországon*, 1996. 43. o.

56./ Máté Pál, *Dávid Károly*. Mai magyar művészet, Képzőművészeti, Bp., 1974. ÚÉ 1947/9.; *Modern és szocreál* 2006, 19–34.

művei egyéni karakterűek, és e karakterformáló készség jellemezte háború utáni tevékenységét is: ez emelte a mesterek között is vezető helyre.

A háború után előbb magánirodájában működött, majd 1948-ban már az ÉTI, majd az ITI (Ipari Tervező Intézet) tagja, később a Könnyűipari Épülettervező Iroda építésze. Bányászfürdők sorát (Lyukó, Tatabánya, Nagybátony, Petőfibánya, valamennyi 1949-ben), majd a gödöllői árammérő-gyár és a nyíregyházi dohányfermentáló épületét tervezi (1949). Vájáriskolát tervez Ajka-Csinger-völgyben (1949), iparostanuló iskolát Győrben (1950). 1950. ősztől a Közti műteremvezetője lesz, ezt követően alakul ki a Közti műtermei közötti versengés. Janáky, Rimanóczy, Gádoros, Németh Pál, később Farkasdy, majd Jánossy műtermei sajátos arculatot nyernek. Rimanóczy munkatársai Kleineisel János, Vas Zoltán; Gádoros műtermében dolgozik Szrogh György, Pintér Béla, Molnár Péter, Kondorai Gyula; Németh Pálnál Oltai Pál, Fodor László; Farkasdy műtermében Kürthy László, Ulrich Ferenc, Vass Antal, Mináry Olga, Mészáros Géza, de ide kapcsolódik Ivánka András is.

Rimanóczy Janákytól veszi át a Veszprémi Vegyipari Egyetem és a már említett műegyetemi új épületek tervezését. A Műegyetem Dunára néző R épülete (terv 1951, építése 1953–55) a kor legnagyobb budapesti középülete. A koncepció azonban már a dogmatizmus idején születik. Az 1951-ben kezdett, Kleineisel-féle T és H épületet menetközben öltöztetik fel kőpárkányokkal, balluszterekkel. Az együttes eredeti példaképe még az aarhusi egyetem hagyománykövető, anyagot tisztelő modernsége.

A tervezés során Rimanóczy az Adam fivérek szűkszavú klasszicizálásában találja meg az előképet, a fehér épületek helyett azonban nyerstégla homlokzatot tervez. Csak a bejárati részt hangsúlyozza, de itt a kétszintes belső teret is nagy figyelemmel alakítja. A tervek legszebb része az aulák díszudvar lett volna, ahol már a veszprémi tanulságokat is felhasználja. Rimanóczy e korban nem áll egyedül sérelmével: tervének legszebb része kivitelezetlen marad, és a későbbi, mások által történt továbbépítés során a csonka épülethez történő illeszkedésre alig fordítanak gondot.

A Gödöllői Agrártudományi Egyetem 1953-ban készült terve még rosszabbul jár, itt csak a tanári lakások valósulnak meg. Szolnoki irodaháza (1953) kevésbé jelentős alkotás. 1952 után részt vesz egy sor pályázaton és 1953-tól a Mesteriskola munkájában is: a Népstadion öltözőépülete és a metró Deák téri állomása (1952 és 1953, mindkettő Kleineissellel és Vas Zoltánnal), a XIII. kerületi rendelő terve (1955) több más pályázat mellett jelentős tervei. 1958-ban két fiával együtt nyolc pályázaton szerepel, szinte átadja nekik a szellemi stafétabotot. Két évvel élte túl a szocreált, három évvel Kossuth-díját.

E generáció harmadik tagja, Dávid Károly⁵⁶ (1903–1973) Rimanóczy előtt egy évvel már megkapta a Kossuth-díjat az előregyártott szerkezet konstruktőrével, Gilyén Jenővel (1918–) együtt a Népstadion tervezésének irányításáért. Dávid a jelentős mesterek egyikeként lépett 1948 elején az állami tervezésbe, és műterme, a Dávid-Juhász-Kiss műterem a Janákyé mellett a kor egyik leg-

23. Gödöllő, Agrártudományi Egyetem, tanügyi épület, homlokzat. Rimanóczy Gyula, 1953. uo., 43. o.

24. Gödöllő, Agrártudományi Egyetem, tanügyi épület, udvari homlokzatrészlet, Rimanóczy Gyula, 1953. uo., 96. o.

jobb szellemi műhelyének bizonyult. A tanulmányúton és jórészt Le Corbusier irodájában töltött évek (1931–32), a gellérthegyi, a CIAM-művekkel együtt publikált Somlói úti, a háború alatt megsemmisült családi háza (1934) és sikeres, pályázati tevékenysége alapozták meg hírnevét. 1934–45 között húsz hazai és nemzetközi pályázaton nyert különböző feladatokban díjat és megvételt, közöttük tíz első és második díjat. A háború alatt és után építette meg a Ferihegyi repülőtér épületét; a nagyobb megbízások miatt fejlesztette irodáját. Az Új Építészet Körében őt is ott találjuk.

Már ekkor felmerül a stadion gondolata is, melynek tervezését 1948 tavaszán kezdi. Az első szimmetrikus metszetű tervet Dávid, Juhász Jenő és Kiss Ferenc jegyzi, majd ezt egy patkó alakú követi. Janáky, Rimanóczy és Jánossy készít ellentervet, majd 1949-ben Dávid és Janáky közös tervet készít. 1951-re alakul ki a végleges terv, eleinte hetvenezres, majd százezer személy befogadására alkalmas programmal, ebben már Fecskés Tibor, Harmos Zoltán, Borosnyai Pál a szerzőtársak. A százezer nézőre tervezett stadiont azonban építés közben anyagi okokból 70 ezer főre, majd az ülőhelyek szűkítésével végül is 78 ezer néző befogadására kell áttervezni. Dávidék még reménykednek, hogy a stadiont egyszer az eredeti terv szerint fejezik be (a pilonok alapjai már a teljes ív mentén elkészültek), a mű azonban végül is torzó marad. Nem épül ki a ferde helyzetű tál, a vasbeton szerkezetű felépítmény a teljes szélesség fele előtt megszakad.

A stadion e befejezetlenség és a stílusváltozás ellenére – hisz e periódusban születnek a homlokzatrácsok és a szocreálos elemek, például az öltözőépület, dór oszlopos kapuzatával és belső tereivel, amelyeknek belső építészte Németh István volt – jó forgalmi rendszere, és bár megtört, mégis érvényesülő nagyvonalú formarendje következtében a korszak egyik főműve, harminc év múlva üresen tátongó lelátóival a kor törekvéseinek szimbóluma is. Ilyen múltó szimbólumnak bizonyult azonban maga a szocreál rövidítés is: egyre kopott a kifejezés, és sokan e hangzása miatt is pejoratívvá vált rövidítéssel szocreálként kezdték emlegetni a korszakot.

Dávid még jó tíz évig tevékeny, mégsem alkot több hasonló színvonalú művet. Tízegynéhány középületéből a MOM-kultúrházat (1954) és a szentesi Tisztasági és Termálfürdőt (1958) kell megemlíteni a szocreállal történő küzdelme jellemző példáiként. Épületeinek sajátos testessége, nehézsége ívtartóval szerkesztett sporttereinél, például a szegedi sportcsarnok hetvenes évek közepén megvalósuló nagyterében feloldódik. Tektonikus érzéke viszi a szobrászathoz közel, emlékművek egész sorában alkotótársaként dolgozik. Az építészet iránti alázata, szerénysége, hivatás-szeretete avatta a társas alkotómunkában megbecsült mesterré.

Németh Pál (1913–1959) a mesterek sorában a legfiatalabb, de az előbbieknél tehetségben nem kevésbé jelentős alkotó.⁵⁷ A háború alatti és utáni pályázata, az első periódusban született lakóháztervei, illetve lakóházai és a kőbányai Egészségház körüli viták emelték az elismert mesterek sorába. Mint a Közti műteremvezetője székházakat, irodaházakat, iskolákat tervez. Nyírin kívül talán ő győtrődik a legtöbbet a szemlélete és az új követelmények közötti ellentmondással, hiszen a tehetsége révén elnyert nagy feladatokat meg akarja valósítani, építészeti igényességben viszont nem alkuszik: a korszerű építészet vívmányait (a funkcionális alakítás, alaprajz-szervezés kötetlenségét) épületeiben meg akarja őrizni. A salgótarjáni Megyei Tanács Székháza tervét (1951) a kongresszus kiállításán is bemutatják. A felvidéki pártázatos reneszánsz emléket idéző attika párkány, a pillérgerendás bejárati nagy motívum, vagy a nagyterem lesarkítása azonban nem elégíti ki a bírálókat, mert maga a funkcionálisan tagolt tömegformálás és a négyzetes nyílásrendszer elüt a konzervatív követelményektől.

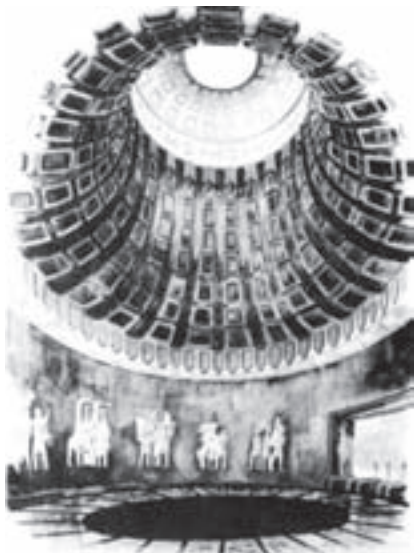
A Kohó- és Gépipari Tervezőiroda Vármező sarkán épített tömbjénél (1953–54) még több a megalkuvás. A konzultációra felkért vendég, a Szovjet Építőművészek Szövetsége alelnöke, az orosz konstruktivizmus idején fivéréivel vízerőmű építő G. M. Orlov tanácsai alapján változtatnia kell az épülő ház részletein – bár talán az is az elismerés valamilyen formája, hogy az ő tervezői tevékenységére irányítják a legerőteljesebb kritikát. Néhány jelentős katonai célú középületet is tervez, gyorsan változó formálásmóddal. Erőteljes tömegjáték jellemzi eredeti ízü épületeit, amelyek

57./ lásd a 23., 24., jegyzetet és a 4. fejezet 36., jegyzetét; *Építészet és tervezés Magyarországon* 1992, 31., 39. (Ábrafüzet: 73. Épüleletterv), 92. (Műjegyzék. 83. ÁvH Konyha), 93. (M.j. 84/1., 84/2., 85/2., 85/3.); 94. (M.j. 86/1., 86/3.).

58./ *Építészet és tervezés Magyarországon* 1996, 13. (6.104 kép), 80. (6.101), 108. (6.110); *Magyar építészet 1945–1955*, 1955, Lőrinczi 2003. 53., 63., *Építészet és tervezés Magyarországon* 12. (Áf. 46.), 26. (Áf. 68.), 29., 37.

59./ MÉ 1956-os évváró szám, 8. iroda, 277–278., az elutasított Marx téri pályázatról Preisich Gábor cikke 1956/3., 9.

25. FAV pályázat, Keleti pályaudvar, a földalatti csarnok tere, Ivánka András, 1953. Építészet és tervezés, 1992, 26. o.

Ragnar Östberg, Ivar Tengbom és Asplund északi romantikus klasszicizálásával mutatnak összhangot. Tatabányán a harcokszó tiszti iskola homlokzatán az elnyújtott épülettömegbe metsző centrális motívum, a hengertest és hasábforma egymásba hatása (1951–52), az oroszlanói Vájar-tanuló Iskola (1952–54) épületén (munkatársa ezeknél Táló Gyula; mindkettő a kor legízesebben formált épületei közé tartozik) az épülettömeg klasszicizálóan romantikus árkados, íves, ablakos, attikás feloldása azt a gondolkört idézi, amit a hetvenes években a racionalisták, így Aldo Rossi képviselnek sikeresen az európai posztmodern építészetben hasonló színvonalon. Németh Pál építész pályája 1956-ban megszakad, a továbbiakban Svájcba települt barátja, Wanner János irodájában Wanner házainak részletterveit készíti.

Hasonlóan megtört az életpályája – bár nem távozott külföldre – a Rimanóczy-irodából induló másik nagy tehetségű kortársának, Ivánka Andrásnak⁵⁸ (1911–2000) is. Ő is a háború éveiben érte el különböző pályázatokon első sikereit. Ott találjuk a CIAM-csoportban, és 1945-ben a Kisgazda Párt tagjaként az elsők között szervezi a Magyar Mérnökök és Technikusok Szabad Szakszervezete Építés, majd Tervező Szakosztályát. Alkotóvággyal, lendülettel teli személyiség, akit Németh Pál kötött nyugalomával szemben mozgalmas dinamika, a változtatás, újat akarás állandó igénye jellemez. A Szent László Járványkórház pályázatának nyerteseként lép tervezőirodába, és Wágner Lászlóval tervezi a kórházfejlesztést. Az 1948. nyári nagy pályázaton Ivánka és Wágner mellett Hübner Tibor, Detre Pál, Schall József és Takács Miklós közös irodája, illetve Tarján László szerepeltek sikerrel. A megvett pályázatok készítői között itt szerepelnek először közös munkával Jánossy György és Farkasdy Zoltán is. A kétszáz ágyas betegszárny csak később épül meg.

Ivánka korai munkája egy emeletráépítés az ELTE Természettudományi Kara egyik Esterházy utcai historizáló téglaépületére, ahol a reneszánsz főpárkány felett kőoszlopok mögé kerül a ráépített emelet üveghomlokzata, megelőzve Lauber HM-irodaháza keleti homlokzatának hasonló formaelemeit. Ezt követi a dunaujvárosi rendelőintézet, majd a komlói tanácsház és posta épülete. Néhány érdekes pályázati terv (például a metró Baross téri pályázatának hiperbolikus paraboloid fedésű kupolateret, 1953) jelzi Ivánka kifogyhatatlan fantáziáját, majd a salgótarjáni művelődési ház tervezése foglalkoztatja (1953–54). Ez a soha meg nem valósult, csak temperával megfestett homlokzatképein megjelenő mű a szocreál talán legérdekesebb, különös alkotása volt. Részbe annak az ekkor virágzó illúzióvilágnak, amelyben építészeink – egyre jobban érzékelve a valóságos építés elbizonytalanodását – már csak kitűnően megfestett temperaképek formájában élhették ki alkotóvágyukat.

Ivánka rendkívül érdekes Marx téri pályázati terve (1956) már véget vet a korszaknak. A meg nem vett, és élesen kritizált, de leközlött terv ott folytatja a korszerű építészet útját, ahol az a László-kórháznál megszakadt. A későbbiekben már nem bontakozhatott ki, a MÉSZ 1956-os közgyűlésén elnöklő visszafogott szereplését is megtorolták, a Köztiből elbocsátva, alig épített. Jóval később, a Győr-Sopron Megyei Tanács Tervező Vállalat keretében valósul meg egy kisebb, mégis nagyvonalú műve 1969-ben, a Megyei Kórház étterme és könyvtára Győrben, amelynek értékeit és jelentőségét a közelmúltban a fiatal építésznemzedék is felismerte.

A szocreál időszak utolsó kiállításán, 1956 közepén az Iparterv 8. irodájának, a mezőgazdasági irodának a munkáit bemutató kiállítás helyszínén vitáján Ivánka így fogalmazott: „A háború utolsó nyolc évében Magyarországon a haladó építészetnek nem kedvezett a szerencse, de elfojtott és lappangó irányzat volt, amely 1948–49-ben a zártságból kilépett, szinte kirobbant, talán túlbúrjázott. Ha akkor megértően csak nyesték volna, művelték volna, a szellemi igényeket magasabbra helyezték volna, akkor ez a kiállítás most a jövőt jelentené, nem pedig egy lezárt fejezetet. Mi maradt hátra? Ez a kiállítás jól dokumentálja: kiváló felkészültségű építészek művészi igénnyel, a hazai múlt romantikus hagyományába temetkezve egy lezárt kor romantikus művirágait művelték.”⁵⁹ A kiállításon Szabó Árpád, Novák Ede, Csaba László, Scultéty János, Rácz György, Callmeyer Ferenc, Névery Tibor, Payr Egon, Cs. Juhász Sára és mások mutatták be a Tabéry Iván vezetésével álló irodában tervezett munkáikat.

A nagy érdeklődéssel fogadott kiállítás valóban az időszak értékeinek egyik összefoglalása volt. Érzékeltette azt is, mi volt a szellemi fedezete annak, hogy Kardos György halála után Tabéry Iván emelkedhetett a szövetség elnöki székébe. Ivánka éles szeme veszi észre, hogy: „Jelen esetben a szervezeti egység és az egységet képviselő építészek és az iroda vezetője a baráti kapcsolatokon kívül szellemi közösségben is élnek, és ez ad a kiállításnak építészeti karaktert. Ez a jelenség azonban szinte egyedülálló és véleményem szerint alkalomszerű is.” A tervezővállalatok hét-nyolc éves fennállása idején már lemérhető volt a karaktert biztosító remélt szellemi közösségek hiánya, illetve kivételes volta.

A Mesteriskola megalakítása e mások által is érzett, csak nem ilyen világosan megfogalmazott hiányérzetből fakadt. A MÉSZ Elnöksége javaslatára (ennek Kardos György mellett Benkhard Ágost, Gádoros Lajos, Janáky István, Major Máté, Perényi Imre, Tabéry Iván, Weichinger Károly, Weiner Tibor voltak a kongresszus után megválasztott első tagjai; ezen belül az építészképzés és oktatás figyelemmel kísérésének feladatát Janáky látta el) 1953. április elsején kezdte meg működését a MÉSZ Mesteriskolája I. ciklusa. A Mesteriskola Tanácsának vezetője Janáky István, az elméleti oktatás felelőse ifj. Csemegi József, a gyakorlati oktatásé Rimanóczy Gyula volt.

Az első ciklusban meghívott huszonhárom fiatalabb építész kitűnő érzékkel választották ki. Nagy többségük a későbbi időszak meghatározó egyéniségévé vált. 1956 után távozó kettő akadt, ugyanannak a dogmatikus mesternek neveltjei, Kiss Zoltán és Dániel Péter – ez utóbbi a dogmatizmus ifjú vezéralakja. A harmadik, Kleineisel János később ment el Svédországba. A hét kijelölt mester építészetünk első sorát képviselte, talán ezért is csak ritkán, egy-egy kívül rekedt részéről érte támadás a válogatást. Könnyebb volt viszont a mesterekkel és a résztvevőkkel szemben táplált féltékenységből elhíresztelni az arisztokratizmus vádját. Az első ciklus mindenesetre belső lendülettel és nagy hatással működött. Nyilvánvaló szerepe és érdeme volt ebben Janákyknak, de a többieknek, így Weiner Tibornak is.

Az első ciklusban három-négy építész tartozott egy mesterhez. A műtermi élet belső atmoszférája és a közösségi együttlét tágabb horizontja, vitái, kirándulásai, vagy épp grafikai stúdiumai sokoldalúan formálták a résztvevőket életüknek ebben a meghatározó és oly ellentmondásos korszakában.

Janáky környezetében Callmeyer Ferenc, Mikolás Tibor és Molnár Péter dolgoztak (nem véletlen, hogy az 1955-ös kiállítás után az ő tervüket érte Janákyknak címzett támadás). A Janáky személyéből áradó hatás és saját tehetségük révén is ez volt az egyik legsikeresebb csoport.⁶⁰ Molnárt 1954-ben áthelyezték a Lakótervbe, Károlyi Antal műtermébe, a síófoki meteorológiai állomást már ott tervezi. Mesteriskolásként hármasban ugyanakkor egy szállodával foglalkoznak.

Rimanóczy Gyulához Dénesi Ödön, Kleineisel János, Cs. Juhász Sára, Vass Antal tartozott. Gádoros Lajoshoz Beszédes Kornél, Tillai Ernő és Zalaváry Lajos. Nyíri István „növendéke” Balogh István, Farkas Ipoly, Majsa László volt, míg Weichinger Károlynál, akinek egyetemi állása mellett a Lakótervben volt műterme, Bene László, Csaba László és volt belsőépítész tanítványai (hiszen Weichinger 1945 előtt az Iparművészeti Iskolában oktatott), Hornicsek László és Németh István dolgoztak. Károlyi Antal volt a mestere Dániel Péternek, Kiss Zoltánnak, Medvedt Lászlónak és Scultéty Jánosnak. Mesteriskolás volt még Boross Zoltán és Weiner Tibor mint mester mellett Jánossy György is. Farkasdy ekkor már önálló műteremvezető volt, mesternek még fiatal, résztvevőnek „öreg”.

A Mesteriskola nagy kiállítása, amelyről a Magyar Építőművészet 1955. 1–2. száma beszámol, fontos szakmai esemény. Szípköznek az ötletek, ütköznek az álláspontok, szellemes könnyedség adja az alaphangot, mintha mindez nem a dogmatizmus időszakában történe. Ekkor az 1954. évi konferencia után vagyunk, ahol az archaizálás, eklektizálás, a történelmi formáknak és kompozíciós módszereknek a tartalomtól független, sematikus alkalmazása már alapos kritikát kapott. A feladatok többnyire tartalmilag is érdekesekek: Tillai szabadtéri mozi- és színházépítménye, Scul-

61./ lásd az 54. jegyzetet. Weichinger 1–121., *Építészet és tervezés Magyarországon 1992*, 44. (6. 58. kép), 45. (1. 13.) 5), *Építészet és tervezés Magyarországon 1996*, fedlap, 27., 28., 37., 40., 66., 67., 68.

téty balatonparti gyermektábor, Cs. Juhász Sára ravatalozója, Vass Antal temperával festett lapokon bemutatott szobrász művésztelepe, Kiss Zoltán ajkai játszóparkja már témájuknál fogva is újdonságot jelentettek. Újdonság volt azonban Jánossy György lakásépítési tanulmánya is, amelyet a Magyar Építőművészetben az Országos Építésügyi Hivatal egy munkatársa rövidesen megtámasztott. Ekkor már – Jánossy munkáját értve és védve – a dogmatizmus elméleti vezéralakjának, a Magyar Építőművészet fő- és felelős szerkesztőjének, Weiner Tibornak is rá kell döbennie a kor lényegére: „A rólunk nélkülünk kialakított vélemények, [...] de még a jó szándékból fakadó türelmetlenség sem folyóiratunk, sem építészetünk ügyét nem viszi előre.”

A második ciklus 1956 elején már átszervezett formában indul: Weiner Tibor a ciklus vezetője, Perényi Imre, Weiner, Preisich Gábor a mesterei. Bár tehetségeknek itt sincs híja, kevésbé színes a társaság. A fiatalabbak, az 1950–54 között oklevelet szerző építészmérnökök vesznek részt a munkában. Arnóth Lajos, Bajnay László, Biczó Katalin, Gulyás Zoltán, Hofer Miklós, Mináry Olga, Polonyi Károly és mások e ciklus hallgatói, akik – ahogyan e ciklus tanulmányi vezetője, Granasztói Pál írja róluk – már egészen más kérdések iránt érdeklődnek, sokkal gyakorlatiasabbak és visszafogottabbak. Közösségük majd 1957-től élénkül meg, amikor Janáky veszi át a ciklus vezetését, és Szendrői Jenő, rövid időre Németh Pál – Gádos és Weichinger mellett – a mesterek szerepét. Németh Pál rövidesen távozik, Arnóth, Gulyás és Polonyi mestere Szendrői Jenő lesz, így Molnár is átmegy az Ipartervbe. Az újjászervezett munkával, az Ipartervben (a Köztiből ide tevődik át a súlypont) és máshol elért eredményekkel majd a következő korszak kapcsán kell foglalkoznunk.

A Mesteriskolán kívül maradt néhány jelentős tehetségű fiatal építész, többnyire olyanok, akik műegyetemi oktatói munkakörük miatt, vagy más okból maradtak ki az első ciklusból, tehetségüket elsősorban csak különböző pályázatokon bizonyíthatták. Fecskés Tibor, Halász Imre, Cleve Ervin, Vági Oszkár, Salamon István, Geszti Katalin és mások talán ezért is kerültek a magyar építészet veszteséglistájára 1956 után.

A Mesteriskola első ciklusa (és egyúttal a szocreál időszaka) jelentős szakasz Weichinger Károly⁶¹ (1893–1982) életútjában is. Az Iparművészeti Iskola tanárát 1945-ben nevezték ki a Műegyetemre, s ekkor lesz a 2. számú Középülettervezési Tanszék egyre nagyobb szerepet játszó vezetője. Régebbi sikeres munkái a pécsi pálos templom (1937), a Hübner Tiborral tervezett Szilágyi Erzsébet Leánygimnázium (1935–37) és a New York-i világiállítás magyar pavilonja (1939). A Városháza 1940-es tervpályázatának nyertese ekkor már teljesen beérett, kissé romantikus hajlamú építész. Most mintha az ő pillanata érkezett volna el: a moszkvai kiállítás a Városházához hasonló karakterrel tervezett magyar pavilonja a hatalom által – Kossuth-díj formájában – elismerést nyer (1954). Az Építőipari Műszaki Egyetem pályázatára benyújtott nyertes terve (Rados Jenővel készíti, 1954-ben) és előtte már a Várpályázat (1950) is újabb sikert jelent számára. Tervező építészként a Lakóterv típuserveinek homlokzatait csiszolja. Olyan műveletsorba kényszerül így bele, amely már távolról sem saját gondolatvilágából, építész elveiből fakad. Ez a „tervkorrekció” épp oly ellentmondásokat rejt, mint a tervbírálati tevékenység.

A bíráló bizottságok működésében – a dogmatizmus lényegéből fakad ez – merevek a formák, szigorúak az ítéletek. Farkasdy szavaival „lassan katekizmuszerű tilalomlista alakul ki, tilos a бүтү, tabu az udvar, бүн a feszton, kihágás a keret nélküli ablak, a kerek lépcső, vétek, ha valami nem szimmetrikus”. A reflexek eredménye szükségszerű, de a tervbíráló sem tehet mást: Weichinger a tervbírálatokon is tanári hévvel és biztonsággal ítélkezik. Húsz év építészhallgatóságának a nevelője volt csak a műegyetemi korszaka alatt, becsült és kedvelt mester, olyan, akitől valóban a szakma mesterségbeli lényegét lehetett megtanulni, a formálás biztonságát elveszni. Ez az ítélkező szerep azonban nemcsak az ő esetében, hanem az Építészeti Tanács valamennyi bíráló tagjával szemben rövidesen ellenérzéseket kelt. Népszerűsége így épp akkor csökken, amikor a hivatalos megbecsülés a legmagasabb. Weichinger tehetségét, nagyvonalúságát, építészeti érzékét mi sem

bizonyítja jobban, mint az, hogy később a szakma közmegebecsülését (az 1957-es Vigadó-pályázaton két tervvel is sikeres) további évtizedes oktató munkája révén ismét visszaszerzi.

A dogmatizmus időszakában betöltött ellentmondásos szerepe ellenére hasonló történt a szakma ekkori másik nagy öregével, Weiner Tiborral⁶² (1906–1965) is. Weiner, Dunaújváros építője a kommunista mozgalom és a dessau-i Bauhaus szellemében nevelkedett. Polgári származásából következően azonban kétely élt lelkében még saját meggyőződésével kapcsolatban is.

A harmincas években Ernst May követőjeként szovjet tervezőintézetekben és az egyetemi oktatásban is dolgozik, de idejében távozik is Chilébe a második világháború idején, önálló irodája van és tanít is. Hazatérve természetesnek érzi, hogy nem lehetnek fenntartásai, legyőzve önmagát, megkísérli, hogy a dogmatizmus által hirdetett gondolatvilágot hűen és mélyen értelmezve képviselje. Állandó emésztő harcot vív önmagával is a fogalmak értelmezéséért. Jó ideig nem veszi észre a valóságos űrt meggyőződése és a tények között. Így vállalja a dogmatizmus szószólójának szerepét, kézbe véve a Magyar Építőművészet szerkesztését is. Jelentős szerepet tölt be a tervbírálatokban, a szövetségi életben, a Mesteriskolában, sőt, az egyetemen is: Major Máté helyett ő oktatja a *Bevezetés az építészetbe* című esztétikai jellegű tárgyat. Egyre több ellentmondás halmozódik körülötte; érzékelné kezdi, hogy az építészetben jó szándéka ellenére rossz ügy szolgálatába szegődött. Van lelki ereje a mérlegkészítésre és a visszavonulásra, sőt később arra is, hogy saját épületét, a dunaújvárosi Párházat, elépítve hibáját, magasabb lakóházakkal eltakarja, a városkép-ből szinte eltüntesse.

A Magyar Építőművészet szerkesztését átadva 1956 nyarán leköszönő szavaiban így vonja meg az idő mérlegét: „Voltak, akik karrierizmusból – a könnyebben járható út – a kényelem szempontjából helyezkedtek a dogma védelmé alá. Voltak, kevesen, akik fegyelemből vetették alá magukat egy felsőbb irányítás vélt akaratainak. Voltak, akik a szocialista tartalom–nemzeti forma tézisében hazafiságuk, nemzeti érzéseik kifejezésére találtak helyet, és tiszteletreméltó őszinteséggel, ezzel vittek értelmet építészetükbe. Voltak, akik felismerve a társadalmi élet törvényszerű változásából származó új építészeti kifejezés szükségességét, őszintén hirdették – ha nem is marxista érettséggel – új módszerek érvényességét. Voltak olyanok is, akik az építészet sajátos művészi kifejezésének fél évszázada feledésbe merült grammatikája felelevenítésére használták fel az alkalmat. [...] Sokan voltunk, akik sok oldalról, de őszintén és meggyőződéssel indultunk neki ennek az útnak, és nem az őszintén múlt, hogy szocreállá silányodott a szocialista realizmus gondolata.” A korábbi szocreál a pejoratívan hangzó szocreállé alakul az ő szóhasználatában is.

Mintegy összegezve e sajátos évtizedet, a *Mérleg* egy előző gondolata már utal a következő korszak megoldandó feladatára is: „A felismerés alaptétele: az építészet-szolgálat. Szolgálat a tömegek igényei kielégítésének. Nem képes erre más építészet, mint amelyik a tömeges építés legmodernebb útját járja. A tömeges építés világszerte megjelenő igénye az építészetet alapvető feladatához vezette vissza: a használat tényezőjéhez.” Ebből pedig a konklúzió: „Építészetünk műszaki oldala – ez a tömeges építés első előfeltétele – fejlődésében az új anyagok-szerkezetek-építési módok felé fordul.” Sem a közeli, sem a távoli jövőt – azt, hogy a kulturális oldal túlértékelése után hogyan válik e másik összetevő építészeti fejlődésünk gátjává a következő időszakban – Weiner Tibor sem sejthette a mérlegkészítés idején, 1956 augusztusában.

62./ Uo. Weiner, 11. (6.71., 6.121., 6.100.), *Építészet és tervezés Magyarországon 1992*, 10–11., 26., 89.; lásd a 30. jegyzetet is.

Válogatott irodalom az 5. fejezethez

KIEGÉSZÍTÉS A 4. FEJEZET SZAKIRODALMI VÁLOGATÁSAIHOZ

- Schéry Gábor: *Évek, művek, alkotók. Ybl Miklós-díjasok és műveik 1953–1994*. ÉTK, Bp., 1995.
- Prakfalvi Endre: *Szocreal, Budapest építészete 1945 és 1959 között*. A mi Budapestünk, Főváros Főpolgármesteri Hivatala, 1999.
- Máté Pál: *Dávid Károly*. Mai magyar művészet, Képzőművészeti, Bp., 1974.
- Lipták Irén: *Farkasdy Zoltán*. Mai magyar művészet, Képzőművészeti, Bp., 1975.
- Jánossy György *Építőművész*. Szerk. Ferkaei András. 6BT, Bp., 2001.
- Molnár Péter építészete*. Szerk. Apáti-Nagy Mariann, Pazár Béla. 6BT, Bp., 2004.
- Vita építészetiünk helyzetéről*. A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége Agitációs és Propaganda Osztálya, a Központi Előadói Iroda Kultúrpolitikai Munkaköre kiadásában, kéziratként, Bp., 1951; u.az, kisebb terjedelemben, Magyar Képzőművészek és Iparművészek Szövetsége Építőművészeti Szakosztálya, Bp., 1951.
- A Magyar Építőművészek első országos Kongresszusa, 1951. okt. 26–28*. Építőipari Könyv-és Lapkiadó, Bp., 1952.
- Magyar Építőművészek Szövetségének Konferenciája és Közgyűlése, 1954*. Építésügyi, Bp., 1954.
- A műemlékvédelem táguló körei*. Szerk. Lövei Pál. Az OMvH Kiállításának Katalógusa, Bp., 2000.
- Borbíró Virgil–Valló István: *Győr városépítészete*. Szerk. Perényi Imre, Pogány Frigyes. Akadémiai, Bp., 1956.
- Budapest régiségei*. Szerk. Gerevich László. Budapesti Történeti Múzeum Évkönyve, XVIII. Akadémiai, Bp., 1958.
- Csatkai Endre–Dercsényi Dezső: *Sopron és környéke műemlékei*. Magyarország Műemléki Topográfiaja. 1–2, Akadémiai, Bp., 1956.
- Dercsényi Dezső, Pogány Frigyes, Szentkirályi Zoltán: *Pécs*. Városképek-Műemlékek. Szerk. Papp Imre. Műszaki, Bp., 1955.
- Fitz Jenő: *Székesfehérvár*. Magyar műemlékek, Képzőművészeti, Bp., 1957.
- Gerő László: *Magyar városképek*. Magyar műemlékek, Építőipari, Bp., 1953.
- Gerő László: *A budai Vár helyreállítása*. Közoktatásügyi, Bp., 1951.
- Horler Miklós, Pogány Frigyes: *Budapest műemlékei*. Bp., 1955.
- Kardos György: *Magyar klasszicista építészet, Tanulmányok*. Építőipari Könyv- és Lapkiadó, Bp., 1953.
- Korompay György: *Veszprém*. Magyar műemlékek, Műszaki, Bp., 1956.
- Gádoros Lajos: *A lakás berendezése és méretezése*. Bp., 1956, 5. kiad. Műszaki, Bp., 1976.
- Granasztói Pál: *Város és építészet*. Műszaki, Bp., 1960.
- Perényi Imre: *Településtervezés*. Tankönyvkiadó, Bp., 1958.
- Perényi Imre: *A városépítés története*. Tankönyvkiadó, Bp., 1961.
- Pogány Frigyes: *Terek és utcák művészete*. Építésügyi, Bp., 1954.
- Pogány Frigyes: *Belső terek művészete*. Műszaki, Bp., 1955.
- Weiner Tibor, Valentiny Károly, Visontai Miklós: *Sztálinváros, Miskolc, Tatabánya*. Műszaki, Bp., 1959.
- A Kortárs vitája Dunaújvárosról In: *Új építészet, új társadalom* 1981, 275–292.

E történelmi mélypontot jelentő korszakban az ideológiai küzdelmek ellenére bizonyos mértékű szakmai újraéledés is bekövetkezett, ami a városépítészet történetével, illetve műemlékekkel kapcsolatos intézményfejlesztésben és a kapcsolódó tudományos kutatásban, könyvkiadásban érzékelhető. Az urbanisztika, településtervezés-városépítés kérdéseivel – a tanyavilágtól a lakótelepek gondolatának felmerüléséig és az intézményalakulással kapcsolódó közéleti küzdelmek szakaszai elemzésével – foglalkozik a Petróczy, Saád tanulmány 5. *Területi tervezés a hadigazdaság szolgálatában. Szocialista város, szocialista városépítészet, 1950–1953*, illetve 6. *A rezsim megingása: rezgéshullámok a területi- és városépítés tervezésben, 1953–1956* c. fejezet, a kézirat 130–163. és 164–194. oldala, és lényegében a befejező fejezet is, 7. *Bizonytalan kiútkeresés. Az építész értelmiség szerepvállalásának mélypontja, 1953–1956*, 195–219.

A korabeli dokumentumok egy részét tartalmazza Prakfalvi Endre 1992-es első kiállítási katalógusa és különösen a már említett második kiadás (1996). Ez utóbbi több városépítési példa, Nagybudapest, Miskolc, Dunaújváros publikált anyagai, illetve néhány további dokumentum vagy a szemléletet tükröző idézet alapján ezek eseménytörténetét nyújtja, míg Petróczyék kézírata a szakma- és intézményfejlesztés elemzését és szakmai kritikáját összegzi.

Az urbanisztikai szemlélet tágulását, a városépítéssel kapcsolódó átfogó építészeti kritika igényét néhány korábbi résztéma után (családirház-vita 1960, 1961, a Kortárs és Valóság folyóiratokban, szalagház vita az Új Írásban, 1965) a Kortársban induló Dunaújváros-vita jelezte. A Kortárs 1967/3. számában jelent meg Szij Rezső, az MTA Filozófiai Intézet munkatársa *Építészeti problémák* c. tanulmánya Dunaújvárosról. A vita érdekessége, hogy társadalomtudós vállalkozott kritikára, aki Kathy Imre barátjaként az építész által látott és nyilvánvalóan vele alaposan megvitattott olyan problémákat fejt ki, amelyek ekkor már a város- és lakásépítés alapkérdéseit érintik és társadalmi értékét kérdőjelezi meg. (Kathy Imre ellen akkoriban eljártak a Műegyeten, áthelyezését azzal indokolva, hogy az Ő szakértelme áll a kor hivatalos építészeti szándékait bíráló szemlélet mögött. Nem jelenhetett meg fürdőekkel-uszodákkal foglalkozó könyvének a kézírata sem. A MÉSZ állt később olyan kezdeményezései mögé, mint az évenkénti fotópályázatok.)

Az 1967-es dunaújvárosi vitát újra közli az *Új építészet, új társadalom* 1981, VII. *A hazai urbanisztika kezdetei, A városról* c. alatt, Granasztói Pál, *A hazai urbanisztika problémáiról* Társadalmi Szemle, 1968, 3. tanulmányával együtt, azzal kiegészítve.

Az építészettörténeti – műemléki és városképi – városépítészeti könyvkiadás megélénküléséről e korban nemcsak néhány kötet ad jelzést, beletartozik ebbe a műemlékvédelem intézményeinek, illetve az Akadémia átszervezésének – ez esetben számunkra szakmai szempontból kedvező – eseménytörténete, az MTA Építészettörténeti és Elméleti Bizottsága létrehívása, a műemlékvédelmi intézmények fejlesztése, Várbizottság létesítése, illetve a BVTV Műemléki Osztályának, a Közti műemléki építészeinek kutató és restauráló tevékenysége is (erről a kérdésről szól többek között Granasztói Pál előbb említett tanulmánya).

IRODALOMJEGYZÉK

KÖNYVEK

- A magyar tervezőirodák története.* Főszerk. Schéry Gábor. Szerk. Jeney Lajos. ÉTK, Bp., 2001.
- A modernizmus kezdetei Közép-Európa építészetében. Lengyel, cseh, szlovák és magyar építészeti írások a 19–20. század fordulójáról.* Szerk. Keserű Katalin, Haba Péter. Ernst Múzeum, Bp., 2005.
- A műemlékvédelem Magyarországon.* Szerk. Császár László. Képzőművészeti, Bp., 1983.
- A műemlékvédelem táguló körei.* Szerk. Lövei Pál. OMvH kiállítása, (2000. április 17–július 16.) Bp., 2000. – Lövei 2000
- A Sándor-palota.* Főszerk. Sinkó Katalin. Akadémiai Kiadó, Bp., 2003.
- Az Operaház.* Szerk. Czétényi Piroska, Szvoboda D. Gabriella, Bérczi Lóránt, Bérczi Gábor. Képzőművészeti Kiadó, Bp., 1987.
- B. Nagy Margit: *Reneszánsz és barokk Erdélyben. Művészettörténeti tanulmányok.* Kriterion, Bukarest, 1970.
- Bachman Zoltán, Fülep Ferenc, Pintér Attila: *Sopiana-Pécs építészeti értékei, Képzőművészeti Kiadó, Bp., 1988. – Sopiana-Pécs, 1988.*
- Bakonyi Tibor–Kubinszky Mihály: *Lechner Ödön.* Corvina, Bp., 1981.
- Barabás Jenő–Gilyén Nándor: *Magyar népi építészet.* Műszaki, Bp., 1987.
- Beke László–Vargha Zsuzsa: *Kozma Lajos.* Akadémiai, Bp., 1968.
- Béla Lajta *ornamento e modernita.* Ed. Marco Biraghi, Milano, 1999. *Lapis angularis II.*, 1998, 286–350.
- Béla Rerrich.* Meister der Baukunst sorozat, Genf, 1930.
- Berend Iván–Szuhay Miklós: *A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848–1944.* Bp., 1973; 2. kiad. Kossuth–Közgazdasági, Bp., 1975.
- Bethlen Miklós: *Élete leírása magától.* In: *Kemény János és Bethlen Miklós művei.* Szépirodalmi, Bp., 1980, 399–982.
- Bonta János: *A magyar építészet egy kortárs szemével 1945–1960.* Terc, Bp., 2008. (Gazdag illusztrációs anyaggal)
- Budapest enciklopédia.* Szerk. Tóth Endréné. Corvina, Bp., 1970.
- Budapest építésze a századfordulótól napjainkig. Építészeti Kalauz.* Szerk. Lőrinczi Zsuzsa, Vargha Mihály, 6 Bt., Bp., 1997. – Budapest, 1997.
- Budapest in Detail, építészeti részletek.* Szerk. Lőrinczi Zsuzsa. 6 Bt., Bp., 1999.
- Budapest Lexikon I–II.* Főszerk. Berza László. Akadémiai, Bp., 1993.
- Czeizing Lajos: *Budapester Panoramen,* Corvina, 1970.
- Császár László: *Építőmesterség a magyar múltban.* ÉTK, Bp., 1986.
- Császár László: *Korai vas és vasbeton építészetünk.* Műszaki, Bp., 1978.
- Csatkai Endre–Dercsényi Dezső: *Sopron és környéke műemlékei.* Magyarország műemléki topográfiaja, II. köt., 2. kiad., Akadémiai, Bp., 1956.
- Csóka Gáspár–Szovák Kornél–Takács Imre: *Pannonhalma – Képes kalauz a Bencés Főapátság történetéhez és nevezetességeihez,* Pannonhalma, 1998
- Déry Attila: *Nemzeti kísérletek építészetünk történetében.* Plinthos, Budakeszi, 1995.
- Déry Attila–Merényi Ferenc: *Magyar Építészet 1867–1945.* Urbino, Bp., 2000.
- Deschmann Alajos: *Kárpátalja műemlékei.* Tájak, Korok, Múzeumok, Bp., 1990.

- Détshy Mihály: *Sárospatak, Rákóczi vár*. Tájak, Korok, Múzeumok, Bp., 1990.
- Détshy Mihály: *Sárospatak*. 3. kiad. Corvina, Bp., 1979.
- Dobó Márton–Molnár Csaba–Peity Attila–Répás Ferenc: *Valóság, Gondolat, Rajz. Építészeti grafika*. Műszaki Könyvkiadó, Bp., 1999.
- Dobos Lajos–Kriszt György: *Középkori templomaink*. 2. kiad. MTI, Bp., 1991.
- Emlékek az Ápád-korból*. Szerk. Szabó Ágota. TMA, Bp., 1996.
- Entz Géza: *A Mátyás templom és a Halászbástya*. Képzőművészeti Kiadó, Bp., 1985.
- Entz Géza: *Gótikus építészet Magyarországon*. Magyar Helikon, Corvina, Bp., 1974.
- Építészet és tervezés Magyarországon 1945–1956*. Szerk. Prakfalvi Endre. Az OMvH Magyar Építészeti Múzeumának kiadványa, Bp., 1992.
- Építészet és tervezés Magyarországon 1945–1959*, 2. kiad. Szerk. Prakfalvi Endre, Hajdú Virág. Az OMvH Magyar Építészeti Múzeumának kiadványa, Bp., 1996.
- Épülettípusok a kiegyezés után Magyarországon*. Szerk. Császár László. ÉTK, Bp., 1995.
- Fábián Gáspár: *Nagy magyar építőművészek I*. Bp., 1936; uő. *Nagy magyar építőművészek II*. 1939. *Lapis angularis II.*, 1998, 286–350.
- Fél Edit–Hofer Tamás: *Magyar népművészet*. Corvina, Bp., 1975.
- Felhő Ibolya–C. Harrach Erzsébet–Ságvári Ágnes: *Budapest*. In: *Az európai fővárosok építéstörténeti forrásai*. Főszerk. Ságvári Ágnes. Corvina, Bp., 1980, 107–133.
- Ferkai András: *Buda építésze a két világháború között*. MTA, Bp., 1995.
- Fesztl Frigyes*. Az építészet mesterei sorozat. Vál. és szerk. Gerle János. Holnap, Bp., 2004.
- Feuerné Tóth Rózsa: *Gótikus kőfaragó műhely Mátyás korában*. Uo. 365–382.
- Feuerné Tóth Rózsa: *Reneszánsz építészet Magyarországon*. Corvina, Bp., 1971.
- Gábor Eszter: *A CIAM magyar csoportja*. Akadémiai, Bp., 1972.
- Gáll Ernő: *A budapesti Duna-hidak*. Budapest, 1984.
- Gall, Anthony: *Kós Károly műhelye*. Mundus, Bp., 1997.
- Genthon István: *Magyarország műemlékei*. Akadémiai, Bp., 1951.
- Gerle János–Kovács Attila–Makovecz Imre: *A századforduló magyar építésze*. BONEX, Bp., 1990.
- Gerő László: *Az építészeti stílusok*. Gondolat, Bp., 1957. Sedlmayr János, Beck Zsuzsa, Lombár Pál, Gerő Balázs rajzaival.
- Gerő László: *Magyar műemléki ABC*. Műszaki, Bp., 1984.
- Gerő László: *Magyarországi várépítészet*. Művelt Nép, Bp., 1955.
- Glatz Ferenc: *Tudomány, kultúra, politika. Gróf Klebelsberg Kúnó válogatott beszédei és írásai*. Európa, Bp., 1990.
- Granasztói Pál: *Vallomás és búcsú*. Magvető, Bp., 1961; 2007.
- Guzsik Tamás: *A pálos rend építésze a középkori Magyarországon*. Mikes, Bp., 2003.
- Gyarmati György: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956*. Rubicon, Bp., 2011.
- Györffy István: *Magyar falu, magyar ház*. Turul, Bp., 1943; Akadémiai, Bp., 1987 (reprint kiadás).
- Hajnóczy Gyula: *Az építészet története. Ókor I–II. Klasszikus kultúrák*. Tankönyvkiadó, Bp., 1991.
- Hajnóczy Gyula: *Pannónia római romjai*. Műszaki, Bp., 1987.
- Hajós György–Kubinszky Mihály–Vámosy Ferenc: *Alpár Ignác*. ÉTK, Bp., 2005.
- Halász Árpád: *A budapesti városháza bővítésének tervpályázata*. Bp., 1940.
- Hapák József fotói. Református templomok a Felső-Tisza-vidéken*. Gáborjáni Szabó Botond Táj és lélek és Rác Zoltán *Anyag és szellem* című tanulmányával. Alföldi Nyomda, Debrecen, 1999.
- Hauszmann Alajos*. Az építészet mesterei sorozat. Szerk. Gerle János. Holnap, Bp., 2002.
- Istvánfi Gyula: *Az építészet története. Óskor és népi építészet*. Tankönyvkiadó, Bp., 1997.
- Jánossy György *építőművész*. Szerk. Ferkai András. 6BT, Bp., 2001
- Jánszky Béla: *A magyar formatörekvések története építészetünkben*. Bp., 1929.

- Jékely Zsolt–Sódor Alajos: *Budapest építészete a XX. században*. Műszaki, Bp., 1980.
- K. Pintér Tamás: *Század eleji házak Budapesten*. Magyar Építőművészek Szövetsége, Bp., 1987.
- Kalmár Miklós: *Az építészet története. A 19. század építészete. Historizmus és századforduló*. Tankönyvkiadó, Bp., 1999.
- Képes Kalauz*, összefoglaló melléklettel, Pannonhalma, 1996.
- Kismarty-Lechner Jenő (1878–1962), Kismarty-Lechner Loránd (1883–1963)*. Az OMF Magyar Építészeti Múzeumának és a BTM Kiscelli Múzeumának kiállítási katalógusa. Szerk. Hadik András, Pusztai László, Ritoók Pál. Bp., 1990–1991.
- Kismarty-Lechner Jenő: *Lechner Ödön*. Képzőművészeti, Bp., 1961.
- Kismarty-Lechner Jenő: *Tanulmányok a lengyelországi és felső-magyarországi renaissance építéséről*. Bp., 1913.
- Kiss Tibor: *A Sziget vidék és az Ormánság népének építészete*. Bp., 1943.
- Kiss Tibor: *Befejezetlen önéletrajz. Kiss Tibor építész (1899–1972)*. HAP Galéria, Bp., 2007.
- Kollár Lajos–Vámosy Ferenc: *Mérnöki alkotások esztétikája*. Akadémiai, Bp., 1996.
- Komárik Dénes: *Építészképzés és mesterfelvétel a XIX. században. Pesti mesterek és mesterjelöltek*. ÉÉT, 1971/3–4., 379–418.
- Komárik Dénes: *Feszl Frigyes 1821–1884*. BTM, Bp., 1993.
- Koós Judith: *Kozma Lajos munkássága*. Akadémiai, Bp., 1975.
- Kós Károly: *Erdély. Kultúrtörténeti vázlat*. Erdélyi Szépművészeti Céh, Kolozsvár, 1934; Szépirodalmi, Bp., 1988.
- Kotsis Iván: *Írások, házak, tanítványok*. BMGE Lakóépülettervezési Tanszék, Bp., 2009.
- Kozma Lajos: *Az új ház*. Corvina, Bp., 1978.
- Kozma Lajos: *Das neue Haus*. Zürich, 1941.
- Kubinszky Mihály: *Régi magyar vasútállomások*. Corvina, Bp., 1983.
- Lapis angularis II.*, idem, Foerk Ernő, Vágó József, Warga László, Fábian Gáspár, Molnár Farkas és Nyíri István írásai OMvH Magyar Építészeti Múzeum, Bp., 1998.
- Lapis angularis III.* Major Máté: *Tizenkét nehéz esztendő 1945–1956*. OMvH MÉM, Bp., 2001.
- Lapis angularis*, OMvH MÉM, Bp., 1995., Kozma Lajos, 125–173, Fischer József, 309–343, Gábor Lajos, 343–374.
- Lapis angularis. Források a Magyar Építészeti Múzeum Gyűjteményéből*. Szerk. Hajdú Virág–Prakfalvi Endre. OMvH, Magyar Építészeti Múzeum, Bp., 1995.
- László Gyula: *A honfoglaló magyar nép élete*. Magyar Élet, Bp., 1944.
- Lechner Ödön. Az építészet mesterei sorozat*. Vál. és szerk. Gerle János. Holnap, Bp., 2003.
- Lipták Irén: *Farkasdy Zoltán, Mai magyar művészet. Képzőművészeti*, Bp., 1976. – Farkasdy 1976
- Magyar építészet 1945–1955*. Szerk. Szendrői Jenő, Bajnay László, Bonta János, Gyöngyösi István, Kürthy László. Képzőművészeti, Bp., 1955. – Szendrői 1955
- Magyar építészet 1945–1970*. Szerk. Szendrői Jenő, Arnóth Lajos, Finta József, Merényi Ferenc, Nagy Elemér. Corvina, Bp., 1972. – Szendrői 1972
- Magyar Múzeumi Arcképcsarnok*. Szerk. Bodó Sándor, Viga Gyula. Pulszky–Tarsoly, Bp., 2002.
- Magyar Művészet 1890–1919 1–2. A magyarországi művészet története 6*. Szerk. Németh Lajos, a szerkesztő munkatársa Bernáth Mária. Akadémiai Kiadó, Bp., 1981. Az építészeti részek szerzői Gábor Eszter, Kathy Imre, Mendöl Zsuzsa, Vámosy Ferenc. Az MTA Művészettörténeti Kutatóintézet által kiadott kézikönyv sorozat első, módszertant kialakító 6. kötete.
- Magyar Művészet 1919–1945 1–2, A magyarországi művészet története 7*. Szerk. Kontha Sándor, a szerk. munkatársa Tímár Árpád. Akadémiai Kiadó, Bp., 1985. Az építészeti rész szerzője Kubinszky Mihály. – Magyar Művészet, 1985
- Magyar Nagylexikon 1–18., 19.*, MN Kiadó, Bp., 1993–2004, *Kronológia I–II*. 2004, *Művek Lexikona I–III*. 2008.

- Magyarország a XX. században I–V.* Szerk. Kollega Tarsoly István. Babits, Szekszárd, 1996–2000.
- Magyarország építészetének története.* Szerk. Sisa József, Dora Wiebenson. Vince Kiadó, Bp., 1998.
- Magyarország történeti kronológiája IV. 1944–1970.* Szerk. Glatz Ferenc. 2. jav. kiad., Akadémiai, Bp., 1983.
- Magyarország vidéki építészete a 20. században. Építészeti Kalauz.* Lőrinczi Zsuzsa. 6 Bt., Bp., 2003.
- Major Máté: *Az építészet új világa. Tanulmányok.* Magvető, Bp., 1969.
- Major Máté: *Egy gyerekkor és egy kisváros emléke.* Magvető, Bp., 1973.
- Major Máté: *Építészettörténet,* Műszaki Könyvkiadó, Bp., 1960 – Major 1960.
- Major Máté: *Férfi kor Budapesten.* Szépirodalmi, Bp., 1978.
- Major Máté: *Tíz esztendő magyar építészete.* ÉKME évkönyv, 1955/56. tanév, Bp., 1957. 1–44.
- Marosi Ernő: *Magyar falusi templomok.* 2. kiad. Corvina, Bp., 1979.
- Medgyaszay István. Az építészet mesterei sorozat.* Vál. Potzner Ferenc. Holnap, Bp., 2004.
- Merényi Ferenc: *Magyar építészet 1867–1967.* 2. kiad. Műszaki, Bp., 1970.
- Mezei Ottó: *Bauhaus.* Gondolat, Bp., 1975.
- Mezei Ottó: *Molnár Farkas.* Akadémiai, Bp., 1988.
- Mihailich Győző: *A XIX. és XX. századbeli magyar hídépítés története.* Akadémiai, Bp., 1960.
- Mihailich Győző–Haviár Győző: *A vasbetonépítés kezdete és első létesítményei Magyarországon.* Akadémiai, Bp., 1966.
- Miskolczy László–Vargha László: *A Nagykovácsok vidék népének építészete.* A Magyar Ház Barátai, Bp., 1943.
- Modern építészeti lexikon.* Szerk. Kubinszky Mihály. Műszaki Kiadó, Bp., 1978.
- Modern és szocreál. Építészet és tervezés Magyarországon 1945–1959.* Szerk. Fehérvári Zoltán, Hajdú Virág, Prakfalvi Endre; társszerző Branczik Márta. Magyar Építészeti Múzeum, Bp., 2006. – Modern és Szocreál, 2006.
- Moholy Nagy László: *Az anyagtól az építészetig.* Corvina, Bp., 1973.
- Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve I–III.* Szerk. Takács Imre, Pannonhalma, 1996.
- Moravánszky Ákos: *Építészet az Osztrák–Magyar Monarchiában.* Corvina, Bp., 1988.
- Moravánszky Ákos: *Versengő látomások. Esztétikai újítás és társadalmi program. Az Osztrák–Magyar Monarchia építészetében 1867–1918.* Vince Kiadó, Bp., 1998.
- Művészet és felvilágosodás.* Szerk. Zádor Anna, Szabolcsi Hedvig. MTA. Bp., 1978.
- Nagy Elemér: *Az építő Kós Károly.* Balassi–Kós Károly Alapítvány, Budapest–Köszvár, 1995.
- Nagy 1995
- Nagy Gergely–Szelényi Károly: *Budapesti vásárcsarnokok a századfordulótól napjainkig.* Szelényi Ház, Veszprém, 1997.
- Nagy Gergely–Szelényi Károly: *Kertvárosunk, a Wekerle.* M. Képek, Bp., 1994.
- Nyíri István írásai.* OMVH Magyar Építészeti Múzeum, Bp., 1998.
- P. Szűcs Júlia: *A Római iskola.* Corvina, Bp., 1987.
- Padányi Gulyás Jenő–Miskolczy László–Tóth Kálmán: *A Fertő vidék népének építészete.* Magyar Ház, Bp., 1937.
- Pál Balázs: *Kós Károly.* Akadémiai, Bp., 1983.
- Palasik Mária: *A műegyetemisták odisszeiája 1944–1946.* Műegyetemi Kiadó, Bp., 2006.
- Pámer Nóra: *Magyar építészet a két világháború között.* Műszaki Kiadó, Bp., 1986; 2. kiad. Terc, Bp., 2001.
- Pannonia Hungarica Antiqua.* Szerk. Hajnóczy Gyula, Mezős Tamás. Itinerarium Hungaricum, Bp., 1995.
- Passuth Krisztina: *Moholy Nagy László.* Corvina, Bp., 1982.
- Pest építészete a két világháború között.* Szerk. Ferkai András, további szerzők: Branczik Márta, Hajdú Virág, Molnos Attila, Oláh Éva. Modern építészetért Kht., Bp., 2001. – Ferkai 2001.

- Póczy Klára: *Közművek a római kori Magyarországon*. Műszaki, Bp., 1980.
- Postaépítészet Magyarországon*. Szerk. Bakos János, Kiss Antalné, Kovács Gergelyné. Távközlési, Bp., 1992.
- Prakfalvi Endre, Ritoók Pál. Az OMVH Magyar Építészeti Múzeumának kiadványa, Bp., 1994.
- Preisich Gábor: *Budapest városépítészetének története 2. A Kiegészítől a Tanácsköztársaságig*. Műszaki, Bp., 1964.
- Preisich Gábor: *Vallomások*. Architektúra. Szerk. Bojár Iván András. Kijárat, Bp., 1999.
- Rácz Zoltán: *Borsos József és Debrecen modern építésze*. Csokonai, Debrecen, 1990.
- Rados Jenő: *Hild József, Pest nagy építőjének életműve*. Akadémiai, Bp., 1958.
- Rados Jenő: *Magyar építészettörténet*. Műszaki Kiadó, Bp., 1961; átdolg. bőv. kiad. 1975.
- Rados Jenő: *Magyar kastélyok*. A Műemlékek Országos Bizottsága és a Könyvbarátok Szövetsége, Bp., 1931.
- Régi-Rerrich Béla: *A szegedi templomtér*. Verlag Meider der Baukunst, Bp., 1932.
- Rerrich Béla, *A szegedi templomtér*. Vámosy Ferenc utószavával, Press Kontakt, Szeged, 2002, (hasonmás kiadás).
- Rév Ilona: *Magyar építészet és enteriőr a századfordulón*. Gondolat, Bp., 1983.
- Révai Új Lexikona 1–18., 19. Főszerk. Kollega Tarsoly István. Babits, Szekszárd, 1996–2007.
- Rimanóczy Gyula 1903–1958, Weichinger Károly 1893–1982. Szerk. Hadik András, Hajdú Virág, Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris, Bp., 1999, 2000, 2004.
- Sallay Mariann–Bak Jolán: *Fertőd, Esterházy kastély*. MTA, Bp., 1979.
- Sámsondi Kiss Béla: *Szövetszerkezetes épületek*. Bp., 1965.
- Siklóssy László: *Hogyan épült Budapest? 1870–1930. A Fővárosi Közmunkák Tanácsa története*. ÉTK, Bp., 2006 (reprint).
- Szabolcsi Hedvig: *Magyar bútorművészet a 18–19. század fordulóján*. Akadémiai, Bp., 1972.
- Szegő György: *Teremtés és átváltozás. Budapest szecessziós építésze a századfordulón*. HG, Bp., 1996.
- Szegő György–Haba Péter: *III év–III híres ház*. B+V Lap- és Könyvkiadó Kft., Bp., 2003. – Szegő–Haba 2003
- Szrogh György: *Vallomások*. Architektúra. Szerk. Pálincás György. Kijárat, Bp., 1999.
- Szűcs Jenő: *A középkori építészet munkaszervezetének kérdéséhez*. In: *Budapest régiségei. Budapesti Történeti Múzeum évkönyve*. XVIII. Szerk. Gerevich László. Akadémiai, Bp., 1958. 313–364.
- Tóth Kálmán–Nászay Miklós: *A Balaton vidék népének építésze*. Balatoni Intéző Bizottság, Bp., 1936.
- Turjányi-Papp Melinda: *Szrogh György*. Mai magyar művészet. Képzőművészeti, Bp., 1976. – Szrogh 1976
- Új építészet, új társadalom 1945–1978. Válogatás az elmúlt évtizedek építészeti vitáiból, dokumentumaiból*, Művészet és elmélet. Vál. és szerk. Major Máté, Osskó Judit. Corvina, Bp., 1981.
- Új magyar építőművészet I*. Szerk. Györgyi Dénes, Hüttl Dezső, Kozma Lajos. Sajtó alá rendezte Györgyi Dénes. Budai István kiadása, Bp., 1935; *II*. Szerk. Györgyi Dénes, Hüttl Dezső. Vál. Irsy László, Kozma Lajos. Sajtó alá rendezte Györgyi Dénes. Budai István kiadása, Bp., 1938.
- Vágó József: *Városokon keresztül*. Bíró Miklós, Kiadóvállalat, Bp., 1930.
- Valter Ilona: *Bélapátfalva. Apátsági templom*. Tájak, Korok, Múzeumok. Bp., 1994.
- Vámos Ferenc: *Lajta Béla*. Akadémiai, Bp., 1970.
- Vámos Ferenc: *Lechner Ödön*. AMICUS, Bp., 1927.
- Vámosy Ferenc: *Építészet*. In: *Magyarország a XX. században*. I–V. Szerk. Kollega Tarsoly István. Babits, Szekszárd, 1996–2000, III. 121–175.
- Vámosy Ferenc–F. Vámosy Erzsébet: *Az építészeti kultúra Magyarországon*. Magyar Technikatörténeti Kalauz. METESZ.

- Várépítészetiünk. Szerk. Gerő László. Műszaki, Bp., 1987.
 Varga Vera: *Régi magyar üveg*. Képzőművészeti, Bp., 1989.
 Vukov Konstantin: *Ablakok*. Szerk. Lőrinczi Zsuzsa. 6 Bt, Bp., 2005.
 Winkler Gábor: *Sopron építészete a 19. században*. NyME, Bp., 1989.
 Ybl Ervin: *Ybl Miklós*. Képzőművészeti, Bp., 1956.
Ybl Miklós. Az építészet mesterei sorozat. Szerk. Gerle János, Marótyz Kata. Holnap, Bp., 2002.
 Zádor Anna: *Pollack Mihály 1773–1855*. Akadémiai, Bp., 1960.
 Zádor Anna–Rados Jenő: *A klasszicizmus építészete Magyarországon*. MTA, Bp., 1945.

KIADVÁNYOK

- A budapesti mozi 100 éve*. Szerk. Fehérvári Zoltán et al., Ernst Múzeum, Bp., 2004, az Ernst Múzeum és a Magyar Építészeti Múzeum közös kiállításának kiadványa
A műemlékvédelem táguló körei, OMF kiállítása, szerkesztő Lövei Pál, 2000 – Lövei 2000.
A népi irányzat továbbélése a magyar építészetben 1918–1950, Az OMF Magyar Építészeti Múzeumának kiállítási katalógusa. Szerk. Pusztai László, Hadik András, Fülöp Csilla. Bp., 1987.
 Andorné Tobiás Judit: *A XVII–XVIII. századi Magyarország barokk templomépítészetének szerkezeti kialakulása és fejlődése*. ÉÉT 1974/3–4., 341–386.
 Az ÉÉT, *Építés–Építészettudomány*, illetve elődje, az *Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények*, ÉKTK valamennyi szakcikkéről összefoglalást ad az ÉÉT 35. kötet Repertórium száma (1957–2007).
 Balogh István: *Adatok az alföldi faépítkezés történetéhez*. ÉÉT 1980/1–4., 87–114.
Barokk tervek és vázlatok 1650–1760. Baroque Designs and sketches 1650–1760. Bp., 1980. (Kiállítás katalógus).
 Bierbauer Virgil: *A magyar építészet története*. Magyar Szemle Társaság, Bp., 1937.
 Czagány István: *A budavári gótika tervezéstechnikai módszerei és összefüggései*. ÉÉT 1985/3–4., 397–452.
 Császár László: *Későgótikus boltozattípusok Közép-Európában. 1–2*. ÉÉT 1987–88/1–2., 93–168. és 3–4. 407–447.
 Cseh István: *Monumenti d’Ungheria*, OMF, 1983
 Détsy Mihály: „Perényi-loggia” vagy „Lorántffy-loggia?”, *A sárospataki várkastély loggiájának építéstörténete*. ÉÉT 1972/1–2., 51–54.
 Détsy Mihály: *I. Rákóczi György fundálói*. ÉÉT 1972/3–4., 347–378.
 Entz Géza: *Gótikus építészetiünk településalakító szerepe*. ÉÉT 1979/1–2., 17–24.
Építészet, folyóirat
 Építészettörténeti és Elméleti Intézet, Szakma- és értelmiségtörténeti tanulmány az *Épített környezet, építészet és építés fogalma, kapcsolata a településfejlődéssel* c. TS-2/2 program témájához. Témavezető Vámosy Ferenc. Bp., 1988. szeptember, kutatási jelentés, kézirat, 1–219.
 Ferkaei András: „Nemzeti építőművészet.” A „nemzeti” fogalomjelentés változása a két világháború közötti építészetünkben. Kandidátusi értekezés. Bp., 1993.
 Ferkaei András: *Nemzeti építészet a polgári sajtó tükrében* I. rész, 1920–1930. ÉÉT, 1989/3–4., 331–364; *Viták a nemzeti építészetéről* II. rész, 1930–1939, ÉÉT, 1994/3–4., 255–274.
HAP Galéria kiadványai (lásd képek forrásai)
 Horler Miklós: *Módszertani adalékok a magyar későközépkori építészet kutatásához*. ÉÉT 1979/1–2., 35–84.

- Kertész Pál: *A műemléki kőanyagok bányahelyeinek kutatása*. ÉÉT 1982/1–2., 193–228.
- Koppány Tibor: *Építési gyakorlat a 17. századi Magyarországon a tervezéstől a megvalósulásig*. ÉÉT 1987–88/3–4., 449–488.
- Kőfalvi Imre: *Kőfaragókról és kőbányákról*. ÉÉT 1980/1–4., 241–282.
- Lélek és forma. Magyar művészet 1896–1914*. Szerk. Éry Gyöngyi–O. Jobbágy Zsuzsa. Bp., 1986, Magyar Nemzeti Galéria kiállítás katalógusa
- Magyar Építőművészet*, folyóirat.
- Mendele Ferenc: *A túristvándi vízimalom*. Műemlékvédelmi Szemle, 1996/1.
- Miniszterelnöki Titkárság Kiadványa, 1996
- Nováki Gyula: *A magyarországi földvárak az őskortól a középkorig*. ÉÉT 1975/3–4., 323–340.
- Örökség*, a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal folyóirata
- Pasaréti tér környéke*, Pasaréti polgárok köre, 1990 – Pasarét, 1990
- Petróczy Gábor, Saád József: *Építésügy, tervezés, tervgazdaság 1945–1956*. BME Építészmérnöki Kar Építészettörténelmi és Elméleti Intézet, Szakma- és értelmiségtörténelmi tanulmány az *Épített környezet, építészet és építés fogalma, kapcsolata a településfejlődéssel* c. TS-2/2 program témájához. Témavezető Vámosy Ferenc. Bp., 1988. szeptember, kutatási jelentés, kézirat, 1–219.
- Sági Károly–Bakay Kornél: *A népvándorlaskor építészete Magyarországon*. ÉÉT 1970/3–4., 401–444.
- Somogyi Sándor: *Magyarország természeti viszonyainak változásai a honfoglalás koráig*. ÉÉT 1970/3–4., 306–326.
- Száz éves a veszprémi Petőfi Színház épülete*. Szerk. Pethő Imre, 2008.
- Tóth Melinda: *Szekszárdi fejezetek*. ÉÉT 1980/1–4., 425–438.
- Vámos Ferenc: *Budapest városképének átalakulása József nádor korától napjainkig*. MMÉEK, Bp., 1926 (különnyomat).
- Zádor Anna: *Palladio és a magyarországi renaissance néhány kérdése*. Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények, 1967/2., 213–217.

NÉVMUTATÓ

- Aalto, Alvar 51
Ady Endre 83, 115, 127
ÁÉTV 233, 240, VI. 41.□ 6.
Ágostházi László 78
Ágoston Emil 106, 110
Albert Jenő 230, VII. 49.□ 3-5.
Alföld 60, 77, 78, 83, 97, 98, 111, 119, 123,
128, 132, 204, 245
Almási Miklós 22
Alpár (Stöckl) Ignác 105, 106, 108, 109, 134,
135, 151, III. 18.□ 6.
Andorné Tóbiás Judit 90
Angol Építészek Királyi Intézete, RIBA 136
Angyalföld 153, 205
Antal Dezső 148, 153, 241
Apáczai Csere János 79, 80, 163
Apáczai Csere János-díj 163
Architektura Hungarica 216
Árkay Aladár 106, 116, 135, 142, 143, *143*,
203, III. 23.□ 48., IV. 26.□ 26., IV. 27.□
17., IV. 30.□ 33.
Árkay Bertalan 142, 143, 146, 147, 150, 151,
151, 152, 188, 190, IV. 30.□ 33. V. 35.□
76., V. 39.□ 102.
Arnóth Lajos 215, 251
Art Deco 137, 154
Árvé Károly 116, 156
Ázbej Sándor 191, 209, 238
Bábolnay József 116, 134
Bajnay László 251
Bajó Gyula dr. 191
Bakos Béla 191
Bakos István 195
Baldigara, Ottavio 81
Bálint Zoltán 114, 115, 118
Balogh István *62*, *103*, 250
Balogh Lóránt 118, 148
Bandl Ferenc 188, 212
Barát Béla 134
Bardon Alfréd 142, 146, 156, 188, 189, 190
Bartha Tibor 191
Bartók Béla 63, 107, 115, 121, 127, 134, 138,
164, 168, 170
Báthori Gábor 83
Baumgarten Sándor 108, 111, 113, 134
Bene Gábor 143, 246
Bene László 250
Benjámín Károly 147, 189
Benkhard Ágost *136*, *137*, 147, *149*, *150*, *154*,
161, 191, 193, 195, 200, 220, 250, VI.
43.□ 14.
Bernáth Aurél 221, 225
Berta Ferenc 191
Beszédes Kornél 191, 250
Bethlen István 132, 142
Bethlen Miklós 59, *61*, 79, 82, 98, I. 7.□ 27.,
28.
Biczó Katalin 239, 251, VII. 54.□ 38.
Bierbauer (Borbíró) Virgil 57, 64, 96, 136,
141, 142, 144, 159, 189, 193, 194, 195,
222, 230, 245, 253
Bierbauer István 134
Bobula János, ifj. lovag 118
Bonta János 200, 215, 224, 225
Borsos József 135, 139, 139, IV. 25.□ 5.
Borsos László 154, 190, 241
Böhm Henrik 145, *145*, 191
Böhm Viktor 191
Brestyánszky Tibor 148, 150, 154, V. 37.□ 86.
Breuer Marcell 134, 142, 143, 145, 154, 155,
244
Budapesti Mérnöki Kamara 136, 149, 151,
153, 188
Bugár-Mészáros Károly 96, III. 17.□ 3.
Buna László 191
Buváti 240, 241
BVTV 189, 214, 239, 240, 240, 254
Callmeyer Ferenc 241, 242, 249, 250, VII.
56.□ 55.
Camus, Albert 23, 24, 222
Candide 31
Canevale, Isidore 92, 93
Christian Rieger 87
Churchill 106, 127
CIAM, Congrès Internationaux d'Architec-
ture Moderne, CIAM-csoport 96, 136,
141-144, 146, 147, 149, 157, 159, 161, 190,
192-195, 209, 210, 214, 227, 234, 244,
249
CIRPAC-csoport, Comité International pour
la Résolution des Problemes de l'Architec-
ture Contemporaine 143, 144, 192
Clark, William Thierney 92, 94
Cleve Ervin 251
Collegium Hungaricum 132
Czakó Adolf 156
Czigler Győző *105*, 108, 109, *122*
Cs. Juhász Sára 249, 250, 251
Csaba László 249, 250
Csanády László, dr. 191
Csánk (Rottmann) Elemér 150, 151, 189, V.
37.□ 87.
Császár Ferenc 191
Csatka Dezső 69
Csemegi József, ifj. 190, 195, 222, 250
Cserba Dezső 147, 149, 188, 206, 207, 233, V.
39.□ 104., 48.□ 49., V. 34.□ 61-64.
Csete György 175
Csiszár Lajos, ifj. 134
Csonka Pál 63, 136, 156, 189
Csontváry Kosztka Tivadar 148

- Dániel Péter 250
Dávid Ferenc 96
Dávid Károly, ifj 144, 146, 150, 152, 152, 155, 188, 190, 192, 195, 197, 198, 199, 213, 234, 247, 253, V. 33.□ 54., 55., V. 40.□ 111-113., VII. 54.□ 33., 34.
Dávid Katalin 88
de Man, Paul 48
Debreczeni Tamás 79
Dél-Alföld 83, 92, 93, 97, 98, 128
Dénesi Ödön 191, 250
Dercsényi Dezső 57, 64, 97, 154, 244, 253
Derrida, Jacques 26
Detre Pál 195, 249
Devecseri Gábor 35, 53
Dévényi Tamás 142, 161, 192, 230
Domanovszky Endre 220, VII. 51.□ 17.
Domány Ferenc 145, 147, 148, 149, 155, 156, V. 34.□ 69.
Dötsch Károly 191
Dragonits Tamás 191, 241
Dvorzák Ede 105, 122, III. 18.□ 7.
Éberling Béla 121
Eco, Umberto 48
Egyedi László 224
Éhn József 186, 195
Engel Ferenc 92, II. 12.□ 54.
Engel József 93
Engel Pál 58, 64, 175
ENSZ 51, 257
Entz Géza 75, 88
Építés – Építészet 216, 219, 222-224
Építésügyi Minisztérium 193, 196, 211, 216
Építészet folyóirat 152
Építészeti Tanács 219, 223, 251
Építészettörténeti és Elméleti Bizottsága 163
Építészettörténeti és Műemléki Tanszék 89, 96
Építő Ipar – Építő Művészet 136
Erdei Ferenc 69, 73
Erdély 24, 59, 60, 70, 71, 74-81, 84, 90, 96, 98, 107, 115, 116, 118, 119, 121, 124, 133, 134, 142, 143, 151, 154, 159
Erdélyi Szépművészeti Céh 80, 133
Esterházy Miklós 82
Esterházy Pál 82, 82
Esterházyak 60, 84, 90
Európai Unió 52, 130, 168, 170
Fábián Gáspár 116, 135, 136, 137, 143, 159
Faragó Ferenc 146
Farkas András 48
Farkas Ipoly 191, 207, 250
Farkas Tibor 193
Farkasdi (Reichard) Zoltán 190, 241
Farkasdy Zoltán 142, 159, 191, 199, 204, 214, 224, 228, 229, 232, 235, 236, 238, 240, 241, 243, 245, 246, 247, 249, 250, 251, 253
Fecskes Tibor 234, 248, 251, VII. 54.□ 33., 34.
Fejér és Dános cég 144, 145, 158
Fekete Ede 195, 204
Fekete J. Csaba 96
Felcsiky Ervin 191
Félix Vilmos 191, 204, 212, VI. 45.□ 28.
Fellner Jakab 60, 85, 86, 87, 89, 90, 93, 108, II. 10.□ 43.
Fellner Sándor 242
Fellner, Ferdinand 108
Felső Építőipar Iskola 136, 156
Felvidék 59, 70, 77, 78, 84, 90, 113, 124, 128, 233, 248
Ferkai András 145, 161, 192
Ferrabosco, Pietro 78
Festetics György, gróf 89
Festetics László, gróf 89
Feszli Frigyes 62, 94, 95, 111, 141, 146, 203
Finta József 95, 138, 241, III. 23.□ 48.
Fischer József 142, 143, 144, 145, 147, 149, 152, 157, 189, 153, 154, 155, 160, 161, 187, 190, 192, 194, 195, 210, 230, IV. 31.□ 41., 42.
Fischer Tibor, ifj. 195
Flach János 190
Fodor Ernő 195
Foerk Ernő 108, 136, 141
Folly Róbert 143, 157, 157, IV. 30.□ 33., 34
Forbát Alfréd 142, 143
Forbáth Imre 137
Forgó Gábor 154, 190
Forgó Pál 156
Förster, Ludwig 146
Fővárosi Közmunkák Tanácsa 61, 102, 105, 124, 145, 155, 188, 192, 193, 194, 199
Francsek Imre 105, 122, III. 18.□ 7.
Fránner Ferenc 191
Friedrich Loránd 156
Fülepi Lajos 21, 36, 44, 45, 46, 49, 53, 63, 64, 112, 113, 136, 161, 164
Füredi Oszkár 189
Gábor László 147, 148, 190, 192, 193, 195, 200, 220, 225 VI. 43.□ 14.
Gábrriel Frigyes 190, 195, 201, 213, VI. 42.□ 12.
Gábrriel Mihály 191
Gadamer 15, 53, 166, 167, 167
Gádos Lajos 190, 194, 195, 197, 199, 200, 201, 205, 206, 213, 214, 215, 220, 223, 230, 231, 232, 242, 250, 253, VI. 42.□ 9., VI. 43.□ 14., VI. 48.□ 45., VII. 52.□ 23-25.
Gáll Imre 94
Gallén-Kallela, Akseli 80, 114
Gandhi, Mahatma 133
Ganz Ábrahám 95
Garaiak 77
Gaudí, Antoni 111, 116
Genthon István 57, 63, 64, 88, 154, 215, 244
Gerendás István 195, 224, 225
Gerevich László 96, 242
Gerevich Tibor 57, 146, 154
Gergely István 212
Gergelyffy Gusztáv 191
Gerl, Joseph Ignaz 60, 87
Gerle György 195, 199, VI. 42.□ 12., VII. 50.□ 12.
Gerlóczy Gedeon 145-150, 149, 150, 152, 157, 189, 208, 212, 219, 246, V. 35.□ 70., V. 35.□ 71-75., V. 35.□ 86.
Gerő László 58, 96, 97, 98, 142, 154, 190, 222, 242, 245, 253
Gesztli Katalin 251
Gevers-Molnár Vera 68
Giedion, Siegfried 141
Giergl Kálmán 106, 108, 109, 120, III. 20.□ 16., 22., III. 24.□ 28.
Gilyén Jenő 234, 247, VII. 54.□ 53., 54
Glatz Ferenc 58, 132, 158, 184
Goethe 212, 163
Gothard Zsigmond 190, 209
Gramsci, Antonio 45
Granasztói (Rihmer) Pál 190
Granasztói Pál 142, 190, 192-196, 251, 254
Gregersen Hugó 62, 149, 152, 188, 189, 209

- Gróh István 133
 Gropius, Walter 48, 134, 142, 144, 161, 163, 209, 232
 Grossmann József 89, 90, II. 10.□43.
 Grünwald Mór 118
 Gulyás Zoltán 251
 Guzsik Tamás 72, 74
 Gyárfás Iván 195
 Gyenes Lajos 134
 Gyengő Tibor 224
 Györgyi Dénes 114, 116, 117, 121, 134, 136, 137, 137, 175, IV. 25.□ 2. IV. 26.□ 11.
 Győri László 194, 195
 Győr-Sopron Megyei Tanácsai Tervező Vállalat 249
 Haász Gyula 114, 137
 Habsburg Birodalom 7, 12, 60, 61, 68, 78, 83, 84, 86, 90, 91, 127
 Habsburg József 91
 Hajnóczy Gábor 102, 217
 Hajnóczy Gyula 53, 58, 96
 Hajós Alfréd 135, 136, 145, 157, 175
 Halász Imre 232, 251
 Halmos Béla 148, 155
 Hamon Kristóf 85
 Hámor (Hamburger) István 147, 195, 238
 Hanák Péter 59
 Hankiss Elemér 48, 53, 163, 164
 Harasta Miklós dr. 191
 Hartmann, Nicolai 46, 53
 Haussman, báró Georges Eugene 91
 Hauszmann Alajos 103, 104, 106, 106, 107, 108, 109, 110-116, 124, 126, 134, III. 17.□ 1.
 Haydn 90
 Hefele, Melchior 60, 90, 91, 123
 Hegedüs Ármin 114, 139, 145, 146, V. 36.□ 77., 78.
 Hegedüs Béla 111, 195, 202, 203
 Hegyi Lajos 191, 198, VI. 41.□ 6.
 Heidegger 37, 53
 Heim Ernő 142, 188, 190, 195, 238, 239
 Hekler Antal 57, 96
 Helmer, Hermann 108, 111
 Helytartó Tanács 91
 Hérakleitosz 35, 36, 42, 255, 259
 Herczog Fülöp Ferenc 105
 Hermány Géza 190
 Hermész 35, 36, 53
 Hévízi Endre 191
 Heysa Károly V. 39.□ 102., 147, 189
 Hidas Lajos 143, 146, 150, 151, 152, 155, 190, 197, 203, 214, 242, 245, V. 36.□ 77., 78., 80., 81
 Hikisch Rezső 110, 135, 138, 156, IV. 26.□ 12.
 Hild János 91
 Hild József 61, 91, 92, 93, 103, 202
 Hildebrandt, Lucas von 60, 84, 85
 Hoch István 195
 Hofer Miklós 251
 Hofstätter Béla 147, 148, 155, 207, 238, V. 39.□ 104.
 Hóman Bálint 131
 Homérosz 35, 53
 Hornicsek László 204, 232, 238, 242, 250, VI. 45.□ 29., VII. 50.□ 12., VII. 53.□ 126.
 Horthay Géza 191
 Horvai István 225
 Horváth István 59
 Horváth László 191
 Horváth Márton 197, 224
 Hottovi Tibor 191
 Howard, Ebenezer 117
 Hönsch László 152, 194, 195
 Hudec László 134
 Huizinga 53, 57, 58, 66
 Hungária Magyar Technikusok Egyesülete 188
 Hübner Tibor 141, 146, 152, 189, 198, 212, 249, 251, V. 38.□ 89., 90.
 Hüttl Dezső 108, 110, 135. 142, 146, 155, 157
 I. Endre 67
 ICOMOS 51, 257
 II. Ulászló 70
 Illyés Gyula 243
 Iparművészeti Főiskola (jelenleg Moholy-Nagy Művészeti Egyetem) 63, 96, 145, 209, 232
 Iparterv Székház, Deák Ferenc u. 205
 Iparterv, Ipari Építettervező Vállalat 153, 189, 197, 198, 205
 Istvánfi Gyula 96, 104
 Ivánka András 143, 144, 190, 193, 199, 208, 211, 213, 232, 233, 235, 237, 246, 247, 249, 249, VII. 51.□ 13., 14.
 Izsák Béla 191
 Jagellók kora 77, 79
 Jakab Dezső 113, 118, 37
 Jámbor Lajos 108, 114, 115, 118
 Janáky István 111, 146, 150, 152, 161, 190, 193, 195, 199, 204, 211, 220, 220, 221, 230, 245, 250, 251, V. 39.□ 101, V. 40.□ 105-107., V. 40.□ 108-110., VI. 46.□ 31., 46.□ 34. VII. 49.□ 1.
 Janesch Rudolf 230, VII. 49.□ 3-5.
 Jankovich István 195
 Jánossy György 95, 159, 191, 204, 211, 214, 227, 230, 234, 235, 236, 240-251, VI. 46.□ 31., 32, VII. 49.□ 1., VII. 56.□ 48., 49.
 Jánszky Béla 116, 138
 Jauss, Hans Robert 48, 53
 Jónás Dávid 118
 József Attila 5, 7, 45, 139, 158, 172, 180, 263
 József Ipartanoda 87
 József nádor 91, 93, 160
 Juhász Jenő 159, 189, 190, 195, 198, 205, 213, 241, 248, VII. 56.□ 51., 52.
 Juhász László 190
 Kaesz Gyula 154, 189, 194, 195
 Kaffka Péter 145, 145
 Kahn Gyula 118
 Kallina Mór 116
 Kamarai Építészeti Hivatal 88
 Kampis Antal 57, 88, 244
 Karap Jenő 224
 Kardos György 57, 91, 92, 96, 139, 190, 192, 195, 220, 224, 225, 228, 244, 245, 250, 253
 Károlyi Antal 139, 188, 190, 193, 198, 220, 228, 237, 241, 250, VI. 48.□ 48.
 Károlyi család 102
 Károlyi Lajos 118
 Kárpát-medence 6, 39, 59, 63-68, 71, 76, 77, 101, 128, 170, 171, 179, 236, 244
 Kassai István 72
 Kauser József 104
 Kazinczy Gábor dr. 191
 Kecskés Ferenc 191
 Kelemen József 193
 Kepes György 142
 Képző- és Iparművészeti Szakközépiskola 88

- Kerényi Károly 142
 Kéri Gyula 188
 Kertész K. Róbert 113, 116, 135, 138, 145, 145, 152, 153, 156, V. 38.□ 91.
 Kincstári Vasmű Igazgatóság 119
 Királyi Kamara 85, 87
 Kisalföld 128
 Kisléghy Nagy István 190, 222
 Kismarty-Lechner Gyula 195
 Kismarty-Lechner Jenő 108, 113, 135, 137, 137, 155, 188, 194
 Kismarty-Lechner Jenő, ifj. 138, 142, 194, 195, 205
 Kismarty-Lechner Kamill 191, 204
 Kismarty-Lechner Loránd 116, 138, 189, 239
 Kisrablótársaság 142, 150, 155, 161, 191, 192, 244, 246
 Kiss Ferenc 187, 190, 193, 195, 197, 203, 204, 207, 213, 231, 233, 241, 248, VI. 43.□ 16., VI. 47.□ 35-38.
 Kiss László 191, 245
 Kiss Tibor, dr. 143, 148, 188, 189, 194, 195, 197, 234, V. 38.□ 88.
 Kiss Zoltán 191, 239, 239, 250, 251, VII. 56.□ 53., 54.,
 Klaniczay Tibor 88
 Klebelsberg Kunó 131, 159
 Kleineisel János 230, 247, 250, VII. 50.□ 8., 9.
 Kodály Zoltán 107, 115, 121, 127, 138, 164
 Koleszári (Benkő) József 191
 Komárik Dénes 96
 Komáromi István 191
 Komor Marcell 108, 113, 118, 137
 Kondorai Gyula 191, 205, 232, 247
 Koppány Tibor 82
 Korb Flóris 106, 108, 109, 120, 134, 137, 141, III. 20.□ 16., 22., III. 24.□ 28., IV. 25.□ 1.
 Korompay (Krompecher) György 142, 146, 156, 189, 190, 191, 253
 Koromzai Vilmos 188
 Kós Károly 60, 61, 63, 71, 74, 75, 80, 80, 81, 81, 82, 83, 96, 106, 107, 115, 116, 116, 117, 117, 118, 121, 133, 133, 133, 134, 142, 154, 164, 166, III. 19.□ 12., III. 24.□ 49., 50., 51, IV. 27.□ 16.
 Kósa Zoltán 143, 147, 190, 194, 195, 200, V. 39.□ 99.
 Kosáry Domokos 58
 Kosztolányi Kann Gyula 117
 Kotsis Endre 148, 156
 Kotsis Iván 109, 136, 137, 142, 143, 143, 148, 154, 156, 156, 159, 159, 189, 241, 245
 Kozma Lajos 110, 114, 116, 118, 124, 135, 137, 145, 146, 147, 154, 156, 160, 175, 189, 194, 195, 196, 199, 204, 209, 210, 213, IV. 32.□ 43-53.
 Kökény Mihály 225
 König Tamás 114
 Körmendy Nándor 143, 150, 152, 157, 189, V. 38.□ 94.
 Körner József 143, 190, 195, 213, 220, 221, 222, 234, 241
 Körösfői Kriesch Aladár 109, 113, 116, 164
 Középülettervezési Tanszék, BME 123, 251
 Közti 105, 142, 189, 190, 198, 205, 214, 219, 227, 232, 233, 234, 240, 241, 245-249, 251, 254
 Králik László 195
 Krivátsy Ádám 239, VII. 54.□ 38.,
 Krizka György 191
 Kulcsár Alfréd 191
 Kühnel Pál 61, 92
 Lajta (Leitersdorfer) Béla 96, 106, 107, 108, 113, 114, 114, 115, 124, 131, 139, 146, 160, 233, III. 23.□ 43., 44., 45.
 Lakóterv 198, 207, 234, 238-242, 245, 250, 251, 210, 212, 219, 240, 241, 242, 249, 251
 Lamoss Béla 191
 Lamoss Béláné 191
 Lauber László 139, 143, 146, 150-153, 157, 190, 192, 198, 202, 204, 210, 219, 220, 228, V. 33.□ 57., 58., 59.
 Laufer János 142, 246
 Laurentius 79
 Le Corbusier, Charles-Edouard Jeanneret, 141, 144, 150-153, 182, 192, 195, 199, 202, 211, 248, 255, 263
 Lechner Lajos 123, 123
 Lechner Ödön 52, 61, 105, 106, 107, 108, 111-120, III, 113, 119, 124, 131, 134, 138, 160, 161
 – és kortársai 52
 – Társaság 63, 138,
 Legány Zoltán 143, 188, 191, 209, 238, 239, 246
 Lehoczky György 148
 Lévai Andor 190, 195, 200, 203, 211, 212, 220, 224, 225, VI. 43.□ 17.
 Ligeti Pál 144, 145, 147, 148
 Lohr Ferenc 214
 Lorántffy Zsuzsanna 79
 Ludwig Emil 68
 Lukács György 36, 45, 46, 53, 166, 220, 225, 243
 Lux Géza dr. 154, 156, 191, V. 36□ 82.
 Lux Kálmán 137, 154, 156, 191, 207, 237
 Lux Lajos 191
 Lux László 190, 194, 195, 224
 Lyka Károly 80, 89, 96, 112, 113
 Madaras Jenő 191
 Magyar Ede 106, 123, III. 24.□ 54.
 Magyar Encyclopaedia 80, 163
 Magyar Építőipar 216
 Magyar Építőművészek Szövetsége 118, 144, 188, 220, 221, 223, 233, 242, 243
 Magyar Építőművészet 136, 161, 204, 216, 233, 235, 244, 250, 251, 252, 257
 Magyar Képzőművészeti Egyetem 88
 Magyar Mérnök és Építész Egylet 61, 103, 136, 142, 146, 188
 Magyar Mérnök és Építész Egylet Közlönye 161, 226
 Magyar Mérnökök és Építészek Nemzeti Szövetsége 136, 188
 Magyar Tudományos Akadémia, MTA 51, 63, 102, 129, 254
 Magyary Zoltán 146
 Major Máté 88, 143, 148, 151, 153, 154, 160, 175, 190, 192-196, 200, 204, 211, 213, 214, 216, 219, 220, 222, 223, 224, 226, 230, 232, 244, 250, 252
 Majsa László 191, 250
 Makovecz Imre 93, 175, 182, II. 16.□ 71.
 Málík József 195
 Málnai Béla 106, 110, 114, 135, 137, 146, 156, IV. 26.□ 10.
 Mann, Thomas 25, 30, 46
 Mária Terézia 60, 78, 83, 84, 85, 87, 90-92, 125
 Márkus Géza 108, III, 114, 118
 Márkus György 191
 Marosi Ernő 58, 59, 64, 97
 Marossy Ferenc 191

- Maróti (Rintel) Géza 106, 109, 114, 153
 Maróti Pál 191
 Martinelli, Anton Erhard 60, 85
 Masirevich György 144, 145, 148, 150
 Máté Zsolt 83
 Máthé Lajos 191
 Mátrai-Gottwald Gyula 190, 204, 241
 Mátyás király 59, 72, 74-78, 85
 Maulbertsch, Anton 90
 May, Ernst 223, 252
 Mayerhoffer András 60, 85, 85, 89
 Mechtl Alfréd 191
 Medgyaszay István 63, 96, 106, 107, 115, 115, 116, 120, 121, 135, 138, 138, 153, 189, 222, III. 24.□ 24., 27., III. 24.□ 27., 17.
 Medvedt László 250
 Mende Valér 111, 114, 116
 Menyhárd István 63, 144, 144, 157, 157, 190, IV. 31.□ 39., 40.
 Merényi Ferenc 96, 160, 207, 216, 225, 242
 Mérnökpolitikai Társaság 188
 Messel, Alfred 114
 Messinger Alajos 118
 MÉSZ 68, 168, 169, 170, 188, 194, 195, 212, 214, 216, 217, 220, 221, 229, 233, 235, 239, 241, 244, 245, 249, 250, 254, 256, 257, 258
 Metzner Lajos 189, 241
 Mezey Sándor 118
 Mezopotámia 26, 108
 Mezőterv 240, 241, VII. 56.□ 55.
 Mies van der Rohe, Ludwig 75, 145, 169, 261, 265
 Mihailich Győző 125, 157
 Mikolás Tibor VI. 43.□ 16., 191, 200, 203, 213, 231, 250
 Mináry Olga 232, 245, 246, 247, 251 VII. 53.□ 26.
 Mináry Pál 190
 Miralles, Enric 38
 Miskolczy László 148, 151, 190, 217, 238, 238
 Misley Sándor 152, 189
 Módos Ferenc 188, 209, 238
 Mohendzso Daro 26
 Moholy Nagy László 134, 142, 264
 Mojzer Miklós 88
 Molnár Farkas 63, 134, 135, 142-148, 154, 155, 158-160, 175, 192, 185, IV. 30.□ 29., 31., IV. 31.□ 39., 40. V. 33.□ 56., V. 39.□ 102.
 Molnár Gyula 191
 Molnár Péter 191, 194, 206, 211, 221, 223, 230, 231, 242, 247, 250, 253, VI. 45.□ 30., VII. 50.□ 11.
 Möller István 51, 68, 154, 175
 Műemlékek Országos Bizottsága 57, 98, 136, 154
 Müller László 152
 Münnich Aladár 134, 136, 137, 145, 175, IV. 25.□ 2.
 Művészeti Egyetem 63, 96, 145, 209, 232, VII. 53.□ 26.
 Nagy A. Mihály 191
 Nagy Dezső 191
 Nagy Károly 156, 190
 Nagy Lajos 70, 158
 Nagy Pál 26, 53
 Nagy Sándor 113, 115, 115, 121
 Nagy Virgil 134
 Nagyenyed 90
 Nedelykov Mihály 191
 Németh Lajos 53, 88
 Németh Pál 151, 188, 190, 193, 195, 199, 203, 206, 207, 213, 225, 232, 233, 239, 240, 246, 247, 248, 249, 251, VI. 48.□ 46., VII. 55.□ 41., 42., 44-46.
 Németújvári család 77
 Nemzetközi Építész Szövetség, CPIA 23, 136
 Neuschloss-Knüsli Kornél 134
 Névény Tibor 249
 Novák Ede 134, 145, 195, 208, 241, 249
 Nöpaauer Máté 60, 85, 89
 Nyiregyházi Miklós 191
 Nyíri István 139, 143, 146, 150, 151, 152, 153, 157, 159, 190, 192, 195, 202, 203, 204, 210, 211, 212, 220, 226, 228, 250, , V. 33.□ 57-60., V. 37.□ 85., VI. 44.□ 19., 20., VI. 45.□ 26-28.
 Ohmann Béla 140
 Oláh Imre 191
 Olgyay fivérek, Olgyay Aladár, Olgyay Viktor 146, 150-153, 158, 190, 199, 222
 OMF 96, 257, II. 15.□ 70.
 Oratschek András 79
 Orbán Ferenc 191
 Országos Építésügyi Hivatal 219, 251
 Országos Építészeti Igazgatóság 88
 Osztrák–Magyar Monarchia 7, 12, 61, 83, 101, 104, 119, 124
 Packh Antal 92
 Packh János 61, 75, 92, 93, 95
 Padányi Gulyás Jenő 136, 142, 146, 148, 150, 152, 155, 157, 160, 161, 188, 246
 Pál Balázs 133, 207
 Palladio 78, 87, 239
 Pámer Nóra 192
 Pap Gyula 142
 Papp Imre 143, 151, 152, 155, 188, 190, II. 36.□ 80., 81.
 Parler, Peter 72
 Pártos Gyula 105, 111, III, 113, 119, 134, III. 20.□ 23., III. 22.□ 32., III. 23.□ 42.
 Paulheim Ferenc 138, 206, IV. 26.□ 12
 Paulovits László 195, 224, 246
 Payr Egon 188, 181, 198, 205, 249
 Pázmány István 139, 189, 228, 241
 Pázmány Péter 90
 Peccei, Aurelio 23
 Péchy Mihály 91, 92, II. 15.□ 67., 68.
 Pecz Samu 108, 109, 110, 134, 136
 Pécseli István 191
 Pelikán József, dr. 190, 191, 234, VII. 54.□ 33., 34.
 Perczel Károly 190, 193, 195, 199, 213
 Perényi Imre 190, 193-201, 213, 214, 220, 223, 224, 225, 230, 236, 250, 251, 253, VI. 42.□ 9.
 Perényiek 78
 Perret fivérek 109, 115, 120, III. 20.□ 18.
 Perret-díj 241
 Pestvárosi Szépészeti Bizottság 91
 Petróczy Gábor 192, 193, 198, 217, 218, 223, 228, 244, 254
 Pevsner, Nikolaus 58, 64, 102, 116
 Pfannl Egon 110, 191, 242
 Pilgram, Franz Anton 85, 89, 90
 Pilinszky János 35, 36, 166, 169
 Pintér Béla 191, 233, 247
 Pisszer István 205, 205, 206
 Platschek Imre V. 39.□ 103., 147, 148
 Pléh Csaba 48

- Pogány Móric 114, 115, 135, 139, 147, 148, 150, 153, 156, 211, IV. 28.□ 19.
- Polgár Lajos 191
- Pollack Mihály 61, 91–94, 94, 95, 102, II. 14.□ 65.
- Poroszlav István 191
- Preisich Gábor 143, 144, 145, 147, 153–155, 155, 161, 190, 193, 195, 197, 199, 200, 201, 213–215, 220, 222, 225, 230, 251, V. 39.□ 102, VI. 42.□ 9.
- Quittner Ervin 145
- Quittner Zsigmond 106, 109, 118, 134, III. 20.□ 20., 21.
- Raab Ferenc 230, VII. 49.□ 3–5.
- Rabb Péter 61, 66, 93
- Rácz György 143, 148, 151, 190, 241, 249
- Radnay Loránd 191, 209, 237, VI. 48.□ 48.
- Rados Jenő 85, 88, 96, 125, 136, 160, 189, 216, 242, 251, II. 11.□ 41, VI. 41.□ 4.
- Raichle J. Ferenc 113, 123, III. 23.□ 46., 47.
- Rákos Pál VI. 45.□ 29., 149, 152, 154, 189, 204, 208
- Ránky József 200, 203
- Rantz, Georg 89
- Rauschenberg K. 191
- Rauschmann, Johann 62, 250
- Ray Rezső 120, 125
- Redő Ferenc 225
- Reichárd Béla 191
- Reischl Antal 188, 189, 190
- Reischl Péter 191
- Rerrich Béla 135, 136, 139, 139, 140, 141, 141, 154, 175, IV. 28.□ 19.
- Révai József 200, 214, 219, 220, 224, 225, 229
- Révai Új Lexikona 175, 184
- Rimanóczy Gyula 139, 142, 143, 145, 148, 150, 151, 152, 155, 157, 160, 161, 188, 190, 192, 195, 198, 204, 211, 214, 220, 226, 228, 230, 231, 232, 235, 237, 239, 240, 246–250
- Római Klub 23
- Román Ernő 137, IV. 26.□ 11.
- Romsics Ignác 127, 175, 178, 198
- Róth Miksa 62, 113, III. 20.□ 17.
- Rubik Ernő 175
- Rudnai Gyula 195, 197, 200, VI. 43.□ 14.
- Ruisz Rezső 195
- Ruskin, John 48, 94, 113, 115, 116, 163, 164
- Ruzicska Béla dr. 191
- Saad József 198, 217, 218, 230
- Saarinen, Eliel 114
- Salamon István 251
- Sámsondi-Kiss Béla 148, 158, 190, 199, 215, V. 34.□ 64., 66., 67., 68.
- Sándy Gyula 135, 136, 136, 155, 156
- Sándyné Wolf Katalin 78, II. 9.□ 35–38.
- Sárdi Imre 79
- Sartre, Jean Paul 46, 133
- Sasadi László 191
- Schall József III, 151, 152, 153, 188, 190, 194, 195, 203, 205, 205, 207, 207, 212, 213, 235, 237, 249, VI. 43.□ 18., VI. 48.□ 45., VII. 47.□ 47., VI.48.□ 47., VII. 49.□ 6.
- Schauff, Johann 94
- Schickedanz Albert 104, 108, 120, III. 19.□ 14., 15
- Schmidl Ferenc 154, 190, 238
- Schodits Lajos 121
- Schola Graphidis Budensis 88
- Schömer Ervin 190, 195, 206, VI. 48.□ 49.
- Schönauer Norbert 191
- Schreyer Béla 191
- Schubert Ernő 195
- Schulek Frigyes 73, 106, 108, 134
- Schwáb (Sváb) Gyula 116
- Scultéty János 206, 241, 249, 250
- Sebestyén Arthur 108, 113, 118
- Sebestyén Gyula 195, 197
- Sebők Imre 193, 195
- Sedlmayr János 56, 57, 64, 64, 65, 68, 69, 71, 73, 77, 77, 84, 97, I. 4.□ 15., 16.
- Seidl Ambrus 191
- Selényi István 198
- Serres, Auguste Wiczffinski de 119
- Shaw, G. B. 168
- Shaw, Richard Norman 114
- Simon Endre 36, 53
- Simon Mariann 217
- Simonffy Gyula 191
- Sipos Albin 191
- Sipos István 191
- Sisa József 35, 96
- Snopper Tibor 191
- Somló Emil 118
- Somogyi László 191
- Sorg Antal 158
- Spengler 132
- Spiegel Frigyes 118
- Spindelhuber Ede 87
- Stan Jónás 95
- Steindl Imre 72, 106, 108, 121
- Steinhardt Antal 118
- Stiller Róbert 224
- Stüler, Friedrich 102, 102, III. 17.□ 4.
- Sváb Gyula 96, 113, 116, 121, 135, 135, 156
- Szabó Árpád 151, 159, 190, 204, 213, 241, 249, VI. 47.□ 40.
- Szabolcsi Hedvig 88
- Szabolcsi Miklós 88
- Szakály Ferenc 58
- Szalkai-kódex 87
- Szántai László 191
- Szántó Tibor 216
- Széchenyi István 91, 92, 94
- Széchy Károly 146, 157
- Szeghalmy Bálint 143
- Székely György 88
- Székely László 191, 165
- Székely-Kovács Ferenc 195
- Szekfű Gyula 131
- Széll László 190
- Szelle Kálmán 148, 189, 195
- Szendrói Jenő 152, 188, 190, 194, 195, 197, 198, 200, 202, 203, 203, 204, 208, 210–216, 220, 230, 233, 237, 240, 241, 251, V. 40.□ 108., 109., 110., VI. 43.□ 17., 44.□ 22., 47.□ 41., VII. 51.□ 17.
- Szent István 67, 154
- Szent László 68
- Szentgyörgyi Albert 132
- Szépészeti Bizottság 91, 96, 124
- Szerb Antal 19
- Szigeti József 88
- Szijjártó Imre 191
- Szilágyi István 191
- Szilágyi Jenő 195, 206, VI. 48.□ 46.
- Szivessy Tibor 189
- Szkalnitzky Antal 102
- Szontágh Pál 137, 138, 143, IV. 25.□ 4.
- Szrogh György 143, 189, 190, 195, 201, 213, 213, 214, 220, 233, 235, 237, 247, VI. 42.□ 7., 8., 9.
- Szűcs Jenő 59, 65, 97

- Tabéry Iván 146, 151, 189, 195, 220, 241, 249, 250
- Takács Miklós 195, 249
- Tálos Gyula 114, 189, 232, 233, 239, 249, VIII. 56.□ 44-46.
- Tarján László 186, 188, 249
- Tátray Lajos 116
- Tattay György 152
- tér és forma 136, 141, 144, 146, 161, 193, 194, 198, 199, 210, 213, 216
- Theresianum 87
- Thomas Antal 139, 140, 148, 189, 208
- Thoroczkai Wigand Ede 106, 115, 115
- Tillai Ernő 250
- Tobiás Lóránd 188
- Tolnay Lajos 102
- Tomory László 188, 190
- Tornallyay Zoltán 121
- Tóth János 148, 189
- Tóth Kálmán 148, 160, 188, 189, 195, 209
- Tóth Sándor 59, 69
- Töry Emil 108, 114, 115, 134, 211, 255
- Trettina Jenő 191
- Trianoni békeszerződés 7, 11, 32, 40, 62, 80, 96, 127-131, 134, 140, 141, 145, 146, 188
- Uhlyarik Ferenc 191
- UIA 13, 23, 168, 170, 241, 256, 257, 259
- Uitz István 191
- Új Építészet 8, 193-196, 199, 213, 216, 220, 223, 248
- Új Építészet Köre 8, 190, 193, 194, 195, 196, 198, 200, 209, 212, 213, 214, 217, 220, 244, 248
- Új építészet, új társadalom 193, 194, 219, 223, 232
- Újvári Jenő 96
- UNESCO 51
- Vadász Mihály 145, 147, 154, 155, 190
- Vági Oszkár 251
- Vágó József 106, 112, 113, 118, 119, 135, III. 20.□ 20., 21
- Vágó László 106, 109, 114, 118, 145, 146
- Vágo, Pierre 135, 257
- Vákár Tibor 83, 148, 190, 209, 230
- Valentiny Károly 191, 220, 238, 253
- Valéry, Paul 29, 30
- Vámos Ferenc 96, 97, 107, 126, 138, 160, 138, 189
- Vámszer Géza 191
- Várallyay Sándor 138, 150, 154, 155, 188, 203
- Varga Árpád 191
- Varga László 191
- Vargha László 148, 160
- Vas Zoltán 193, 194, 206, 247
- Vass Antal 201, 213, 214, 221, 242, 247, 250, 251
- Váti 205, 207, 217, 237, 240
- Vedani, Alessandro 78
- Velencei Karta 15, 51
- Veöreös András 96
- Verantius, Faustus 81
- Vidor Emil 106, 118
- Vidos Zoltán 190, 195, 206, 207, VI. 48.□ 49.
- Világörökség 12, 14, 15, 31, 51, 51, 52, 58, 59, 62, 84, 123
- Vincze Pál 198, 205
- Virágh Pál 135, 144, 148, 209
- Visontai Miklós 195, 238
- Vitéz János 74, 75
- Vitruvius 87
- Voit Pál 82, 96
- Vrbata József 191
- Vukov Konstantin 59, 75, 98
- Wágner László 188, 191, 209, 249
- Wagner Péter 114
- Wagner, Otto 108, 112, 115, 138
- Wälder Gyula 57, 136, 139, 141, 142, 145, 146, 150, 152, 154, 155, 156, 202, 228, IV. 26.□ 6.
- Wannenmacher Fábrián 134, 148, 152, 154, 189, 195
- Wanner János 150, 151, 152, 153, 153, 188, 190, V. 34.□ 65., 192, 194, 222, 249, V. 37.□ 83., 84
- Warga László 113, 137, 138, 142, 156
- Weichinger Károly 141, 142, 143, 145, 150, 152, 153, 160, 189, 204, 205, 220, 220, 238, 242, 246, 250, 251, V. 38.□ 89., 90., 91.
- Weiner Tibor 144, 190, 195, 211, 220, 222, 223, 225, 233, 235, 236, 250-253, VII. 51.□ 16.
- Weiss György 191
- Wellisch Andor, Vágvecsei 145, 145, 146
- Weltzl János 151, 152, 153
- Winkler Oszkár 111, 152, 190, 198, 203, 220, V. 39.□ 98., VI. 43.□ 18.
- Wittwer, Martin 60, 89, 91
- Wohlmüt, Bonifaz 79
- Wolfe, Tom 227
- Wünsch Róbert 120
- Ybl Ervin 102
- Ybl Miklós 61, 62, 101, 102, 103, 103, 104, 106, 109, 111, 119, 122, 123, III. 17.□ 1.
- Ybl Miklós Főiskola 96
- Ybl Miklós-díj 147, 207, 220, 240, 241, 198, 207, 220
- Zádor Anna 35, 36, 57, 63, 64, 88, 96, 98, 99
- Zajovits Jenő 191
- Zalaváry Lajos 191, 230, 233, 245, 246, 250
- Zielinszky Szilárd 109, 120, 125, III. 20.□ 16.
- Zilahy István 191, 209, 220, 221, 235, 240
- Zöldy Emil VI. 48.□ 50., 191, 195, 220, 232, 237, 239, 241
- Zrumeckzy Dezső 116, 117, 121, III. 24.□ 51.
- Zsitva Tibor 191

HELY- ÉS TÁRGYMUTATÓ

- Alföld 60, 77, 78, 83, 92, 93, 111, 119, 123, 128, 132,
Almásfüzitő 177, 207
Almásfüzitői lakótelep 207
Anglia 80, 83, 93, 94, 104, 109, 111, 127, 153, 191, 262
Angyalföld 205
– Faludi utca 153
Aquincum 58, 66
Arad 105, 128
Aranyosmeggyes, Mediesul Aurit, Lónyai-kastély, 78, 154, I. 6.□ 22–25
Athén 30, 135
– Parthenon 30, 259
Bakony 84, 177
– Esterházy család mauzóleuma 93
Balatonboglár, római katolikus templom 143, 143
Balaton-felvidék 84
Balatonlelle, MABI-üdülőszálló 152
Balatonpart 14, 251
Balatonrendes, Kanyó-villa 135
Bánát 105
Bánffyhunyadi, Huedin, 80, I. 8.□ 32., 33.
Bánság 119
Bártfa, Bardejov, 71, 74, 75
Bauhaus 134, 135, 141–144, 150, 151, 192, 195, 212, 214, 228, 235, 252
Bécs 72, 78, 79, 82, 85, 86, 91, 102, 108, 115, 122, 129, 146, 212
– Müegyetem 102, 103, 115, 212,
– Szecesszió 109, 109, 110, 112, 114
Bélapátfalva 68, 69, 67
Berethalom 71
Berlin 102, 108, 111, 122, 148
Berlin–Charlottenburgi egyetem 147
Bethlenszentmiklós, Sânmiclăuș, 61, 68, 79, 79
Bivaly- és Bölényház, Állatkert 121
Borsodnádasd 137, 138
Borsodnádasd, lemezgyári evangélikus templom 137, 138, 143
Brassó, Brassov 61, 71, 75, 79, 87
Buda 59, 61, 66, 73, 78, 83, 84, 85, 89, 93, 94, 102, 103, 109, 116, 122, 123, 138, 150, 155, 158, 161, 204, 232
– Alkotás utcai Honvéd Tiszti Kórház 151
– Institutum Geometrico-Hydrotechnicum 86
– Királyfürdő 78
– Királyi vár 68, 71
– Margit körút 55. Átrium-ház, 147, IV.32.□ 45
– Polgárházak 71
– Rudasfürdő 78
– Szent Anna-templom 68, 85
– Várhegy 70, 71, 94, 102, 103, 108, 123, I. 18.□ 5.
– Várnegyed 52, 187, I.14.□ 62.
Budai Vigadó 116
Budakalász, Lupa-sziget, Víkendház 146
Budapest 53, 102, 104, 105, 132, 118, 122, 123, 124, 133, 135, 144, 145, 146, 153, 154, 155, 157, 187, 188, 189, 199, 205, 210, 228, 238
– 202, MÁVAUT autóbusz pályaudvar, V. Erzsébet tér, VI. 44.□ 19
– Adria Biztosítóintézet palotája 114, 134, 211
– ÁÉTI-VÁTI irodaház, I. Krisztina körút, 205
– Agrártudományi Egyetem, Kertészeti, ma Corvinus Egyetem, Ménesi út 44-48., VI. 44.□ 22., 24., 198, 202, 210
– Alagút 94, 123, 239
– Andrássy út 52, 101, 102, 116, 123, III. 18.□ 8., 9
– Anker Biztosítótársaság bérpalotája 108
– Anyag- és Árhivatal, I. Fő u. 68. 152, 202, 206, 212, 245, V. 40.□ 108., 109., 110
– Ápoló- és Védőnőképző Iskola és Internátus, Gyáli út, 154, 154
– Árpád Gimnázium, Nagyszombat u, V. 36.□ 81, 143, 214
– Baár-Madas Református Gimnázium, Lórántffy Zsuzsanna utca, IV. 26.□ 17.
– Baár-Madas Református Leánynevelő Intézet 138
– Babochay-villa 116
– Bank 108
– Bank V. Nádor utca 16. III. 24.□ 30.
– Bányász Szakszervezet Székháza, Városligeti fasor 46–48. VI. 42.□ 7., 8., 201, 214
– Batthyány tér, volt Fehér Kereszt Szálló II. 14.□ 64
– Béke úti lakótelep VI. 48.□ 49.
– Bem József utca 7. Bérház V. 39.□ 106., 147., 148.
– Bimbó út – Keleti Károly u. lakótömb 138
– Broadway mozi, később Filmmúzeum 156, V. 34.□ 69.
– Cseh–Magyar Iparbank, Nádor u. 114
– Csepeli Rendőrség, Szent Imre tér, VI. 52.□ 19., 20.
– Darányi (később Hankóczy Jenő) utcai villa 144
– Dayka Gábor utca 83. V. 34.□ 64., 66., 67., 68.
– Duna-hidak és a hídfők körüli terek, Duna-korzó, Duna-part 92, 94, 104, 106, 123, 187, 206
– Elektromos Művek bérháza, Honvéd utca 137, IV. 26.□ 11.
– Építőipari Műszaki Egyetem 232

- Budapest Értéktőzsde 108
- Erzsébet Telefonközpont és Postaigazgatóság, Dob utca, 143, 151, 157, 246
 - Esterházy (ma Ötpacsirta) utcai Almásy-palota 194
 - Fasori református templom, Városligeti fasor 116
 - Fehérvári úti Rendelőintézet 210, VI. 43.□ 17.
 - Fiastyúk utcai lakótelep 239., VII. 54.□ 38.
 - Filmlaboratórium II. Budakeszi út, 205, 232
 - Földtani Intézet, belsőtér III. 23.□ 41.
 - Fővárosi Autóbuszgarázs 157
 - Gellért Gyógyfürdő és Szálló 104, 122, 200
 - Georgia-ház 145, 146, V. 36.□ 79.
 - Gozsdu-udvar 109
 - Gresham-palota 109, 114, 120, III. 20.□ 20., 21.
 - Gyermekkórház, Baba utca, IV. 31.□ 41., 42.
 - gyógyfürdők 122
 - Haas-palota 15
 - Halászbástya 106, 108
 - Hamzsbabégyi úti autóbuszgarázs 157, 157
 - Hangya Szövetkezeti Székház, Közraktár u., 134
 - Hild József tér, TÉBE bank- és bérháza 138
 - Honvédelmi Minisztérium, később Nemzetbiztonsági Hivatal székháza, V. Falk Miksa u., Honvéd u., Balaton u. területén 202, 203, 210, 212, 216, 233, VI. 45.□ 25., VI. 48.□ 50.
 - Hotel Marriott 203
 - Hősök tere 62, 104, 105, 116, III. 19.□ 10.
 - Iparművészeti Múzeum 111, 112, 113, 116, 119, III. 22.□ 32.
 - Iparművészeti Múzeum és Iskola, Üllői út 113
 - Iparterv-székház, Deák F. u., 205
 - Iskola utca 2-4. V. 33.□ 60.
 - Izraelita Alapítványi Gimnázium, ma Radnóti M. Gyak. Gimnázium, Abonyi utca 114
 - Izraelita Szeretetház, Amerikai út 114
 - II. János Pál Pápa tér, OTI bérházcsoport V. 39.□ 102
 - József Attila lakótelep, Bp. 239
 - Józsefvárosi távbeszélő műszaki központ 125
 - Kecskeméti utca 198
 - Kékgolyó utca 10., bérház 143, 146. V. 33.□ 57., 58., 59.
 - Kelenföldi autóbusz garázs 157
 - Kerepesi úti lakótelep 238, 239
 - Kereskedelmi- és Hitelbank Rt. székháza, (volt ÁMTI, UVATERV irodaház) V. Vígadó tér 203, 211, 212, VI: 45.□ 26.
 - Kossuth tér, Kúria 106, 108, 109
 - Körösi Csoma úti lakóegyüttes 239, VII. 54.□ 40.
 - Kútvolgyi út 13/b. Villa V. 39.□ 100
 - Lakóház főtisztek számára, Délibáb utca, VII. 56.□ 53., 54.
 - lakossága 157
 - Lehel téri lakóházak 205, 205
 - Lejtő út 2., Villa 144, IV. 30.□ 29.
 - Lotz Károly utca 4/b., társasház, Molnár Farkas műtermével 144, 146, V. 33.□ 56.
 - Luxus Áruház, Vörösmarty tér, III. 20.□ 22.
 - MABI Kórház és Rendelő, Péterffy Sándor u. V. 36.□ 77., 78., 146
 - Madách (később Örkény) Színház 146, V. 35.□ 70.
 - Madách téri együttes 146, 202, IV. 27.□ 8., 9.
 - Madárház, Állatkert 117, 117, III. 24.□ 51., 52.
 - Magyar Honvédség (eredetileg Honvédelmi Minisztérium), V. Falk Miksa u., Balaton u., Honvéd u. 203, 216 VI: 45.□ 25.
 - Magyar Iparművészeti Főiskola, ma Moholy-Nagy Művészeti Egyetem, Zugligeri út, VII. 53.□ 26., 27., 28.
 - Magyar Országgyűlési Irodaház, volt Belügyminisztérium, Jászai Mari tér, 200, VI. 43.□ 14., 15.
 - Magyar Szentföld templom, Hűvösvölgy, 63, 143, 144, IV. 31.□ 39.
 - Magyar Tudományos Akadémia Széchenyi-tér 102, 102, III. 17.□ 1., 4.
 - MÁK-bérház, Kossuth tér 137
 - Margit körút 15-17. Rómer Flóris u. sarok, bérház 147, 148, 149, 207, V. 34.□ 61–64.
 - Margit körút 55. Átrium mozi és bérház 145, 147, 148, 209
 - Margit krt. 29., bérház V. 39.□ 103.
 - Marx tér (ma Nyugat tér) 232, 249
 - Mátyás-templom 108, 242
 - MÉMOSZ - Székház, Dózsa György út 200, 201, 214, 243, VI. 42.□ 9.
 - Metró Deák téri állomása 247
 - Mezőgazdasági Kiállítás, 1954, Kőbánya, VII. 50.□ 12.
 - MOM Kultúrház, XII. Csörsz u. 234, 248
 - MTA-bérház 146. V. 36.□ 79
 - Műcsarnok 105, 136, 220, 228, 19.□ 15.
 - Nagy-Budapest 214, 216, 254
 - Nagyszombat u., bérházcsoport 138
 - Napraforgó utcai kislakásos mintatelep 144, 145, 158
 - Nemzeti Múzeum 92, 93, 95, 220
 - Nemzeti Sportuszoda, Margitsziget, 136, 157
 - Nemzetközi Vásár 150, 154, 155
 - Népliget 122
 - Népstadion 212, 216, 231, 232, 234, 247, VII. 54.□ 33., 34.
 - Népstadion állomás 220, 221
 - Népszínház utca 19., Harsányi-ház 124
 - New York-palota 107, 108, 109
 - Nyugati pályaudvar 119, 120
 - Oroszlános udvar III. 17.□ 2.
 - Országgház 108, 115, 120, 123
 - Országos Kaszinó 109
 - orvosi rendelőintézet, Visegrádi u., 150
 - OTBA Kórház, majd Állami Kórház, Kútvolgyi út 4. 150, 151, 157, V. 37.□ 87.
 - OTI bérházcsoport, János Pál Pápa tér V. 39.□ 102
 - OTI Magdolna Baleseti Kórháza és Központi Rendelőintézete, Fiumei út 150, 150, 154, V. 37.□ 86
 - OTI Munkás Biztosítói Intézet 137
 - OTI Rendelőintézet, Kapás u. 189
 - OTI Rendelőintézet, Mester u. 150, 151
 - Palatinus strand, Margit sziget 107. 152, 245, V. 40.□ 105., 106.
 - Parisiana Mulató (ma Új Színház) 114
 - Budapest Párizsi udvar III. 24.□ 29.
 - Párizsi utca, sarok bérház 147, 149, 157

- Pártház terve, Mechwart liget, ma Polgármesteri Hivatal 222, 234
 - Pasaréti tér, Ferences templom, harangtorony és rendház, autóbusz végállomás, 145, 246, IV. 31.□ 36., 37., 38.
 - Pasaréti út 7., társasház 144, IV. 30.□ 31.
 - Pasaréti út 97., lakóház 145
 - Pénzügyi Központ, Szabadság tér 151, 153, 157 V. 37.□ 85
 - Péterffy Sándor u. MABI Kórház és Rendelő 146, 150, V. 36.□ 77., 78.
 - Petőfi Sándor u., Párizsi u., sarokbérház 149, V. 35.□ 71–75.
 - Pontház a Fő utcában 206, VI. 48.□ 46
 - Posta Központi Járműtelepe 134
 - Posta, XXI. Szent Imre tér, VI. 45.□ 28.
 - Postaigazgatóság, Krisztina körút 136
 - Postás Nyugdíjas Otthon, Cházár András u. 143, 150
 - Postatakarékpénztár 111, III. 22.□ 38.
 - Pozsonyi út 50. bérház 148
 - Ránki utcai iskola 189, 209
 - Rege utca, egykori Gyopár Szálló 149, 152, V. 39.□ 96
 - Régiposta utca 13, lakóház 146
 - Rezső téri fogadalmi templom 137
 - Róbert Károly körúti lakótömb 239
 - Rózsavölgyi üzlet- és lakóház, Szervita (volt Martinelli) tér 114, 114, III. 23.□ 41., IV. 32.□ 43.
 - Sándor-palota a budai Várban 62, 94, 95
 - Somlói út 76., lakóház, 146, 248, V. 33.□ 54., 55.
 - Statisztikai Hivatal, Mechwart park, 109, 205
 - Stühmer Csokoládégyár 150
 - Szabadság tér 11., amerikai követségi tömb 109
 - szállodasor 208
 - Szarvasház, Állatkerti pavilonok 117, 121
 - Széchenyi Gyógyfürdő 105, 109, 122, 122
 - Széchenyi tér, 15, III. 17.□ 1.
 - Szent László Kórház 208, 249
 - Szent Margit Leánygimnázium 137
 - Szentföld templom 63, 144, IV. 31.□ 39., 40.
 - Szép u. 6., Almásy-palota 93, 94
 - Szépművészeti Múzeum 62, 105, 108, 120, III. 19.□ 14.
 - Szilágyi Erzsébet fasor 61, nyolclakásos bérvilla 153
 - Szilágyi Erzsébet Gimnázium, Mészáros utca, V. 38.□ 89., 90.
 - Szinkronműterem, Hűvösvölgyi út, 214, 220, 231, VII. 52.□ 24., 25.,
 - Thonet-ház, Váci utca 11., III. 20.□ 23.
 - Transzformátor ház, Markó utca 137
 - Tűzörség, Diószegi út (ma Tas vezér u.) 245
 - Tűzörség, Szent László tér, 245
 - Újpesti Állami Áruház 204, VI. 45.□ 29.
 - Újpesti Rendelőintézet 203, 204, 209, 213, VI. 43.□ 16.
 - Váci utca, városháza 121
 - Vakok Intézete, Mexikói út 114
 - Várhegy budai környezete a Gellért-hegyről III. 18.□ 5
 - Várkert-bazár 14, 102, 122, 123,
 - Városháza 153, V. 38.□ 91
 - Városligeti Regnum Marianum-templom 137
 - Városligeti fasor, Református templom, 116, III. 23.□ 48
 - Városmajor úti iskola, óvoda, lakóház együttes 117
 - Városmajor, Csaba u. Plébániatemplom 143, 143, 157, IV. 30.□ 33-35
 - Városmajor, Plébániatemplom, majd kultúrház 142, IV. 26.□ 14., 27.□ 15.
 - Vas utcai iskola 114, 124
 - Vásárkapu és Vásártorony 154, 155
 - Vas- és Fémipari Kutató Intézet, XI. Fehérvári út 204, 211, VI. 47.□ 41.
 - Villa, Széher utca 48. V. 39.□ 99.
 - Villányi út, Ciszterci Gimnázium és templom 139, IV. 26.□ 6.
 - Weiss Manfréd Vállalatok Nyugdíjpénztára, Elektromos Művek bérháza, Margit körút 15. 147, 149, V. 34.□ 61–64.
 - XI. kerületi Tűzoltóság 212
 - XIII. Béke téri lakóépület VI. 48.□ 45.
 - XIII. Lehel téri lakóházak VI. 48.□ 42., 43.
 - Zeneakadémia 109, 120, 123, III. 20.□ 16., 17.
- Budapesti Műszaki Egyetem, BME., Műegyetem 62, 63, 86, 104, 107, 108, 109, 115, 116, 120, 135, 136, 138, 139, 142, 156, 158, 181, 188, 189, 191, 209, 214, 240, 244, 251, 254
- Kémia épület 109
 - Központi épület 109, 110, 120, 126
 - R épület 230, 235, 239, 247, VII. 50.□ 8., 9.
 - Sóhajok hídjá, Könyvtár 109, 110,
 - Stoczek utcai épület 204, 214, 230, 245, VI. 46.□ 34.,
- Budapesti Nemzetközi Vásár 150, 154, 155
 Budavári Palota 14, 71, 72, 72, 73, 73, 94, 96, 106, 106, 107, 220, 220, 221, 232, 234, 245, III. 17.□ 1.
- Cegléd, MABI-bérház 150
 Chicago 102, 110, 114, 122
 – Tribune Újságpalota 137
 Csaroda 68
 Csempeszkopács 68, 69, I. 2.□ 6., 7., 9.
 Csepel 67, 199, 200, 205, 206, 217
 – Kultúrpalota 224
 – Posta 204
 – Rendőrség 233, VII. 52.□ 19., 20.
 Csepeli Tanműhely 204
 Cseszneki vár 74
 Csorna, katolikus templom V. 38.□ 94
 Csütörtökhely, Spišský Štvrtok, Zápolya-kápolna 71, 106
 Dánszentmiklós, víztorony 241
 Danubius kút 104
 Debrecen 78, 83, 84, 105, 119, 123, 128, 132, 139, 145, 154, 171, 187
 – Déri Múzeum 134, 136, 137
 – Kórleltani Intézet 204, 213, VI. 47.□ 35.
 – Kossuth Lajos Tudományegyetem IV. 25.□ 1.
 – Megyei Tanács Irodaháza 231, VII. 50.□ 11.
 – Nagytemplom 92, 145
 – Orvosi Egyetem 109, 134, 137, 204, 213, VI. 47.□ 35.
 – Penicillingyár 241
 – Ravatalozó és krematórium 139, IV. 25.□ 5.
 – Református kollégium 90, 91, 123, 154, II. 15.□ 67.
 – temető, Hősök Mauzóleuma 137, 137
 Diósgyőr, a Vasgyár evangélikus temploma 136, 136
 Diósgyőri vár 71, 96
 Dobogókő, Sfikunyhó II.16.□ 71.

- Dráva-vidék 80
Dunakanyar 52, 74
Duna-part 14, 52, 92, 94, 102, 106, 110, 123, 146, 152, 158, 199, 200, 203, 206, 212, 230, 231, II.16.□ 75, 17.□ 1, III. 17.□ 1, VI. 48.□ 46.
Dunaújváros 8, 177, 207, 211, 220, 225, 233-236, 240, 249, 252-254
– Dunai Vasmű 240, 241, VII. 51.□ 17.
– Fő tér VII. 51.□ 16.
– Rendelőintézet VII. 51.□ 13., 14.
– Sztálinvárosi Kórház első terve VII. 53.□ 30., 31., 32.
Dunaújvárosi evangélikus templom 236
Dunaújvárosi Vasmű igazgatósági épület 211, 212, 220, 240
Eger 67, 78, 81, 84, 87, 88, 124
– minaret 78
Eger, Líceum 59, 93
Egervár 68, 78
Egregy 68
Erdély 24, 59, 59, 60, 70, 71, 77–84, 90, 96, 107, 115-119, 121, 124, 133, 134, 142, 143, 151, 154
– Barcaság 71
– Királyföld 71
– román tölgyfa templom 80, 81
Érminszent, ma Adyfalva, 83
Érsekújvár, Nové Zámky, 81
Esztergom 67-69, 74, 75, 81, 84, 92, 94, 123, 154
– Bakócz-kápolna 74, 75
– Messena-ház 86
– Porta Speciosa 68
– Székesegyház 59, 61, 75, 92, 93,94
– Szent Adalbert székesegyház 59
– Szent Anna templom 92, 95
– Vár 68, 74, 75, 156
Feldebrő 67, 68, 73, 73
Felsőörs, prépostsági templom 69, 69
Ferenc József, ma Szabadság híd 104, 120
Ferihegyi repülőtér 150, 197, 213, 234, 248
Fertőd 15, 52, 68, 85, 86, 90
– Esterházy- kastély 15, 68, 85. II. 11.□ 44.
Fertő-tó, Neusiedlersee 52
Fót, templom 102
Földalatti kéregvasút 101, 104, 120
Földalatti vasút, metró 212, 220, 246, 247, 249
Függőfolyosós lakóház títustervként, Csepel 205
Füzér 68
Gács, Halič, Kastély 89
Gelence, Ghelintța, Háromszék. 82
Gellért-szobor 116
Gernyeszeg, Gornesti, Teleki-kastély 84, 85
Gerőmonostor 81
Gödöllő 96, 115, 116, 120, 121, 220, 231, 223
– Agrártudományi Egyetem 220, 223, 232, 246, 247, 247
– Árammérőgyár 247
– Bezsilla-villa 154
– Grassalkovich-kastély 68, 85, 89
– Nagy Sándor műteremháza 120
– Víztorony 235, VII. 56.□ 47.
Gubernium 83
Gyomaendrőd, Kner villa, Kner Imre Múzeum 137
Győr 15, 66, 70, 78, 84, 91, 123, 128, 145, 207, 238, 253
– Gyárvárosi templom 143, I. 26.□ 13.
– Karmelita templom 90, 91
– Magyar Ispita 90, II. 10.□ 42.
– Megyei Kórház étterme és könyvtára 249
– Színház VII. 52.□ 23.
Győr-nádorvárosi templom 143
Gyulafehérvár, Alba Iulia, 66, 69, 71, 74, 75, 163
Hajdúböszörmény 83
Hajdúnánás, gabonasiló 204, VI.47.□ 40.
Hévízi-tó 52
Hidegség 68
Hímesudvar 115
Hódmezővásárhely, Kultúrház 204, 214, 245
Hollandia 80
Hollókő, palóc falu 52, 84, II. 13.□ 57.
Hortobágyi Nemzeti Park 52
Inotai Erőmű 204, 211, 241
Ipolytarnóci őselőhely 52
Ják, apátsági templom, 68, 69, 106
József Politechnikum, József Műegyetem 61, 87
József Távbeszélő Központja 120, 212
Káli-medence 84, 80
Kallósd 68
Kalocsa 67
Kalotaszeg, Țara Călatei, 59, 61, 80, I. 8.□ 32., 33.
Kanizsa 81
Kárpátalja 80, 151
Kárpát-medence 39, 59, 63, 65, 66, 68, 71, 76, 77, 80, 101, 128, 170, 171, 179, 236, 244
Karszt barlang, Aggteleki szakasz 52, Szlovák szakasz 52
Kassa 84, 123, 128, 145
– Szent Erzsébet-templom 71, 72
Kazincbarcika 177, 220, 238, 238
Kecskemét 15, 51, 78, 105, 111, 111, 114, 119, 123, 151, 205, 245, 246
– Aranyhomok Szálló 111, 211, 245
– Cifrapalota 114
– Képtár 114
– Luther-udvar 111, 114
– OTI (SZTK) Rendelőintézet és Székház 203, VI. 43.□ 18
– Református Főgimnázium és Jogakadémia (majd Kodály Zoltán Zeneiskola) 111, 114
– Városháza 111, 111, III. 23.□ 42
– Városközpont 15, 51
Késmárk, Kežmarok, 71, 79
Keszthely 89, 123
Kisalföld 128,
Kiskunhalas, 110, 123, 151, 151
Kispalád 83
Kolozsvár, Cluj-Napoca, 71, 72, 75, 79, 105, 131–134
– Kollégium 92
– Mátyás-ház 154
– Mezőgazdasági Főiskola 133
– Szent Mihály-templom 71
Komárom 78
– erődrendszer 52
Komló 177, 207, 237, 249
Komló–Kökönyös, városterv 207, 237,
Körösfő 79, 81
Kőszeg 15, 59, 61, II. 9.□35.
– a középkori belváros 77
– Szent Imre-templom77
– Szent Jakab-templom 77, 82, 82
– Vár 74, 77, 77, 78, 84, 96, 123
– Városháza 77

- Központi átmenő pályaudvar, fővárosi 119, 119
- Krakkó, Wawel 79
- Lakásépítés Magyarországon 8, 34, 134, 138, 142, 144-149, 156, 157, 158, 165, 175-179, 181, 182, 197, 199, 203, 205, 206, 207, 213, 217, 219, 227, 235, 236, 237, 243, 251, 254, 257
- Lánchíd 92, 94, 102, 109, 119, 123, II. 70. 16.□ 77., III. 17.□ 1., VI. 41.□ 1., 2.
- Lébény 69, 73
- Lengyelország 124, 129
– baranowi kastély 79
- Lillafüred, Palota Szálló 137
- Litér, Kultúrház 240, 241
- Lőcse, Levoča 71, 75, 79
– Szent Jakab templom 70, 71
– Thurzó-ház 78
- Magyar Állami Operaház 14, 62, 86, 100, 100, 101, 102, 103, 103, 105, 109, 119, 126
- Magyargyerőmonostor, Mănăstireni, 80
- Magyarvalkó, Văleni 80, 80, 81
- Mánfa 67, 68
- Mária Valéria-telep 117
- Marosvásárhely, Târgu Mureș 105, 113, 115
- Meggyes, Vișnjevac 71
- Mérnöki Kamara, Szalai u. 136, 151, 153, V. 37.□ 83., 84.
- Mezőcsávás 81
- Mezőgazdasági Múzeum 105, 106, III. 18.□ 6.
- Mezőhegyesi Állami Ménesbirtok 52
- Mezőkövesd, Városháza 137
- Mihálka 79
- Miskolc 15, 128, 139, 145, 155, 204, 220, 238, 245, 246, 253, 254
– Juno szálló 15
- Miskolc-Görömbölytapolca 230
- Miskolci Nehézipari Műszaki Egyetem 204, 230, 231, 235, 246, VII. 49.□ 1-6.
- Miskolc-Tetemvár 143
- Mohács 77, 78, 87, 235
– Emléktemplom 143
– Kórház 150
- Nagykanizsa, pénztár és rendelő 150
- Nagykörút, fővárosi 15, 102, 107, 108, 122, III. 18.□ 8., 9.
- Nagyszombat 59, 84
- Nagyvárad, Oradea, 67, 105, 128, 145
- Németország 61, 80, 83, 110, 127, 129, 191, 214
- Nemzeti Fedett Úszóstadion, Margitsziget 135
- New York 104, 110, 144, 150, 251
- Nógrádsáp 68
- Nyírbátor 60, 80
– református templom, 68, 71, 72, I.5.□ 17., 18.
- Nyíregyháza, Dohányfermentáló üzem 204, 247
- Óbuda 61, 70, 74, 96, 102, 246
– Aquincum 58
– Bécsi úti bérház csoport IV. 26.□ 12.
– katonai amfiteátrum 154, 158
– református paplak és imaház 117,
– Vihar utcai bérházak 153
- Oroszlány 177, 199, 207, 220, 232, 238
– Vájártanuló Iskola VII. 55.□ 44-46., 232, 233, 234, 249
- Palics, Palić, fürdőépület 113
- Pannonhalma 15, 59, 66-69, 71, 92, 93, I. 1□ 1., II. 12□ 54., V. 38.□ 88.
– Bencés Főapátság 52, 59, 66, 67, 93, 197, I. 1. □ 1., II. 12.□ 54., V. 38.□ 88.
- Porta Speciosa 66 I. 1.□ 3.
– Szent Benedek-kápolna 59, 66, 71
- Pápa 15, 87, 87, 89, 90, 123
– Esterházy-palota II. 10.□ 43.
– képfestőműhely 81
– kollégiumai 90
– templom 86, 87, 89
- Pápóc 68
- Párizs 91, 102, 103, 109, 115, 120, 122, 123, 129
- Párkány 81
- Partium 78, 83, 128
- Pécel 85, 89
- Pécs 15, 67, 105, 123, 128, 131, 132, 145, 150, 205, 238, II. 16.□ 76.
– a történeti belváros, székesegyház Püspökvár, Dóm-múzeum, Barbakán kert, Dóm tér, mauzóleum, sírkamra II. 12.□ 58., 13.□ 59-61.
– Gházi Kászim-dzsámi 78
– Mecsek Szálló 151, 152, 182, 205
- Meszes 207
– ókeresztény síremlékek 52
– Orvostudományi Egyetem Klinikai és Oktatási Épület 214
– Székesegyház 95, II. 12.□ 58.
– Szent István tér II. 12.□ 58.
- Pécs-Mecsekalja, pálos temploma, rendháza, kolostora 143, 251, V. 38.□ 92.
- Pécsvár 67
- Pest 61, 66, 70, 83, 84, 88, 89, 91-96, 102, 109, 123
– Egyetemi (volt pálos) templom 89
– Invalidus-palota 68
– Múzeum körút – Rákóczi út sarok 115
– Múzeum körút, Astoria Szálló 110
– Múzeum körút, Unger-ház 102
– Nemzeti Múzeum 68, 91, 92, 93, 95, 220
– Szent István park 145, 158
– Szent István-bazilika 103
– Vigadó 14, 62, 94, 95, 102, 141, 203, 212, 218, 252, III. 17.□ 1.
- Pesti Hazai Első Takarékpénztár 108
- Pétfürdő, lakóházor 241
- Pozsony 78, 84, 88, 54, 123, 128, 131, 132, 145
– Vár 85
- Prága 60, 72, 79, 116, 182
- Prázsmár, Prejmer, 81
- Ráckeve
– iskolaépület 151
– Savoyai kastély 60, 68, 84, 85, 89
- Rárosmulyad, Muľa, templom 115, 115, 121
- Rendelőintézet hálózat 147, 150, 151, 151, 181, 197, 203, 210, 225, 233, 235, 249
- Római Magyar Akadémia 142
- Rózsadombi termálkarszt 52
- Salgótarján 15, 177, 182, 205, 233, 248, 249
– Karancs szálló 15
– központ 182
– Megyei Tanács Székháza 233, 248
– művelődési ház 233, 249
- Sárospatak 44, 46, 59, 60, 68, 74, 78, 79, 87, 95, 113, 124, 151, 151, 180
– Lorántffy-loggia 79
– református Nagykollégium II. 14.□ 66.
– Vöröstorony 78, 79, I. 6.□ 19., 7.□ 26., II. 14.□ 65.
- Tanítóképző Intézet 113

- Sárvár 59, 78, 123
 – Nádasdy-kastély 78
 Segesvár, Sighisoara 71, 71, 79, 106
 Selmechánya, Banská Štiavnica, 86, 87, 88, 132
 Sepsziszentgyörgy, Stantul Gheorge, Székely Nemzeti Múzeum 117, III. 24.□ 50., 53
 Siklós 73, 74
 Siklósi vár 71, 78, 96
 Simontornya 79
 Sopron 15, 66, 68, 70, 71, 78, 84, 97, 115, 121, 123, 126, 128, 132, 150, 189, 190, 198, 203, 253
 – belváros 71
 – Eggenberg-ház II. 14.□ 63.
 – Káptalanterem 68, 72, 84
 – Károly kilátó V. 39□ 98.
 – Lábás ház 189
 – Levéltár 203
 – Orvosi rendelőintézet 150
 – Színház 121
 Sopronhorpács 69, 69, I. 2.□ 5.
 Sopronkeresztúr, Nádasdy-várkastély 78, 89
 Szabadka, Subotica, 105, 123, 128
 – Lejtinov park 5., Raichle-palota III. 23.□ 46., 47.
 – Városháza 113
 Szalonna 68
 Szamoshát 84
 Szászrégen, Reghin, 71
 Szászsebes, Sebeş, 71
 Szeben 71, 81
 Szeged 105, 123, 123, 128, 139, 145, 160
 – Alsóvárosi ferences templom 68, 71
 – Dóm tér és környéke IV. 28.□ 19. 125, 136, 139, 140, 141, 141, 144, 160
 – Fogadalmi templom 108, 130, 140, 140, IV 28.□ 20–23.
 – Kölcsey utca és Körútsarok III. 24.□ 54., 55.
 – Püspöki Palota 139, 140, IV. 29.□ 23.
 – református templom 139
 – Reök-ház III. 24.□ 54., 55.
 – Szent Benedek torony 141
 Székely Nemzeti Múzeum 117, III. 24.□ 53.
 Székesfehérvár 123, 140, 154,
 – Bazilika 59, 67
 – Prohászka Ottokár templom 143
 – Romkert és Kőtár V. 36.□ 77.
 – Városháza 156
 Szekszárd 73
 – Vármegyeháza 95
 Szepesség 71, 78, 79
 Szepesváralja 71
 Szerémség 83
 Szigetvár 81
 Szikszó, iskola 204
 Szolnok, irodaház 247, VII. 50.□ 10.
 Szolnoki répamagtár 241, VII. 56.□ 51., 52.
 Szombathely 84, 123, 139
 – püspöki palota 90, 91
 – Városháza 208
 Sztána, Stana, Varjúvár 117, 118, 133, III. 24.□ 49.
 Tabán 71, 122, 134, 152, 155, 159, 187, 205, 245
 Tapolcai medence 52
 Tarpa, szárazmalom 81
 Tata 85, 123
 – Esterházy-kastély 89
 – plébániatemplom 86, 89, 90
 – Vaszari János háza 115
 Tatabánya 177, 207, 238, 238, 247, 249
 Temesköz 83
 Temesvár, Timișoara, 105, 128
 Tihany 67
 – Biológiai Kutató Intézet 137
 – félsziget 52
 Tiszahát, tákosi kistemplom 80
 Tisza-híd, Szeged 120
 Tokaji történelmi borvidék 52
 Torockó, Rimetea, unitárius templom 81
 Törökfürdő 60, 122
 Túristvándi, vízimalom 81, 81
 Türe, Kolozs vármegye. 80, 133
 Túrje 68
 Úttörővasút, Úttörőváros a budai hegyekben 204
 Vác 70, 84, 119, 124
 – diadalív 93
 – székesegyház 92
 Vajdahunyad-vár 106
 Várpalota 68, 78, 96, 177, 199, 234, 237, 237, VI. 48.□ 48.
 Velemér 68
 Velence 67, 78, 81, 86
 – Biennálé 114, 183
 – San Marco 73
 Vértesszentkereszt 68, 69
 – románkori templom 56, 57, 64, 65, 73
 Veszprém 81, 84, 93, 123, 157, 241, 247
 – Egyetem 221, 231, 232, 245, 247
 – Pénzügyigazgatósági Székház 208
 – Püspöki palota 81, 89
 – Szent György kápolna 68
 – Színház 63, 115, 120, 120, 121, III. 24.□ 24.
 – Várhegy 93, 95
 – Völgyhíd 157
 Világörökség 12, 14, 15, 51, 51, 52, 58, 59, 62, 84, 123, I. 1.□ 4., II. 12.□ 54-56., 58., 15.□ 69, 13.□ 57., 15.□ 69, III. 17.□ 4., 18.□ 8., 9. 19.□ 15., 24.□ 31.
 Visegrád, királyi palota 71
 Visegrád, Salamon-torony és alsóvár 73, 74
 Wekerle-telep 63, 117, 117, 121
 Zalavár 67
 Zebegény, Római katolikus templom 117, 117, IV. 27.□ 16.
 Zólyom, Zvolen, Vár 71
 Zürichi műegyetem 103
 Zsámbék 68, 69
 Zsurk, templom 80, I. 8.□ 34.

KÉPEK FORRÁSA

- A szerző felvételei I. 6.□ 22., 23., 24., 25.; 7.□ 27., 28., 29., 30., 31.; 8.□ 32., 33., II: 11.□ 45–53., III. 20.□ 18.
- Bakonyi Tibor felvétele III. 24.□ 54., 55., dia-képek IV. 29.□ 23-26.
- Budapest, 1997., 076. IV. 26. □ 11. , 31. □ 36., 37., 38., 106. V. 39.□ 103., 164. V. 34.□ 66., 67., 68., 064. VI. 45.□ 25., 45. □ 25., 066. VI. 43.□15.
- Bugár–Mészáros Károly, Örökség, 2006./3., III. 17.□ 3.
- CIAM, 1972 képei IV. 30.□ 29., 30., 31.; V. 33.□ 56.
- Citrohan. Örökség, 2006./3., I. 6.□ 19.; 11.□ 44., II. 12.□ 55.
- Czeizing Lajos 1970, II. 14.□ 62., 63., 64.,65.; 16.□ 77.; 21.□ 28., III. 21. □ 28., IV. 25.□ 1., 3.; 26.□ 13.; 28.□ 19., 20., VI. 41.□ 2.
- Cseh István: Monumenti d' Ungheria, OMF, 1983, II. 15.□ 70.
- Dobos Lajos felvételei I. 1. □ 1, 2□ 8., Dulovics Jenő felvétele 1930, III. 19.□ 12.
- Eifert János felvétele, Budapest, 1980, III. 17.□ 2.
- Építészet 1941/4. V. 37.□ 83., 84., 1942/4. V. 40.□ 108., 109., 110.
- Erdei András felvételei IV. 27.□ 14., 15., 18.
- Ferkai, 2001 V. 34.□ 61., 64., 35.□ 74., 456. V. 37.□ 87., 253. V. 39.□ 99., 487. 100., 62. 101. 72. 104.
- Finta József fotóműterem képei III. 23.□ 46–48.
- Fotó Lakóterv VI: 48.□ 48.
- Hallgatói beszámoló fotói III. 20.□ 20., 21., 22., 23.; 21.□ 24., 25., 26.
- HAP Dávid füzet VII. 54.□ 37.
- HAP Galéria VII. 53. □ 26.
- HAP Lauber - Nyíri VI. 44. □ 19.
- HAP Posztumusz IV. 27.□ 16., 17.; 30.□ 33.; 31.□ 41., 42., V. 33.□ 54., 55., 57-60.; 35.□ 70., 72., 73., 75., 76., V. 37.□ 86.; 38.□ 88., 90., 91., 94., VI. 43.□ 16., VI. 45.□ 27.
- HAP Schall füzet VI. 48.□ 44.
- HAP Szendrői füzet 15. VI. 44.□ 19., 24., 47.□ 40.
- HAP Szrogh füzet VI. 42.□ 9., 10.
- HAP Winkler füzet 39.□ 98
- Hapák József fotói I. 5.□ 17., 18.; 8.□ 34.; II. 14.□ 66.; 15.□ 67., 68.
- Jánossy 2001. VI. 46.□ 32., 33., 49.□ 1., VII. 56.□ diaképek 45., 47., 49., 50.
- Járay Rudolf felvétele II. 10.□ 41.
- Kiss Ferenc felvételei VI. 47.□ 35–37.
- Kónya Kálmán felvételei I. 6.□ 20., 21.
- Lelkes László diaképei I. 2.□ 5., 6., 7., 9.; 3.□ 10., 11., 12., 13., 14., II. 9.□ 35., 36., 37., 38., 39., 40.; 16.□ 73., 74., 75., 76.; III. 21.□ 29., III. 23.□ 41., 42.; 24.□ 51., 52., IV. 26.□ 7. VII. 52.□ 21., 22. fotói II. 16.□ 71., IV. 26.□ 14., 15., VI. 46.□31., 34., VII: 51.□ 15.
- Lövei 2000. 32. V. 39.□ 97
- Major 1960. V. 37.□ 85.; 39.□ 96.
- Magyar Művészet, 1985. IV. 25.□ 5.; 30.□ 35. 455. V. 39.□ 102., 944. V. 36.□ 79., 946 V. 36.□ 81., 38. □ 93., 1082 V. 38.□ 91–94.
- MÉ 1984.3.12 VII. 49.□ 6.
- Miniszterelnöki Titkárság Kiadványa, 1996. II. 13.□ 57., III. 17.□ 4.; 19.□ 15.
- Modern és szocreál, 2006. V. 40 □ 111., 112., 113., VI. 41 □ 5., 43.□ 14., 44.□ 20., 21. VI. 45.□ 28-30.; 47.□ 40.; 48.□ 49., 50.; VII. 50. □ 12. VII. 52.□ 19., 20., 24., 25., VII. 54.□ 38.
- MTI fotók I. 4.□ 15., 16.
- Nagy 1995 III. 24.□ 49., 50., 53.

- Olasz Ferenc felvétele II. 16. □ 72.
- Pámer 1986. IV. 25. □ 2., 4.; 26. □ 10. 27. □ 8., 9.;
30. □ 34. V. 38. □ 89., 155. V. 34. □ 62., 160.
V. 35. □ 71., 212. V. 36. □ 80., 231. V. 36. □
77., 78., 261. V. 34. □ 69.
- Pannonhalma, 1998 II. 12. □ 54., 56.
- Pasarét, 1990. V. 34. □ 65., 74.
- Potzner Ferenc 2008. III. 21. □ 27.
- Seidner Zoltán felvételei III. 19. □ 11., 13., 14.,
IV. 32. □ 43-53. , VI. 41. □ 5., VII. 41. □ 5.
- Sipos Edit diáképei III. 22. □ 32-40.; 23. □ 43-
45.; IV. 30. □ 30., 31.; 31. □ 36-40., V. 40. □
105., 106.,
- Sopiana-Pécs, 1988. II. 12. □ 58.; 13. □ 59.,
60., 61.
- Szeberényi György felvétele VII: 53. □ 27.
- Szegő-Haba 2003. 103 V. 34. □ 63. ; 35. □ 74.
- Szelényi Károly felvétele III. 18 □ 5.
- Szendrői 1955. VI. 41. □ 1., 3., 4.; VI. 43. □ 17.;
VI. 47. □ 38., 39.; 48. □ 45., 47., VII. 49. □ 1.,
2., 3., 7.; 50. □ 8., 9., 11.; 51. □ 13., 14., 16.,
18. 52. □ 23.; 53. □ 28., 54. □ 36.; 55. □ 41.,
42., 44., 46.; 56. □ 51., 52., 54.
- Szendrői 1972. VI. 44. □ 22., 23.; 48. □ 42., 43.,
46. VII. 49. □ 3., 4., 5. 55. □ 43.
- Szilágyi Edit felvételei VI. 42. □ 12., 13.
- Szrogh 1976. 42. □ 7., 8.
- Tímár Péter légi fotói III. 17. □ 1.; 18. □ 6., 7., 8.,
9.; 19. □ 10., 20. □ 19.; 21. □ 31., IV. 26. □ 6.,
12. , V. 40. □ 107.

A MÉSZ tagjai az 1973. november 14-i állapot szerint

Abaváry Mihály	Bózsza István	Erdeős László	Haraszti György	Kapitány József	Kovács Györgyi
Abrakovits József	Bőjthe Tamás	Erdélyi Zoltán	Harmati János	Kapy Jenő	Kovács József
Aczél Viktor	Dr. Bölcskei Elemér	Ébert Ágoston	Harmos Zoltán	Kapsza Miklós	Kovács Lajos
Almstaier Ottó	Dr. Brenner János	Farkas Ipoly	Harsányi István	Karsay Tibor	Dr. Kovács Lajosné
Ancsin Mihály	Dr. Brenner Jánosné	Farkasdy Zoltán	Havassy Pál	Kaszab Ákos	Kovács Miklós
Antal Sándor	Brjeska István	Fazakas Péter	Hámori Béla	Kaszás Károly	Kovács Sándor
Aradi Tibor	Bruza László	Fábián Árpád	Heckenast János	Kaszta Dénes	Kovácsi Béla
Arányi István	Budai Aurél	Fábián István	Heckenast Péter	Kathy Imre	Kovácsi László
Arnóth Lajos	Dr. Burger Béla	Fátay Tamás	Hegedüs Benedek	Dr. Katona Mihály	Kőhalmi József
Arnóth Lajosné	Sz. Buzás Ildikó	G. Fejes Mária	Hegyí György	Kálmán Ernő	Köhler Margit
K. Artner Klára	Cleve Rudolf	Dr. Fekete Ede	Hegyí Lajos	Kármán János	M. Kökény Ágnes
Ábrahám Kálmán	Csapó György	Fekete Ferenc	Heincz Mihály	Károlyi István	Köllöd András
Ágostházi László	Cságoty Ferenc	Fekete István	Heinrich Ferenc	Kecskés István	Dr. Kőszegfalvi György
Ágoston Miklós	Dr. Csák Máté	Ferenczy Béla	M. Hejhál Éva	Kelemen Ede	Kovári György
Dr. Árvai József	Dr. Csáki Norbert	Ferenczi Károly	Henk Vilmos	Kelen Tibor	Köves Emil
Bachesz János	Császárs László	Fesszel Alajos	Hernyák Imre	Kemény László	Krisztik Pál
Bachesz Jánosné	Cseh István	Félix Vilmos	Hidasi Lajos	Kemper Ervin	Kriz László
Bachmann Zoltán	Cserhalmy József	Dr. Fésüs János	Hofer Miklós	Kenderes János	Kruppa István
Bajnay László	Cserpes Ferenc	Finta József	Hollay György	Kerekes István	Kuba Gellért
Bajnay Zsolt	Csics Miklós	Fleischl Gyula	Holly Péter	Keresztfalvy Artur	Dr. Kubinszky Mihály
Bakonyi Tibor	Csikós István	Fodor László	Honos János	Kertai László	Kulcsár Attila
Balázs György	Csikvári Antal	Földesi Lajos	Hornicsek László	Kékessai László	Kun Attila
Balogh György	Csillag József	Freivogel Mihály	Horváth Andor	Kéry Gyula	Kürthi László
Balogh István	Csomy Zsófia	Füle Lajos	Dr. Horváth Béla	Kévés György	Dr. Laboda Zsigmond
Balog János	Dr. Csonka Pál	Fülöp Imre	Horváth István	Király József	Laczkovics László
Barabás Ernő	Csorba Emánuel	Füzér István	Horváth Iván	Király Nagy Sándor	Láng János
Barabás Ferenc	Csorba Zoltán	Dr. Füzy Jenő	Horváth János	Kismarty Lechner Kamill	Lannert Mónika
K. Bartha Piroška	Czagány István	Gantner Lászlóné	Horváth Lajos	Kiss Albert	Lavotta János
Batka István	Czebe István	Gazda Anikó	Horváth László	Dr. Kiss Antalné	Dr. Láng Sándorné
Bálint Imre	Czéhmaster István	Gábor Péter	Horváth Margit	Kiss Dénes	Láng Tivadar
Bán Ferenc	Czuppon Éva	Gádorosi Ferenc	Hönich Henrik	Kiss E. Gusztáv	Lázár Antal
Bánszky Balázs	Dr. Dalányi László	Gál István	Hrecska József	Kiss Imre	Legány Péter
Bánszky Zoltán	Darnyik Sándor	Gáspár Tibor	Huszár László	Kiss István	Legány Zoltán
Báthori Sándor	Darvas Imre	Gere Mihály	Hübner Mátyás	Kiss József	Lehoczy Ödön
Becker Judit	Deák Sándor	Gerle Ervin	Ihrig Dénes	Kiss Józsefné	Lehoczy Pál
Benedetti Tibor	Dr. Dercsényi Dezső	Dr. Gerle György	Ila Horváth László	Kiss Lajos	Lengyel Tamás
Benyó László	Dercsényi Pál	Gerlóczy Gedeon	Illés Attila	Kiss Tibor	Léstyán Ernő
Berkó Gyula	Dénesi Ödön	Gerő Balázs	Illés Lajos	Klein István	Ligeti Gizella
Beszédes Kornél	Dézsai János	Gerzsenyi István	Iszak Gábor	Klie Zoltán	Ligeti Tamás
Biky Gábor	Dianóczky János	Getto József	Iványi Zoltán	Kmetty Gyula	Lipták Irén
Biró Márton	Dobroszláv József	Gilyén Ince	Ivánka András	Kobza Károly	Link Péter
Bitó János	Dolinay István	Gilyén Jenő	Iványi László	Kocsis Csaba	Locsmándi Gábor
Bodonyi Csaba	Dombay Lászlóné	Gombos László	Jakab Zoltán	Kocsis József	N. Lokody Eszter
Bodrossy Attila	Domonkos Jenő	Dr. Gonda György	Janáky István	Kohout Gábor	Loydl Tamás
Bognár Botond	Domszky Tamás	Gotthard Zsigmond	Jancsó Vilmos	Dr. Kollár Lajos	Lőrincz József
Bóháty Lajos	Dorka Béla	Gulyás Anikó	Jálics János	Koltai Endre	Lőrinczi Gyula
Bokor Mihály	Dósa Károly	Gulyás Zoltán	Jantner Antal	Komarik Dénes	Lungagnini Henrik
Bolla Veronika	Dragonits Tamás	Gyetzvai József	Jeney Lajos	Komjáthy Attila	Maár Márton
Borics László	Drávai Tamás	Dr. Gyöngyösi István	Jékely Zsolt	Koncz Péter	Magyar Géza
H. Boross Mária	Dufala József	Győri István	Joó István	Koós Jenő	Magyar Péter
Borostyánkői László	Dul Dezső	Győri László	Juhász László	Korbonits Dezsőné	Dr. Major Máténé
Borostyánkői Mátyás	Egri Zoltán	Gyüre Zsolt	Jurcsik Károly	Korényi András	Makovetz Imre
Dr. Borsos Béla	Egyed Tibor	Hainfahrt Márton	M. Jutas Ágnes	Koris János	Mandel Tamás
Borvendég Béla	Elekes Keve István	Dr. Hajnóczy Gyula	Kacziiba Ferenc	Kotányi Zoltán	Manninger Egon
Boruzs Bernát	Emődny Attila	Halmi Nándor	Kalmár Anikó	Id. dr. Kotsis Iván	Marosi Miklós
Boschán István	Dr. Entz Géza	Hanák Pál	Kampis Miklós	Ifj. dr. Kotsis Iván	Marosi Miklós
Bozai József	Erdei Ferenc	Harasta Miklós	Kantz Gyula	Kovács Ferenc	Marussy Ferenc

Massányi Tibor
Mányoky László
Márton István
Máthé András
Máté Zsolt
Mátis Lajos
Medvedt László
Meggyesi Tamás
Megyaszay István
Megyer Attila
Mendele Ferenc
Messinger Géza
Mester Árpád
Mester Sándor
Metz Beatrix
Mező Lajos
Mészáros Géza
Mészáros Imre
Mészáros Jenő
Mészöly András
Mikes Alfréd
Miklós Balázs
Mináry Olga
Mináry Pál
Mirgai László
Mischl Antal
Mohácsi Péter
Dr. Mók László
Moldvai Pál
Molnár Attila
Molnár József
Molnár Pál
Mónus János
Móring Ede
Dr. Mőcsényi Mihály
Murányi Sándor
P. Mueller Éva
Dr. Müller Ferenc
Nagy Béla
Nagy Elemér
Nagy János
Nagy Zoltán
Nánási Sándor
Dr. Németh Antal
Németh István
Németh Olivér
Névery Tibor
Novák István
Novák Istvánné
Novák Miklós
Nyári József
Nyíri Mária
Oltay Pál
Dr. Ormos Imre
Őlveczky Miklós
Óry Lajos
Ósý Attila
Paksey Gábor
Palotás Lajos
Papp Dezső

T. Papp Melinda
Papp Zoltán
Parádi Károly
Paszler József
Patonai Dénes
Dr. Pattantyus Ábrahám
Pásztor Viktor
V. Pázmándi Margit
Perczel Dénes
Dr. Perczel Károly
Peschka Alfréd
Pesti Tibor
Petrovics László
Petz Rudolf
Pénzes Géza
Pénzes Gézané
Simon Ferenc
Pintér Béla
Pintér Gábor
Pintér Gáborné
Pintér László
Pintér Tamás
Plesz Antal
Pócza József
Polónyi Károly
Pomsár János
Dr. Pongrácz Pál
Dr. Pozsgai Lajos
Preisich Katalin
Puskás Tamás
Radnai Pál
F. Rados Márta
Rajkai László
Ramocsai István
Rác Endre
Rácz József
Rády Róbert
K. Ráduly Piroska
Reimholz Péter
Reiner Miklós
Reisch Róbert
Rex Kiss Béla
Rész Attila
Dr. Révhelyi Elemér
Rimanóczy Gyula
Rimanóczy Jenő
Rimmer János
Rosch Gábor
Rosta János
Roth János
Rózsa Sándor
Ruszthy Zsolt
Dr. Ruzicska Béla
Sallai Mátyás
Sallai Mihály
Sarkadi Sándor
Sági József
Sárvári István
Schall József
Schéry Gábor

Schmidt Tibor
Schömer András
Schulteis Imre
Schwarzenberger Ádám
Schwarczuk Ágnes
Sculatéy Zoltán
Sebestény Attila
Sebestény István
Dr. Sebestyén Gyula
Sedlmayr János
Sedlmayr Jánosné
Selényi István
Semsey Lajos
Sillye Zoltán
Simányi Frigyes
Simó László
Simon Ferenc
Simon Sándor
Sipos Mihály
Skoda Lajos
Skrabky Gyöngyi
Snopper Tibor
Dr. Sódor Alajos
Solt Herbert
Soltész Béla
Sólyom Dezső
Somogyi György
Spránitz Tibor
Springer Antal
Stampay János
Svastits Géza
Sylvester Ádám
Szabados László
Szabó Gyula
Szabó Ilona
Szabó Iván
Szabó Ivánné
Dr. Szabó János
Szabó János
Szabó József
Szabó Tünde
Szalai Imre
Szamosi Miklós
Szani István
Szanyi József
Szegedi Ferenc
Szekeres József
Szemerédy Magdolna
Szeneci Ottó
Szenes Ervin
Szentés Ödön
Szentkirályi Zoltán
Szerdahelyi Károly
Dr. Széll László
Szigetvári György
Szigetvári János
Szilágyi Antal
Szilágyi István
Szilágyi István (VASITERV)
Szilágyi Lajos

Szily Imre Balázs
Szinte László
Szittyá Béla
Szmecana György
Szmuk János
Szokolay Örs
Szotyori Nagy Mihály
Szojka Pál
Szőke Gyula
Szőke Zsuzsa
Szöllösy Péter
Szőnyi László
Dr. Szőrényi Reischl Ágoston
Szövényi István
B. Szücs Margit
Takács Edit
Takács Ferenc
Takács Gyula
Takács János
Takács Máté
Tallós Elemér
Tarnai István
Tarnai László
Tálos Gyula
Tell Márta
Tenke Tibor
Thoma Emőke
Thoma Levente
Tihanyi Kálmán
Tillai Ernő
Timon Kálmán
Tiry György
Tokaji Béla
Tokár György
Tolnay Lajos
Tolnay Pál
Tompay Ferenc
Tószegi Tamás
Tóth István
Tóth Tibor
Tőkés György
Tömöri Mária
Tömöry Tamás
Töreky Dezső
Dr. Trautmann Rezső
Turcsányi Gyula
Ujvári Rudolf
Ulrich Ferenc
Ungár Péter
Ürmösey Teréz
Vadász György
Vajai Tamás
Dr. Valkó Gábor
Dr. Valkó Gáborné
Varga István
Varga László (UVATERV)
Varga László
Dr. Vargha László
Varga Levente

Dr. Varjas Józsefné
Váczai Imre
Vákár Tibor
Vályi László
Dr. Vámosy Ferenc
Ványai Róbert
Váradi Szabó Lajos
Várnai Dezső
Várossy Péter
Vedres György
Vezér Csaba
Vida Gyula
Vidor Ferenc
Vidor Pál
Vincze Kálmán
Vinkovits István
Virág Csaba
Virág Imre
Virágh Pál
Visy Zoltán
Vladár János
Vonnák János
Vörös Ferenc
Vukovich Miklós
Walkó Zoltán
Wagner László
Weber Lajos
Dr. Weiszbürg Pál
Wolff Johanna
Wyberál László
Zahoránszky László
J. Zábrák Róza
Dr. Zádor Anna
Dr. Zádor Mihály
Zádori Attila
Zdravics János
Zeőke Gabriella
Zilahy István
Zoltai István
Zsóry József
Zsuffa András

Ifjúsági tagok 1973

Balázs Csaba
Baló Vidor
Baranyai Attila
Battancs József
Bánó Józsefné
Cseh Imre
Csizmadia Nándorné
Csontos Csabáné
Czoch Andrea
Dattler László
Deák László
Dobó János
Domokos Béla

Dus Lászlóné
Fortwangler László
Füspök Zoltán
Gellér Ferenc
Gereben Gábor
P. Gondár Eszter
Halmos György
Herald László
Hinsenkamp Alfrédné
Husztai Pál
L. Istvánffy Mária
Jahoda Maya
V. Jakab Ágnes
Janáky György
Jankovics Tibor
Józsa Mária
Katona Péter
Keresztes Sándor
Kistelegdy István
Kiss András
Klausz Csaba
Koppányi Imre
Körmeny János
Krasznói András
Kravár Ágnes
Kutvölgyi János
Lakatos Ferenc
Maglóczki Tibor
Magyar János
Martsekényi Tamás
Mészáros Endre
Nagy Béla
Nagy Szabolcs
Németh Mária
Nyíri István
Oltay Péter
Popcsik Jenő
Pataky Szabolcs
Patkó Sándor
Perczel Anna
Pethes Endre
Póder Zoltán
Reichard Ágnes
Romhányi Gyula
Sebestyén Ágnes
Schleier Katalin
Siklósi Dalma
Somogyi Pál
Sőrés Dezső
Szamosi György
Szentai Judit
Szelezák Gusztáv
Tanos Márta
Tóth Károly Elek
Tóth Zoltán
Trummer Imre
Trummer Imréné
Winkler Gábor
Zlamál Ilona

A borító képei:

Címoldalon a székesfehérvári román kori Szent István-székesegyház kapuépítményének helyreállított képe, Tóth Sándor műve. Hátoldalon az Iparművészeti Múzeum előtér födémének bevilágító áttörése, Lechner Ödön, 1896. Alatta a 18. századból Bánffyhunyard, református templom. Az Umling asztaloscsalád által készített és festett famennyezet.

Hátsó fülön a szegedi Dóm tér árkádjának belső tere, a Nemzeti Emlécsarnok része, Rerrich Béla, 1930.

